

63.3(4УКР)622

ст

Ф33

О.Ф. Федоров

ПІДПІЛЬНИЙ
ОБКОМ
ДІЄ

О.Ф. Федоров

Двічі Герой Радянського Союзу

ПІДПІЛЬНИЙ ОВКОМ ДІЄ

Літературний запис
Євгена Босняцького

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ
ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ
1981

ББК 63.3(2)722.5
9(С)277
Ф33

Дважды Герой Советского Союза А. Ф. Федоров — один из прославленных организаторов партизанского движения в республике — в годы Великой Отечественной войны был секретарем Черниговского и Волынского подпольных обкомов Коммунистической партии Украины.

Его книга «Подпольный обком действует» посвящена героической партизанской эпопее на Украине. Это яркий, глубоко художественный рассказ о народных мстителях — мужественных людях, самоотверженных патриотах своей Родины, жизнь и подвиги которых — образец героизма для нашей молодежи.

Переклад з російської Анатолія Шияна

Федоров О. Ф.
Ф33 Підпільний обком діє / Літ. запис Є. Босняцького; Пер. з рос. А. Шияна.— К. : Політвидав України, 1981.— 831 с.,

Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров — один з прославлених організаторів партизанського руху в республіці — у роки Великої Вітчизняної війни був секретарем Чернігівського і Волинського обкомів Комуїстичної партії України. Його книга присвячена героїчній партизанській епопеї на Україні. Це яскрава, глибоко художня розповідь про народних месників — мужніх людей, самовідданих патріотів своєї Батьківщини, життя й подвиги яких — зразок героїзму для нашої молоді.

ББК 63.3(2)722.5
9(С)277

© Політвидав України, 1976

© Політвидав України, 1981

КНИГА, ЩО ХВИЛЮЄ, ЗАХОПЛЮЄ...

Минуло понад три десятиліття, як відшуміли бурі, відгрімилі грози і згасли криваві заграви над Вітчизною. Та чим більше минає часу, тим значимішим постає безприкладний героїзм нашого народу в боротьбі проти страшної навали німецьких загарбників. В історії цієї боротьби одна з найяскравіших сторінок належить партизанам.

Тяжкі випробування випали на долю радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Німецько-фашистські орди, озброєні до зубів, оснащені технікою всієї континентальної Європи, нагло вдершись в нашу країну, захоплювали район за районом. Червона Армія відступала. Ворог блокував Ленінград, прорвався до Волги, досяг Північного Кавказу.

В окупованих областях гітлерівці сподівалися поставити радянських людей на коліна, зробити їх слухняними рабами. Але цього не сталося. Буквально з перших днів окупації в містах і селах, куди вдиралися завойовники, виникали осередки підпілля, спалахували вогнища всенародного опору. Спочатку слабенькі, розрізнені, вони швидко зростали, мов очисні джерельця, що стікали в ручаї, вливалися в спільне річище і потім розлилися могутньою бурхливою повінню.

Партизанський рух на Україні так само, як і на території Білорусії, Прибалтики, Брянщини, Смоленщини, Криму, — набував справді всенародного характеру. В ньому брали участь робітники, колгоспники, інтелігенція, бійці і командири Червоної Армії, що потрапили в оточення, люди похилого віку, ті, що боролися за владу Рад ще в громадянську, і наймолодші — вчорашні школярі — комсомольці, піонери. Серед народних месників були жінки і чоловіки, комуністи і безпартійні, люди багатьох національностей. В партизани йшли цілими родинами. Цілі села, райони піднімалися на боротьбу. Виникали партизанські краї, де в умовах ворожого оточення діяли закони Радянської влади.

В боях зростала, гартувалася і збройна міць народних месників. Партизанські групи переростали в загони, багатотисячні з'єднання, що згодом уславили себе звитяжними бойовими походами по тилах ворога.

Досить згадати легендарні рейди з'єднань Ковпака, Федорова, Сабурова, Наумова, героїчні нищівні операції партизанських частин Попудренка, Бегми, Олексенка, Маликова, Одухи, Мельника, Таратути, Збанацького, Гресюка і багатьох-багатьох інших.

Бойові дії партизанських загонів, на початку розрізнені, а часом і стихійні, завдяки турботам нашої партії набули організованості і цілеспрямованості. Кожне з'єднання мало певні, закріплені за ним райони, певні бойові завдання, що виходили вже з єдиного оперативного плану бойових дій, якими керував Український штаб партизанського руху.

Народні месники, здійснюючи одну за одною відчайдушні операції, були грізною і нездоланною для фашистів силою. На півночі й півдні, заході і сході гітлерівці не знаходили собі порятунку. Вибухали мости, злітали під укіс ешелони, втрачали боєдатність цілі військові гарнізони... Могутній, ще не бувалий в історії воєн партизанський рух по суті перетворився на другий фронт, який відкрився у тилу ворога і дуже сприяв нашій армії у вигнанні загарбників за межі Батьківщини, а потім і остаточному розгрому фашистських полчищ.

Про партизанську боротьбу з гітлерівцями видано вже чимало хороших творів. Широковідома книга «Підпільний обком діє» теж написана на цю нестаріючу тему. Автор її, двічі Герой Радянського Союзу, один з організаторів і керівників партизанського руху на Україні,— на собі відчув і перші ворожі кулі, і тривоги підпілля, і всю складність збройної боротьби з німецькими загарбниками. Від початку окупації до повного визволення рідної землі він поділяв із своїми побратимами-партизанами і голод, і холод, і гіркоту втрат, і радість перемог.

Книга ця правдива й щира, тому й читається з особливим інтересом. Вона хвилює, будить думки, захоплює безприкладним героїзмом народних месників, викликає гордість за свій народ, за свою ніким не збориму славу Соціалістичну Вітчизну.

*ЯКІВ БАШ,
коштиний секретар
партійної організації Українського
штабу партизанського руху*

ВІД АВТОРА

Чотири роки війни з фашистською Німеччиною були найважчими і найзначимішими роками мого життя. Та не тільки мого, мільйони громадян нашої Радянської країни можуть сказати те ж саме. Передумати, побачити, пережити довелось дуже багато. Щоденника я не вів. Шкода, звичайно. Проте пам'ять у мене поки що добра, і те, що не запам'яталось,— або не дуже важливе, або погано мені відоме. Написати я вирішив лише про те, що бачив сам чи принаймні добре знаю.

За роки війни я побував на багатьох постах: працював секретарем Чернігівського обкому Комуністичної партії України, став секретарем того ж Чернігівського, а згодом і Волинського, але вже підпільних обкомів, які діяли на окупованій ворогом території, а крім того, був командиром одного з великих партизанських з'єднань на Україні. Чернігівський і Волинський підпільні обкоми партії об'єднували і спрямовували роботу кількох тисяч комуністів і комсомольців, які з тих чи інших причин залишилися в тилу ворога, керували сотнями комуністичних і комсомольських осередків, десятками партизанських загонів і груп опору. Це була грізна сила.

Лише одне з наших з'єднань, яким я командував, знищило тисячі німецьких загарбників та їх поплічників, пустило під укіс сотні ешелонів з живою силою і технікою ворога: танками, літаками, автомашинами, артилерійськими гарматами; 8 бронепоездів із командами теж полетіли під укіс. Диверсанти нашого з'єднання висадили в повітря 47 залізничних мостів, десятки кілометрів залізничної колії, 26 нафтобаз і складів з паливом, 39 складів з боеприпасами і обмундируванням; на мінах, що їх поставили наші партизани, підірвалось

12 танків і 87 автомашин. Це далеко не повний опис шкоди, завданої ворогові силами нашого з'єднання.

Уряд високо оцінив діяльність нашого партизанського з'єднання. Досить сказати, що 19 бійцям і командирам присвоєно звання Героя Радянського Союзу, кілька тисяч чоловік нагороджено орденами.

Проводячи збройну боротьбу проти окупантів, комуністи-підпільники підносили своїми діями дух народу, показували народові, що партія і Радянська влада на Україні живі і що недалеко той день, коли над Україною знову засяє сонце нашої Конституції.

Може, не дуже складно і красно, але з щирістю комуніста я хочу розповісти про те, як підпільники і партизани Чернігівської і Волинської областей бились за свободу і незалежність нашої Батьківщини.

У новому виданні враховано поради й критичні зауваження читачів, внесено необхідні виправлення. Праця доповнена новими розділами, написаними в останні роки. В них розповідається про людей та події, яким раніше було приділено недостатньо уваги. І якщо доповнення допоможуть читачеві глибше зазирнути в ті далекі буремні роки, автор вважатиме, що з поставленим завданням справився.

КНИГА ПЕРША

КОМУНІСТИ ІДУТЬ У ПІДПІЛЛЯ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

БОМБИ ПАДАЮТЬ НА ЧЕРНІГІВ

16 червня 1941 року я поїхав на велике будівництво, кілометрів за двісті від міста. Треба було ознайомитись на місці, в якому стані перебувало це важливе державне будівництво, і дати ряд вказівок. Поїхав я разом із завідувачим промисловим відділом обкому партії. Ми провели там кілька виробничих нарад з майстрами, бригадирами, передовиками, поговорили з робітниками, відвідали гуртожитки.

Люди жили тут заможнo, культурно.

У гуртожитках оселялися тільки тимчасові робітники-одинаки. В кімнаті одного з гуртожитків, куди ми зайшли, на столі красувались вази з великими букетами польових квітів, у кутку стояло піаніно; на стіні, аж до підлоги, висів барвистий український килим.

— Чия це кімната? — спитав я.

Мені відповіли, що в ній живуть дев'ять робітників з п'ятої дільниці. Ще пригадую інший барак, де так само висів килим, але квіти у вазах зів'яли, а на підлозі біля ліжок валялися недокурки. Довелося присоромити пожилців.

День був жаркий, над будівельним майданчиком стояла курава. Обличчя, одяг, волосся стали сірими. Хтось

із моїх супутників нарікав на те, що будівельникам завжди доводиться возитися в бруді й поросі.

— Експлуатаційники прийдуть на готовеньке, а будівельники поїдуть в інше місце. Чи буде ж хоч років через сто так, щоб і будівельники не дихали пилом?

Всі вирішили, що, звичайно, буде.

Ось які розмови ми вели за кілька днів до початку війни.

Увечері 21 червня я поїхав назад до Чернігова. Машина мчала польовою дорогою. Обабіч колихалася стигла пшениця, висока, рівна, густа.

Я мимоволі відчув приємне хвилювання і гордість: ось тут є і моя частка праці...

Милуючись пшеницею, ми навіть не помітили, як небо вкрила грозова хмара. Знялася буря. Спалахнула блискавка. Ударив грім. З шумом наближалась страшна злива.

Дорога враз розкисла. Машина почала буксувати, а потім і зовсім застряла.

До Чернігова прибули тільки о десятій годині ранку. Я втомився, хотів їсти і спати. Присівши на диван, почав скидати мокрий чобіт. З двору вбігла дружина.

— Нарешті! — скрикнула вона. — Тобі вже разів з десять дзвонив якийсь чоловік. Вперше подзвонив о сьомій ранку, і все дзвонить, дзвонить...

Вона не встигла договорити, як почувся дзвінок. Я взяв трубку.

— Олексію Федоровичу, бачите... Олексію Федоровичу...

Голос у товариша тремтів, він довго повторював моє ім'я і по батькові, сипав вставні слова: «значить», «ось».

Насилу я його зрозумів. Він ніяк не міг вимовити слово «війна».

Я знову взув чобіт, узяв з тарілки шматок пирога, випив просто з глечика трохи молока. Мабуть, вигляд мій в той момент був не зовсім звичайний. Дружина з тривогою дивилася на мене, чекаючи пояснень. Я похапцем розповів, що трапилось, попрощався з усіма, виїшов на вулицю і попрямував до обкому партії. Додому я більше не повернувся аж до кінця війни.

Була неділя, в обкомі нікогісінько, крім чергового. Я почав дзвонити до Києва і дізнався, що німці бомбили

Житомир, Київ, що подекуди наші передові пости зім'ято.

Через півгодини у мене в кабінеті зібралися члени обкому партії.

Протягом дня я брав участь у кількох мітингах.

На світанку 23 червня над Черніговом з'явилися німецькі літаки.

* * *

Перші дні війни були особливо напружені і часом метушливі. Мої найближчі співробітники, працівники обкому партії, господарники, партійні і комсомольські керівники наполегливо добивалися прийому.

Чимало часу забирали тоді турботи про світломаскування. Здавалось, що найтонша смужечка світла одразу ж викличе на себе вогонь ворожих ескадрилій. Дехто з директорів великих підприємств присвячував цілі вечори перевірки світломаскування і, виявивши, що який-небудь хлопчисько закурив на вулиці, поблизу заводу, «арештовував» хлопчика, дві години прів над актом, а потім уже писав черговий наказ: «Я сьогодні виявив...»

І в області, і в місті спішно провадилась мобілізація. У Чернігові формувалась армія. З районів на машинах, поїздами, підводами, а то й просто пішки прибували тисячі людей. Усі вони жадібно тягнулися до репродукторів, щоб почути останні новини. Скрізь на вулицях можна було побачити купки людей.

Мені доводилось багато їздити. Бував і на заводах, які, на ходу перебудовуючись, переходили на воєнне виробництво, щоденно відвідував райвійськкомати. Говорив, роз'яснював, і надвечір, як правило, зривав голос і хрипів. Але й увечері, і вночі тривали наради, зустрічі з генералами, полковниками, директорами підприємств, секретарями райкомів партії. Спав я тоді не більше трьох годин на добу.

Працювали всі самовіддано. Близько півторасти тисяч колгоспників, робітників, службовців, хатніх господарок, студентів і школярів вийшли на будівництво оборонних споруд. Крім цього, в кожному дворі люди робили бомбосховища, рили щілини, засипали піском горища.

Над Черніговом усе частіше з'являлися ворожі літаки. В першу чергу зазнав бомбардування залізничний

вузол. Це було в ніч на 27 червня. Я бачив перші жертви бомбардування — двох убитих жінок і знівечений труп дитини. Хоч я й намагався бути спокійним, але мене пройняв озноб...

28 червня до Чернігова прибув Маршал Радянського Союзу Будьонний. Бесіда з ним тривала більше трьох годин. Потім оглядали воєнні об'єкти. Того ж вечора представник Ставки виїхав. Я згадую про цю зустріч тому, що після неї нам стало яснішим, зрозумілішим, що війна — це робота, систематична, планомірна, добре продумана робота не баченого ще досі розмаху й напруження.

* * *

Ворог розвивав наступ. Західна частина України стала ареною боїв. І хоч над Черніговом уже десятки разів з'являлися німецькі літаки, а міста області не раз зазнавали бомбардування, нам, керівним працівникам Чернігівщини, здавалася неймовірною можливість вторгнення ворожих армій у глиб України.

4 липня, виступаючи перед робітниками чернігівського депо, я говорив, що, до нашого міста фашисти не прорвуться. І в це я щиро вірив.

Повернувшись з мітингу залізничників до обкому, я довідався, що з Києва приїхав секретар ЦК КП(б)У товариш Коротченко. Він пробув у Чернігові недовго, лише добу. Разом з керівниками обласних організацій намітив план першочергової евакуації людей, промислового устаткування і цінностей. Перед від'їздом Дем'ян Сергійович порадив взяти на облік партизанів громадянської війни.

— Їхній досвід може стати у пригоді.

Увечері я одержав телеграфний виклик ЦК КП(б)У і, не затримуючись, виїхав автомашиною до Києва.

Там нас ознайомили з директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію усіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників. Я зрозумів, що нам необхідно тверезо зважувати факти. Ми не повинні недооцінювати серйозності обстановки, не повинні допустити, щоб просування ворожої армії в глиб країни застало нас зненацька.

Нам запропонували негайно почати підготовку більшовицького підпілля і заздалегідь в кожному районі організувати партизанський загін.

— Як тільки повернетесь до Чернігова, відразу займіться добром людей, закладайте в лісах бази для партизанів, продумайте військову підготовку добраних кадрів. Докладніше вас проінструктує товариш Бурмистенко.

Михайло Олексійович Бурмистенко виклав мені план дій. В ЦК була вже продумана вся система організації підпілля. Михайло Олексійович познайомив мене з шифрами, розповів, як добирати кадри для підпільної роботи, що повинні являти собою партизанські загони, як їх формувати.

— Пам'ятайте,— говорив він мені,— на партійну роботу в підпілля слід направляти виключно перевірених людей, сміливих, витриманих, відважних. Тим, хто вагається, роз'яснюйте всю небезпеку, яка на них чекає. Хай продумують, чи зможуть вони знайти в собі досить мужності... Якщо не зможуть, хай не йдуть. Кого ви рекомендуєте секретарем підпільного Чернігівського обкому? Ви думали над цим?

Не знаю, зблід я при цьому чи почервонів, пам'ятаю тільки, що серце шалено забилося. Стою, дивлюсь на нього.

— Прошу мене лишити в підпіллі,— вимовив нарешті.

Бурмистенко, пильно глянувши на мене, ще раз перепитав.

— Ви думали над цим?

— Так!

— Зараз я не можу дати остаточної відповіді,— сказав він.— У всякому разі, повернувшись до Чернігова, підготуйте ще одну кандидатуру. Про ваше бажання я доповім у ЦК.

Я наполягав, говорив, що другого кандидата доведеться знову посилати в Київ за інструкціями, на це витрачатиметься час. А я вже одразу можу взятись за діло.

Михайло Олексійович перебив мене:

— Ідьте і робіть, що вам наказано, про рішення ЦК вас повідомимо телефоном.

Тільки через кілька днів я довідався, що прохання моє задовольнили: ЦК КП(б)У рекомендує Чернігів-

ському підпільному обкомові обрати мене секретарем.

Я людина немолода, давно відвик від фізичної праці, навіть і спортом за останнє десятиріччя не займався, а на коня не сідав понад двадцять років.

Повертаючись з Києва, в машині я обдумував своє рішення. Обдумував, але все вже давно вирішив. Що мною керувало? Я просто відчув, що придатний для підпільної діяльності і що на цій роботі буду корисним партії.

* * *

У Чернігові я скликав бюро обкому партії. Мое повідомлення про організацію підпілля було несподіваним для товаришів. Створювати підпілля?! Навіть слова ці здавалися нам книжними, неживими. «Більшовицьке підпілля» — адже це з історії партії.

Коли я сказав: «Ну що ж, товариші, хто із вас дає згоду записатися?» — в кабінеті стало так тихо, що я почув розмову з вулиці, хоч вікна були зачинені.

Першим підняв руку Микола Микитович Попудренко, який працював тоді третім секретарем обкому. Він був прекрасним партійним працівником — чесним, прямолінійним і принципіальним. Згодом в підпільній діяльності, а особливо в партизанському з'єднанні, він виявив себе рішучим і безмежно хоробрим. Але про це пізніше.

Слідом за Попудренком підняли руки інші. Всі члени бюро обкому вирішили залишитись на Чернігівщині. На тому ж засіданні було намічено склад підпільного обласного комітету партії: О. Ф. Федоров, М. М. Попудренко, І. Д. Компанець — секретар Тернопільського обкому КП(б)У (він прибув до нас після окупації німцями його області), М. О. Петрик, В. Л. Капранов, С. М. Новиков. Незабаром товариші Компанець і Петрик із складу обкому вибули. Вони перейшли лінію фронту і виконували потім інші завдання.

Розподілили обов'язки, обмірковували попередній план дій. Були намічені і дублери — на той випадок, коли хтось провалиться; тепер в області було два обкоми партії: легальний і підпільний. Про цей другий, крім його членів, ніхто не знав. Через кілька днів у такий же спосіб було створено і підпільний обком ЛКСМУ. На чолі його стали товариші Бойко і Красін.

Формально я був секретарем і легального, і підпільного обкомів. Але з того дня майже всі свої легальні справи я передав товаришам, а сам займався підготовкою до нового, невідомого життя.

* * *

Ця книга писалася через п'ять років після початку і через рік після закінчення війни. Відтоді минуло чимало часу. Скільки подій уже зникло з пам'яті! Пронесли вони дуже швидко, і, якщо заплющиш очі і спробуєш зосередитись, артилерійська канонада, кулеметні й автоматні черги, заграви пожеж, стогін пораних, плач дітей — увесь гуркіт війни заступає собою багато важливих подробиць.

Порядок подій, їх хронологію відновити в пам'яті неважко. Досить перегорнути підшивки газет. А от якими думками жили тоді всі ми, радянські люди, і кожний з нас зокрема, як змінювались під впливом війни — за цим простежити важче.

Думали ми дуже багато. Кожне зведення Радінформбюро, зустрічі, прощання, втрата майна, повний переворот у побуті, звичках — все це викликало роздуми, визначало настрої, працездатність і волю до перемоги. Всім еством я вірив, що наслідок війни може бути тільки один: наша перемога і розгром фашизму.

Головним почуттям, яке володіло тоді мною, було почуття відповідальності. Я міркував так: коли ти член партії, та ще й один з керівних її працівників, то відповідаєш за людей, за майно народу, за його свободу і честь. Ось чому тільки робота давала мені задоволення. Відпочивати, особливо в перші дні і місяці війни, було соромно. Один дуже щирий і хороший товариш якось сказав тоді мені, що йому соромно лягати в ліжку і спати.

З дружиною і дочками я прощався у вагоні. Приїхав на вокзал за хвилину до відходу поїзда, і поки цілував їх і говорив напутні слова, поїзд рушив, довелось вискочити з нього на ходу.

* * *

Серед моїх читачів, можливо, є люди, які думають, що партизанський рух виник стихійно.

Признаюсь, що і я тільки після згаданих бесід у ЦК КП(б)У зрозумів, яку серйозну і велику попередню роботу повинна була проробити партія.

Центральний Комітет вимагав від обкому, щоб було продумане все, аж до побуту майбутніх партизанів.

Майбутні партизанські командири вже розлучилися з своїми сім'ями, а партійці-підпільники ще й із своїми старими прізвищами; привчалися не обертатись, коли їх хтось кликав «довоєнним» ім'ям.

Всю другу половину липня і частину серпня підпільний обком був зайнятий підготовкою до своєї діяльності в нелегальних умовах і формуванням загонів.

Обов'язки між собою ми розподілили так: я займався питанням створення партійних і комсомольських підпільних райкомів і, крім того, евакуацією населення і матеріальних цінностей області.

Миколі Микитовичу Попудренкові доручили підготовку підричників. Петрик займався добором літератури, організацією поліграфічної бази, діставав і упакував папір: він був секретарем по пропаганді й агітації. Товариші Новиков і Яременко добирали і перевіряли кадри для низових сільських і заводських підпільних осередків. Капранов готував продовольчі бази.

До обкому з районів щодня приїздило викликаних 10—15 чоловік. Майже всіх я знав раніше. Проте виявилось, що де в кому помилявся. Війна примусила переоцінити деяких людей і змінити думку про них.

Я запрошував товаришів по одному. Розмова починалась досить одноманітно для мене — я так розмовляв з багатьма, — але для кожного новоприбулого мої слова були зовсім несподіваними.

— Здрастуйте, сідайте, товаришу! Ви знаєте, нащо вас викликали?

— Ні.

— Чи думали ви про можливість окупації німцями вашого району? Що ви гадаєте робити, коли виникне така небезпека? Що ви скажете, якщо ми доручимо вам лишитись у підпіллі і керувати районним комітетом?

Здебільшого після такої пропозиції наступала досить довга пауза, після якої я говорив:

— Подумайте, зважте все.

Коли ж товариш погоджувався одразу, я нагадував, яка небезпека його чекає:

— Майте на увазі, вас можуть зрадити, схопити зне-нацька. У вас буде інше прізвище, інші документи. Під час обшуку можуть виявити шифровані директиви, списки організації. Вас катуватимуть. Чи вистачить у вас волі витримати все?

Дехто лякався, траплялось і таке.

І от потрапив би такий до лап есесівців... Людина-то він чесна, але коли почнуть шомполами по спині шмагати, то такий товариш навряд чи витримає.

Тому попередня, так би мовити, діагностика боягузтва є дуже важливою справою. Під час добору людей ось цією попередньою діагностикою я і займався. З політичного погляду товариші, що їх викликали до обкому, вже були перевірені раніше.

І дуже прикро ставало, коли виявлялось, що хороша людина і чудовий працівник заражений цією жахливою бацилою. Був один секретар райкому. В нього я вірив: цей не підведе.

Викликаю, бесідую,— що з людиною сталося!

— Я,— каже,— хворий, у мене вся сім'я хвора. Мені, Олексію Федоровичу, не впоратися, останнім часом пам'ять слабшає...

Під кінець розмови він прямо признався:

— Воює!..

Був у Чернігові не менш шановний чоловік, голова облсуду. Поважна, енергійна людина років тридцяти п'яти, добрий промовець. Ми його намітили на підпільну роботу. Спочатку він засовався на стільці, але потім, оволодівши собою, вийняв блокнот, почав щось писати. Під кінець нашої бесіди тисне мені руку і прямо-таки з ентузіазмом каже:

— Можете на мене покластися, Олексію Федоровичу.

А в останню хвилину втік. Він, звичайно, дуже нас підвів. Добирати нового на його місце було вже запізно.

Більшість товаришів на мое запитання: «Чи думали ви про можливість окупації вашого району німцями?» — відповідала: «Так, товаришу секретар обкому, думав!»

І коли такий товариш дізнавався, що в німецькому тилу буде і обласний комітет Комуністичної партії, і районні комітети, і місцеві партійні осередки, і комсомольські організації, що партизанським рухом керуватиме партія,— він міцно тиснув мені руку і говорив:

— Як добре, Олексію Федоровичу! Виходить, продовжуємо працювати разом, Україну не лишаємо?.. А я не знав, як бути... Значить, сім'ю тепер я відправляю, а сам — у повне розпорядження партії...

І я розумів, що товариш тиснув руку не мені особисто, а представникові партії, одностумцеві, з яким разом йому доведеться воювати проти німецько-фашистських загарбників.

За місяць було відібрано і направлено на підпільну роботу в райони понад дев'ястсот членів партії.

В районах активно готувались до підпілля і до партизанських дій. Обком про цю підготовку щоденно діставав повідомлення разом із зведеннями про евакуацію промисловості та збирання врожаю. Зрозуміло, такі повідомлення надсилались таємно.

В середині липня я вже знав, що найкраще іде справа в Холминському районі. Тут перший секретар райкому партії товариш Курочка виявив бажання лишитись у підпіллі і дуже самовіддано поставився до всього, що стосувалося підготовки до цієї нової, незнайомої йому роботи.

В районі діяв уже винищувальний батальйон. Товариш Курочка правильно вирішив, що бійці-винищувачі, які вже мали певний досвід боротьби з ворогом у лісах, в умовах, близьких до партизанських, можуть утворити кістяк загону. І дійсно, всі двісті сорок бійців винищувального батальйону погодилися залишитись в тилу ворога, записалися в партизани.

Первинні партійні організації райвиконкому і НКВС цілком увійшли до складу майбутнього загону. Вже почалось навчання з стрільби, гранатометання, з тактики партизанської боротьби. У механічній майстерні спиртозаводу учбовий тсоавіахімівський кулемет переробили на бойовий. Між іншим, це було зроблено майже з усіма учбовими кулеметами в районах області. Звичайно, результат був не дуже значний, всього 30—40 кулеметів, але й вони винищили немало ворогів і врятували життя багатьох партизанів.

За п'ятнадцять днів до окупації Холминського району винищувальний батальйон і всі добровольці, що приєдналися до нього, вже як єдиний партизанський загін пішли у ліси.

У Корюківському районі, де першим секретарем райкому був товариш Коротков, ще до виклику в обком,

одразу ж члени районного активу роз'їхалися по селах, щоб підготувати комуністів і передових колгоспників до можливої фашистської окупації і партизанської боротьби з ворогом. У районі було створено одинадцять підпільних комуністичних осередків. Всіх, хто погодився залишитись в тилу ворога, детально інструктували.

У Носівському районі велику роботу по створенню підпільних організацій провів секретар райкому партії товариш Стратілат, один з талановитих партизанських командирів. Завдо до окупації він викликав у райком усіх комуністів, які виявили бажання лишитись у підпіллі, і розіслав по селах, де їх ніхто не знав. Там товариші зайняли другорядні посади в сільських Радах, колгоспах, лікарнях і т. ін. Люди ці організували явочні квартири, згуртували навколо себе актив опору.

З Остерського району повідомляли, що там уже закладено базу для партизанів на сто чоловік. У підземній базі сховано продовольства на вісім місяців, зброю, боеприпаси та багато іншого. В районі організовано два загони з п'ятнадцяти і двадцяти чоловік, проведено загальнорайонні збори майбутніх підпільників-комуністів.

Не було жодного району, з якого б не надходили отакі або подібні відомості.

* * *

Низенька, огрядна і надзвичайно добродушна людина, Василь Логвинович Капранов, колишній заступник голови Чернігівського облвиконкому, а тепер член підпільного обкому, готував партизанські бази.

Його діяльність проходила в глибокій таємниці.

Він одержував на складах десятки тонн борошна, ящики консервів, бочки спирту. Під'їздили машини, вантажники виносили до них важкі лантухи, рахівники, вписували накладні, але тільки один Капранов знав, для кого все це призначається.

Машина зупинялася в полі, на узліссі, розвантажувалась, шофер повертав назад... Коли машина від'їжджала досить далеко, з лісу з'являлась підвода, і люди перекладали на неї привезене. Селянська підвода спочатку тяглась польовою дорогою, а потім завертала до лісу. Люди, які йшли позаду, замітали гілками сліди коліс. А частіше і підвід не було, від дороги всі вантажі переносили на собі.

Так працювали майбутні партизани. Вони приймали підводи з цукром, галетами, патронами, кулеметами, ваянками, друкарським шрифтом.

Але перед тим, як прийняти вантажі, люди вже зробили величезну роботу: викопали глибокі траншеї, укріпили в них стіни¹.

Тільки члени підпільного обкому, та й то не всі, знали розташування капрановських схованок. Потім, коли товариші вирушили на місце, кожному загоніві показали, де розташована найближча до нього база.

Кілька разів я виїжджав з Василем Логвиновичем за сотні кілометрів від Чернігова, кудись в урочище, і він показував:

— Ось, Олексію Федоровичу, по-моєму, тут можна. Найближче село за десять кілометрів, худоба тут не випасається.

— А що за людина лісник?

— Перевірив, людина надійна, залишається з нами.

Приходили товариші з щупами і бурами — розвідували, чи глибоко підгрунтові води. Коли б ми стали копати навмання, а потім виявилось, що заливає, то доведеться би шукати нове місце, знову копати...

Капранов був золотою людиною у своїй справі.

Стандартна база мала такий вигляд: траншея метрів на три глибиною, площею від 30 до 40 квадратних метрів. Стіни укріплені товстими колодами. І, звичайно, ліс для колод спиланий не тут, коло бази, а щонайменше кроків за триста. Долівка утрамбована і прикрита гіллям — від вогкості. Такий капітальний підземний склад закривався накатом колод і засипався землею врівень з поверхнею. Потім це місце вкривали дерном чи мохом, засаджували чагарниками і маленькими деревцями. Зайву землю скидали в річки, яри. Капранов неодноразово підвозив мене до замаскованих баз, і я ні разу не зміг жодної виявити. Він указував мені зарубки, різні прикмети, що я їх повинен був запам'ятовувати. Капранов та його довірені люди заклали дев'ять баз і замаскували їх так добре, що німці виявили тільки одну, і то випадково. Крім цього, районними загонами було організовано близько двохсот баз.

¹ Кращими помічниками Капранова були товариші Афанашенко і Баскін.

Коли б цієї роботи не проробили завчасно, партизанським загонам, особливо в перший, організаційний період, було б дуже тяжко. Бази вирішили долю багатьох загонів. Населення не завжди могло нас харчувати, а у ворога ми почали відбирати продовольство значно пізніше. Партизани Чернігівщини вдячні Капанову за його енергію, вміння, організаторські здібності.

* * *

18 липня обком партії одержав постанову ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецьких військ. Постало завдання: крім районних партизанських загонів, організувати обласний загін з 150—200 чоловік з підрозділами вершників, підривників, піхотинців.

Почався запис добровольців. Вже через кілька днів 186 відібраних і перевірених товаришів зібралось в залі міськради, щоб одержати останні вказівки. Тут були партійні працівники, інженери, службовці, робітники, колгоспники, актори, музиканти, куховарки. Вони і одягнені були по-різному, відповідно до того, як жили і ким працювали. З багатьма я потім зустрічався в тилу у німців, з багатьма пройшов разом тисячі кілометрів по обпаленій битвами українській землі.

На зборах у залі міськради всі ми відчували себе ще учнями підпільної і партизанської школи. Ми знали, що Червона Армія в жорстоких боях відступає. На душі було важко, але ми вірили в нашу перемогу і залишились у підпіллі, щоб підняти в народі дух, показувати йому приклад зненависті і опору, боротися разом з ним проти лютого ворога і за всяку ціну перемогти.

8 серпня перша група обласного партизанського загону вийшла з Чернігова на місце своєї дислокації. Було тепло, парко. Збиралося на дощ.

Сімдесят чоловік, одягнених хто у ватник, хто в добротне пальто з ленинградського драпу, хто в кожанку або кожух, вирушили до лісу. Йшли вони поки що звикати до нового для них життя. Саме так і було визначене їх завдання. Хай командири і рядові бійці уявляють собі, що вони вже партизани, хай навчаються маскуватись, стріляти, непомітно підповзати до «ворожих об'єктів», нечутно знімати вартових, випробовують свою силу, спритність, уміння, виявляючи необхідну в умовах партизанської боротьби кмітливість.

Проводжаючи цю групу, я думав: «Ось майбутні воїни, що силу їх удару згодом не раз відчує на собі ворог. Ми, комуністи, організатори — той кістяк, навколо якого буде рости і ширитись партизанський рух. Так буде. Так мусить бути».

10 серпня уже весь обласний загін прибув до місця призначення — в урочище Гуліно, Корюківського району.

Ми свідомо вибрали для дислокацій саме цю ділянку. Навряд чи на ній відбудуться великі бої. Отже, партизани зможуть лишитися непоміченими.

Тут текла річка Снов. Береги її заболочені. Метрів за двісті-триста починався ліс. Вздовж усього узбережжя росли чагарники, в яких можна було б сховати цілу армію.

11 серпня я приїхав подивитися, як починає своє життя загін. Командиром першої групи був капітан Кузнецов, працівник Тсоавіахіму, а комісаром — завідувачий військовим відділом обкому партії Демченко. Вони вже роздали партизанам зброю, регулярно займались військовим навчанням: стрільбою в ціль, вивченням гвинтівки і статутів РСЧА. Типовий табір Тсоавіахіму. Іжі скільки завгодно, небезпеки поки що ніякої.

У Чернігові товаришам було сказано: «З самого початку уникати зустрічей з населенням, не виявляти себе», — але партизани вважали, що ця директива умовна, і тому ходили в села по молоко, а дехто з молодих бійців почав залицятися до сільських дівчат. Вечорами співали, танцювали з ними під гармонію. Тепло. Чудове повітря. Вітер приносить пахощі свіжого сіна. Коли б не гвинтівки в козлах — можна подумати, що тут будинок відпочинку.

О дванадцятій годині ночі бійці загону групами увійшли в «казарму» — великий, добре обладнаний будинок лісництва. Начальство влаштувалося тут на ліжках, а рядові — на добре просушеному, пахучому сні.

Але як тільки народ ліг, а дехто навіть заснув, я всіх підняв сигналом «тривога». Наказав негайно ж лишити «казарму», розташуватися в чагарниках, у куренях і, поки немає ворожих військ, не виявляти себе населенню.

— Зумійте жити так, щоб ніхто не знав про ваше існування.

Хтось підійшов до мене і почав гаряче умовляти:
— Там же болота, люди застудитись можуть.

Але коли в небі з'явилися фашистські літаки і почали кидати освітлювальні ракети, люди притихли... Німці летіли бомбити Чернігів.

* * *

Найгірший настрій у мене був у дні 23—24 серпня 1941 року. Я їздив до Військової ради фронту, яка на той час була у Мені. Коли повертався назад до Чернігова, мені зустрілась колона легкових машин. Я зупинив головну і спитав людей, що сиділи в ній: «Хто ви такі? Куди їдете?» Виявилося, що це керівники Гомельської області, а з ними разом і секретар ЦК КП(б) Білорусії товариш Едінов.

— Наші частини залишили Гомель, — сказав мені товариш Едінов. — Німці йдуть на Чернігів.

В обком я приїхав дуже втомлений, хотілося спати, але ще більше — їсти. Мені принесли до кабінету тарілку борщу, і я влаштувався біля вікна.

Завила сирена. Останнього часу тривоги оголошувались разів по двадцять на день. Я вже звик до них. Часто не йшов до сховища. Інтенсивних бомбувань ще не було. Продовжуючи їсти, дивився у вікно. Мені було видно значну частину міста. Ось удалині з'явилося кілька літаків. Через хвилину із-за хмар виринула ще одна чорна зграя.

Я бачив, як почали відокремлюватися бомби. Першим був зруйнований театр, за ним будинок обласної міліції, загорівся поштамт... Я машинально продовжував їсти. Бомбардувальники пропливли над будинком обкому. Вибухи, тріскотня кулеметів, вогонь зеніток злилися в страшенний гул. Люди металась по вулицях. Хтось дико кричав, і не можна було зрозуміти: чи то жіночий голос, чи чоловічий.

Я вийшов з кабінету і пішов до сховища. Зустрічаючи товаришів по обкому, автоматично відповідав на їхні питання, а в самого було таке почуття, немовби на плечі мені покладали страшний тягар.

За півгодини знову почались вибухи над містом. То була нова хвиля бомбардувальників. Вони летіли дуже низько і не тільки бомбили, але й розстрілювали з кулеметів кожного, хто з'являвся на вулиці...

У затемненому коридорі до мене звернувся якийсь незнайомий чоловік.

— Я тут зранку, товаришу Федоров. Приїхав з району...

— Слухаю вас.

— Я, товаришу Федоров, виключений з партії, подав апеляцію до обкому... Іде війна, товаришу Федоров... як же мені поза партією?..

— Хіба ви не чули — оголошена повітряна тривога. Щоб розібратися у вашій справі, мені потрібно викликати товаришів, переглянути документи. А товариші зараз у сховищі... Прошу зайти завтра...

— Завтра буде пізно, товаришу Федоров. Німці підходять до нашого району...

В цю хвилину вибухнула бомба так близько, що під нами задрижала підлога.

На приїжджого це аж ніяк не вплинуло. Я швидко пішов коридором. Він не відставав.

— Зрозумійте, товаришу, — сказав я, — в таких умовах неможливо вирішувати справи.

— Так, так, — погодився він з виразною ноткою жалю й неприхованого суму в голосі, потім простягнув мені руку, міцно потис на прощання.

Обличчя його я не запам'ятав, але потиск руки був хороший, дружній, і я щиро пошкодував, що не міг тоді нічого зробити.

Вперше я провів ніч у сховищі. Фашистські літаки з'являлися разів дванадцять. Сказати правду, сидіти у сховищі, пасивно чекати, поки припиняться бомбардування, — заняття принизливе. Особливо гидко почуваєш себе ще й тому, що нічого ж не бачиш навколо... Вранці, незважаючи на те, що одбою не було, я вирішив піти до обкому...

Електростанція вийшла з ладу, телеграфний і телефонний зв'язки порушилися, і відновити їх не було можливості. Місто стало ізольованим від усього світу. Чорні клуби диму зловісно висіли над дахами, а в небо звивалися язики полум'я численних пожеж. Куди не глянь — скрізь горить. Міські пожежні команди намагались гасити полум'я, але пожеж було так багато, що люди ці не могли вже нічого вдіяти.

На цей час в місті лишилося всього кілька тисяч чоловік. Майже все населення евакуювалось.

Гітлерівське командування не могло не знати, що в місті немає ні військових частин, ні воєнних об'єктів. Проте фашистські льотчики знищували всякий більш-

менш помітний будинок, ганялись за кожною людиною, яка потрапляла в поле їх зору. Вони діяли за зв'язною програмою фашизму.

В перерві між нальотами я вирішив оглянути місто.

Ми поїхали вулицею Шевченка. Полум'я виривалося з вікон кожного третього чи четвертого будинку. Назустріч нам мчав поранений кінь. Шоферові довелося звернути на тротуар, бо інакше ошаліла тварина налетіла б на машину.

Позаду нас, метрів за п'ятнадцять, завалилася стіна, і балки, охоплені полум'ям, упали на того коня.

Широким тротуаром повз чоловік у капелюсі й окулярах. Я гукнув його. Він не відповів. Шофер спинив машину, я ще раз покликав:

— Товаришу!

Тоді чоловік підвівся, глянув на мене помутнілими очима і помчав у якісь ворота.

Ми виїхали на площу Куйбишева. Більша частина будинків горіла, деякі з них уже завалилися. Навіть на середині майдану обличчя обдавало гарячим повітрям. Неподалік, розвівши руки, стояв високий кремезний чоловік. Обличчя в нього було чорне від кіптяви. Я покликав його. Він не помічав нас. Тоді шофер під'їхав до нього впритул. Я взяв чоловіка за руку. Він слухняно сіг у машину, проте ні на одне з моїх запитань не міг відповісти.

Потім, коли я розповів йому, як ми його підібрали, він тільки знизав плечима.

— Нічого не пам'ятаю.

Об'їхали ще кілька вулиць. Коли наблизились до міського скверу, кілька «хейнкелів» з'явилося над містом. Один із них дав по нашій машині кулеметну чергу. Кулі просвистіли над головою.

Ми підібрали ще двох чоловік. Одного з них довелося зв'язати, бо він збожеволів.

Їздили десь із годину. За цей час над містом скинули свій вантаж дві групи бомбардувальників. Будинок обкому вцілів, у ньому тільки повилітали шибки. У радіусі ж двохсот метрів не було жодної непошкодженої будівлі.

Того ж вечора було прийнято рішення евакуювати з Чернігова організації, які ще лишилися. Обком партії, обком комсомолу і облвиконком виїхали до села Лукашівки, за 15 кілометрів від Чернігова.

Коли я їхав повз свій будинок, то з подивом помітив, що він не зруйнований. Я хотів зупинити машину, взяти деякі речі: пару білизни, чоботи, але потім махнув рукою, хоч пізніше довелося пожалкувати.

На мені було шкіряне пальто, гімнастерка, формені штани, ялові чоботи. На ремені висів планшет. От і все майно.

26 серпня вже з Лукашівки на двох машинах, легковій і вантажній, вирушили до Холминського району ще двадцять шість партизанів і частина підпільного обкому на чолі з Попудренком.

Прощаючись, я поцілував кожного з них.

— Пам'ятайте, товариші, закінчу справи по евакуації населення й промисловості, проведу Червону Армію за межі нашої Чернігівської області і тоді повернуся до вас. Будьте певні — я вас знайду!

Наступного дня стало відомо, що і Холминський, і Корюківський райони вже окуповані німцями. Групу Попудренка переправили через лінію фронту бійці 187-ї дивізії.

Немало довелося мені пережити до того, як зустрівся я знову з моїми товаришами.

* * *

Розкажу трохи про своє дитинство та юнацькі роки. Я був підкидьок. Мене взяв на виховання, спасибі йому, дніпровський лоцман — поромник Максим Трохимович Костиря.

Всі знали, що я підкидьок, і діти, звичайно, дражнили, хоч і побоювались: кулаки в мене були великі. Коли б не революція, немало б я зазнав лиха і в юнацькі роки: на таких, як я, жодна порядна дівчина і не глянула б, не вийшла б заміж.

Жив я на околиці Катеринослава, у селищі Лоцманно-Кам'янка. Там мене й тепер пам'ятають. Запитайте людей мого віку: «Заведенського пам'ятаєте?» — «Аякже, — скажуть, — знаємо!»

Заведенський — це значить із «заведенія», підкидьок. Вчився я в «міністерській» двокласній школі. До знання тягнувся жадібно. Можливо, тому, що навіть у дитинстві розумів: життя мене чекає тяжке.

Дванадцятирічним підлітком вже почав працювати. Був у місцевого багатія за підпасича. Чотирнадцятиріч-

ним хлопцем залишив названого батька і почав самостійне життя. Був пастухом, коногоном, працював у підрядчика на будівництві. Так до дев'ятнадцяти років.

На початку 1920 року я працював при земській лікарні, робив усе, що накажуть: підмітав подвір'я, колов дрова, розпалював печі, виносив мерців. Потрапляли до лікарні й червоногвардійці. Під впливом їхніх розмов вступив добровільно до лав Червоної Армії.

Скінчив я кавалерійську шестимісячну школу із званням помкомвзводу, і мене направили в 54-й кавалерійський полк 9-ї Кубанської кавдивізії. Був я на той час хвацьким хлопцем. На коні тримався добре, але кубанських козаків хвацькістю не здивуєш. Це все були бородані, які пройшли імперіалістичну і громадянську війни. Я був ад'ютантом у командира ескадрону.

Брав участь у кількох боях. Став завзятим кавалеристом, любив коней, шаблю, шпори. І тоді вирішив, що моя доля і моє покликання — бути кавалеристом.

Але кадровим командиром я не став. Під час походу проти банд Тютюнника застудився, потрапив до лікарні з запаленням легенів. Потім сталося ускладнення, і я прохворів більше півроку. Після одужання військкомат направив мене до залізничного полку командиром взводу.

У 1924 році мене демобілізували. Було мені тоді 23 роки, а професії — ніякої. Але армія загартувала мою волю, і я мріяв про одне — здобути освіту. До інституту чи технікуму вступити не міг, бо не вистачало потрібних знань. Отже, вирішив працювати і водночас вчитися.

Я влаштувався помічником кріпильника на будівництві залізничного тунелю дороги Мерефа — Херсон. Саме тут дістав справжній робітничий гарт і більшовицьке виховання.

Працювати доводилось в тяжких умовах: вогкість, темрява. Але я любив працю, і мені більш за все подобались люди, які бездоганно опанували своє ремесло.

Квартирував я в селищі Мандриківка, поблизу будівництва. Незабаром і одружився.

Треба було обживатись, дещо купити для дому. Працював на повну силу.

Які в мене були тоді мрії? Дуже скромні: хотів стати гірничим майстром. Тому старанно приглядався до

старших товаришів, що мали більший досвід. Не відмовлявся від жодної роботи.

Особливо подобались мені два змінних майстри — брати Григоряни — Артем і Йосип. Вони були простими в поведженні, кожному завжди охоче допомагали порадами, бездоганно володіли своїм ремеслом. Обое були веселої вдачі, добре співали й танцювали, добре одягались і вільний свій час проводили в компанії. Від чарки не відмовлялись, але міру знали.

Моїм другом був комуніст Іван Іванович Бобров. Він працював зі мною в одній зміні, як і я, кріпильником, але мав вищий розряд. Бобров провадив велику громадську роботу: член робіткому, завідуючий виробничим сектором. Він привчив мене регулярно читати газети, прищепив смак до політичної літератури. Нерідко запрошував мене на засідання робіткому, залучав до обговорення виробничих питань. І він же перший почав вести зі мною розмову про вступ до партії.

А в Мандриківці тим часом збудували клуб, відкрили бібліотеку. Ми тепер більше читали. Розпочали роботу гуртки: драматичний, музичний...

В моїй біографії для радянської людини нема нічого особливого. Мене виховувала, вчила партія, Радянська влада. Мій світогляд, мої інтереси розвивалися під впливом культурного зростання всієї нашої країни.

Вже через рік я став членом робіткому і клубним активістом. А в 1926 році вступив кандидатом у члени партії, і рівно через рік — 27 червня 1927 року — мене прийняли у члени ВКП(б).

У 1927 році, коли ми закінчили тунель, я вже став кваліфікованим майстром, мав десятий розряд. По громадській лінії відав справами клубу, головував у культурній комісії робіткому і був обраний членом бюро парторганізації.

Мене запросили до Москви, в наркомат, де запропонували виїхати на Кавказ на будівництво Ріонгесу; там теж потрібно було пробити кілька тунелів. Я дав згоду. Поїхав, працював майстром.

Згодом, повернувшись на Україну, робив у Дніпропетровську на будівництві транспортного інституту. Спочатку десятником, потім старшим десятником, а ще пізніше заступником начальника будівництва по виробничих нарадах: була тоді така посада.

Тридцятирічною людиною вступив я на третій курс

Чернігівського будівельного технікуму. Через рік скінчив його, одержав диплом і почав думати про навчання в інституті.

Але мене викликали в міськком партії і сказали:

— Такі люди, як ти, потрібні для роботи в сільських районах.

— А що це значить «такі люди»?

— Пролетарського походження, виховані на виробництві, віддані партії.

І направили в Корюківський район головою райпрофради.

Потім мене обрали головою контрольної комісії в Понорницькому районі тієї ж Чернігівської області. Трохи згодом обрали другим секретарем райкому партії.

Я вчився на курсах секретарів райкомів при ЦК КП(б)У і на курсах підготовки секретарів при ЦК ВКП(б) у Москві. Там одержав теоретичні знання, яких мені дуже бракувало.

Я — кадровий працівник партії. Це значить, що я цілком у розпорядженні партії.

Мою працю, мій час, всі мої помисли свідомо віддаю партії і готовий в першу-ліпшу годину виконати будь-які її вказівки.

На початку 1938 року мене обрали першим секретарем Чернігівського обкому КП(б)У.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ТЯЖКІ ДНІ

Наші війська відступали з боями. У Чернігівській області не зайнятим німцями лишався тільки Яблунівський район. В Яблунівці, невеликому, зеленому й затишному містечку, скупчилися сотні машин, десятки різних військових частин, підводи з біженцями, що лишилися без притулку. Німецькі бомбардувальники з'являлись вдень і вночі. Вони пікірували на скупчення автомашин, підпалювали села, з бриючого польоту розстрілювали людей, які йшли польовими дорогами, і худобу, що її гнали в тил.

У цьому містечку востаннє 15 вересня зібралися на нараду представники партійних, радянських, комсо-

мольських та інших громадських організацій Чернігівської області. Було нас чоловік із тридцять. Нарада відбувалася в будинку райкому партії. Вікна було щільно завішено. На столі горіла газова лампа без скла. З вулиці чулися скрипіння коліс, лайка візників, гудіння автомобільних моторів.

Будинок здригався від вибухів авіабомб і артилерійських снарядів.

Лампа чаділа. Я вдивлявся в обличчя людей, які зібралися, чекав, поки настане тиша, відносна, звичайно. Зовсім тихо і спокійно ніхто не міг сидіти. Майже кожного, хто стояв чи сидів у цій кімнаті, я особисто знав раніше, але багатьох не впізнавав. Неголені, з запаленими від втоми й хвилювання очима, похмурі й стривожені...

Я сказав їм приблизно таке:

— На порядку дня тільки одне питання. Всім ясно яке. Завтра наша армія залишає останній район Чернігівської області. А ми з вами, товариші,— чернігівці!.. На цій землі з німцями воювали прославлені загони Щорса... Вас, я гадаю, агітувати не треба. Рішення прийнято. Всі ми з завтрашнього дня переходимо на нелегальне становище. Кожний знає свої обов'язки, своє місце, своє нове ім'я і свою партійну кличку... Настав вирішальний час, товариші!

Мене обірвав чийсь ламкий, верескливий голос з темного кутка:

— Ні, товаришу Федоров! Неправильно, товаришу Федоров!

— Що неправильно? Вийдіть сюди, до світла!

Але промовець вирішив продовжувати «обговорення» з темного кутка. Захлинаючись, він поквалливо говорив:

— Це ще не відомо, де я буду кориснішим. Звичайно, є рішення, але я не розумію чому... Ми не так озброєні... Керівні партійні і радянські кадри області можуть бути винищені поодиноці в результаті якоїсь дурної випадковості. Ви, як секретар обкому, повинні дбати за збереження...

Мені коштувало великих зусиль в ті хвилини володіти собою. Навіть тепер, коли пригадую отой бридкий голосок з темряви, в мені закипає лють.

Я вдарив по столу кулаком, намагався сказати тихо й переконливо, а як воно вийшло — не знаю.

— Слухайте, ви, припиніть! За керівні кадри не розписуйтесь. Попрошу сюди, до стола. І кажіть тільки про себе. Чого ви хочете?

Чіпляючись за спинки стільців, він немовби підповз до стола, обіперся на нього долонями. Ні разу не глянув мені в очі. Це був Рохленко, колишній голова облспоживспілки і... майбутній пастух. Він дійшов до того, що симулював божевілля, обдурив лікарів, одержав білий квиток і десь біля Орська пас корів.

Але це сталося трохи пізніше. Тоді ж, на нараді, він, дивлячись з-під брів, сказав:

— Я готовий захищати Вітчизну до останньої краплі крові, але прошу направити мене до армії. Я не хочу безглуздо гинути, мов собака... Я не хочу, я не можу...

Оглядаючись на минуле, спокійно оцінюючи все, що бачив за час війни, тепер розумієш: добір людей у той початковий період не міг проходити без отаких прикрих помилок.

Після того як «висловився» Рохленко, ми домовились з рештою товаришів пробиратися до місця призначення. Розділились на групи.

В групі, яка повинна була йти зі мною, були товариші Петрик, Капранов, Компанець, секретар Житомирського обкому КП(б)У Сиромятников і Рудько.

* * *

16 вересня вранці німці почали обстрілювати мінометним вогнем Яблунівку.

Настав момент, коли Чернігівський обком партії став підпільним обкомом. Десь мали бути створені нами районні й низові організації. В тому, що вони існували, я не мав сумніву. Але ж де вони? Як з ними зв'язатися, як ними керувати? Ці питання мене дуже хвилювали.

Ось коли віра в силу партії, в силу народного опору була єдиною моральною підтримкою для кожного з нас.

Мета була ясною: пробратися в північні лісові райони, туди, де розташовані наші бази, де перебуває зараз Попудренко з обласним партизанським загonom. А вже звідти можна буде налагодити зв'язок з райкомаами й осередками. Мета ясна, але як її досягти?

Увечері ми вирішили, що підемо в селище Бубнівщина. Там обмундируємось, роздобудемо простіший одяг.

Ми збирались видавати себе за червоноармійців, які втекли з полону.

Але на ранок виявилось, що Бубнівщина зайнята противником. Востаннє сіли ми в нашу обкомівську легкову машину і поїхали до Пирятин — районного центру Полтавської області.

В цей час німці оточили Пирятин, взяли в кліщі саме місто і більшу частину району. Дві чи три дивізії 5-ї армії тримали кругову оборону і старалися прорвати вороже кільце.

Гітлерівці так інтенсивно бомбили в той день Пирятин, що нам кілька годин довелося просидіти у щілині. Причому, коли ми бігли туди від машини, щоб сховатись, один з наших товаришів, серйозний чоловік, побачивши ворожий літак, який низько плив над землею, несподівано вихопив із-за пояса ручну гранату, щоб метнути її. Довелось схопити його за руку. Він справді намірявся збити таким способом літак!

Лишатись у Пирятині не було ніякої рації. Ми вирішили вийти з міста і пробиратися на свою чернігівську землю.

Капанов, Рудько, Компанець, Петрик, Бобир, Рогінець, Сиромятников і я пішли дорогою, і скоро прийняв нас у свої хаці ліс.

* * *

Хоч німці і оточили Пирятинський район, але безперервної лінії фронту, звичайно, не було. Німецьке командування діяло тоді світловими і шумовими ефектами, а також несподіваними наскоками, силою безладного і безприцільного вогню.

Що особливо запам'яталося тоді — так це численні й різноманітні зустрічі із знайомими й незнайомими людьми. Один запитує: «Де село?» Другий хоче дізнатися, чи не бачили роти саперів. Третій просить закурити й потихеньку розпитує, хто ми такі, що тут робимо.

Але більшість зустрічей були приємними. І серед них найприємнішою — зустріч з Володимиром Миколайовичем Дружиніним.

Обнялися, разом поснідали, випили по чарці. Ми з ним не бачилися вже рік, а до того були великими друзями. А подружили ми ще в 1933 році, коли я працював у Понорницькому районі. Він тоді завідував оргвідділом

сусіднього Новгород-Сіверського райкому партії. Подобався він мені своєю веселістю, жартами й примовками. Енергійний, життєрадісний, хороший організатор. Володимир Миколайович легко й невимушено тримався як з робітниками і селянами, так і з інтелігентами. З 1938 по 1940 рік він працював разом зі мною в Чернігівському обкомі, був заворгом. Перед війною Дружинін виїхав до Тернопільської області — там його обрали другим секретарем обкому.

І ось ми так випадково тут зустрілися. Володимир Миколайович був у шинелі: мав звання батальйонного комісара, брав участь у боях. Ми стали умовляти його приєднатися до нашої групи, щоб разом піти в підпілля й разом партизанити.

Ця пропозиція припала йому до смаку. Його частина вже вибралась з оточення, і він був надісланий сюди для зв'язку з штабом дивізії. Штаб же за допомогою літаків змінив місце дислокації. Лишився Дружинін сам собі командир. Доповідати не було кому.

— Гарзд, товаришу Федоров, переходжу під ваше командування. Будемо в тилу організувати партизанську дивізію.

І справді, ми разом згуртували наше з'єднання. Він став комісаром, я — командиром.

У когось знайшлася карта району. Розібравшись у ній, ми прийняли рішення просуватися всією групою до села Куріньки, обравши для себе обхідний шлях на Чернігів. Як тільки стемніло, вирушили в путь. Видалась негода. Обсівав нас холодний дощ, пронизував вітер. Темрява була б непроглядною, коли б небо відблисками заграва не освітлювало нам дорогу — то горіло місто, палали села. Бої точилися спереду, позаду і з боків. То тут, то там раптом знімалась стрілянина, але хто стріляв, по кому стріляв, — того ніхто не відав.

Ми йшли не самі. Якись люди, цивільні й військові, брели разом з нами чи назустріч нам. В темряві ми часом натикалися на трупи людей і коней, переступали через них і йшли далі. Якись машини з затемненими фарами, настирливо сигналячи, обганяли нас.

Згодом виявилось, що ми добре зробили, не зайшовши до Куріньки, бо туди вдерлися вже німецькі танки.

Цієї ночі я мав іще одну неприємність. Важкі, погано пошиті ялові чоботи намуляли мені ноги, натерли водянки. Чи то я онучі невміло намотав, чи задник

виявився занадто твердим, а тільки ноги мені пекло, мов вогнем, і я вже ні про що не міг ані говорити, ані думати. Єдине бажання оволоділо мною — зупинитись, перевзутись...

Та виявляти свою втому перед товаришами — не в моєму характері, тим більше, що дехто вже починав скиглити. Огрядний Сиромятников заговорив раптом про своє хворе серце, що воно, мовляв, дає перебої.

— Ну які там перебої? — підбадьорював я його. — Ти, товаришу Сиромятников, на серце не зважай.

Та коли він заявив, що не може перебороти задишки, і попросив влаштувати бодай невеличкий привал, я сам зрадів з цього.

— Ну що ж, друзі. Треба зважити... Порок серця в чоловіка. Давайте відпочинемо.

Сіли ми біля канавки. Я одразу ж скинув чоботи і побачив, що в кількох місцях ноги роз'ятрені вже до крові. Кріплюсь, перемотую онучі, взуваюся знову. А щоб легше було йти, вирізав собі добру палицю й жартую:

— Додаткова зброя! Коли б такою ломакою та по німецькій касці торохнути, мабуть би, з очей іскри посипалися.

Та жарти жартами, а ноги таки боліли нестерпно. Сидимо край канавки, розмовляємо між собою, а з дороги завертає до нас якийсь дядько.

— Якого чорта, — гримає він, — розсілися тут! Підіймайтесь! Кільце оточення прорвано, треба виходити.

Ми його освітили ліхтариком, виявилось, що це полковник.

І знову пішли ми в темряву місити болото. На світанку побачили, що йдемо разом з великою військовою частиною. Немало тут і цивільних громадян. Причому в багатьох із них якщо не було автомата чи гвинтівки, то висіла кобура або випиналася з кишені схована зброя.

Метрів за триста від дороги — ліс. Правда, ліси на Полтавщині невеликі й негусті, та все ж удень йти ними безпечніше, ніж польовою дорогою. Хтось вислав до лісу розвідку, і вона встановила, що там є незначні групи німців. А нас — військових і цивільних — не менше тисячі.

Зібрались командири, порадилися між собою і вирішили вибити німців з того ліска. Дано було команду

розсипатися в цеп. Наша група теж взяла участь у цій операції.

Ворог намагався відбити нашу атаку мінометним і автоматним вогнем. Перевага була явно на нашому боці.

Після цього короткого бою я розшукав тільки Рудька, а Дружинін, Капранов, Компанець та інші безслідно зникли.

Павло Рудько був набагато молодший від мене, здоровий, спритніший. Коли потрібно було стрибнути з купини на купину, я довго вагався, немовби перед купанням у холодній річці, а коли вже й стрибав, то кожного разу відчував страшний біль у натертих чобітьми ногах. Рудько ж, здавалося, був невтомним, хоч привалом все-таки радів більше за мене.

Любив Рудько поговорити. Своею спостережливістю й безустанними узагальненнями просто дратував мене. Досить було нам де-небудь сісти на відпочинок, як він починав:

— Який жах! Ви звернули увагу, Олексію Федоровичу, на труп колгоспника, що лежав біля дубового пеняка? Рука в нього заholола, а кулак стиснутий і очі відкриті,— здається, що він виголошує пристрасну промову, звертаючись до народу.

— Слухай, Рудько, облиш! Ну, бачив я труц, справді, очі відкриті, але нічого такого нема в ньому...

Помовчить з хвилину Рудько, подивиться навколо.

— Ось,— каже,— пташка. Звичайний горобчик, щербече — йому і горя мало. Цвірінь-цвірінь! А поки він оце тут процвірінькає, сотні, та що сотні,— тисячі людей загинуть під градом куль!

— Замокни!

— А що, хіба я не правду кажу, Олексію Федоровичу? У мене душа болить. Не можу я... Будувати для того, щоб якийсь п'яниця з Кельна натиснув бомбову підойму — і через кілька секунд уже нема чудового твору архітектури...

Був такий випадок: бачимо — кроків за двісті від нас — хатка. Лісник там жив, чи що... На ганку стоїть якийсь селянин у свиті. Раптом цей «селянин» притиснув до живота автомат.

Ми зрозуміли, що це переодягнений німець. Залягли. Незабаром гітлерівці відкрили вогонь, кладуть міні в шахматному порядку і приблизно по тій дільниці, де

переховуємось ми. Рудько бачить, що за якихось півхвилини його може зрізати осколок.

— Олексію Федоровичу, — почав благати. — Олексію Федоровичу, дайте пістолет, дайте із людинолюбності. Дозвольте, я застрелюсь!

Пістолета я йому не дав. Відповзли ми назад, зробили коло і опинилися в такому місці, де міни не падали.

Все обійшлося добре.

— Бачиш, — кажу я, — от і лишився ти живий, здоровий!

— Еге ж, Олексію Федоровичу, на цей раз підвезло, але що може бути через півгодини? Що буде завтра? І чого варте наше життя, коли нам, мов тим черв'якам, доводиться повзати на животах? Хіба для того я кінчав університет?

Так повадився Рудько.

Але і я почував себе погано. До того ж страшенно допікали ноги. «Хоч би, — думаю, — швидше загрубіли мозолі». Надокучило мені також моє шкіряне пальто. В ньому добре їздити, а під час ходіння воно б'є по колінах. І хто сказав, що шкіра не промокає? Вона не тільки промокає, а й вбираючи вологу, стає важкою, і відчуваєш тоді себе так, немов якийсь вантаж несеш. Але я нікому про це не говорив. Що ж до мого супутника, то він став для мене просто нестерпний.

* * *

Ми захопили ліс своєчасно, бо за півгодини на дорозі, по якій до того йшли, з'явилися німецькі мотоциклісти, а за ними промчали штук із тридцять танкеток. Зустріч з ними не обіцяла нам нічого доброго. З нами були тепер командири й бійці різних з'єднань 5-ї армії, були жителі Прилук, що лишили свої зруйновані, спалені будинки, були бійці винищувальних батальйонів та ополченці.

І знову в цьому ж лісі я зустрів полковника. Тому, що це був найстарший по званню командир, я підійшов до нього й почав з ним радитись. Знайомились обережно. Спочатку загальні фрази — мовляв, знаєте, справи неважні. Лнія фронту пересунулась. Де наші частини, де німці — не добереш...

— А ви, власне, хто такий? — запитує полковник, підозріло оглядаючи мене з ніг до голови.

— Як вам сказати... давайте, товаришу полковник, відідемо вбік, перевіримо один одного.

Він виявився начальником артилерії корпусу, полковником Григор'євим. Документи його все це підтвердили. Та й зовнішній вигляд, манери, мова — все свідчило про те, що він кадровий командир. Тримався він добре, без розгубленості й панікерства. Я одразу вирішив: «Ось людина, яка стане партизанам у пригоді». І вже без зайвих слів запропонував:

— Як ви гадаєте, товаришу Григор'єв, чи не організувати нам невеликий партизанський загін?

Полковник відповів не зразу. Взявся рукою за лоб, задумався, навіть походив трохи.

— Так, — сказав він хвилини через дві, — ця думка вже приходила мені в голову. Ви — депутат Верховної Ради СРСР і УРСР, секретар обкому партії — будете комісаром, а я візьму на себе командування.

Мені хоч і не дуже сподобалась манера полковника розмовляти, але вибору не було. Треба ж таки з чогось починати.

Ми походили по лісу, скликаючи народ. До нас зібралось кілька десятків чоловік, переважно червоноармійців.

— Шикуйсь! — скомандував полковник.

Виявилось, що ми маємо 96 бійців і командирів, а на озброєнні в нас є 83 гвинтівки, 2 ручних кулемети, 46 ручних гранат, 12 автоматів ППД, 23 револьвери. А наш продовольчий запас складався з 40 банок м'ясних консервів і... чотирьох з половиною хлібин.

Полковник оголосив перед строем, що віднині ми партизанський загін.

— Хто відмовляється діяти з нами — два кроки вперед!

Ніхто не відмовився. Тоді полковник розподілив обов'язки, призначив людей в розвідку, господарську частину, розбив підрозділ на два взводи, добрав групу офіцерів для роботи в штабі.

* * *

Дорогою Курінька — Харківці пересувались майже безперервно німецькі частини: танки групами та по одному, піхота на автомашинах, мотоциклісти, обози з продовольством. На нараді командирів, де, крім мого

суворого й поважного полковника, були присутні ще два лейтенанти, було вирішено залишити ліс, бо німці, мабуть, його будуть прочісувати.

По той бік дороги, метрів за двісті, починався другий ліс. У загоні виявився місцевий чоловік, колишній тракторист. Він сказав, що з того лісу зручніше буде пробиратися в німецькі тили.

— Дорогу будемо переходити невеличкими групами,— наказав полковник,— дайте мені, товаришу комісар, ваш автомат. Я з цим місцевим трактористом піду на той бік першим, гляну, як воно там, а потім вернусь. Гадаю, що на цю розвідку мені потрібно буде близько двох годин.

Я слухняно віддав полковникові автомат. Побажав всього найкращого і наказав усім бійцям розійтися по кущах відпочити. Всі ми страшенно втомились, не спали минулу ніч та й попередні ночі тільки дримали.

Розподіливши залишки їжі, сховали для полковника та його супутника їхню пайку, стали чекати.

Я заснув. Вартовий боєць розбудив мене години чerez три.

— Повернувся полковник? — спитав я в нього.

— Ні, товаришу комісар, полковника щось не видно... А з західного боку, чуєте, яка знялась стрілянина? Пора б нам звідси забиратися.

— Доведеться почекати командира. Наказ чули?

Ждемо ще годину — нема полковника...

* * *

Полковник зник. На бійців загону це справило гнітюче враження. Я дуже був злий на себе за те, що віддав йому свій автомат.

Хтось запалив у лісі багаття. Німці, що проїжджали в цей час дорогою, відкрили по нас кулеметний і мінометний вогонь. Довелось повзти далі в глибокий ліс. В цей час зник і Рудько. Пізніше виявилось, що він просто втік.

Загін наш розпався. Лишилося всього сім чоловік. Ніякої клятви ми не виголошували, партизанами себе не називали, але міцно тримались один одного. Отак і блукали по лісах Чорнухінського району, Полтавської області, днів п'ять чи шість. Голодували. Харчувалися килинками, корінням, а одного разу підвезло: зустріли двох

пастушків, і вони принесли нам чавунчик вареної картоплі і півхлібини. Ніколи не видавалася такою смачною ця їжа. Але її було замало. Ми не наїлись, а тільки роздратували свій апетит.

* * *

Коли стемніло, вирішили зайти до села. Перед нами широка заболочена вулиця. Хати стоять далеко одна від одної. Між хатами сади. Скрізь якась гнітюча мертва тиша. Звичайно, в хатках є люди, і не лише баби та діти. Раніше пройдиш-но так увечері вулицею,— зі всіх боків загавкають на тебе собаки, кидатимуться під ноги. А тут ідемо семеро, і ніде ані звуку. Причому йдемо ми так: я першим, слідом за мною лейтенант, а за ним уже бійці.

У мене все ще дуже болять ноги. Спираюсь на палицю. Шкіряне пальто важке, в ньому душно, бо воно підбите хутром. Хто ж таки у вересні ходить у такому пальті? Але я розумію: надійде зима з морозами та метелицями — отоді воно мені в пригоді стане.

Йдемо мовчки. Я веду, а куди веду — і сам того не знаю. «Хоч би зустріти якусь бабу чи діда...» І тільки подумав, дивлюсь,— на ганку стоїть якийсь чоловік.

Я вже розкрив було рота, щоб його гукнути, коли він раптом повернувся, і тепер на тлі світлого тополиного стовбура я помітив обриси каски й автомата...

Німець!

Це був перший живий німець, якого я побачив так близько. Признаюсь щиро,— злякався. Відчув, як на голові у мене стало волосся дибом, зассало під грудьми. І, можливо, від страху я, не роздумуючи, вихопив з кишені пістолет, вистрілив у німця, а сам, пригнувшись, кинувся вбік, за хату, до городів. Крикнув хлопцям:

— Німці!

І в ту ж хвилину по селу знялась стрілянина, застрочив автомат, потім другий, третій... Звилася в небо ракета. Я мчав щодуху по городніх грудках, спотикався, падав, схоплювався і знову біг.

Ось передо мною високий тин з кілками.

Я розігнався, думав легко перескочити через нього, але зачепився штаньми за кілок, розідрав їх мало не навпіл, і тільки приземлився, як почув:

— Хальт!

Дав у напрямі «хальта» два постріли й помчав далі, до річки... Тут знову ракети і кулі — ж-ж-ж-живить-жюїть. Раптом нестерпно заболіло коліно. Думаю: «Поранили, гади»,— але продовжую бігти і з усього розгону падаю в річку, пливу до протилежного берега, не знаючи, що чекає мене там. Пальто мое нап'ялося, кашкет злетів з голови, і його понесла течія.

— Хальт! Хальт! Хальт! — Чулося тепер з лівого й правого боку.

Два фріци, помітивши мене, стали строчити по річці з автоматів. А тут іще прокляті ракети.

Як тільки бачу, що звилась у небо ракета, я голову в воду... Та хіба ж довго під водою витримаєш. Ріка оця, під назвою Многа, не дуже широка, але глибока. Пливти в одязі й чоботях було надзвичайно важко, і я, перебравшись на той бік, не виліз одразу на берег, а пішов по шию в воді до кущів. Дно було тут грузьке. Спав з ноги чобіт, я не став його розшукувати, а зняв і другий. Хотів кинути й пальто, але в цю хвилину майнула в мене одна думка, і я, одразу взявся її здійснювати: увіткнув палицю (вона так і лишилася в руці, просто я забув її викинути раніше) в глину, повісив на неї кожанку. А планшет з картами і паперами сунув у болото, ще й ногами для більшої певності притоптав, а сам плазом, плазом, по-пластунськи — до кущів.

Повзти було важко. Живіт великий, руки від фізичних вправ одвикли, лікті одразу занили. Коліно все ще боліло. Обмацав я його — крові нема. Значить, не поранений.

Сів під кущем, віддихуюсь. А стрілянина по моему пальті не припиняється. Як тільки шугоне в повітря ракета — так його й решетують. Через кілька хвилин, збите кулями, воно впало в воду і попливло.

А я сиджу під кущем, все це бачу і, вірите, розсміявся. Уявіть собі: товстий, поважний чоловік з орденем на гімнастерці, без чобіт, без пальта й кашкета, весь мокрий, зігнувся в три погібелі.

«Оце так,— думаю,— секретар обласної партійної організації, керуй тепер отут під кущем...» Сміюсь отак, а за кілька хвилин до того хотів застрелитися, вважав, що вже кінець — оточили.

Коли ж стрілянина стихла, я швидко пішов полем. Але роздивившись, зрозумів, — це було не поле, а зрізаний очерет. Ось коли я пошкодував за своїми чобітьми.

Онучі й носки через якусь сотню кроків розлізлися, і я відчув, що гострими сухими стеблами зранив собі ноги. Але що робити? Іду. Згодом помічаю попереду силуєти хаґ, а ліворуч від них — скирту. Я до неї. Поруч з великою скиртою — маленька, між ними і влаштувався. Насмикав соломи, ліг, соломною вкрився і одразу ж заснув.

Прокинувся години через чотири. Скрутився калачиком, вставати не хочеться. Лежу, тремчу від холоду, в одній руці стискаю пістолет, а другою скабки з ніг виймаю. В кишені у мене були запасні патрони. Перезарядив зброю.

Я ніколи не знав самотності, не шукав її, не любив стояти десь на березі моря і мріяти чи тихо сидіти над річкою з вудкою й чекати, поки клює, — це не в моєму характері. Рибу ловити волоком, сітями — люблю. А коли на полювання їхати, то тільки в компанії. Я це кажу до того, що довгий час ховатися одному лише, щоб зберегти своє життя, — сама думка про це була для мене дикою і нестерпною.

Але в той момент я трохи розгубився. А тут іще фізична неміч: ноги розпухли, закривавились, увесь тремчу чи від холоду, чи від страху...

Проспівав півень. «Еге, — думаю, — скоро світатиме». Поруч щось зашелестіло, заворушилось. Куль соломи, яким я вкривався, раптом упав.

Я підвівся, тримаю наготові пістолет. Вже світає... Нікого нема...

Виявилось: сніп той звалили... кури.

* * *

За всю війну я не був так близько до смерті, як у ті дні. Зовнішній вигляд мій був такий, що міг викликати водночас і жалість, і сміх. Говорю про це, не соромлячись, бо думаю, що всякий, хто починав отак війну, як я, визнає в душі, що і в нього на початку був подібний момент фізичного занепаду сил.

Я міцно спав у скирті, не знаючи, де знаходжусь. Мене сонного могли забрати в полон. А коли б взяли — не минути б тоді мені страхітливих катувань і смерті.

Тільки подумати: в кишенях моєї гімнастерки були такі документи, як партійний квиток, посвідчення секретаря обкому, посвідчення члена ЦК КП(б)У, орденська

книжка, депутатські квитки Верховної Ради СРСР і УРСР. На грудях орден Леніна.

На світанку, коли мене стривожили кури, поблизу не було жодної людини.

Пора йти далі. До Чернігівської області кілометрів тридцять. Хоч ніякої межі між Полтавською й Чернігівською областями нема, проте я був певний, що мені одразу стане легше на чернігівській землі хоч би тому, що там у кожному селі знали моє прізвище. Напевне, знайшлася б і якась знайома людина.

Я підвівся й відчув у ногах велику слабкість. І тільки зібрався був ступити крок, як почався мінометний обстріл поля. Зовсім недалеко, метрів за триста, зав'язалася автоматна перестрілка. Хто з ким бився — невідомо. Я вже звик остерегатися всього, та й недоцільно було б з моїм пістолетом вступати в цю бійку.

Отже, знову зарився в солому. Лежу, а кури собі працюють. Гребуться біля мене, кудкудакають, півні кукурікають. «Ну,— думаю,— приманять сюди німців», бо мені вже була відома німецька пристрасть до білого м'яса...

Я так перемерз, що не міг навіть поритися в кишенях, щоб дістати тютюн, закурити. До того ж цигарки й сірники намокли.

Стрілянина скоро припинилась. Я почув недалеко від себе кроки й старечий кашель. Визирнувши з соломи, помітив бабусю. Вона скликала курей і щось бурмотіла.

Я простягнув заціпенілі ноги, рішуче відкинув з себе солому.

— Цур, цур, цур,— зарепетувала старенька, махаючи руками. Побачивши такого дядька, мабуть, і справді можна було злякатися. Босий, неголений, мокрий. В голові повно остюків. Перехрестившись, вона ніби закам'яніла.

— Бабусю,— сказав я голосом якомога спокійнішим,— не бійтесь. Я не кусаюсь... Німці далеко?

— Та ні, он у селі.

— А у тебе, стара, нема чого перекусити? Може, хліба шматок? Або молока глечик?

Я оглядав навколо себе місцевість. Те, що в темряві здалося мені хатами, зараз виявилось звичайними будками. Сюди, на поле, колгосп вивозив курей для боротьби з шкідниками і збудував тут досить просторі курники. Старенька була пташницею і прийшла сюди, очевидно, за звичкою.

— То як же, бабусю, чи знайдеться у вас щось поїсти для руського солдата?

— Ні, батеньку, нічого нема. Хіба ж можна так людей лякати?

— Ану тебе, стара... Ти краще скажи мені: он у тому лісі теж німці є? — І я показав рукою на узлісся.

— Всюди німці, всюди, — відповіла вона.

Із-за курника з'явився дід з довгою зеленкуватою бородою. Шия в нього була пов'язана башликом.

— Ось, діду, мабуть, полонений, — звернулась до нього стара. — Їсти просить.

Дід спідлоба глянув на мене і почав розв'язувати свій башлик. Довго він його розмотував. Потім, доставши великий краєць хліба і шмат сала, мовчки простягнув мені, а сам сів на землю. Поки я жадібно їв несподіваний сніданок, обоє стареньких пильно дивилися на мене.

— Чуєш, хлопче, — озвався нарешті дід, — отут кроків за сто вбитий солдат лежить. Шинеля на ньому... ще добра... Краще — ніж отак дрижати — піди зніми.

Продовжуючи жувати, я заперечливо похитав головою.

— Не подобається?! — спитав мене дід. — А що ж, тобі умирати подобається? Е-ех ти, горе-воєка...

Він підвівся й пішов за ту скирту, де я пролежав ніч і ранок. Повернувшись, притягнув звідти брудну і дуже подрану шинельку.

— Не хочеш з мертвого, то одягай мою. Бери, хлопче, рятуй своє життя.

Шинель була розірвана мало не до коміра. Я наступив на полу і розірвав її до кінця. Одну половину накинув собі на плечі, другу розділив надвоє, обмотав ноги.

Старі стежили за мною мовчки. Я теж не намагався продовжувати розмову. Де там уже мені розмовляти, коли зуб на зуб не попадав. Руки, ноги — все тремтіло. Одежа після вчорашнього «купання» ще не висохла. «Обмундирувавшись» таким чином, підвівся, подякував старому і поплентався до лісу.

— Гей, хлопче! — гукнув старий.

Я озирнувся.

— Дай тобі боже... Зброя у тебе є?

Я ствердно хитнув головою.

— Ну то раніше, аніж сам помреш, може, хоч одного фашиста приголубиш? Ну, чого спинився? Давай, давай, хоч недарма помирай!

Я відвернувся і пішов далі, думаючи про те, що сказав мені дід.

На узліссі маячили якісь постаті. Здавалося, що то свої люди. Дуже хотілося знову зустрітися з лейтенантом, з усією групою, від якої вчора я так несподівано відбився. З правого боку виднілося невеличке село. Там розташувались німці.

* * *

Подем від села до лісу щосили бігла дівчинка, боса, в самому платтячку, і несамовито кричала:

— А-а, а-а-а!..

Побачивши мене, вона раптом спинилась, перестала кричати. Я теж зупинився. Це була маленька білява селянська дівчинка років дев'яти. Вона дивилася на мене широко відкритими очима.

Я підійшов до неї, простягнув руку, хотів приголубити, але вона відступила на крок від мене, губи її затремтіли.

— Солдатику,— промовила вона благально,— ходімо зі мною... Ой солдатику, ходімо швидше.— Дівчинка вчепилась за мою руку й потягла з собою.— Німці мамку топчуть, німці мамку тягнуть... Ой дядю, ходімо швидше!

Швидко йти я не міг, а дівчинка хотіла, щоб ми бігли, і весь час говорила. Слів тепер уже я не пам'ятаю, але думка була ясною: «Врятуйте маму». Пройшовши кроків з двадцять, я збагнув, що піддаватись першому почуттю в моєму становищі не можна. Це мене зупинило.

— Ну, чого? — крикнула на мене дівчинка і смикнула мою руку. Потім глянула мені в очі. Щічки її судорожно затремтіли. Нічого більше не говорячи, вона випустила мою руку, побігла до лісу і знову почала нестямно кричати:

— А-а-а!.. А-а-а!..

В голосі її були така туга й відчай, що я було метнувся за нею, крикнув:

— Стій! Стій, дитинко, ходім до мамки!

Та вона вже не оберталась. Вона бігла так швидко, що мені, з моїми покаліченими ногами, звичайно, важко було б її догнати.

Дівчинка кричала безперервно, і голосок її я чув ще хвилин зо три.

Сповнений жалю, туги й відчаю дитячий голосок звучав у моїх вухах і наступного дня, і через тиждень. Він звучить і зараз: «Солдатику, ходімо зі мною!»

* * *

На узліссі, в чагарниках, я зустрів трьох червоноармійців. У всіх за плечима великі, туго набиті торби. Вигляд у цих здорових хлопців був досить пом'ятий, але вони були добре взуті і шинелі на них були хоч і брудні, однак цілі.

Всі троє були шоферами. Вони коротко розповіли, як потрапили в оточення. Я відрекомендувався їм комісаром полка. Не знаю, чи повірили вони мені, але здавалось, що їм абсолютно байдуже, хто я такий. Проте до своєї компанії прийняли і «зарахували на довольство».

— Ходім, комісаре, будемо радитись,— сказав один із них, високий, кремезний хлопчина з одутлим обличчям і похмурим поглядом.

Промовивши так, він підморгнув своїм друзям. Вони, а за ними і я попрямували до великої скирти; в ній хтось зробив уже просторе заглиблення, щось на зразок печери. Ми влізли туди і вільно там розмістились.

Шофер з похмурим обличчям розв'язав свою торбу, витягнув з неї дві банки консервів, флягу з горілкою, окраець хліба. Не поспішаючи, порізав той хліб, спритно відкрив консерви, розклав на шматки хліба м'ясо, а в спорожнілу банку налив горілки і простягнув мені першому. Потім по черзі випили всі. Закусили. Один з шоферів, темноволосий, рухливий, схожий на єврея, сказав хмурому:

— Що, Степане, так і будемо у скиртах відсиджуватись?

Степан метнув на нього швидкий погляд, але нічого не відповів. Третій шофер, рябий, з вятською вимовою, полескав хмурого по плечу.

— Давай, Стьопо, через фронт пробиратися до своїх. Комісар, що до нашого підрозділу з'явився, по всьому видно,— міцний чолов'яга, візьмемо і його з собою.

Степан пильно оглядав мене, потім простягнув довгу, вкриту волоссям руку до ордену на моїх грудях, помацав.

— Отож комісара нам якраз і не вистачало.— Він швидко п'янів, очі наливались хмільною каламуттю.— Ну, навіщо начепив? — сказав він зі злістю.— Знімай, а то я сам зніму.

— Де там тобі зняти, не знімеш,— спочатку під'юджував рябий, а тоді сказав: — Не бузуй, Степане, дай про діло говорити.

— Діло? А яке наше діло? Наше діло — хана! — пробурчав похмурий.

Після цієї фрази він знову налив собі горілки, випив, утерся долонею і продовжував не поспішаючи:

— Наше діло просте. Візьмемо під білі руки комісара, одведемо до найближчого села, віддамо комендантові, а там хай розбираються — кого до табору, кого на шибеницю. З комісаром нам і в німця більше довіри буде.

Помітивши, що я поліз за пазуху, він схопив мою руку.

— Стій, браток, не лякай, побитися ще встигнемо. Така штука у мене теж є. А ось тобі й документ.— І він витягнув з кишені кілька німецьких листівок-«перепусток».

Звільнивши свою руку з його цупких пальців, я все ж дістав пістолет. Рябий шофер, що сидів з правого боку, несподіваним ударом вибив у мене з рук зброю. Я хотів кинутись на нього, але він із спритністю кішки плигнув на Степана.

— Що, наволоч, уже продався?!

Темноволосий метнувся йому на допомогу. Удвох з рябим вони притисли свого недавнього супутника до землі.

— Почекайте, хлопці!.. хлоп'ята!..— кричав Степан. Він одбивався і кулаками, і ногами, але раптом якось неприродно захрипів, став совати по землі каблуками.

Через хвилину я зрозумів: він готовий. Я виліз із скирти. Слідом за мною вилізли, прихопивши свої торби, темноволосий і рябий. Рябий, дивлячись убік, але ні до кого не звертаючись, сказав:

— Собаці — собача смерть!

Витерши рукавом спітніле обличчя, він звернувся до мене:

— Для чого, товаришу комісар, стріляти? Іноді краще без зайвого шуму...

Більш про цей випадок не говорили. Пішли в гліб лісу, і кожний думав про своє. Я думав про те, що ці два червоноармійці дали мені урок рішучості й необхідної часом жорстокості.

* * *

У торбі темноволосого знайшовся плащ. Короткий, старий, але я його з задоволенням одягнув. Він захищав мене од вітру й дощу. Дали мені хлопці також поношену пілотку. Тепер я дійсно став схожий на втікача з полону.

Виявилось, що наша компанія неодностайна. Рябий хлопець, що б там не було, вирішив пробиратися через лінію фронту. Він шукав попутників. Мої наміри лишались незмінними: я йшов на Чернігівщину. Темноволосий,— його звали Яків Зуссерман,— намагався якнайшвидше дістатися до Ніжина, щоб розшукати і врятувати свою сім'ю. Таким чином, до певного часу мені було по дорозі з Яковом.

В лісі вешталось багато людей. Більшість з них, мабуть, такі ж блукачі, як і ми. Іноді бувало так: іде якийсь чоловік, помітить нас, зупиняється. Ми починаємо йому кричати:

— Свої, давай сюди, друже!

Але він несподівано звертає вбік, навіть починає бігти. Одинаки особливо нас боялися. Та це й зрозуміло: хто знає, що воно за люди.

Заночували ми в стогу сіна. Спали по черзі. Вранці я з задоволенням відзначив, що ноги мої потроху гояться.

Поснідавши, ми прийняли тверде рішення: енергійно підшукувати людей, утворювати групу, коли не партизанів, то однодумців. Більше народу — більше сили.

Поки ми радились, дивлюсь — недалеко від нас пробігає хлопчик. Гукнули його. Він досить сміливо підійшов.

— Чи не бачив тут партизанів?

— А що це таке — партизани?

Я бачу, хлопець хитрує. На плечі в нього висять два великі армійські черевики.

— Де взяв? — спитав у нього рябий.— Ти б, хлопче, дав їх нашому командирові. Бачиш, чоловік босий.

Хлопець, не вагаючись, зняв із плеча черевики і дав їх мені. Вони обидва виявились на ліву ногу, але були такі просторі, що я зміг обмотати ступні залишками шинелі. Подякувавши, я спитав у нього:

— Ну, а партизанів так і не бачив?

— Та є он там, за балкою, якісь дядьки, а що воно за люди, хіба ж я знаю? Ідїть туди,— показав нам рукою напрямок, і ми рушили.

Тепер мої ноги були в теплі. Хто був солдатом, той розуміє, як це важливо. Правда, я часто спотикався, але все ж повеселішав.

А ще бїльше я повеселішав, коли в групі, яка розташувалась за яром, знайшов своїх знайомих: двох червоноармійців, що їх вимушений був залишити два дні тому.

Вони теж мене впізнали й розповіли, що з шести чоловік в нічній стрілянині був поранений і схоплений німцями тільки один. Решті пощастило втекти. Мене вважали вони загиблим. Лейтенант з кимось із товаришів пішов зранку у розвідку та й не повернувся бїльше.

Всього сидїло нас біля багаття сім чоловік. Двоє мріяли пробратися додому; один — на Київщину, другий — на Житомирщину. Решта вирішила пройти через лїнію фронту. До них приєднався і вятський шофер.

Нїхто в цїй групі біля вогню один одного як слїд не знав. Настрій у всіх був, звичайно, далеко не веселий, але чи можуть руські люди, зібравшись біля багаття, мовчати?

— Ех, країна у нас велика,— сказав здоровенний парубійко в шинелі. Він лежав на спині й дивився в небо.— Країна-то наша витримає, в цьому не може бути сумніву. Тільки ось питання...— А що то за питання, він так і не сказав.

З таких невиразних вигуків і складалася, по суті, наша бесїда. Ми безперервно прислухались до далеких пострілів, до шарудіння листям. Ми і один одного остерегались: я часто відчував на собі пильні, оцінюючі погляди.

В свою чергу, звичайно, і я перевіряв супутників. І в цьому виявлялась не тільки пильність, а й бажання збагнути думки цих людей.

— Ну й діла!— вигукнув молодий червоноармієць, підперезаний поясом.— Ваську Седих осколком забило,

а мене обминуло, жити доводиться... Хто ми є, хлопці, без армії?

— Це як для кого,— заперечив паруб'яга, який дивився в небо. І не витримав, підвівся: — Що ти, громадянине, базикаєш? І що ти про країну та батьківщину знаєш? Агітнув би я тебе тепер раз по морді, щоб до тями прийшов! — Він почав крутити цигарку, хотів, очевидно, зібратися з думками.— Ось я лежав і думав, що ти скажеш, про що?

— Відомо, про що,— відповів молодий червоноармієць,— про бабу, про дітей, про своє скрутне становище та про те, коли знову пообідати доведеться.

— Дурень ти і є. Ось нас тут десятеро. А перевірка кожного — і вийде, що про матеріальні свої потреби людина не думає, а навпаки, від цього відмахується. Ось я думаю тепер про Уралмаш, є такий завод у нас в Свердловську: скільки на ньому танків можна випускати... А ти про що роздумуєш? — звернувся він несподівано до сусіди справа.

Той сидів роззутий, гріючи коло вогню палець, що наривав. Це була людина з сірим, дуже стомленим обличчям і невиразними очима.

— Я? А я не роздумую, шановний товаришу. Я мрію. Я взагалі — мрійник. У мене думки, як би оце Німеччину пристосувати до діла, а то вони, фашисти, тільки людство нищать. Ось нога у мене загоїться, я чобіт натягну, гвинтівку на плече — і пішов. І скільки не буду йти, і як би не довелось петляти та кружляти, до Берліна дійду! Коли схопимо Гітлера за горлянку, тоді й будемо балакати... — Він закашлявся, видно було, що йому й говорити важко, так він стомився.

— Та ти, друже, до Берліна ще сім разів допреш,— крикнув йому молодий червоноармієць.

— Вмерти то я не вмру, а загинути в бою, може, й доведеться. Тільки і перед тим загибельним своїм боєм я мріяти буду і плани будуватиму...

Хоча сказав він усе це тихим, спокійним голосом, не можна було йому не повірити: така переконаність була в його обличчі.

— Вірно, друже, вірно! — з радістю, навіть весь просвітлівши, скрикнув один із співбесідників з другого боку багаття.— У нас, у таких, як ми з вами, людей, я хочу сказати — радянських людей, нема життя без думок про майбутнє. Я технік, працював на Дніпрогесі. Я там

вчився ще на будівництві! І ось лежу цієї ночі, прикрився листям. Від холоду зубами цокаю, а сам думаю, як після німців будемо відбудовувати. Адже ясно, що вони все пустять у повітря, і ясно, що потім будуть тікати, і ясно, що ми потім побудуємо ще краще! Адже правда ясно, товариші?

Ніхто йому не відповів, він засоромився, по-юнацьки почервонів.

— Ну, а коли ясно, то нічого й говорити,— пробурмотів той здоровенний паруб'яга, який першим почав розмову.— Ану, давай, хлопці, піднімайся. Не чуєте, фрїци до нас ідуть?

І справді, все ближче й ближче чутно було автоматні черги. Гітлерівці, напевно, прочісували ліс.

Розділились ми не одразу. Ще два дні блукали групою в десять чоловік, розвідували, розпитували у зустрічних, де є німці та як краще пройти непоміченими.

Ліс був тут рідкий, мішаний. Часто зустрічалися нам невеликі лужки й болітця. Осипалось пожовкле листя, накрапав дощ. Все здавалося похмурим, непривітним. І це впливало на наш настрій.

Розповідали про себе, але мало, неохоче. Я тільки на другий день дізнався, що лейтенант Іван Симоненко член партії. А ще пізніше він розказав, що був до війни інструктором Волинського обкому КП(б)У. Я пригадав декого з спільних знайомих, описав їхню зовнішність, манери. Симоненко в свою чергу обережно перевіряв мене. Обережності вже навчилися.

Виявилось, що сам він — чернігівський. У нього в Малодівицькому районі жила мати. Через той район мені й треба було пробиратися до обласного загону. Довідавшись, що він говорить з Федоровим, Симоненко спочатку мені не повірив. Коли ж я показав йому документи,— зрадив. Ми міцно потиснули один одному руки, гукнули до себе Якова Зуссермана і вирішили цієї ж ночі утрьох податися на Чернігівщину.

* * *

Втрьох брели ми по дорогах Полтавщини, а потім і Чернігівщини днів вісім. Очевидно, коли б описати детально ці дні наших блукань, могла б вийти велика книга. Ми, звичайно, розмовляли, але про дрібниці; на загальні ж теми розмов уникали.

Людей треба оцінювати не по розмовах, а по їхніх вчинках. Яків Зуссерман — міський робітник, шофер. З нас трьох він був наймолодший. Йому років двадцять шість. Загалом він був хлопчина рішучий, не боягуз. Коли судити про Якова Зуссермана по тих вчинках, свідком яких я був сам, то треба було б йому йти разом зі мною до партизанів і воювати не на життя, а на смерть. В знищенні зрадника він взяв активну участь. Потім в дорозі охоче ділився запасами свого мішка. Мені здавалось, що він без вагань міг би забити ворога і віддати своє життя за товариша.

Я говорив йому:

— Якове, не йди до Ніжина. Ну, дружина, діти... все це я розумію, але що ти можеш один для них зробити? Тебе схоплять, потягнуть до гестапо. Видно ж, що ти еврей. Лишайся з нами. Будемо партизанити. Коли сім'я загине, ти хоч помстишся німцям.

— Ой, — відповів він, — Олексію Федоровичу, я ж розумію, можливо, й правда, нічого мені робити в Ніжині. Але душа горить, хочу побачити і матір, і дружину, і сестричку, а головне — синочка. Він такий маленький, всього чотири роки, а вже написав мені в листі: «Папа, Вова пай». Ну, як же можна... Я живий, а вони так близько, і я до них не піду? Відпустіть мене, товаришу Федоров!

Що значить відпустити? Я йому не начальник, тримати його біля себе не міг. Та, мабуть, коли б пригрозили йому з Симоненком, він би послухався нас, пішов би з нами.

Але він марив своєю сім'єю: «Хай я потім умру, хай мене катують, але як же можна, маючи таку змогу, не піти додому?»

Загалом Симоненко його краще розумів, аніж я, бо він і сам поривався до матері, хоч вирішив твердо: в тилу у німців не залишатись, і обов'язково перейти потім лінію фронту. А зараз ішов «заспокоїти» стареньку.

Трое випадкових товаришів, трое радянських людей удень спали в скиртах чи в стогах сіна, а як тільки вечоріло — рушали в дальшу путь.

Ішли ми по українській землі, нещодавно захопленій німцями. Але що далі просувались, то сміливіше себе почували. На польових дорогах нам траплялися німецькі написи, стрілки на стовпах. У всіх випадках, коли

поблизу не було людей, ми ці написи збивали, ламали, розкидали по полю.

Одного разу надвечір простували досить широким і добре утрямбованим грейдером. Погода видалась тепла, тиха. Гріло сонце. Обабіч дороги розрісся густий чагарник. Жовте листя вкривало землю. Вдалині білили хутори. Навколо хат — стрункі тополі й, вже оголені осіннім вітром, фруктові дерева.

Так, такі мирні картини бувають, як це не дивно, і у ворожому тилу.

По цій дорозі, облямованій кущами, а де-не-де й молодими деревцями, йшли ми вже години з півтори.

Як і біля всякої грейдерної дороги, обабіч тяглися неглибокі канали — кювети. Над ними звисало гілля. Листя на ньому вже лишилось мало, тому ми майже всі одночасно помітили в кюветі труп людини. Це лежав забитий червоноармієць. Трупів ми бачили багато й раніше, але тут, у зеленій, тихій, мирній місцевості... Ми хотіли довідатись, хто він такий, звідки, з якої частини, але виявити цього не змогли. Кишені гімнастерки були розстебнуті, кишені в штанах вивернуті. Бійця забито пострілом у потилицю.

Кроків через двадцять ми натрапили ще на один труп, теж у кюветі. Червоноармійця так само було забито у потилицю. Пішли швидше. Про бачене не говорили, обминали в розмовах цю тему, начебто нічого й не трапилось. Але від мирного настрою і сліду не лишилось.

Трохи згодом Яків підібрав німецький пакет з хлорними таблетками. Він розкрив його, понюхав і хотів кинути, але Симоненко, бажаючи, очевидно, пожартувати, сказав:

— Почекай, Якове. Тобі це може пригодиться. Кинеш у калюжку — і пий без шкоди для здоров'я.

Яків образився.

— Ти що, гадаєш, — я здоров'я своє бережу? — І він зі злістю шпурнув пакетик у кущі.

Ще через кілька кроків Симоненко знайшов ложку, подивився на неї й кинув — німецька. Потім бачимо — валяється металевий гудзик, виблискує на ньому орел.

— Схоже, — кажу, — хлопці, що тут фріца роздягали.

Пройшовши ще кроків п'ятдесят, помітили на великому горбику хрест. Видовище надзвичайно приємне, бо на тому хресті висів німецький сталевий шолом. Але,

може, десь тут недалеко перебували й ті, що ховали... Дорога лежала перед нами тиха, безлюдна. Все ж таки ми вирішили звернути від грейдера в гущавину і через кілька хвилин почули попереду шелест і стогін.

Чіпляючись скривавленими руками за кущі, намагався підвестися на коліна хлопець у вищівій червоноармійській формі. Симоненко підбіг до нього, схопив під руки, хотів допомогти, але боець нестямно закричав, вивернувся й упав на спину, продовжуючи кричати. Очі в нього були широко розкриті, але він, очевидно, нічого не бачив перед собою і нічого не розумів. Волосся його, груди й руки — все залито кров'ю. А права щока була так розбита, що оголилась кістка щелепив.

Симоненко приклав до губів червоноармійця флягу. Вода розлилась, але кілька крапель все ж потрапило в рот. Поранений хрипло зашепотів:

— Бушлат... мамо... накрий!..— Ці слова я запам'ятав, бо він повторив їх кілька разів. Потім погляд його прояснів.— Браточки, помираю!.. Никодимов моє прізвище.. з шостої роти... лий, лий більше.— Тепер він жадібно смоктав із фляги.— Рятуй Никодимова Сергія!

Симоненко підтримував долонею його потилицю, трохи підняв з землі голову.

— Поклади,— сказав поранений.— Та поклади ж... біль нестерпний... Не можу...

Симоненко опустил голову червоноармійця на землю. Зуссерман і я стояли поруч.

— Істи дайте. Ех, не проковтну, зуби, гади, вибили. Розкажете, хлопці, як Сергій Никодимов у полоні в німців був.

Він говорив уривчasto. Розповідь його часом переходила в марення. Але все ж таки ми з окремих безладних слів його зрозуміли, що групу полонених, в якій був і він, вели під конвоєм. Днів чотири не давали їсти. Конвойний ефрейтор бив чим попало, а нещодавно застрелив двох — вони відставали. Тоді Никодимов розбив ефрейторові каменем голову.

— Я його звалив і гриз... зубами гриз... А мене ногами і прикладами били... вирвали у мене того гада... Чи я ще живий, браточки мої?

Починав марити, потім знову розум його прояснявся, і він просив їсти. Ів, спираючись руками об землю. Він люто ляв нас, і себе, і всіх, хто потрапив до полону: нас, очевидно, він вважав за полонених. Раптом він

почав качатися по землі, кров полилася в нього з горла, а коли затих, ми зрозуміли: помер.

Треба б його поховати, але не було чим викопати яму. Ми хотіли довідатися про нього докладніше. Чому він у формі піхотинця, а розмовляв як червонофлотець? Може, в нього є сім'я чи родичі? Треба буде їм написати... Але нічого ми не довідалися — кишені гімнастерки були розстебнуті, кишені штанів вивернуті, як і у тих убитих полонених, що їх ми уже бачили в кюветах.

Єдине, що ми зробили, — це зняли свої ліlotки, постояли з хвилину. Я стежив за Зуссерманом. По його щоках котились сльози. Помітивши мій погляд, Яків задушив обличчя руками й побіг убік. Хвилин через двадцять він нас догнав. У нього судорожно тіпалась щока. Намагаючись бути спокійним, він сказав:

— Розхвилювався я...

* * *

Райони, через які ми проходили, в ті дні ще не зазнали грабінництва й руйнації. Боїв значних тут не було. Фронт відкотився кілометрів на півтораєста. Німецькі гарнізони тільки влаштовувались.

Одного разу підвіз нас трохи на своїй підводі дід-колгоспник. У нього був мирний настрій. Дуже добродушний дідусь, навіть не спитавши, хто ми, вирішив розкрити нам свою душу.

— Бачите, млин крутить крилами. Іду до нього по борошно. Хіба ж я колись думав при німцях зерно молоти? А німців же всього трое на район. У нас як був до війни колгосп «Червоний прапор», так і зараз є. І голова той самий, і секретар той... Ось пшениця стоїть некошена, сиплеться хліб. Ідьмо, товариші, зі мною та будемо працювати. У нас і дівчата гарні є, в нас молодіці славні... а робітників дуже мало.

Почали ми розпитувати в старого, звідкіля він і чого це йому німецькі порядки подобаються? А він міркує так: якщо ми переможені, якщо не встояли, здали Україну і Москву, і Ленінград, — треба пристосуватись, мовляв, до нових обставин.

— А німців тих я й не бачив. Які такі німці? Є у нас староста, хороший чоловік, його, певне, німці прислали.

— А звідки ж ви, діду, знаєте, що Москву забрано?

— Староста казав.

— І ви йому вірите?

— А кому ж тепер вірити? Раніше листи надходили, радіо було, а зараз, що староста каже, те, значить, і правда...

Так ми й не добрали гаразд, чи хитрує старий, прикидається нетямущим, чи насправді-таки його переконали німецькі ставленики. Ясним було тільки одне — в його селі комуністи поки що бездіяльні.

А коли я довідався, що старий з села Озеряни, Варвинського району Чернігівської області, мене мовби електричним струмом ударило.

— То що ж, виходить, ми вже на Чернігівщині?

— Аякже...

— Був тут в області керівником Федоров. Не чув, батьку, куди він подівся?

— Федоров? Олексій Федорович? Та я ж його до війни ось, як вас оце, бачив. Він часто приїжджав. Але де тепер, хто ж його знає? Одні кажуть — німцям продався, другі кажуть — убитий... А може, і старостує десь...

Тут я не втримався.

— Ах ти, старий чорт! — сказав сердито. — Що ж ти брешеш, що Федорова знав? Я і є Федоров!

Але старий не тільки не зникнув, а раптом почервонів, повернувся до мене і закричав:

— Я брешу?! Шістдесят чотири роки в брехунах не ходив та ще й тепер почекаю. Гадаєте, коли пістолети у пазухи понапихали, так уже й злякали? Я стара людина, мені смерть не страшна. Який ви єсть Федоров? Коли б прибув до нас Федоров, народ би за ним у партизани пішов, народ би отой млин спалив та старосту повісив... Ану, злазь з підводи, злазь, кажу! — закричав люто старий і штовхнув мене під бік.

Що мали робити? Довелось злізти. Дід розкрутив батіг, стьобнув ним коней, вони рвонули одразу галопом, понеслись, мов вихор. А коли він від'їхав метрів за сто, обернувся до нас, посварився кулаком, злісно вилаявся:

— Тю, поліцаї свинячі!

І одразу ж зігнувся, немовби чекав кулі.

Отак ми прибули в Чернігівську область.

Про що можуть говорити між собою троє малознайомих людей, коли доля звела їх на безлюдній дорозі в тилу ворога? Ні, ми, звичайно, не мовчали, але і не розважали один одного анекдотами. Кожний розповів дещо про себе, про те, як почав воювати. Зайшла мова про минуле,— пригадували дружин, дітей: «Як-то їм живеться зараз і де вони?..» Таких спільних тем вистачало на перші два-три дні. Було вже вирішено, що ми лише попутники. Ось-ось розлучимось, так що особливо звіритися і будувати спільні плани на майбутнє ні до чого. В бій з німцями нам вступати не довелося. Але я певний: коли б трапилося щось подібне,— жоден із нас не лишив би іншого в біді. В цьому був головний смисл нашого спілкування.

Між Симоненком і Зуссерманом встановився тон взаємного добродушного кепкування. Призвідником найчастіше бував Симоненко. Зуссерман відповідав жартами, інколи сам переходив у наступ. Так почалася і остання наша розмова. Серйозна розмова...

— А втім, розміркуйте самі.

Ми, як я вже казав, блукали тепер по своїй, Чернігівській, області. Найближчий населений пункт був від нас кілометрів за вісім. Біля нього дорога розгалужувалась. Саме там Зуссерман і мав намір розпрощатися з нами, щоб іти до Ніжина. Нещодавно пройшов дощ, дорога стала грязькою, ноги ковзались по глині. Швидко йти було неможливо. Побачивши біля невеликого містка навалені колоди для ремонту, ми сіли відпочити, закурили. Симоненко, підморгнувши мені, сказав Зуссерману:

— Ну, ти влищ, Якове. Безперечно. Дарма перейшов з нами межу Чернігівської області. Треба було раніше відокремлюватись.

— А це ж чому?

— Дивак, не розуміє... Чуєте, Олексію Федоровичу, друг он наш не розуміє, що йому загрожує. Адже ти до Ніжина збираєшся, до сім'ї, так?

— Я з родиною побачусь, можливо, допоможу їм, а потім поверну до лінії фронту, пробиватимусь до своїх.

— Не відпустить тебе Федоров. Накаже, і будь здоров, доведеться підкоритися. Він тепер на своїй території. Підеш з ним партизанити.

— А ти? — Зуссерман, здавалось, серйозно занепокоївся.

— Мені він наказати не може. Я тепер не чернігівський. Пішов до армії з Волинської області. Ти ось, бач, із Ніжина.

— Я не член партії.

— Комсомолець.

— Я, коли йшов до армії, у Ніжині з обліку знявся...

— Не має значення. Ти, брат, все одно чернігівської організації. І слово секретаря обкому партії для тебе закон... Вірно, Олексію Федоровичу?

Я не встиг відповісти, як Зуссерман з винуватою благальною посмішкою сказав:

— Товаришу Федоров, я лише відпустку прошу. На кілька днів, якщо можна. Там все-таки дружина і, голownie,— синочок. А потім — куди завгодно...

Тему для жарту Симоненко вибрав невдалу. Адже він і сам не збирався партизанити, теж хотів побачитись з матір'ю, а потім пробиратися до лінії фронту. Довелося мені встряти в розмову, повести її серйозніше.

— Справа, звичайно, не в тому, на території якої області ми перебуваємо. Ти мені, Якове, пробач, хлопчина ти, здається, непоганий. Дякую, виручив мене в тяжку хвилину. Але пора й самому розібратись, що значить комсомолець і як треба поводитись в сучасних обставинах. Испиту я тобі влаштовувати не маю наміру, одначе дай відповідь: в чому ти як комсомолець проявив себе? І як думаєш,— чи може комсомолець у ворожому тилу цікавитись виключно своєю персоною і домашніми справами?

Якова навіть у піт кинуло, хоч було зовсім не жарко. Він зняв пілотку, провів по волоссю долонею, підвівся і знову сів.

— Я, товаришу Федоров,— сказав він, ніяковіючи,— пальне заощаджував і гуму. Тобто я був стахановцем, і ми змагались. Моя машина пройшла без капітального ремонту... Ой, я розумію, ви зараз не про це... Я не знаю... Слово честі, я навіть не уявляв, що потраплю в таку історію. Звичайно, правильно, що я повинен... Будь ласка, я можу не йти до Ніжина, товаришу Федоров.

— До Ніжина ти, звичайно, йти можеш, не в цьому справа...

Я навмисне не закінчив думки. Хотів, щоб Зуссерман сам зрозумів, чого від нього ждуть. Він, мабуть, напружено думав, дивився повз мене в поле і, можливо, навіть не чув моїх останніх слів.

— Товаришу Федоров,— сказав він після довгої паузи.— Я вже, здається, збагнув. Мене приймали до комсомолу п'ять років тому, і я вже тоді усвідомлював, що треба бути попереду. Я був навіть членом бюро автопарку. Але якби мені тоді сказали, що буде німецька окупація і мені доведеться працювати з підпільниками і партизанами...

— Ти б не вступив до комсомолу, так, чи що?

— Ні, що ви, товаришу Федоров, навпаки...

— Як це навпаки?

— Навпаки в тому розумінні, що я б з більшою свідомістю займався політнавчанням. Ось зараз розгубився, не знаю своїх обов'язків. Як діяти і так далі. Я шофер. Розумію свою справу, повірте мені. І коли б ви дали мені машину, щоб я на повному газу увірвався з партизанами до ворогів,— це я можу. Те, що я комсомолец... зараз, звичайно, важливіше, аніж до війни.

— Не те, щоб важливіше, але перевірка всім радянським людям, а комуністам і комсомольцям в першу чергу, передбачається серйозна. Відповідальність на мені, на ньому, на тобі лежить величезна. Ти, певне, вже забув, що перебуваеш у комсомолі. А забувати ніяк не можна. Треба визнати порядком самокритики: і я випустив якось з уваги, що ти комсомолец. Симоненко йде зі мною далі. З ним ще буде розмова. А ти зараз повертаєш до Ніжина...

— А може, не треба, може, й мені з вами далі?..

— Якщо справа стосується тільки родини, то даремно ти йдеш. Боюсь, що на тебе чекає тяжке розчарування. Але коли ти підеш як людина діла, якщо підеш із завданням як зв'язковий обкому, тобі і горе буде легше перенести, і самопочуття буде іншим. Постарайся налагодити зв'язок з ніжинськими підпільниками. Скажи їм, де обком, допоможи їм, і підпільному обкому партії... Завдання ясне?

— Товаришу Федоров! — Яків схопив мою руку, стиснув у своїх долонях і довго тряс. Він важко дихав від хвилювання. Справді, я не сподівався, що викличу в нього таке гаряче почуття.— Товаришу Федоров,—

продовжував він,— як хочеться швидше що-небудь вже зробити!

Ми підвелись, пішли далі. І решту путі до роздоріжжя Зуссерман розпитував у мене: як розшукати підпільників? Що їм передати від обкому? Як повідомити обком про результати виконаного доручення?

— Знаєте що, товаришу Федоров! — вигукнув він.— Адже моя дружина теж комсомолка. Вона друкарка. Вона може друкувати листівки і прокламації. Спробуємо в місті. А коли там уже ніяк не можна буде жити через національну приналежність, я візьму її з собою до вас, у загін. Можна? Якщо не можна з хлопчиком, ми влаштуємо його у знайомих.

Я поставив перед Яковом кілька конкретних завдань. Дав адреси двох міських явок.

— Ну, дивись, Якове, не попадись,— казав я йому.— Якщо ж тобі пощастить виручити родину чи хоч самому вибратись, іди до Корюківського району. Там зустрінемось.

Ми розцілувались. Я, признатися, думав тоді, що прощаємось назавжди.

Довго ми з Симоненком дивилися вслід самотній поstatі Якова. Йшов він швидко. І навіть по ході його було видно, що настрої у нього добрий. Робочий настрої.

* * *

Можливо, воно й на краще, що старий дід на підводі мене не впізнав. Може, десь бачив він мене до війни, але бачив мимохідь і не запам'ятав. Звичайно, не слід було говорити, хто я.

Посварившись з дідом, ми повернули в село Гнатівку, Срібнянського району. Там я декого знав.

27 вересня, пізно ввечері, після дванадцятиденного блукання, ми з Іваном Симоненком вперше увійшли до людського житла.

Постукали у вікно до вчителя Захарченка. Я його трохи знав, бо незадовго перед війною він був прийнятий до лав партії.

Нам відчинили не одразу. Спочатку хтось пригасив світло в лампі, підійшов до вікна. Правил світломаскування тут ніхто не дотримувався.

— Що за люди? — спитав з хати чоловічий голос.

— Свої, відчиніть.

Минуло кілька хвилин, загримів засув, і ми пройшли до хати. Дружина Захарченка підкрутила гніт у лампі, господар довго і мовчки нас розглядав.

— Я вас, здається, десь бачив,— сказав він.— А супутника вашого не зустрічав...— І, придивившись пильніше, раптом скрикнув:— Федоров... Ви?— Він чомусь густо почервонів, змітився, заговорив напівшепотом. Дружина одразу почала завішувати вікна.

— Вас ніхто не помітив, товаришу Федоров? А то ж ви розумієте... Так, так... несподівано... Я ледве сам упізнав... Але ж знаєте, товариші... Розумієте... Старості відомо, що я комуніст... Ну, і, звичайно, за такими людьми особливий нагляд. Правда, німців у селі зараз нема... проте...

— Не тільки старості відомо, що ви комуніст, про це знаю і я, секретар обкому. Майте на увазі, що я був і лишаюсь секретарем обкому. У вас я пробуду недовго. Попрошу розповісти мені, яке становище, яких заходів вжив райком, як у вас розподілено обов'язки по підпільній роботі.

Тактику свого поведіння я заздалегідь не продумав, діяв експромтом. І що ж, мій впевнений тон справив потрібне враження. «Хай,— думав я,— господарі розцінюють мою появу як звичайний, буденний випадок: секретар обкому обходить райони і знайомиться з діяльністю низових організацій».

Нічого про наші багатоденні блукання ми не говорили. З цього моменту я вже не звір, за яким полюють, якого цькують. Ні, тепер я сам став мисливцем.

Новини, про які повідомив товариш Захарченко, були невтішними.

Кілька членів партії й комсомольців зареєструвались у районній комендатурі.

— А ви?

— Ну що ви, товаришу Федоров...

Але по тому, як він відповів, стало ясно, що коли він і не зареєструвався ще, то схилився до цієї думки. З сьогоднішнього вечора він стане думати по-іншому, відчує, що Комуністична партія в області жива!

— Гаразд, значить, ви — підпільник! Секретар райкому у вас?..

— Товариш Горбов. Але його я ще не бачив... І, на жаль, не знаю, де він ховається... тобто я хотів сказати... переховується.

— Хто ще з комуністів лишився в районі?

— Від знайомих я чув, що в селі Гурбинцях діє група на чолі з колишнім начальником районного НКВС. Прізвища його не пам'ятаю.

— Ще про кого у вас є відомості? Про існування інших груп не чули? Мабуть, добре законспіровані... Ось що, товаришу Захарченко: завтра вранці або краще зараз, вночі, ви підете до Гурбинців, розшукаєте цю групу. Хай хто-небудь з'явиться взяти інструкцію.

Тут до розмови втрутилась дружина вчителя:

— Це неможливо...

— Чому неможливо?

— У нас діти, коли чоловік попадеться...

— А коли б він був на фронті?

— Фронт — то інша справа.

Чоловік уже давно робив їй енергійні знаки, мовляв, не втручайся не в своє діло, але вона чи не помічала, чи свідомо не хотіла того помічати.

— Слухай, іди ти звідси, йди, — сказав він досить рішуче. — Краще б дала людям чогось поїсти.

Коли вона виходила, я підморгнув Симоненкові. Він попрямував за господинею до кухні. Вона там заплакала, але вже більше нічого не говорила. Витираючи очі, розпалила пічку, поставила гріти воду для миття і заходилася смажити яечню.

Учитель вже оволодів собою і зараз серйозно розпитував, як і що робити. Я порадив йому в найближчий час переїхати в інше село, якомога далі, де б його не знали люди.

— Ті комуністи, які зареєструвались, зрадили партію і народ. Вони і боягузливі, і підлі, і наївні до безглуздя. Однаково німці їх знищать. Спочатку використають, дістануть від них всі відомості, а потім розстріляють або повісять.

Захарченко дав мені свої старі штани, робочу куртку на ваті й кепку. Голитися я не став, вирішив запускати бороду: допоможе конспірації.

Ми помилися, переодяглися, поїли і лягли спати на теплій пічці. Ніч минула спокійно.

Вранці мене розбудив хазяїн. З ним із Гурбинців прийшло троє товаришів. Робота, здається, й справді починалась...

Прибулі розповіли, що в Гурбинцях створено підпільну групу. Складається вона з чотирьох комуністів і сімох комсомольців. Диверсійна і партизанська діяльність ще не розпочата. Один із членів групи — голова колгоспу «Партизан» села Дейманівки товариш Логвиненко — вчинив геройський подвиг і загинув.

— Ми не знаємо, товаришу секретар обкому, як до цього випадку поставитись, — сказав хтось із прибулих. — Звичайно, Логвиненко загинув геройською смертю, приніс себе в жертву, але діяв неорганізовано, під впливом раптової зненависті. Чи може він стати прикладом для інших? Ось як це було: дорогою став село їхала ворожа машина. Логвиненко вихопив з-за пояса гранату і з криком: «Хай живе Радянська Україна! Смерть німецьким загарбникам!» — кинув її. Убив двох солдатів, а інші вискочили з машини і погналися за ним. Логвиненко не встиг далеко відбігти. Тут же, в полі, його й розстріляли.

— А що говорить народ, односельці? — спитав я.

— По всякому говорять. Дехто засуджує, але, навіть засуджуючи, все одно захоплюється його геройським вчинком.

— А що ви самі про це думаете?

Я задав питання тому, що сам не відразу знайшов на нього відповідь. Вчинок Логвиненка був зрозумілим. Кілька днів тому я теж ледве стримав себе, щоб не зробити так само, коли дівчинка просила врятувати її матір. Звичайно, Логвиненко, член партії, полум'яний патріот, колгоспний вождь, міг принести далеко більше користі, коли б діяв продумано, спільно з товаришами.

Ми ще довго обговорювали цей випадок. Усі прийшли до висновку, що Логвиненко — герой. Слід розшукати його тіло і врочисто поховати на видному місці, поблизу села, а в написі, який буде на могилі, треба назвати його народним месником, партизаном.

Товариші з Гурбинців розповіли про звірства окупантів, про те, як гітлерівці виявили біля скирти одинадцять червоноармійців, які пробіралися з оточення, і всіх їх, сонних, перебили.

По багатьох селах уже призначено старост, переважно з колишніх куркулів і підкуркульників. У Озерянах, наприклад, староста — німець з колоністів. На посаду

старост часто свідомо йдуть чесні радянські люди з метою боротьби з загарбниками: підпільна група налагоджує з ними зв'язок. А тим, про яких було точно відомо, що вони мерзотники й зрадники, надіслано записки з погрозами...

— Зараз уже не час погрожувати,— заявив раптом Захарченко.— Є вказівка знищувати підсобників ворога.

— Це правильно,— підтвердив я.— Але всіх старост-зрадників ви силами своєї маленької групи знищити не зможете. Намітимо зараз, кого треба усунути в першу чергу. І хай народ знає. Ні один підсобник ворога не втече від суворої кари! Негайно починайте агітаційно-пропагандистську роботу. Радіоприймач у когось з вас зберігся? Немає? Значить, треба знайти. Треба регулярно приймати зведення Радінформбюро і повідомляти населенню. Збирайте всі факти німецьких звірств, запам'ятовуйте і розповідайте колгоспникам у бесіді чи в листівках.

Я дав товаришам ще ряд вказівок, сказав, що йтиму приблизно по такому-то маршруту.

— Тримайте в курсі справ і райком, і обком партії.

Ця перша нарада тривала кілька годин. І весь час на ганку сиділа дружина Захарченка, стежила, щоб ніхто сторонній не увійшов до хати. Вона, як і вчора, безперервно витирала сльози, що набігали їй на очі, і лускала насіння, бо їй порадив це чоловік: «Так у тебе вигляд буде незалежний».

Після обіду ми з Симоненком зібралися в дальшу путь. Дружина вчителя напхала нам у кишені пирогів. Прощаючись, вона знову заплакала.

Захарченко довго тиснув мені руку й говорив:

— Ви, товаришу Федоров, не звертайте уваги на її сльози. Я і сам довго не міг до них звикнути.

— Дивіться, Захарченко, не втопіться в жіничиних сльозах...

— Ну, ні, тепер уже не втоплюся. От не знаю, як бути з школою... Я, за вашою порадою, вирішив звідси переїхати.

Видно було, що жива справа починала його захоплювати.

Жестикуюючи, Захарченко розповів, як непомітно городами пробирався до Гурбинців, як, нікого не розпитуючи, знайшов конспіративну квартиру... Молодий, фізично здоровий, Захарченко до нашого приходу нудьгу-

вав від вимушеної бездіяльності. Саме тому, що не було де застосувати свої сили, він багато думав про можливі небезпеки. Від природи не ініціатор, а тільки виконавець, він чекав зовнішнього поштовху. Таких людей є багато. Поза організацією вони розгублюються. Лише організація їх підтягує, вливає в них бадьорість і енергію.

* * *

Я пишу всього-на-всього спогади. В тих випадках, коли згадуються прізвища,— це прізвища дійсних людей. Деякі дійові особи в подальшій розповіді зникають. Що з ними трапилося — автор і сам не знає. Дуже б хотілося дізнатись, як поводитися згодом учитель Захарченко і його дружина, що сталося з Іваном Симоненком?.. Ми розлучилися з ним через кілька днів. Я був би радий, коли б хтось повідомив мене про долю цих і багатьох інших людей.

В той вечір я вийшов з Гнатівки вже з іншим настроєм, аніж увійшов до неї. Про успіх, звичайно, ще рано було говорити, але мені давало натхнення те, що ми вже діємо.

Треба було пройти полем щось кілометрів із двадцять. Товариші провели нас з Симоненком до половини дороги. І хоч сіяла мжичка, а на взуття налипала глина, настрої був прекрасний. Я розгортав перед товаришами плани.

— У Чернігівській області діятиме партизанська дивізія. Готувати людей, озброювати їх ідейно, підіймати на боротьбу — ось у чому полягатимуть завдання підпільників.

На прощання ми потисли один одному руки. Долоні у всіх були мокрі. Під ногами в нас чавкала грязюка. Слова відносило вітром, і тому доводилось повторювати сказане. Восени в степу сумно, особливо коли січе холодний дощ і пронизує тебе наскрізь вітер.

— Ну що ж, товариші, давайте прощатися... Маю надію — не востаннє зустрічаємось. Будемо разом бити фашистів. Вони ще відчують на собі удари чернігівців!

І тільки-но я сказав це, на обрії блиснув вогник, а за ним другий. Ми почули шум моторів, а через кілька хвилин повз нас, освітлюючи дорогу фарами, підскакуючи на вибоїнах і далеко розбризкуючи болото, промчало

п'ять німецьких вантажних машин. У кузовах стояли солдати й горлали якусь пісню...

А ми — господарі цієї землі, радянські люди — змушені були відбігти вбік, у поле, залагати, притиснувшись до мокрого ґрунту. Я тримав наготові пістолет. Ох, як мені хотілось вистрілити!

Гурбинецькі підпільники пішли. Я знову лишився з Симоненком. Уже третій тиждень ми брели з ним дорогами, ховались від німецьких куль і від очей зрадників. Минуть роки, я його не забуду; зустрінусь — зрадію, а коли довідаюсь, що з ним трапилося нещастя, — дуже мені буде гірко. Коли ж потрібно буде — допоможу.

Ми з ним ділились останнім шматком хліба. Бувало й так: я сиджу де-небудь під скиртою, а Іван іде добувати їжу, бо зовнішність моя для цього не підходила. Симоненко більше був схожий на рядового солдата. Йому просто співчували, до мене ж неодмінно пильно придивлялись, можливо, й доброзичливо, але з особливою увагою. Іван не дорікав мені за те, що я сам не йду, а посилаю його.

Але справжніми друзями ми з ним не стали. Я кликав його з собою, хотів зробити підпільником, партизаном. Він не відмовлявся, проте ні разу не заявив мені прямо й одверто: «Піду». З усієї його поведінки було видно: дивиться він на мене, як на дивака, навіть приреченого. Він визнавав мій авторитет, не сперечався зі мною, але я бачив — не вірить ця людина в силу підпільної боротьби. «Побачуся, — каже, — з матір'ю і піду до лінії фронту».

Спутником же був прекрасним. Лягали ми з ним десь під скиртою, обнявшись, разом вдивлялись в ранковий туман, скручували «козячу ніжку» — на двох.

А втім, на Чернігівщині ми вже не завжди спали під скиртами. В Сокиринцях знайшовся для нас притулок.

Постукали ми в першу ж хату, двері відчинила якась бабуса. Ми назвали себе полоненими, розповіли, що нам пощастило відстати від колони, заховатися за скиртою...

Тоді ми старанно придумували різні легенди, але пізніше я зрозумів: шила в мішку не сховаєш. Слухати нас слухали, але не дуже нам вірили. В ті дні я б жажнувся, коли б узнав, що людям відомо, хто я насправді. А тепер вважаю, що це було краще. Знали, проте не виказували. А мене легко було впізнати. У цих районах

я балотувався в депутати Верховної Ради УРСР, тут я виступав на зборах виборців. Приїздив сюди не раз як секретар обкому.

У Сокиринцях ми пробули добу. Мене відвідав колишній завідуючий відділом народної освіти Варвинського району. Через нього я передав інструкції секретареві підпільного райкому партії.

Вночі ми знову йшли далі. Світив повновидий місяць, вітру не було. Одежу ми за цю добу підсушили і, хоч мало спали, почували себе непогано.

Симоненко запропонував якийсь скорочений шлях. Я гадав, що тут, поблизу рідного села, він напевне не зіб'ється з дороги. Проте ми заплутались. Симоненко винив місяць. Мовляв, у його невірному освітленні речі набувають інших обрисів. Нам, правда, перетяв дорогу широкий протитанковий рів, до країв наповнений водою. Ми його довго обходили, мабуть, години зо три...

Вдалині помітили яскраве вогнище. Хто б це міг у такий час палити в степу багаття?

Наблизившись, ми побачили біля вогню самотню метушливу постать. Симоненко, у якого зір був гостріший за мій, сказав, що він бачить поблизу вогню чи то корову, чи то коняку. Я здвигнув плечима. Яких тільки зустрічей за цей час у нас не було.

Симоненко сказав:

— Ось я підкрадуся ближче, роздивлюсь. Коли чоловік місцевий, може, й дорогу нам покаже на Лісові Сорочинці.

Пригнувшись, він пробіг трохи вперед. Зробивши ще одну перебіжку, почав кликати мене. Вже не ховаючись, ми разом підійшли до багаття.

Високий кістлявий дід з розкуйовдженою бородою, одягнений у вузькі штани, старомодні черевики і довге, міського крою пальто, підкладав у вогонь сухий бур'ян. Він був без шапки. На носі — пенсне. Волосся на голові сплутане. Старий так захопився своєю роботою, що не зразу помітив нас. А помітивши, блиснув у наш бік скельцями пенсне й одвернувся, не відповівши навіть на привітання.

Кроків за тридцять від багаття вищипувала траву худюща корова.

Степове вогнище з бур'яну — непривітне. Воно хоч і яскраве, і полум'я дає гаряче, але бур'ян швидко згорає. Хвилини біля нього не посидиш спокійно: треба йти

за новим оберемком. Але ми все ж таки сіли, простягли до вогню промоклі ноги. Дід підкинув новий оберемок бур'яну і, не дивлячись на нас, пробурчав:

— Сучасне виховання!..

Ми промовчали. Трохи згодом він продовжив:

— Всякий порядний бродяга розуміє, що чужим багаттям можна користуватися при умові, що й сам приносиш якусь частку. Ви ж, громадяни, йшли з лісу, йшли до мого вогню. Чи не так? Так! Безперечно, так! Отже, могли принести дровець.— І несподівано запитав: — Максима Горького читали? Слід думати, ви відповісте мені ствердно, я вгадую це по ваших обличчях. А коли читали — повинні знати етику бродяг. Хто ви такі? Звідки? Куди йдете?

Ми, як завжди, відповіли, що полонені. Пробиваємось додому.

Дід сказав:

— Брехня! Проте це ваша справа. Ви вважаєте потрібним приховувати істину. В такому разі дозвольте й мені бути інкогніто.— З цими словами він одвернувся від нас і вже більше не говорив ні слова.

Ми назбирали бур'яну. Симоненко збігав до лісу, приніс звідти кілька сухих гілок, але старого цим ми до себе не привернули. Він навіть не захотів відповісти, коли ми спитали в нього, де зараз знаходимось.

Трохи згодом підвів ближче до вогню свою корову, увігнав у землю кілочок і прив'язав до нього худобину. Потім розстелив з підвітряного боку, просушеного вогнем, своє довге старе пальто, загорнувся в нього і, вже вклавшись, пробурчав:

— Стейте, громадяни, щоб я не загорівся від багаття.

Ми таки добре втомилися за день. Хто перший заснув — не пам'ятаю, але заснули ми міцно, сидячи.

Прокинувся я від різкого крику. Багаття погасло. Місяць іще не зайшов, і в його світлі було добре видно, як низько, огидно завиваючи, легіли важкі німецькі бомбардувальники.

Дід, задравши обличчя до неба, погрожував кулаками і люто лаявся німецькою мовою, посилаючи на адресу льотчиків прокляття.

Він навіть не міг устояти на місці, а бігав по полю і так розмахував своїми кістлявими, довгими руками, що здавалося цілком імовірним: зараз одірветься від

землі, дожене літак, вчепиться в нього. Глянувши на мене, старий закричав:

— Слухайте, ви! Стріляйте, стріляйте! Є наказ — по ворожих літаках відкривати вогонь, з усіх видів зброї! Та стріляйте ж, чорт вас забори!!!

Коли літаки зникли з очей, знесилений дід сів на землю і закрив обличчя руками.

— Чи можемо ми що-небудь для вас зробити? — співчутливо запитав у нього Симоненко.

— Дайте мені спокій, — відповів старий, — не звертайте на мене уваги...

Нам більше нічого не лишалося робити, і ми пішли далі. Разів зо два обернулись. Біля купи попелу лежала корова, біля неї сидів бородатий чоловік. Симоненко своїм зірким оком помітив, що плечі в діда здригалися.

Було ясно: старий пережив, очевидно, якийсь надзвичайно велике горе. Вже одне те, що він з такою пристрасстю погрожував німецьким літакам, виявляло, хто був його найлютіший ворог.

— Де ж тепер він знайде собі притулок? — тихо сказав Симоненко.

Мій супутник впізнав нарешті дорогу, яка вела до Лісових Сорочинців, і тут же заявив:

— Слухайте, товаришу Федоров, я повернусь до нього, заберу з собою. Мати візьме його до себе, доглядати-ме. А коли не вона, то хтось із сусідів... не пропадати ж людині. Почекайте мене, товаришу Федоров.

— Ви дивак, — сказав я Симоненкові, — дивіться, не пригрійте біля себе гадюку. Хто знає, що воно за людина...

Але Симоненко тільки махнув рукою й побіг до діда.

Я влаштувався за придорожнім кущем. Чекав довго, перемерз і непомітно заснув. Симоненко насилу розбудив мене.

— Ходіте, Олексію Федоровичу! — кричав він мені у вухо.

— А де старий? Ви не знайшли його?

— Знайшов, та він відмовився. Був дуже зворушений моєю пропозицією, але йти зі мною категорично відмовився. А на прощання схопив мою руку, довго і гаряче потискував. «Спасибі, — каже, — за увагу». І що з таким робити? Німці, якщо натраплять на нього, розстріляють одразу.

Наступна і досить довга зупинка була в Лісових Сорочинцях, у рідному селі Симоненка. Прийшли ми вночі, змокли, голодні й дуже втомлені. Відчинила нам двері стара жінка.

— Здрастуйте, мамо! — сказав мій супутник, переступивши через поріг.

— Ой, сину мій, сину!.. — скрикнула старенька і повисла в нього на шії.

Я стояв біля порога і чекав. Син і мати розглядали одне одного. Вона розпитувала, він відповідав, потім розпитував сам...

Старенька затопила в печі, нагріла води. Ми помилась, одягли чисту білизну, потім сіли до столу. Перед нами лежали на тарілці червоні, свіжого засолу помідори і смачні огірки.

Всю ніч і мало не весь наступний день ми відпочивали. Як я спав тієї ночі! Простирало знизу і простирало зверху, тепла ковдра. В шибки вікон стукав дощ, гудів вітер, шумів гіллям, а я спав... Прокинувся, послухаю, подумаю, що десь тут по сусідству німці, повернувся на другий бік — і знову спати...

Вранці старенька Симоненчиха, критично оглядаючи мене, сказала:

— Як же це можна? Така велика людина і в такому драному одязі...

Вона дістала з скрині відріз «чортової шкіри», щоб пошити з неї мені гімнастерку і штани, хотіла сама кроїти, розмітила, а різати матеріал все ж не наважилась. Без мого відома метнулась до сільського кравця, і, повернувшись звідти, стала мене умовляти:

— Підсмо, Олексію Федоровичу, до кравця. Він на вас чекає.

Коли б додержуватись правил конспірації, мені не треба було йти зі старенькою. Бо ж я вперше її бачив. Син її хоч і мій супутник, і добрий супутник, але хто знає, що в нього на думці. І чого це раптом сільський кравець дав згоду за один день пошити мені костюм? Чи не пастка це? Та бажання мати хоч простенький, але чистий і новий костюм перебороло мої сумніви. Я пішов з нею вдень, не ховаючись, до хати кравця.

«Нічого, — думав я, — ніхто тут в обличчя мене не пам'ятає. А коли й пам'ятають, то в такому вигляді хто ж

мене впізнає?» Але як тільки я зайшов до кравця, мені стало ясно, що господар догадується, хто його замовець, що це не секрет і для його дружини та дочок. А в них у сім'ї всі кравцювали. Тому костюм і був зроблений з такою швидкістю, бо заходилася біля нього вся родина. І кожний член сім'ї знав, що, допомагаючи депутатові Верховної Ради, секретареві обкому партії, людині, за яку німці дали б щедрu нагороду тому, хто б її впіймав, вони ризкують життям. Проте ніхто не виявив тривоги. Не розпитували, не розглядали. Хазяїн зняв мірку, спитав, як належить,— чи є гудзики, матерія на кишені...

— Нема? Що ж робити — своє поставимо,— сказав він.— Завтра вранці приходьте. Костюм буде готовий.

— А платити,— питаю,— зараз чи потім?

— Що ви, товаришу...— І кравець мало не назвав мого прізвища, але дружина так на нього глянула, що він, опам'ятавшись, сказав: — Після війни... заплатите...

Пробув я в Лісових Сорочинцях шість днів. Діяльності особливої там не розгортав, а тільки набирався сил, придивлявся до людей, оцінював становище, думав.

Іван Симоненко кудись ходив, його мати клопоталась по господарству, і в хаті лишався я сам. Книг не було, не було в кімнаті й письмового столу, але прибрано, чистенько: квіти на вікнах, рушники над іконами, рівномірно цокали ходики. В таких умовах я ніколи в своєму житті не бував довгий час... Виїжджаючи до війни у відрядження, звичайно, не раз зупинявся в отаких хатах на ночівлю. І тоді ставало тут людно. До мене приходили районні й сільські працівники, говорили, сперечались між собою до глибокої півночі. Вранці, нашвидко поснідавши, заводили мотори машин і виїжджали оглядати поля.

А тут сиджу один. Ніхто мене не шукає, ніхто не просить прийняти його, навіть скарг ніхто не подає...

Я ходив по кімнаті, наспівував під ніс, зупинявся, тулився спиною до теплої печі, знову ходив, сідав коло вікна, вдивлявся в сільську вулицю. Не було навіть олівця й паперу, не міг робити нотаток. Дуже давно не бачив газет, не слухав радіо. А я ж і зараз був секретарем обласного комітету партії... Умови роботи змінились... Але партія була і лишалась організатором і керівником мас, народу. Відповідальність моя перед народом не зменшилась.

Припустимо, завтра мене викличуть до Центрального Комітету і запитають... Мене запитають в першу чергу, як живе народ в окупованому українському селі, яке економічне становище сёла, які настрої в людей, як народ чинить опір загарбникам. І ще запитають, які у мене плани на майбутнє, як я гадаю побудувати роботу підпільної організації...

Саме оці питання я задавав собі, коли ходив з кутка в куток у тихій Симоненковій хатині, і лишався собою невдоволений: до відповіді не був готовий.

Дивлюсь у вікно. У полі кілька жінок скиртують хліб. Між іншим відзначаю, що погода добра, а ось із скиртуванням запізнюються... Але раптом обриваю себе: «Тепер же все мусить бути навпаки. Тут німці...» Стискається від болю серце, і розбирає злість.

Пригадую, ще днів три тому на дорозі я натрапив на деще розбитої пляшки і машинально відкинув його ногою вбік. Рух цей зрозумілий. Так зробила б кожна радянська людина: адже на скло може наскочити автомашина, поріже балон, зіпсує камеру.

Але зараз дорогою може мчати тільки німецька машина. Збагнувши це, я повернувся і поклав осколок пляшки в колію.

Треба привчати себе до того, що знаходишся в окупації, привчати користуватись всяким, навіть найдрібнішим випадком, щоб нашкодити ворогові.

А тепер ось жінки скиртують хліб... Я накинув на плечі куртку і швидкими кроками пішов у поле.

— Хто наказав скиртувати? — спитав я в жінок.

Вони збіглися, оточили мене. Одна висока, молода, дужа на вигляд колгоспниця відповіла запитанням:

— Ну, а як же? Хліб же загине.

— Хто наказав? — перепитав я в неї роздратовано.

— Бригадир, — відповіли мені інші жінки.

— А де ваш бригадир?

Всі показали на ту саму молоду колгоспницю, яка першою підійшла до мене.

Дивно: ніхто з жінок не спитав, чого це я втручаюсь, куди мене не просять; ніхто навіть не поцікавився, чим я тут займаюсь і чому розмовляю з ними таким начальницьким тоном.

Бригадирка мені по-діловому стала пояснювати, що паказу вона ні від кого не одержувала, а сама, як

стахановка, з власної ініціативи зібрала людей і повела їх на роботу.

А коли я спитав — для кого вона цей хліб зберігає, бригадирка зрозуміла, до чого я веду, і страшенно розхвилювалася, навіть сльози виступили в неї на очах.

— Що ви, товаришу? Я ж стахановка, я на сільськогосподарську виставку до Москви їздила. Невже ви могли подумати, що тепер для німців... Люди просто звикли працювати, руки цього потребують...

Ми розговорились. Я порадив увесь хліб розподілити по дворах, потихеньку його обмолотити та як слід схвати, закопавши в ямах.

— А німцям ні зернини! Зрозуміли?

— Зрозуміли, товаришу!

Жінки розповіли, що старости в селі нема. Є лише заступник — колишній голова колгоспу Бодько. В минулому він член партії. Його виключили, здається, за зрив хлібозаготівель.

— Ну, він чоловік хороший, людей не утискує.

— А німців? Також не утискує?

Виявилось, що в селі німці були тільки тоді, як проходив фронт. Хапали курей, поросят, забрали п'ятеро коней. Спитав я в жінок — чи багато народу в селі? Чи є чоловіки, що вони роблять?

І бригадирка несподівано відповіла:

— Думають... Сидять по хатах та думку гадають, що далі їм робити. І свої, і зайшли є — всі сумують та розмірковують.

Нашу групу помітили в селі. Підбігла ще одна жінка, звідкись з'явилися хлопчакі. Я вирішив розпрощатись з колгоспницями і вже одійшов кроків з сто, коли бачу — наздоганяє мене бригадирка.

— Товаришу Федоров, — задихаючись, звернулася вона до мене, — а чи то правду кажуть, що ви всіх у партизани кличете? Візьміть же й мене з собою!

— Я не Федоров, — сказав якомога переконливіше.

— Це я розумію, що ви зараз не Федоров, так нас же ніхто не чує. Візьміть мене до себе, я ж стахановка. На сільськогосподарській виставці в Москві була. Не можу я тут більше.

Я порадив дівчині згуртувати молодь і пробиратися в Ічнянські ліси.

Отже, з конспірацією було в мене таки поганенько. Що ж це виходить? І кравець пізнав (йому, щоправда,

могла сказати Симоненчиха), і тепер ось ця дівчина-бригадирка. Та, певне, і вся бригада не дуже вірила тому, що перед нею стояв полонений, який відбився від колони. А «полонений» теж хороший. До цього часу тримає в кишенях всі свої документи, розмовляє начальницьким тоном. Так я дорікав сам собі, повернувшись до тихої хатини. В глибині ж душі ворушилися інші почуття: «Коли впізнають, а впізнаючи, не тільки не видають німцям, а ще й слухають уважно, значить, народ піде за партією, народ чекає слова партії, чекає на вожака. Час підіймати прапор партизанської боротьби».

У хату зайшов Симоненко в супроводі здорового дядька років сорока п'яти. Дядько той добре одягнений, самовпевнений. Він простягнув мені руку, а Симоненко сказав:

— Знайомтесь, товаришу Федоров. Це — мій кум і друг, голова колгоспу Єгор Явтухович Бодько.

— Пан заступник старости? Ви що, за дорученням начальства чи?..

В голові промайнула думка...

«Виключений у минулому з партії за якісь провини. Саме з таких людей зараз німці вербують собі помічників. Нащо тільки Симоненко привів його сюди та ще назвав йому моє прізвище? Яка ж це в чорта конспірація?» Пальці мої мимоволі стислися в кулаки...

Проте в погляді Бодька не було помітно ні зникові-лості, ні злорадства. Він дивився просто, відверто.

— Бачу, товаришу Федоров, — сказав він, — ви мені не довіряєте. Це правильно. Дозвольте доповісти? Прийняв посаду заступника старости з санкції підпільного райкому партії. Правда, сам я з деякого часу безпартійний, але саме тому, що мене виключили з партії, німці мене призначили. А старостою в нас, за сумісництвом, робить куркуль з сусіднього села Колісники. Я на цю посаду за німецькими правилами не годен, бо був все-таки головою колгоспу, і колгосп наш вважався передовим.

Так, значить, я помилився. Але помилка була приємною. Бодько виявився людиною серйозною, вдумливою, спостережливою. Був у нього один недолік: сам безмежно відданий Радянській владі, чесний, прямолінійний, він і в усіх людях вбачав ці самі якості й дуже легко довіряв їм.

Про своє минуле Бодько сказав між іншим, а потім знову звернувся до мене:

— Багато в мене до вас, товаришу секретар, пекучих питань. В райкомі мене проінструктувати докладно не встигли. Доводиться все робити по своєму розумінню. Та і робота в тилу ворога — це не театр, роль не написана. Скликати народ, роз'яснити відверто — не можна. Є, товаришу секретар... є і наволоч. Вчора один у такій справі з'явився: «Як,— питає,— в поліцаї записатись? Мені люди казали, що в районній комендатурі приймають у поліцію. Тільки для цього потрібна ваша рекомендація». Що такому скажеш? В морду йому дати,— одразу зрозуміє, з ким має справу. Не дати в морду — теж не можна. Ну, конкретно, я таки приклався... З'їздив його добре по вуху та й кажу: «Ах ти ж так і так... При Радянській владі заяву до комсомолу подавав, а тепер у поліцаї націлюєшся?» А він у відповідь: «Я, товаришу старосто, до комсомолу хотів пролізти». «Який я тобі товариш? Пан заступник старости — ось як треба мене величати», — та раз його в друге вухо, а тоді на законному основанні ще й коліном дав йому, — то він не знав, куди втікати від мене. Тільки з цим розправився, коли другий ввалюється. Прибув з Прилук. Спадкоємець нашого сільського куркуля Шокодька. «Будемо,— каже,— знайомі. Мій батько в 1932 році був висланий Радянською владою, а зараз у Сибіру на засланні. Я працював контролером у райошадкасі. Певен, що тепер справедливість переможе. І я, як прямий спадкоємець, можу стати господарем нашого нерухомого майна. Будь ласка, візьміть папірець, написаний вам паном бургомістром... Таким, як оце я, наказано подавати допомогу». А його «нерухоме майно» — це хата-читальня і дитячі ясла — два чи не найкращих будинки в селі. Ну що робити з отаким фруктом? Стукнути по шії? Нема підходящої зачіпки. І, треба сказати, він не перший. Вже чотири куркулі і двоє підкуркульників прибули, і всі вони вимагають: «Виселяйте колгоспників куди хочете. На те ви і влада. Є німецький закон — нам все повернути». «Інтелігента» цього я в хату-читальню вселив. І сказав, що всі книги, які є в бібліотеці, віддаю йому, немовби компенсацію за його страждання. Порадив, як їх потрібно сховати. Так він навіть книги Леніна теж заховав. Що значить куркульська натура! Все збереже. Ну, і хай береже. Наші повернуться — ми своє візьмемо. А інших, які на хати колгоспників заздряються, — тих я поки що обдурюю. Народ на них дуже злий. Одного вже

нишком трохи покалічили. Прийшов він до мене жалітися. «Що ж,— кажу,— я можу вдіяти? Народ несвідомий. Поліцаїв поки що в мене немає. Почекай трохи...» І от помітив я, товаришу секретар, таке: повернення куркулів ще більш загострює ненависть наших людей до фашистів. Мене вже у старостаті в Прилуках запитували: «Яка у вас можливість щодо поставок? Скільки в селі зерна та скільки свиней? Проводьте потихеньку облік, а коли зменшите дані — вам капут!» Ну, а я облік як веду? Приходжу до хати, коли чоловік свій, радянський, запитую в нього: «Лопата є? А чому ями не копаєш? Майте на увазі, що треба все ховати, а головне — хліб треба ховати. Поросят, овець, велику рогату худобу треба різати, м'ясо засолювати і глибше закопувати в землю». Тут у мене є одна богомолка, то вона, як тільки з'явилися в селі перші німці, вийшла до них назустріч з хлібом-сіллю, пов'язалась білою накрохмаленою хусткою, низько їм кланялась. А днів через два прибули мотоциклісти й забрали в неї поросятко. Ох, і сміялись же сусіди над бабою. Тепер вона ходить і на всі заставки кляне німців останніми словами: «Бандити! — кричить.— Іроди! Останнього кабанчика забрали. Ховайте все, люди добрі, бо це сам сатана гряде». У таких життєвих маленьких справах я, товаришу секретар, трохи розбираюсь і, маю надію, не похитнусь. Хоч посада моя теперішня досить ганебна. Що людям не говори і скільки для народу не клопочись, все ж багато з них мене за ката вважають. Здоров'я в мене, хвалити бога, добре, руки, ноги в силі, голова не болить, а ось душа ние, товаришу секретар... Ну, та що про мене говорити! Хто я? Що я?

В цих питаннях товариша Бодька я відчув біль і образу. Після довгих розпитувань він сказав, що не може, ну ніяк не може примиритися з рішенням райкому про виключення його з партії. Але суть справи, навіть причину виключення не став пояснювати.

— Не час, Олексію Федоровичу, цими справами займатись, але знайте: в душі я більшовик. Скінчимо війну, тоді визначите, на що я годен і чи можна простити мені мої гріхи проти партії. А зараз я, в моєму становищі виключеного, можу принести партії велику користь... А втім, давайте краще поговоримо про наші громадські справи.

Перше: як бути з колгоспом? Тобто з майном? Що можна було — ми роздали по дворах. Худобу всю, насінневий фонд, дрібний інвентар. Але є в нас молотарки, крупорушки, сівалки. Знищувати? Рука не піднімається.

Друге — кадри. Люди в останні роки стали зовсім іншого калібру. Вони в маленькому власному господарстві нервують, сумують. Згідно з німецькими інструкціями, повного розподілу артільного господарства нема. І, кажуть, не передбачається. Лишають общини, щоб легше було тягти. Але ми в общині так: шалай-валяй. А люди звикли працювати по-справжньому, від душі. Ви тільки послухайте, до чого доходить. Якось увечері я завітав до однієї трактористки — на вогник. Подруги до неї зібрались, сидять гуртом — «не інакше, — думаю, — ворожать на картас». Ні, дивлюсь — книга. «Чим, — питаю, — захоплюєтесь?» І що ви скажете? Вони, виявляється, технімум по трактору повторюють.

Ну як тут бути, товаришу секретар? Лаяти їх чи хвалити, чи плакати? Люди до книги привчені, до радіо, до фільмів — у нас через кожні три дні нове кіно показували.

Нещодавно теж трапився випадок, соромно розповідати, мене мало діти не забили, піонери. Став я помічати, що хтось потихеньку розбирає і розтаскує частини з віялок, молотарок, кінних граблів. Господарський двір тепер без охорони. Я, признатися, навіть і не подумав як слід — добре це чи погано. Швидше добре, тому що відповідає вказівці ЦК — руйнувати господарство, нічого не лишаючи німцям.

Цими днями іду полем в напрямку критого току. Раптом, дивлюсь, шмигонули звідти хлопчак, сховались у чагарнику. Підійшов до току, там у нас движок стоїть, маховик знято, запальну кулю відкручено і решту гайок уже наполовину повідгвинчувано. Я головою похитав. І не те щоб шкодувати, а просто від несподіванки. Потім роздивився навколо, бачу, недалеко від куців земля свіжа, і на ній примітний камінь лежить.

Торкнув той камінь ногою, і раптом щось повз вухо просвистіло. Я пригнувся. Бах у спину, прямо по хребту. Обертаюсь — гайка валяється. Розсердився страшенно і навпростець в куці. Уявіть — піймав Мишка, на прізвисько Кочег. Схопив його за комір, тряс, а він мені руки кусає, плюється і ще комусь подає команду: «Виручайте, хлопці, чого ждете!»

А Мишко цей в минулому році дуже допоміг колгоспові. Очолив піонерську бригаду, включився в тимурівський рух, колоски збирав, в колгоспному саду організував охорону... Був він мені другом, а тепер — ворог. Очі горять, мов у вовчєняти, і просто вие від злості. Раптом кидаються на мене ще п'ятеро. Звалили на землю і давай дубасити кулачками під ребра. В мене вже злість минула. Кричу: «Заждїть, хлопці, не вбивайте, я такий же, як і ви...» Повірили, відпустили, а потім ми з півгодини в кущах таємну нараду проводили. Я їм трохи відкрився. Тоді й вони розповіли, що частини з машин обмазують автолом і закопують у землю. А зверху кладуть примітне каміння. Я цю справу затвердив, але тільки ми придумали іншу систему знаків. З камінням було вже надто помітно.

А тепер — важливе питання, товаришу секретар, найважливіше. Мені відомо: люди — найцінніший капітал. Я тут місцевий управитель, поставлений начебто німцями, а насправді Радянською владою і підпільною організацією більшовиків. Мене привчили до плану й обліку. Є зараз у селі 206 працездатних чоловіків і 512 працездатних жінок. Без бабів, без дідів, без підлітків. Чоловіки різні — і зайшли, сумнівні, і з полонених. Я їх від німця, звичайно, бережу і буду берегти. Це до речі кажучи. Але є немало й своїх, так би мовити, крєвно приналежних до нашого села. А жінки майже всі тутешні. Для чого це все я взяв на облік? Та ось для чого: адже це — сила! І з мирної точки зору, і з воєнної. А сила ця по хатах сидить. Голову на руки покладуть і дивляться у вікна. Як же, ну як, товаришу секретар, оцю силу супроти фашистів повернути, щоб кожний борювся?

Отакий був Єгор Явтухович Бодько, голова колгоспу. Він говорив це все з болем в серці, майже кричав. То сяде, то підведеться й ходить по хаті; і питання свої задавав він не стільки, мабуть, для того, щоб одержати на них відповідь, скільки хотілося йому самому наговоритись, відкрити душу.

Стара Симонєнчиха внесла до хати відро з водою. Бодько взяв його обома руками, підніс до губів і довго, не відриваючись, пив. Я звернув увагу на його великі, всі в чорних шрамах, робочі руки. Жадібний до життя і праці чоловік! А судилося йому грати роль удаваного зрадника.

Довелося де в чому його застерегти:

— Ось ви говорите, товаришу Бодько, щоб кожний борювся проти окупантів. Кожний — не виїде! Зараз треба до людей підходити з більшою обережністю, ніж будь-коли. Адже ви самі розповідали: повертаються куркулі. Ви назвали цифри: стільки-то чоловіків, стільки-то працездатних жінок. Давайте розберемось, хто вони і про що думають у себе в хатах?

Бодько погано слухав. Він поривався в бій. До того як я пішов з Лісових Сорочинців ми ще бачилися з ним не раз. Заходив я до нього й додому. Його дружина й доросла дочка зустріли мене дуже привітно, посадовили за стіл.

— Спробуйте домашньої шинки. Зарізали порося, зовсім маленьке. Наш батько говорить: «Ріж усе, щоб німцям не дісталося».

За столом сиділи не тільки члени сім'ї. Гостювали в Бодька перехожі люди, їх було троє. Я непомітно спитав у господаря: «Що за народ?»

— Не турбуйтеся, Олексію Федоровичу, свої, руські люди, від німця переховуються.

Один із цих «своїх» мені одразу не сподобався. В обличчі його було щось пісне, сектантське. Людина років сорока п'яти, очі маленькі — так і бігають, борода ріденька. Я його в думках назвав «баптистом». Хоч і одягнений він був у червоноармійську форму, але тримався так, наче в нього під гімнастеркою була волосяниця: весь час щулювся. Крім того, якимось надто низько вклонявся, довго розповідав про свої поневіряння, намагаючись, очевидно, викликати до себе жалість.

— Десь далеко, на тій сторононьці, мої дітки батенька свого ждуть. А батенько до німців потрапив, батенько сльози тут проливає, журиться за діточками...

— Слухай, друже, а ким ти до війни працював? — не витримавши, спитав я.

— По вашій часті, — відповів він і одразу ж посміхнувся.

— Тобто як це по моїй часті? Я з табору вийшов, — сказав я, але раптом помітив, як цей тип обережненько підморгнув мені, немовби попереджав, щоб я не дуже розкривався. На моє питання від відповів досить розв'язно:

— Де служив — там не дорожив, а тепер, бачите, ходжу, жебракую.

Поки обідали, він все до мене приглядався і, вибравши момент, шепнув:

— Хазяїн, видно, з сильно радянських.

Підроблюючись під нього, я також шепотом спитав:

— З чого це ти взяв?

— Були розмови... Хто тільки його на старосту висунув?

І тут я його так ошелешив, що він більше вже не розпитував:

— Я його призначив і тебе не спитав!

Бодько охоче приймав у себе блукачів. Годував їх, лікував, багатьох навіть одягав. І за це йому, звичайно, честь і хвала... Більшість цих людей приєдналися згодом до партизанських загонів.

На моє прохання ходив Бодько до Прилук, намагався зв'язатися з місцевими підпільниками. Та в цьому йому не пощастило. Приніс же він звідти таку інформацію:

— На нараді старост-говорили, що в районі і в місті заарештовано більше тридцяти партійних і радянських активістів. Вісімнадцять з них уже розстріляно. Там же говорилося, що в області з'явився Федоров. Всім старостам і поліцаям дано завдання одразу ж доповісти про всяку чутку, по якій можна було б встановити місцеперебування секретаря обкому.

Тут Бодько заговорив шепотом, але і шепіт у цього богатира був такий, що його, певне, могли чути й на вулиці:

— А мене районний бургомістр окремо викликав: «Чув,— каже,— я, що Федоров рушив у напрямку ваших місць. Покажіть, на що ви здатні. Коли нам з вами пощастить його зловити...» І такого він мені наобіцяв... Треба вам, Олексію Федоровичу, кудись перебиратися.

Вночі, години, певне, о третій, я раптом прокинувся і скочив з постелі. На душі чомусь було дуже тривожно. Вийняв з-під подушки пістолет, поклав біля себе. Здавалося, що за дверима хати хтось шепочеться. Намагався себе заспокоїти, не хотілося даремно будити господарів.

Часто капало з даху, потріскував перед образами гнотик лампади. Більше ані звуку. Я хотів було вже знову лягти, вирішивши, що збудоражили мене розмови з Бодьком і тепер всюди ввижаються переслідувачі. Але знову за дверима почувся шепіт. Хтось пройшов під вікном, шумно оступився в калюжу і вилаявся. Я розштов-

хав Івана. З печі злізла хазяйка, поманила мене до себе рукою і навшпиньках підійшла до дверей. Іван дав мені в ліву руку гранату і став поруч зі мною. Його мати притулила вухо до дверей.

У вікно постукали, але не сильно, як то зробили б гітлерівці або поліцаї, а нерішуче, навіть боязко.

— Хто? — голосним шепотом спитала хазяйка.

А Іван на вухо мені:

— Хочуть нас обдурити. Зараз скажуть, що свої.

І справді, за дверима відповів жіночий голос:

— Свої, бабусю, відчиніть...

Симоненчиха обернулася до сина:

— Це Зінка Татарчук, бригадирка. Тільки чого їй треба? Відчиняти?

— Відчиняйте, не бійтесь... — умовляв жіночий голос.

— А хто з тобою?

— Все свої, бабусю. Микола і Сашко та ще Вірка Дулева. Відчиніть, ми до вашого гостя, він сам велів.

Старенька зняла крюк з дверей. Іван освітив ліхтариком обличчя тих, що ввійшли. Я одразу ж пізнав бригадирку, з якою бесідував два-три дні тому. Ту саму, що в Москву на сільськогосподарську виставку їздила.

— Проходьте швидше, — квапила старенька, — не вихолоджуйте хати!

За бригадиркою до кімнати почали протискуватись троє, четверо, і ще чимало виднілося в темноті.

Хазяйка замахала руками:

— Скільки тут вас, ідіть на подвір'я! Чи ти, Зінко, сказалася.

Бригадирка наказала двом лишитися, а решту випровадила за двері. Потім звернулася до мене:

— Може, і ми вийдемо, товаришу...

— Орлов, — підказав я їй. Сподобалось, що вона запам'ятала з того разу і вже не називає мене справжнім ім'ям. — В чому справа? Чи не можна швидше? Кажіть тут, цим людям я довіряю.

Бригадирка лагідно посміхнулася.

— Бабусі Симоненчисі все можна довірити. Вона як мати рідна... А прийшли ми ось чого, товаришу Орлов. Три дні тому ви мені говорили, що треба зібрати групу та йти до лісу. Так ось вона, група, — дванадцять хлопців і троє нас, дівчат. Зброя в нас така: вісім гранат, дві гвинтівки. У кожного за поясом ніж, хліба та сала на тиждень. Одного нема, товаришу Орлов...

— Плану дій?

— Ні, план є. План такий: пробираємось до Ічнянських лісів, а коли там партизанів не знайдемо, підемо далі, на Орловщину. Не може того бути, щоб ми партизанів не знайшли. Тільки одне ми не вирішили, кому бути командиром. Хлопці кажуть — не потрібно командира. А я вважаю, що так іти не можна. З того часу, як ми вирушимо в путь, — наша група уже партизанська. Так, товаришу Орлов?

— Правильно.

— Ну, що я казала? — звернулася вона до хлопців. — А коли ми партизани, то треба і дисципліну знати. Хто втече — дезертир, і тому... — в її голосі з'явилася тверда, металічна нотка, — тому, хто побіжить чи, ще чого гірше, руки догори підійме, — тому смерть!

— Гадаю, що вам, як ініціатору, і треба бути командиром, — сказав я бригадирці.

— А може, ви, товаришу Орлов, не гадатимете, а своєю владою призначите? Так воно міцніше, та й люди наші догадуються, що призначення і наказ від партії... Бабусю, відчиніть трохи двері. Нехай партизани наказ товариша... Орлова послухають.

В голосі цієї дівчини було стільки вимогливості і таке відчуття своєї правоти, що бабуся мовчки їй підкорилась. Я зрозумів, що командування їй довіряти можна і що мій наказ має велике значення для всіх членів групи.

— Зайдіть сюди! — покликав я молодь.

Виявилось, що з п'ятнадцяти членів групи дев'ять — комсомольці. Найстаршою була бригадирка. Їй — двадцять два роки. Наймолодшому — Мишкові — чотирнадцятий. Я спробував було його умовити залишитися вдома, але не так просто це було зробити. Він розповів про свої тимурівські подвиги... Високий, міцний хлопчик з сміливим поглядом.

— Я з бойової гвинтівки в саме «яблучко» влучав, вмю гранату кидати. Мені, дядю, ніколи не буває страшно!

Перше враження від групи склалось у мене дуже добре: навіть виникла думка йти далі, до Ічнянського загону, разом з хлопцями. Але вже наступної хвилини я відмовився од свого наміру. Один з хлопців сказав, що, перед тим як іти до лісу, потрібно в селі знищити всіх, хто підтримує німців; він назвав при цьому три чи

чотири прізвища і висунув зовсім безумний план: зараз же, вночі, піти по хатах куркулів і підкуркульників, які повернулися до села, закидати хати гранатами, а потім втекти. Хлопчина був молодий, запальний. Я сподівався, що решта стримає його, пояснить хлопцеві, що так неорганізовано і непродумано діяти не можна. Ні, план цей викликав захоплення більшої частини присутніх. Бригадирка, правда, намагалася втихомирити пристрасті:

— Які ж бо ви, хлопці, нерозумні. Ми і до лісу не дійдемо, як нас німці виловлять, усіх повісять і село спалять. Ось-прийдемо до партизанів, там ваша сила пригодиться, там є командир, він знає, куди спрямувати удар.

— Боягузка ти, ось що! — закричав автор плану.

Довелось мені підвищити голос. Я наказав негайно замовкнути. Хлопці підкорились, але зрозуміло було, що в душі вони аж киплять. І я догадувався: як тільки вийдуть з хати — знову почнуть сварку.

Ми вели бесіду в напівтемряві. Облич моїх гостей я майже не бачив. Голоси вони, безсумнівно, змінювали, намагаючись для солідності басити. Закурюючи, Симоненко запалив папірець. Він яскраво освітив на коротку мить всю групу, і тут я побачив, яку зелену молодь зібрала бригадирка. Тоді я розпитав кожного по черзі. Тільки п'ятеро, як підлітки, вже працювали в колгоспі, решта — учні сьомого, восьмого класів. Вони, звичайно, не уявляли ще, які труднощі випануть на їхню долю в партизанському загоні. Захопились. Хотіли швидше почати бійку, стріляти, кричати «ура».

Відмовитись зовсім від допомоги такої безвусої молоді? Ні, розуміється, хлоп'ята ці можуть принести чималу користь підпільним організаціям і партизанським загонам. Шкода, ой, шкода, що так мало часу ми змогли приділити попередній підготовці людей.

Я відібрав шістьох — найстарших, — їм дозволив іти до загону. Мишкові і решті школярів запропонував організувати на місці підпільну групу: писати листівки, підкидати їх в хати, налагодити зв'язок з молоддю сусідніх сіл. Вони погодились, але були явно розчаровані.

На цьому ми й розпрощалися. Решту ночі я не спав. «Адже в кожному селі, — думав я, — десятки підлітків так само, як і оці хлоп'ята, непродумано, неорганізовано кинуться в бійку. Багато з них за відсутністю досвіду загине. Наміри в них чисті, благородні. Їх надихає на

боротьбу патріотизм, вихований радянською школою, комсомолом. Але ні школи, ні комсомол не готували, звичайно, з них підпільників і партизанів».

Старенька Симоненчиха, немовби вгадавши мої думки, розповіла, що, коли вперше зупинилися в селі німці, хлопчачки сміливо шастали поміж ними, а деякі навіть передражнявали солдатів.

Сусідський хлопчик Микола так розлютив німецького ефрейтора, що той його зв'язав і кинув під стіл. Три дні стояли загарбники в селі, і три дні Микола лежав зв'язаний під столом. Солдати, як обідати сідають, Микола ногами штурхають і шматки йому, мов собаці, під стіл кидають. Він нічого не їв і пити не просив. Вижив. Звідки тільки сила взялася в такого маляти?

Пізніше я переконався, що сили і революційної пристрасті в оцих маленьких громадян нашої країни дуже багато. І скрізь, де до цього ще додавалось хоча б трохи організованості, сільські комсомольці і навіть піонери подавали дуже істотну допомогу підпільникам і партизанам.

* * *

Іван Симоненко теж збирився в путь. Його мати пекла пироги, начиняла домашню ковбасу. Я умовляв Івана йти зі мною до партизанів, а він стояв на своєму: «Партизанське діло неясне, та і як же можна з ломакою, а в кращому разі з гвинтівкою або автоматом йти на ворога, оснащеного першокласною технікою, танками, авіацією, артилерією? Ні, товаришу Федоров, цей дідівський спосіб воювати наскаками з лісу приречений на невдачу».

Що ж, довелось розлучитися з моїм товаришем по блуканнях. Він пішов на схід, до фронту, я — на захід.

Остання справа, яку ми зробили разом, була необхідною, але сумною й неприємною.

Пізно ввечері ми вийшли в сад, викопали під яблуною ямку глибиною сантиметрів на сімдесят і сховали в ній наші документи. Перед цим кожний документ старанно обгорнули газетою і всю пачку обмотали гумовою маскою від протигазу.

Лишати ці папери було дуже боляче. Боляче, тому, що кожний із них — частина твого минулого, свідчення твоєї праці. Але треба було. Години три, не менше, ми

з Іваном витратили на підготовку: перегортали, переглядали кожен папірець, дещо пригадували й розповідали один одному з свого минулого. Ось моє посвідчення члена ЦК КП(б)У. Воно відволожилось і побуріло, немов торішнє листя. Намокло, коли я перебирався вплав через річку. Інші документи були пошкоджені не так сильно. Депутатський квиток Верховної Ради СРСР з яскраво-червоної шкіри, тиснений золотом, майже не постраждав. Мені його вручив народ, той самий народ, що і зараз мене оточує. І старенька Симоненчиха, і Єгор Явтухович Бодько, і кравець, костюм якого я вчора одягнув, — це все мої виборці.

В мене лишилася тільки одна довідка: «Дано це Костирі Олексію Максимовичу в тому, що він був засуджений у 1939 році за розтрату і 18 серпня 1941 року звільнений достроково з табору...» Все це засвідчували відповідні підписи й печатка.

Увечері я попросив Симоненчиху мене перевірити. Її син кудись пішов. Старенька чистила картоплю для прощальної вечері й «допитувала» мене:

— А де ж ви працювали до арешту?

— У крамниці № 16, Горлівського міськторгу, в Донбасі.

— Яка ж то була крамниця: промтоварна чи продуктова?

— Хлібна. Я нею завідував.

— А як же ти, прокрався чи обважував, значить, людей?

— Всяке бувало, пане слідчий, і просто крав, і обважував.

— А на скільки років тебе засудили?

— На шість років.

— Тільки на шість? Що ж це за суд? Коли ти і крав, і народ обдурював — тільки на шість років? — старенька так широко обурювалась, що я вирішив припинити цей іспит. Очевидно, роль була вивчена добре, відповідав я цілком переконливо.

Другого випадку перевірити мою акторську обдарованість не трапилось. Довідку про те, що я розтратник, нікому не довелося показувати.

Кілька тижнів минуло з того дня, як я опинився на території, зайнятій ворогом, і вже ось тиждень був у Чернігівській області. За цей час я зустрівся з багатьма людьми. Більшість із них ставилась до мене добре.

У Лісових Сорочинцях після кількох бесід з Бодьком, після того як я довідався, що в селі є немало бажаючих вступити до партизанського загону, в мене з'явилась спокуса організувати загін, а потім збільшувати його за рахунок сусідніх сіл.

Такий план можна було б здійснити. Правда, поблизу нема густих лісів та й з озброєнням не густо... Бодько казав, що знайдеться лиш з десяток гвинтівок. Щоправда, є в одного хлопця автомат з кількома запасними дисками.

Прагнення конкретної діяльності було дуже велике. Однак думку про те, щоб базуватися в Лісових Сорочинцях, довелось відкинути. Треба ж зібрати в єдиний вузол всю обласну організацію. В тому, що вона існує, в мене не було сумніву... Через деякий час, хоч і не дуже скоро, я довідався, що в дні моїх самотніх блукань, в кінці вересня й на початку жовтня, на Чернігівщині вже діяло багато підпільних райкомів партії і комсомолу, сотні осередків і груп опору. Робота партії дала вже свої наслідки.

На півночі області, в Холминському районі, що його першим захопили окупанти, уже з'явилося шість невеликих партизанських загонів. Вони влаштовували на дорогах засідки, висаджували в повітря мости, знищували невеликі групи противника. Особливо цінним було те, що з перших же днів окупації холминці налагодили систематичне приймання по радіо зведень Радінформбюро. Не рідше двох разів на тиждень комуністи, комсомольці й безпартійні активісти-агітатори проводили в селах бесіди з селянами, розповідали про становище на фронтах, викривали німецьку брехню.

Як тільки пройшли передові гітлерівські частини, у села Холминського району було послано розвідників — партизанів і підпільників. Їм було наказано не тільки довідуватись, які сили в окупантів у тому чи іншому населеному пункті, але і вжити всіх заходів до збереження колгоспного добра. Підпільники розробили сміливий план: провести сесію Холминської райради.

Розіслали запрошення, і 16 вересня, вдень, наче навколо й не було ніяких ворогів, до Холмів зібралися депутати, активісти, голови і члени правління колгоспів.

На порядку денному стояло одне питання: як краще зберегти від ворогів колгоспне добро. Керував сесією секретар райкому партії. Він зробив доповідь про хід війни і про завдання радянських людей, які лишилися в окупації.

Німецькі власті вимагали, щоб робоча й молочна худоба, свині, запаси зерна, фуражу, овочів, а також інше колгоспне майно були зібрані й узяті на облік.

Районна рада постановила: всякими засобами саботувати розпорядження німецьких властей, не коритися німецьким наказам. Сесія, як вищий орган Радянської влади в даній місцевості, зобов'язала колгоспи негайно розподілити майно між селянами. Що тільки можливо — закопати і надійно приховати, чого не можна сховати — те знищити. Слідом за сесією райради в колгоспах було проведено збори. У кожних таких зборах брали участь представники райкому партії і депутати. Населення на власні очі переконалось: партія і Радянська влада живі, вони діють і, всупереч німецьким наказам, видають в інтересах народу свої накази.

Перший секретар Холминського райкому партії Іван Маркіянович Курочка лишився у підпіллі. Він особисто керував всією організацією опору. Керував конкретно, через людей, яких він добре знав. Саме тому вже в перші дні окупації майже в кожному селі району народ виступав проти поневолювачів: саботував виконання наказів, знищував німецьких ставлеників, допомагав тим, хто потрапив у оточення, а також полоненим бійцям Червоної Армії. У всіх населених пунктах району були явочні квартири. Куди б не прийшли представники підпільного керівництва, вони знаходили там надійних людей.

В одному тільки селі Холми було чотири явочних пункти для підпільників. Тут зберігалися підготовлені заздалегідь сухарі й солонина на той випадок, коли підпільникові треба негайно ж втікати до лісу. У деяких хатах була навіть заздалегідь заготовлена одежа. Прийде такий Федоров у ватяній куртці, а вийде в кожусі. От ворожі нишпорки й зіб'ються з сліду.

До підпільної діяльності було залучено також і сільську інтелігенцію. Вчителі, лікарі, агрономи, ветери-

нари стали пропагандистами. Вони приймали по радіо зведення, переписували їх, розповсюджували серед населення, читали по хатах вголос.

Ось як діяла сім'я безпартійного вчителя Малождона з села Жуклі.

Сава Омелянович Малождон, хворий, кульгавий дід, сам ледве пересувався. Він, майже не виходячи, сидів удома і писав листівки. Писав прозою і віршами. Його злі сатиричні частушки і пісеньки передавалися з вуст у уста. Їх співали й читали не тільки в Жуклі, але і в сусідніх селах. Старий писав, а розповсюджували листівки дочка Оксана і племінниця Ярина. Обидві — комсомолки, сміливі, винахідливі, ініціативні.

Вчителя схопили агенти гестапо. Йому загрожував розстріл. Оксана прийшла до комендатури й зуміла переконати коменданта, що такий жалюгідний і хворий дід, як її батько, не може бути комуністичним агітатором. Вчителя звільнили. Але через якийсь час до рук гестапо потрапила племінниця. Ярину не вдалось врятувати. Фашисти катували її, але дівчина нікого не виказала. Незадовго перед розстрілом їй пощастило передати Саві Омеляновичу дві записочки. В першій із них вона писала:

«Дорогий дядю! Я не боюся смерті, але шкода тільки, що мало пожила на світі, мало зробила для своєї країни».

А ось її друга, прощальна записка:

«Дядю, я вже звикла, я тут не одна, нас багато. Не знаю, чи відпустять додому. Можливо, й не відпустять. Була на допиті. Мені показали заяву старости А. Устюженка. Він виказав нас, дядю. Я не боюся смерті і помирят мені не страшно. Скажіть мамі — хай вона не плаче. Адже все одно довго, я біля неї не житиму. У мене своя дорога. Хай мама сховає хліб, а то німці заберуть його. Прощайте. Ваша племінниця Ярина».

Це були останні її слова.

Сава Омелянович на смерть племінниці написав вірша:

Прощай, моя рідна Ярино!
Ти чесно свій шлях пройшла
Й життя молоде своє рано
На радість кагам віддала.

Як мріяла ти про майбутнє,
Про дні променисті, ясні!

Троянди життя ти садила,
Щоб всюди цвіли навесні.

Ти знала, кохана Ярино,
Що з ворогом б'ються брати,
Що скоро в боях переможуть.
Від помсти катам не втекти.

У тому ж Холминському районі виникла у вересні 1941 року підпільна комсомольська організація з романтичною назвою «Так починалось життя». Ця невеличка на той час група холминських комсомольців у майбутньому розрослася і згуртувала всю кращу молодь цього села. Кожний урочисто давав таку клятву:

«Вступаючи до підпільної комсомольської організації «Так починалось життя», я перед своїми товаришами, перед Вітчизною, перед усім моїм багатостраждальним народом даю присягу вести смертельну боротьбу проти лютого ворога — фашистів, боротися проти них не шкодуючи свого життя до того часу, поки земля наша не стане вільною від німецько-фашистської погані. Присягаюсь, що чесно виконуватиму всі доручення, які покладатимуться на мене підпільною організацією, і краще вмру, ніж зраджу товаришів».

На чолі групи став Коля Єременко, до війни інспектор політосвітроботи. Група досить енергійно взялася за справу. Хлопці й дівчата писали, розповсюджували листівки, були зв'язковими між райкомом партії і партизанськими загонами, ходили в розвідку, збирали для партизанів зброю й боеприпаси.

Вони боролись, як герої, і більшість з них загинули героїчною смертю.

У Холминському районі партизанська і підпільна діяльність комуністів була добре підготовлена, а тому й розвивалась успішніше, ніж у інших районах області.

Але на той час і в багатьох інших районах опір народу фашистським загарбникам теж став відчутнішим.

В Остерському районі два партизанські загони 15 вересня дали перший бій німецьким автоматникам, допомогли групі бійців 131-ї дивізії вийти з оточення.

У Грем'яцькому районі підпільний райком зумів організувати саботаж «виборів» старост. Населення не збиралося на сходки. Тоді окупанти вирішили обійтися без комедії виборів і призначили старост адміністративним порядком. Але в п'яти селах — Грем'яч, Бучки, Бу-

да-Вороб'ївська, Вороб'ївка і Кам'янська Слобода — всі призначені старости відмовились виконувати будь-які розпорядження ворога. Грем'яцького старосту — товариша Іваницького — фашисти після того розстріляли, старосту села Бучки — товариша Калабуху — повісили, старосту села Вороб'ївки — товариша Федоренка — відшмагали різками.

Чутки про німецький терор поширилися негайно по всьому району. Населення почало тікати в ліси.

У Козелецькому районі перший секретар райкому товариш Яровий, об'єднавши кілька невеликих загонів, почав боротьбу проти німецьких гарнізонів, поліцаїв і старост-зрадників.

Комсомольці-підпільники Семенівського району зібрали кілька десятків гвинтівок, п'ять тисяч патронів, сотні гранат і передали це все партизанам.

В Іваницькому районі боротьба партизанів так активувалась, що окупанти боялись з'являтися в селах. У населених пунктах скрізь працювали органи Радянської влади.

Диверсійні групи Добрянського підпільного райкому КП(б)У пустили під укіс два військові ешелони, знищили німецьку дрезину і підірвали кілька ворожих автомашин.

У місті Ніжині почав створювати підпільну організацію сліпий комсомолец Яків Батюк, який пізніше уславився своєю патріотичною діяльністю. Але я про всі ці факти ще не знав і, коли виходив уночі з Лісових Сорочинців, почував себе самотнім. Попрощавшись з Іваном Симоненком та з Бодьком, я побрів по шпалах.

* * *

Пройшовши понад кілометр, побачив підірвану будівлю станції Коломійцівки. Коля була зіпсована. Ніде навколо не світилося жодного вогника. Все здавалося тут вимерлим. Я проминув станцію, перейшов через невеликий місток і раптом почув — хтось мене наздоганяє.

— Хазяїне, гей, хазяїне, — приглушено гукнув знайомий голос.

Шкутильгаючи, спираючись на ціпок, до мене поспішав сухорлявий чоловічок з рідкуватою борідкою, у шишелі й шапці з опущеними вухами.

Про всякий випадок я намацав у кишені гашетку пістоleta. Важко дихаючи від швидкої ходи, він сказав:

— Впізнав вас, батеньку, одразу впізнав. Хода у вас впевнена, розмашиста. Ви і при місяці як удень. Хазяїн завжди є хазяїном!

Це був той самий «гість» Бодька, якого при зустрічі я в думках охрестив «баптистом».

— Дозвольте приєднатися, Олексію... не пам'ятаю, як по батькові...

— Максимович,— відповів я недоброзичливо.

«Баптист» невідомо чому розсміявся.

— Куди прямуєте? Та чого я питаю? Куди б не пішли — скрізь вам і місце почесне дадуть, і влаштують прийом... Зразу видно — хазяїн! Інша справа ми, заїшли... В рідні місця йдете?

«Якщо цей тип підсланий до мене один, я з ним сам справлюсь. Але видно, що він мене не за того приймає»,— так думав я і вирішив дати йому виговоритися. Він базикав охоче, відвертіше, ніж у Бодька. Я помітив, що він трохи п'янений.

— Я тут, на вокзалі, за старою звичкою влаштувався,— продовжував «баптист».— Бо вже стільки на своєму віку мандрував... Є там дві кімнатки, що їх пожежа не зачепила. Правда, холодно, так я себе самогончиком підігріваю. Куди підеш? У селах скоса дивляться на мене і за гроші нічого, крім самогону, не дають, ночувати не пускають.

— А чому ж мене пускають?

— Ось я це бачу і давно шукаю собі такого попутника.

— Якого це «такого», чого мнешся?

Він знову засміявся, швидким поглядом ковзнув по мені і махнув рукою. Сміх його мені не сподобався. Душе вірно, що по сміху можна розпізнати людину.

— Говорити? — спитав він і озирнувся навколо.

— Ну, а чому б і не говорити? Нікого ж нема. Говори, звичайно.

— Бачу я у вашій особі справжнього хазяїна... Був і я колись таким, та не стільки я, скільки родитель мій. На мою ж долю Радянська влада припала. Але і я, був час, тримався. Земельку орендував, млин відбудував. Не вітряк, як оце у вас тут в Малоросії, а водяний млин...

— Яка в чорта Малоросія?

— Розумію і співчуваю. Але вже дуже мене тягне до слів, які при Радянській владі заборонялись. Та не в тому ж щастя, чи Малоросія, чи Україна, а в тому, що нарешті знову наш закон буде! Хороше вам, ви вже дома, а до нас у Костромську губернію коли ще той німець прийде?

Ми стояли біля маленького залізничного містка. Позади маячили руїни станції, а навколо неї розташувалось кілька службових будівель. За містком починався степ. Кілометрів за три чорніло село. Я поспішав туди. Там була явочна квартира, вказана мені Бодьком. Дивився я на цього костромського куркуля і не знав, що мені з ним робити. А він продовжував говорити, аж захлинався.

— Іду я отак по Україні вашій, Олексію... Максимовичу, і бачу — багато тут буде роботи, щоб порядок відновити. Я спочатку пробував прямо говорити народові, що з хазяйського я роду, дуже радий новій владі. Бачу, люди бити мене не б'ють, а їсти не дають. Хотів я одного разу на горло наступити: «Давай, мовляв, їсти! Ось німецький пропуск, а то до властей піду скаржитись». То ще гірше... Ні, Олексію Максимовичу, я гадаю, що таку агітацію треба супроводжувати добрим нагаєм.

Голос його навіть зірвався на вереск, з такою злістю він це промовив.

Він явно розраховував на моє співчуття. Я ж, звичайно, кипів. Дуже хотілося тут же, не сходячи з місця, порішити його... Адже він кілометрів сто пройшов від фронту, і ніхто його, гада, досі не наважився стукнути. Пригадав я шоферів, як вони зрадника у скирті задушили.

Я подивився на цього куркулика так, що він відчув для себе небезпеку і враз осікся.

— А як у тебе із здоров'ям? — спитав я.

Він не відповів, зрозумівши, очевидно, що помилився в мені.

— Так товариш з костромських країв? Не бійся, ходімо разом, зі мною не пропадеш!..

Я поклав йому руку на плече, хотів, щоб він пішов зі мною у степ. Там було б простіше кінчати з ним розмову...

Та він несподівано присів, викрутився вужем, плигнув у канаву, в тінь моста. Я вистрілив у тому напрямку кілька разів і теж плигнув слідом за ним. Він голосно

закричав, застогнав і раптом відповів мені пострілом. Зашелестів сухий бур'ян. На місяць напливла хмара. Я ще з хвилину вовтузився на дні канави. Знову вистрілив. Канава виявилась глибшою, аніж я думав. По ній текла вода, а береги обросли такими густими колючками, що в темряві їй розібратися було неможливо. В мені клекотала лють. Ліз напролом у колючки. Він же, очевидно, проповз низом, понад самою водою.

— Діждуся світанку, нікуди, наволоч, від мене не втечеш! — кричав я з люттю в темряву. Але коли трохи заспокоївся, зрозумів: так діяти не можна.

Вибрався з канави. Місяць надовго заступили хмари, почав сіяти дощ. Але очі звикли вже до темряви, і я знайшов дорогу. Постояв біля мосту з револьвером ще хвилин десять. Ох, і лаяв же я себе. Але що робити? Довелося йти.

Те, що він не стріляв мені вслід, навело мене на думку, що я його поранив, і, можливо, навіть смертельно. Але нікому я про цей випадок не розповідав. Подурному вийшло. До цього часу мені совісно: явний зрадник втік у мене тоді прямо з-під носа.

* * *

Багато в нашій літературі написано про отаких жалюгідних дрібних зрадників. І майже в усіх творах вони підлі, огидні, що, звичайно, вірно. Але, крім того, вони ще спритні, часом не дурні і майже завжди хитрі.

Очевидно, він таки був костромським куркулем. Утік з заслання, пристосувався, а коли почалась війна, його мобілізували.

Такі типи блукали по землях, тимчасово окупованих ворогом, вважаючи, що більшість селян проти колгоспного ладу. Та ці покидьки жорстоко помилялись. Скрізь колгоспне селянство зустрічало куркулів, що поверталися до сіл, як своїх лютих ворогів.

У ту ніч я йшов степом дуже злий. Дощ посилювався, холодний вітер бив мені в обличчя. І вже ніяк я не сподівався, що цієї ж ночі на мою долю випаде ще одна досить неприємна пригода.

Уже перед ранком, годині о четвертій, я увійшов з боку городів до села Левки, Малодівницького району, і постукав у шибку хати, вказаної мені Бодьком.

За дверима сперечалися два голоси — чоловічий і

жіночий. Жіночий був рішучий і владний, чоловічий — роздратований і верескливий. Мого стуку вони, мабуть, не почули.

— Ех ти, голова! — кричала жінка. — Головою ти був, головою й лишився. Та що в тебе є в тій голові? Ну, чого мовчиш? Кажі, що в твоїй голові: гній чи тирса?

Чоловік вирішив на це питання не відповідати.

— Ти, Марусино, глянь у корінь: двох корів тобі все одно не залишать. Необхідно...

Я сильніше постукав у двері. Голоси стихли, потім почувся шепіт. В хаті стали пересувати якийсь важкий предмет. За хвилину по тому жіночий голос, намагаючись бути ласкавим та привітним, спитав:

— Хто там? Кулько хворий лежить.

— Відчиняй, хазяйко, відчиняй, та швидше, свої! Скажи Кузьмі Івановичу — прийшов його старий друг Федір Орлов.

Федір Орлов — моя партійна підпільна кличка. Її знали всі, що залишались для підпільної роботи в області.

Хазяйка пішла, очевидно, порадитися з чоловіком і, швидко повернувшись, відчинила двері. Не привітавшись зі мною, вона махнула в бік печі.

— Там лежить.

Дійсно, закутавшись у ковдру, з печі визирав Кузьма Кулько. Дружина викрутила гнотик каганця і мало не сунула його мені в обличчя.

— Впізнаю, — сказав Кулько, — дійсно, Федоров. А ми, Федоров, з жінкою все на німців чекаємо, так оце виробили план конспірації: я «хворий» на тиф. Вони, кажуть, до тифозних нікого не ставлять на постій... і загалом уникають їх.

— Цілком вірно, — серйозно відповів я. — Вони хати тифозних, сухотних, дизентерійних і всіх інших інфекційних хворих зовні наглухо забивають, двері обкладають соломкою і спляють людей живцем.

Не знаю, повірив мені Кулько чи ні, тільки з печі він зірвався мов ужалений, сів до столу і мовчки став дивитися на мене. Дружина його теж мовчала, але я помітив на її обличчі досить ехидну посмішку.

Я вже трохи обігрівся й почав, не поспішаючи, розглядати кімнату. Поводження хазяїв здавалося мені дивним. Раніше ніж почати бесіду, мені хотілося зорієн-

туватись, зрозуміти, з ким же я маю справу. Кулька я знав мало: зустрічався в Чернігові на різних обласних нарадах, розмовляв з ним, коли приїжджав до Малодівицького району. До села Левки він переїхав з районного центру за вказівкою підпільного райкому. Хата, де він влаштувався, належала чи то його родичам, чи то родичам дружини.

Хоч кімната освітлювалась погано, але по багатьох ознаках я зрозумів, що хазяї або ділять між собою майно, або збираються кудись його вивозити. Велика скриня була так набита добром, що кришка ніяк не закривалась. На стільцях лежало кілька дублених кожухів. Нові відра, а їх було штук з десять, складені одне в одне, стояли тут же в куточку; поруч скрині купою накидані уздечки, зброя. Під канапу поквалливо засунуто ящик з господарським милом, а на широкому ліжку безладно розкидано дитячі пальта, великий блискучий самовар, репродуктор «Рекорд» і гіпсовий бюст Мічуріна. Не кімната, а немовби розгромлена комісійна крамниця.

— Ну що ж, товаришу Кулько, розповідайте, як посуваються справи, що робить секретар райкому, де він? Що робите ви самі? Де німці? І взагалі про все...

Хазяйка сіла за стіл, поклала голову на руки і не без нахабства зиркала то на чоловіка, то на мене.

— Тут, у Левках,— почав досить непевно Кулько,— є народ. Кілька приїжджих і свої, районні комуністи. Готуємось до розгортання конкретних дій в галузі підйому і так далі. Це справа нова, так би мовити, оргперіод. Передбачаємо скликати поширене бюро.

Його розповідь обірвала дружина. Не соромлячись моєї присутності, вона стукнула по столу кулаком і крикнула:

— Та покинь же ти, Кузьмо, брехати! Поширене бюро, засідання! Що ж це воно, отак і будемо сидьмом сидіти? Чи ми дурніші від інших? Ну, чого очі витріщив? Ти, Кузьмо, ясно скажи: він тобі друг? (Це вже стосувалось мене). Чого ж мовчиш?

Кулько розгублено кліпав очима.

— Друг, друг! — запевнив я господиню. — Будьте певні.

— Ну, а коли друг, то нащо балакать про всякі там підпільні розвороти. Я вже й не знаю, як вас краще звати! Орлов чи Федоров, може, ви бобиль безсімейний, а в мого он діток купа.

Вона безперервно сипала словами так швидко й голосно, наче стріляла з кулемета.

— А, що там критись! — скрикнула господиня, і, махнувши рукою, підвелась з-за столу.— Ідть сюди, ідть, ідть!

Швидко нахилившись, вона схопила за край одну половицю, другу, третю, розкидала їх. Перед очима відкрилась глибока яма.

— Ось вам підпілля,— сказала вона.— Треба туди добро сховати!

Кулько закричав:

— Припини це неподобство, дурепа! Посоромся сторонньої людини.

Я вважав за потрібне втрутитись:

— Почекайте, товаришу Кулько,— сказав я.— Ховати майно, звичайно, треба. Що це у вас все на видноті валяється? Тут, я бачу, і колгоспне добро. Німці дійсно можуть нагрянути, і тоді...

— Оце вже другий тиждень сваримось. Щоб йому пусто було! — озвалася знову дружина.— То складаєм, то витягаєм.

Ця родинна сцена мені вже стала надокучати. Я підвівся, надів кепку. Кулько, дивлячись на мене, теж почав одягатись. Але дружина вчепилась за його рукав і майже басом сказала:

— Нікуди я тебе не пущу, і не думай. Знову ночами будеш шалатися? Мало ти в своїй райраді назасідався до приходу німців; так і тепер туди пнешся? Ану, дітки, не пускайте татка, він на засідання йде!

Діти з плачем кинулися до батька і повисли на ньому. Я дуже розсердився.

— Скажіть мені, товаришу Кулько, до кого можна зараз піти.

Він намагався одірвати від себе дітей, але даремно. Діти цупко тримали його рученятами. Я плюнув з досади і вийшов, грюкнувши дверима.

Мене обдало крижаним вітром. «Ну і вскочив,— подумав я.— І що воно за людина оцей Кулько, як до нього ставитись? Бодько вказав мені тільки одну явочну квартиру. Стукати в першу-ліпшу хату чи, за старою звичкою, податися до скирти?» І я звернув уже був з вулиці, щоб за городами пошукати стіг сіна, коли знову відчинилися двері Кулькової хати; з неї вискочив хазяїн, а вслід йому легіли прокляття, плач і погрози.

— Оце ще чортова баба! — скрикнув він, важко ди-
хаючи.— Ідемо, товаришу Орлов, поведу вас до справж-
ніх людей, а я вже, мабуть, пропадає душа! Ех, Олексію
Федоровичу, навчили б хоч ви мене, як бути...

І поки ми йшли, а йшли ми майже півгодини, Кулько
скаржився на свою долю, говорив, що не зазнав він з
цією дружиною щастя, жаднуча вона, сварлива.

— Ось зачекайте, Олексію Федоровичу, ви її харак-
тер ще визнаєте. Пам'ятайте мої слова, завтра до старо-
сти побіжить, скаже: секретар обкому тут.

— Та ви що, збожеволіли?

— Правду кажу вам, Олексію Федоровичу, хоч і моя
це дружина і п'ятнадцять років уже я з нею прожив,
але капосна баба! Від неї всякої підлоти можна споді-
ватись.

— Як же ви з нею п'ятнадцять років прожили?

— Та хіба ж я жив, Олексію Федоровичу? Я му-
чився.

Місяць зайшов. Брели ми в абсолютній темряві. Хо-
лодний вітер збивав мене з ніг.

— Слушайте, Кулько,— сказав я.— Як тільки ви до-
ведете мене до явочної квартири, одразу ж повернетесь
додому і яким завгодно способом примусите свою дру-
жину мовчати. Майте на увазі — яким завгодно! І коли
вона проговориться кому б там не було...

— Так я краще додому не піду, Олексію Федоро-
вичу...

— Ні, ви підете додому! Ви підете і зробите те, що
вам наказано!

— Слухаю, товаришу Орлов. Значить, ви наказуєте
її застрілити?

— Вона знає, куди ми пішли?

— Знає!

— І знає всіх, хто входить до складу підпільної ор-
ганізації?

— Не всіх, але багатьох.

— А ви всіх знаєте?

— І я не всіх.

— Скажіть, а ви розуміли, на яку справу йдете, коли
залишались за вказівкою партії в тилу у німців?

— Ну, аякже! І тепер розумію. Я свою стерву еваку-
ював, я її сам на підводу з дітьми посадив. Але вона
від'їхала кілометрів з тридцять, гаку дала і назад по-
вернулась... «Тю,— кажу їй,— погибель на твою голову,

чого прикотила? Забирайся, куди хочеш, мені працювати треба». А вона вперлась і ні з місця. А тим часом німці Левки оточили і фронт пересунувся. Ну що тут робити?

— Ви добре тут орієнтуєтесь? — спитав я. — Можете розказати, як знайти явочну квартиру? Зі мною ви далі не йдіть. Досить! Я лишаюсь один, а вам наказую: кругом арш! І робіть, що хочете, але Марусеньку свою примусьте мовчати! Очей з неї не спускайте, не залишайте її ні на мить, чорт би її взяв!

Кулько ще хвилину чи дві бурмотів якісь слова, потім все-таки повернув назад. Я почекав, поки затихли його кроки, а потім попрямував зовсім в іншому напрямку, ніж той, що мені було вказано. Я йшов просто через поле, стернею і вранці набрів на село Сезьки. На моє щастя, окупантів там не було.

* * *

Коли в Чернігові у мене в кабінеті збирався підпільний обком і ми обговорювали, що і як будемо робити на випадок окупації області німецькими фашистами, в уяві вимальовувалась ідеальна схема організації. В кожному селі, в усякому разі, в більшості сіл — підпільні осередки, групи опору. В усіх без винятку районах — партизанські загони і райкоми партії. Перший секретар, другий секретар, а на випадок провалу — їхні дублери. Зв'язок між загонами, райкомама і осередками — повсякденний. Обком інструктує райкоми, райкоми інструктують низові організації, час від часу люди збираються на наради. Звичайно, при цьому додержується найсуворіша конспірація...

Навіть після зборів у Яблунівці, після пирятинського оточення, після багатьох днів самотніх блукань я все ще думав, що досить потрапити до Чернігівської області в будь-який район, як я зараз же зустріну розставлених по місцях людей, побачу бурхливу діяльність.

Між іншим, я також не уявляв, що зможу вдень ходити, не ховаючись, по дорогах. Та що там по дорогах — по сільських вулицях. Я вважав, що доведеться мало не через кожні дві-три години переодягатись, бо за мною стежитимуть шпигуни, і я стану їх обдурювати, вигадуючи для цього різні хитрощі.

Тепер, після майже трирічної партизанської і підпільної боротьби, я бачу, наскільки все це і простіше, і складніше.

Завчасна підготовка баз для партизанів, затвердження секретарів підпільних райкомів, організація підпільних груп відіграли величезну роль. Абсолютна більшість товаришів, що їх було залишено в підпіллі, з першого ж дня почали роботу. Тільки робота й обстановка були іншими, не такими, як нам уявлялося.

Ми, наприклад, зовсім не врахували, що кожному підпільникові треба буде в перші дні придивитися і звикнути до нових умов. Що йому ходити і говорити треба буде інакше. Навіть близьку людину краще вивчати, виробивши відповідну тактику.

Не врахували ми й того, що підпільникові доведеться вперше побачити фашистів, вперше доведеться йому ховатися, вперше... та і не перелічити всього, що йому доводилось вперше бачити і про що довідатись.

Треба зрозуміти також, що комуністи, залишені в підпіллі, займали до війни керівні посади. Одні — більш відповідальні, інші — менш відповідальні, але все це були люди помітні. В районах їх знали. Діти на них пальцями показували, і не тільки діти, колгоспниці теж підходили і називали просто по імені...

Підпільник спочатку не стільки робив, скільки переживав. І кожній такій людині потрібен був час. Коли людина лишалася з колективом, переживання ці проходили легше. Немало і я пережив і передумав за цей час.

Але залишимо загальні міркування. Я вже досить докладно розповів про свої переживання. Мені вони на той час, признатися, вже набридли. Я прагнув активної діяльності. Оскільки я перебував у Малодівицькому районі, то вирішив будь-що розшукати першого секретаря райкому Прядка і колишнього голову райвиконкому, а тепер командира партизанського загону Страшенка.

У селі Сезьки я знайшов колишнього заворга райкому партії Біловського. Прийняв він мене, розказав усе, що знав сам. А знав він, на жаль, мало, бо всього тільки на день раніше від мене прибув сюди. Десь під Києвом він потрапив в оточення і забрів до рідного села побачитись з дружиною. Затримуватись Біловський тут не збирався. Як і Симоненко, він прагнув перейти лінію фронту.

Біловський також шукав секретаря райкому. Люди сказали йому, що Прядко свою сім'ю евакуював, кварти-

ру кинув і разом з головою виконкому Страшенком перекочує з села до села. Партизанський загін у районі, здається, був, але чи розпався, чи обрав інше місце дислокації...

«Здається... можливо... десь, кудись...» Мене такі відомості не могли задовольнити. Я подякував хазяїнові і пішов спати на сіно.

Був дуже втомлений. Здавалося, що засну одразу мов убитий. Та чи тому, що сіно погано захищало від холоду, чи від того, що я нервував і злився, а тільки довго не приходив до мене сон. Куди ж це, справді, годиться? Пройшов через чотири райони і не зустрів ні партизанського загону, ні підпілля, організованого по-справжньому.

«А що значить по-справжньому організувати підпілля?» — ставив собі питання. Адже в Чернігові всі паролі, всі явки було погоджено зі мною. Звичайно, не міг я запам'ятати кожну людину, але секретарів райпарткомів знав. Раніше ніж вийти у ворожі тили, я намітив собі маршрут, за яким піду до обласного загону Попудренка. У цьому маршруті були і явочні квартири, і умовні позначення людей (не прізвища, а саме умовні позначення, зрозумілі тільки мені).

Але розрахунки не виправдались, а помітки та ще деякі потрібні для орієнтування матеріали я поховав разом із планшетом на дні Многи.

Це була моя особиста невдача, непередбачена випадковість. Яке ж право я маю бути невдоволеним з того, що не зустрічаю організованого підпілля? А Бодько і потім Кулько — хіба це не члени підпільної організації? Я обурений з того, як поводить себе Кулько, що йому нічого як слід не відомо. Але, напевно, і керівництво підпільної організації району знає про родинні чвари Кулька, а тому вважає за потрібне приховувати від нього свої дії й плани.

Так роздумував я тоді і шулився від холоду на сіні. Пізніше я зрозумів, що «непередбачені випадковості», невдачі окремих людей і навіть цілих груп не страшні, якщо добре продумано великий план.

За планом підпільного обкому було визначено кількість низових організацій в кожному районі, кількість явочних квартир у населених пунктах. Цей великий план виконано. Районні організації є, явочні квартири теж є. І, звичайно, не завжди підпільник натрапить на

якусь «сімейну драму». Але корисно було дізнатись, що явочна квартира — це не станція на залізниці з буфетом, кип'ятком, годинником та іншими станційними атрибутами.

Вміння не натрапляти на такі «сімейні драми» — це вже справа особистого досвіду кожного підпільника і партизана. І досвід, якого я набув на шляху від фронту до обласного загону, став пізніше мені у великій пригоді. Я навчився ходити, навчився дивитись і слухати. Я вже знав, що мистецтво підпільника в тому й полягає, щоб зрозуміти природу «випадковостей» і щоб «випадковість» теж повернути на користь здійснення великого плану боротьби з ворогом.

Те, що я затоптав у глиняне дно річки Многи свій планшет, не збило мене, звичайно, з шляху. Я ж знав якщо не кожну стежку, то, в усякому разі, міжселищні дороги, хутори нашої Чернігівської області. Маючи адреси явок, я швидко знайшов би своїх людей. Але ця невдача обернулася мені навіть на користь. Я ближче ознайомився з подробицями життя народу в окупації, дізнався про настрої людей, навчився добирати ключі до різних людей.

Роздумуючи отак, я перевертався з боку на бік та вже почав було дрімати, коли раптом почув чісь кроки й притишені голоси і став прислухатись. Розмова мене не стосувалась, і я глибше натягнув на вуха кашкет, щоб не заважали мені спати. Але це не допомогло. Сон розвіявся, і я мимоволі став слухати... закоханих.

— Які ж ми нещасні,— говорила дівчина.— Не було б війни, добудували б хату та й жили у ній.

— Еге,— погодився парубок. Він найчастіше обмежувався такими короткими зауваженнями. Та ще інколи перебивав розмову поцілунком. Проте це аніскільки не заважало його подружці висловлюватись.

— Слухай, Андрію,— сказала вона з якимось особливим хвилюванням у голосі,— коли ти повернешся з війни зовсім, ми до загсу підемо?

— Аякже!

— А радіолу, таку, як у Карпенка була, купимо?

— Еге!

— А вчитися мене в педагогічний інститут відпустиш?

— До Дніпропетровська?

— Ні, до Чернігова.

— Тільки до Дніпропетровська! Там є металургійний технікум. А педагогічний в кожному місті є. Я буду в металургійному, ти — в педагогічному.

— Ні, Андрію, поїдемо до Чернігова!

Вони говорили про своє майбутнє навчання з такою впевненістю, немовби не було ані війни, ані окупації. Суперечка про те, їхати їм до Чернігова чи до Дніпропетровська, продовжувалась досить довго, але все ж до згоди вони не прийшли, і дівчина змінила тему. Після чергового поцілунку вона спитала якимсь солодким голосом:

— Андрію, ти мене любиш?

— Аякже...

— До себе візьмеш?

— Аякже. Літак надішлю.

— Ні, справді, Андрію, не жартуй, передай кимось записочку, я сама тоді до тебе прийду. Я ж комсомолка, Андрію. Скажи командирові: «Є в мене дівчина гарна. Стріляти вміє, борщу зварить, пораненого перев'яже».

Ця тема мене зацікавила. Закортіло вилізти з сіна, спитати, в який загін збираються йти закохані, де він розташувався, які в нього успіхи. Але, поміркувавши, я вирішив, що або дуже їх налякаю своєю появою, або, якщо хлопець сміливий, можу й по шиї від нього дістати за підслухування чужих розмов. А те, що він був не з боягузів, виявилось з подальшої бесіди.

Чи я поворухнувся, чи якийсь інший сторонній звук сполохав закоханих, тільки дівчина раптом стрепенулась і тривожним голосом стала умовляти Андрія швидше йти.

— Ой, Андрію, неспокійне мое серце. Я і досі не можу забути, як вони твого дружка багнетами штурхали. Самі на конях, а він піший. Як до хати підійдуть: «Шукай!» — кричать, а самі під ребра йому багнетом тичуть.

— Він мені не дружок. А коли б мені дали добру нагайку, я б його сам відшмагав.

— Його ж німці розстріляли. Якби він був їхній, — вони б його не вбивали.

— Так то ж від злості, що мене не розшукали.

Так ось хто, виявляється, мій закоханий. Тепер мені захотілося вилізти лише для того, щоб потиснути йому руку. Сьогодні дружина Біловського розповіла про випадок, який трапився напередодні в сусідньому селі.

Я слухав її не дуже уважно. Здавалось, що вона це розкажує, щоб налякати непроханого гостя і швидше збутися його: мовляв, тут дуже небезпечно. Але тепер я переконався, що вона нічого не вигадувала. Деякі подробиці цієї історії я узнав із розмови закоханих. Андрій хоча й унікав цієї теми, чи то через скромність, чи просто для того, щоб не згадувати про неприємне, однак деякі подробиці молодята згадали.

У селі Ольшанці невеликий німецький загін схопив двох червоноармійців, що втекли з полону. Одним із них був Андрій. Гітлерівці примушували їх виконувати всяку важку й часом брудну роботу. Напившись п'яними, били їх, глумилися над ними, але пильно стерегли.

Одного дня ефрейтор послав обох полонених, а з ними й німецького солдата «по дрова» на горище. Солдат дав Андрієві сокиру і наказав рубати крокви. Замість цього Андрій ударив солдата бухом по голові, схопив його пістолет і крикнув товаришеві:

— Тікаймо!

Але той піймав Андрія за руку і став кричати, кликати на допомогу німців. Сильним ударом чобота Андрій звільнився від «дружка» і виплигнув у слухове вікно. Раніше ніж німці встигли отямитись, Андрій пробіг з півкілометра за село. Там він побачив на току колгоспників, які молотили пшеницю. Андрій, скинувши шинель і шапку, схопив ціп і теж став молотити. Гітлерівці на коняч так захопилися погонєю, що не впізнали його.

Потім вони, здогадавшись, повернули до села, зв'язали «дружкові» руки за спиною і відправилися з ним по хатах, примушували його розпитувати про Андрія та шукати його. Вони кололи «дружка» багнетами, били щохвилини по щоках, били чобітьми в живіт. Проїшовши отак двое-трое сіл і не знайшовши Андрія, фашисти розстріляли «дружка» посеред вулиці.

Андрій збирався до Ічнянського загону. «Добрий для мене попутник»,— подумав я. Але який же я був радий, що не спробував тоді вилізти з сіна. Отакий хлопчина напевне всадив би в мене кулю. В його становищі й не можна було інакше діяти. Адже за ним стежили, його шукали... Але як добре, що після всього пережитого він міг говорити про майбутнє, про навчання й дружбу.

Ховаючись від вітру, закохані увійшли до хліва.

Розмовляли вони між собою на різноманітні теми, визначали строки закінчення війни і зійшлися на тому,

що через два-три місяці загарбників з України виженуть. Оцінювали могутність уральської промисловості, сперечались про те, чи скоро англійці відкриють другий фронт. Я лежав і, слово честі, просто захоплювався ними.

Дуже зворушливо мої закохані розпрощались. Андрій обіцяв, як тільки дійде до загону,— дасть їй про себе знати. А потім і вона буде туди пробиратись.

«Ну, із цього, звичайно, нічого не вийде»,— скептично подумав я, але помилився. Згодом у партизанських загонах я зустрів не тільки цих молодят, але й багато інших закоханих пар.

* * *

Мені потрібен був місцевий провідник. Біловський для цієї мети не підходив. Він, виявляється, «погано орієнтувався» на місцевості. Я спробував його умовити:

— Ідемо разом. Хоч один розум добре, а два ще краще. Ви ж працювали в Малій Дівиці, знайомих тут у вас більше, ніж у мене.

Але ця пропозиція і не сподобалась Біловському.

Поки ми отак розмовляли, хтось постукав у двері. Хазяїн пішов відчиняти. Із сіней долинув знайомий голос. Дивлюсь — входить Кулько.

— Дозвольте,— каже,— доповісти: завдання ваше виконав, дружину знешкодив. Які будуть дальші вказівки?

Поява Кулька була для мене абсолютною несподіванкою. Я вважав, що позбувся його; гадав, що він радий позбутися мене. Але ось він прийшов і просить роботи.

— Змучився, поки вас знайшов. У трьох селах довелося побувати. Я сподівався, що ви підете, як ми умовлялись, до...

— Почекайте, товаришу Кулько, розкажіть спочатку, що значить «знешкодив» дружину?..

Кулько скоса глянув на Біловського, нахилився було до мого вуха, але махнув рукою й сказав:

— Неважно, Олексію Федоровичу. Потім скажу. Вона жива, здорова, але мовчить і буде мовчати. Це вже точно.

Від Біловського ми вийшли разом. Кулько став моїм провідником. На його думку, керівники Малодівицького підпілля Прядко і Страшенко перебувають у Пелюхівці,

в селі, яке знаходиться від Сезьок кілометрів за двадцять.

Дорогою він розповів мені, що лишив дружині все майно.

— Хай ховає й закопує, куди хоче. Я їй сказав, що йду у Прилуки на реєстрацію до німців. По сусідству в мене живуть три гарні здорові дівки. Я їм дав завдання стежити за моєю дружиною, з села її нікуди не випускати. А коли намагатиметься йти,— зв'язати. Та ви не турбуйтеся, Олексію Федоровичу, вона тепер від своїх спідниць та свиней нікуди не рушить. Їй ані ви, ані я не потрібні. У неї одна мрія — скриню напхати добром! — І стільки гіркоти було в його словах, що я зрозумів,— ця людина страждає.

Потім Кулько досить докладно змалював становище в районі. Виявляється, в перші дні окупації невеликий партизанський загін став табором у ліску, що знаходився поблизу села Буди. Окупанти довідалися про це, надіслали туди роту чи взвод автоматників з собаками. Тоді партизани вирішили змінити тактику. Секретар райкому дав вказівку: розійтися по домівках, удавати з себе мирних жителів, сховати зброю, а потім, в міру потреби, групами здійснювати напади й диверсії.

Разом з Кульком пройшли до Кам'яного лісництва. Він рушив у напрямку Пелюхівки, щоб розшукати там секретаря райкому. Я його чекав на узліссі. Скоро він повернувся. На явочній квартирі йому сказали, що там вчора були Прядко і Страшенко, а де вони зараз — невідомо.

Ми зайшли до лісника. Він теж підтвердив, що вчора бачив Прядка і Страшенка. Порадив сходити в Буду. Можливо, вони там. Але і в Буді керівників Малодівицького підпілля ми не розшукали. Переночувавши там, ми з Кульком вранці вирушили далі.

Нічого особливого в дорозі з нами не трапилось. Дивним було тільки те, що, куди б ми не прийшли, нам говорили: «Прядка і Страшенка бачили. Оце нещодавно вони рушили далі. В якому напрямку — невідомо». Складалося враження, що народ їх переховує від нас. Можливо, дехто гадав, що ми німецькі агенти, послані на розшуки підпілля і партизанів.

Отак ми блукали з Кульком чотири доби, аж поки на хуторі Глоби зустрілися з давнім моїм приятелем — Василем Зубком.

Цій зустрічі я дуже зрадів. Нарешті зустрілася людина, яку я особисто знаю і якій можу довіритись. Тут не треба вагатись, не треба придивлятись.

Василь Єлисейович Зубко був у Малій Дівиці секретарем райкому комсомолу, потім працював помічником секретаря райкому КП(б)У. Його послали вчитися, а після навчання направили для роботи в органи НКВС.

Про справжнє становище в районі Василь Зубко знав не більше від мене. Він служив десь під Києвом, у спеціальній частині, сформованій з працівників НКВС. Частина потрапила в оточення і виходила з нього невеличкими групами. Вася, після довгих блукань і різних пригод, лишився один.

— Мені сказали, що на Чернігівщині діють справжні загони і партизани здорово б'ють німців. Тому я й пішов сюди.

Зубко розповів про долі багатьох наших спільних знайомих. Звичайно, все це мені було цікаво знати. Ми довго перебирали імена, потім обмінювались враженнями і спостереженнями; Зубко, як і я, довго блукав один по окупованій землі. І найголовніше, думав не про себе, а про народ, про те, як організувати всенародний рух опору, тобто міркував як справжній боєць-підпільник. В першу ж годину нашої зустрічі Зубко приєднався до мене. Я відчув у ньому бойового товариша.

Тепер уже ми втрьох стали шукати Малодівицький райком. Щоб не витратити марно часу, вирішили Кулька направити до Малої Дівиці, самі ж рушили в напрямку села Петрівки. Там у Василя жив кум.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОБКОМ ДІЄ

З 13 жовтня почалась напружена робота: я став дожити часом; звечора перед сном обдумував те, що робитиму завтра.

Кумом Васі Зубка був Семен Голобородько, чоловік років сорока п'яти, у минулому директор радгоспу, а в останні роки — рядовий колгоспник. З яких мотивів він лишився у ворожому тилу — я не знав. Не знав цього і Вася Зубко, який мене попередив:

— Він хоч і кум, а ви краще не говоріть, хто ви є насправді.

Я глибше натягнув кашкет на лоба і, поки Вася обмінювався з господарем гарячими привітаннями, сидів на ослінчику. Хазяйка приготувала їсти й поставила на стіл. Ми з Василем поїли юшки з квасолею. Вася розповів якусь довгу і досить хитру легенду, брехав, треба визнати, майстерно. Я ж тим часом придивлявся до хазяїв і з їхньої поведінки відчув: щось вони від нас приховують, занадто часто переглядаються між собою.

Вибравши момент, я шепнув Васі:

— Я піду на подвір'я, покурю, а ти спитай їх прямо: коли засада — краще швидше пустити в хід зброю.

Через хвилину Вася покликав мене, а Голобородько, з таємничим виразом на обличчі, підвів нас до невеликих дверей. Він постукав умовним стуком, двері відчинились, і ми побачили високого чорнобородого чоловіка в шинелі, з гвинтівкою на ремені, і другого дядька, зарослого рудою щетиною: цей тримав у руці наган.

Я швидким поглядом оглянув приміщення. Це була простора, заставлена різним мотлохом комора. На ящику горів каганець, а в кутку світилося зелененьке вічко. Раптом людина з наганом кидається вперед і кричить:

— Федоров... Олексій Федорович! — обіймає мене і міцно тричі цілує.

— Стій, чорт! Та хто це? Дай же хоч гляну!

При тьмяному світлі каганця я довго розглядав рудобородого і насилу впізнав мого старого знайомого Павла Логвиновича Плевака. Я зустрічався з ним в Остерському районі. Колись Павло Логвинович був там уповноваженим комітету заготівель.

Виявилось, що темнобородий був працівником Чернівецького обкому — Павло Васильович Дніпровський. Хтось із друзів розповідав мені про нього і характеризував як людину ділову.

— Ну, от і добре! — це були перші слова, що їх вимовив Дніпровський. Ми з ним теж поцілувались, після чого він спокійно баском додав: — Це дуже добре. — І, не міняючи інтонації, продовжував: — Саме час розгортати сили, поки німці з своїм гестапо, гаулейтерами та бургомістрами не отаборились як слід. Саме час!..

Але я його не досить уважно слухав. Мене приваблювало зелене вічко і сухе потріскування в кутку. Там був радіоприймач. Зрозумівши це, я кинувся туди.

— Ану, давайте, товариші, де тут Москва? Та обліште ви все, ще наговоримось, встигнемо. Давайте Москву!

Мабуть, вахтові матроси Колумба, наближаючись до берегів Америки, з меншим напруженням вдивлялись в туманні обриси невідомої їм землі, ніж я вслухався в розряди й хрипіння приймача. Я мало не бив по ньому кулаком і, не стримуючись, штурхав під ребра Плевако й Дніпровського.

— Давайте ж, дияволи!

Але ось почувлись нарешті знайомі рідні слова:

— «Говорит Москва!»

— Далі... далі...— я готовий був і диктора штурхати під ребра, але він спокійно вимовляв назви станцій, повідомляв, на яких хвилях провадиться передача, і коли я вже спітнів від нетерпіння, то раптом почув:

— «Передаем концерт легкої музики».

— Виключайте! — крикнув я, сповнений злості.— Шукайте на іншій хвилі! Та зрозумійте ж, товариші, я вже майже місяць не чув радіо. Не знаю, що робиться на фронтах, що робиться в світі. Ні одного зведення, ані статті газетної... Нічого... Мов сліпий і глухий.

Але в душі моїй здіймалася величезна радість. Говорить Москва! Говорить російською мовою, і станції ті самі, що й раніше.

— А чи можна,— попрохав я непевно,— послухати Ленінград?

Дніпровський посміхнувся.

— Розумію, друже. Я теж ось так, поки не знав нічого, страшенно хвилювався. Побачив приймач, просто вчепився в нього обома руками. Але будьте певні: і Москва, і Ленінград — непохитно наші. Ось вам сьогоднішнє зведення.

Але я хотів слухати сам, тільки сам.

Концерт продовжувався.

Якщо в Москві вважають можливим і потрібним транслювати марші й пісні,— очевидно, ми упевнені в собі, ми живі, ми, на зло фашистам, не тільки воюємо, але навіть граємо і співаємо!

Дніпровський під веселу музику продовжував бурчати:

— Розумієте, товаришу Федоров, трапляються комуністи, які в такий час займаються власними справами.

Картоплю копають! Я знайшов тут Степаненка, секретаря по кадрах. Адже він сім'ю евакуював, лишився в німецькому тилу свідомо, за вказівкою партії. І ось, уявіть собі, обробляє город. Для чого? Для кого? Він мені на ці питання навіть відповіді не зміг.

— Таких одиниці,— сказав Плевако.

— Знаю, що одиниці. А капусту квасять десятки, а уникають боротьби, вичікують чогось — сотні. Тут, куди не глянь,— ліси! Тут армію партизанську можна було б розгорнути таку, що жодного моста не лишилося б німцям.

— Перестаньте,— заперечив я,— ви ж нічого не знаєте. Ходіть зі мною в Корюківський район. Там діє Попудренко з обласним загonom. Я певен.

— Товаришу Федоров,— озвався Голобородько. Він теж зайшов до комори.— Є відомості, що Попудренко залишив загін, а сам утік.

— Куди?!

— А звідки ж я знаю. Їдукає отак, як оце ви...

«Еге,— подумав я,— та ти, бачу, не без жала». Хотілося мені відповісти чимсь образливим, але я стримався і тільки сказав:

— Попудренко... втік? Та ви при повному розумі? Звідки ці відомості? Я за Попудренка можу поручитись як за самого себе.

Зубко, що досі стояв мовчки, тихо сказав:

— І до мене такі чутки надходили, Олексію Федоровичу. Люди переказують, що обласний загін розпався. Говорять, що Попудренко...

— Слухати навіть про це не хочу. Не вірю! Нікому не повірю! Про мене самого теж говорили, що я старостою став.

Мене смикнув за рукав Плевако:

— Олексію Федоровичу, заждіть, передають зведення Радянського Інформбюро.

Ось зведення Радінформбюро — вечірне повідомлення 13 жовтня, яке ми тоді почули:

ВЕЧІРНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ 13 ЖОВТНЯ

Протягом 13 жовтня наші війська вели бої з противником на всьому фронті, особливо вперті на Вяземському і Брянському напрямках.

Після багатоденних запеклих боїв, у ході яких противник зазнав великих втрат людьми й озброєнням, наші війська залишили місто Вязьму.

За 11 жовтня знищено 122 німецьких літаки, з них 16 — у повітряних боях і 106 — на аеродромах противника. Наші втрати — 27 літаків.

Протягом 13 жовтня під Москвою збито 7 німецьких літаків.

Протягом усього дня на ряді ділянок Західного напрямку фронту противник, використовуючи велику кількість мотомеханізованих частин і авіації і незважаючи на великі втрати, намагався розвинути наступ проти наших військ. Атаки німців на наші позиції, натрапляючи на впертий опір частин Червоної Армії.

Весь день сильних ударів по ворогові завдавала наша авіація. Безперервними атаками з повітря літаки активно сприяли операціям наших наземних частин і успішно бомбили резерви противника і його мотоколонни з боеприпасами, що просуваються до фронту.

За кожен п'ядь землі фашисти розплачуються горами трупів солдатів і великою кількістю озброєння. За 13 жовтня тільки на одній ділянці фронту німці втратили понад 6000 солдатів та офіцерів убитими і пораненими, 64 танки; 190 автомашин з піхотою і боеприпасами, 23 гармати і кілька десятків кулеметів.

На Південно-Західному фронті німці продовжують вводити в бій нові сили, використовуючи італійські, румунські та угорські війська, головним чином там, де неминучі тяжкі втрати. Протидіючи атакам ворога, наші частини стримують наступ противника і завдають йому значних втрат. На одній з ділянок цього напрямку авіаційна частина капітана Мелехова за три дні знищила 2500 солдатів і офіцерів, 6 танків, 7 бронемашин, 9 гармат, 122 кулеметні точки, 120 автомашин з військами і 20 підвід з боеприпасами. В повітряних боях на цьому секторі фронту збито 7 німецьких літаків і 21 літак знищено на землі.

В околицях міста Дніпропетровська іде незатихаюча партизанська війна проти фашистських загарбників. Тут оперують сильні рухливі партизанські загони. Загін під командуванням тов. М. невтомно переслідує і винищує дрібні підрозділи противника. Ось короткий огляд дій бійців загону за три дні. Пильні розвідники донесли, що в районі села Л. повинна пройти група німецьких солдатів чисельністю в два взводи. Начальник розвідки повів партизанів найкоротшим шляхом назустріч фашистам. Партизани замаскувались і приготувались до бою. Підпустивши німців на дистанцію 15—20 метрів, партизани закидали фашистів гранатами. Тільки дуже небагатьом німцям пощастило втекти. На другий день розвідники перерізали в 30 місцях проводи телеграфної лінії, яку гітлерівці лише напередодні відновили. Повертаючись до свого табору, партизани затримали й знищили одного зв'язківця, мотоцикліста та німецького чиновника.

Невелика група партизанів на чолі з товаришем Ч. проникла до Дніпропетровська. Під прикриттям темряви вони підійшли до гуртожитку металургійного інституту, в якому розмістилася німецька військова частина, і кинули у вікна кілька зв'язок гранат. Забито і поранено десятки фашистських солдатів.

Поки ми слухали радіо, до комори зайшов ще один чоловік, міцно потиснув мені руку. Він був кістлявий, зігнутий, сивий. Одрозу почав розмовляти зі мною

довірливо, без зайвої обережності називав мене Федоровим і звертався на «ти».

Відрекомендувався він коротко: Чужба — і продовжував:

— Прядка і Страшенка я знайшов. Завтра сюди прийдуть... Ідемо додому, тобто до мене.— На Голобородька він подивився хмуро, його не запросив.

І потім, ідучи дорогою, він з захопленням кілька разів повторив:

— Ах, друзі, друзі! Діло піде в нас, діло обов'язково зрушиться! Я вам скажу: коли обласне керівництво на місці — значить, буде порядок!

Навіть ніяково було слухати. Але в його захопленні відчувався виклик: він немовби випробовував мене. Очі дивились хитрувато й лукаво: «Мовляв, побачимо, як ти працюватимеш у підпіллі...»

Стареньку своєю він підняв з ліжка і наказав їй приготувати вареників. А потім увесь вечір мовчки слухав нашу розмову з Дніпровським і Зубком.

Перед тим як вийти від Голобородька, було вирішено, що завтра об 11-й годині ранку Прядко і Страшенко з'являться сюди, до Чужби, і тут заслухаємо їх доповідь.

Увесь вечір намічали плани майбутньої роботи. Ми були під сильним враженням зведення Радінформбюро. І я, не криючись, говорив, що заздрю дніпропетровським партизанам.

— Майте на увазі, у них становище гірше, ніж у нас, бо навколо міста немає великих масивів лісу. А скільки сміливості в цьому наскоку на гуртожиток! Ми повинні негайно розгортати наші сили. В кожному районі створити не менше одного партизанського полку. Базою служитиме обласний загін... А про те, що Попудренко втік, ви мені краще не говоріть. Такі чутки поширюють або ворожі елементи, або люди, яким треба виправдати свою бездіяльність! — говорив я, а в самого щеміло серце...

Цієї ночі господарі влаштували мене в сухому місці, на м'якому снізі, і дали чим укритися, білизну подарували. Я ліг, але довго не міг заснути.

Особливо сильно вплинуло на мене радіо. Я виразно уявив собі гігантські масштаби тієї битви, що її вела Червона Армія. І ще раз зрозумів, яка страшна небезпека нависла над нашою соціалістичною державою. За-

крався сумнів, чи не лишився я осторонь від цієї битви? Почувати свою некорисність — гидко. Адже сили в мене багато, є і організаційні здібності. Був би я на нашому, радянському боці фронту, напевне став би командиром Червоної Армії. А тут... Невже і справді Микола Микитович Попудренко розпустив загін? Куди ж я тоді піду? Що являтиму собою? У мене ж нема найпростіших засобів зв'язку — телефону, радіо, пошти. Я не маю ніякого транспорту — навіть поганенької конячини. Та й людей у мене дуже мало. Яке це все незначне в порівнянні з тим, що робиться на фронтах.

Знову думки повернулися до Попудренка. Ну ніяк я не міг припустити, бодай на мить, щоб Микола Микитович розпустив обласний загін, чи покинув його, чи навіть застосував малодівицьку «тактику». Давно я його знав. У пам'яті моїй постав образ людини надзвичайно сміливої. Він захоплювався книгами про партизанів громадянської війни, навіть іноді шкодував за тим, що народився пізно і на його долю не випало рискнути життям в ім'я щастя Батьківщини, а тільки будувати. Задовго до війни вдома його прозвали «партизаном» — за сміливість, кмітливість.

Одного разу їхав він на газіку поблизу залізниці і помітив — від паровоза, який тільки що промчав, у полі зайнялась полова. Вогонь швидко поширювався. А на паровозі ж є вода, знайдеться, мабуть, і насос. Попудренко звернув з шосе і помчав просто по траві слідом за паровозом. Догнав, повернув, примусив машиніста погасити полум'я... Але, правда, ресори на машині поламав і набив собі на лобі гулю.

Прощаючись, я довго розмовляв з ним. Фронт тоді вже був недалеко. Люди нестійкі, балакуни й боягузи на той час так чи інакше вже проявляли свою слабодухість. А він тримався так же просто й щиро рвався в бій. Пригадався він мені і як зразковий сім'янин. Як часто він говорив про свою родину, який ніжний був з дітьми. Можливо, скучив за ними і не витримав? Ні, і в це не вірю.

Я відігнав від себе всі сумніви і переключився на підрахунок наших сил і на обдумування організаційного плану. Обміркував, які внесу завтра пропозиції, які поставлю запитання перед керівництвом району, і намітив проект рішення обкому. Обком, правда, тут представлено одним лише мною. Однак районні комітети потребу-

ють керівництва, районним комітетам необхідно показати, що вони, як і раніше, об'єднані.

Наступного дня в хаті старого Чужби відбулось засідання групи комуністів, Господар і його дружина позавішували, чим могли, вікна, а самі вийшли: він — на ганок, вона — на город, охороняти нас. Прядко — перший секретар Малодівицького райкому — розповів про роботу за місяць окупації.

На жаль, виявилось, що старий Чужба мав рацію. Керівники тут справді розгубились. Саме тому турботи про конспірацію вони зробили основною метою своєї діяльності. Директиви райкому зводились до одного: «Якомога краще ховайтесь». Тому і партизанський загін було розпущено по домівках. Продовольчу партизанську базу роздали з огляду на те, що вона може потрапити до рук ворога. «У своїх людей продукти, одяг і зброя краще збережуться, ніж у лісі», — так сказав Прядко. І з ним погоджувався командир загону Страшенко:

— Люди сидітимуть по хатах, наче вони звичайні селяни, а в певний час, за сигналом, зберуться у визначеному пункті. Проведемо операцію: розіб'ємо німецький гарнізон, підірвемо склад або розгромимо обоз — і знову розійдемося по домівках. Хай нас виявлять німці!..

Але коли у Прядка і Страшенка спитали: скільки в районі комуністів, скільки бійців у загоні, — вони не змогли відповісти. І своє незнання вважали мало не досягненням. «Коли невідомо, де вони і скільки їх, — значить, добре конспіруються».

Прядко навіть не знав, де перебуває другий секретар, а тим часом цей другий секретар — Талимон Бойко — зрозумів заклик до конспірації досить своєрідно. Йому пощастило так добре сховатися, що за два з половиною роки окупації його ні разу ніхто не бачив. Тільки коли ввійшли частини Червоної Армії, він виліз із «підпілля». І тоді виявилось: за городом Бойко викопав глибокий склеп, з'єднав його підземним ходом з своєю хатою. В цьому склепі, поки люди воювали, він жив. Коли ж у 1943 році вибрався на поверхню, то на п'ятий день вільного життя... помер. Дивно, але це не вигадка, а сумний факт.

Тоді, в хаті Чужби, ми ще не мали такого разючого прикладу, але за надмірне захоплення «конспірацією» Прядкові й Страшенку перепало...

Зубко з обуренням говорив:

— На чорта ж нас тут залишили? І де це ми знаходимось: у себе на Батьківщині чи в Німеччині? Чому ми ховаємось від свого народу і навіть один від одного? Поки ми зв'язані між собою, поки ми тримаємось колективом, ми — сила. Навколо нас, комуністів, які свідомо залишилися в тилу ворога, будуть гуртуватись усі, здатні до боротьби. Поодинці фашисти нас виловлять і знищать!

Я був згодний з Василем Зубком. Під кінець наради пристрасті розпалились. Хазяйка потім розказувала, що сусідка спитала в неї: «Чи у вас там хтось пиячить?»

Прядко, загалом людина м'яка й небалакуча, був дуже вражений і мовчав. Хтось із присутніх сказав, що обрана в Малій Дівиці тактика рівнозначна розпусковій організації і межує із зрадою. Страшенко — більш темпераментний і балакучий, аніж його товариш, — обурився:

— Хіба тим, що ми свідомо пішли працювати в тил, ми не довели своєї відданості партії? Я запевняю, що і така тактика... має право на існування. Менше ризкуючи, ми доб'ємося більших успіхів!

Прядко зупинив його:

— Товаришу Страшенко, треба визнати, ми таки розгубились.

Було вирішено: найближчими днями скликати партійно-комсомольський актив і підготувати районні збори всіх комуністів. Страшенко, Прядко і Чужба того ж дня пішли розшукувати товаришів. А Дніпровський, Зубко, Плевако і я рушили в сусідній Лосинівський район, щоб ознайомитись і там із станом підпільної роботи.

В кожному селі ми знаходили людей, найчастіше з молоді, які розходились по сусідніх селах і приносили звідти потрібні відомості. Це була немовби естафетна розвідка.

Відвідавши Лосинівський район, ми повернулися у Петрівку до Чужби. Цьому старому партизанові пощастило знайти п'ять гранат і браунінг, він подарував їх нам. Ми рушили до села Жовтневого, Малодівицького району, на збори активу.

Було прийнято рішення про створення нового підпільного райкому КП(б)У.

Директива обкому була написана в хаті літньої безпартійної колгоспниці села Жовтневе — Євдокії Федорівни Плевако. Вона не була родичкою моему супутникові Павлові Логвиновичу. В тих краях дуже часто можна зустріти людей з таким прізвиськом.

Євдокія Федорівна прийняла нас і розмістила в своїй хаті. З свого невеличкого харчового запасу вона готувала обіди й вечері для досить значної групи людей. У нас були гроші. Ми хотіли їй заплатити, але вона відмовилась і навіть образилась.

Коли б окупанти або їхні ставленики довідались, що у неї збирався актив комуністів району, хату б спалили, а її повісили б. Але Євдокія Федорівна і виду не подала, що це її непокоїть. Вона займалась своїми домашніми справами, працювала на городі.

Одного разу я запропонував допомогти їй. Взяв лопату, пішов на город. Але і від такої допомоги вона відмовилась.

— Ви краще Радянській владі та Червоній Армії допоможіть! А коли прийде наша перемога, так я вам і теличку заріжу, відсвяткуємо тоді!

Патріотизм, любов до Батьківщини, відданість Радянській владі настільки притаманні Євдокії Федорівні, що нема потреби тут щось пояснювати.

Мені хотілося б, між іншим, відзначити той факт, що за весь час після мого виходу з Пирятина люди скрізь, ризкуючи життям, давали притулок і їжу мені і моїм товаришам, які так само пробирались до загону.

З кожним днем все більше людей відвідувало гостинну хату Євдокії Федорівни. Приходили комуністи і комсомольці, одержували завдання і йшли працювати: розповсюджували листівки, звернення, передавали директиву обкому, готували загальнорайонні партійні збори.

Довго не могли ми знайти паперу. Місцевий учитель товариш Іваненко зібрав у школярів десятків зо два зошитів. Він же приніс і чорнила. Хтось передав нам кілька аркушків копії. Це відразу збільшило тираж. Зазначу, що труд переписувача надокучливий і втомлюючий. У мене, наприклад, почерк нерозбірливий, а треба було примусити себе писати чітко й розбірливо. Текст досить довгий, а паперові аркушки маленькі.

Люди приходили до нас, до хати Євдокії Федорівни,

з усіх кінців району. З хутора Вознесенського прийшли колишня вчителька, комсомолка Надія Білявська і «швець» Федір Іванович Коротков.

Надія приєдналась до нашої обкомівської групи. Вдома вона лишила стареньку матір і свою чотирирічну доньку.

«Швець» Коротков насправді був першим секретарем Корюківського райкому партії. Він і в підпіллі лишився секретарем. Після довгих блукань Коротков «влаштувався» на хуторі Вознесенському, Малодівицького району. Під чужим ім'ям, з чужими документами, він прибув на цей хутір і став налагоджувати зв'язок з населенням. Ще юнаком учився він шевському ремеслу і тепер вирішив з цього скористатися. Як тільки на хуторі стало відомо, що з'явився швець, народ так і повалив до нього. Але Федір Іванович встиг пошити тільки пару чобіт, та й ті вийшли невдалими.

Розповідаючи про все це, сам Коротков сміявся. Я хоч і сміявся разом з ним, але змушений був попередити:

— Для веселощів, товаришу Коротков, все ж мало підстав. Вам просто пощастило. Коли б за вами стежили, криві чоботи були б проти вас серйозним доказом.

Серед інших комуністів, надісланих для передачі райкомам директиви обкому і розповсюдження звернення, пішов і Федір Іванович Коротков. Він одержав завдання встановити зв'язок з чотирнадцятьма районами. Обмогавши литки директивами і зверненням, він узув чоботи і, попрощавшись з нами, рушив у подорож. Пізніше товариш Коротков був призначений командиром з'єднання, успішно партизанив майже три роки. Він запевняє, що за дев'ятнадцять діб, коли він ходив зв'язковим обкому, пережив більше, ніж за весь час свого партизанського життя.

* * *

Всі три роки німецької окупації десятки й сотні більшовицьких зв'язкових пробиралися дорогами, полями й лісами з міст у села, з сіл до партизанських загонів, а звідти в який-небудь хутір, де лютував каральний загін противника. Траплялось, що зв'язковий проникав до концентраційного табору чи навіть до в'язниці, де гестапівці катували його товаришів.

І даремно дехто вважає, що справа у зв'язкового чисто технічна, мовляв, іди собі та й іди. Точніше буде сказати: дивись та дивись! За кожним рогом, за кожним деревом чи кущем на тебе чатує смерть! Добре ще, коли смерть буде раптовою, від кулі або багнета. А коли схоплять зненацька, приведуть до гестапо, почнуть катувати?..

Скільки загинуло наших зв'язкових! І скільки разів, дізнавшись, що зв'язкового забито, перше, що ми робили,— лаяли його. Так, лаяли найбруднішими словами по-геройському загиблого товариша за те, що він нам завалював справу і ставив організацію під удар. Потім, звичайно, ми знаходили й добре слово. Але діло в комуніста завжди на першому місці, і тому зв'язковий не мав права навіть на геройську смерть. Його обов'язок — жити!

Найважче було спочатку, бо ми ще не мали досвідчених людей. Пізніше з'явилися явки, умовні знаки, «поштові скриньки» — дупла в деревах, печі спалених хат... А спочатку адреса завжди майже така, як у чеховського Ваньки Жукова. Той посилав «на село дідусеві», а ми — «Сосницький район, секретареві райкому». Відшукай такого секретаря, коли він ходить з села в село, переховується часом і в лісі...

* * *

Федір Іванович Коротков три роки був секретарем райкому партії. Хто ж не знає, яка універсальна робота в секретаря районного комітету. Посівна, збиральна, фінансування, планування, виховання дітей, ліквідація неписьменності, будівництво, садівництво й тисяча інших справ, і, звичайно, організація зв'язку теж. Але чи міг в мирний час Федір Іванович у своєму Корюківському районі навчитися роботі підпільного зв'язкового!

Уперше в житті йому довелося йти на зв'язок у жовтні 1941 року. Завдання: передати директиву підпільного обкому у чотирнадцять районів. Умови: намагатися вручити директиву особисто першому секретареві. Першого не знайдеш — передай другому чи третьому і тільки в крайньому випадку комусь з комуністів.

Про свою подорож Федір Іванович звітував перед обкомом. Шлях його в ті часи був типовим для багатьох, тому нагадую коротко розповідь-звіт Короткова.

«Я прибув до Куликівського району, де мав передати директиву. Треба було знайти секретаря райкому. Я довго сидів у лісі й думав: який може бути метод розшуків, коли і секретар ховається, і я повинен ховатись? Уявімо, що я навіть довідаюсь: є в селі комуніст. З якої речі цей комуніст покаже мені конспіративну квартиру чи явку? У мене з собою навіть партквитка нема. Я нічого не придумав, так і пішов до села. Фашистів там не було. Це я встановив раніше. Якийсь дідусь лагодив хвіртку. Добре курцям — їм легше завести розмову. Зупинився, закурив, і тут же неминуче починаються розмови та розпитування. Раніше я думав, що тютюн у всіх випадках життя шкідливий, і тому ніколи не курив. Дідусь, на мое щастя, теж виявився некурящим. Мені пощастило привернути його до себе.

Чернігівщина — моя батьківщина. За довгі роки праці я зустрічався з тисячами людей. Став розпитувати старого, хто тут в останній час був на керівних посадах. Він почав мені називати прізвища, і я, таким чином, виявив трьох знайомих товаришів. Але одного з них вже заарештували гітлерівці, другий був у Червоній Армії, тільки третій — голова сільради — переховувався вдома.

Я розпитав про його зовнішність. Схоже, що з такою людиною зустрічався. Довідався також, що з окупантами цей товариш не водився. Пішов до нього. Довго чекав. Нарешті він з'явився. Дійсно, колись ми з ним бачились.

Голова сільради нагодував мене і поклав спати. Вночі розбудив і повів у друге село, за двадцять кілометрів. Він тільки здогадувався, що в тому селі є люди, які знають, де перебуває зараз секретар райкому. Сам голова сільради був безпартійним.

В тому селі я вже потрапив до хати комуніста. Він відмовився назвати мені своє прізвище. Коли я сказав йому пошепки, що йду від Федорова, він зрадів і пішов скликати комуністів. У селі їх було четверо: трактористка, комбайнер, полевод і конюх. Всі прийшли. Виявилось, що ні першого, ні другого секретаря в районі вже нема. Секретаря по кадрах товариша Кравченка німці намагались схопити, але він вчасно зник, і зараз невідомо, де його шукати. Можливо, в Жуківці знають.

Значить — треба йти далі. Я прочитав товаришам директиву обкому. Вони одразу ж вирішили створити бойову групу. Мені дали провідника до Жуківки, а звідти

з таким же провідником я пішов далі і тільки на п'яту добу знайшов товариша Кравченка. Майже в кожному селі, куди я заходив, збирались комуністи, слухали директиву обкому і звернення до трудящих. Вплив директиви на моральний стан був величезний. Товариші вирішували неодмінно партизанити і активно боротися з ворогом.

Кравченко, одержавши від мене директиву і звернення, просив запевнити Федорова, що все буде зроблено, і дав мені адреси явочних квартир. Їх я вивчив напам'ять. Потім рушив до сусіднього району, і там все повторювалось так само.

У селі Локнистому, Березнянського району, я зустрів Кузьму Титенка, завідуючого військовим відділом райкому. Він лишився за спеціальним завданням. Дуже хороша людина, колишній моряк, Кузьма Титенко погодився мені допомогти, передати директиви в чотири сусідні райони. Як потім я довідався, він все зробив, але сам загинув. Гітлерівці його заарештували, довго мучили, та він нікого з своїх товаришів не виказав.

Зате в Корюківському районі діяти було мені легше. Я там сім років жив і працював. У кожному селі мав знайомих. Окупанти, хоч би й як того хотіли, не могли б мене схопити в цих місцях. У Корюківці вже був організований великий партизанський загін. Під його охороною в райцентрі діяли радянські, партійні і комсомольські організації. Навіть займали свої старі приміщення. Там я зустрівся з багатьма товаришами і друзями.

Я прибув до Корюківки 5 листопада, а 6-го увечері, на злість всім фашистським прихвосням (самі окупанти до Корюківки з'являлися не наважувались), ми повісили на центральній площі великий репродуктор і транслювали Москву. На площі зібралось близько двохсот чоловік. Кричали «ура», аплодували, підкидали в повітря шапки...

Завдання обкому я виконав: директиви і звернення були доставлені у чотирнадцять районів. У кожному районі я зустрічав хороших радянських людей. Вони ховали мене від німців і зрадників».

...Так звітував Федір Іванович Коротков уже в Калачівському лісі на засіданні підпільного обкому. В резолюції на його доповідь було записано: «Визнати, що товариш Коротков з завданням обкому справився добре.

Враховуючи, що товариш Коротков у процесі виконання завдання набув певного досвіду,— направити його для встановлення зв'язку з підпільними більшовицькими організаціями до м. Чернігова».

* * *

Приходив у Жовтневе до хати Євдокії Федорівни Плевако і Кузьма Кулько. Він за нашим завданням побував у райцентрі — селі Мала Дівиця, побачився там з двома членами партії — ветеринаром і слюсарем машинно-тракторних майстерень. Обох Кулько повідомив, що днями в селі Буда повинні зібратися всі комуністи району.

Коли Кулько сидів у слюсаря, до хати увійшли поліцаї з пов'язками на руках і з парабелумами. Вони наказали хазяїну і Кулькові зараз же йти на майдан, де буде сходка: треба «обирати» бургомистра і обцинних старост.

На площу зігнали чоловік триста. З одного боку її був театр, з другого — постійна трибуна, і одразу ж за трибуною починався міський парк.

Кулько стояв у задніх рядах. Підїхала машина; з неї виліз і пішов до трибуни німецький полковник, за ним ад'ютант. Вони запросили з натовпу вчительку німецької мови і трьох росіян.

Полковник, не дивлячись на людей, монотонно пробелькотів сотню слів. Вчителька перекладала те, що він говорив: про велику Німеччину, новий порядок, про те, що з більшовизмом і марксизмом все покінчено... Потім вона стала перелічувати кандидатури старост, бургомистра, начальника райполіції, призначених комендантом.

Натовп стояв мовчки, слухав. Всі розуміли, які там можуть бути «вибори». Раптом слюсар штурхає Кулька під бік. Натовп заворушився, люди почали перешіптуватися між собою. Хтось засміявся, хтось голосно і захоплено крикнув:

— От здорово!

Позаду трибуни, між деревами, подібно до того, як на кораблі підіймається на щоглі прапор, став підійматися великий портрет Леніна.

Ті, що стояли на трибуні, хвилин з п'ять не могли добрати, чому заворушився натовп. Полковник спідлоба

оглядав передні ряди, потім став озиратися і, нарешті, обернувся, а за ним обернулися всі, хто стояв поруч. Цим скористались у натовпі. Почувся дзвінкий юнацький голос:

— Хай живе Радянська Україна!

І кілька голосів, хоч і не дружно, вигукнули:

— Ур-ра-а!

Німецькі солдати, які охороняли машину, почали стріляти з автоматів. Люди, прорвавши кільце поліцаїв, швидко розбіглися. Поруч з Кульком мчав той самий юнак, що вигукував лозунги. Кулько спитав: «Хто це? Хто підняв портрет?» Хлопець, оглянувши Кулька і вирішивши, що він, певне, людина своя, сказав: «Піонери! Ну, тепер тримайся!» — додав він і повернув за ріг хати. Кулько сховався в льоху у слюсаря, а ввечері вийшов із села.

Розповідь Кулька всіх нас схвилювала. Ми раділи з цього випадку, розпитували, чи багато ж було озброєних поліцаїв та німецьких солдатів. Але Кулько був неспостережливою людиною. Він повторив те, що вже ми чули, і замовк. Ми навіть почали з нього глузувати, що він, мовляв, так скучив за дружиною, що і в голову йому нічого не йде! Кулько лише тяжко зітхнув. З того самого часу, як він мене догнав, так ні разу й не зайшов більше додому.

— Краще вже не ходити! Дайте мені, Олексію Федоровичу, складніше завдання. В роботі не так туга мене сушить.

Ми задовольнили прохання товариша Кулька і направили його для зв'язку до Яблунівки.

* * *

Одержувати від обкому завдання приходили не тільки комуністи та комсомольці, але й безпартійні. Всіх людей я не можу згадати, але один чоловік особливо мені запам'ятався. З ним у мене відбулась досить дивна розмова.

Назвав себе той чоловік агрономом радгоспу. Прийшов нібито за тим, щоб одержати моральну підтримку. Так приблизно він висловився. А треба сказати, що пройти до нас міг майже кожний, хто б цього бажав. Хутір Жовтневе, де ми тоді розташувались, оточений болотами. Дорога до нього тільки одна, причому добре прогля-

дається. Коли б з'явився в цих місцях який-небудь загін поліції чи окупантів, ми про це довідалися б і вчасно вжили заходів. А коли йде одна людина, та ще неозброєна, боятися її нема чого.

Отак і потрапив до нас цей агроном, постукав у двері, хоч вони й не були зацепнуті, попрохав, щоб хто-небудь вийшов до нього. Вийшов я. Він простягнув мені руку.

— Здрастуйте,— каже,— товаришу Федоров.

Трохи покоровило, що знову мене впізнали, але я і взнаки не дав.

— Прийшов порадитись та дещо й вам порадити. Дозвольте були відвертим? — І почав чоловік верзти пісенітниці. Розмова була довгою. Сиділи ми на східцях ганку, курили, і «відвертий» громадянин висловлював мені свою точку зору на сучасне становище.

Хід його думок був такий: він, мовляв, своя, радянська людина і саме тому цілком на нашому боці. Певний, що гітлерівська Німеччина буде переможена, і розуміє: окупація — явище тимчасове і навіть короткочасне. Він начебто знає, що комуністи збирають сили опору, щоб вдарити по ворожих тилах. І ось прийшов до нас з своєю точкою зору.

— Нащо підбурювати людей, товаришу секретар обкому? Нащо скеровувати проти неозброєного населення фашистську військову машину? Адже це приведе до нового кровопролиття. Так німці будуть нас лише грабувати, а коли ми почнемо чинити їм опір, вони нас убиватимуть.

— Вірно, убиватимуть.

— Але ж ні я, ні мої діти цього не хочемо.

— Так чиніть опір, ідіть у партизани, відповідайте на постріл п'ятьма пострілами!

— Ні, товаришу Федоров, не згоден. Надійде час. Червона Армія зламає гітлерівську машину, це неминуче. А що ми можемо вдіяти нікчемними силами?.. Це самогубство. Адже така людина, як ви, буде нам потрібна і після війни. Ви ж лізете з голими руками проти танків та ще тягнете за собою під гусениці німецьких машин все найхоробріше, найзавзятіше, чесне і здорове! Але я, бачите, теж хоробра людина, бо вирішив з вами говорити одверто — опам'ятайтесь! Я прошу вас, поясніть це обласним комуністам...

Я не витримав, засунув руку до кишені і поворухнув там револьвером. «Відвертий» помітив мій рух, одразу зблід, знизав плечима.

— Я не зрадник,— сказав він.— Ви мене, мабуть, неправильно зрозуміли, але все-таки подумайте над моїми словами.

Наша бесіда закінчилась мирно. Він пішов. Я пізніше довідався, що людина він не ворожа. Евакуювався з сім'єю, але, як з деякими траплялось, відстав від обозу, застряв. Він нагадував мені чеховського Белікова з його горезвісними сумнівами: «Коли б чого не трапилось».

Активісти розійшлися, щоб повідомити якомога більше комуністів про те, що мають відбутися районні збори. А наша обкомівська група знову пішла збирати інформацію.

Село Грабів знаходилось недалеко від села Буди. В Буді передбачалось провести збори. Вася Зубко і Михайло Зінченко — начальник штабу Малодівицького загону — пішли на розвідку до Буди, Надія Білявська і я лишились у Грабові, щоб підготувати проект наказу. Дніпровський з Плевако вирушили в напрямку Лісових Сорочинців. Дніпровський добре знав Єгора Бодька, хотів його побачити та й на збори запросити.

У Грабові ми з Надією зупинились у колгоспника Сергія Шульги. Безпартійна, але цілком віддана й чесна людина, він прийняв нас сердечно, старався допомогти, чим тільки міг.

* * *

Дніпровський приніс жахливу звістку: вбито Єгора Бодька.

25 жовтня у Лісові Сорочинці прибула легкова машина. До хати Бодька увірвалися староста, два есесівці і два поліцаї. Дружині і всім домашнім наказали залишити хату. Через хвилину пролунало кілька пострілів. Німці з старостою знову сіли в машину, а поліцаї витягли труп голови колгоспу на город. Ховати заборонили. Не скликаючи зборів, нічого не пояснюючи, кати виїхали. І ще одна подробиця: на машині разом з німцями і поліцаями були привезені три великі злючі собаки. Настовбурчивши шерсть, вони люто кидались на кожного, хто тільки намагався наблизитись до хати.

Он як воно буває! Жила людина, чесно й правдиво служила своєму народові, всі сили віддавала йому, а тепер її забито, і собаки, привезені з Німеччини, не підпускають рідних до її тіла.

Дніпровський розповідав про це коротко. У скупих його словах відчувався біль втрати. З молодих літ, з комсомольського віку знав він Єгора Явтуховича, був йому вірним другом.

Я довго не міг вимовити й слова. А хазяйка впала на ліжку, заридала.

— Так я ж його знала, товариша Бодька,— голосила вона,— Єгора Явтуховича. Так він же золотий був чоловік, Єгор Явтухович... Ой, лихо ж нам, лихо! Що ж вони зробили, кати? За що ж вони таку добру людину загубили?..

Я вийшов на вулицю, бо в хаті мені зробилося душно. І згадав у цю хвилину костромського куркулика — «баптиста». Чи не його рук це справа? Звичайно, за всіма нами стежать різні куркулі, злочинці, випущені німцями з в'язниць, всяка наволоч.

Дніпровський теж вийшов слідом за мною на ганок. Деякий час стояв мовчки. Потім, не дивлячись на мене, почав розповідати:

— Що це була за людина? Особливого складу. Він — партизан громадянської війни... Та це не нове. Партизанили й інші, але потім якось звикли ми помічати лише тих наших товаришів, що одержували освіту і просувалися вгору, призначалися на великі пости. А Бодько належав до тих людей, яким через ряд обставин не пощастило здобути освіту. Як поставила їх революція на волосну чи на повітову роботу, так вони й лишилися досі на ній, тобто в масштабах району, та і то на других, на третіх ролях...

Я спитав у Дніпровського:

— Ти добре знав Бодька? Як це трапилось, що його з партії виключили?

— Почекайте, Олексію Федоровичу. Я до цього дійду... Так ось, на других та на третіх ролях. А скільки, Олексію Федоровичу, у нас з такого народу голів колгоспу! Вони, так би мовити, без освіти, але ж не без знання. Копніть отакого Бодька, зачепіть його за живе. Скільки він передумав, скільки бачив усього і скільки у нього найрізноманітніших знань. Він, зрозуміло, був передовим сільським активістом, і щодо радянського

ладу, його законів і звичаїв, будьте певні — Бодько так вивчив, так пізнав душу цього нашого нового ладу, що його ніхто не зіб'є з шляху, ні!

Він вийшов з народної гущі. Революція застала його сільським неписьменним хлопчиком, і революція, партія виховали з нього людину нового типу. І не було для нього нічого дорожчого за партію, за її справи, за її творчий будівничий розмах.

Був він довгі роки головою колгоспу. Йшов я зараз, Олексію Федоровичу, звідти, де жив і працював Бодько. Йшов і думав. Голова колгоспу — це ж не тільки посада. Це новий тип діяча, не бачений досі в історії людства, тип громадського діяча, піднятий з народної гущі партією. Люди ж отакі — це підпора й основа всього нашого радянського ладу.

Поки говорив Дніпровський, я весь час думав про Бодька, і він поставав у мене перед очима: сильна, великого душевного горіння й незламної волі людина! Я уявив себе на його місці. Роль, яку погодився він узяти на себе, була нелегкою: за посадою — староста, а в душі комуніст. І вся та наволоч, що приходила до нього, як до одноступця, глибоко ображала його, але він стримував себе, робив усе, що наказувала йому партія.

Дніпровський продовжував:

— І ось тепер, після багатьох років розлуки, уже під час війни, я зустрівся якось з Єгором Явтуховичем. Ми були знайомі раніше, мало не в один день до партії вступали. Єгор признався мені, що виключений з партії. Важко повірити, але він ридав. «Що ж мені, Павле, робити? Адже я без партії не можу. Мене ще Ленін словами своїми привернув до народного діла. І весь шлях колгоспний я за партією йшов. А тут накрутили на мене такого... Була моя провина, я не заперечую, так я ж людина комуністична, я своєї провини не цураюсь, покарайте,— але без партії... ніяк не можу!» Сказав я йому, що, коли трапилась помилка — поновлять. Для цього час потрібний, треба розібратись. «Та що ж, Павле, розбиратися зараз? Німець тисне, ворог — ось де він, а я безпартійний! І що мені робити? До Червоної Армії не беруть, броню дають. Хочу до партизанів піти — теж не пускають, райрада не дозволяє лишати колгосп. У райкомі був, Прядко мені каже: «Надійся, не втрачай віри, справу твою надіслали до обкому». Їздив у Чернігів до Федорова, а там бомби німці скидають. Обком

заводи та державні цінності евакуює. Хіба час мою партійну справу розшукувати та розбирати? Ох, Павле, тяжко мені без партії».

Тут я, не витримавши, сказав Дніпровському:

— Мені Бодько говорив, що старостою він став за вказівкою райкому.

— Так це ж ясно! Звичайно, Єгор пішов до райкому. Який же він, справді, безпартійний? Партійний квиток він тимчасово втратив. Куди ж комуніст піде, коли йому тяжко? Ясно, що до товаришів своїх.

Подумавши, я сказав Дніпровському:

— Правда. Партійність лишилася при ньому. Тут щось, звичайно, не те. Мені в обкомі його справа не потрапляла до рук.— І раптом я пригадав той випадок під час бомбування, коли в коридорі обкому зустрівся мені чоловік і запитав про свою заяву. Прізвище коротке, українське. Може, це був Бодько? — Майте на увазі, товаришу Дніпровський,— сказав я,— 25 жовтня в Лісових Сорочинцях загинув комуніст. Буде він навіки, як герой, в списках нашої чернігівської партійної організації.

* * *

Спочатку передбачалося районні збори комуністів провести в хаті вчительки-комсомолки Зіни Кавінської в селі Буда. Але Вася Зубко, повернувшись з розвідки, розповів, що син учительки захворів на скарлатину. Кавінська, незважаючи на хворобу сина, погодилась була підшукати в селі інше приміщення для зборів, але повернулась стривожена: в Буді з'явилися чужі люди, розпитували про неї в кількох колгоспників, взяли її, очевидно, під нагляд.

— Я цю справу перевірів,— сказав Вася.— Думав — можливо, Кавінська просто злякалась. Але виявилось, що по селу таки нишпорять якісь люди, щось випитують. Один із них на вулиці навіть до мене підійшов. Бридка людина, років сорока п'яти, схожа на колишнього дядка. Голосок солоденький, борідка ріденька...

— «Баптист»? — вирвалось у мене.

— А що таке баптист, Олексію Федоровичу?

— Досвідчений розвідник, Васю, і в релігійних питаннях теж мусить бути обізнаним: Не важливо, що таке баптист, а важливо, Васю, чи той це тип, про якого я думаю. Що він там робить?

— Я вже виходив з села, коли він до мене підійшов. «Куди,— питає,— хазяїне, прямуєте?»

— Так і сказав «хазяїне»?

— Точно!

— Ах, Васю, та це ж та наволоч, костромський куркуль. Це він, напевне він, до Єгора Явтуховича німців надіслав. Ну, і що ж ти? Він один там блукає?

— Він-то один, та ще два схожих на нього нишпорять по селу. Між собою немовби незнайомі; а навіть баби — й ті говорять, що це — одна зграя. Німці повинні приїхати владу оформляти, так оцих типів заздальгідь підіслали «громадську думку» підготувати й розвідати, чи немає в окрузі партизанів. Боятися.

В ту хвилину виник у мене відчайдушний план. Так закортіло зловити цього зрадника, що я хотів було запропонувати Дніпровському, Плевако і Зубку піти втриьох у Буду, піймати мерзотника і покінчити з ним. Але стримався.

Знати, що в кількох кілометрах від мене безкарно розгулює злочинець, який згубив Бодька, і нічого не зробити для його знищення,— ця думка не давала мені спокою. Але все ж таки у нашому становищі ми не могли полювати за цим типом, не мали права ставити під загрозу майбутні збори. Себе теж не мали права виказувати.

— Значить, Буда відпадає,— сказав я.— Збори слід перенести до Пелюхівки.

Але і в Пелюхівці наша розвідка виявила підозрілих людей. Тоді, як і 29 жовтня, кілька товаришів (серед них комсомольці, піонери, була навіть одна бабуся) розійшлись по дорогах, які вели до Пелюхівки, стали в дозори. Їм дано було пароль. Тим подорожнім, які відповідали правильно, наші дозорці говорили:

— У Пелюхівку не ходіть! Об одинадцятій годині вечора збиратись у Кам'янському лісництві...

* * *

Вперше підпільний обком скликав такі багатолюдні збори комуністів. Цим зборам ми надавали дуже великого значення. Вони повинні були показати нам, які в нас організаційні сили, показати згуртованість наших партійних рядів. Викликали тільки комуністів, людей, відомих райкомові.

Була пізня осінь. Небо вкрилося обложними хмарами. Лив дощ: останні кілька днів він майже не припинявся. Селянська куртка, яка була на мені, давно не просыхала. Хтось з товаришів, жартуючи, назвав її вологоміром. Я іноді знімав її з себе й викручував. Вода текла з неї, мов з губки.

Пам'ятаю, хімічним олівцем я зробив помітки до зборів, щось на зразок тез. Сховав їх за пазуху. Ішов я з Грабова до лісництва на збори всього кілометрів з п'ять, але замітки ці промокли наскрізь, і літери виразно відбилися у мене на грудях.

А багато товаришів простувало з дальніх кінців району, кілометрів за тридцять. Жоден не їхав, всі йшли пішки.

В ті дні можливість сутички з окупантами була менша, ніж пізніше. Але страх був більший.

Лісник, може, й хороша людина, але не могли ми його заздалегідь оповістити. Коли вже стемніло, кілька чоловік постукали й почали вимагати, щоб відкрили контору.

Переговорами відав Вася Зубко. Йому було доручено підготувати «зал засідання». Він швидко умовив лісника, знайшов у нього дві лампи, поставив на стіл, роздобув кілька листів фанери, позичив у хазяїна ковдру, завісив вікна, дуже ретельно замаскував світло.

Контора лісництва була в новому будинку. Світлі рублені стіни, саморобні меблі — стільці і стіл, ще не забруднений чорнилом. Внесли також кілька стільців знадвору і навіть не стали їх витирати.

А дощ все лив і лив. Одноманітно стукав по шибках і даху. Народ збирався поволі. Я, пам'ятаю, сидів досить довго в конторі, але ніяк не міг зігрітися і знову вийшов на подвір'я; дощу вже не боявся: одяга більше не могла вбирати в себе воду. Хоч я і знав, що навкруги ліс, але його не було видно. Густа темрява вкрила все навколо. І про те, що поряд дерева, можна було здогадатись тільки по тому, як шуміло під вітром їхне гілля. Як люди знаходили цей будинок, яке чуття їм допомагало?

Але у п'ятьмі то тут, то там чулося чвакання глини, хлюпотіння води в калюжах, приглушена лайка.

Крикнеш у темряву:

— Сюди, сюди, товариші! Прав на мій голос!

Лісник, чорнобородий чоловік, виконував усі розпорядження Васи Зубка. Ходив із своєї хати до контори, блукав по саду (біля контори був також невеличкий сад), навпомацки шукав там лави. Він ні про що не розпитував, і йому нічого не пояснювали.

Нарешті в кімнаті зібралось чоловік п'ятдесят. Члени обкому і члени райкому зайняли місця за столом. Тут же біля дверей стояв лісник і, здавалося, дримав. Треба було б йому, звичайно, сказати, щоб він вийшов.

Я підняв руку, закликаючи присутніх до тиші, хоч і без того люди розмовляли між собою тільки пошепки.

— Товариші,— сказав я,— збори комуністів Малодівицького району дозволять вважати відкритими!

Глянув на двері: лісника вже нема. Ну, й добре. Не буде на наших зборах сторонньої людини. Я продовжував говорити. Раптом відчинилися двері, і знову з'явився лісник. В руці він тримав довгий білий сувій.

Протиснувся вздовж стінки... Всі ми стежили за ним.

Лісник обійшов стіл президії і розгорнув сувій. Це був кольоровий портрет Леніна.

Ми всі, як один, підвелись. Лісник, скориставшись з того, що я встав, виліз на мій стілець, повісив портрет на стіні, очевидно, на тому самому місці, де він знаходився до фашистської окупації.

— Спасибі, товаришу! — сказав я і потиснув лісникові руку. — Від усіх нас — спасибі!

— Нема за що.

— Ви комуніст?

— Та я зараз піду. Заважати не буду. Накажу бабі... На всіх посуду, звичайно, не знайдеться,— сказав він винуватим тоном,— а вже для президії гаряченького чайку обов'язково приготуємо.

І зник за дверима.

Нещодавно піонери в Малій Дівиці підняли над селищем, як прапор, портрет Леніна, а тепер ось безпартійний лісник приніс портрет Леніна, який він так старанно зберігав. І все це було свідченням найглибшої відданості народу комуністичним ідеям і Радянській владі.

Як тільки партизани займали якийсь населений пункт — люди одразу ж з потайних місць виймали портрети Леніна й інших керівників партії і вивішували на самому видному й почесному місці. Знаходились і не тільки портрети, а й червоні прапори, і плакати, і кума-

чеві полотнища з лозунгами. Все, що зв'язане було з Радянською владою, народ ховав, зберігав, і, коли тільки траплялась нагода, все це з'являлося знову.

Збори продовжувались. Я прочитав директиву обкому, наказ обласного штабу партизанського руху, той самий, що його вчора було написано у селі Грабові. Ось цей документ.

НАКАЗ № 1
ПО ОБЛАСНОМУ ШТАБУ КЕРІВНИЦТВА
ПАРТИЗАНСЬКИМ РУХОМ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

30 жовтня 1941 року

Розбійницькі війська німецького фашизму, які вторглися на територію нашої священної радянської землі і окупували також територію нашої Чернігівщини, при допомозі продажної націоналістичної наволочі чинять масовий терор — розстріли, насильства, грабують наш народ.

1. 25 жовтня 1941 року в селі Лісові Сорочинці гестапівці і поліцаї з місцевого куркульства вбили кращого сина — патріота Радянської Батьківщини — голову колгоспу Бодька Єгора Явтуховича.

2. В жовтні місяці 1941 року в м. Ічня гестапівці вдалися до нечуваних катувань і по-звір'ячому знущалися над тов. Царенком, колишнім партизаном, двічі орденоносцем.

3. У селі Заудайка організованою з куркульства поліцією 14 жовтня забито червоноармійця, який ховався від німецьких окупантів, щоб не здатися в полон.

4. В жовтні місяці 1941 року, нібито за небажання видати партизанів, по-звір'ячому були закатовані радянські працівники в місті Прилуки.

5. Німецькі коменданти пропонують комуністам і комсомольцям з'являтися на реєстрацію з тим, щоб їх потім знищити.

Штаб партизанського руху на Чернігівщині призначає керівництво партизанським рухом по Малодівицькому району: командиром загону тов. Страшенка Д., комісаром тов. Прядка, начальником штабу тов. Зінченка М. І.

Н А К А З У Ю:

1. Створити єдиний партизанський загін в районі з комуністів, комсомольців, радянського активу, колгоспників, інтелігенції.

2. Завдання загону: негайно вивести з ладу залізничну колію Прилуки — Ніжин, висадивши в повітря міст між станціями Галка — Прилуки. Знищувати німецькі поїзди, автомашини, склади. Розгорнути різносторонню боротьбу проти німецьких окупантів.

3. Для переслідування й покарання зрадників Батьківщини затвердити надзвичайну трійку в складі Страшенка, Прядка, Зінченка.

4. Затвердити створені групи по знищенню зрадників Батьківщини, що стали на службу до німецьких фашистів. З 3 по 10 листопада провести в районі такі операції:

а) знищити районного старшину Неймаша, заступника старшини Лисенка;

б) Лісові Сорочинці — знищити старосту і поміщика Домантовича;

в) знищити старосту в селі Радківка.

5. Для проведення повсякденної політмасової роботи серед населення району залишити в кожному селі по одному комуністові і по два комсомольці; для цих же цілей використати радянсько-колгоспний актив, який лишився на місцях.

6. Після виконання завдань 11 листопада всьому загоні зібратися у визначеному заздалегідь місці для пересування за маршрутом, який буде вказано.

7. З цим наказом ознайомити всіх командирів, політпрацівників, бійців загону і груп, комуністів та комсомольців.

8. Перевірку виконання цього наказу покладаю на тов. Павловського.

*Начальник обласного штабу керівництва
партизанським рухом на Чернігівщині*

ФЕДІР ОРЛОВ

Наказ є наказ. Його не обговорювали. Його було прийнято до виконання. Але збори продовжувалися. Поговорити, звичайно, було про що. Нарешті комуністам району знову вдалося зійтись разом. Вони попробували деякий час жити і працювати нарізно. І всі тепер визнали, що тактика, обрана керівництвом району, була помилковою.

— Коли б нас, припустимо, навіть оточили зараз у лісництві, — говорив молодий комбайнер Ільченко, — так ми всі разом можемо прорватися. А що один вдіє, як, наприклад, Бодько?

В цю хвилину я почув, як за вікном до шуму дощу приєднались ще якісь звуки, немовби за шибками шаруділа людина. Всі одразу замовкли, і за вікном теж стало тихо. Пригадався «баптист».

— Ану, давай! — скомандував я оратору, і він, вихопивши з-за пазухи пістолет, вибіг за двері. Через хвилину ми почули таку розмову:

— Ох ти, дурень! Що ж ти тут робиш? Я ж тебе міг застрелити. — Це говорив наш комбайнер-оратор.

— Так я ж тільки послухати хотів. На дорозі нікого нема. А я теж прийшов на збори. Інтересно послухати Федорова.

Виявляється, один з наших вартових, що охороняв підступи до лісництва, не витримав самотності і підійшов до вікна. Цей інцидент став приводом для того, щоб поговорити про партизанську дисципліну.

Поступово збори перетворились на дружню бесіду товаришів. Лісник приніс відро чаю, і ті, що вже дуже змерзли, першими одержали по чашці.

Між іншим, тут виявилось, що серед нас професіональних військових не було, і навіть командирів запасу тільки троє. Решта — все люди сільських професій: трактористи, комбайнери, бригадири, полеводи, конюхи, голови сільрад і, звичайно, голови колгоспів.

— Доведеться вчитися. І майте на увазі, що в більшості випадків будемо користуватись зброєю ворога.

Хтось запитав:

— Німецькі власті беруть на облік спеціалістів: агрономів, фінансових працівників, механіків. Багатьох силою примусять працювати. Як нам ставитись до таких людей?

Цю тему потім розширили. Стали говорити про життя радянських громадян в окупації. Загальний висновок, який ми тоді зробили, був такий: окупанти, звичайно, намагатимуться проникнути своїми шупальцями у всі галузі життя нашого народу; створять апарат, який вишукуватиме й забиратиме всякі цінності; будуть і просто тягнути, умовляти, отруювати свідомість різними агітаційними засобами. Ми, комуністи, вимушені піти в підпілля. Фашисти захопили тільки територію. Але залишився народ; душі його, переконань його, національної гідності й свідомості гітлерівці підкорити не змогли і не зможуть. Народ так само вірить нам, комуністам, як і раніше, іде за нами, жде нашого слова. Партизани — це наша підпільна армія в тилу ворога. Комуністам, які лишилися на захопленій ворогом землі, не слід обмежуватись тільки партизанськими ділами. Ми повинні бачити все, знати все. Наші люди повинні бути скрізь. Щоб успішно боротися з ворогом, треба вивчити його зброю.

Так само як за мирного часу, обком, райкоми, низові організації комуністів знайомилися з усіма сторонами життя, очолювали всі ділянки соціалістичного будівництва, так і тепер, в окупації, комуністи повинні знати абсолютно про все, що відбувається на території їх дій. А знаючи, ми зможемо скрізь організувати протидію німецьким наказам, агітації і пропаганді, організувати

опір фашистським намаганням налагодити сільськогосподарське і промислове виробництво, транспорт, зв'язок. І ось тут дуже здадуться нам наші мирні професії. Лікар, фармацевт, агроном, тракторист, секретар-друкарка, артист, прибиральниця — нам всі потрібні, ми всіх кличемо на боротьбу з фашистською ідеологією і з так званим «новим порядком», що його німці впроваджуватимуть. Саботаж, диверсія, несподівані напади — законна зброя народу, який хочуть поневолити. Ми можемо не сумніватись: кожна справді радянська людина хоче боротися з ворогом. Ми, комуністи, повинні зробити так, щоб наш громадянин не тільки хотів, але й міг боротись. Ми повинні йому показати, що він не самотній, що існує міцна підпільна організація комуністів — вона веде за собою народ до перемоги.

Закінчились ці перші багатолюдні збори комуністів-підпільників Чернігівщини о п'ятій годині ранку. Проспівали «Інтернаціонал». На прощання обіймались. Кожний знав, що йде на смертельний ризик. Але про смерть, про особисту небезпеку не говорили.

Наша обкомівська група — Дніпровський, Зубко, Надія Білявська, Плевако і я — вирішили йти на розшуки Ічнянського партизанського загону.

А до світанку ми дозволили собі трохи відпочити. Пішли в село Пелюхівку. Там одинока жінка — дружина радянського бійця — віддала нам частину своєї хати. В хаті було холодно, проте сухо. Ми лягли покотом на підлогу і прокинулись тільки о дев'ятій годині ранку.

* * *

Обкомівська група мала план роботи. Я поставив завдання: знайти Ічнянський загін — найближчий діючий партизанський загін Чернігівської області. І ось, уявіть собі, чотири чоловіки й одна молода жінка ідуть восени по розмитій дорозі. Зовнішній вигляд у них досить непривабливий. Один з них — кремезний, бородатий, з палицею в руці. На ногах великі, з загнутими носками, наскрізь промоклі черевики, обидва на ліву ногу. Старий кашкет. Саморобна вовняна куртка, підперезана чорезідельником. Кишені відстовбурчені. За пазухою ручні гранати, і тому живіт випирає гострими кутами. Але, дивна річ, зустрічні подорожні не помічали цього і ні про що не догадувались. Проте хто ж його знає, що

думали подорожні. Кремезний чоловік — був я сам, у той час Федір Орлов, а за документами — Олексій Костиря.

Другий — темноволосий, високий, теж кремезний, у бобриковому пальті, в солдатських чоботях і кепці, нагнаний на лоб. Поважний і насуплений, з сердитим виглядом. Хода в нього розмашиста. Це — Павло Васильович Дніпровський. Він же Васильченко.

Третій — молодий, у старенькому ватнику, галіфе й поруділих хромових чоботях. І хоч галіфе в нього забруднене глиною, ватник місцями порваний, а обличчя давно не голене, все ж він зберігає молодцюватість, розв'язність, невимушеність. Складається таке враження, ніби він вийшов на прогулянку і під ватником у нього — добре пошитий кітель з начищеними гудзиками. Тому що дорога лягла тут в більшості через лісочки та чагарники, молодий чоловік відходить то вправо, то вліво, забігає наперед, підіймається на пагорки, озирається і знову повертається до основної групи: він пильнує, чи не загрожує небезпека. Цей обідраний чепурун — наш розвідник і хороший товариш Вася Зубко.

Жінка — в чорній спідниці, в кожанці, пов'язана червоною хустиною — має завзятий, навіть відважний вигляд. Очевидно, вона з великими труднощами роздобула собі таке вбрання для того, щоб нагадувати собою тип жінки, вже давно описаний в літературі, — тип жінки-делегатки. Вона чорнява, середнього зросту, років двадцяти двох. Але через те, що так підстрижена і так одягнена, їй можна дати і більше років. Серйозність вона вважає основною рисою більшовика. В руці тримає білий клуночок. Абсолютно білий, немовби тільки що накрохмалений. Як вона умудряється зберігати його завжди чистим — це лишається для нас таємницею. Що там, у ньому — теж її таємниця, яку вона ревно оберігає, хоч ніхто і не намагається проникнути в цю таємницю. Час від часу вона, відокремившись з ким-небудь одним, відстає чи обганяє усіх і, переконуючи в чомусь свого супутника, докірливо хитає головою. Коли попереду на дорозі з'являється якась група — вона обганяє нас і першою зустрічає чужих. Якщо це фашисти чи підозрілі люди — жінка кладе свій клуночок на плече, подаючи нам знак: бережіться, мовляв, небезпека.

Це — Надія Білявська, наша вірна супутниця.

П'ятий серед нас — колись огрядний, а зараз щуплий, рудуватий, на диво веселий чоловік. Він коли завгодно і сам готовий, і інших запрошує співати. Завжди жартує чи з когось насміхається. Надія, звичайно, таку поведінку не схвалює. Одягнений він у сірий довгий піджак і кирзові чоботи. Це Павло Логвинович Плевако.

Про шлях пересування нашої групи можна сказати лише, що це численні обходи, петляння, повернення до старого місця; члени групи то розходяться в різні сторони, то знову сходяться... При зустрічах з людьми або довго сидять, розмовляють з ними, або раптом повертають назад, швидко ховаються в кущах чи в лісі. Потрапляючи в село, раніше ніж постукати, уважно придивляються до хати, а виходять з неї часом раптово, серед ночі. Вдень можуть заховатися у стіг сіна чи в скирту соломи і там спати.

Ми під час цих переходів огрубіли, обличчя обвітрилися, на ногах натерли товсті мазолі, але водночас і добре загартувались. Не простуджувались, не приймали порошоків, навіть не нудьгували. Звикли спати за всяких умов і прокидались завжди бадьорими.

Вася Зубко вже кілька днів намагався через двох комуністів Ічнянського району встановити місцеперебування загону. Але ні один, ні другий нічого певного сказати не змогли, хоч блукали по районі немало часу. Я обурювався: «Що ж це за розвідники, коли вони в своєму рідному районі не можуть нічого зробити?» Єдине, що вони твердо виявили: загін існує, діє.

Ще в Чернігові ми, підпільний обком, знали, що Ічнянський загін для дислокації на початку своєї діяльності обрав територію Омбиського лісу. І ось тепер ми вирішили почати розшуки саме з цього лісу.

Вранці першого листопада наша група перейшла до Ічнянського району. Тут мимоволі ми стали учасниками якоїсь дивної, дуже заплутаної гри. Нам відомо було, що загін десь поблизу, можливо, на відстані якихось п'ятнадцяти кілометрів. Ми шукали партизанів, а командування загону через наших зв'язкових, надісланих іще з хутора Жовтневого з директивою обкому, знало, що ми блукаємо десь поблизу, і в свою чергу шукало нас. Розвідка гітлерівців і їхніх холуїв, українсько-німецьких націоналістів, висліджувала і нас, і загін.

Дев'ять днів ми блукали по районі, і наші пригоди

нас драгували, але труднощі... Так, були випадки, коли труднощі нас і радували.

В цей час у більшості районів окупанти вже організували сяку-таку владу. Німецькі коменданти привезли із заходних, раніше захоплених областей різну націоналістичну наволоч і звільнених з таборів та в'язниць злочинців. З цих «кадрів» формувались поліція і старостат.

І коли лише яких-небудь два тижні тому населення досить привітно ставилось до подорожніх руських людей, то тепер стало обережнішим.

На одній з ділянок Омбиського лісу ми зайшли в курінь до старого лісника, щоб довідатися в нього про партизанів. Та він сам почав нас розпитувати, хто ми такі.

— Полонені, пробираємось до свого рідного Ріпкинського району.

— Ну і пробирайтесь. Чого ж ви допитуєтесь про партизанів?

Підійшов його син — парубок років двадцяти п'яти. Він ще рішучіше відкинув нашу вигадку.

— Перестаньте ви людей морочити. Хіба я не бачу, які ви полонені? Скажіть, нащо вам партизани?

Ми натяками дали йому зрозуміти, що хочемо потрапити до них, зв'язатися з ними.

Парубок зрадів, попросив матір нагодувати нас. Сам став клопотатись, догоджати нам. Потім побіг кудись. Повернувшись хвилин через сорок, він приніс адресу.

— Ідіть оцією дорогою через річку Удай повз село Припутні, спитайте там хутір Петровський, а на тому хуторі розшукайте лісника Гришу. Він повинен знати, де партизани, — пояснював нам син лісника.

Ми щиро подякували батькові й синові. Але з цього моменту нам почало страшенно не щастити.

Ми рушили в дорогу і через якийсь час побачили річку й міст. Біля мосту зібралися люди. Вперед пішла Надія Білявська. Клуночок на плече вона не поклала, отже, ми зрозуміли: небезпеки немає — і наблизились до мосту. Виявилось: міст цей зірвано ще частинами Червоної Армії при відступі. З води стирчали тільки палі. Тут були мешканці ближніх сіл, яких пригнали сюди представники німецької влади, наказавши стелити на палях дошки, щоб збудувати місток для перехожих. Працювало тут з п'ятнадцять жінок. Бригадиром у них був юнак років двадцяти — тесляр.

Колгоспниці зраділи нагоді відпочити, посідали на бережку, оточили Надію. Вона гаряче говорила, закликала жінок саботувати всі вказівки й розпорядження фашистської влади.

— Для кого ви будете міст, ремонтуєте дороги? Ви ж встановлюєте зв'язок між селами й містами, налагоджуєте транспорт. А окупанти з цього обов'язково скористаються. От розійдіться зараз же, не закінчуючи мосту. Покиньте все! А ще краще, повідривайте навіть ті дошки, які ви вже поприбивали.

Жінки жадібно слухали Надію. В більшості це були дівчата й молодіці. Бригадир юнак Михайло Гурін (ми вже довідались, що його так звать) дивився на Надію, не зводячи з неї очей.

— Оце вірно, це дуже вірно! Здорово!

На тому боці річки, приблизно за кілометр, виднілося село Припутні, до якого ми прямували. Міст був майже закінчений. Покласти дошок десять на палі, прибити їх — і перехожий вже міг би йти.

Я непомітно смикнув Надію за рукав, поглядом давши їй зрозуміти: «Говориш ти добре, але ж нам самим потрібно переправитись на той бік. Опам'ятайся!» Але вона не зрозуміла мене і продовжувала розмову в тому ж дусі.

Юнак подав приклад. Він першим побіг з сокирою до мосту, збив дошку одну, другу, кинув їх у воду.

— Ану, дівчата, беріться!.. Хай йому чорт! Будемо гуртом відповідати!

Дівчата з криком, сміхом розкидали весь місток. Юнакові цього здалось замало. Він звелів своїй бригаді весь запас будівельних матеріалів, що лежав на березі, теж скинути у воду.

Я одвів Надію вбік:

— Що ж ти, голубонько, натворила?

Її здивувало моє запитання.

— Олексію Федоровичу, — сказала вона, — адже коли ми закликаємо селянство жертвувати своїми інтересами в ім'я боротьби з німецькими окупантами, ми ж повинні показувати приклад.

Що ж, це було логічно. Але я волів би, щоб Надія почала свою агітбесіду на тому боці річки. Вода була надто холодна. Ми до пояса промочили, переходячи річку вброд.

До Припутнів ми не заходили. Зубко, який нас випередив, розвідав усе, що можна було розвідати, і, повернувшись, сказав, що в селі, певне, трапилась якась подія.

— Народ хвилюється...

А ми після вимушеного купання мали такий жалюгідний вигляд, що показуватися нам серед людей не хотілось. Вирішили, хоч уже надходив вечір, йти прямо до хутора Петровського.

Було вже темно, коли ми постукали в похилу, криту соломною хату. Хазяйка нас впустила неохоче, однак від жартів Павла Логвиновича скоро подобришала, навіть зварила нам картоплі. Горщик з картоплею вона поставила на якийсь низький стіл. Каганець горів такий маленький, що ми одне одного ледве бачили.

Я випадково ногою натрапив під столом на плетену корзину. Виявилось, що то великий солom'яний кіш, а на ньому покладено дошки.

— Що ж це у вас, хазяйко,— сказав я,— навіть стола путнього нема.

— Бідність. Чоловіка в мене нема. Сама шию... так кіба ж голкою стола зробиш?

Нам треба було тут обов'язково затриматись хоч на день чи два. І ось трапилась нагода.

— Так ми допоможемо,— сказав я господаріні.— Чому ж хорошій людині не допомогти? Я, до речі, тесляр. Ось ми з Павлом Логвиновичем за один день такого стола змайструємо, що хоч танцюю на ньому. А Надія тим часом пранням займеться. Послуга за послугу: ви їй, хазяечко, води нагрієте.

На тому й погодились.

Десь у сусідів господарія розшукала теслярський інструмент, і ми зранку приступили до роботи. Надія і справді заходилася прати. А Вася Зубко пішов шукати Гришу-лісника.

Повернувся похмурий. Гришу він знайшов. Це був юнак років сімнадцяти-вісімнадцяти, але надзвичайно незговірливий, потайний хлопчина.

— Нічого я не зміг від нього довідатись, Олексію Федоровичу,— розповідав Вася.— Повірте чуттю розвідника: по-моєму, не тільки він, а й мати та сестри його — всі знають, де знаходяться партизани. Я вже йому

по-всякому натякав, комуністом називався, а він божи-
ться: «Нічого, дядечку, не знаю!»

Дошки хазяйка знайшла на колгоспному дворі. Стіл майструвався успішно. Плевако стукав молотком, я шелестів фуганком. До вікон припали хлопчачки, а за ними з'явилися й баби, знайшлись одразу замовці.

— Приходьте й до мене. Треба двері до зими полагодити...

— А в мене ліжко дуже погане. Чи не могли б ви нове зробити? Гроші в мене є, але на хуторі де тесляра візьмеш?

Прийшов якийсь насуплений дядько, мало не допит нам учинив:

— А давно ви цим ремеслом займаєтесь? — спитав він мене.

— Це — моя основна спеціальність. Робив у Чернігові на меблевій фабриці. Та ось війна... А тепер з полону...

Теслярем я в дійсності ніколи не був, але майстрував непогано ще коли на тунелі працював. Кріпильник — це, по суті, той же тесляр. Плевако теж уміло орудував молотком і стамескою. Але хоч прибулий і зробив вигляд, наче й справді повірив, однак ми зрозуміли, що довго тут нам засиджуватися не варто.

З Павлом Васильовичем Дніпровським ми пішли до Гриші-лісника. Сподівались, що зуміємо краще за Васю «обробити» юнака. Та де там! Упертий хлопчина! В очі не дивиться, на питання відповідає так, наче ми не комуністи, а фашистські слідчі.

Дніпровський зопалу візьми та й скажи йому:

— Дивак ти, хлопче! Адже нам точно відомо, що ти комсомолец і в партизанів буваєш. А ми — комуністи, нам, щоб там не було, потрібно знайти загін, інакше окупанти...— І Дніпровський показав уявну петлю навколо своєї шиї.

Гриша задумався. Ми не заважали. Помітно було — важко йому. Дійсно, завдання таке, що і досвідченому комуністові одразу його не вирішити. Потім уже ми довідались, що справа ускладнювалась однією обставиною. Вчора партизани у Припутнях знищили зрадника, а на хуторі Петровському зірвали німецьку plombу з складу і забрали до лісу вісім мішків борошна. От тепер і візнай, хто оці зайшли люди: дійсно комуністи чи підіслані фашистами поліцаї.

— Ось що, товариші,— сказав Гриша,— у Припутнях є голова колгоспу, на прізвище Діденко. Він зараз вдома. Може, він вам щось скаже... Його хата третя зліва. Тільки ви не йдіть до нього прямо вулицею, а заверніть з боку городів.

Ми з Павлом Васильовичем вирішили, що Гриша, звичайно, має рацію. Не самому ж йому вирішувати таку складну задачу, краще надіслати нас до старшого товариша. І ми рушили до Діденка.

Але і у Припутнях нам не пощастило. Діденка ми не застали вдома. Ще вчора він кудись пішов, а дружина зустріла нас надто ласкаво, і хоч в очі нам не дивилась, проте говорила якось уже дуже ввічливо та солодко. Слова «товариш» не вимовляла, двері хати не причиняла, сидати не запрошувала. По всьому було видно — боляся нас.

Коли ми вийшли від неї, я сказав Дніпровському: — Не інакше — нас з тобою приймають за поліцаїв. Але май на увазі, паршиве в них, у поліцаїв, становище. Нам хоч і не щастить, але, дивись, як все-таки здорово народ партизанів оберігає від стороннього ока! Спробуй пригрозити отій старенькій пістолетом, думаєш, скаже? Я гадаю, Гриша тут уже побував і їх попередив. А ми, двоє старих дурнів, йому повірили!

Що було робити? Ми поблукали трохи по сільській вулиці і попрямували назад до хутора Петровського, коли раптом помітили, що біля кінного двору зібрався натовп людей. Підійшли ближче. І що ж: там, серед місцевих чоловіків, був і Гриша. Стояв біля свого коня, а кінь спітнілий такий, загнаний. Підкликав я його до себе і, прямо скажу, дуже розсердився.

— Що ж ти, малий, з нами робиш? Нащо брешеш, нащо нас обдурюєш?

— Розстріляйте — нічого не знаю,— з рішучістю в очах і дуже зухвало відповів Гриша.

Обличчя в нього відверте, очі виблискують. Він, певне, навіть під загрозою розстрілу ні слова б не сказав про партизанів. Тепер мені стало цілком зрозуміло — Гриша теж партизан і стійкий, надійний хлопчина. Я йому на вухо шепнув:

— Я — Федоров, секретар обкому, розумієш? Мені сьогодні ж потрібно зв'язатися з командиром загону!

Гриша оглянув мене з ніг до голови. Тінь посмішки ковзнула по його обличчю, потім з якоюсь перебільшеною серйозністю він сказав:

— Я, товаришу Федоров, сам нічого не знаю. А ось коли хочете, то тут є рахівник колгоспу Степан Погрібний. Може, він щось скаже.

— Ну, дивись, якщо й тепер обдуриш...

Та він, звичайно, знову нас обдурих. Чи попередив того задалегідь, чи, може, випадково рахівник пішов з дому, а дружина його сказала:

— Ви, певне, Діденка шукаєте, так він на зборах у школі. Там районний бургомістр приїхав, з усіх сіл старост скликає.

Злий я був надзвичайно. Третій день товчемося, і ніяких результатів. Не виходить ж мені на вулицю і кричати, що я Федоров, покажіть мені дорогу до партизанів. Раніше, коли не потрібно було, знаходилося скільки завгодно людей, які мене впізнавали, а тепер... Невже я так змінився? У Припутнях до війни я був, мабуть, не менше п'яти разів. Невже, як-то кажуть, піймавши облизня, повертатися до хутора Петровського? І раптом майнула у мене в голові на перший погляд дика, зухвала думка.

— Слухай, Павле,— звернувся я до Дніпровського.— Давай, Павле, підемо теж до школи. Так-так, на збори старост. Будь що буде. Вже там ми напевне когось із наших людей побачимо. Та і самим треба ж колись познайомитись з бургомістром, ознайомитися з ділами і методами цієї наволочі.

Дніпровський задумався. Потім звернув мою увагу на те, що ризкувати ми маємо право тільки у виняткових випадках, коли іншого виходу в нас не лишається.

— Дивіться, Олексію Федоровичу, якщо ви вважаєте потрібним... Я, звичайно, від вас не відстану.

Я вирішив, що йти треба. На випадок небезпеки домовились діяти гранатами. У кожного з нас було їх по п'ять штук. Крім того, я мав два пістолети, а Дніпровський — один.

Біля входу до школи стояв ресорний екіпаж на гумових шинах, запряжений парою досить ситих, але не підбраних за ростом коней. На сидінні цього допотопного екіпажа лежали червоні подушки, якими іноді прикрашають канапи. На козлах, закутавшись у кожух, дрімав бородатий дід.

— Папаша,— звернувся я до старого, що сидів на козлах,— чи староста тут?

Він хитрувато посміхнувся і з комічною поважністю промовив:

— Який тобі, хлопче, староста. Це сам заступник районного бургомістра Павло Глібович Гузь прибув сюди на інспекцію.

У коридорі мало не до самої стелі були складені запорошені парти. Двері класів зачинені. Та ось за одними з них ми почули людські голоси й постукали. Увійшли ми підкреслено смиренні, спинились біля порога, зняли шапки.

За великим столом, на якому, мабуть, демонструвалися колись учнями фізичні досліди, сидів чоловік років п'ятдесяти, поскубуючи вуса. В обличчі його не було нічого особливого, а ось одяга на ньому була незвичайна. Він, певно, до неї ще не звик. Піджак з чорного блискучого сукна, не інакше, як був узятий з музею; вишивана українська сорочка. На спинці крісла розкинута хутряна добротна шуба. Цей тип удавав із себе великого пана, якщо не поміщика, то принаймні значного чиновника. Нас, звичайно, хвилину із п'ять не помічав. Він тримав перед очима у витягнутій руці пачку паперів, важко хмурих брови.

Були тут у кімнаті ще трое. Гладка і, судячи з обличчя, надзвичайно дурна дівка. Вона, певне, виконувала роль секретарки. Але їй нічого було робити, і дівка вимальовувала на папері квіточки.

Позаду «важного чиновника», біля вікна, сидів на стільці німецький солдат. Він байдуже оглянув нас, позіхнув, відвернувся. Яка була тут його роль? Охорона чи представництво? Хто ж його знає! Він нудьгував.

Четвертим був, певно, місцевий чоловік з виразними ознаками старого п'яниці. Ніс червоний, налитий кров'ю. З-під шапки безладно звисає пасмо волосся. В очах якась каламуть. Нічого, крім бажання випити, не відбивалося на його обличчі. Він стояв, спершись руками об стіл, чекав, мабуть, розпоряджень.

Парт у класі не було. Замість них розставлено ослони; вздовж стін — теж ослони. В дальньому кутку — гаряча залізна грубка.

Ми стояли мовчки, переступаючи з ноги на ногу. Нарешті «пан» заступник бургомістра звернув на нас увагу.

— Чого треба?

— Шукаємо старосту. Є німецький закон, щоб полоненим, яких відпущено додому, подавалася допомога. От ми й прийшли до пана старости...

Гузь був, видно, пихатий і дурний, мов гусак, милувався своїм становищем, набирав кумедних поз. Нас він і не думав навіть розпитати, хто ми, звідки і куди йдемо. Йому самому хотілося поговорити.

— Який же я староста? Ось староста.— І він показав зневажливо на п'яничку.— Він знає закони, все вам зробить.

— Добре,— буркнув староста.

А Гузь, почавши говорити, вже не міг зупинитись. Він азартно жестикулював, добирав пишні слова.

— Непереможна доблесна армія великої Німеччини добиває останні частини Червоної Армії в передгір'ях Уралу... Москва та Петербург здались на милість переможця. Україна визволена...

Вихваляючи «Німеччину-визволительку», він весь час позирав на солдата, який сидів біля вікна, але той не звертав на нього ніякої уваги, барабанив по шибці пальцями, позіхав. Поволі сюди збирався народ.

Гузь запропонував нам з Дніпровським лишитися на нараді.

— Послухайте, як треба будувати нове життя!

Я сів на ослінчику біля пічки. Дніпровський — кроків за три від мене. Тільки оце ми так влаштувались, дивлюсь, входить Діденко. Він мене теж упізнав і в першу хвилину так розгубився, що навіть зблід. Але, швидко оволодівши собою, зумів байдужим голосом спитати у старости, що це, мовляв, тут за люди? Довідавшись, що ми «полонені», він сказав: «По сусідству зі мною можна буде влаштувати, подивлюсь».

До школи все під'їздили нові підводи. Це було щось на зразок «активу» найближчих сіл. На нараду Гузь викликав, крім старост і голів колгоспів, вчителів, агрономів. Більшість з них поводитись стримано. Ніхто голосно не розмовляв. Присутні уникали дивитися один одному в очі, немовби соромились. Очевидно, більшості з них було-таки соромно, що вони підкорились, приїхали слухати цього типа.

І тут трапилась така сцена. До школи прибула чергова підвода. Ми почули знадвору голосну лайку.

— Ох! — приглушено стогнав чоловічий голос.— Ох, не бивайте, люди добрі...

Розчинилися двері, і кілька збуджених, розчервонілих селян з силою вштовхнули до приміщення зв'язану людину. Це був високий чоловік років тридцяти. Голову він нахилив по-бичачому, погляд свій втупив у підлогу, руки в нього були стягнуті за спиною сиром'ятним рем'нем і аж посиніли від напруження. Розкуйовджене волосся закривало лоб. З рота цівкою стікала кров, а на розпухлій щоці так і лишився слід від чийогось каблука.

Гузь зробив грізну гримасу:

— Що це? Що таке?

Зв'язаний було метнувся до нього, і Гузь підняв до обличчя руки, немовби чекаючи удару.

— Ах ти, шкура! — крикнув один з супроводжуючих і дав зв'язаному такого стусана в потилицю, що той так і повалився на коліна. Підбіг іще один селянин, вдарив його ногою в бік. Несподівано до залу ввірвалася баба з клунком у руці і кілька разів плюнула побитому в обличчя.

Коли пристрасті трохи стихли і зв'язаного відтягли у куток, Гузь з тремтінням у голосі спитав:

— Хто такий, партизан?

Відповідати хотіли всі гуртом. Знову зчинився галас. Гузь презирливо закопилів губу. Лише хвилин через десять стала ясною суть справи.

Після відступу частин Червоної Армії на хутір Глухівщина повернувся Спиридон Федюк, на прізвисько Кабан. Давно вже, років, мабуть, вісім, не був він у рідному селі. Знали про нього, що він злодій, бандит, засуджений на сім років за пограбування пральні і відбуває покарання. Як тільки з'явився Кабан на хуторі, перш за все придбав самогонний апарат, пив без просипу і погрожував кожному, що, мовляв, на чисту воду виведе. А вчора вночі люди почули крик у крайній хаті, де жила дружина командира Червоної Армії Калюжного. Вона вибігла з хати назустріч селянам з ножом у спині і впала замертво. У хаті знайшли задушену дівчинку Настю семи років і сильно побитого і наляканого трирічного хлопчика Васю. Селяни кинулись на розшуки до лісу, піймали там Кабана.

Гузь почав допит. Всі слухали з напруженою увагою. Навіть німець — і той вирячив очі, роззявив рота. Піді-

йшов до Гузя, щось шепнув йому на вухо, і той крикнув до зали:

— Чи є тут вчитель німецької мови? Потрібен перекладач.

Знайшлася одна старенька. Її посадовили поруч німця.

— Ну, що ти скажеш? — спитав Гузь з робленою суворістю.

Бандит, не відповідаючи на питання, попросив дістати в нього з-за пазухи зім'ятій папірець, і, коли це було зроблено і папірця передано Гузю, той довго роздивлявся сам, потім показав німцеві. Німець кивнув головою і повернув папірець.

— Так,— сказав Гузь.— Так, так,— повторив він і дуже наморщив лоб, явно розгубившись.— Справа така: цей Федюк — уповноважений німецької комендатури...

Потім, звернувшись до бандита, він заявив:

— Це непорозуміння. Зараз вам розв'яжуть руки.

Бандит підвівся, нахабно обвів усіх поглядом.

— Я, пане бургомістр,— сказав він голосно,— простежив: Марія Калюжна була зв'язана з партизанами. Її чоловік — комуніст. Весь хутір тут, пане бургомістр, партизанський!

— Брехня! Він бреше! — закричали хуторяни.

Хвилювання передалося всьому залові. Всі перешіптувались між собою. Хтось крикнув:

— Повісити вбивцю!

Німець, який уважно стежив за всім, підвівся і розрядив у стелю свій парабелум. Вмить настала тиша. Німець, нічого не говорячи, сів, почав смикати за рукав перекладачку.

— Я поліцай,— повторив Федюк.— До Марії Калюжної щодня приходили партизани...

— Коли порядок наводив, для чого це майно забрав? — І з цими словами старенька кинула на стіл великий клунок.

— Це — конфіскація,— навіть не зніяковівши, заявив бандит.

Слово «конфіскація» магічно вплинуло на німецького солдата. Він захвилювався, став квапити перекладачку. Вона підвелася і уриваним голосом, прямо-таки заїкаючись, сказала:

— Пан німецький солдат просить нагадати вам, пане заступник бургомістра, що, згідно з діючою інструкцією,

з конфіскованих муніципальною владою речей всі дорогоцінні метали, а також дорогоцінне каміння, картини і скульптури повинні бути здані в фонд імені Герінга...— Поки старенька говорила, солдат кілька разів підганяв її злобними вигуками.

В залі запала напружена тиша. Я мимоволі стискував за пазухою ручку гранати. Кілька разів позирнув на Дніпровського. Ніколи я ще не бачив його таким. Коли б Гузь чи німець, чи оцей зв'язаний поліцай не були зайняті так своїм «ділом» і звернули увагу на Павла Васильовича, вони б багато чого помітили. Він зблід. Тремтів увесь, немов від пропасниці. Праву руку тримав у кишені. Поглядаючи на мене, він немовби благав: «Почнемо, та почнемо ж, Олексію Федоровичу!» Тільки так можна було зрозуміти його мовчазні сигнали. Спокуса була дійсно величезна. Кинути б гранату, а потім... Як же важко було стримати себе! Але не можна в таких випадках втрачати розсудливості.

Я, між іншим, помітив, що не тільки Діденко впізнав мене тут, а чоловік з вісім, не менше. Вони весь час обертались у мій бік. Можливо, чекали мого сигналу. В кімнаті зібралось не менше тридцяти осіб, майже самі чоловіки. Я, признатись, дуже був схвилюваний. Оцінював обстановку, дивився на тих, що сиділи поруч мене. «Що вони думають? Чи озброєні? На чий бік стануть під час можливої сутички?» Німець холоднокровно перезарядив свій парабелум.

«Як поділяться сили? А що, коли двадцять п'ять з тридцяти такі, як цей Федюк?»

Гузь zvolікав. Нарешті він з пихатою поважністю мовив:

— Звільніть, розв'яжіть руки захисникові нового порядку! Кожний повинен знати, що більшовики, а також усі їхні родичі — поза законом!

Клунок він зняв із столу і передав його німцеві. Червононосий староста розв'язав бандитові руки.

— Тепер,— продовжував Гузь,— приступимо до повістки наших зборів.

Хтось з селян раптом вигукнув:

— Ескадрон, по конях!!! — і впав на підлогу. В нього почався жакхливий епілептичний припадок.

Німець щось закричав, затупав ногами.

Федюк і староста схопили хворого за руки і витягли в коридор. Його односельці вийшли слідом за ним.

Ні Федюк, ні червононосий староста сюди вже більше не повернулись. Через хвилину ми почули цокіт підків: повезли, очевидно, припадочного.

Гузь почав розмову. Він кричав, бризкав слиною, погрожував на адресу партизанів кулаком, істерично сміявся.

Поряд зі мною сіла вчителька, яку відпустив від себе німець. Її прямо-таки тіпала пропасниця, і стара тягнулася до пічки. Бачу, біля дверей стоїть той самий юнак-тесляр, що з жінками руйнував місток через річку Удай,— Михайло Гурін. Крутить цигарку. Я підвівся, підійшов до нього, тихо сказав:

— А дай, хлопче, паперу!

Юнак одірвав мені шмат газети. Я став теж крутити цигарку, а тим часом коліном сильно тис ногу Гуріна. Він ледве чутно прошепотів:

— Після зборів у Діденка!

Заспокоєний, я повернувся на своє місце до пічки. Коли сідав, випадково зачепився кишенею куртки за ослін, а кишеня була доверху набита патронами для пістолета. Один з патронів випав на підлогу. Я швидко глянув униз. Старенька перекладачка вже закрила його ногою. Погляд її лишився спокійним. Байдуже, як і всі, вона дивилася на Гузя. «Еге,— подумав я,— та тут немало добрих людей!»

Гузь кривлявся, мов той скоморох, не менше півгодини, говорив про всяку всячину, а під кінець перейшов до «ділової частини». Він став вимагати, щоб ремонтували дороги, мости, щоб зареєструвались у старост, працездатні не виїздили нікуди без дозволу. Обурювався, чому у початковій школі досі не приступили до навчання!

— Програма та учбові плани вже є, треба завтра ж почати навчання!

Хтось наївно спитав:

— Як же це так? Завтра ж сьоме... свято!

Гузь аж почервонів від злості.

— Яке таке свято?! — закричав він.— Це що, більшовицька агітація? Виклик?

Обійшлося без арештів і пострілів. Але Гузь, скориставшись з цього випадку, говорив іще хвилин п'ятнадцять.

Коли ми з Дніпровським виходили з залу, нас оточило щільним кільцем чоловік з десять. У темному коридорі ми не могли зрозуміти, що за народ так горнеться до

нас, і, тільки вийшовши на вулицю, полегшено зітхнули. Виявилось, що це були свої люди. Товариші, як потім я довідався, впізнали мене й обєрігали про всяк випадок.

Ми розійшлися по двоє, по троє. А через годину зібрались, але не в Діденка, як то передбачалось спочатку, а на околиці села у покинутій хаті, де жили в той час два узбеки-пастухи — червоноармійці, яким при відступі було доручено охорону великого стада корів і овець. Разом з худобою бійці потрапили в оточення. І ось уже більше місяця, як блукають вони лісами й узліссями Ічнянського району. Німці приписали їх до припутнянського старости. Але пастухи-червоноармійці не завжди ночували в селі. А доручене їм стадо поступово зменшувалось.

— В лісі бар командир, якіші командир,— пояснив мені з посмішкою один з пастухів.— В Узбекистані вовків йок. Тут вовків — ой багато! — з комічною серйозністю говорив він.

Пастухи обіцяли завтра ж зв'язати мене через Діденка з лісовими «вовками» та їхнім командиром. Поки ми сиділи на зборах, узбеки вже зварили щось подібне до плову з пшениці, моркви та баранини.

Сюди, до хати узбеків, зібралось не менше половини тих людей, які були на нараді в Гузя. Ті ж самі люди стали немов іншими: говорили просто, вільно, жваво. Як же я шкодував, що там, у школі, не знав ще про таку кількість наших приборників і однопумців! Можна було б на місці покінчити з Гузем і його охоронцями. Та їхня доля з цього моменту вже була вирішена. І за Гузем, і за Федюком, і за червононосим старостою було встановлено нагляд.

Того ж вечора ми з Дніпровським повернулись до своїх товаришів, які перебували на хуторі Петровському. Діденкові доручено було розшукати Гришку-лісника, щоб він міг провести нас до партизанського загону.

* * *

Отже, всі до нас ставились з обережністю, поки не дізнавались, хто ми є насправді. В селах уже встановилася своя внутрішня конспірація. Блукаючого люду було чимало. Селяни розуміли, що більшість з них — люди радянські, але одразу ж їх не розпізнаєш. Тому кожний новий перехожий ставав об'єктом для вивчення. До

нього придивлялись, його оцінювали. Пізніше ми дізнались, що в селах, тісно зв'язаних з партизанами, про кожного такого новака, а тим більше про групу, повідомляли командира загону чи комісара. Тепер, коли все з'ясувалось, ми вже були певні, що не виникне більше ніяких перешкод. І завтра ми будемо в загоні. Це було б дуже добре. Завтра — роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції. Можливо, в загоні є радіоприймач. Послухаємо Москву, Красну площу. Свято проведемо серед партизанів.

Ми повернулись на хутір до вдови. Стіл уже був змайстрований. Але треба було придумати для себе ще якусь роботу. Зранку почали лагодити взуття, бо у всіх нас чоботи і черевики дуже подерлись. Головне ж — треба діждатися Діденка.

Ми помітили, між іншим, що в цей день на вулиці майже не було людей. Тільки зрідка вибігали з хати чистенько одягнені діти. Ніхто не працював. Демонстрацій не влаштовували, але всі святкували: в цьому самі і полягала демонстрація. Від нашої господині ми дізнались, що навіть у тих хатах, де до фашистської влади ставились з острахом, все ж таки цього дня не працювали, щоб не йти проти громади.

Ми теж влаштували за новим столом невеличкий бенкет. Під час обіду з'явився отой самий дядько, що вже приходив до нас і розпитував, звідки ми та що тут збираємось робити.

Він теж був учора на зборах у Гузя. Але в числі тих, хто прийшов до узбеків, ми його не бачили. Одначе він виявився непоганою людиною.

— Пора і честь знати, — сказав він спочатку суворо, — погостювали і досить. — А згодом пояснив: — Приїхало троє вершників. Один з районної поліції, другий хоч і в селянській одежі, але по всьому видно — німець, а третій — той самий Федюк, бандит. Не інакше — мають влаштувати облаву.

А Діденка все нема, і, як на зло, нема й Гриші: пішов, певне, на зв'язок до загону. Але залишатися тут довше було б нерозумно. Ми подякували господині і рушили до сідельного хутора Глухівщина, який знаходився звідси кілометрів за п'ять. Сказали, щоб Діденко нас там шукав.

До Глухівщини потрапили тільки вранці. Вже світало, коли побачили, як на хутір в'їжджає велика кінна

група. За хвилину там почалась стрілянина. Ми почули вигуки німецькою мовою. Дуже можливо, що цей загін виїхав по нашому сліду. Ми знову заглибились у болото і скоро натрапили на покинуту вузькоколійку. Починалась вона в хуторі Петровському, а куди вела — ми не знали. Навколо неї були болота і трясина. Йти вирішили по насипу.

Вася йшов попереду. Та ось він повертається до нас і каже:

— Там — самотній вершник.

Ми сховалися за кущами і, коли кінь вершника порівнявся з нами, вискочили з засади. Вершник розгубився, підняв руки. І хоч був він у селянській одежі, зразу забелькотів щось по-німецькому. Ми його стягнули з коня, обеззброїли, відвели набік. Коня теж звели з вузькоколійки.

— Тельман... Тельман,— повторював гітлерівець, очевидно бажаючи викликати в нас співчуття.

Але коли я зняв з нього кожух і доторкнувся стволом пістолета до його есесівських відзнак на петлицях, він одразу перестав називати ім'я Тельмана, впав на коліна.

Стріляти в таких умовах було ризиковано. Я пригадав пораду вятського шофера: «Іноді краще, товаришу комісар, тихо!..»

Вперше за всю мою подорож я сів верхи на коня. Кінь чимось був стривожений, щохвилини іржав, намагаючись мене скинути. Довелось спішитись. Ми з Васею Зубком повели його в глиб лісу, прив'язали до дерева: може, потім знадобиться. Повернулись до умовленого місця хвилини через двадцять. Дивимось — горить багаття, а біля нього гріється не трое, а п'ять чоловік. Коли б не косинка Надії, вирішили б, що то чужі. Підходимо, а біля вогню, крім наших, іще два хлопці. У кожного по великому лантуху. В них, напевне, м'ясо. Розмова відбулася досить дивна.

— Ви хто такі?

— А ви хто такі?

— Ми з війни.

— І ми з війни.

— А що тут робите?

— А ви що тут робите?

Я слухав, слухав, а тоді витягнув з кишені свій «ТТ», потримав його на долоні.

— Сичова знаєте? (Сичов був командиром Ічнянського партизанського загону).

— Знаємо Сичова.

— А Попка знаєте? (Попко — секретар Ічнянського райкому партії).

— Ми то його знаємо, а звідки ви цих прізвищ поназбирали?

— Я — Федоров. Чули про такого?

Але вони не відразу мені повірили. Довелося до дрібниць описувати зовнішність командира і комісара. Крім того, я пригадав деталь, яка розсмішила і водночас остаточно переконала їх. Сичов мав смішну звичку повторювати слово «хорошо». Ото хтось скаже йому:

— Товаришу Сичов, у вашого сусіда корова здохла.

— Хорошо-хорошо!

— Товаришу Сичов, ваша дружина занедужала.

— Хорошо-хорошо-хорошо!

І коли я звернув увагу на цю «дрібницю», хлопці погодилися визнати нас за своїх. Посиділи ми ще трохи біля багаття. Вася Зубко одв'язав і привів сюди німецького коня. Потім підсмажили на дерев'яних шпичках по шматкові м'яса, яке вийняли нам з своїх лантухів хлопці. Підкріпилися, відпочили і плутаними стежками пішли до партизанського загону.

* * *

Пізніше я бачив десятки загонів і з'єднань, міг порівнювати їх і, зіставляючи, оцінювати. Але 9 листопада 1941 року я вперше зустрівся з діючим партизанським загonom, вперше познайомився з цим надзвичайно своєрідним колективом.

За останні кілька днів ми дуже втомились, можна сказати, намучились. Мокли в болотах, мерзли, голодували. З того самого моменту, як ми потрапили в розташування загону, в мене і в моїх супутників уперше з'явилось почуття особистої безпеки, змогли «попустити нерви» — не напружувати зору, слуху, не придивлятися до кожної людини з підозрою. Ми потрапили у табір одностумців. Табір мав озброєну охорону, внутрішній розпорядок, свої закони. Кожному членові цього колективу були гарантовані права громадянина. Але, звичайно, крім прав, кожний, хто сюди потрапляв, мав і обов'язки: він був бійцем підпільної армії.

Зустріли нас привітно. Та що там привітно! Обіймали, цілували, міцно потискали руки. Кожний намагався швидше затягнути до свого куреня. Знайомих виявилось багато. Однак...

Я прибув до Ічнянського загону не для відпочинку і не для того, щоб тут пожити безпечно. І хоч відпочинок був мені необхідний, я ні на хвилину не мав права забувати про свій обов'язок.

Як начальник обласного штабу партизанського руху, я наказав рапортувати по формі і, раніше ніж відпочити, оглянув табір.

Дванадцять куренів з гілля були розташовані перед деревами на відстані кількох кроків один від одного. У куренях бійці влаштувалися за своїм смаком, виходячи з тих можливостей, які вони мали. Хто спав на сіні, хто на погано просушеному моху, хто на розстеленому кожусі. У трьох чи чотирьох місцях горіли багаття. Біля одного з них жінки у великому казані варили кашу, біля інших багать люди просто грілися. До речі, було вже морозно. Градусів чотири нижче нуля. Сніг ще не випадав.

Зброю кожний борець тримав у себе. Я перевіряв кілька гвинтівок і револьверів. Чистили їх погано. Багато бійців ще ні разу своєю зброєю не користувались. В абсолютній бездіяльності, занедбаним стояв ротний міномет. Виявилось, що ніхто ним не вмів користуватись і ніхто не намагався опанувати цю техніку. Ми його тут-таки під час першого обходу випробували, випустивши кілька мін.

Перевірили пости охорони, ближні застави. Осторонь від центру табору я побачив картину, яка мене надзвичайно здивувала: той самий старий, якого ми з Симоненком зустріли місяць тому поблизу Лісових Сорочинців, так, саме той, що випасав свою корову й погрожував кулаком німецьким бомбардувальникам, тепер... допитував німця. Сидів на пеньку, записував протокол допиту. На німецькому солдатів шинель, мундир і штани розстебнуті. Він стояв, притримуючи штани рукою, тремтів. На землі з револьверами наготові сиділи два партизани. Побачивши командира, старий підвівся, віддав честь і досить браво відрепортував:

— Товаришу командир загону, борець-перекладач Садченко. З наказу комісара загону допитую бандита, що іменується солдатом гітлерівської армії.

Тепер уже не могло бути сумнівів. По манері говорити можна було безпомилково впізнати, що це саме той старий. Він же мене або не впізнав, або не хотів упізнавати.

— Що це за чоловік? — спитав я в командира, коли ми відійшли.— І де його корова?

— Звідки ви, товаришу Федоров, знаєте про його корову? Справді, він прийшов до нас з коровою. Назвав себе учителем німецької мови з Полтави. Історія цікава, повторює він її безпомилково і в подробицях не плутається. Так що поки немає підстав йому не довіряти. Його дім у Полтаві фашисти розбомбили, при цьому смертельно було поранено дружину, і вона померла в нього на руках. Син його — в Червоній Армії, дочка вчиться в інституті, у Москві.

Окупанти, як тільки захопили Полтаву, взяли на облік усіх вчителів німецької мови. Йому запропонували працювати в комендатурі. В ту ж ніч він забрав з собою корову і вийшов з міста. Блукаючи по Україні, зупинявся іноді у містах і селах. Але й там реєструючі довідувались, що він володіє німецькою мовою, і вимагали: «Ідіть працювати перекладачем». Старий знову забирав свою корову і йшов далі. Почав уникати людей, обходив села й міста. Жив, як запевняє, лише тим молоком, що його видоював у Зорки. Так він набрів на партизанську заставу і дуже нам у пригоді став, бо це єдина людина у загоні, яка знає німецьку мову.

Отаких на перший погляд дивних історій, збігів, різного роду зустрічей у партизанів було немало.

Після інспекційного обходу я вислухав офіціальний звіт командування і потім пішов з своєю групою обідати. Багато новин я почув. Не вдалося і поїсти спокійно, кожної хвилини мимоволі вигукував: «Невже? Та як же це так? От здорово!»

Довідався я, що тут проходили, побувавши в Ічнянському загоні, Капранов і Дружинін. Вони живі й здорові і так само благополучно вирвались з Пирятинського оточення. Вирушили вони до обласного загону Попудренка.

Довідався я і про те, що обласний загін діє, а недобрі чутки, що я їх чув раніше, розповсюджувала невеличка група дезертирів.

Попудренко вже став відомий своєю хоробрістю й

сміливими наскоками на ворога. До обласного загону, мов до магніту, звідусіль тягнулися люди.

— Як же все-таки трапилось,— запитав я командира загону,— що ви послали назустріч мені своїх людей і вони не зуміли знайти нас у Малодівичькому районі. Ми там провели збори комуністів усього району. Оце так розвідники! Покажіть їх мені.

На виклик командира з'явився високий худий хлопчина років двадцяти трьох. Назвався Андрієм Коритним. Голос його чомусь здавався мені знайомим.

— Що ж це ви, товаришу Коритний, у своєму рідному районі не зуміли нас знайти?

Його, виявляється, схопили фашисти. Це був той самий Андрій, який в Сезьках біля сіновалу, де я влаштувався на ночівлю, не давав мені спати розмовами з своєю коханою.

— Слухай, друже,— сказав я йому,— може, німця ти й справді торохнув сокирою, може, й хоробрий ти хлопець, але ходив ти не мене зустрічати, а свою наречену.

Він дуже почервонів, спробував було заперечувати, але я продовжував:

— То як же: до Дніпропетровська ви поїдете вчитись чи до Чернігова? Ти вже викликав сюди свою красуню?

Юнак вирішив, певне, що я чаклун. Він так ошелешено дивився на мене, що всі розсміялись.

— Ну, вже коли ти обіцяв,— продовжував я,— так забирай її сюди в загін. Командира ми умовимо.

Але зустрічі на цьому не скінчились. Побачив я тут ще й дівчину-бригадирку з Лісових Сорочинців. А наступного ранку якийсь хлопчина дав мені листа. Це був перший лист, який я одержав у підпіллі. Юнак сказав:

— Просили передати особисто вам.

Дивлюсь. Акуратно складений трикутник. Я його розгорнув, глянув на підпис: Яків Зуссерман.

— Де ж він сам?

— Пішов до Попудренка. З наших вже чоловік п'ять туди пішли.

Ось що писав мені Яків:

«Олексію Федоровичу! Ви, можливо, подумаете, що я вразливий, занадто капризний і нервовий. Я, дійсно, став дуже нервовим. Я був у Ніжині, але, як ви й попереджали, даремно туди пішов. Там євреїв загнали до гетто, за колючий дріт. Про жінку свою і синочка я довідався від людей, що їх, можливо, вже забито.

Я ходив біля дроту два рази вночі, мене мало не спіймали, по мені стріляли. Що робити далі? Я п'ять днів переживувався у знайомих і довше так жити не міг. Через вікно я бачив гітлерівців, як вони нахабно поводяться, як вони хазяйнують. Били на вулиці діда прикладами і грабували крамницю. Тоді я згадав, що Ви мене кликали до партизанів, але я ще мав надію довідатись про родину.

Я зустрів свого знайомого, сліпого Яшу Батюка. Він упізнав мій голос і повів до себе. Це, Олексію Федоровичу, справило на мене таке враження, що я був присомлений і дуже приголомшений. У мене є багато фізичних сил, я здоровий, а Яша Батюк з дитинства сліпий. І він, і його сестра Женя, і їхній батько складають тексти прокламацій, розносять їх по місту. До Яші ночами збираються комсомольці. Ви, напевно, знаєте: він лишився працювати підпільником. Він такий енергійний, не боїться смерті, має великий авторитет. Я дуже хотів лишитися у Ніжині, допомагати, але Яша наказав піти звідти, зважаючи на мою національність. Яша пояснив мені, що я більш придатний для партизанської боротьби. В місті мене впізнають і швидко заарештують. Коли він довідався, що я йшов з Вами разом і знаю, де Ви будете, Яша такий був задоволений з того, що є можливість зв'язатися з секретарем обкому партії. Він і сам хотів було йти зі мною до Вас, але вірадили його батьки і товариші. Тоді Яша склав листа, і мені було наказано вирушати. Мені дали зброю, і зі мною пішов іще один хлопчик, якому я залишаю для Вас цього листа.

Те, що писав Вам Батюк, я тут, у загоні, не показував, але, можливо, Ви сюди теж потрапите. Так майте на увазі — я пішов далі, як Ви мені радили, до обласного загону. Тут, в Ічнянському загоні, по-моєму, люди керують неправильно, дуже слабо. Я вже бачив такі звірства гітлерівців, що не можу дивитися, як цілий загін тільки ховається в лісі чи влаштовує один або два невеличких наскоки на тиждень. Сліпий Яша Батюк з своїми комсомольцями більше працює і сміливіше, ніж тутешнє керівництво.

Це, можливо, не моя справа, я пішов собі далі як зв'язковий. Я б написав Вам докладніше, але залишаю цей лист тільки про всякий випадок, якщо не побачуся з Вами у Попудренка. А коли зустрінемось — я Вам тоді ще докладніше все розкажу.

До побачення, товаришу Федоров, якщо мене в дорозі не заб'ють».

Я спитав хлопчину, який передав мені лист від Зуссермана:

— Давно пішов Яків? Що в нього тут трапилось з командуванням? Посварились?

— Ні, Зуссерман поведився стримано, ні з ким не сварився, тільки пояснив, що в нього є доручення до обласного загону. Пішов, приблизно, тиждень тому.

Потім хлопчина додав:

— Я теж із Ніжина. Сюди прибув разом із Зуссерманом, але мені в місті більше подобається. Хочеться діяти разом з нашими комсомольцями: з товаришем Батюком так цікаво працювати. В місті його всі знають, його всі там поважають. Він до війни був уже юристом... Як ви вважаєте, товаришу Федоров, можна мені піти назад, у Ніжин?

Про Якова Батюка я чув іще до війни від секретаря Ніжинського райкому партії товариша Герасименка. Він якось розповів, що в Ніжин до батька приїхав сліпий молодий хлопець, кандидат партії. Це був Яків Петрович Батюк. Невдовзі перед тим, закінчивши з відзнакою юридичний факультет Київського університету, дістав призначення на роботу до Ніжина. За півроку практики двадцятидвохрічний юрист здобув у місті широку популярність. Він уже став членом колегії адвокатів. Навіть досвідчені, літні працівники юстиції визнавали, що Батюк дуже здібний оборонець.

Мене, признатися, дуже здивувало те, що він не евакуювався. В числі комуністів, одібраних для роботи у підпіллі, Яків Батюк не значився. Підпільний обком партії його кандидатури не затверджував. Але можливо, що його лишив у тилу ворога обком комсомолу. Мені здалося таке рішення не дуже продуманим.

Чим більше я про це міркував, тим більше дивувався. Сліпий... Припустимо навіть, що в нього блискуча, просто феноменальна пам'ять. Герасименко розповідав, що на судових розглядах Батюк без запинки цитував будь-яку статтю Кримінального кодексу, що деталі кожної справи він знав, як то кажуть, назубок, не брав на засіданні жодного папірця, свідків безпомилково називав по імені й по батькові... Припустимо також, що в нього винятковий слух і чудова слухова пам'ять. Це

трапляється в сліпих. Але керувати підпільною організацією, спираючись тільки на ці дані...

Я уявив, як вперше сліпий юнак зустрічається з фашистом. Адже він тільки чує його, не знаючи навіть, яка в нього форма... А коли людина входить до кімнати і мовчить? Як пізнати, що це ворог? З Яковом — батько, сестра, товариші. Вони йому допомагають. Зуссерман пише, що підпільники збираються вночі. Адже в Батюка завжди ніч...

Продовжуючи свої роздумування, я намагався уявити себе на місці Батюка. Заплющив очі. Яким маленьким став навколо мене світ. Він закінчувався біля пальців простягнутої руки. Для мене, зрячого, Батьківщина величезна. Це — безмежні колгоспні поля і ріка, і море, і пароплав, і красива картина; завод з його складними розумними верстатами, поїзд, автомобіль, літак у небі... Театр, кіно... Яскрава, хвилююча демонстрація Першого травня... Ліс, зелений, в барвистих квітах луг...

Я заплющую очі, але все це я пам'ятаю. Навіть коли б я й насправді осліп після довгого зрячого життя — все бачене збереглося б у моїй пам'яті...

Увечері я підкликав до себе хлопчину, що супроводжував Зуссермана.

— Ти добре знаєш Якова Батюка? Розкажи все, що тобі про нього відомо.

Небагато знав цей хлопчина. Тоді я спитав:

— Як ти вважаєш, може сліпий Батюк бути справжнім керівником підпільної організації?

Хлопець глянув на мене мало не з презирством, відповів різко, з образою в голосі:

— Та ви знаєте, який він? Ви гадаєте, він сліпий? Як почне допитуватись, чорні окуляри наставить на тебе, виходить далеко пронизливіше, аніж у вас, товаришу Федоров. Слово честі! Він коли на друкарській машинці друкує, ледве встигають диктувати. І жодної помилки. Він по вулиці ходить без палички і знає, як швидко. Женья, його сестричка, розповідала і Петро Іванович теж, що в Києві Яків Петрович по всіх вулицях вільно без палички міг ходити!.. Хто такий Петро Іванович?.. Ну, батько Яші і Жені, звичайно. Він теж підпільник, але не думаю, щоб він знав усіх. Яків Петрович так поставив роботу, що рядові члени організації знають тільки свою ділянку. Я, наприклад, тримав зв'язок лише з двома селами. Я був тільки на одних зборах... І зовсім

не вночі, а ввечері. Ще було видно. Мене повідомили, що треба прийти. Підходжу до вулиці Рози Люксембург, туди, де Батюки живуть, чую патефон і голоси: співають голосно якусь українську пісню. Я навіть вирішив, що не туди потрапив. Виявляється, дійсно там співають. Вікна відчинені, сидить молодь, і навіть вино стоїть. Я вже потім дізнався, що вино тільки про людське око...

Все це хлопчина вимовив одним духом. А потім замовк, і мені треба було докласти немало зусиль, щоб заохотити його розповідати далі.

— Яків Петрович теж співав з усіма?

— Співав. У нього сильний голос. Бас.

— І танцювали на цій вечірці?

— Так, танцювали, і в деяких дівчат були нафарбовані губи. Але це все навмисне, щоб сусіди гадали, що справжня вечірка.

— Багато зібралося людей?

— Душ дванадцять. Але деякі залишали приміщення, а інші приходили.

— А ти довго пробув?

— Хвилин з двадцять.

— З Яковом говорив?

— Він мене підкликав, нас загородили в кутку. Його сестра Женя шепнула мені: «Простягни братові руку». Яків Петрович привітався зі мною за руку і сказав: «Слабувата. Молодий більшовик мусить бути міцним!» І так боляче стис, що я мало не скрикнув. Потім спитав: «Присягу приймав?» Я кивнув головою, а Женя мені шепнула: «Треба не кивати, а відповідати, брат не бачить». Але він, Яків Петрович, не став перепитувати. Ще спитав у мене: «Партизаном хочеш стати, лісу не боїшся?» Я сказав, що хочу. «Завтра підеш з оцим чоловіком. Все, що він накаже,— для тебе закон. Ясно?» Я відповів, що ясно, він знову потиснув мені руку, і я пішов. Мене проводжала Женя. Вона вже на вулиці розповіла, де зустрінеться з Зуссерманом і про все інше.

— Чим зараз займається Батюк, його офіційне становище?

— Голова артілі сліпих. Сукають з конопель і льону віжки й канати. Але там працюють не лише сліпі. Петро Іванович завідує в них господарством. Артіль одержала дозвіл від комендатури наймати людей. Я знаю, що там кілька наших комсомольців на підсобних роботах. Адже

сліпі не можуть все робити. Яків Петрович навмисне тримає своїх людей...

— А як порозумілися з німецькою комендатурою? До речі, Батюк розмовляє по-німецьки?

— Розмовляє. І Женья теж розмовляє, і навіть добре пише. Комендатура дала своє замовлення на кінську зброю. Але їм Яків Петрович такі виготує поставки, — вовками завиють!

— А що ж можна зробити із зброєю?

— Як то що? Можна протравлювати кислотою. Поки вірówka суха — нічого. А коли потрапить під дощ — одразу вся розлізеться. Це мені розповів один наш хлопчина... Він мене дуже добре знає. Не турбуйтеся, товаришу Федоров, я-то вже не проговорюсь.

— Ну, а що ж все-таки конкретно зробила ваша ніжинська організація?

Мій співбесідник довго мовчав, збираючись з думками, можливо, підсумовував про себе все, що знав. Мабуть, тільки через хвилину відповів:

— Товаришу Федоров, ви, по-моєму, не повинні мене про це питати. Я коли і знаю, то тільки із розмов з товаришами. Це в партизанів все перед очима, а у нас, підпільників, не так. Я знаю, що є друкарська машинка, а можливо, і дві. Знаю також, що є радіоприймач, тому що сам розклеював листівки із свіжими зведеннями Радінформбюро. Мені також відомо, що є у нас диверсійна група і на перегоні Ніжин — Київ нещодавно висаджено в повітря поїзд. У душі я певний, що цей вибух влаштували наші хлопці. Але офіційально не можу вам доповісти. Я відповідаю за свої дії, адже правда? Ось, наприклад, Шура Лопотецький, член нашої групи. Я його якось спитав, де він пропадав три дні? А він мені відповів, що коли я ще раз спитаю, то він скаже Якову Петровичу. «А на перший раз, — говорить, — одержуй». Та як затопить мені в ухо. І нічого не скажеш, правильно. А ви як вважаєте, товаришу Федоров?

— Так, мабуть, коли я в тебе ще запитаю про щонебудь, ти й мені затопиш у вухо?

— Ні, що ви, товаришу Федоров, ви все-таки секретар обкому партії...

На цьому й припинилася розмова з хлопчиною, який супроводжував Зуссермана. Не дуже багато я дізнався від нього про ніжинську організацію. Але я скоро буду в обласному загоні. Тоді Зуссерман розповість мені все

докладно. Однак навіть з уривчастих відомостей, які я одержав, складалось враження, що в Ніжині керівники комсомольського підпілля серйозні, діяльні люди. А сам Яків Батюк, очевидно, надзвичайна людина.

На загальних зборах в Ічнянському загоні я прочитав лист Зуссермана і розповів дещо про Батюка. Це справило сильне враження. Декому з керівників загону було не дуже приємно слухати, що «сліпий Яків Батюк з своїми комсомольцями більше працює і сміливіше, ніж тутешнє керівництво».

* * *

Ситуація, що склалася на той час в Ічнянському загоні, не могла задовольнити людей, які прагнули активної боротьби з ворогом. Тут, як і в багатьох інших загонах, особливо в перший, організаційний, період, люди ще тільки шукали правильних шляхів.

Не лише Зуссерман і його товариші із Ніжина нервували. Був у загоні червоноармієць, який втік з полону, на прізвище, здається, Голод. Дуже шумливий, нетерплячий, одчайдушний хлопець.

— Що ми тут робимо? Кашу варимо, козиряємо та маршируємо? — кричав він. — Помирати — так з музикою! Назвалися партизанами, то давайте ж будемо рубатися з ворогом, гуляти будем.

Він був представником тієї групи хлопців, які партизанський рух уявляли як своєрідну вольницю. Одчайдушність, завзятість, сміливий раптовий наскок, а потім — пий, гуляй! Довідавшись, що ми вдвох із Дніпровським були на нараді старост, Голод вирішив, що і я прибічник такої одчайдушної лінії.

Отож відразу і прийшов до мене скаржитись на командира і комісара:

— Завели тут муштру...

Була й протилежна крайність: представники цієї лінії вважали, що треба зібратись з силами, виждати, підучитись, уважно придивитись до противника, а вже потім, виходячи з можливостей, чинити напади. Група, яка підтримувала цю точку зору, хоч і не мала свого лідера, але була численна.

А командування — в особі товариша Сичова і комісара Горбатого — трималось золотієї середини, балансує між цими настроями.

Командування не мало чіткого плану дій, не завжди конкретно уявляло собі, куди й коли скерувати удар. Де у противника найбільш слабе місце?

І хоча, здавалося б, зв'язок із селянами налагодили, майже в кожному населеному пункті були свої люди, але нерідко їх роль зводилася до такого: приймуть зв'язкового із загону, нагодують, покладуть його спати. Ну, хіба ще розкажуть, коли приходили гітлерівці.

Не проводилась тут і справжня агітаційно-пропагандистська робота.

Не було налагоджено повсякденного зв'язку з сусідніми загонами і обласним штабом. А хіба без цього партизанська група може стати справжньою частиною великої підпільної армії? Командування явно затягнуло організаційний період.

Протягом двох місяців існування загін дещо, безперечно, зробив. Зняв три застави фашистів, знищив кількох зрадників, замінував шосе. На міні підірвалася штабна машина. Загін допоміг переховатися шістьом червоноармійцям, які втекли з німецького полону, і зараз всі вони стали партизанами. Та й саме існування загону було позитивним явищем. На його організацію теж потрібний був чималий час і значні сили. Це незаперечна істина. Однак у мене склалось враження, що Ічнянський загін в той період більше скидався на групу людей, які тільки обороняються від ворога.

Такого становища не можна було терпіти далі. Партизани самі це розуміли. З приходом обкомівської групи зросла впевненість партизанів у цьому. Поява нашої групи показала невеликому загоні, що він не самотній.

Наступного ранку я перед строем зачитав такий наказ:

НАКАЗ
ПО ОБЛАСНОМУ ШТАБУ КЕРІВНИЦТВА
ПАРТИЗАНСЬКИМ РУХОМ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
(О м б и с ь к и й л і с)

від 9 листопада 1941 року

Обласний штаб партизанського руху відзначає, що керівництво партизанського загону: командир загону тов. Сичов П. П., комісар тов. Горбатий В. Д., секретар підпільного РК КП(б)У тов. Попко — провело організаційну роботу, в результаті чого створено міцний

кістяк партизанського загону для розгортання бойових ефективних дій проти німецько-фашистських загарбників. Але керівництво партизанського загону ще цих можливостей не використало, не розгорнуло широкої партійної і масово-політичної роботи серед населення, не розгорнуло широкої роботи по залученню кращих людей до партизанського загону, не організувало хорошої розвідки. Загін ще не проводить потрібної нещадної боротьби проти фашистських загарбників, не взяв ініціативи в свої руки по боротьбі з окупантами, не відповів на терор, що його проводять фашисти і їх агенти, червоним терором і могутніми ударами по фашистських загарбниках, які вже вбили в Ічнянському районі десятки ні в чому не повинних людей: політрука Т. Ярошенка з с. Бурямки, колгоспника з с. Рожнівка, червоноармієць з с. Заудайка.

Обласний штаб партизанського руху командуванню Ічнянського партизанського загону наказує:

Негайно вивести з ладу залізничну колію Київ — Бахмач, підірвати залізничний міст між Крутами і Плисками, безперервно пускати під укiс німецькі поїзди, підривати автомашини, склади боеприпасів, зброї, знищувати окупантів та їхніх агентів. Розгромити загопи в Ічні, Парафіївці, Крутах.

Вилучити список реєстрації комуністів.

Знищити в с. Заудайка старосту і українських націоналістів.

Протягом декади провести кушові наради комуністів, на яких поставити завдання про боротьбу з німецькими загарбниками.

Негайно широко розгорнути вербування кращих людей до партизанського загону.

Організувати систематичну, глибоку розвідку і зв'язок з кожним селом району і з сусідніми районами, для чого мати в загоні двох жінок, а коли є можливість, хлопчика і діда. Мати в кожному селі 2—3 чоловіки для розвідки і зв'язку, щоб знати повсякчас, що робиться у селах і в районі.

Кожний партизан є провідником директиви партії й уряду, звідси і завдання кожного партизана проводити масово-політичну роботу серед населення, дбати про матеріальні інтереси трудящих, захищати їх і допомагати населенню в розв'язанні цих питань (роздача хліба, картоплі й інших продуктів з колгоспів і т. ін.).

Щоб забезпечити здійснення всіх заходів, систематично практикувати рух загону в бойовому порядку селами району, а якщо буде потрібно, то й інших районів, виконуючи на ходу всі завдання, які стоять перед загonom, знищувати всі ворожі елементи, громити бази ворога, підривати мости, поїзди, автомашини і т. ін., проводити масово-політичну роботу серед населення, організувати матеріальну допомогу трудящим, щоб вони реально відчували цю допомогу, і т. ін.

Основним правилом роботи партизана повинно бути поєднання виконання бойових завдань з проведенням політико-виховної роботи серед населення; підвищення ідейно-політичного рівня партизанів, налагодження тісного зв'язку з населенням, всебічна допомога населенню, скрізь і всюди нещадна боротьба проти німецьких окупантів.

Про виконання даного наказу доповісти обласному штабові керівництва партизанським рухом на Чернігівщині.

*Начальник обласного штабу керівництва
партизанським рухом на Чернігівщині*

ФЕДІР ОРЛОВ

Від Гузя втекла секретарка.

Цю новину приніс нам Гриша-лісник. Він сам її бачив, навіть розмовляв з нею. Спочатку не хотілося й слухати Гришу. Подумаєш, гладка, напудрена дурепа пішла від заступника бургомістра! Нам яке діло до того? Але виявилось, що ця історія заслуговувала уваги. Секретарка не пішла, а саме втекла. Вона стала жертвою шантажу. Чи то її батько був відповідальним працівником і комуністом, чи сама вона була до війни комсомолкою-активісткою,— Гриша того як слід не добрав.

Його покликали сусіди. Він зайшов і побачив дівчину, що ревма ревла. Говорила вона плутано, видно, багато що приховувала. Але хвилювалась і плакала широко: так здалося Гриші.

Оцей Гузь був колись викладачем у школі, де вона вчилася. Після приходу фашистів він викликав її і запропонував працювати в управі. Вона спробувала відмовитись, тоді він став погрожувати їй арештом. Дівчина злякалась. Тепер же, побачивши всю мерзенність гітлерівців, розібравшись у всіх таємницях німецьких методів управління, вона злякалась ще більше. А до того ж виявилось — Гузь її «любить».

— Не можу, не можу, я краще втоплюся, але з ним не лишуся. Сховайте мене від них, будь ласка, сховайте!

З партизанами ж вона хотіла зв'язатись і повідомити про те, що завтра Гузь поїде дорогою Припутні — Ічня.

— Вбийте його, зловіть його. Я б і сама це зробила, але я слабка. Ви не вірите, я знаю, я тепер уже підла, я зрадниця. Але ви побачите, що я не брешу. Перевірте і тоді судіть мене, робіть зі мною все, що хочете,— повісьте, розстріляйте.

Це могла бути й провокація. Цілком можливо, що дівчина підслана фашистами. Я став пригадувати, як вона тоді тримала себе на зборах. Пригадав і таке: перед початком зборів, коли Гузь говорив з нами на «загальні теми», розповідаючи, якою буде Україна під владою німців, вона запитала:

— А як же з вищою освітою жінок?

Гузь повернувся до неї весь червоний і, бризкаючи сливою, закричав:

— Досить, повозилися з вами! Яка жіноча освіта?

Чоловік, діти, піч! Будете кінчати початкову школу та ще швейні чи там кулінарні курси.

Секретарка спробувала посміхнутись, але замість посмішки на обличчі в неї з'явилась така улеслива гримаса, що на неї гидко було дивитись. І ось ця істота тепер бунтує.

Гришу запитали:

— Чому не привів її сюди? Тут би з'ясували, що воно за птиця.

— Сама вона піти побоялась, а силоміць тягнути... Ну її... Ще зніме крик...

Обміркували всі варіанти «за» і «проти» та й вирішили, що хоч це і ризикована справа і можна натрапити на провокацію, однак заставу на дорогу послати треба. А в сусідньому лісочку сховати добре озброєну групу. Наступного ранку старший лейтенант Глат, Голод і ще трое автоматників чотири години марно пролежали на мерзлій землі біля дороги. Гузь не проїздив. Не з'явився і німецький загін.

Кінець цієї історії став відомий значно пізніше. А тоді ми довго обурювались, лаяли Гришу: «Розвісив вуха, повірив. Кому повірив?» Гриші перепало немало, але перепало даремно.

Гузь, виявивши, що секретарки його нема, організував розшук її по всіх найближчих селах. Застряв у районі в зв'язку з цим на кілька днів. Але люди, які вирішили допомагати їй, були вірніші й сильніші, ніж наволоч, яка допомагала Гузю. Дівчині пощастило сховатись. Приблизно через місяць вона пробралася спочатку в Ічнянський, а потім і в обласний загін.

Гузь же не уникнув народної помсти... Але це вже історія наступних днів.

* * *

Наша обкомівська група пробула в Ічнянському загоні три дні. Ми відпочили. Я, нарешті, одержав чоботи, скинув свої черевики, ті, що на одну ногу. Халяви чобіт були занадто вузькі, не налазили на литки. Штани, пошиті в Лісових Сорочинцях, нависали на халяви. Бороду я збрив, але лишив вуса. Надія Білявська, оглянувши мене, з неприємно зауважила, що я став схожий на куркуля. Що ж, зручний грим. Нам треба було ще пройти кілометрів сто, щоб потрапити до обласного загону.

До нашої групи приєдналися поет-партизан Степан Максимович Шуплик і молодий партизан Вася Поярко. Крім них, нам дали провідниками двох автоматників, вони довели нас до річки Десни й повернулися.

Пізніше я одержав подарунок від Степана Максимовича Шуплика — книжечку «Пісні партизана діда Степана», видану в Києві. В цій книжечці є такий вірш:

Наступила темнота,
Появилась дрімота,
Із далекої дороги
Заболіли у нас ноги.

Ми зайшли в село до хати,
Попросились ночувати.
Нас хазяйка не пускає.
Зайшли в хату — виганяє.

Ми до неї усерйоз.
Кажемо — надворі мороз.
Та їй добре розказали,
Хто такі партизани.

Прочитав я свої вірші,
І зробилась вона тихша.
Піч і грубку затопила,
Нам вечерять наварила.

Нам хазяечка й на ранок
Приготовила сніданок,
А в дорогу проводжала,—
Бить ворога наказала.

Цей вірш нагадав мені досить цікавий епізод. У село Воловицю ми прийшли, як написано у цьому простому вірші, затемна. Намерзлися за день, зголодніли і втомилися страшенно. Здавалося, сядеш — і вже не встанеш, тебе звалить сон. Постукали ми в одну з хат і не придивились як слід, що ж воно за хата. Якось тітка трохи відчинила двері, і я, скориставшись з цього, тут же в щілину засунув ногу. Тітка прищемила мій чобіт і враз досить голосно закричала. Але з щілини повіяло чудесним затишком натопленої хати, в ніс ударили пахощі борщу і тільки що спеченого хліба.

Я увійшов до хати першим, а слідом за мною вісім моїх супутників.

Як вона кричала! Можна було подумати, що ми розбійники. Та вона, мабуть, і прийняла нас саме за розбійників, одчайдушних бандитів. Ми намагались пояснити, що, мовляв, дороженька громадяночко, ми зайшли до

вас тільки погрітись і ні на ваше майно, ні на ваше життя не зазіхаємо. Але господиня була глухою до наших слів і продовжувала кричати на все горло. Це тим більше було неприємно, що, за нашими відомостями, у селі розташувався досить значний продовольчий загін німців. Товариші зняли свої автомати, а хазяйка зрозуміла це як погрозу і раптом замовкла. А замовкнувши, вона почала розуміти те, що їй говорили. Говорили ми по черзі, розповідали, що ми партизани, як партизани захищають інтереси народу, і тоді жінка зовсім несподівано для нас запитала:

— Чого ж ви не роздягаєтесь?

Трохи згодом вона запропонувала нам борщу. А коли Степан Максимович прочитав свої вірші, на очі їй навернулися сльози і вона сказала, що в неї є ще й горілка.

— Випийте з морозу.

Все відбувалося, як бачите, зовсім так, як про це написано у вірші. Тільки Степан Максимович забув про одну «істотну» деталь. Тому що Дніпровський горілки і в рот не брав, господиня дістала для нього спеціально домашньої наливки. А це вже, безперечно, свідчило, що ми зуміли привернути її до себе.

Ми розговорились. Виявилось, що хазяйка — дружина колишнього голови сільради, який оце може скоро повернутися додому. Розповідала вона, що на тім боці села ночують німці. А розповівши, вичікуюче подивилась, що ми будемо робити. І далі трапилось те, про що поет знову чи забув чомусь, чи не зумів заримувати.

Нас було тільки десять чоловік. Гітлерівців, як запевняла господиня, не менше півсотні. Причому на озброєнні в них не тільки автомати, але й кулемети. Нападати на них з нашими силами — нерозсудливо, але й не зробити нічого — теж не можна.

— Повивішували зайти об'яви, — сказала хазяйка, — щоб завтра 240 корів та 80 кабанчиків їм здали.

— А де висять об'яви? — поцікавився я.

У мене виникла думка трохи налякати фашистів. Господиня розповіла, що об'яви висять і на стовпах, і біля колишнього правління артілі.

— Ось що, хлопці, — запропонував я товаришам, — давайте напишемо наказ!

Я пояснив їм свою ідею. Хазяйка не зовсім зрозуміла, що ми збираємось робити, але охоче дала і чорнило,

і перо. Спати нікому з нас уже не хотілось. Ми захопились роботою, і скоро наказ було написано й розмножено в десяти примірниках.

НАКАЗ
КОМАНДУЮЧОГО ПАРТИЗАНСЬКИМ РУХОМ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТА ОРЛЕНКА

м. Чернігів, листопад 1941 р.

Тільки-но я продиктував ці рядки, хазяйка з захопленням у голосі спитала:

- Так у вас, значить, великі сили є?..
- Аякже,— відповів я.— Не сумнівайтесь!..

Німецько-фашистські окупанти за допомогою їхніх слуг— поліцаїв, куркулів, українських націоналістів та іншої наволочі— грабують український народ, наклали на селян контрибуцію: хлібом, худобою, картоплею та іншими продуктами.

З метою усунення грабіжницьких дій німецько-фашистських загарбників і їхніх слуг **н а к а з у ю**:

1. Категорично заборонити всім громадянам вивіз хліба, худоби, картоплі й інших продуктів — контрибуції окупантам.

2. Особи, які порушать цей наказ,— повезуть хліб, картоплю й інші продукти німецько-фашистським окупантам,— будуть покарані суворою революційною рукою як підлі зрадники Радянської Батьківщини.

3. Командирам партизанських загонів виставити секретні пости на шляхах підвозу продуктів до пунктів.

4. Старости, поліцаї, які виконуватимуть розпорядження окупантів про вивіз контрибуції (хліба, худоби, картоплі і ін.), будуть негайно знищені з їхнім гадючим гніздом.

Товариші селяни й селянки! Не дамо жодного кілограма хліба, м'яса, картоплі й інших продуктів німецько-фашистським загарбникам!

Господиня цвяхів не знайшла, клею в неї теж не було. Надія Білявська помітила на підвіконні коробочку з патефонними голками. Вася Зубко і Плевако, а з ними як провідниця і сама хазяйка пішли одразу ж після вечері і скрізь, де були німецькі об'яви, зірвали їх, а на ті самі місця вивісили наказ. Після того, як ми повернулись, господиня влаштувала нас усіх дуже добре. Дніпровський, якого мучив ревматизм, поліз на піч. Спали ми прекрасно. Розбудила нас хазяйка, коли вже світало.

Виявляється, повернувся її чоловік і розповів, що у Воловиці не залишилось жодного гітлерівця — всі втекли! Коли ми писали наш наказ, правду кажучи, не розраховували на такий ефект! Просто хотілося показати, що партизани не сплять. І ось несподіваний результат! Значить, вороги дуже непевно почувають себе на радянській землі.

Хазяїн, правда, розповів, що на чолі продзагону стояв якийсь щупленький і боягузливий інтендантчик. Він, як тільки його повідомили про наказ, забігав, заметушився, сказав, що розвідка давно йому доповідала про наближення великої групи «бандитів».

Шкода, що я забув прізвище наших воловицьких господарів. І він, і вона були, безперечно, дуже хороші радянські люди.

Вранці нас усіх добре нагодували, а потім господар провів до Десни і показав вузький перехід по льоду. Вказав нам і найкоротший шлях до селища Рейментарівки Холминського району.

— До побачення, товариші! — говорив він на прощання. — Може, колись зустрінемося. У Рейментарівці є люди, які знають Миколу Напудренка (селяни з околиць сіл чомусь так називали Попудренка).

Попрощалися ми на березі Десни також з двома автоматниками Ічнянського загону, які нас проводжали. Звідси починались досить густі ліси, ховатися було легше. Один з автоматників, прощаючись зі мною, побажав сказати мені щось по секрету.

Ми відійшли, стали за кущами. Говорити товариш почав не одразу. Я мав час його добре розгледіти і подумати, яка ж то може бути в нього несподівана таємниця? Йшли ми разом із загону майже три доби, розмовляли по кілька разів на день. Особливо ж я до наших провідників не приглядався: бійці-партизани — та і все. А тепер, зацікавившись, я дивився на нього уважніше.

Переді мною стояв високий літній чоловік у драповому пальті. На переніссі лишився слід від пенсне. Пригадав, що в дорозі він часто перевішував свій автомат з плеча на плече. З цих спостережень тільки й можна було здогадатись, що це людина міська, інтелігентної праці.

«Ну, — думаю, — хоче поскаржитись на керівництво загону».

— Товаришу Федоров,— почав він невпевнено,— звертаюся до вас як до депутата Верховної Ради, члена уряду. Справа в тім, що мене можуть забити...

— Хто, чому?

— Я гадаю, німці чи націоналісти, чи... загалом... Знаєте, війна!

— Так, це дійсно може трапитися,— вимушений був я погодитись.— Тільки ви вже, будь ласка, коротше. Давайте викладайте секрет без передмови.

Тоді він, хвилюючись, почав розстібати і відвернув полу свого пальта. Пальцем підпоров підкладку і витягнув звідти досить великий пакет.

— Ось,— сказав він, простягнувши його мені.— Тут двадцять шість тисяч чотириста двадцять три карбованці. Гроші ці належать лісозаготівельній конторі Нарком'ясомалпрому. Готівка, що залишилася в касі на день евакуації з Києва. Я старший бухгалтер, моє прізвище...— Назвавши своє прізвище, бухгалтер продовжував:— Я евакуюювся з групою співробітників, але в дорозі поїзд наш розбомбили німці, а потім я потрапив у оточення, а потім... Скільки я пережив до того, як прибув до загону! Я дуже прошу вас, прийміть... У цих умовах я їх не можу тримати. Гроші державні, а в мене не тільки сейфа, навіть чемодана нема, а крім того, мене можуть забити...

— Але чому ви не здали командирові загону? Якби вас дійсно у бою забили чи навіть тяжко поранили, товариші оглянули б ваші речі... Вас би вважали за мародера чи...

— У тому-то й справа! Але командирові, товаришу Федоров, я не можу здати. Треба підписати приймально-здавальну відомість, а він не уповноважений на це.

— Слухайте, товаришу бухгалтер, не розумію я тільки, нащо ви це все тримали в секреті? Здавалося б, навпаки, при свідках...

— Ні, знаєте, велика сума, а люди мені не відомі, і такі умови...

— Гаразд, давайте свою відомість, де розписатися?

— Ось тут, але тільки, будь ласка, полічіть.

— Нащо? Адже я їх все одно зараз сплю.

— Але порахувати треба, товаришу Федоров. Ви не маєте права мені довіряти.

— Вам більшу справу довірили. Вам довірили

зброю, охорону людей. Я ж бачу, ви — чесна людина, навіщо ж марнувати час?

— Товаришу Федоров! — вигукнув бухгалтер, і в голосі його почулось роздратування. — Я розумію, але інакше не можу! Я тридцять два роки маю справу з грошима як касир і бухгалтер.

Я знизав плечима, зітхнув і почав лічити. На це пішло дійсно більше години. Все, звичайно, виявилось точним до копійки. Але, мабуть, збоку ми являли собою дуже дивну картину: на березі замерзлої річки, в чагарниках, припорошених снігом, сидять двоє літніх людей і лічать гроші.

Потім ми спалили їх, і я грів руки над цим своєрідним багаттям, бо в мене, поки я лічив гроші, померзли пальці.

Товариші, чекаючи на нас, теж добре промерзли. Особливо Зубко і Плевако. Вони були занепокрені моєю довгою відсутністю і по-пластунському підповзли до місця нашої розмови.

— Нема та й нема. Ми вже думали... Але коли побачили, що ви лічите гроші, заспокоїлись, — сказав Плевако.

Бухгалтер подивився на нього здивовано, очевидно, не міг збагнути, як це можна байдуже ставитись до грошей. На прощання він довго тиснув мені руку.

— Спасибі, товаришу Федоров! Тепер я буду вільніше себе почувати, воювати стану краще, не так буду боятися, що заб'ють.

* * *

Ще в Ічнянському загоні ми довідалися, що Попудренко з своїми людьми перейшов з Корюківського до Холминського району. Тому ми й рушили в напрямку Рейментарівки, села, яке розкинулось на узліссі. З попереднього досвіду ми розуміли, що знайти партизанів буде нелегко.

В Ічнянському загоні ми відпочили, переодяглися, сил тепер було більше. Погода встановилася хороша. Невеликий мороз, зрідка сніжок — середина листопада. Йти було легше, ноги не грузили в болоті.

Я помітив, що товариші стали мовчазними. Та я і сам почав частіше замислюватися. Думати ж під час ходьби, та ще в красивому осінньому лісі, дуже хороше!

Тільки при умові, що дорога суха і не треба щохвилини дивитися під ноги.

Так, думати було про що. Два місяці минуло з того часу, як я живу і працюю на території, зайнятій окупантами. Що ж діялося в країні, на фронтах?

За цей час я тільки двічі слухав радіо: у хаті Голобородька та в Ічнянському загоні. Слухав жадібно, щоб запам'ятати все, намагався по уривчастих відомостях, по двох-трьох зведеннях Радінформбюро скласти собі уявлення про весь хід війни. Я довідався, що бої точаться на підступах до Москви. Значить, загроза нашій столиці — серцю Вітчизни — серйозна. І, можливо, ніде так тяжко, з таким болем не сприймалися ці повідомлення, як в окупованих районах.

Але я знав також, що 7 листопада був парад на Красній площі, вірив, що фашистсько-німецька військова машина буде зламана, що ми неодмінно переможемо. Але для цього треба краще воювати і краще працювати.

У бійців і командирів Червоної Армії, у робітників і керівників виробництва в нашому радянському тилу, в колгоспників вільної радянської території. конкретна, ясна, чітко визначена робота. А ми, підпільники, ще тільки шукаємо шляхи і організаційні форми, ми ще тільки збираємо сили, озброюємось.

Що ж відбувається тут, на окупованій Україні і в нашій Чернігівській області? Що я побачив? Чому навчився за ці два місяці?

Бачив я багато, зустрічався з сотнями, розмовляв з десятками найрізноманітніших людей. І я почав узагальнювати свої спостереження, оцінювати зустрічі, розмови, думки, шукати головне, типове. Без цього не можна визначити вірну тактику підпільної і партизанської боротьби.

У пам'яті залишилися ті епізоди, про які я вже написав. Проте я тоді пам'ятав далеко більше, все було близьким і більш свіжим. Але головні епізоди саме ці. Пам'ять відбирає факти і спостереження найбільш потрібні, а не тільки яскраві.

Наприклад: незадовго до окупації фашистами Чернігова я разом з групою майбутніх підпільників слухав лекції з диверсійної роботи. Якимось під час навчання в моїй кишені були термітні сірники. Я випадково стукнув по коробці, сірники спалахнули й сильно обпалили мені ногу, про що я, розуміється, забути не міг. А ось коли

писав про останні дні перебування в Чернігові, це випало у мене з пам'яті.

А такий епізод запам'ятався надовго і запам'ятався тому, що він характеризував ставлення народу до комуністів. Це було на хуторі Петровському. Я сидів якось на ганку, до мене підійшли дві дуже схвильовані жінки.

— Ви, мабуть, партійний? — запитала одна з них.

Я відповів заперечно. Обидві вони виявили розчарування. Коли ж я намагався з'ясувати, в чому справа, жінки неохоче розповіли, що сваряться за порося, яке Маруся начебто вкрала у Палажки. Але Маруся запевняла, що це порося, коли воно ще було маленьким, син Палажчин украв у її сестри.

— Так нащо ж вам комуніст? — запитав я в них із здивуванням.

— А до кого ж звертатись? Суду ж тепер нема, міліції теж нема. Є староста, є поліцаї в районі. Та хіба ж то судді?

А в селі Борок мені розповіли про таку подію. Окупанти захопили біля дороги групу людей. Це не була організована група. Просто попутники. Пробивалися вони до партизанських лісів, зійшлись випадково і знали один одного мало. В тій групі були: двоє оточенців, які втекли з табору, обоє члени партії; один голова колгоспу — він підпалив склад зерна і заскиртований хліб, а потім правильно вирішив, що краще йому з свого села піти, і інструктор райкому комсомолу. Останнім до групи приєднався дядько літ сорока, рядовий колгоспник з ближнього села. Про нього товариші майже нічого ще не знали.

Трое з членів групи — голова колгоспу, інструктор райкому і один з оточенців — мали необережність залишити при собі документи. Другий оточенець хоч і спорів з петличок шинелі лейтенантські кубики, але від них лишилися темні сліди — гітлерівці зрозуміли, що він командир Червоної Армії. Всі, крім літнього дядька, були озброєні пістолетами. Патруль захопив групу, коли люди спали в придорожньому чагарнику. Але товариші все ж таки намагалися відбитись, поранили двох солдатів.

Групу привели до села. Фашисти оголосили населенню, що заарештовано партизанів. В центрі села збудували дощаний поміст і чотири шибениці. В день страти на площу зігнали населення з ближніх сіл і хуторів. Але страти окупантам було замало. Вони вирішили влашту-

вати щось подібне до суду. В той час гітлерівці ще загравали з селянством, намагаючись показати, що бунтують і порушують «новий порядок» зайшли елементи. Комендант у своїй вступній промові сказав:

— Ми будемо знищувати комуністичних партизанів, які є вороги не тільки для німецької імперії, вони є вороги також для українських землеробів. Ми будемо показувати справедливий суд над комісарами, партизанами і політпрацівниками.

Всі бачили, що на поміст вивели п'ятох. Шибениць же було всього чотири.

Трое комуністів і безпартійний голова колгоспу вже після допиту в комендатурі зрозуміли, що пощади їм нема чого ждати. Їх привели із зв'язаними за спиною руками, в розірваному одязі, з побитими, скривавленими обличчями. П'ятого їхнього товариша привели пізніше, теж зв'язаного, однак одяг його був цілий, на обличчі — ні подряпинки. Перші четверо трималися з гідністю, гордо підвели голови і дивились на своїх катів з презирством. П'ятий був явно розгублений. Він зиркав то на німців, то на шибениці, то на зібраний сюди народ. Створювалось враження, ніби він зрадник.

Фашисти почали публічний допит. Комендант по черзі звертався до кожного:

— Відповідай голосно, хто ти єсть?

— Я командир Червоної Армії і член партії! — твердо відповів перший.

— Я кандидат партії, працівник комсомолу, — відповів другий.

— Я безпартійний більшовик, голова колгоспу, — відповів третій.

— Я сержант Червоної Армії, комуніст, хотів стати партизаном і безжалісно винищувати фашистську погань! — крикнув четвертий. — Товариші колгоспники, мстїть безжалісно цим гадам, ідїть в ліси, озброюйтесь...

Ударом кулака комендант збив його з ніг.

— Припиняйте агітацію! — зарепетував він. — Досить. Я оголошую вирок. Селяни всі мали бачити, хто бунтівники і бандити. Оці чотири єсть учасники більшовицького керівництва. Для них нема пощади, для них ми виробляєм шибениця. Але ми справедливий суд, ми запитуєм п'ятий, хто ти єсть? Він єсть простий селянин. Скажи, я кажу правду? — звернувся комендант до п'ятого.

— Так,— відповів п'ятий, голос його тремтів,— я простий колгоспник.

— Ахтунг! — підхопив комендант.— Всім слухати уважно! Цей простий селянин одержує помилування і волю, щоб копать земля, вирощувати хліб і плоди...

— Товариші! — на всю силу легенів закричав п'ятий.— Я не зрадник, я теж більшовик...

Коменданту перехопило подих від злості, він був спантеличений, він не міг повірити, що людина сама шукає смерті.

— Вас?.. Що?..— прохрипів комендант.

П'ятий продовжував:

— Я не член партії, я комсомолец. Так, так, не смійтесь, я був комсомольцем... Карпенко! — гукнув він комусь у натовп.— Підтверди, ти знаєш, я був комсомольцем з 1918 по 1926 рік...— І він, обернувшись, плюнув у бік коменданта.— Кат, погань, розділити хочеш, зрадником мене зробити. Не треба мені такого життя. Заявляю — я комсомолец, комуніст, партизан, бунтівник, революціонер. Що, взяв? Купив?

До нього підскочили солдати. Одного з них він стукнув головою в зуби, другого збив з помосту ударом ноги в живіт. На нього навалились, він продовжував відбиватися і кричати. З купи тіл чулись слова:

— Ні, старого комсомольця не купиш! Хлопці, бий цю наволоч!

І тоді чотири його товариші із зв'язаними за спиною руками метнулись до купи і стали бити солдатів чобітьми, колінами, рвати їх зубами.

Комендант вистріляв усю обойму свого пістолета в повітря. На допомогу йому прибігло ще з десятків фашистів.

Цілий тиждень на сільській площі висіло п'ять трупів. На чотирьох із них німці почепили таблички: «комуніст», на п'ятому табличку — «старий комсомолец».

Пригадую ще один епізод. Про нього мені розповідала Євдокія Федорівна Плевако, а пізніше й інші люди.

Якось колгоспниця у дні ворожого наступу пішла до річки прати білизну і раптом почула крики людини, що потопала. Вона витягла потопаючого на берег, і тільки тут виявилось, що врятувала вона... німецького офіцера. Він став гаряче їй дякувати, але колгоспниця була страшенно розлючена. І тільки-но гітлерівець відвернувся,

вона стукнула його каменем по голові і знову скинула в воду.

Такий випадок, звичайно, міг трапитися. Але важливо те, що про нього розповідали в різних місцях, він став, так би мовити, народною легендою. Всі закінчували історію тим, що колгоспниця пішла потім партизанити.

Ні підпільних радіостанцій, ні наших більшовицьких газет у той період на Україні ще не було. Про народні настрої, дії, життя, роботу ми, підпільники, довідувались тільки тоді, коли зустрічалися з людьми. А особисті спостереження мають той недолік, що можуть базуватися виключно на місцевому матеріалі. Але, безсумнівно, два місяці перебування на окупованій землі не пройшли для мене марно.

На життєвих прикладах я ще раз переконався, що більшість населення у надзвичайно важких умовах окупації вбачає в комуністах своїх керівників. І там, де комуністи активні, активне й населення; там, де комуністи організовані, організоване й населення, яке беззавітно довіряє і вручає їм свою долю.

Я відчув, що Федоров для людей не просто комуніст, який переховується від окупантів. Народ рятує від гітлерівців не просто Федорова, а керівника і чекає його сигналу й наказу. Тепер я переконався в тому, що організація комуністів на Чернігівщині є, хай без апарату, без транспортних засобів, але все ж організація, а не окремі поодинокі особи, які мусять переховуватися. І коли на початку подорожі ті, хто йшов зі мною, — Іван Симоненко, Яків Зуссерман — були всього лише доброзичливими супутниками, то зараз мене оточують співробітники, члени більшовицької організації. Ми тут виконуємо волю народу і його партії.

Я переконався в тому, що підготовка більшовицького підпілля і партизанського руху заздалегідь дала свої безсумнівно позитивні наслідки.

Тепер я знав, що загарбники спираються на підлих, розбещених, боягузливих і нікчемних людей. А в слабких і тих, що вагаються, вони хочуть розбудити темні почуття: жадібність, властолюбство, зневагу до людини, антисемітизм, націоналізм, низькопоклонство. Але нічого фашисти не розуміють в характері нашого народу.

Тепер я знав, що в нас є добрі передумови для розгортання могутнього партизанського руху.

Мої думки обірвав Вася Зубко. Він показав на перехрестя доріг, яке виднілося від нас метрів за триста:

— Олексію Федоровичу, дивіться, наші! Слово честі, наші!

Перетинаючи дорогу, по якій ми йшли, галопом мчали вершники, чоловік з десять, судячи з усього — партизани: хто в шинелі, хто у ватнику; була серед них і жінка.

— Дивіться, дивіться, у жінки шабля й автомат! Ясно — партизани! — захоплено вигукнув Вася і, заклавши пальці в рот, свиснув, побіг уперед.

Сумнівів бути не могло. Я теж крикнув, але одразу зрозумів, що ні наших вигуків, ні свисту партизани не почують. Тоді я вихопив пістолет і тричі вистрілив у повітря. Слідом за мною почали стріляти Плевако і Дніпровський.

Не могли, звичайно, вершники не почути пострілів, але не відгукнулись, і жоден не повернув до нас. Прикро, звичайно, однак що робити? Пішли ми далі.

Випадок цей дав привід для розмов. Мені здалось, що в одному з вершників я впізнав Васию Коновалова, актора Чернігівської драми, а Надія присягалась, що у групі був і сам Попудренко.

Потім стали сперечатись, чи правильно зробили партизани, коли не звернули навіть уваги на постріли?

— Дуже правильно, — буркнув Дніпровський. — Коли б вони звернули увагу — було б нам погано. Хто стріляє? Ясно — німці. Нащо ж у повітря відповідати? І вони б відповіли, будь здоров!

Дійсно, таке могло трапитись, але все ж таки було шкода, що ми не змогли спинити вершників. А що, коли вони послані нам назустріч?

Отак ми обговорювали різні припущення. Яких тільки версій не вигадували.

До Рейментарівки прийшли пізно. Село мало похмурий вигляд. Вітер гойдав великі дерева, вив собака. Ніде не було видно людей. Проходячи повз одну з хат, ми почули монотонний старечий голос. Якось бабуся голосно й старанно молилась. Я постукав у вікно. Вона замовкла. Постукав сильніше. Відчинилася кватирка, і я побачив простягнуту руку.

— Візьми,— прошепотіла старенька.

Я взяв. Це був великий шматок хліба.

— Та ні, бабусю, нам би пере́ночувати,— зніяковіло промовив я.

— Це не можна.

Пішли далі. Вже зовсім стемніло.

— А подивіться направо,— сказав Шуплік.

Там, у пільмі, як вовчі очі, світяться яскраві цятки.

— Так то ж люди курять, то цигарки,— догадався Плевако.

Справді, біля колгоспної конюшні сиділо чоловік вісім дідів, курили; коли до них долинуло шарудіння наших кроків, вони, вичікуючи, замовкли.

Ми почали з ними розмову. Спитали, коли були окупанти, як справи в селі? Вони відповідали нам з темряви неохоче, ухилиючись, радили сходити до старости. Один дід підвівся, вилаявся і пішов, а потім ми почули, як він прискорив ходу й побіг.

Це все не обіцяло нам нічого доброго. Я знав прибізно, де знаходиться хата голови колгоспу імені Першого травня — Наума Коробки.

Із-за лісу зійшов місяць. Потрібну хату я знайшов, але Коробки вдома не було. Дружина його навіть не захотіла відчинити нам двері. Тоді ми постукали в сусідню хату. І так уже ми втомились, що наші голоси звучали благально й непевно.

Господар вийшов на ганок і досить суворо сказав нам забиратися геть.

— Багато тут вас вештається!

В цей час на вулиці заторохкотіла підвода. Ближче, ближче — і зупинилася проти двору.

— Картоплю привезли,— ні до кого не звертаючись, сказав хазяїн.

З воза зіскочило троє. Я і придивитися до них не встиг, як вони оточили мене і один скомандував:

— Руки вгору!

Але тут же, майже без паузи:

— Товаришу Федоров!

— Хлопці, Федоров прибув... Олексію Федоровичу! — І почалися обійми. Першим умудрився мене обійняти і поцілувати господар хати. У нього, виявляється, була явочна квартира.

На возі приїхали з загону актор Василь Хмурий, Василь Судак і Василь Мазур — троє Василів. Тут,

у Рейментарівці, для обласного загону колгоспниці випікали хліб; хлопці оце й приїхали по нього.

— Готовий, готовий ваш хліб,— сказав я і показав Хмурому ще теплий окраець, який подала мені старенька.

І не помилився. Вона дійсно випікала хліб для партизанів. Вся Рейментарівка була партизанською. Сюди фашисти боялися потикатись.

Звичайно, партизани почали нас умовляти зараз же їхати до загону, бо тут, як вони запевняли, «всього кілометрів п'ятнадцять».

Але ми вирішили спочатку поспати.

І тільки на світанку сіли на підводи і потихеньку рушили до лісу.

На возі лежали пухкі, пахучі пшеничні паляниці, вкриті брезентом. Маленький мохнатий коник тягнув воза лісовою вузькою дорогою, тягнув, не поспішаючи, і весь час поводив вухами, немовби прислухався до розмов. А ми говорили невтомно, говорили захлинаючись, часто й весело сміялись, полохаючи птахів.

Із-за кущів і дерев виходили суворі люди з автоматами, але як тільки довідувались, хто їде, кидались тиснути нам руки і намагались наспіх щось розповісти. Адже вони теж із Чернігова.

— А пам'ятаєте, товаришу Федоров, як ви тоді в міськраді, перед нашим виходом до лісу, виступали?

— Пам'ятаю. Звичайно, пам'ятаю!

— А один чоловік спитав у вас: «Як бути з виразкою шлунка?» Ви тоді сказали: «Залиште виразку тут, а самі йдіть воювати!» Так ото ж був я! — охоче розповідав вартовий застави.— І ось, як бачите, воюю, і виразка мене вже не тривожить..

А потім друга застава, і інший вартовий допитується:

— Назавжди до нас, товаришу Федоров?

— До перемоги!

— Я з музичної фабрики, тесляр, пам'ятаєте?

І ось, нарешті, підвода зупинилась на великій галявині поряд з легковою машиною. Під густими низькими гілками ялин видно пагорки — то дахи землянок. Біля одної з них порався з ящиком товстий низенький чоловік. Він підвів голову, побачив мене, став придивлятися.

— Капранов! — вигукнув я.— Василь Логвинович! Що ж це ти своїх не пізнаєш?

Він стрімголов підкотився до нас, схвильований, радий.

— От чорти! Та чому ж не попередили? Я б самовар, я б закусточку приготував. Вдома ми тут, зовсім вдома, звикли... А ось у тій землянці — Микола Микитович, і комісар там... Сплять. Треба розбудити їх.

Ми, нахиливши голови, увійшли до землянки.

— Довго, довго спите!

Попудренко не одразу мене впізнав. А впізнавши, кинувся до нас, став обіймати, а на очі у нього навіть сльози навернулися з радощів. Ми з ним, звичайно, розцілувалися. А потім попрокидалися всі. Прибулих розглядали, дивились на костюми і бороди, плескали по плечах, тиснули руки. А трохи згодом підвели до великого стола. Глянув я — все чернігівці, знайомі обличчя, дружні посмішки...

Над великим казаном здійсмається стовп пари. Всі тягнуться туди, виймають по картоплині. Василь Логвинович усім налив спирту.

— Ваше слово, Олексію Федоровичу!

Я був дуже схвильований і зворушений.

— Ну що ж, товариші,— сказав я, піднявши кварту.— Ми живі, і це вже добре! Ні ви мене, ні я вас не підвели. Домовились зустрітися в лісі — виконали! Тут, поки я до вас пробирався, базікали мені, що ви розбіглись. Я не вірив. Плели і вам, напевне, про мене всякі нісенітниці. Але за ці два місяці ми підросли, дечого навчилися, і нас не так легко обдурити гітлерівцям чи будь-якій наволочі. Ви тут учились, а я — в дорозі. А тепер давайте як слід воювати. Воювати разом з іншими загонами, разом з усім народом України, разом з Червоною Армією під верховним, мудрим керівництвом партії!

Землянка була переповнена людьми, і навколо неї теж стояв народ; кожний, хто тільки міг, прибіг сюди. Ми з Миколою Микитовичем вийшли на галявину. Сам по собі організувався мітинг.

Херсон. Січень — серпень 1946 р.

КНИГА ДРУГА

ВЕЛИКИЙ ЗАГІН

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПЕРЕД БОЄМ

Обласний загін дислокувався в Рейментарівському лісі, Холминського району. Наша група прибула сюди 17 листопада 1941 року. Тут тепер мала бути наша база, обласний центр, місце життя й роботи.

17 листопада 1941 року — дуже радісний для мене день. Ніколи його не забуду. Я зустрівся з чернігівцями, із своїми друзями й товаришами. Своїми очима побачив, що існує, діє обласний загін. І члени підпільного обкому тут: Попудренко, Капранов, Новиков — це все люди, яких знаю багато років по роботі, знаю як патріотів, комуністів. Був у загоні і Дружинін. Він теж пройшов через усю область. Попудренко призначив його комісаром кавалерійської групи, що стояла, як і раніше, в Гуліно, де спочатку розташувався обласний загін. Дружиніна я зустрів трохи згодом.

Почуття великої радості заступило собою спочатку все. Не хотілося, та й важко було в такому настрої помічати недоліки.

Відразу після прибуття нашої групи влаштували досить урочистий сніданок з доброю чаркою, а потім мітинг. Після мітингу нас, пришельців, омолодив перукар.

Годині о дванадцятій зібрався обком.

Розмовляли у штабній землянці. Добротне приміщення. Висока стеля, скляне віконце. Посередині стіл на вкопаних у землю ніжках. В кутку велосипед на спеці-

альних козлах. Від його заднього колеса привод до динамки. Товариші годинами «катались» на ньому, заряджаючи акумулятор радіоприймача. Поруч, на ящику,— і сам радіоприймач з літака «ТБ-3».

Частина землянки відгороджена великою бруднуватою завіскою. За нею видно дерев'яні нари: «спальня» керівних кадрів. На цих нарах сіно, ватники, попони, ковдри і навіть дві подушки. На табуретці, в кутку, відро з водою. Стіни прикрашено портретами керівників партії.

Оце, мабуть, і все. На столі, звичайно, карта, чорнильниця, лампа і залишки їжі.

Члени обкому, як і всі бійці та командири, були одягнені у ватні піджаки, ватні штани. Тільки дехто франтив у шкіряному пальті або куртці.

Зібралось чоловік дванадцять. Тісно сіли круг столу, запропонували Миколі Микитовичу Попудренку звітувати, а вірніше, просто розповісти про справи загону і обкому.

Слухаючи, я мимоволі порівнював його з тим Миколою Микитовичем, якого знав по Чернігову. Вираз обличчя, манера триматись — все виявляло в ньому тепер партизанського командира. Він, безперечно, пишався своїм новим становищем. Це і по одягу було помітно. Шкіряна куртка підперезана поясом. Через плече — новенька портупея. Шапка заламана, як у Чапаєва. Два пістолети, граната за поясом. Брови насуплені, погляд сповнений рішучості...

Я добре знав Миколу Микитовича. Людина ця вдачею була дуже добра, а в родинних стосунках ще й дуже ніжна. Він, очевидно, остерігався того, що люди легко розпізнають його душевну доброту і лагідність, почнуть ці якості експлуатувати. Звідси і прагнення надати собі грізного вигляду.

Однак доброта і ніжність якнайкраще уживалися в цій людині з великою волею і непримиренністю до всього, що суперечило його сумлінню більшовика.

Говорив Микола Микитович з піднесенням:

— Ми не маємо права приховувати від обкому, від самих себе, що надходить зима, а запаси продовольства і обмундирування вичерпуються, вже нема тютюну. І ми також знаємо, що проти нас бореться, оточивши ліс, жорстокий, підступний ворог. Зараз проти наших загонів фашисти виставили півтори тисячі солдатів. Можли-

во, завтра вони кинуть сюди чотири, п'ять тисяч. Що ж, ми пишаємося цим! Кожний партизан вартий десяти фашистів. І чим більше ми відтягнемо на себе сил тут, у тилу ворога, тим менше буде їх на фронті. Сміливість, сміливість і ще раз сміливість — ось що від нас вимагається, товариші.

Партизани — народні месники — з презирством ставляться до смерті. З кожним днем сміливість наших ударів буде зростати. Полетять під укіс десятки ворожих ешелонів, вибухнуть ворожі штаби...

Хтось із присутніх, ніби сам до себе, сказав:

— Для цього потрібна вибухівка.

Я попрохав Миколу Микитовича відповісти на кілька запитань: чому передислокувався з Гуліна? Чим займається обком? В якому стані зв'язок, розвідка? Як ідуть справи в районах?

Відповіді мене не порадували. Передислокувалися з цілком поважних причин: тут густіші ліси, легше ховатись від ворога. Але сюди перебралася тільки частина загону. Кавалерійська група залишилась на старому місці. Називали її кавалерійською тепер вже умовно. Виявляється, більшу частину коней здали Червоній Армії, коли вона проходила через ці райони. Здали тому, що вважали ризикованим тримати в себе коней.

— Піша людина і за кущем сховається, а вершника здалеку видно.

Дуже погано було також із зв'язком. Радіостанцію закопали на базі Ріпкинського загону. Радисти потрапили до рук окупантів, і тепер ніхто не знав, де сховано рацію, знайти її неможливо.

— Продовольчі бази, — сказав Попудренко, — збереглись. На харчування не скаржимося. Зброя теж є. А от із зв'язком у нас не гаразд. Зведення слухаємо, музики — занадто багато, а з фронтом і з радянським тилом зв'язку нема. Послали кілька груп із комуністів і комсомольців, давши їм завдання перейти лінію фронту, зв'язатися з армійським командуванням. Результатів поки що нема. Відомо тільки, що дві групи потрапили до рук фашистів. З районами та іншими загонами зв'язок постійний — кінний і піший.

У навколишніх лісах дислокуються, крім нашого, ще чотири загони: Рейментарівський, Холминський, Перелюбський та Корюківський.

Чим займається обком? Всі члени його завантажені повністю справами обласного загону. Зважте, що народ в області не знає, де ми. Навіть комуністи не всі знають.

До окупації, зрозуміло, обласний центр — місто Чернігів. Історичний центр. Політичне і економічне тяжіння до нього було природним. Але в Чернігові повно окупантів — туди обком не посадиш. А тут, в лісах, звичайно, не економічний і не адміністративний, а тільки наш, більшовицький центр.

Чи можна звідси керувати всією областю, та ще при наших засобах зв'язку? Чи можна охопити своїм впливом усіх комуністів, усіх комсомольців, усіх наших радянських людей? Чи треба до цього прагнути?

Давайте обміркуємо.

Наше основне завдання — підтримати звідси, з тилу, Червону Армію. Ослабити німців, не дати їм влаштуватися і безкарно грабувати населення. Ми повинні день у день громити їх на дорогах, пускати під укіс поїзди, висаджувати в повітря залізничні мости. Невеликими, рухливими, легкими групами перевірених людей налітати й бити ворога. Ми не можемо діяти великими силами, не можемо базуватись на одному місці.

До штабної землянки несподівано вбіг схвильований вартовий.

— Дозвольте звернутися, товаришу командир. Розвідка повідомляє, що з новгород-сіверського напрямку в бік Холмів пересуваються німецькі частини. На машинах і кінні...

Попудренко припинив засідання.

Він викликав командирів, дав наказ усьому боездатному складові загону вишикуватись. Поставивши розвідників на чолі колони, Микола Микитович сам скочив на коня і скомандував:

— Кроком... руш!.. Бігом!

Товариші, які прибули сьогодні, на операцію не пішли, вирішили з дороги відпочити, помитися в бані. В таборі лишилося всього чоловік тридцять п'ять. Коли б фашистам спало на думку влаштувати зараз наскок... Ох, і важко б нам було!

Помившись і відпочивши, я вирішив прогулятися по табору, оглянути його уважніше.

Кілька землянок — п'ять чи шість: штабна, три жилих, госпіталь. Одну землянку ще не добудували, для неї копали котлован. В ній передбачалося встановити

друкарську машину, друкувати газети й листівки. Дахи землянок підіймались ледь помітними горбками. Вони були викладені дерном, а на деяких навіть красувалися посаджені чагарники.

Легкову машину «М-1», якою давно вже не користувались, з метою маскування наполовину закопали в землю і прикрили гілками.

З повітря виявити партизанський табір було нелегко.

На землі ж — не тільки виявити, а й пройти до табору можна було без будь-яких труднощів. В радіусі ста — ста п'ятдесяти метрів від центру чергували тільки троє вартових.

Два теслярі лаштували поміст для друкарської машини. Я почав розмовляти з ними. До нас підійшло ще кілька партизанів. З того, що вони розповіли, я зрозумів: стан справ у загоні людей не влаштовує.

Бійці були невдоволені. Чим? Вони й самі відразу не могли пояснити. Попудренко їм подобався, і до інших керівних товаришів вони ставились з повним довір'ям. Тільки Кузнецов — начальник штабу — викликав у них обурення: без міри п'є, у поводженні з людьми — грубіян, а головне — в ділі нічого не тямить.

Про Попудренка розповідали з захопленням: хоробрий, тямущий, розумний командир. Правда, іноді перегинає: занадто гарячий. Проте справедливий і, де це потрібно, добрий. А проти ворога такий лютий, що більше й не треба. Але все-таки...

Досить довго я не міг зрозуміти, що приховується за оцим ухильним «але все-таки».

Мені розповіли, як по дорозі з Гуліна, коли загін переколював на нове місце, вирішили знищити зрадника — старосту з села Камка. Але староста втік. Його не пощастило спіймати. В сараї у нього виявили сто сідел, що їх окупанти залишили йому на схов. Сідла ці можна було взяти як трофеї. Вони б придалися в господарстві загону. Але їх спалили. Чи то бешкетуючи, чи то з досади, що староста втік.

Хто був винен? І чи потрібно тут взагалі шукати винуватця? Не в цьому ж справа. У народу залишилось враження несерйозності, якогось непотрібного молодечтва.

— Для чого даремно знищувати добро? Коли б дійсно не можна було забрати і могло б до ворога потрапити... Невже ми, товаришу Федоров, так і залишимось без

кавалерії? Будемо розмінюватись на дрібниці. Скільки! Там мотоцикл підірвемо, там уб'ємо гітлерівця, а там, дивись, собаку-шукача отруїмо і вип'ємо на радісах: бач, мовляв, які ми браві партизани!

Це говорив, копаючи котлован, статечний, вусатий чоловік років сорока. Встромивши лопату в землю, він витер об штани руки й вів далі:

— Ось ви придивіться, товаришу Федоров, як ми живемо, як воюємо і на що сподіваємось. Живемо з того, що маємо в ямах, що закопане. Навіть борошно возимо до сусіднього села. Там з нашого борошна і хліб, і коржики, і пироги баби з величезним задоволенням спечуть, будь ласка. Ну, а коли все борошно витратимо, тоді ж як? У бабів прохати будемо?

— Де там витратимо,— махнула рукою життєрадісна повариха,— є, кажуть, запас... Ти, Кузьмичу, скільки воювати збираєшся?

— Та коли отак воювати, то заготовлене добро ще й лишиться. Тільки питання — кому? Як я розумію — німцям чи тим мадярам. Вони хоч і дурні, а не потерплять нас. Спочатку покінчать з Балабаєм, потім з Козиком, а там, дивись, і до нас доберуться. Скільки їх, карателів, наїхало? У Погорільці прибув батальйон.

У розмові взяло участь ще кілька чоловік. Підходили з різних боків. Ці питання хвилювали всіх.

— Та що там про борошно та про сало говорити! Ну, ось вони зараз пішли... Добре, побачать тих німців на дорозі, помилюються. Ну, постріляють трохи. А то й зовсім нічого. Так, екскурсія, — із злістю промовив і навіть сплюнув поранений в обидві руки кулеметник. — Розвідка доповіла: ворог в Орлівці. Так то ж п'ятнадцять кілометрів звідси! Ану, пройдиш пішки; та все бігом, та при повній амуніції, з ручним кулеметом. Туди-сюди тридцять верст, а з обходами та стежками — то й всі сорок набереться. А толку — троє забитих гітлерівців.

— Це все не головне, — пробурчав Кузьмич.

— А що ж, по-твоєму, головне?

— Як це що? — здивовано перепитав він. — Це всім відомо. Головне — протриматись. Червона Армія коли вдарить, а ми тут як тут. Вони з фронту, а ми з тилу. Та як піднімемось! Нам силу зберегти треба. Ось що тепер головне!

— І довго гадаєш так зберігати сили?

— Довго чи не довго, а місяців три-чотири доведеться. Отож треба економити продукти, не розтринькувати їх, визначити норму, тоді продержимось.

— Почекай-но, товаришу,— втрутився я в розмову,— скільки ти воювати збираєшся? Три місяці? А ви про це що думаєте? — звернувся я до інших.

Виявляється, і вони теж не збиралися довго партизанити. І тільки один серед них знайшовся, який заявив, що воюватиме місяців вісім. На нього зашикали, назвали диваком.

— А що командири про це говорять? Якої думки Попудренко?

— Та що говорять? Зима, кажуть, німця зламає.

Подумавши над тим, що я тут почув і побачив, пригадавши враження, яке справив на мене Ічнянський загін, я зрозумів, що головна біда саме в цьому «протриматися».

Але партизани обласного загону, очевидно, вже та кож усвідомлювали, що навіть протриматись маленькими, роз'єднаними групами — неможливо, що тактика дрібних, випадкових, безпланових наскоків — небезпечна тактика. І, наче на підтвердження цього, вдосвіта повернувся ні з чим загін. Бійці промокли, були злі, смертельно втомлені.

— Німці на машинах, а ми пішки,— з роздратуванням говорили вони.— Де вже нам за ними ганятися?

І сам Попудренко був невдоволений наслідками цього походу. Йому, правда, не хотілося визнавати, що операція зірвалась тому, що була задумана невірно.

Випивши з дози спирту, він ліг поруч мене, сказавши, що спатиме. Але через хвилину пошепки почав розмову:

— Ех, Олексію Федоровичу,— сказав він і вимушено засміявся.— Гадав, вип'ю, то хоч засну. Так ні, і спирт не бере... Щось у нас, Олексію Федоровичу, робиться не так... щось змінювати треба.

Я теж про це думав і одверто сказав Миколі Микитовичу, що лінію, яка досі проводилась, вважаю невірною. Не дрібнити нам треба загони, а гуртувати їх, з'єднувати. Поодинці нас розіб'ють, і опам'ятатися ми не встигнемо. А великий загін може провадити серйозні операції, громити ворожі гарнізони; він може не чекати, поки вороги нападуть, а нападати сам, нападати першим.

Ми розмовляли спочатку тихенько, боячись розбудити товаришів. Але тема була надзвичайно гострою, ми обоє мимоволі підвищували голоси і незабаром помітили, що нас слухають всі, хто тут лежить. А через те, що тут, на цих нарах, лежали вряд всі члени обкому, то їй сталося само собою, що ранкове засідання тривало далі.

Отак, не запалюючи світла і не підводячись, виступали Капранов, Новиков та інші присутні на цій нічній розмові товариші.

Виявляється, над нами вже нависла дуже серйозна небезпека. Наше угруповання загонів було, по суті, оточене німцями і мадярами. Не те щоб вони створили суцільну лінію фронту, але в радіусі тридцяти-сорока кілометрів майже у всіх районних центрах і населених пунктах стояли їх гарнізони, а в деяких уже зосереджувались спеціальні частини для боротьби з партизанами.

Найближчий такий каральний загін, чисельністю до батальйону, прибув цими днями до села Погорільці. Його розвідка вже прощупувала ліс і щодня тривожила Перелюбський загін.

— Балабай звернувся за допомогою до Лошакова,— розповідав Капранов,— а той відповідає: «Це не наше діло. Бийтеся самі». Ну, а що ж їх там у Балабая — всього двадцять сім партизанів.

Більшість товаришів визнали необхідність злиття всіх загонів, які дислокуються в Рейментарівському лісі. Погодився з цим і Попудренко. А погодившись, він уже не став зволікати: не така це була людина. Не гаючи часу, встав, засвітив лампу, написав командирам усіх загонів, щоб з'явилися наступного ранку до штабу.

— Як ти гадаєш, на злиття всі погодяться? — запитав я.

— Та вони, Олексію Федоровичу, про це тільки й мріють,— відповів Попудренко.

Вирішили порадитися з командирами і в іншому давно назрілому питанні: як бути з прийомом нових людей до загону. Бажаючих було чимало. І великі, і маленькі групи, і одиночки.

19 листопада з'їхались командири і комісари загонів: Балабай, Нахаба, Курочка, Козик, Лошаков, Дружинін, Бесараб. Взяли участь у нараді також всі члени обкому і командири взводів обласного загону — Громенко та Калиновський.

Запросив я на свою відповідальність іще одну людину, майже нікому з нас не відому, лейтенанта Рванова. Минуло всього два тижні, як він прийшов до загону.

Зовнішні дані у Рванова далеко не ефектні: середній зріст, тихий голос, непевні рухи та ще й поранений в руку. Лікуватись йому треба, а не командувати. Я ж відрекомендував його товаришам як начальника штабу майбутнього об'єднаного загону.

Чому я запропонував керівну посаду невідомій людині? Це запитання читав я в очах у більшості присутніх. Але прямо мені його не задавали. Звичайно, у мене були до цього серйозні підстави. Своїми міркуваннями я поділився поки що тільки з Попудренком і комісаром загону Яременком. Вони зі мною погодились.

У штабній землянці було дуже натоплено. Народу зібралось багато. Дехто змушений був сісти на підлогу. Я запропонував товаришам зняти верхній одяг, і вони це зробили. Не схотів роздягатися тільки Бесараб, командир одного з місцевих загонів. Це, між іншим, зробити йому було не так просто. Занадто вже багато висіло на ньому різної амуніції: два пістолети, кілька ручних гранат на поясі, польова сумка, компас і стільки ремінців, що було дивно, як він у них не заплутається.

Степан Феофанович Бесараб — огрядна людина років сорока — перед війною працював головою колгоспу. Протягом короткого часу він навіть займав посаду голови райвиконкому. Був Бесараб людиною тут дуже відомою і по-своєму авторитетною. Добре знали його ще й тому, що в дні колективізації, коли він був головою сільради, якийсь куркуль вчинив замах на його життя. Вистріливши у вікно, поранив Бесараба в голову.

Був він важкий на підйом і вважав за найкраще не рухатись, не розмовляти.

Коли ж обставини примушували його сказати ту чи іншу фразу, він завжди починав з того, що, відкашлявшись, хмикав, а тоді промовляв двоє слів, що нічого не значили: «ватого-етого». І потім вставляв ці слова разом або окремо на початок, в середину чи на кінець фрази. Так що люди, згадуючи його, завжди, раніше ніж призвище, пригадували саме оце «ватого-етого».

— Гм... ватого-етого, я, мабуть, роздягатись не стану. Я, ватого, хворію. Боюсь, етого, застудитись.

Треба, між іншим, тут відзначити, що Бесараб прийшов до партизанів добровільно, сам заявив про своє

бажання залишитись у тилу ворога. І народ з колгоспу пішов за ним, визнав своїм командиром. Був він людиною, безперечно, відданою Радянській владі.

Майже всі з тих, кого я зустрів на нараді, перед тим, як стати партизанськими командирами і членами обкому, побували у мене в Чернігові. Я вже писав про зміни в зовнішньому вигляді і манерах Попудренка. Змінились і всі інші.

Про зміни в характерах говорити було ще рано. Однак новий зовнішній вигляд відбивав до деякої міри і душевний стан людей. В одязі, амуніції, точніше, в манері носити ватники, шапки, пістолети, відбивалася програма, бажання товарища: ось, мовляв, яким я хочу бути в партизанах. Заломлена папаха Попудренка, борода і колекція ремінців Бесараба, вуса Федорова, біла смужка над комірцем гімнастерки в Балабая; навмисна грубуватість в розмовах у найделікатнішої людини — секретаря Холминського райкому Курочки — все це виглядало трохи демонстративно, як завжди у початкуючих.

Так, ми були початкуючими підпільниками і партизанами. Першокласниками: Ми — в більшості своїй люди, які немало вже попрацювали і визначили своє місце в житті, — раптом опинились у лісі, в землянці, оточені ворожими військами.

Я звернув увагу на агронома, а тепер командира взводу Громенка. Він мав такий вигляд, наче був зараз у Чернігові на якомусь засіданні. Працював Громенко в облземвідділі, і зараз нічого не змінилося в його зовнішності. Я задав йому звичайне запитання:

— Як справи?

Він охоче, радіючи з уваги до нього, відповів:

— Справи й нічого, Олексію Федоровичу, та дружину евакуювати не встиг. Має родити дружина. Вона в селі у батьків... там німці.

«Так ось чим заклопотана твоя голова», — подумав я.

Було природно, що Громенко вболівав за дружину. Але я сподівався, що він розповість мені про свій взвод чи про становище всього загону. А Громенко говорив далі:

— Ви по Чернігову пам'ятаєте мою дружину? Ну, звичайно, хіба всіх запам'ятаєш... Вона в селі, кілометрів за сорок звідси. Треба було б навідатись, і в той же

час думаю, що не треба, бо цим тільки більше завдам жалю...

Признатися, нічого не міг йому порадити. Ніяк не думав, що на цій нараді доведеться вирішувати ще й такі питання.

— Гаразд,— сказав я,— поговоримо, коли звільнимось. Щось придумаємо.

Попудренко пояснив товаришам, для чого їх скликали. Кожного командира спитав, як він дивиться на злиття загонів в один, під загальним командуванням Федорова. Більшість відповіла на це згодою.

— Давно пора. Без цього загинемо,— така була думка більшості.

Один лише Бесараб, поміркувавши, заявив, що йому треба порадитись з товаришами по загону.

— Я, ватого-егого, трохи подумаю. Завтра вранці скажу.

— Дивіться ж, товаришу Бесараб, завтра о дев'ятій ранку будемо вас чекати. Після вашого приїзду і оформимо наказ.

Перейшли до другого питання: як треба ставитись до одиночок і груп, що бажають влитись у загін. Їх немало блукало по лісі: і втікачі з полону, і оточенці, які пробивалися до лінії фронту. Народ все озброєний. Одна з таких груп мала навіть танковий кулемет. Але ці люди почували себе у Рейментарівському лісі чужими. Погано орієнтувались, далеко не всі наважувались налагоджувати зв'язок з населенням. У них не було боеприпасів. Вони пообношувались, мерзли і — найприкріше — голодували. Майже всі такі групи просилися до загонів.

Розгорілися суперечки. Рванов, червоний від хвилювання, метнув на мене очима, показуючи на двері: мовляв, чи не краще йому, поки розв'яжеться це питання, вийти? Дійсно, справа стосувалася саме таких людей, як він. На нараді Рванов був єдиним представником «чужих», тобто людей, поки що не прийнятих офіційно до загону.

— Сидіть, сидіть,— сказав я Рванову.— Нам цікаво буде почути і вашу думку.

Командир кавалерійської групи Лошаков, великий, чорний, мов циган, похмурий, насупивши брови, сказав:

— Як же так приймати? Незрозуміло, для чого раптом таке порушення пильності? Ви ж самі, товаришу

Федоров, та й інші секретарі обкому в Чернігові попереджали нас про найсуворішу секретність і конспірацію. А тепер? Виходить, пильність не потрібна, і хто забажає, той і прийде. Як це розуміти — оточенець? Це значить — не загинув у бою. Пустить його у ліс до партизанів — він і тут не захоче гинути, почне ховатися за чужу спину. А тим більше полонений. Полонений — це значить здався ворогові. Ні, нам таких не треба. Партія нас відібрала й затвердила. І вас я знаю, Курочку знаю, Бесараба і Козика теж знаю. Я на них маю повне право спертися. Так само й бійці. Вони в нас усі відомі, на кожного з них заповнювалася анкета. Моя думка — тримайся своїх.

Перший заперечив Балабай. Виступив він з несподіваним запалом. Не сподівався я від нього такої активності.

Директор Перелюбської школи, викладач історії Олександр Петрович Балабай був мені відомий як людина соромлива, з нахилом до лірики і розміреного, налагожденного життя. Директором школи він став недавно. Хвалили його за порядок, чистоту, хорошу постановку виховної роботи. «Молодий, спокійний і вдумливий педагог» — ось характеристика, яку я найчастіше чув, коли мова йшла про Балабая. Знав я також, що він недавно одружився, живе щасливо. І в моїй склалася образ тихої щасливої людини, яка присвятила своє життя школі, дружині, будиночку з садком.

Проте він був кремезний, і, коли одягнувся у форму командира Червоної Армії, всі побачили, що вона йому дуже личить. Голову він свідомо тримав високо, біла смужечка в нього над комірцем теж не випадково. На нараду з'явився старанно поголений. Коли б усі товариші прагнули мати саме такий партизанський вигляд — було б прекрасно. І хоч, виступаючи, він почервонів, мов дівчина, я зрозумів, що цей тишко вмє постояти за себе і за свої принципи. А сказав Балабай таке:

— Ми залишилися добровільно, так що з того? Яка в цьому особлива заслуга? Воювати так чи інакше необхідно, а, на мою думку, воювати добровільно завжди краще, ніж по мобілізації. Значить, ми такі ж бійці, як і червоноармійці. Чим же нам тут особливо гордитись? Товариш Попудренко вліпив мені догану за те, що наш загін прийняв п'ять ополченців. Але хлопці виявились хороші, це підтвердилось на ділі. У нас в лісі перехову-

ється група в 26 чоловік на чолі з Авксентьевим. І ми всі знаємо, що то люди хороші. Їхня дивізія одержала наказ командування виходити з оточення невеликими групами. Вони виконують наказ. Але коли вони підуть далі, до фронту, багато з них, можливо, загине.

Отож, на мою думку, правильніше буде їх прийняти. Треба приймати всіх, хто щиро хоче вести боротьбу з ворогом. І взагалі оточенці, я скажу,— це в цілому хороший народ. Це люди, які не хочуть здаватись у полон, тримаються до останнього. Вони вже партизани, тільки неорганізовані. Треба допомогти їм організуватись. Це озброєні люди і не перший день воюють, вони будуть нам корисні...— Тут Балабай зробив велику паузу, оглянув присутніх і додав:— Вважаю, буде злочином не приймати оточенців. Так, злочином!— твердо закінчив він.

— Ну, ватого-етого, Олександр Петрович перегнув,— похитавши головою, промовив Бесараб.

— Хочете висловитись?— спитав я.

Бесараб подивився на мене, подумав, пихато промовив:

— Можу. Вважаю, що коли оточенці хочуть, то хай, ватого, самі організуються. Не для них ми, етого, готувались і добували спорядження, а тим більше провіант. Авторитетно заявляю: я проти.

— А коли обком дуже попросить,— не втримавсь я,— що тоді, товаришу Бесараб, зважите на наше прохання?

— Відносно прийому людей?

— Взагалі, як ви ставитесь до того, що обком партії керує партизанським рухом в області? Адже ви член партії, чи не так?

Бесараб набундючився. Очі в нього почервоніли. Насупивши брови, він похмуро сказав:

— Статут партії мені відомий. Але, в порядку обговорення, моя думка — проти. Виняток можна зробити, виходячи з територіальної ознаки. Можу, ватого-етого, прийняти до партизанів оточенця, якщо він колишній житель нашого району. Отож, як ми покликані захищати свій район. Але не може бути такого, щоб кожного, хто забажає, приймати...

Говорячи це все, Бесараб не зводив свого важкого погляду з Рванова. Всі зрозуміли, що він вбачає саме в цій людині джерело смуту. Інші командири теж не

дуже доброзичливо розглядали невідомого їм лейтенанта.

Я не збирався давати товаришам будь-яких пояснень, а хотів наказом призначити Рванова начальником штабу об'єднаного загону і тим самим підготувати, між іншим, людей до введення військової дисципліни. Звичайно, перед тим, як це зробити, я розпитав Рванова про його попередню службу, довідався, що він кадровий командир, з його відповідей зрозумів, що це людина великої витримки, а головне — прекрасно розбирається у військовій тактиці. Сподобалося мені в ньому ще й те, що, потрапивши в складні обставини, Рванов не втратив підтягнутості кадрового командира, не відпоров своїх знаків розрізнення і навіть якимсь чином умудрився зберегти чистими гімнастерку і штани; чоботи в нього начищені до блиску.

Нарада, що я її зібрав, була, по суті, не військовою, не партизанською. Я просто ще не звик наказувати. А товариші не звикли до того, що вони командири і що я для них командир. Тут зібралися радянські і партійні працівники, агрономи, інженери, голови колгоспів, вчителі... Слідом прийшла інша думка. Адже більшість тих, що зібрались, і саме ті, хто заперечував проти прийому оточенців, ще не відчули на собі тягаря війни і справжньої небезпеки. Про оточення, про те, хто такі оточенці, які випробування випали на їхню долю, вони знають лише з чуток. А їм корисно було б знати, що це таке.

— Дмитре Івановичу, — обірвавши Бесараба, звернувся я до Рванова, — прошу вас розповісти, як ви потрапили до цього лісу.

Вже те, що я назвав Рванова на ім'я та по батькові, викликало в товаришів здивування. А здивування, як відомо, підвищує увагу. Рванов теж здивувався, але з готовністю підвівся, став струнко і спитав:

— Біографію потрібно?

— Ні, завдання таке: я хочу на вашому прикладі показати товаришам, хто такі оточенці і чому їх треба приймати до партизанів.

— Ясно. Буду, по можливості, розповідати коротко. Воювати почав з першого дня. Остання посада, яку займав з 15 липня 1941 року, — начальник штабу батальйону в піхотній частині. Двічі одержував подяку за добре проведені операції від командира полку і командира дивізії. 9 вересня село Лузики, Понорницького райо-

ну, де ми дислокувались, обійшли гітлерівці. Я був у штабі з трьома зв'язковими. По штабній хаті фашисти відкрили кулеметний вогонь. А в нас тільки автомати, пістолети й карабін. Бійці прикрили мене вогнем своїх автоматів. Я взяв найважливіші документи, перебіг вулицю і заліг у просі. Став відстрілюватись з карабіна. Поклав п'ятьох фріців. Вони були п'яні. Це допомогло їх знищити. Але й мені куля влучила в руку. Я відповз до ями, перев'язав поранену руку й рушив до якоїсь хати. Повзу вздовж паркана. В паркані бачу дірку. Біля дірки лежить мій помкомвзводу — Кисельов. Поранений у ліве плече і праву долошу. В нього вистачило сили, щоб вибити дошку, але пролізти крізь отвір він уже не міг. Просить: «Товаришу лейтенант, допоможіть!»

Пролізли на подвір'я. Гітлерівці тим часом повністю оволоділи селом. Ми сховались у хліві. Кисельову стало дуже погано. Я замаскував його сіном, сам теж зарився. Кисельов, знесилившись, просить води. Згодом приходить сюди бабуся годувати поросля, що кувікало в закутку. Я попрохав у неї води. Старенька, коли побачила, скільки під нами крові, порадила здатись. Ми їй сказали, що це неможливо. Через деякий час прийшли гітлерівці й завели з бабусяю розмову. Ми з Кисельовим домовились: якщо увійдуть — спочатку в них, потім в себе. Чуємо, гітлерівці запитують: «Матка, рус есть?» — «Два командири, — відповідає, — були, та пішли».

Коли стемніло, ми вилізли крізь отвір і поповзли до лісу. Перед полком було поставлене завдання — оволодіти Понорницею. Відповідно до цього я взяв азимут. Ми з Кисельовим йшли всю ніч. На світанку на галявині нас обстріляли. Беру азимут на захід. На шляху багато слідів, все відбитки російських чобіт. Рушили по цих слідах. Натрапили на село. Довідаюсь: тут були наші, але вийшли звідси чотири години тому. Хазяйка дала чисту ганчірку, трохи хліба й тютюну. Поїли, покурили, забинтувались і рушили далі, доганяти. Пішли через Рейментарівку. Там мало не наскочили на фашистську розвідку. Потім узяли напрямок на Савинки, що за сім кілометрів. Тепер Кисельов змушений був відпочивати через кожні 50 метрів. До Савинків добиралися п'ять годин. На шляху трапилася нам річка Убідь, яку ми перейшли вброд. Кисельова, щоб він не втопився, я ніс на собі. Увійшли до Савинків, стукаємо в крайню хату навмання. Кисельов стікає кров'ю, падає на двері...

Рванов говорив саме такою уривчастою, точною мовою рапорту. Говорив стоячи, ні на що не спираючись. А ми, слухачі, сиділи й напівлежали. І з того, як він говорив і як тримався, було видно, що перед нами кадровий військовий. Ні за яких обставин він не забуває, що є представником Червоної Армії.

Дружинін підійшов до мене ззаду, нахилився до вуха, але прошепотів так голосно, що почули й інші:

— Не Бесарабу і не Лошакову судити про те, чи можна прийняти Рванова до партизанів, а швидше Рванов повинен вирішувати, хто з нас годиться.

А Рванов рапортував далі. Він доповів, як дала прихилку йому і Кисельову літня колгоспниця Наталка Ховдей з своїм п'ятнадцятирічним сином Мишком. Вони перев'язали їм рани, нагодували і поклали спати. А коли до Савинків вступили гітлерівці, хазяйка назвала Кисельова своїм сином. Рванов уже пішов у ліс і жив там, тільки іноді навідуючись до села, щоб дістати продуктів і зробити перев'язку. Він зв'язався з секретарем сільської парторганізації Дусею Олійником, а за її допомогою і з партизанами обласного загону.

Непомітно для слухачів Рванов перейшов від розповіді про себе до виступу. І, треба сказати, слухали його добре, з увагою.

— За допомогою секретаря парторганізації поранені бійці, які розташувались у селі, одержували від вас, товариші, та і зараз одержують допомогу продовольством. Буває ваш фельдшер, робить перев'язки, дає ліки. Це добре. Велика подяка вам. Але тільки одержувати допомогу, а самим не воювати — не до лиця радянській людині. Дехто з поранених уже одужав. Вважаю своїм обов'язком сказати, що в лісі, навколо вашого табору, є чимало чесних радянських людей. Їм дуже прикро, що їх не визнають своїми. Коли моя думка для вас щось значить, прошу зважити і на мою пропозицію: групу 26, групу Карпуші, Лисенка й інших вважати партизанськими загонами і нарівні з місцевими влити їх до обласного загону.

Виступили ще два-три чоловіки. Запам'яталися коротке й енергійне слово Дружиніна:

— Сперечатися, власне кажучи, нема про що, товариші. Ми з вами на війні. Ми своєрідна військова частина. Хочемо ми того чи не хочемо, але втрати в наших лавах будуть. А втрати треба поповнювати, інакше ми,

як військова частина, як партизанський загін, загинемо. Я, між іншим, і сам прийшов до вас із оточення. Мене заздалегідь там не лишали. І кажуть, прийняли до загону, тому що я виходець з Чернігівської області і мене знають керівники. Кажуть, що і Дніпровського саме тому визнали своїм. Бесараб тут навіть пропонував приймати тільки чернігівців або навіть тільки жителів того району, в якому загін організовано. Це помилкова, шкідлива думка. Такого роду місництво до добра не приведе. Наща Батьківщина — увесь Радянський Союз, а не Рейментарівський чи Понорницький район. За вказівкою партії, на її заклик, організовано партизанські загони, підібрано заздалегідь людей. Але чому потрібно було добирати до цих загонів відомих обкомові людей? Та тому, що вони повинні складати кістяк, основу партизанського руху. Наївно було б думати, що ми одні, без підтримки народу, без резервів, без поповнення, зможемо хоч що-небудь зробити.

— Здається, справа ясна, товариші? — спитав я і, хоч не всі відповіли ствердно, сказав, що вважаю нараду закритою.

— Завтра ви одержите наказ.

Здивовано глянув на мене Бесараб і почав щось нашіптувати Капанову, який сидів поруч, а тоді обернувся до Лошакова і знову зашепотів.

— Вам що-небудь незрозуміло, товаришу Бесараб? — звернувся я до нього.

Він не відповів. Запанувала незручна мовчанка. Замість Бесараба відповів Капанов:

— Він запитує, як же це так, що немає постанови? Що, мовляв, тут таке відбувається, коли не приймаємо ніякої резолюції? Для чого його турбували, викликали?

Я розсміявся. Засміялись разом зі мною ще кілька чоловік, але не всі.

Довелося мені повторити, що завтра вони одержать наказ.

* * *

У штабній землянці вже почало темніти. Погода була морозна й похмура. Сильний вітер зривав з дерев останнє листя, і воно кружляло перед віконцем, збираючись на землі в купки.

Коли скінчилась нарада, ми з командирами загонів пообідали. Під час обіду мляво жартували. Про майбутнє говорили так:

— Що, Миколо Микитовичу, гармати в нас будуть?

— А ти думаєш! Звичайно! І артилерія, і кавалерія.

— І бухгалтерія,— додав Каїранов.— А як ви гадаєте, будемо без обліку жити? Ось видам зараз по сто грамів, і більше немає.

— Зв'язок налагодимо добрий,— продовжував я за Миколу Микитовича якомога бадьорішим тоном.— З кожним райкомом партії, а в загоні з кожною ротою зв'яжемося і телефоном, і по радіо. А з фронтом щодня будемо перегукуватись. З самою Москвою поведемо розмови: «Здрастуйте! Говорить Чернігівська партизанська дивізія».

Товариші розсміялись. Всі зрозуміли мої слова як жартівливе перебільшення. Навіть засумували від того...

Посиділи ще трохи. Я нагадав, що завтра або не пізніше як післязавтра надішлю наказ. А поки що стояти на старих місцях.

Розмова не клеїлась. Усім було про що подумати. Командири загонів почали роз'їжджатися. Попрощавшись з ними, я пішов блукати по табору.

Стемніло. Народ сидів у землянках. Тьмяні вогники світилися в маленьких віконцях. З одної землянки чути було гармонію, у другій співали щось журливе, і мотив той був співзвучний з осіннім вітром і з моїм настроєм. Співали погано.

Мені багато що тут не подобалось, і насамперед тривало те, що багато товаришів вважали для себе найкращим не нападати, а оборонятися.

Хоч ми і сперечались на нараді — чи варто приймати оточенців і тих, що втекли з полону, я, правду кажучи, вище цінив бойові якості оцих пришельців. Вони стали партизанами, бо так склалися для них обставини, вони не записувались у партизани заздалегідь. Зате в них — досвід боїв, жива ненависть до ворога, здобута в боях і блуканнях. Вони бачили більше, ніж хлопці з нашого загону. Поблукавши два місяці по окупованій території, я вже знав, що немає надійнішого і крашого місця для радянських людей на окупованій землі, як партизанський загін. Так, людям потрібні випробування, щоб вони почали добре воювати. Потрібні випробування навіть для того, щоб відкрити самого себе. До першого серйоз-

ного бою і людина з великим досвідом, людина літня часом не знає саму себе.

Так, поринувши в думки, я йшов стежкою, вже віддаляючись від штабу, в глибину лісу. Деревя росли тут не дуже густо. Уральці або сибіряки і за ліс не визнали б ці місця. Дерево від дерева — добрих п'ять метрів. Зрідка росте сосна, а частіше зустрічаються клени, дуби, тополі.

Раптом я помітив, що одне тоненьке деревце підозріло стовщене знизу, немовби до нього притулилася людина. Я зупинився в перішучості. Хто б це міг бути? Коли наш вартувий, то чому не зупиняє мене окриком? Адже я не ховаюсь, і кроки мої можна чути.

Постоявши з хвилину, я вирішив потихеньку наблизитися до дивного деревця і скоро помітив, що поруч із «стовщенням» лежить на білій від пороші землі предмет, схожий на гвинтівку. Звідкись долинали дивовижні звуки. Сам собі не повірив — дуже вже нагадували ці звуки дитячий плач. Сумніву не було, я чув схлипування і пошморгування скривдженої чи наляканої кимось дитини.

— Ти що? — спитав я не дуже голосно.

Постать відокремилась від дерева, метнула вбік.

— Та стій, стій! Куди ти? Не бійся! — скрикнув я.

Постать довірливо зупинилась. Я підняв з землі гвинтівку.

— Іди сюди, — сказав я і, вийнявши з кишені ліхтарик, освітив... дівчинку у ватнику й шапці. Їй було аж ніяк не більше шістнадцяти років. Перелякані очі дивилися на мене: на щоках розмазані сльози.

Тоді я освітив себе.

— Пізнаєш?

— Товариш Федоров?

— Він самий. Що це ти тут робиш?

— На посту, товаришу командир, — прошепотіла вона.

— А чому плачеш?

— Та я, товаришу Федоров, не плачу. Я нічого, — і заридала ще дужче. — Ой, простіть, товаришу командир. Не можу я... Темноти дуже боюся. Нікого нема, і я одна боюся.

— Табір охороняєш, чи що?

— Охороняю...

— Ну, бери свою зброю, ходім!

Ця дівчинка нагадала мені чимось мою старшу доньку Ніну. Уявив, коли б вона опинилася отак уперше вночі, в повній самотності, серед засніженого лісу...

— Як прізвище? — спитав я.

— Проценко моє прізвище. Проценко Валентина... я з першого взводу. Санітарка і так по різних справах.

— Скільки років?

— З 1925 року.

Ну, так і є, ровесниця моєї Ніни... Коли я привів її до штабу і розповів про цей випадок Миколі Микитовичу, він викликав Громенка і спитав, як сталося, що на серйозний пост він поставив дитину? Взводний здивовано відповів:

— Проценко Валентина вважається у нас хорошим бійцем. Зауважень не має. Відмінниця по стрільбі.

— Гаразд, ідіть. Забезпечте пост надійною людиною.

Громенко повернувся й вийшов, а Валя ще стояла.

— Ви мене, товаришу командир, покарайте, але партизанам, будь ласка, не кажіть...

Однак приховати цей випадок не вдалося. Чи то взводний розповів, чи то сама Валя, не втримавшись, повідала подругам, тільки довго ще пригадували в заго-ні, як «захищала» партизанський табір Валя Проценко. А пригадуючи, звичайно, сміялися.

За кілька місяців, що минули після того, Валя дуже змінилась, змужніла, зміцніла в боях. Вона й сама не могла без сміху пригадувати цей випадок.

* * *

Вночі Рванов підготував наказ. Його відразу не підписали. Вирішили чекати Бесараба. Він обіцяв приїхати до дев'ятої ранку. Але ось уже десята. Микола Микитович пригадав, що місяць тому просив командирів надіслати списки членів партії. Всі надіслали, один лише Бесараб не побажав. Він не відмовився, а зволикав, відкладав. Коли ж Попудренко як секретар обкому суворо почав домагатися виконання своєї вказівки, Бесараб пробубонів, що, мовляв, немає йому спокою, що він і в лісі собі не господар.

Не так уже нам була і потрібна згода Бесараба. Не заради демократії чекали ми його рішення. Розуміючи, що він опирається, ми захотіли побачити, як далеко він піде. І для чого передчасно вживати примусових захо-

дів? Можливо, схаменеться людина, зрозуміє, що стоїть на невірному шляху.

Об одинадцятій ранку, переконавшись, що Бесараб не прибуде, я наказав осідлати коня і виїхав разом з комісаром і групою бійців.

— Ну, хлопці, будемо удільного князя втихомирювати,— пожартував я.

На підступах до табору Бесараба постовий пропустив нас по знайомству. Йому було, як потім виявилось, наказано: всіх, хто приїде з обласного загону, затримувати. А коли будуть наполягати, підняти тривогу. Але Бесараб, очевидно, не думав, що поїду я сам. Побачивши мене, вартовий, рейментарівський колгоспник, упізнав старого знайомого — секретаря обкому. Посмішка засяяла на його обличчі. Він навіть виструнчився і приклав руку до шапки.

Так, без тривоги, ми в'їхали до табору і застали Бесараба в мирному, напівсонному стані.

Тиха, заможна господа. На вірьовках, натягнутих між деревами, сушиться білизна: сорочки, онучі, навіть простирадла. З другого боку, на суцках, висять бичачі й баранячі туші. На землі сидить і пореється біля туші тільки-но зарізаного кабана молодий хлопець. Туш багато, значно більше, ніж в обласному загоні. А у нас народу втричі більше.

Над кухнею в'ється димок, і такий приємний дух іде звідти, що мій ад'ютант, скося глянувши в той бік, облизався.

Під'їхали до кухні. Простора, висока землянка. Великий стіл. На столі — гора жирних котлет. Господарюють там якийсь молодий партизан і дві куховарки. Одна з них дуже гарненька жвава дівчина Оленка. Мене вона впізнала і одразу прибрала гордовитої пози.

— Добре живете,— сказав я, показуючи на котлети.

— Атож, не по-вашому живемо,— жваво відповіла Оленка.— Голодувати, чи що, будемо? Це ви гадаєте за наш рахунок підхарчуватися, а нас з торбою пустити? Пробував уже Попудренко приручити. Не вийшло. Ми волю любимо...

— Ач, як вас Бесараб під свою дудку видресировав. Ну, добре, підемо до нього в гості. Де він тут живе?

Оленка показала на землянку, але вслід гукнула:
— Нічого у вас не вийде.

Біля входу до землянки зустрів нас Степан Остатний — заступник Бесараба. Він спідлоба зміряв мене поглядом. На привітання відповів, ледь хитнувши головою. Але в землянку пропустив. Там було бруднувато. На столі валялись папери впереміжку з шматками хліба і картоплею. Підлога засмічена недокурками. Ослони й табуретки стояли безладно. Мабуть, як сиділи ввечері, радились, так усе й покинули. До прийому «гостей» не готувались.

За ситцевою завіскою спав «сам». Наша поява його розбудила. Остатний визнав за потрібне пояснити:

— Пізно вчора лягли.

Із «спальні» озвався жіночий голос:

— А ти не виправдуйся, не в міліції.

Мій ад'ютант відхилив завіску. На тапчані, поверх ковдри, лежав одягнений, у чоботях Бесараб. Обличчям він повернувся до стіни. Ми привітались. Він буркнув щось невизначне, однак повернутися до нас не захотів. На краю постелі, поруч з командиром, сиділа його дружина, заспана, незачесана.

До землянки увійшли ще двоє прибічників командира: Ян Полянський і Школяр. Вони прибрали визивних поз.

Не дочекавшись запрошення господарів, я сів на табуретку, спитав:

— Яке ж ви, товаришу Бесараб, прийняли рішення? Ми увесь ранок вас чекали. Адже нам важливо довідатись про результат ваших роздумувань.

Мовчить, сопе, навіть обличчя не повертає.

— Я до вас звертаюсь, товаришу Бесараб. Ви що ж, гадаєте, свататись ми сюди приїхали?

Замість нього відповіла дружина:

— А хто вас кликав? Ідьте, не затримуємо.

— Це що ж, ваш заступник, товаришу Бесараб?

— Так, заступник. Вам яке діло?

Я не стримався, сказав кілька серйозних слів. Заверещавши, Бесарабиха вибігла з землянки.

Повільним рухом Бесараб дістав з кобури пістолет. Довелося вибити з його рук зброю. Бесараб вимушено засміявся. Потім сів.

— Я,— сказав він,— пожартував.— І потім серйозно:— Нема чого, ватого-етого, до чужої слави примазуватись.

— А що це у вас за слава? Сидите й колгоспників

об'їдаєте. Товаришу Яременко,— попросив я комісара,— поки я тут веду бесіду з начальством, зберіть, будь ласка, увесь особовий склад загону.

Бесараб здивовано мовчав.

— Ну, що ж, давайте, говоріть, що у вас за слава? — повторив я, коли Яременко вийшов.

А втім, було зрозуміло, що мав на увазі Бесараб. Як не мало зробив за цей час обласний загін, все-таки коли-не-коли та й станеться на дорозі вибух. То міст обвалиться, то вантажна машина підірветься на міні, то надійде чутка, що староста-зрадник зник безвісти, то група фашистів з розбитими головами лежить у полі край дороги.

У навколишніх селах знали, що Бесараб іще до приходу окупантів, за вказівкою райкому партії, згуртував загін. І люди в його загоні були всі місцеві. Вони ходили до родичів, до знайомих. І всю діяльність загонів і груп, що стояли в цих лісах, населення вважало за роботу партизанів Бесараба.

— Вкладайте, не соромтесь,— заохочував я Бесараба до відповіді.

— Я діяв на флангу 187-ї дивізії... У мене, ватого того, подяка командування.

Тим часом Яременко зібрав уже чоловік двадцять, вишикував їх біля штабної землянки.

Ми вийшли. Я примусив і Остатного, і Школяра, і самого Бесараба теж приєднатися до строю.

— Віднині, товариші,— сказав я,— всі загони, які дислокуються в цьому лісі, зливаються. Таке рішення обкому партії і обласного штабу. Така вимога життя. Хто бажає висловитись?

Бесараб рушив вперед.

— Почекайте, з вами вже ми вдосталь наговорились. Ваша думка відома.

Виступили Школяр, Полянський, ще один товариш, якого я досі не знав. Всі, немовби по шпаргалці, говорили, що злиття приведе до загибелі, що запаси швидко вичерпаються, незабаром нічого буде їсти. Загони, злившись, втратять головну перевагу партизанів — рухливість і можливість ховатися.

— Та що там говорити,— розпинався Полянський,— нам ясно, для чого це все затівається. Нам все зрозуміло. Обкомові потрібно відсидітись. Обкомові потрібна охорона. Своїх мало, та свої, до того ж, усі міські, так

і дивись, заблудяться між трьома соснами... На чужому горбі в рай хочеться проїхатись?

Мітинг довелося припинити. Яременко роз'яснив партизанам мету об'єднання, нагадав бійцям, що таке партизанська і партійна дисципліна. Я прочитав перед строєм наказ.

— Районний загін, створений з ініціативи райкому партії, з цього числа влити до об'єданого загону і віднині іменувати третім взводом. Командиром призначаю Бесараба, політруком Гречка. Полянський відчислюється в розпорядження штабу загону.

На цьому мітинг закінчився. Бесарабу я запропонував з'явитися завтра до мене, Полянського взяв з собою. Наступного дня пістолет я Бесарабу повернув, але перед цим пояснив, що зброю одержує партизан для боротьби з ворогами Батьківщини, а не для забави і дурних погроз.

Так почалось бойове життя третього взводу.

Вечері всі командири одержали наказ, у якому пропонувалось злити воедино обласний, Корюківський, Холминський, Рейментарівський, Перелюбський загоони, а також окремі групи оточенців, які стали на шлях партизанської боротьби.

Об'єднаний загін іменувати віднині Чернігівським обласним партизанським загonom.

* * *

Наказ набрав чинності. Я — командир досить значного партизанського загону.

Сталося це не одразу. Іще в Чернігові обком партії поставив мене на чолі обласного штабу партизанського руху. Але, одверто кажучи, такого штабу поки що не існувало. Організовані партизанські загоони були по всій області. Проте керувати ними оперативно, як це належить штабові, досі ми не мали можливості.

Потрібно було насамперед взятися за організацію обласного загону. Віддати наказ — цього ще замало. Треба на ділі показати, що ми недаремно об'єднались. Треба кількістю знищених окупантів, підірваними мостами, розгромленими гарнізонами ворога довести це...

Я ж особисто повинен був ще завоювати командирський авторитет. Адже ніколи в житті я не був командиром самостійної військової частини. Після громадянсь-

кої війни деякий час командував взводом у залізничному полку. Але минуло з того часу мало не двадцять років. Та й яке може бути порівняння? Там я кожного дня звітував перед досвідченими командирами. Там була струнка, продумана організація, давно встановлений порядок. Воювали ми в ті далекі часи з незначними бандитськими зграями. Але деякі знання, що їх я набув у 1920 році в кавалерійській школі, тепер стали мені в пригоді. Дещо пригадав з бойової практики, дещо відклось з тих військових знань, які одержав під час короткотермінових табірних зборів...

Як потім я побачив — не тільки військова підготовка вирішувала долю партизанського командира. Деякі кадрові командири командувати, керувати у партизанських умовах не змогли, розгубились. Ті з них, що вчилися у спеціальних військових школах, відзначали, що, на превеликий жаль, про тактику партизанської боротьби їм нічого чи майже нічого не говорили, що досвід партизанської боротьби не узагальнено.

Не без вагань прийняв я посаду командира. Думав — чи не відіб'ється негативно повсякденне оперативне керівництво загonom на головній моїй роботі — секретаря підпільного обкому партії? Попудренко вже відчув усю складність такого сумісництва.

Він, на жаль, в перші дні війни недостатню увагу приділяв широкій масово-політичній роботі в умовах окупації. Я був упевнений, що ми хай не відразу, але повинні охопити своїм впливом усіх комуністів і комсомольців, які залишилися в області, налагодити керівництво ними. Але для цього потрібно ще було дуже багато зробити!

Обком, всі члени його прийшли до одностайного рішення: насамперед треба зміцнити загін.

Це було, звичайно, вірно. Треба братися за це якнайшвидше. Питань дуже багато. Бажаючих поговорити, порадитись, навіть пошептатися — скільки завгодно. А деякі приходять і вимагають: «Коли ти командир — давай! Давай зброю, давай боеприпаси, давай людей, давай продовольство!»

Треба в першу чергу точно розподілити функції, кожному дати завдання. Підібрати кадри — ось з чого слід починати.

У легальному обкомі, в мирний час, вивчення і добір керівних кадрів — великий колективний труд. До того,

як бюро обкому рекомендує того чи іншого комуніста на керівну посаду, до нього довго приглядаються, вислуховують думку товаришів про його здібності, знання, чесність. Зважають на всі «за» і «проти». Щоб замінити працівника або зняти його за непридатністю — теж потрібен час, і не малий.

І це, звичайно, правильно. В мирних умовах інакше не можна. А в партизанських умовах? Вивчати треба, принципи ті самі — наші, більшовицькі принципи. Але кожного разу збирати обком, щоб затвердити того чи іншого товариша, — неможливо.

Призначили Рванова начальником штабу. Чому Рванова? Коли є старі й досвідчені партійні працівники, чернігівці. Є секретарі райкомів, голови районних Рад. І раптом, будь ласка, якийсь двадцятичотирилітній хлопчисько, лейтенант... Теж знайшли спеціаліста! Кузнецов — і той був капітаном...

Були такі розмови. Але всіх балачок не переслухаєш. Рванова призначили тому, що він з 22 червня воює. Тому, що він точний, старанний, вимогливий. І ще тому, що, потрапивши в таке скрутне становище, він зумів зберегти гідну радянського командира підтягнутість і навіть зовнішню акуратність. Значить, у штабі буде порядок.

Ось Бесараба залишили командувати взводом. Після його капризів, звичайно, залишати не варто було б. Але поки що не досить підстав вважати його поганим командиром. Адже справжніх боїв ще не було. Треба перевірити людину в бою. Він сам організував загін, людей знає, і люди його знають.

Тепер, оглядаючись назад, думаєш: «А дивним було становище в той перший період. Як командир, я нікому не давав звіту. Вищого начальства не було. Коли б не мав такої підпори, як обком, міг би і розгубитись».

Але до обкому не можна було часто звертатися. Самі ж товариші говорили: «Ти командир — приймай рішення! Наше діло підкорятись».

І ось знову я мушу поклатися тільки на себе. Коли я блукав у розшуках загону, було легше. Там я відповідав лише за особисту поведінку і за власне життя.

Наступного ж дня після наказу з'явився Бесараб.

— Я, ватого-єтого, чекаю на ваші бойові вказівки.
— Наказ читали? Виконуйте.

— Хлопці нудяться. Є бажання зустрітися в бою з проклятими окупантами.

— А чого ж ви раніше не нудьгували за бойовими діями?

— Чекали, поки прибуде вище начальство. Коли, ватого-того, накажете?

— Струнко! Кругом, кроком... руш! — змушений був скомандувати я.

А Бесараб, мабуть, цього тільки й домагався. Він пішов до своїх бійців, сказав, що ось, мовляв, начальство, замість бойових дій, займається якимсь там підбиранням кадрів, щось там вивчає, радиться, ватого-того.

Немало людей, особливо в обласному загоні, я знав по Чернігову. У невеликих містах взагалі запам'ятовуєш велику кількість облич. З людиною не знайомий, але зустрічав її чи на заводі, чи в театрі, чи просто на вулиці. Тепер знайомились заново. Я ходив по землянках, брав участь у будівельних роботах, розпочатих ще до приходу нашої групи. Я не був упевнений в тому, що треба будувати, але поки що цих робіт не відміняв. Люди повинні бути зайняті. Нема нічого гіршого від байдкування. Почали проводити і стройові заняття, під час яких я теж приглядався до людей.

Один ходив рідко. То з Попудренком, то з комісаром загону Яременком, то із Рвановим. Майже завжди мене супроводжував ад'ютант. Попудренко і Яременко добре знали людей. Рванов хоч і набагато молодший за мене, але людина військова — штабіст. Так, на ходу, я дечого вчився у товаришів. Не те щоб брав уроки, але придивлявся, як вони тримають себе з підлеглими, як оцінюють обстановку.

Скрізь, звичайно, розмови, жарти, примовки. Без жарту в партизанському середовищі не обійтись. Удень і вночі, в бою, на диверсії, в поході — підсміюються один з одного, жартують. Інший себе навіть не пошкодує, розповідаючи щось смішне, аби тільки викликати регіт. Це зрозуміло: сміх бадьорить. А злигоднів доводилось терпіти немало.

І в той же час люди дуже нервували.

Не я один, всі ставили собі питання. І думали... Ніколи в житті я не зустрічав так багато замислених людей. В компанії ще нічого, навіть іноді потанцюють чи заспівають. Але і танцювали, і співали дуже погано.

Великий любитель солдатських пісень Попудренко якось сказав мені:

— І що за народ у нас підібрався? Жодного пристойного танцюриста, жодного доброго гармоніста. А як заспівають — хоч тікай.

Лише згодом виявилось, що і співали, і танцювали погано від замисленості. Хоч наказ пиши: «З цього числа забороняю залишатися на самоті і роздумувати на тему про наше становище».

Та й без наказу командири загонів та члени обкому приходили до мене з рапортами про те, що дехто з молоді сумує. Балабай, наприклад, доповів:

— Пішов перевіряти пости. Боець П.— здоровий, міцний чолов'яга років під сорок — сидить на землі потурецькому. На мене навіть уваги не звернув. Нащо я і не командир, а так собі, якийсь гультай. «Що,— питаю,— засумував за гауптвахтою»? А він тихим голосом відповідає: «Думаю, Олександрє Петровичу, що даремно я з Червоною Армією не відступив. Промахом було з мого боку отут залишатись. Роздавлять нас німці, як тих мух! Отож я з сонечком, Олександрє Петровичу, і прощаюся...»

Була у мене самого досить пам'ятна розмова. Одвів мене набік боець С. Не дурний, здавалося б, чоловік, був завідувачем районного відділу народної освіти. Руку мені на плече поклав і почав.

— От,— каже,— Олексію Федоровичу, розсудить. Спало мені на думку таке: що, коли б я лежав хворий і лікарі прирекли мене до смерті?

Я насторожився. До чого людина все це гне?

— Не можна,— відповідаю,— вірити таким вирокам. Він продовжує:

— А все-таки. Коли сумнівів дійсно ніяких, що тоді? Я б, наприклад, не схотів би ждати. Я б, товаришу Федоров, знаєте, вирішив би одразу після консилиуму померти, застрілитись!

— До чого,— питаю,— ти цю панахиду розвів?

— А до того,— тут С. прямо-таки з запалом заговорив,— до того, що коли поставила нас тут партія на жертву, на жертвний подвиг, так давайте ж швидше цей подвиг придумаємо і здійснимо! Накажіть, і я готовий, наприклад, підірвати себе разом з ворожим штабом!

Минув рік, і товариш навчився підірвати німецькі

штаби й ешелони, лишаючись живим. У 1944 році він одержав звання Героя Радянського Союзу. Я йому якось при нагоді нагадав про цю розмову.

— Признаюся,— сказав він,— не вірив тоді, що ми зможемо чинити німцям серйозний опір. Гадав: коли нам судилося загинути, так давайте ж швидше і красивіше.

Про таку красу не тільки він один турбувався. Я вже згадував артиста чернігівської драми Васю Коновалова. Воював добре, нагороджений. Але на початку... До партизанського загону потрапив через мій кабінет у Чернігівському обкомі. З'явився якось вночі з групою акторів. До них дійшли чутки, що формується загін. Я його включив до списків. Тієї ж ночі він одержав гвинтівку. Так з гвинтівкою і пішов додому прощатися. І вже згодом, біля партизанського багаття, розповідав:

— Повертаюся додому, настрої завзятий, хоч у бій зразу з таким настроєм. А треба лягати спати. Лягаю і гвинтівку кладу з собою, у постіль. Дружині кажу: «Я тепер партизан; у мене нова дружина — гвинтівка!»

До речі, я б на місці дружини образився. А проте Вася — артистична натура. Йому можна поетизувати. Тільки погано, що подібна «поетизація» торкнулася багатьох юнаків. Спати з гвинтівкою, та ще у м'якій постелі,— діло нехитре. Треба було показати молодим людям труд війни, опоетизувати подолання труднощів.

Саме в ці дні загальних переживань була в мене щира розмова з Громенком. Він повернувся з «відпустки», яку я дав йому після наради з командирами. Пам'ятаєте його роздуми — чи варто відвідати дружину, дізнатися, як пройшли в неї роди?

Вирушив він до дружини з партизанськими подарунками. Дали йому меду, масла, леденців, печива. Дали сотню патронів, два пістолети, пару гранат. У відпустці Громенко пробув п'ять днів. Два дні подорожував туди, два звідти, а в дружини гостював тільки одну ніч і частину ранку.

Звітував коротко:

— Командир першого взводу Громенко. Повернувся з відпустки. Все в порядку. Дозвольте приступити до виконання обов'язків.

Години через дві я знову побачив його серед бійців першого взводу. Він розсадив їх навколо себе і з запалом щось говорив. Я теж сів до них послухати... Громенко

пояснив мені, що проводить політбесіду, і продовжував:

— Кожному з нас, товариші, слід переглянути наново все своє життя!

«Куди він гне? — думав я. — Що це за філософська бесіда з бійцями?» Але промовчав і слухав далі. Тим більше, що, судячи з виразу облич, бійці були у захваті.

— Хочемо ми того чи не хочемо, але думаємо зараз усі дуже багато. Та і як може бути інакше? Нормальне життя зламане, сім'ї розбиті, професії наші — те, до чого ми готувались роками, — тепер не потрібні. У всякому разі, до перемоги. І ось ми горюємо. Багато людей горює. Я чув, товариш Мартинюк розповідав про свій сон. Начебто прибігає до нього дочка і просить приголубити її, горнеться до батька, плаче. Прокидається, товариш Мартинюк і помічає, що гладить рукав своєї тілогрійки. І рукав цей мокрий від сліз. Відповідайте мені, товаришу Мартинюк: скільки вам років і що ви робили до війни?

Сивоусий, кремезний Мартинюк підвівся з колоди, на якій сидів, покліпав очима і сказав:

— Це було. Було таке.

— Я просив вас повідомити про свій вік і професію. Ви даремно хвилюєтесь. Я не дорікаю вам за те, що вам сняться ваші діти. Мені й самому сниться минуле. Ось уже третій місяць — я то протруюю насіння, то підрізаю гілки на яблунях, то...

— А я вчора, — раптом перебив командира взводу юнак років дев'ятнадцяти, — грав у футбол проти німецької команди. І м'яч немовби не м'яч, а міна, — ось-ось вибухне. Слово честі!..

Всі розсміялись. Мартинюк теж посміхнувся й сказав:

— Років мені, товаришу командир, сорок чотири. Професія моя — формувальник чорного чавунного лиття. Прошу вибачення, що розповідав сон і інших засмутив. Життя своє я обов'язково перегляну і інших закликаю. А дочка у нас з дружиною народилась, коли мені вже було тридцять вісім, а дружині тридцять чотири. Перша наша дитина. І вона загинула від німецької бомби... Дозвольте сісти?

Я підвівся й пішов. Нічого не сказав Громенкові, не припинив його бесіди. Хоч думалось мені, що даремно

він будоражить нерви своїм бійцям. Увечері він підійшов до мене. Вибрав момент, коли я був сам.

— Можна, Олексію Федоровичу,— запитав,— порадитися з вами й поговорити, як із старшим товаришем? Мені здається, вам не сподобалась бесіда, що я проводив сьогодні вранці.

— Ходім, товаришу Громенко,— запропонував я йому,— погуляємо в лісі.

Він з радістю погодився. Ми відійшли від табору метрів за двісті, сіли там на пеньках. Ось що він розповів мені:

— Я, Олексію Федоровичу, агроном. Це ви знаєте. В минулому мужик, селянської крові, селянського виховання. Загалом — інтелігент з народу. Думаю, не можу не думати. І коли працював на контрольно-насінневому пункті, розумів зерно не тільки як хліб. Ні, ще в більшій мірі я розумів його як труд народу. І мрію Мічуріна зробити пшеницю багаторічною рослиною,— а коли це не вийде з пшеницею й житом, то, можливо, відкинути їх, а виростити, наприклад, хлібні горіхи...— цю мрію я дуже добре розумію. Але, правду кажучи, я б хотів поговорити з вами про інше. Розповісти про подорож до дружини... Але без передмови не вмію... Здавалось мені, Олексію Федоровичу, що хорошим комуністом я зможу бути, тільки поглиблюючи професійні знання. Я був чесним, працював, віддавався цілком роботі. Я був щасливим, тому що і вдома у мене все було гаразд.

В партизани я пішов добровільно. Це ви теж знаєте. І зараз опинилися ми в лісі. Адже не можна сказати, що ми нічого не робили до вашого приходу, Олексію Федоровичу. Товариш Яременко прямо-таки з пристрастю налагоджував друкарню. Хлопці героїчно діставали шрифти в Корюківці. Героїчного з самого початку виявилось скільки завгодно. І героїзм цей ширий.

Балабай, наприклад, мало не загинув у сутичці з десятьма гітлерівцями. Балицький неозброєний ходив по селах, де вже були окупанти. Видавав себе за вчителя. Агітував, закликав до опору, вів на нашу користь розвідку, Микола Микитович... В ньому я бачу навіть не стільки досвідченого командира, скільки людину, що уособлює в собі загальнонародну ненависть до ворога. Все в ньому кипить. І коли б не почуття відповідальності за загін, за життя людей, я певен, він би кинувся стрімголов у найнебезпечнішу сутичку... Але це вже

критика командира, про це я далі говорити не буду. Повернемося до моїх справ.

Для чого приховувати? З'явилось у мене почуття нікчемності наших партизанських зусиль. Ви не подумайте, малодушності чи боягузтва в мене не було. Не в тому справа. Але відчув я себе, як би це сказати, немовби людина, що сп'яну вилізла на паровоз, торкнула якийсь важіль і помчала. Керувати вона не вміє і зупинити не може. І зіскочити страшно.

А потім ще ця історія з дружиною. Евакуювати її не вдалося. Вона вже ось-ось мала родити. Їхати в далеку подорож у такому стані не наважилась. Дуже сердилась, що я йду в партизани, кидаю в такий момент сім'ю. Сердилась, а все-таки розуміла, що інакше не можна. І, щоб мене звільнити від зайвого клопоту, несподівано зібралась і виїхала на село. А що з нею було далі, я не знав. І до всіх моїх роздумів додалися ще страждання непевності,— Громенко зітхнув, спитав, чи не надокучив мені своєю розповіддю. Ми закурили. Він помовчав з хвилину, а потім продовжував:

— Коли я йшов додому, ми домовились, що там, у селі, я нікому відкриватися не буду. Агітацію, пам'ятаєте, ви мені заборонили. І правильно. Щоб розпочати цю роботу, треба спочатку роздивитися, взнати народ. Не буду розповідати, як ішов. Добрався порівняно щасливо. Була, правда, маленька перестрілка, але це справи не стосується.

Хату, де могла бути дружина, я знав. Загалом це село мені відоме з дитинства. І мене там усі називають на ім'я. Добрався я до хати в темряві,городами. Був упевнений, що ніхто мене не помітив. Зустріли з сльозами, з обіймами. Хлопчиківі вже місяць і три дні. Було вирішено, що він — «точнісінький батько». Партизанські подарунки стали в пригоді. Але взагалі дружина не голодує... Є деякі запаси... Сльози, сміх, взаємні розповіді. Все це було. Але, зважте, яка особливість — з самого початку пошепки. Хлопчик наш спав. Я думав — ми його сон оберігаємо. Але ось він прокинувся, а дружина шепоче, як і раніше. І, крім того, метушиться, щоб швидше зібрати постіль. Я двічі заговорив голосно. Вона замахала на мене руками і одразу ж загасила лампу.

«В чому справа?» — допитуюсь. «А ти,— відповідає вона,— прислухайся і подивись у вікно. У всіх темно і тихо. Всі бояться». — «Але ж німців у селі немає». —

«Німців нема, але ж є своя наволоч, усі покидьки зібралися». І тільки вона це промовила, як по вулиці з гиканням промчала на конях п'яна компанія. Лаються, когось погрожують...

Як почала мені дружина перелічувати, хто зараз паує в селі, я мало не збожеволів. Ви тільки уявіть собі, Олексію Федоровичу, був у нас Іван Дробний. Таке падло, жалюгідний жебрак і п'яниця. Всі навіть забули, що батько його колись був прикажчиком у поміщика. Вважали цього Дробного за напівбожевільного. Алкоголік страшений. Коли на похмілля грошей нема — він перед ким завгодно міг стати на коліна, щоб випросити троячку. А тепер його бояться. З'явився звідкись Санько. Цей у Чернігові в роки непу розгорнувся, шкіряний заводик мав. А останнім часом працював рахівником чи на музичній фабриці, чи в облпромраді, точно не пам'ятаю. При зустрічах зі мною в місті був такий тихий...

Я обірвав Громенка.

— Не знаю, з чого ж тут дивуватись. Невже ти гадав, що окупанти доручать керувати сільськими справами нам з тобою? Ясно, що вони всяку наволоч збирають. Та і хто ж до них, крім наволочі, піде?

— Не в тому справа, Олексію Федоровичу. Я не про це хотів сказати. Мене що вразило? Адже у нас отут, в лісі, продовжується радянське життя, і люди, і відносини між ними — все радянське. Але ось я на кілька годин потрапив до села, що його знаю і вважаю рідним. Одне лише те, що всю ніч дружина благала мене не розмовляти голосно, не ворухитись, дитині рота затуляла, сама тремтіла, а перед рідком почала мене підганяти: «Йди» — навіть від цього можна задихнутися. Перед ким мене примушують тремтіти? Перед найнікчемнішими й найпідлітшими людьми. Коротше кажучи, я дістав справжнє уявлення, що таке окупація.

Те, що розповів мені Громенко, для мене вже не було новиною. Я і сам, пробираючись до загону, перехворів цим. Правильно, треба, звичайно, нашим людям не тільки розумом, але й серцем відчувати, що то за «новий порядок» несуть з собою фашисти.

— І який висновок зробили ви з сьогоднішньої політбесіди? — спитав я.

— Висновок такий, що треба діяти, і якнайшвидше. Ми, тобто наш взвод, вирішили просити якомога скоріше направити нас на самостійну, серйозну операцію...

Дозвольте пропозицію Олексію Федоровичу. Коли я розповів своїм бійцям біографію усїєї оцієї наволочі, яка розперезалася зараз у нашому селі, змалював їм кожного, то, знаєте, нам захотїлось взяти їх у роботу.

— Інакше кажучи, ви хочете своїм взводом вчинити партизанський наскок на це село, щоб знищити там старосту, поліцаїв?

— Правильно.

— В порядку конкретної агітації?

— До деякої міри й це. Мені там всі ходи й виходи відомі. Я де з ким із жителів поговорив, знайшов спільну мову. Розвідав обстановку. Для цієї операції і часу, і зброї потрібно небагато...

— Подумай, про що ти говориш, товаришу Громенко. Почав правильно. Серце тобі підказало, що необхідно діяти. Але що виходить? Кожний командир поведе своїх бійців до свого села тому, що там помста конкретна, прізвища підлих людей йому відомі. Якщо діяти за таким принципом, мені доведеться вести вас усіх до Лоцмано-Кам'янки, поблизу Дніпропетровська.

— Товариші будуть дуже розчаровані, Олексію Федоровичу. Ми вже продумали маршрут, намітили строки, розподілили обов'язки. Ваша відмова багатьох засмутить, товаришу Федоров. Адже у хлопців аж руки сверблять...

— І ти образишся?

— Не в цьому справа, товаришу Федоров. На мої образи ви можете не звертати ніякої уваги. Але визнайте, що одна з переваг партизанської тактики полягає саме в тому, що ми діємо у своїх районах...

Я пояснив Громенкові, що задумана ним операція в плани командування не входить. Він відповів на це, що плани складаються людьми, що їх можна змінювати. Він сказав навіть, що мені бракує рішучості, вміння підхопити ініціативу мас.

Довелось мені припинити так добре розпочату бесїду і в досить рішучих виразах пояснити Громенкові, що таке партизанська дисциплїна. Він розсердився. Сказав на прощання, що я не терплю критики, що людина я нечутлива. Але наказові все-таки підкорився.

Від цієї бесїди в мене залишилось тоді двоїсте враження. Добре, що командири наші — люди, які думають. Дуже приємно, що йдуть вони до мене подїлитися своїми міркуваннями. Мені сподобалися пристрасність,

одвертість Громенка. Сподобалися його жива ненависть до окупантів, прагнення бойових дій. Але в той же час мене вразила й обурила в ньому наївність і якийсь легко-важне ставлення до партизанської боротьби.

Якби ж то один Громенко. Ні, багато дуже серйозних людей, керівних працівників і комуністів не могли одразу зрозуміти, що партизанський загін — військова організація, а не добровільне товариство, не артіль по знищенню перших-ліпших окупантів, які трапляються на нашому шляху.

* * *

Одним з головних завдань, поставлених тоді обкомом перед комуністами і комсомольцями, була боротьба за найсуворішу партизанську дисципліну, проти розбещеності, безладності, безвідповідальності. Довелося декому роз'яснити, що партія не може віддати партизанський рух на самоплив, на волю стихії. Суворі дисципліна, плановість, організованість, взаємодопомога між загонами, між бійцями, високі моральні вимоги до кожного партизана, а до комуністів і комсомольців — особливо високі. Комуніст скрізь мусить бути комуністом. Ні в лісі, ні в підпіллі, ні в компанії друзів, ні в сім'ї — одним словом — ніде комуніст не має права бути легкодушним, відходити від партійності, порушувати статут партії.

У деяких загонах, особливо в тих, що організовувались вже після окупації, виникла давно засуджена партією система виборів на командирські пости. В одному з невеликих загонів навіть не вибирали на командирську посаду, а влаштовували щось подібне до лотереї: мірялись на палиці, кому стати командиром.

Обком засудив практику виборів на командирські пости і почав вимагати, щоб всі загони, які дислокуються на території Чернігівської області, були зв'язані з обласним штабом і координували з ним свої дії.

Водночас обком провадив роботу по зміцненню єдиначальності і командирського авторитету. Слово командира — закон. Обком вимагав одразу класти край будь-яким намаганням мітингувати з приводу прийнятих уже рішень, обговорювати накази командирів.

Партизани — це вільні громадяни окупованих районів. Але це не вільне гуляння по лісах. Особисту свою волю не можна відокремлювати від волі всього радянсь-

кого народу. Партизани сучасної війни повинні вважати себе бійцями Червоної Армії. Ми говорили кожному партизанові:

— В армію ти йдеш тому, що тебе до цього зобов'язує Основний Закон Радянської держави. І не забувай, дорогий товаришу, що Україна, хоч і прийшов сюди ворог, лишилася частиною великого Радянського Союзу. У партизанах ти тому, що тебе зобов'язує до цього совість радянського громадянина. Так будь же дисциплінованим і витриманим, як підказує тобі свідомість. Те, що ти прийшов добровільно, не знімає з тебе обов'язку бути дисциплінованим.

Деякі товариші, як я вже казав, були дуже здивовані такою постановкою питання. Що ж це, насправді, виходить? Форми в нас немає, люди ми начебто цивільні. Є серед нас навіть і невійськовозобов'язані. Старики чи, наприклад, жінки. Є навіть підлітки, мало не діти. Отже, й вони повинні підлягати військовій дисципліні?

Мені доповіли, що один завзятий прихильник вольниці проповідує такі ідеї:

— Я,— каже,— можливо, навмисне під час відходу Червоної Армії залишився тут, у лісі. Я,— каже,— люблю партизанщину, щоб воля — і край! Що значить: ти командир чи я? Командиром є той, за ким піднімається на бій народ! Партизана не можна утискувати. Партизан — як звір лісовий, як вовк. До гурту збирається, коли ворогів треба бити, а після бою знову сам собі хазяїн!

Викликали ми цього «вовка» до штабу.

— Так це ти серйозно говориш, що залишився в лісі з власної, так би мовити, ініціативи?

— Я,— відповідає,— чернігівець. Я далі Чернігівщини йти не захотів. Вирішив мститись і з ворогом битися тільки на своїй рідній землі.

— Тобто як це не захотів? Виходить, що ти з армії дезертирував, так, чи що?

— Я, з своїм характером, у партизанах більше користі принесу. Армійська дисципліна занадто пригнічує мою особу.

— Ні, ти відповідай на запитання: з Червоної Армії дезертирував?

Захисник «свободи індивідуальності» трохи занепавав духом. Подумав, оглянув присутніх, зрозумів: підтримки в штабі ні від кого не матиме.

— Я,— відповідає,— не дезертирував, а тільки змінив рід військ.

— Наказ про це одержав?

— Мені совість наказала...

— А в якому званні оця сама твоя совість, якщо вона навіть накази Головного командування скасовує... Здати зброю — і на гауптвахту!

До честі цього любителя «вовчої волі» треба сказати, що згодом він схаменувся, зрозумів, що такі розмови до добра не приведуть, припинив їх і воював потім добре.

Обком вимагав від кожного комуніста, щоб він виховував у партизанів любов і повагу до Червоної Армії. Кожен з нас був би радий стати бійцем чи командиром Червоної Армії.

Ми повинні розуміти, що партизанський рух є наслідком тимчасової переваги ворожих військ, тимчасових невдач Червоної Армії, наслідком того, що ми примушені воювати на своїй території. І коли Червона Армія, з нашою допомогою, виб'є звідси ворога, ми будемо радіти і пишатися тим, що зможемо вступити до її лав.

Товариш, про якого я тільки що згадав, прийшов до партизанів з армії. Він знав, що таке військова дисципліна. Ми йому тільки нагадали, що її забувати не слід. Більшість же партизанів, особливо у той перший період, були людьми глибоко цивільними. Їм важко було позбутися звички критикувати і обговорювати. Важко було змінити довоєнні уявлення про самих себе.

Якось виявилось, що частина наших бійців всякими правдами і неправдами ухиляється від караульної служби і від господарських нарядів. Доповіли про одну досить поважну людину, яка ні разу не стояла на посту.

— Так, факт,— визнав товариш.— Але ж просяться: «Давай, Сергію Миколайовичу, ми за тебе постоїмо. Ти людина літня, тобі важко...»

— Яке благородство!

— Так, це вірно, вони благородні, тільки дорого, чорти, деруть за це.

— Скільки ж? Яка зараз такса?

— А це залежно від «роботи». Ось, скажімо, відварувати біля продкладу — жменя тютюну чи два крайці хліба. Чистити картоплю на кухні — за це трохи

менше беруть. А втім, як пощастить сторгуватися і на кого натрапиш.

— Невже хліба людям не вистачає? А потім — ось ти звідки зайвий береш?

— Бачите, мені персонально вистачає. Курити я тільки тут, у партизанах, почав. Курю небагато. І їм теж мало.

— Ясно, раз мало працюєш, значить мало і їси.

— Хліба не вистачає тільки новакам, які з оточенців чи з біглих полонених. Вони наголодувалися, поки блукали по лісах... Ну, просто шкода людей. Слово честі, самі просяться...

Коли його вилаяли і покарали — товариш образився.

— Та ви зрозумійте,— з тремтінням у голосі пояснював.— Я заступник голови міськвиконкому. Вже п'ятнадцять років на відповідальній радянській роботі. До партизанів пішов добровільно, це правильно. А знав би, то краще б вирушив з армією. Не вмієте ви, товариші, використовувати кадри. Поставити мене рядовим бійцем!.. Так, зрозуміло, коли б в армії мене поставили рядовим бійцем, я теж повинен був би підкорятися всім наказам... Але ви погодьтесь: в армії хто мене знає? А тут всі люди свої. Сміються, слово честі, правда: «Це тобі, кажуть, не в кабінеті сидіти!»

Всіх випадків порушення дисципліни я наводити не стану, хоч їх було не так-то вже й багато. Тоді взагалі народу ми мали небагато. І народ був хороший. Уже саме те, що всі були добровольці, а більшість — лишилися задалегідь, тобто організовано, за записом, ще до окупації, свідчило про те, що вони прагнули воювати не за страх, а за совість. Більшість складу нашого обласного загону становили індустріальні робітники, партійні і комсомольські працівники — люди, безмежно віддані радянському ладові. Пізніше загони поповнювались все новими і новими людьми.

Обком прийняв рішення — орієнтувати людей на довгі строки партизанської боротьби. Напевно, доведеться нам тут зимувати. Отже, треба припинити розмови про строки, не думати над тим, щоб тільки вдержатись тут, а діяти.

Обком партії дав вказівку штабові підготувати серйозну наступальну операцію. Вона повинна була стати випробуванням усіх якостей наших людей і нашої організації.

Виконуючи рішення обкому про необхідність більш тісного контакту з населенням і посилення агітаційно-масової роботи, група товаришів виїхала якось увечері до села Савинків.

Я теж поїхав. Уперше в умовах окупації я брав участь у зборах селян. Мабуть, тому вони і запам'ятались так добре. Пізніше мені часто доводилось виступати на сільських зборах з доповідями і так просто... Але тоді все це було новим.

Мої супутники теж говорили, що в них було дивне почуття невпевненості, навіть хвилювання. Небезпечно? Ні, ми знали, що великих сил поблизу ворог не має. Заздалегідь була розвідана обстановка. Наші люди — комуністи-підпільники і активісти, які жили у Савинках, — заздалегідь сповістили народ, поставили навколо дозори... І все ж ми хвилювались.

Турбувала, звичайно, своєрідність обстановки і новизна. Як нас приймуть? Як проводити такі збори? Навіть організаційні питання — і ті були не ясні. Чи потрібно, наприклад, надати урочистості таким зборам? Чи треба обирати президію? Були серед нас прихильники урочистості: це, мовляв, посилюватиме враження.

Ще важливіше було — вірно визначити головну тему дня.

До війни кожні збори присвячувались конкретним питанням: обговоренню виробничого плану колгоспу, підсумкам соцзмагання бригад і ланок, звітній доповіді правління тощо... Коли навіть приїздив лектор, щоб зробити доповідь про міжнародне становище, колгоспники заздалегідь знали, про що буде йти мова, готували запитання.

Ми ж їхали, так би мовити, взагалі: познайомитись, поділитися новинами, довідатись про настрої народу. Розуміється, головні лозунги дня були: непримиренна боротьба з окупантами і підтримка партизанського руху. Але запропонувати конкретний план дій савинківським колгоспникам ми ще не могли.

Під'їхали на коня до школи. У великому залі вже був підготовлений стіл, засланий червоною скатертю. Портрет Леніна — над столом. Два каганці тьмяно освітлювали приміщення. Організатори виправдувались:

«Гасу взяти ніде, заправили каганці волов'ячим жиром».

Народ зібрався не одразу. Входили по одному, по двоє. Дехто вважав за потрібне вдавати, що забрів сюди випадково, на вогник. Інші, навпаки, входили з підкресленою рішучістю: ступали твердо, дивились прямо, говорили голосніше, ніж то було потрібно.

Дівчата й молодичі довго топталась біля входу, перешіптувались, зазирали всередину. Їх кликали, вони відмовлялись. І тільки потім, коли збори були в розпалі, всі потихеньку ввійшли.

Наш комісар Яременко сказав:

— Зараз я надаю слово командирові партизанського загону, секретарю підпільного обкому... Прізвища не стану називати з відомих причин конспірації. Інакше кажучи, це повинно бути таємницею...

Я встав, хотів почати, але по залу пробіг смішок. Деякі просто голосно розсміялись. Що таке? Чому?

— Та це Федоров.

— Авжеж, Федоров.

— Яка така таємниця? Це ж Федоров! — крикнув хтось із останніх рядів.

Яременко похмурнішав, а я посміхнувся. І з'явилося тепле, добре почуття до цих людей. Я коротко розповів, хто такі партизани, як вони воюють. Передав зміст останніх зведень Радінформбюро. Слухали дуже жадібно. Коли закінчив, Яременко звернувся до зборів:

— Питання є?

Почали задавати запитання, на які мені нелегко було відповідати. Я і сам багато чого не знав. У цих питаннях були всі надії й думи селянства. І задавали їх не соромлячись, від усієї душі.

Високий літній селянин, досить похмурого вигляду, вигукнув:

— А що, товаришу Федоров, Комуністична партія думає відносно інших держав? Для прикладу, Америка. Як та буржуазна Америка — від щирого серця нам допомагає чи за пазухою тримає камінь? І що Японія? Чи не натисне вона з Далекого Сходу?

— Бач, куди глянув Сидір Лукич, — чи то захоплюючись, чи то глузуючи, перебив його сусіда.

— Ні, це діло... Це важливо.

— Не заважай, хай товариш Федоров пояснить.

— А як там літаки наші, ще будуть? Урал та Сибір працюють?

Несподівано крізь гул густих чоловічих голосів прорвався тоненький дитячий голосок:

— Дядю начальнику, а мені можна спитати? Як мені одинадцять років і я до третього класу перейшов, чи будемо ми учитися в німецьких школах, чи будемо при батьках та партизанах?

Всі розсміялись, але хлопчик наче сигнал подав: поспішали запитання, пов'язані з життям самого села. І говорити стали тихіше, присунулись до світла, немовби зібрались тут члени якогось таємного товариства. Вусатий, кременний старий майже пошепки спитав:

— Ось ви скажіть, як бути? Припустимо, завтра прийде німець чи там каратель, чи на заготівлю продуктів... І одного з тих німців поставлять до мене на квартиру. Про мене йому відомо, що я тихої поведінки, і не партизан зовсім, і, боже борони, не комсомолець, а так — лише старий, мирний селянин...

— Ти давай, Степане, швидше.

— Зажди. Так ось, товаришу командир, стоїть у мене в хаті німець, а може, і два. Отож ви мені отрути такої дасте — чи динаміту, чи просто сокирою їх, гадів, рубати сонних?

Я посміхнувся, але поспішив приховати посмішку. Односельчани сприйняли запитання старого цілком серйозно і чекали на нього серйозної відповіді.

— Залежно від обставин, — відповів Яременко.

Але ця відповідь не задовольнила збори. Погляди всіх присутніх звернулися до мене. Довелося подумати.

— Динаміту, а вірніше, толу, ми вам на двох німців не дамо. Його в нас мало. Отрутою їх теж усіх не витруїш, та її у нас і зовсім нема. Але проти такого лютого ворога всяка зброя згодиться. По-перше, кожного, хто хоче по-серйозному битися з ворогом, ми закликаємо до загонів. По-друге, ви зможете й тут, на місці, подати нам неабияку підтримку: повідомляти розвідувальні дані, при нагоді сховати нашого зв'язкового... Коли ж нам доведеться громити у вашому селі німецький гарнізон чи загір карателів... тоді, сподіваємось, пустите в хід і сокири, й каміння. Як, товариші, підтримаєте?

Загальний схвальний гул був відповіддю на моє запитання.

Член правління колгоспу Марія Ховдей, жінка років сорока, спитала:

— Ми, товаришу секретар, привчилися останніми роками не поодинці, а цілим колгоспом думати. Правління у нас і зараз є. І хліб колгоспний теж є. Не турбуйтеся, він добре захований. В одній ямі той хліб, що на трудодні, а в другій — хліб державний. Ми його повинні здати по заготівлі. Так кому здавати? Самі ви приїдете, тобто господарники ваші, чи нам везти? У нас коней німці майже всіх забрали...

— Хліб треба роздати населенню.

— Так це ясно. Я не про той хліб говорю, що на трудодні, а про той, що державі, Червоній Армії належить. Ми вчора на правлінні радились, як бути? Урожай зібрали дуже багатий, хліба чимало припадає кожному на трудодні. Німцєві продавати?.. То не секрет — є такі падлюки, кому хочеш продадуть, аби гроші. Але ж німець купляти не стане. Він своє діло знає — тиче одразу автомат до грудей: «Дай!» Зароблений — і то відберуть. Куди вже там державний роздавати... Ось ми й постановили: хто є тепер наша влада, наша держава, наша Червона Армія? Ясно — партизани. Значить, і хліб, який належить державі, — партизанський хліб.

Це, звичайно, було вірно. Хід думок логічний, логіка — глибоко радянська. І все ж було ясно, що правління артїлі підготувало до нашого приїзду подарунок. Рано чи пізно наші продовольчі запаси вичерпаються. У деяких загонах уже вичерпались. Поставало серйозне питання: де брати? Звичайно, головним джерелом повинні стати німецькі склади і обози. Але іноді необхідність примусить вдаватися по допомогу й до населення.

Особливо ж приемним був подарунок савинців тим, що розкривав перед нами нові, саме соціалістичні якості радянського селянства.

— Ми не відмовимось, — сказав Яременко. — Дякуєм. А про те, яким чином передати зерно партизанам чи зберегти його, ми сповістимо окремо. Але тільки зберігати його треба так, щоб можна було негайно ж знищити, коли загрозуватиме наскок німців.

Збори тривали понад дві години. Задавали безліч найрізноманітніших запитань, і лише одна людина вибрала вовчу стежку. Худорлявий, погано одягнений дядько років п'ятдесяти, з гострим, уважним, але не відвер-

тим поглядом. Він спитав немовби доброзичливо, по-сімейному:

— А дозвольте до вас звернутися, чи ви українець будете?

— До чого це? — насторожився я.

— Та так... Прізвище ваше — Федоров, а з обличчя наче наш...

— Росіянин, — сказав я (хоч насправді вважав себе українцем). — Це хіба змінює справу? Як це зрозуміти? Наш — не наш?

— Та нічого, — ухильно відповів він і прикрив рот, нібито позіхаючи.

— Ні вже, продовжуй, мабуть. Почав, так веди свою лінію.

І той похмурий селянин, що запитував про Америку, очевидно, ровесник цьому, повернувся і дуже злісно крикнув:

— Давай, давай, викладай, викручуйся. Чого кришеся?

Примруживши очі, худорлявий дядько, позираючи то на мене, то на свого ровесника, то на присутніх тут односельчан, повільно почав:

— Можу й сказати. Я так дивлюсь: Україна вся під німцем? Вся... То чого ж нам тепер тут про партію думати? Залишили Україну, так і тікайте з неї. А ми й самі вже з німцями чи справимось, чи...

— Домовимось?! — крикнув похмурий селянин. — Ти, суча душа, радий домовитися? Бач, який щирий знайшовся. Він за всю Україну балакає. Я тобі ось що скажу, іудина твоя кров! Не про Україну ти думаєш, а про гроші. Як колись замолоду ти пнувся в куркулі, так і зараз. Вільна торгівля тобі потрібна та своя земелька, та наймитів з десятків. А то — Україна... Що ти мене під ребра штурхаєш? — обернувся він різко до жінки, яка стояла поруч. — Я його не боюсь. Проти колгоспів піде, до німців побіжить, так ми його швидко на гілляку.

— Та що це ти! — забелькотів дядько. — Свою людину я ніколи не викажу. Та і сміття з хати не винесу. Я ж тільки запитання: це ж дружня розмова, вірно, товаришу Федоров?

Він іще нашіптував щось, але раптом осікся, зойкнув і зник у темряві. В задніх рядах почалася метушня. Йому, очевидно, затиснули рота і передавали один одному, наче якийсь лантух. Його ніхто не вдарив, просто

випровадили з приміщення. А на вулиці хто його знає, що з ним сталося.

Перед закінченням зборів вдруге виступив отой вусач, який запитував про сокиру й динаміт.

— Ось до чого в мене ще інтерес: що ж ми будемо, товариші партизани, робити, коли німець село наше спалить?

— А ти, Степане, не каркай! — закричали на нього.

— Помовчте. Ото, не дадуть людині висловитись! Я і сам зіб'юсь. А що нас німець палитиме — так це точно. Коли вовк є, то йому треба їсти. На це я вам, товариші партизани, скажу: не журіться. Це війна. Це така війна, що нема гірше... На запитання своє сам відповім: ми до всього підготуємось — до пожежі, до лютої смерті, до кривавих катувань. На одне лише ми не згодимось — не дамо німцеві запрягти себе в ярмо, плуга його не будемо тягнути!.. Отак нашому урядові й передайте, товаришу Федоров.

— Спасибі, друже. Від усієї душі партизанської тобі подяка... Тільки ось яка біда, радіо в нас поки що того... передати до Москви не зможемо.

— Це вже ваша турбота, як передати.— І він лукаво посміхнувся.— Душа душу чує, а серце серцю вість подає. А партія, я гадаю, так вірить в нас, як і ми в неї.

* * *

29 листопада Яременко розбудив мене о п'ятій годині ранку.

— Олексію Федоровичу, стріляють! Вставайте, Олексію Федоровичу.

Ще напередодні було відомо: досить значне розвідувальне угруповання противника розпочало наступальну операцію проти Перелюбського загону. Загін змушений був відійти в гліб лісу. Його командир Балабай прохав допомоги. Але йому було дано наказ — триматися за всяку ціну.

До речі, загони хоч і були, відповідно до наказу, зліті й іменувались офіційно взводами, але поки що стояли на своїх старих місцях, і називали їх, за звичкою, загонами.

Обласний штаб готував план розгрому значного німецького гарнізону. Не в наших інтересах було передчасно демонструвати перед ворогом свої головні сили. Саме тому Балабаєві відмовили в підтримці.

План операції розроблявся секретно. Знали про нього лише кілька чоловік. Настрій же у нашого народу останніми днями різко погіршав. Справді, до цього хоч і невеликі, але все ж відбувалися бойові дії. Хоч і не завжди вдало, але партизани виходили на дорогу, полювали на окупантів, підривали мости. А тут став керівником новий командир і займається культурно-освітньою роботою, вчить стріляти. А ворог — він не спить. Ворог тільки й чекає нагоди. Ось у такій обстановці почався незабутній день 29 листопада.

— Слухайте, слухайте, Олексію Федоровичу, — повторив Яременко після того, як зрозумів, що я остаточно прокинувся.

В землянці, крім нас, нікого не було. Попудренко давно, звичайно, побіг з'ясовувати, що трапилось. Інші члени обкому теж вийшли. Постріли не повторювались. Я одягнувся, взяв зброю. В цей момент розчинились двері, і до землянки увійшли Попудренко, Капранов, Новиков, а разом з ними, увесь заметений снігом, командир відділення розвідників Юрченко. Він задихався чи то від швидкої ходи, чи від хвилювання.

— Ну, кажи правду, ти стріляв? — тормошив його Попудренко.

— Заждіть трохи... Тут всі свої? Тобто новаків нема?

— От чортова душа! — нервував Попудренко. — Крутить, мутить, слова з людини не витягнеш! Говори нарешті, ти стріляв? — Юрченко ствердно кивнув головою. — Для чого стріляв? Нащо зняв у таборі тривогу?

Ще звечора групі Юрченка було дано завдання розвідати ліс у напрямі Самотуг. Нічого дивного в тому не було, що він зустрів на своєму шляху ворожих розвідників. Подумаеш, постріляли трохи. Юрченко вважався людиною не боязкою. Не відгуки віддаленої перестрілки схвилювали табір. Ні, вся справа в тому, що кілька пострілів пролунало уже тут, мало не поруч штабної землянки.

— Винен, товариші командири, — ледве вимовив нарешті Юрченко. — Від хвилювання розрядив у повітря пістолет...

— Чого ж ти хвилювався? — спитав нетерплячий Капранов.

Але я його перебив, попрохав зайвих вийти. У землянці лишилися тільки Попудренко, Новиков і я з Юрченком. Він ще важко дихав і ніяк не міг підшукати

потрібних слів для рапорту. Я дав йому трохи спирту, він підбадьорився:

— Ой, товаришу командир, Олексію Федоровичу! — скрикнув Юрченко.— У нас є зрадник. Йй-богу, зрадник. Ось викличте хлопців, вони скажуть.

— Стій, де твої хлопці? Товаришу Новиков, прошу, зараз же розшукай їх і накажи мовчати, доки в цій справі не розберемося...

— Ох, вірно, можуть роздзвонити...— погодився Юрченко.

Він був молодим командиром відділення. Не подумав, що відомості такого порядку треба зберігати в таємниці. Не попередив своїх бійців. І вони вже дійсно встигли новину рознести по табору.

Юрченко доповів, що на відстані трьох кілометрів його група помітила кількох гітлерівців. Вони прямували в наш бік.

— Ми відкрили по них вогонь, вони відповіли, але не витримали, гади, кинулись тікати... А місяць так же ясно світив, і ми серед німців помітили хлопця, здається, він з нашого загону...

— Хто? Кажіть прямо!

— А як ви гадаєте?

— Та облиш ти свої загадки.

Юрченко не заради гри говорив ухильно. Так само, як і ми, він боявся помилитись. Гидко було дізнатися, що хтось із наших партизанів, людина, якій ми довіряли, міг продатися ворогові. Але коли Юрченко назвав прізвище, у нас уже сумнівів не було. Це був учитель з села Сядрине — Ісаєнко. Юрченко пояснив, що хлопці помітили шарфик, який бачили на Ісаєнкові раніше. Носить він його якимось по-особливому.

— Ідіть,— наказав я.— Ідіть і мовчіть. Нікому ні слова.

Мені вже кілька днів тому доповідали, що боєць Ісаєнко часто ходить у Сядрине до батька. Просить, звичайно, дозволу, говорить, що той хворий і потребує догляду. Але потім до нас надійшли відомості від підпільників села, що батько цього вчителя користується прихильністю гітлерівців та поліцаїв: староста дав йому вола і двох баранів з конфіскованої колгоспної худоби. Я викликав тоді до себе Ісаєнка. Доказів його вини в мене не було. На мої запитання він відповів з перебільшеною готовністю:

— Я вам усе розповів, слово честі... Я вам зараз поясню. І вже хто-хто, а ви, напевне, мене зрозумієте. Бачите, товаришу командир загону, папаша мій глибоко релігійна людина. Він, так би мовити, противник братовбивчої війни... Він зо всіма до безглуздя м'який. Він німців приймав просто ввічливо. Може, навіть занадто ввічливо. Офіцерам, розуміється, це сподобалось. Вони йому віддячили. Відмовитись папашка не посмів. А тепер він хоче передати того вола на вашу, тобто на нашу, партизанську користь.

— Слухайте, адже ви все-таки вчитель і повинні розуміти, що весь оцей клопіт з «папашкою» може закінчитися для вас недобре. Облиште це. Облиште!

— Дозвольте, товаришу командир. Я все розумію, слово честі. Але для чого робити такі висновки? У мене є ідея залучити папашу до підпільної роботи. Він, клянусь вам, патріот. Ви ж знаєте, що є зараз і попи, які... Я навіть упевнений... Його зовнішню покірливість варто було б використати в цілях розвідки. Як ви гадаєте?

Те, що він говорив, не можна було перевірити. Ніяких провин у загоні за Ісаенком не значилось. Але чуття мені підказувало: підлий тип. Що я міг зробити? Ну, несимпатичний він мені, і голос його, і обличчя не подобаються. Але це ж не доказ його вини! Все ж таки я його попередив:

— Майте на увазі — часті виходи з табору вам доведеться припинити. Релігійному своєму «папашці» дайте спокій. Послуги його нам не потрібні.

Ісаенка взяли під нагляд. Кілька днів він нікуди не ходив. І ось, будь ласка...

Тепер всі ми були певні, що в табір він не повернеться. Через годину доповіли: з'явився, і навіть у тому ж шарфіку. Чи він подумав, що його могли й не пізнати? Найімовірніше, гітлерівці силоміць послали. Звичайно, його одразу ж привели до штабу.

— Куди ходив?

— Дізнався, що папаша помирають. Побіг до них...

Дуже зручна брехня. Цим можна пояснити і хвилювання. Ісаенко був блідий.

— Що ж у тебе, радіозв'язок, чи як? Звідки ти про це дізнався? Давай, брешти далі.

— Спеціально прибігала сестричка. Ну ось... Я затримався біля ліжка папаші. Я визнаю, що це недисцип-

лінованість і треба було відпроситись у командира, але після розмови з вами побоявся, що не відпустите. Заслужовую на стягнення, це я розумію, і даю слово честі, що я... Родинні почуття недоречні, коли...

— Повертався один?

— Що? — Ісаєнко оглянув землянку. Вікно дуже маленьке, біля дверей стоять Попудренко і Новиков.

— Тебе, наволоч, бачили з групою німців,— не стримався Попудренко.— Вів їх, гаде, до нашого табору? Кажі, вів?

— Ні, слово честі, я...

— Тебе вісім чоловік впізнали... Викладай все, як є!

— Я скажу... Я, звичайно, скажу... Німці були, але я їх не вів. Вони мене вели... Повірте мені... я не брешу... Вони мене схопили, коли я повертався...

— І потім тобі пощастило втекти? — спитав я.

— Так, потім я втік,— одразу погодився він.— Скористався метушнею і вислизнув.

Новиков раптом схопив його за відстовбурчену кишеню і витягнув звідти пістолет.

— А цю штуку німці тобі на пам'ять лишили? Ах ти... Всю правду! Всю негайно!..

Ісаєнко одразу впав на коліна.

Я віддав наказ: розстріляти перед строем.

Через півгодини доповіли, що з табору втік нещодавно прийнятий до загону Василь Сорока, колишній секретар старости з села Козилівки. Його погодилися прийняти тому, що він приніс з собою кілька гранат і список родин командирів Червоної Армії, підготовлений старою за наказом німців...

Надто пізно ми зрозуміли, що це були хитрощі.

І почався шепіт по табору. «Куди дивляться? Як це зважились приймати сторонніх людей?»

— Ось бачите,— говорили прихильники Бесараба.— Ми не дарма попереджали...

— Та ви зрозумійте,— відповідали їм люди більш розсудливі,— це ж не доказ. По-вашому, коли трапляються зрадники, значить, закрити доступ у загони всім чесним людям, які хочуть воювати з німцями.

* * *

Тоді я жив і діяв разом з усіма. Не міг глянути очима сторонньої людини ні на табір з його людьми, ні

на самого себе. А ось тепер, пригадуючи, бачу табір у той проклятий день начебто збоку.

Ліс уже став білим. Сніг, хоч і неглибокий, лежить на землі і на вітах дерев. Чорніють лише стежки. Ходять по цих стежках, між землянками, люди з гвинтівками. Вони збираються часом групами, озираються навколо, тривожно про щось перешіптуються.

А в одній із землянок, такій же самій, як і інші, радяться командири. В який уже раз радяться. Що вони можуть придумати? Навколо в усіх селах, в усіх містах — ворог. Ситі, добре одягнені, здорові фашисти. Вони їздять на автомобілях, вони розмовляють по телефону, вони сплять ночами під міцними дахами у теплих ліжках. Їх тисячі тут, поряд, навколо лісу. А треба буде — ще прибудуть, викличуть танки, артилерію.

Командири радяться. До них у штабну землянку наші постові знову ведуть людину — хлопця років п'ятнадцяти. Хлопець увесь обледенів. Він говорить голосно, мало не кричить.

Люди вибігають з землянок.

— Що трапилось? Яка ще новина?

Начальство відмовчується. Нічого, бійці однаково дізнаються. Питають у постових:

— Хто прибіг?

— Здається, з Козляничів. Прізвище своє назвав — Васюк.

— Це ж який Васюк?

— Федоровського ад'ютапта братеник...

— А чому він такий мокрий?

— Добирався вплав. Каже, погані там діла. Прибули карателі СС.

Знову хтось з'явився, і знову з поганими вістями. Добрих вістей зовсім не стало.

Трохи посміялись, коли пригнали з лісової дороги візок. Вкритий інеем кошлатий коник тягнув купу хмизу. Поряд простувало двоє дідів. Назустріч їм вийшли з своєї землянки командири. Почали розпитувати:

— Хто такі?

— За хмизом...

Вартовий перебиває:

— Та не слухайте ви їх. Вони з оцим хмизом до лісу їхали.

— Пробачте, пане. Ми сокиру загубили, так ото назад до лісу поверталися...

— Що ж це ти, двадцять чотири роки при Радянській владі жив, а за три місяці окупації забув навіть слово «товариш»?

— Так за це слово зараз б'ють і староста, і німці.

— А що ж це твій приятель без «пана» обходиться? Чи його не б'ють німці, чи, може, вважають своїм?

Другий дід, посміхаючись, говорить:

— У мене жубів нема. Хочу шкажати гашпадин, а виходить гашпадин. Шкажав раж, так побили...

Розкидали хмиз, а під ним лежать худенький хлопчина і чорнява дівчинка років шістнадцяти. Євреї. Обоє замерзли, тремтять, мовчать...

— Що ж це в тебе за крам, «гашпадин»? Розповідай!

— А правда, що ви партизани?

І старі почали розповідати. До них у село прибігли оці двоє... Комсомольцями називаються. Брат і сестра Непомнящі. Вони з Мени прибігли. Там теж есесівці. Стріляють і вішають, глумляться над дівчатами. А місцеві партизани погано озброєні... розбіглись.

Переглядаються між собою люди з гвинтівками. Адже вони теж не дуже добре озброєні...

Прибігають зв'язкові, повертаються розвідники. Ворог захопив Гуліно. Кавалерійська група під командуванням Лошакова і Дружиніна відступила в глибокий ліс без опору. З Добрянки, за вісімдесят кілометрів, прийшла група на чолі з Марусею Скрипкою. І в групі тій Артозеев, людина виняткової сміливості,— так говорять про нього всі, хто його знає. Але й ці товариші принесли сумні вісті. У жорстокому бою розгромлено Добрянський загін. Командир Явтушенко, він же секретар райкому, загинув у бою. Голову райвиконкому Епштейна тяжко, а може, й смертельно поранено. З Добрянки їх прийшло семеро. Вони розповідають: скрізь по дорогах німці — на автомобілях і на мотоциклах, а крім того, сотні кінних мадярів...

З Чернігова, з самого міста, свої люди сповіщають: група товариша Толчка потрапила до рук гестапо. Всіх їх, після довгих і жорстоких катувань, розстріляно. У Чернігові десятки шибениць. На одній з них висять чоловік і жінка. На головах у закатованих мішки. Обличчя не видно. До жіночого трупа прикріплено друкова-

ний напис: «Марія Демченко», а до чоловічого: «Федоров»¹.

— Як же це? Адже Федоров — ось він, перед вами. А Демченко й не чернігівська зовсім. Вона в евакуації...

Здвигують вісники плечима:

— Не знаємо.

Повернувся з Корюківки з своїми хлопцями Балицький. У містечку гітлерівці. Містечко горить. Повертаючись, розвідники зайшли туди, де раніше стояв Корюківський загін. Землянки зруйновані. Лежать сім забитих партизанів. Де ж поділися інші бійці? Відійшли вчасно чи, може, потрапили до полону?

Ідуть, ідуть до засніжених лісових землянок люди з усіх кінців області. Тільки й чути: розстріляні, вбиті, заарештовані...

Адже ліс — не фортеця. І не такий уже великий він та густий... Добре, що тепер хоч рано темніє. Вночі якось спокійніше.

Але надворі зараз ще тільки сутінки, а вже видно величезну заграву над Корюківкою. І з іншого боку — теж червоні хмари.

Командири загону радились, працювали над планом наступальної операції. Звичайно, керівники, а серед них і я, не могли залишатися байдужими, не могли спокійно сприймати такі повідомлення розвідників і зв'язкових. Вихід з цього становища лишався єдиний: наступати!

Наш головний козир, хоч, може, це здається дивним, у самовпевненості ворога. Наші люди — розвідники й активісти з Погорільців — сповіщали, що гарнізон розташувався там якнайкраще. Багато п'ють, багато їдять, ночами влаштовують пиятики, а лягаючи спати — навіть роздягаються.

Багато їх туди наїхало. Чоловік із п'ятсот — не менше. Було дуже радісно довідатись, що наші розвідники зустріли серед погорільського населення співчуття і бажання допомогти нашим партизанам у всьому. Тільки завдяки колгоспникам села Погорільців на плані, що його накреслював Рванов, з'являлося все більше розвіданих об'єктів: штаб, кулеметні гнізда, стоянки автома-

¹ Пізніше стало відомо, що німці «вішали» отак багатьох із тих, кого знав народ. Просто заготовлювали написи задалегідь і чіпляли їх до трупів страчених. Мене, наприклад, «вішали» тричі в Чернігові, двічі в Ніжині і, крім того, кілька разів «вішали» в районних центрах.

шин, склад боеприпасів, склад пального, квартира майора Швальбе і квартира лейтенанта Ферренца.

Більше за інших допоміг нам Вася Коробко — чотирнадцятирічний учень Погорільської школи. Худенький чорнявий селянський хлопчик. Він давно уже просився до загону. Кілька разів приходив до Балабая, умовляв його:

— Прийміть у партизани, Олександрє Петровичу. Я будь-які випробування витримаю. Адже я маленький, де завгодно пролізу і ніколи не боючись.

Але Балабай все-таки не зважився взяти його в загін. Тоді Вася став просити, щоб дали йому хоч яке-небудь завдання. Йому порадили влаштуватись у німецькій комендатурі. Вона розмістилася в приміщенні колишньої сільради.

— Німцям чоботи чистити? — хмуро спитав Вася.

— Ти ж сам сказав, що готовий на будь-які випробування...

І він, дійсно, підмітав підлогу, чистив гітлерівцям чоботи, зумів їх привернути до себе настільки, що його ні в чому не запідозрювали, навіть і після того, коли на дверях самої комендатури з'явилася листівка з нашої лісової друкарні.

Переполох тоді в Погорільцях зчинився жахливий. Гітлерівці зірвали підлоги у п'яти хатах. Вони чомусь вирішили, що коли друкарня «підпільна», то вона обов'язково повинна бути розташована під підлогою.

Вася передав нам через Балабая найдетальніший план Погорільців, що його він сам змалював. На цьому плані хата, в якій жив комендант, була зображена в розрізі.

— Ось тут ліжка, — пояснив він. — На ліжку лежить головою до вікна сам комендант. Щоб ви не переплутали, я ось, бачите, позначив — намалював на його лобі свастику.

В ніч на 30 листопада до нас прийшла піонерка Галя Горбач і, страшенно хвилюючись, розказала:

— У нашій хаті стоїть найпотайніший німець. Офіцер. І денщик його... Оці двоє, коли інші сплять, все шепочуться. У них особливі чемайдан є. Вони його від усіх ховають. То ганчірками закидають, то під підлогу спускають. Вчора до конюшні тихо пішли, у гній закопали.

— Як ти думаєш, що в тім чемодані?

— А я не знаю. І мамка не знають. Німці ті між собою шепочуться, а ми біля вікна стоїмо з мамою, слушаєм. Тільки вони по-німецькому. Незрозуміло.

Ми, звичайно, подякували Галі. І мамі просили передати наше партизанське спасибі. Хотіли відрядити з дівчинкою провожатого, але вона відмовилась. Було їй не більше чотирнадцяти років.

Перед тим, як піти, попрохала, і оченята її так заіскрилися:

— Дайте мені, коли не жалко, одну гранату. Одну-однісіньку. У Полі Городаш є аж цілих три, тільки вона жадна. Ми з нею хоч і нерозлучні подружки, але вона нізащо не дає.

— А для чого ж тобі граната?

Вона лукаво посміхнулася:

— Люди балакають, у вас тих гранат сорок ящиків, а може, й більше. У вас вони так собі лежать, а я кину...

Капранов захоплено розсміявся. Втираючи сльози, він повторював:

— Оце дівчина! Оце партизанка!

Я підкликав його, шепнув, щоб він дав дівчинці трохи цукерок. Він одразу став серйозним.

— Немає, Олексію Федоровичу!

Довелось повторити наказ. Він виконав його, але неохоче. Дивна річ, цукеркам дівчина не зраділа. Взяла, але, здається, серйозно образилась, що не одержала від нас гранати.

Була дуже велика спокуса сказати Галі, що ми скоро побачимось.

Увечері 30 листопада в таборі було піднято тривогу. Набрал сил давно приготовлений наказ: всім взводам, загонам лишити свої місця і за ніч вийти для спільних дій до Тополівських дач у розташування Перелюбського загону. Погода нам сприяла. Розгулялась жахлива метелиця. Місяць зійшов тільки в другій половині ночі. Похід був дуже важким, але, як ми того й хотіли, абсолютно таємним.

1 грудня о 12-й годині дня в лісі Тополівських дач зустрілися партизани чотирьох загонів. Нарешті сталося справжнє злиття. Тепер в об'єднаному загоні було близько трьохсот чоловік.

Але ворог не дав нам навіть відпочити після важкого переходу. О 13-й годині угруповання противника чисель-

ністю близько роти, прибувши на кількох вантажних машинах, розгорнулося і почало прочісувати ліс.

Напевно, минулої ночі німецька розвідка не діяла зовсім. Фріці були переконані, що зустрінуть тут, як і раніше, маленький загін Балабая. З'єднаними силами ми дуже швидко розгромили ворога. Залишивши на полі бою шістнадцять чоловік убитими, гітлерівці втекли. І тут виявилось, що у нас є багато хоробрих людей. Наші хлопці контратакували з винятковим завзяттям, весело і з таким галасом... що гітлерівці розгубилися. Особливо в цьому бою відзначився Артозеев. Він спочатку стріляв із-за прикриття, а коли фашисти почали тікати, випростався на весь свій богатирський зріст і побіг за ними.

Ох і лютий же він був! Лютість відчувалась навіть в його постаті: мчить по землі на довгих своїх ногах і горланить. Раптом ми бачимо, на повному ходу якимось дивно упав і сидить. Всі вирішили: поранений. Але ось Артозеев знову біжить. Наздогнав двох фашистів і почав орудувати прикладом та багнетом. Обох там же поклав. Потім, коли вже всі зібралися, багато було захоплених розмов і сміху. Виявилось, що сідав Артозеев лише для того, щоб роззутись, бо заважали йому чоботи, занадто великі були. Він їх скинув і помчав ото за гітлерівцями по снігу босоніж!

Був іще в нас боець Юлій Синькевич, скромний, тихий. Правду кажучи, всі ми його вважали за боягуза. А в тій сутичці він зумів забити трьох гітлерівців. І що воно тільки з чоловіком сталося! Він плескав тепер по плечу Артозеева, навіть їсти почав більше і вимагав у Капранова подвійної порції спирту. А ввечері, коли всі танцювали й співали біля багаття, Синькевич старанно чистив свою гвинтівку.

Маленька репетиція! Бійці ще не знали, яка на них чекає ніч, тому багатьом з них здалося дивним, коли їм наказали вже о 19 годині засипати снігом багаття і трохи поспати.

О другій годині підняли всіх. Кожна рота, кожний взвод і кожне відділення одержали точне завдання.

2 грудня о 4.30 всі нечутно підповзли на вихідні позиції. О 5.00 Рванов натиснув курок ракетниці.

ПЕРШІ УСПІХИ

Погорільська операція не належить до числа великих чи дуже майстерних у військовому відношенні. Просто несподіваний сміливий напад, несподіваний для противника. Ми ж досить багато часу витратили на його підготовку. Я не певен навіть, що не було в нас тактичних помилок. Проте значення цієї операції для нас величезне. Пізніше і командири, і бійці часто згадували її біля багать, розповідали про неї новикам. Та й тепер, як тільки ми зберемося, — неодмінно починаються спогади про епізоди цього бою.

Брало в ньому участь з нашого боку 242 чоловіки. І кожний, хто лишився живим, розповідає, і, звичайно, розповідає трохи по-своєму. Отож розповім і я так, як лишилося все в моїй пам'яті.

Підповзаючи до села Погорільців, найбільше хвилювались того раннього ранку командири і члени обкому. Вони розуміли, що в разі невдачі — це буде моральний удар партизанському рухові в області. Або коли не удар, то дуже значний відступ: треба буде починати заново. На карту було поставлено нашу бойову готовність.

Ось яка була обстановка. Велике село серед засніженого поля. Через село проходить шосейна дорога. Перетинають його кілька вулиць. Ліс, той самий ліс, з якого ми вийшли дві години тому, лишився на відстані семи кілометрів. Світить пізній місяць. Він уже на заході. Мороз, невеликий вітер.

Група, з якою були Попудренко, Яременко, Рванов і я, розтягнулася ланцюжком по дну ярка. Всіх нас у цій групі разом з бійцями шістнадцять чоловік. А навколо села в різних місцях — чотири групи — 242 партизани. Ми намагаємось не тільки не розмовляти вголос, а навіть не шепотіти.

Місце для нашого командного пункту вибрано давно, він позначений на плані. Всі бійці і командири повідомлені, де він має бути. Це запустіле господарське подвір'я колгоспу. Поламана віялка, маховик від локомотива, купа вкритих іржею шестерень, спрацьоване жорно.

Ми приглядаємось до годинникових стрілок. У всіх показують вони по-різному. Вирішено рівнятися на Рванова. До сигналу залишається ще кілька хвилин. І ці кілька хвилин найнапруженіші. Ми оглядаємо село. В центрі села над високою хатою в'ється димок з іскрами. Там штаб. Село виглядає так, немовби немає ніякої війни. Але там більше як п'ятсот ворожих солдатів і офіцерів, які прибули сюди спеціально, щоб знищити нас. Зараз вони сплять... А може, вони давно підготувались і сидять у засідках, сміються, чекають, коли ми дамо сигнал і рушимо в наступ? У селі дванадцять чоловік знають, що о 5.00 Рванов пустить в небо зелену ракету.

Що, коли з дванадцяти наших помічників один виявиться зрадником?..

Рванов підіймає ракетницю, натискує гашетку. Але пострілу нема. І в ту ж секунду в центрі села хтось починає бити в рейку.

— Наволоч! Тривога! — не витримує Попудренко і вибігає з укриття.

Я тягну його за кожанку назад. Другий, третій удар у рейку. В селі чомусь тихо, як і до того. Здивував мене в цей момент своєю дисциплінованістю Рванов: ракетниця відмовила, а він лаявся тільки пошепки. А з села лине четвертий, п'ятий удар в рейку... Рванов з усього розмаху б'є бійком ракетниці по жорну. З шипінням і тріском звивається в небо зелений вогник.

— Ні, в селі не було тривоги. Німці просто відбивали години.

Минає секунда, друга, потім одразу кілька пострілів. Підводяться, біжать наші до села. Праворуч, біля церкви, лунає вибух. Величезне полум'я освітлює село. Це полум'я все зростає. Тепер нам видно і німців. Дзвенять шибки, білі постаті вискакують з вікон, падають. Починає цокотіти німецький кулемет, але в ту ж хвилину захлинається.

Крізь тріскотню автоматів і гвинтівок все дужче чути галас: напіводягнені фашисти десятками мчать хто куди і кричать, всі, як один, кричать. Їхні крики зливаються у виття. Біжать і до нас, прямо на КП, оці виючі. Вони горляють лише два слова:

— Русіше партизан... русіше, русіше партизан...

Три роки підряд ми досить часто потім чули оцей зойк. З підірваних танків, з палаючих штабів, з розби-

тих вагонів бігли знавіснілі гітлерівці й кричали, як сьогодні:

— Русіше, русіше, русіше партизан!

Полум'я все розростається — то хлопці із взводу Громенка підпалили склад з паливом.

Тих німців, що зопалу напоролись на КП, ми поклали всіх до одного. А потім не витримали і слідом за Попудренком пішли до центру, перенесли командний пункт на головну вулицю. Тут видно як удень. Горять автомобілі. Випливають з них гітлерівці у тліючому одязі. Бій затихає. Йдемо далі, і раптом я бачу: на ганку в одному платтячку, вся освітлена пожежею, стоїть дівчинка. Придивляюся — та це ж Галя! Вона мене теж пізнала.

— Галю, — кричу до неї. — Не стій тут, ховайся!

Вона повертається до мене і весело говорить:

— Так німців же більше нема — усе мерці.

Підбігає жінка:

— Ідїть сюди, у мене в бані троє фашистів ховаються.

Але там уже все скінчилося. Наші хлопці закидали баню гранатами. Затихають постріли. Я дивлюся на годинник — бій триває вже сорок хвилин.

Кричить Капранов, гукає народ на допомогу. Треба збирати й вантажити трофеї. Підбігає до мене Новиков. Він упізнав Галю.

— Ану, де твої німці з чемоданом?

Галі дуже прикро: вони втекли. Разом з нами вона йде вулицею. Придивляється до скарлючених трупів. Їх багато. За спеціальною вказівкою їх підраховують два бійці. І раптом Галя біжить уперед.

— Ось він, пізнала... Той самий... допоможіть, — кричить вона, намагаючись стягнути труп величезного рудого унтера з чемодана.

Великий дюралюмінієвий, тиснений під шкіру чемодан з чехословацькою маркою. Балабай відкриває його, як консервну коробку — штиком. Ми бачимо: дамські комірці, каракулеві шкурки, годинники, навіть шовковий трикотаж і бюстгальтери. Все це акуратно складено. Навколо нас збирається народ. Це нагода для мітингу.

На ганок сходить Яременко. З усіх боків збігаються партизани й селяни. У багатьох жінок в руках хліб і глечики з молоком.

— Ось що потрібно від нас німцям,— говорить Яременко і підіймає перед усіма чемодан, витрушуючи з нього все, що там було.

Це впливає сильніше, ніж довга промова. Чути сміх, глузування:

— Оце вояки!

Серед партизанів я помічаю багато новаків. Їх одразу можна впізнати. У наших хлопців на плечах переважно російська, також польська і німецька зброя. У новаків же, погорільських селян, виключно німецькі або мадярські автомати й гвинтівки.

Підходить Рванов.

— Пора давати відбій.

Здається, він має рацію.

Та в цю хвилину підбігає наш фельдшер Ємельянов:

— Маємо трьох пораних. Є рана з переломом. Потрібний гіпс, а гіпсу нема... Я бігав до лікарні, але там засіло кілька німців з кулеметом.

Бій за гіпс тривав недовго. З нової німецької ракетниці Рванов випускає білу ракету. Відбій. Сходяться партизани. У стройовому порядку ми залишаємо Погорільці.

І вже в полі, за півкілометра від села, раптом знявся галас, шум, взаємні обійми і поздоровлення. Всі навперей про щось розповідають, навіть поранені.

Попудренко височить над усіма. Він на величезному і дуже злому німецькому жеребці.

— Хіба це кінь? Це — наволоч,— пояснює мені Попудренко і б'є тварину кулаком по голові.— Обережно, Олексію Федоровичу, одійди. Кусається, як крокодил.

За моїм проханням Попудренко із свого підвищення командує гучним голосом:

— Припинити розмови! Прискорити крок!

Хтось заспіває: «По долинах і узгір'ях...» І раптом з'ясовується, що хлопці наші чудові, просто надзвичайні співаки.

* * *

Таке моє загальне враження від операції. Звичайно, я не все розповів. Кілька разів підбігали до нашого КП командири груп. Рванов з обуренням доповів, що взвод Бесараба не зумів вчасно осідлати дорогу, і це дало змогу гітлерівцям утекти. Добрих три сотні відійшло їх

у напрямку Семенівки. Кожні десять хвилин зв'язкові доповідали про хід операції. І я, і Рванов, і Попудренко давали оперативні вказівки.

Практичні результати були такі: знищено склади з боєприпасами, паливом, а також речовий і продовольчий. Знищено дві гармати, дев'ять автомашин, вісімнадцять мотоциклів. Втрати ворога: забитих понад сто чоловік. Наші втрати: троє поранених.

Бойову операцію по знищенню фашистських загарбників в селі Погорільцях загін провів з оцінкою «добре». Вісімнадцятьом бійцям у наказі оголошено подяку. Найголовнішу увагу всього особового складу було звернено на героїчний вчинок Арсена Ковтуна. Це вже літній чоловік, до війни працював головою колгоспу...

Арсен Ковтун записався до загону і пішов у ліс ще до окупації. Разом із ним почав партизанити і його шістнадцятирічний син Гриша. Батька й сина зарахували в Перелюбський загін. Арсен Ковтун був людиною мовчазною, будови могутньої, вдачі спокійної. Називав себе солдатом і тримався, як старий досвідчений солдат. У розмови часто не втручався, не любив бувати перед очима в командирів, але коли йому доручали щось — виконував дуже сумлінно. Він однаково добре чистив картоплю, рубав дерево, копав котлован для землянки чи приводив язика.

В цьому бою йому було наказано тихо зняти вартового біля штабу. Він підповз і виявив, що пост подвоєний. Німці стоять на двох кутах будинку. Ковтун почекав сигналу. Коли ракета звилась над Погорільцями, він метнувся до першого вартового, але той встиг вистрілити. Куля розбила бінокль, що висів на грудях у Ковтуна, але це його не зупинило. Він кинувся на німця врукопашну. Впали обое, але німець опинився зверху. Його панарник метушився біля них, не наважуючись вистрілити. Як потім уже розповідав сам Ковтун — він навмисно тримав гітлерівця на собі, щоб отой другий не стріляв.

А коли підбігли партизани, Ковтун вмить скинув з себе фашиста, скочив на ноги і з страшенною силою вдарив його прикладом по голові. Приклад розлетівся на тріски. Другий вартовий зробив кілька пострілів, пробивши Ковтунові у двох місцях шинель. Ковтун кинувся до нього і заколов штиком.

Тут наспів Гриша.

— Цілий, батьку? — спитав він схвильовано.

— Цілий, цілий, синку, — відповів Ковтун і, вирвавши з задубілих пальців вартового гвинтівку, кинувся в гущу бою.

Увесь день після операції партизани розповідали один одному про цей поєдинок. Сам же Ковтун відмовчався, і тільки коли вже дуже хтось домагався, він давав на запитання солідні і точні відповіді.

— А що, дядьку Арсене, важкий був той німець, що на вас лежав?

— Він не лежав. Він на мені катався.

— А здоровий?

— Те, що здоровий, дарма! А от дуже гидко від нього перегаром тхнуло. Нажлуктився рому, язик, мов той пес, висунув, ригає, гикає — сто чортів йому в печінку!

— А як же ви приклад розбили? Невже ото в нього така міцна голова?

— На ній же каска. І голова теж важка. Ну, і гвинтівка в мене була італійська. Не та якість...

Коли ми відійшли від Погорільців кілометрів за п'ятнадцять і зовсім уже розвиднілося, почули: там знову знялася стрілянина.

Били міномети, кулемети, а потім і артилерія включилася: снарядів з десять вибухнуло. Розвідники повернулись, доповідають:

— А там німці з німцями б'ються. З Семенівки надійшло підкріплення погорільському гарнізону: ті, що лишилися в Погорільцях, вирішили, що це знову наступають партизани, і відкрили вогонь. А семенівські німці теж зміркували, що в селі закріпились партизани, і почали їх вибивати артилерією. З півгодини билися.

— То справедлива війна, — сказав наш іменинник Ковтун.

З того часу й пішло. Як тільки нам щастило нацькувати німців на німців або мадярів на німців чи поліцаїв, — всі говорили:

— То справедлива йде війна!

* * *

Ми повернулися до того ж лісу, де був розташований перед Погорільським боєм обласний загін. Там, де раніше жило сто чоловік, тепер мусило розміститися

більше трьохсот: всі взводи та ще погорільське поповнення.

Стояли морози. Часто дув лютий, крижаний вітер. Зима тільки-но починалась. Холоди мають бути ще лютішими, а з продовольством справи, безумовно, погіршувались, запаси вичерпувалися. Але людей немовби хто підмінив. Точно й охоче виконують всі накази. Йдеш увечері повз багаття — хлопці розбирають німецькі гвинтівки, автомати, кулемети, освоюють ворожу техніку.

— Правильно, товариші! Найближчим часом ніхто зброї нам не дасть. Боець Кривда, відповідай на запитання: хто головний постачальник українських партизанів?

Кривда підводиться, бере під козирок:

— Гітлер!

— Відставити! Погано знаєш предмет, боець Кривда! А ви, Мальчик, що скажете?

Розвідник Малах Мальчик насправді вже дід. Йому близько сімдесяти років. Він з 1917 року в партії, колишній лісник, колишній тесляр, верткий, меткий, спритний — на всі руки майстер. Він прийшов до партизанів разом з двома дорослими синами, дочкою й зятем. Тепер він досвідчений розвідник. У лісі, як у себе дома. У кожному селі в нього друзі.

— Головний наш постачальник, Олексію Федоровичу, — відповідає він, посміхаючись, — партизанська відвага.

— Ні, — заперечує йому Семен Тихоновський, дуже охочий до вигадок і казок. — Головний партизанський постачальник — це буде невпевненість. Упевнений ти в перемозі — здобудеш і досягнеш всього, ще сто років після війни житимеш.

— Чи бач, який упевнений знайшовся.

— Ну, аякже! Ти про те чув, як партизан з німцем про оточення сперечались? Не чув?

— Розкажи, Семене Михайловичу!

Тихоновського не треба довго вмовляти.

— Ну, зустрілися німець з партизаном. Німець каже: «Здавайся, бо я тебе оточу і знищу». А партизан відповідає: «Ти є дурний папуга, і більше нічого. Як ти мене можеш оточити, коли ти сам увесь, як є, оточений, і тобі немає куди тепер подітися». Німець тоді: «Ха-ха-ха!» А сам озирється. «Я, — каже, — до Уралу дійду, бо мене фіюрер веде». А сам знову озирється. Партизан

тоді йому: «Як ти можеш оточити і перемогти, коли ти увесь час головою крутиш? Зирк та зирк назад! А не озиратися тобі теж не можна, бо з усіх боків людські очі тебе оточують. І гнів у тих очах світиться, і смерть твоя». Німець як загаласує: «Мовчать, а то вб'ю!» А сам не витримав,— знову озирнувся. Партизан тут його і стукнув.

Ходиш отак увечері від багаття до багаття, слухаєш партизанські розмови, дивишся навкруги. Як все змінилось! Яких-небудь два дні тому люди були засмучені, мовчазні і в кожному погляді можна було прочитати: «Що ж далі?»

Дивна річ — навіть і ліс наче не той став. Красивий, виявляється, ліс. А увечері, при світлі багать, просто чудовий, можна сказати, величний пейзаж. Повітря свіже, обличчя у всіх рум'яні. Скрізь чути сміх, галас, шум. Хто бореться на снігу, хто пісню заспіває. А над котлами здійсмається пара — незабаром буде вечерея.

Підходжу до багаття, біля якого сидять молоді чернігівці, переважно робітники. Сідаю поруч них, вони вичікувально мовчать.

— Що, хлопці, втомилися? Намучились у бою і переходах?

— Ні, товаришу Федоров, у нас порядок. Музики тільки не вистачає... І треба б пісню свою, партизанську.

— Так що ж, займіться, складіть. Чи будемо ждати, поки з Москви поета до нас відкомандирують?

— Це теж не завадило б. Але ми й самі постараймося. Придумаємо. Обов'язково, товаришу командир, складемо!

— Олексію Федоровичу! — звертається до мене червонолиций здоровий хлопчина з чубом, хвацько зачесаним на шапку.— У нас тут виникла суперечка. Допоможіть розібратись...

Дехто посміхнувся. Деякі не втримались, пирснули зо сміху.

— Та облиш ти, Миколо...

— Заткніть йому рота.

— Ні,— продовжував здоров'як,— я скажу. По-моему, з командиром, а тим більше з партійним керівником, можна про все порадитися... У нас тут, товаришу Федоров, один друг під час бою...

Хлопчина років дев'ятнадцяти в довгій шинелі залізничника підвівся, набрав у груди повітря, видно, хотів

щось сказати, але обличчя його зашарілося, очі ображено закліпали, він махнув рукою і побіг у лісову гущавину. Всі так і вибухнули реготом.

— Бачили партизана, товаришу Федоров? Оце той самий друг. Він у Погорільцях, під час бою, ліг за колодою і хвилин з п'ятнадцять горodne опудало розстрілював.— Хлопці знову засміялись.— Точно, чесне комсомольське, не брешу. Люди по ворогові стріляють, а він переводить патрони. Тільки тоді заспокоївся, коли палку кулями перебив і опудало впало на сніг.

Хлопчина в шинелі залізничника, очевидно, оволодівши собою, вийшов з-за дерева, підійшов до здоров'яка і підніс до його обличчя кулак.

— Ти не думай,— запально вигукнув він,— що коли виріс великий, так усе тобі можна. Я тобі, Миколо, цього ніколи не прощу... Слухайте, товаришу Федоров, я поясню. Тепер уже все одно... В мене короткозорість... Але ж у депо я працював слюсарем, міг працювати.

Здоров'як схопив його руку і, задихаючись від сміху, сказав:

— У тому-то й справа, що там ти в окулярах був. Визнай — обманним шляхом до партизанів потрапив. До армії тебе не взяли, отож і треба було тобі евакуюватись. Там би ти був на місці. А то, бачите, він книжок начитався про партизанів. Куди кинь з копитом — туди й рак з клешнею.

— Брешеш, не в книгах справа. У мене, якщо хочеш знати, батько... У мене, товаришу Федоров, батько загинув на фронті і сестричку покалічило під час бомбардування. Він все це знає, товаришу Федоров, він зі мною разом працював. А зараз пасміхається. Це, я вважаю, не по-комсомольському!

— А де ж твої окуляри? — спитав я слюсаря.— В окулярах ти, певне, стріляв би краще?

— Я їх, коли верхи вчився їздити, розбив. Ви гадаєте, я один білобілетник? Знаєте Данила з музичної фабрики? Маленький такий. У нього з дитинства туберкульоз, йому тільки рік тому перестали робити вдихання. Так він у Погорільцях унтера поклав і двох німців поранив. Ви спитайте його — він тепер у лісі краще себе почуває, аніж у місті. І ще є, це мені точно відомо, не комсомолець, літня людина, з виразкою шлунка, теж білобілетник. Всі ми просилися до армії добровільно,— не взяли... Але я можу воювати, слово честі,— він

засунув руку до кишені і під загальний сміх витягнув три пари окулярів.— Це я вчора з німців познімав, але не годяться.

— Нічого,— заспокоїв я хлопчину,— рано чи пізно підбереш потрібний номер. Ти йому, Миколо, допоможи. В наступному бою обов'язково підбий німця з потрібними окулярами. І на цьому давайте я вас помирю. Може, й краще... Як тебе звати?.. Олександр Бичков? Так ось, Сашко, може, й краще б тобі евакуюватися, але тепер пізно над цим розмірковувати. Воюй!

Підходить Бесараб. Він, очевидно, чув кінець розмови.

— У нас, ватого, дід один одразу носив двоє окулярів,— говорить він.

Бичков надіває дві пари окулярів. Тепер він дійсно схожий на рака. Навіть я не можу стриматися від сміху. Але Бичков більше не ображається. Він сміється разом з усіма і радісно говорить:

— Бачу. Прекрасно бачу! Снайпером буду, чесне комсомольське!

Бесараб бере мене під руку і відводить набік.

— Хороший, ватого-етого, настрої у людей.

— А чому, як ти вважаєш?

Задумується, ворушить пальцями вуса.

— Я так гадаю, Олексію Федоровичу, пояснити це явище треба тим, що ми, ватого-етого, об'єдналися і сумісними зусиллями вдарили по ворогові...

— Значить, правильно об'єдналися?

Але Бесараб ще не скінчив своєї першої фрази. Він людина занадто самолюбива. На даному етапі він вважає за потрібне визнати свою помилку. Але хоче піднести це визнання як подарунок:

— Труд підіймає людину. Тепер ми потрудилися. Тому, я вважаю, і настрої у бійців на належному рівні.

— Отже, виходить, ми правильно об'єдналися?

— Момент вибрано правильний. В цей момент треба було, ватого, виступити спільними силами. Ясно?

На цьому розмова з Бесарабом припиняється. Він і тепер в душі уперто тримається своїх колишніх поглядів. Але факти настільки очевидні, успіх такий разючий, що Бесараб тимчасово відступає.

Після Погорільської операції головним досягненням ми вважали загальне піднесення духу. Партизани стали себе поважати, повірили в свою силу. Тепер часто мож-

на було чути розмови про необхідність ще відважніших наскоків. Але успіх був далеко серйознішим, ніж ми гадали. Ми оцінювали його з своїх лісових, партизанських позицій. Минув день, і почали до нас докочуватись хвилі тієї бурі, яку ми, самі того не підозріваючи, зчинили навкруги.

У Погорільському бою, як я вже казав, брало участь 242 партизани. Крім того, кілька жителів села допомагали нам розвідати ворожі сили. Частина провідників з тих, що показували дорогу нашим ротам, теж були жителями Погорільців. Після бою майже всі вони приєдналися до партизанів і рушили з нами до лісу. Але не тільки провідники і розвідники влилися у це нове погорільське поповнення. В бою у нас було багато помічників, на підтримку яких ми не розраховували.

Потім уже твердо знали: коли ведемо бій у населеному пункті,— десятки невідомих друзів воюють разом з нами. Бій захоплює, запалює часто навіть боягузливі душі. Коли фашист біжить, навздогін йому летять не тільки партизанські кулі. Старі жінки кидають в нього з вікон горшки. Хлопчаки з-за дерева і з горищ стріляють в нього з рогаток. Інваліди пускають під ноги свої костури. Давно клекочуча ненависть знаходить вихід.

У Погорільському бою ми вперше довідалися про цих помічників. Деякі з них проймалися таким азартом, що, не криючись, вступали в бійку. Підбравши кинуту ворогом зброю, вони стріляли і вбивали ворогів. Ці товариші теж прийшли до загону.

— Лишатися тепер нам у селі аж ніяк не можна,— говорили вони.

Погорільське поповнення загону було досить велике — понад п'ятдесят чоловік.

Але в тому-то й справа, що це число насправді треба значно збільшити. Наступного дня після бойової операції до нашого табору прийшло більше десятка добровольців, а через день — ще двадцять два. Приходили й на третій день, і на четвертий, і вже не тільки з Погорільців. З'явилися люди з Богданівки, Олешні, Ченчиків, Самотуг. Старики і підлітки, жінки й дівчата, навіть дванадцяти-тринадцятирічні діти приходили і прохали «записати їх в партизани».

У всіх цих селах, розташованих в радіусі десяти-п'ятнадцяти кілометрів, того раннього ранку, коли в Погорільцях відбувся бій, люди виходили на вулиці,

дивилися на заграву й слухали: з надією і трепетом слухали відгомін бою. Стріляли кулемети, міномети, гармати, вибухали снаряди. Всі розуміли, що це не могла бути просто каральна експедиція.

Прорвалася Червона Армія? Скинули десант?

Яких тільки здогадок не було в людей!

У нас були тисячі глядачів і слухачів. І чутка, звичайно, рознеслася вмиль. Без газет, без радіо у всіх близьких і далеких селах знали, що вийшли нарешті з лісу партизани і б'ють окупантів.

Ще недавно фашисти та їх ставленики скрізь дзвонили, що ніяких партизанів нема. У лісах переховуються незначні групи «більшовиків-бандитів». Незабаром їх виловлять і повинують. А тепер гітлерівці, охоплені панікою, розбігаються по полях і шляхах в самих калісолах... Легко сказати, наскочити на такий гарнізон. Значить, у лісах не маленькі групи, там сотні, а може, і тисячі партизанів. І в них є кулемети, міномети, гармати!

Самі фашисти тепер повсюди кричать, що на них напав великий, добре озброєний загін. Не можна ж, дійсно, визнати, що гарнізон розбігся під натиском групи «більшовицьких бандитів».

У Чернігівській області це був перший помітний виступ партизанів. Він показав народові, що є в нього надійні захисники, хоробрі воїни.

* * *

Ми закріпилися в лісі. Мало не щодня то з одного, то з другого боку йшли на нас в атаку німці, мадяри. Траплялось, що вони кидали і заново створені поліцейські частини. Годині о десятій-одинадцятій ранку в таборі оголошувалась тривога. Дві чи три роти рушали назустріч ворогові; це була майже позиційна війна.

Іноколи і ми влаштовували наскоки на гарнізони противника. Не всі вони, звичайно, були вдалими, як у Погорільцях, проте досить дошкуляли окупантам. Створювалася нібито рівновага. Здавалось, що окупанти примирися з нашим існуванням, погодилися, що до певного часу ліс є зоною партизанів.

Та незабаром ми зрозуміли, що німецьке командування в той початковий період свідомо не кидало проти нас великих сил. Ворог обрав провокаційну тактику,

Німецьке командування було впевнене, що партизанів, які лишилися в лісах, воно зможе виловити і знищити, коли завгодно. Першорядним же завданням воно вважало організацію влади, повне поневолення народу. «Вселити жах у всіх, хто залишиться жити. Тупіт німецьких чобіт повинен викликати тремтіння в серці кожного руського»,— таку мету ставив гітлерівський кат Розенберг перед солдатами окупаційної армії.

Але ця програма жаху зазнала провалу, як і все інше, що вигадувалось фашистами. Вони були в той час самовпевнені й нахабні. Одного разу наші партизани привели до штабу язика — унтер-офіцера військ СС. Для допиту ми викликали перекладача з роти Балабая — Карла Швейдліха. Карл був уродженцем України, справжньою радянською людиною.

Під час допиту есесівець спитав нашого перекладача:

— Ти німець?

— Так,— відповів Карл,— я німець, але не одурачений Гітлером.

Есесівець, хоч і був зв'язаний, намагався вдарити Карла ногою. І навіть тоді, коли дістав ляпаса, все ще продовжував плюватися і верещати.

— Дурні,— галасував він.— Вас усіх виловлять через два тижні й повісять.

— Чому через два тижні? А зараз що,— кишка тонка?

— Ви поки що потрібні нашому командуванню.

Тоді ми розсміялися. Але в словах есесівця була частка правди. Окупаційні власті розраховували, що їм пощастить підняти проти партизанів населення. Де-неде гітлерівці самі створювали фальшиві партизанські загони. Окупанти дали зброю випущеним на волю карним злочинцям, залеклим бандитам, дозволили їм грабувати і вбивати населення. Єдина умова, яку ставили перед ними,— це скрізь галасувати, що вони партизани.

Це був хоч і підступний, але дурний план. На такий гачок потрапляли тільки дуже наївні люди. Більшість же населення безпомилково відрізняла справжніх партизанів від провокаторів... Народ, шукаючи захисту від цих бандитів, звертався не до окупаційних властей, не до поліції, а до нас.

За допомогою населення наша розвідка встановила, що одна з таких банд перебуває на хуторі Луківці,

Корюківського району. Взводів під командуванням Козика і його помічника по обкому Балицького було доручено знищити провокаторів, які називають себе партизанами.

Їх захопили зненацька. Роззброїли і вивели на вулицю хутора. Все населення зібралось дивитися, як судитимуть бандитів. Балицький прочитав народові листівку обкому: «Хто такі партизани». Тут же роздали потерпілим все награване майно, яке знайшли, а бандитів усіх до одного розстріляли в присутності жителів.

Після Погорільської операції німецькі гарнізони в навколишніх містечках і селах одержали значне підкріплення. За даними нашої розвідки, противник зосередив навколо Рейментарівського лісу до трьох тисяч солдатів. Вони не поспішали воювати з партизанами, віддаючи перевагу більш легкій «роботі» — розправі з населенням.

Запалали села. У своїх плакатах і листівках гітлерівці писали, що «знищують партизанські гнізда». Карателі виганяли людей з хат. Тих, хто опирався або затримувався, щоб взяти з собою необхідні речі, тут же розстрілювали. Теплий одяг, велосипеди, патефони, годинники, цінності грабували. Худобу забирали. Хати підпалювали.

У найближчих до нас районних центрах — Холмах і Корюківці — з'явилися бургомістри. Почали «працювати» польові та господарські комендатури. Прибули й розташувалися в будинках з глибокими і просторими підвалами гестапівці. У курортному містечку Сосниця, там, де зливаються Десна і Убідь, розташувався з своїм штабом начальник поліції Лівобережжя України пан Добровольський. В усіх населених пунктах спішно створювались поліцейські команди і «обиралися» старости.

Більшість старост, поставлених окупантами, були найлютішими ворогами народу. Партизани вели з ними боротьбу, викривали їх перед населенням, а найпідліших, найжорстокіших нещадно знищували. Але траплялося, що фашисти, не знаходячи в селі явного зрадника, примушені були висувати старостою людину, недостатньо ними вивчену: аби тільки не комуніста і не дуже активного прихильника Радянської влади. Отже, перед тим як вживати будь-які заходи проти старости того чи іншого села, ми спочатку довідувались у населення, що за людина. І коли староста хоч трохи вагався, ми підси-

лали до нього своїх людей, намагаючись схилити на свій бік.

Крім того, ми намагалися, вдаючись до різних хитрощів, поставити старостою свою людину. З першої книги читач уже знає про одного з таких ставлеників більшовицького підпілля — Єгора Бодька, якого було залишено в Лісових Сорочинцях заздалегідь. Райком партії прямо намітив його на цю посаду. І тепер ми продовжували підбирати нових людей для такої роботи.

Якось вночі, повертаючись з обходу до штабної землянки, я почув голосний сміх Миколи Микитовича. Сміявся він завжди дуже весело і завзято. Відчиняю двері, дивлюсь, сидить він з двома дідами біля лампи. В обличчя я їх не знав, отже — не партизани.

Глянувши на мене, Попудренко знову розкотисто засміявся.

— Ні, ти послухай, Олексію Федоровичу! Оце депутація, так депутація!

Але старики, очевидно, не поділяли його веселощів. Один з них дивився просто-таки похмуро. Другий, побачивши мене, підвівся і з образою в голосі промовив:

— Коли ми дурні, так поясніть. Ми до вас по допомогу й пораду прийшли.

Попудренко відразу став серйозним.

— Повтори, папаша, все, що мені говорив. Розкажи нашому командирові. Ти не ображайся. Справа дійсно важлива, і ми вже її якось вирішимо. А сміюсь я не з вас... Просто подобається мені те, що ви розповідаєте.

Старики перезирнулись, і коли я сів проти них за стіл, почагував тютюнцем, почали розповідь:

— Ми з хутора Гути...

— Ви б, товаришу командир, наказали, щоб до вас легше було досягнути. Дві години нас на заставі тримали, а справа невідкладна.

— Ми з хутора Гути, — повторив перший. — Був, приходив від вас, від партії чи від партизанів, агітатор. Той агітатор зведення читав, спасибі, розказав нам, які діла на фронтах і як треба німців бити та обдурювати.

— Високий такий, чорнявий. Прізвища ми його не знаємо. Але говорить добре, за душу так і бере...

— Як, значить, німців обдурювати, щоб вони нас не дуже утискували. Той агітатор сказав, що прийдуть до хутора німці старосту виділяти. Щось на зразок виборів робитимуть. Так він нам пояснював, щоб ми заздалегідь

людину серед нашого народу підшукали. Старосту, значить, щоб він, той наш чоловік, перед німцями поводився немовби він для них, а перед нами своїм був. Еге ж так, Степане? — звернувся оповідач до свого супутника і глянув на Попудренка, мовляв, що ж тут смішного?

— Так, — підтвердив Степан, — точно так. І ще він сказав, щоб той наш хлопець сам пішов до коменданта, заявив, що він буцімто куркуль, співчуває німецькому порядку. Адже так, Іване?

— Все так!

— Зібралось нас сім чоловік. Та й почали ми один одного умовляти: «Бути тобі старостою, Степане. Підти, Іване. Ну, тоді вже тобі в старости, Сергію Васильовичу!» Всі відмовляються. — Старик затягнувся тютюновим димом і багатозначно помовчав.

— Справді, — обережно зауважив я, — це справа складна. Важка справа. Треба так зіграти, щоб німці повірили. Інакше швидко буде такому старості петля! Небезпечна річ. Для цього діла потрібна дуже смілива й самовіддана людина!

— Яка ви кажете?

— Самовіддана, кажу, мусить бути людина. Така, щоб і на смерть пішла за народ, коли це буде потрібно.

І я коротко розповів старикам про Бодька, про його роботу і героїчну загибель на посаді заступника старости в Лісових Сорочинцях.

Розповідь моя стариків захопила й розхвилювала. Помовчали вони, а потім Степан сказав:

— Так, ви правильно кажете. Смерть тепер не з коєю, а з німецьким автоматом ходить. Загинути легко. Важливо розуму не втрачати. Отой ваш товариш Бодько, що пішов заступником старости, він же причину мав. Перевірили — точно, з партії виключений, можна таку людину до німецьких справ підпустити. Значить, сміливість його була розумна. А в нас інша справа, то варишу командир...

— Ви, бачу, — озвався Степанів товариш, — гадаєте, що у нас всі боягузи? Ні, це не так. Німці ж не такі дурні, щоб кого завгодно на таку посаду ставити. Вони приглядаються, промацують. Так і ми, немовби з німецьких позицій своїх людей переглянули. Скільки у нас на хуторі чоловіків лишилось? Ну, Ярему, того рахувати не доводиться, божевільна людина. Василя Кожуха теж із списків довелося виключити, бо йому го-

ловне в житті — самогон: Без них, без оцих божевільних, сорок два чоловіки...

— І народ нічого. Хороший, радянський народ. Є міцніші, є і слабкіші. Так ми б і підтримали. Не в тому біда, товаришу командир... Зібралось, значить, ото нас кілька чоловік разом з колишнім головою нашої артілі. Почали народ перебирати. Хто що собою являє. Немовби як по пам'яті кожному анкету заповнюєм: годиться він німцям у холуї, повірять вони в його солідарність чи розпізнають та повісять.

— Хотіли спочатку Олександра Петренка.

— Він хлопець з головою і молодий, сорока років йому ще нема.

— Ревізійною комісією в колгоспі заправляв. А до того років п'ятнадцять тому, еге ж, не менше, як він у комсомолі одним з головних був: член бюро, чи що...

Я обірвав стариків.

— Дуже помітний чоловік. Не можна, товариші, такого. Це ж моментальний провал...

— Так ото ж і ми говорили. Не можна його, ніяк не можна! Другого спробували — Хижняка Андрія. Цей голова комісії по держкредиту і позиці. Під час розкуркулювання активно діяв. Відвели й цю кандидатуру.

— Потім є ще в нас Дегтяренко. Тихий, зовсім старий, віруючий чоловік, але добре тямущий. Спитали в нього: «Можеш бути старостою?» — «Я, — відповідає, — за народ постою. Я, будь ласка, не відмовляюсь. Тільки є заминка...» — «Яка така заминка, Павле Спиридоновичу?» — «А та, — відповідає, — заминка, що мій старший синок Микола — полковник Червоної Армії, а мій середній синок Григорій в місті — Вільнюс те місто називається, — так він там у райкомі партії працював. А моя дочка Варвара Павлівна, самі знаєте, у Києві, у трамвайному тресті, була помічником управляючого... Ну, а тепер самі розсудіть, підходжу я, їхній батько, у старости?» Ну, ми постановили, що не підходить.

— Становище важке, — змушений був погодитись і я. Тепер вже стало зрозуміло, чого сміявся Попудренко. Нелегко було й мені стримати посмішку.

— Ні, ви заждіть, товаришу Федоров. Шукаємо ми Ключника Гарасима. Похмурий такий, брови — як ті козири. Зовнішність його напевно сподобалася б німцям. Приходимо ось з Іваном до нього в хату. Нема. Жінку

запитуємо: «Де?» — «Не знаю», — каже. Тільки ми вишли з хати, бачимо, а він через балочку з клучком до лісу подався. Кличемо його: «Гарасиме! Гарасиме!» Вертається. «Чого?» — «Послужи, Гарасиме, народові. Ти всі роки Радянської влади мовчав — ні «за» ні «проти» не говорив. Тобі старостою в самий раз бути. Ти мовчки управляй. Мовчки з німцями, мовчки з нами. А коли треба буде, так і покарай кого, буцімто за порушення німецького порядку. Головне, щоб тайна народна була від німців прихована. Партизан коли прийде чи полонений син до матері повернеться, — його захвати треба від німецького ока...» Подумав Гарасим, почухав потилицю та й відповідає:

— Не можу!

— Чому?

— Не можу — та і все! Чого ви до мене причепились? Коли б міг, з радістю... — І знову мовчить.

— Та ти скажи, Гарасиме, — допитуємося в нього, — ми ж свої люди.

— Ну, добре вже, скажу. Соколенка знаєте?

— Який такий Соколенко? У нас на хуторі Соколенка немає...

А самі з Іваном переглядаємось. Чого, мовляв, Соколенка згадав? Цей Соколенко, відколи Радянська влада стоїть, про наші хуторські справи в газетах все чистісінько друкував. І в районній, і в чернігівській, навіть у київській газеті замітки пропечатувались із таким підписом. Яку розтрату хто зробить, чи погано працює голова, або ще яке неподобство: враз стаття. І вірші він писав, отой Соколенко.

— Диваки ви, — пояснює нам Гарасим. — Соколенко — це ж я і єсть! Псевдонім мій Соколенко. Зрозуміли тепер? То який же з мене буде староста? Мені самому одна дорога — до партизанів податися!

— І так, товаришу командир, — скаржився Степан, — за кого не візьмемось, то обов'язково — чи депутат райради, чи член сільради, а той стахановець, а той бригадир... Куди не повернись — все народ для цього діла негожий.

Старий замовк і глянув на мене. Вони обоє підвелись. Але мені пощастило приховати посмішку. Посадив я їх знову.

— Та ви зрозумійте, товариші, — сказав я, — те, про що ви розповідаєте, просто чудово.

— Що ж тут чудового? Поставлять нам німці Гороха Петра, а може, й того гірше,— Солом'яного Івана. То ж злодій. То ж такий хуліган, що не тільки чужі,— свої шибки б'є... Той у старости піде охоче. Він до німців так і липне.

Повернувся Попудренко.

— Ну що, Миколо Микитовичу, ми порадимо товаришам?

— Надішліть до нас,— почали прохати старики,— кого-небудь з далекого села.

Але вони змушені були погодитись з нами, що добір кадрів старост все-таки не наша справа, а також зважити й на те, що німці не затвердять людини, яка приїде з іншого місця.

Довго думали й погодились на тому, що, мабуть, кращої кандидатури за Соколенка їм не знайти. Вірніше, не Соколенка, а Ключника. Тим більше, що Ключник дійсно прибув учора до лісу і вже зарахований до однієї з рот.

Черговий його викликав. Це був колгоспник років п'ятдесяти двох. Обличчя велике, важке. Погляд з-під брів суворий, губи міцно стулені...

— Даремно ви, товаришу Ключник, розкрили свій псевдонім. Ось ми вирішили, що краще за вас ніхто з посадою старости не справиться.

Він кивнув головою.

— Як ви гадаєте, люди, яким ви розкрили свій псевдонім, вам не зрадять?

— Так ми ж тільки двоє й були, товаришу командир! — вигукнув один з стариків.

— Ну, значить, не підведуть,— сказав Попудренко.

Ключник кивнув головою.

— Так ви розумієте, що це потрібне діло і що, крім вас, нікому йому доручити?

— Тепер зрозумів.

— Ну, тоді хай вам щастить! Ідіть, працюйте... Головне — не попадайтесь.

На цьому ми розпрощалися. Через кілька місяців, коли почала виходити партизанська друкована газета, в ній досить часто під сільськими замітками з'являвся підпис Соколенка. Ніхто так і не дізнався, що пише ці замітки затверджений гітлерівцями староста хутора Гути.

Із спалених сіл жителі, які вціліли, розбрелися по всій області. На возиках, на саморобних саночках везли вони дітей і клунки з речами. Сотні родин тяглися по дорогах, шукаючи притулку у родичів, знайомих, а то і просто в добрих людей. Прибуде отака розорена сім'я, збіжаться з усього села люди — слухають сумні розповіді.

Такі «збори» коменданти і старости не забороняли. Навіть заохочували. «Нехай, мовляв, слухають і жахаються. Це примусить їх бути покірними». Так, напевно, міркували представники окупаційних властей. Потім вони вже отямилась. Зрозуміли, що, де б не збирались радянські люди, з чого б не починали розмову, обов'язково закінчать тим, що треба мститися й винищувати гітлерівську погань.

Але далеко не всі люди із спалених сіл ішли до родичів і знайомих. Десятки і сотні знаходили собі притулок у лісах. «У нас на заставах, — жартували партизани, — як у бюро перепусток — черги». Особливо багато приходило людей ночами та після денного бою. Хто-небудь із штабу чергував, приймаючи новаків. Ці новаци були тими самими росіянами і українцями, в серці яких, за розрахунками Розенберга, тупіт німецьких чобіт мусить викликати жах. Ці люди приносили з собою пістолети, гранати, патрони. В той час кожний міг знайти для себе зброю на полях, де відбувалися бої. І кожний, хто приходив, одразу розповідав історію про свою ненависть. Ці історії розповідалися спочатку у штабі, потім новим товаришам у землянці чи біля багаття.

Із хутора Майбутнього прибув старик — колгоспник Товстоніг. Його дехто з наших хлопців знав і раніше. Він робив партизанам різні послуги, давав притулок нашим розвідникам і зв'язковим. Дорога до табору була йому відома. І ось рано-вранці з'явився він якось із трьома дівчатами. Одна з них привела з собою корову. Мене викликали на заставу. Старик домагався, щоб підійшов до нього найголовніший начальник.

— Так оце ти і є Федоров? — спитав мене старий, простягаючи руку. — Чув. Про твій загін добра слава гримить. Твої хлопці в мене бували. Нічого, хлопці хороші, добрий народ. Шкода тільки, що синів у мене

немає, а то б я благословив їх до тебе... Сам би пішов, та вже роки не ті, втому відчуваю.

Я, слухаючи його, позирав у той же час на дівчат, одна за одну краща. Рум'яні, міцні. Старшій — років двадцять два, середній — літ вісімнадцять, а молодша — ще підліток, років шістнадцяти. Вона тримала в руках вірвовку, прив'язану до шиї корови. Корова мотала головою, тягнула дівчину набік.

— Розка,— шепотіла їй дівчина,— та тихше, ти, Розка!

— Хвилюється твоя Розка,— сказав я, щоб залучити до розмови і дівчат.— Не звикла взимку по лісах блукати.

Після моїх слів рум'янець так і залив обличчя дівчини до самої шиї.

— Нічого,— опустивши очі, прошепотіла вона.

— Що, гарні мої дівчата? Як скажеш, товаришу командир? Ось ця, будьте знайомі, Настя, найстарша моя, дев'ятирічну освіту має. А це середня — Паша, років їй вісімнадцять, але вже ланковою була в колгоспі. І Шура, Олександра Тимофіївна, мамина улюблениця, з своєю подругою Розкою...

— Тату,— запротестувала дівчина,— не смійтесь...

— А що, ми сюди плакати прийшли? Тут, Шурочко, народ веселий. Гармоніст у вас є? Мої дівчата, товаришу командир, всі троє співають гарно... Ну як, береш замість синів? Та заодно вже і корову цю забирайте. Ми з старою якимось проживемо.

Я не одразу відповів. Старик насторожився.

— Ти не дивись, товаришу командир, що вони мовчазні, дівчата мої, в них сила єсть.

Всіх трьох дівчат зарахували бійцями. Старші освоїлись швидко. Ходили в розвідку, брали участь нарівні з чоловіками в боях. Всі троє прекрасно співали. А Шура стала заспівувачкою. Але так і не змогла перебороти в собі соромливості. Ніжна душа. Коли починали при ній розповідати грубуваті партизанські історії, вона підводилась і йшла геть.

Ми призначили Шуру спочатку санітаркою. Вона не відмовилась, але була ображена. Їй дуже хотілося брати участь в боях. Маленька, кругловида, рожевошока дівчина. Через плече в неї санітарна сумка з червоним хрестом, завжди переповнена.

— Що там у тебе в сумці, Шуру? Дуже вона важка!

Дівчина враз стає як мак і, одвівши очі, тихо відповідає:

— Це патрончики!

Добилася нарешті Шура, щоб їй дали гвинтівку. У першому бою, коли командир наказав уже відступати, — гітлерівців було разів у п'ять більше, і групі партизанів загрожувало оточення, — Шура не відповзла разом з іншими бійцями, а продовжувала відстрілюватися з-за пенька.

— Давай, давай сюди, Шуро! — крикнув до неї командир. — Чого затримуєшся?

Вона приєдналася до бійців і, виправдуючись, сказала:

— Мені ж ніхто не казав. Командир кличе: «Хлопці, відступайте!» А я ж не хлопець...

Поки наш загін не відходив далеко, старий Товстоніг регулярно навідував дочок. А провідуючи їх, заходив і до мене. І завжди приносив з собою подарунок: кілька яєць, кисет тютюну. Щодо куріння, то я, можна сказати, повністю перейшов на його утримання... До дрібниць розпитував мене старий про поведінку дочок і про їхні бойові якості.

— Схоже, батьку, що ти не в загін віддав своїх дочок, а до школи.

— Авжеж, — відповів він спокійно. — Нехай навчаються!

Одного разу прийшов до загону старик 65 років, безпартійний сільський вчитель Семен Аронович Левін. Це був сивий, худенький дідок, але ще бадьорий. Уже наступного дня він почав вимагати для себе роботи. Його відрядили на кухню — допомагати куховарці. Почистив він два чи три дні картоплю, а тоді приходить до командира роти.

— Візьміть мене на бойову операцію, дайте можливість повоювати... Те, що старий, — не заперечую, але випробуйте...

І домігся свого. Брав участь у кількох боях. Пам'ятаю, коли вирушили на операцію до Семенівки за тридцять з чимсь кілометрів, старик усю дорогу йшов нішки, хоч йому пропонували:

— Сідайте на сани, адже ви людина немолода, вас ніхто не осудить.

— Облиште, я не гірший за вас, — відповідав він мало не з обуренням, — які я маю привілеї? Коли вже

ви мене визнали бійцем, то дозвольте бути нарівні з усіма.

Тільки після того, як на його рахунок з'явилось шість знищених ворогів, Левін згодився перейти до господарської частини.

У нас були десятки стариків-помічників. Не всі вони увійшли до загону. Та ми і не домагалися залучати їх, тягти у ліс. Далеко більшу допомогу вони подавали нам у своїх селах і як розвідники, і як зв'язкові. В їхніх хатах часто були явочні квартири.

У селі Балабах, Холминського району, жив хитрючий дід Улян Сірій. Було йому тоді 76 років. Тричі він потрапляв до рук окупантів і поліцаїв. Вони його нещадно били, а дід кричав щосили, плакав.

— Та спитайте ви людей,— галасував старий в комендатурі,— я ж тихої поведінки. Хіба літа мої партизанські? Куди вже мені при моїй силюнці такими ділами займатись. Та я зроду не бачив отих лісових бандитів.

Улян так щиро й люто лаяв партизанів, що поліцаї та гітлерівці відпускали його.

А наступного дня дід знову йшов до лісу на зв'язок з партизанами. Пам'ятаю, якось прийшов Улян до штабу дуже злий. Увесь аж тремтить від обурення:

— Які у вас тут порядки? Це знущання з старої людини. Є домовленість — значить, виконуй, а інакше яка ж з тебе військова людина?..

Сердився він, виявляється, на Балабая. Вони домовилися, що Улян прийде на узлісся о другій годині дня і гратиме на сопілці.

— Я ж їм не хлопчик, а стара людина. Мені мішки тягати по снігу важко. Я дудів-дудів у ту сопілку, забрів по груди в сніг,— ніхто не йде. У мене цибулі з півпуда та тютюну два кіло. Увесь спітнів. Хіба довго тут до простуди?.. Вліпи ти йому, Олексію Федоровичу, догану в наказі...

— Можливо, була поважна причина?

— А ти розслідуй, на те ти і влада.

Почувши, що люди Балабая в той день були зайняті на будівництві землянок і за цюканням сокир не чули його сопілки, Улян погодився пом'якшити кару.

— Все ж таки він повинен пам'ятати. І не давай ти йому ані крихти тютюну з того, що я приніс.

У селі Перелюб, того ж району, хазяйкою явочної квартири і розвідницею була вісімдесятилітня колгоспниця Марія Іллівна Ващенко. У лісі вона бувала рідко, але у себе вдома приймала десятки наших людей, годувала їх, прала їм білизну. У підвалі її хати знаходився склад партизанських листівок. За цими листівками приходили до неї люди з далеких сіл.

Запам'ятався мені випадок, який повторювався і в інших місцях. Після бойової операції ми їхали на кількох санях через спалене німцями село Тополівку. Якось дивно змішалось в той час і журливе, і веселе, одчайдушне й сумне. Після пожежі в селі лишилося не більше п'яти хат, та й ті закопчені, а місцями обвуглені. Скрізь височіли комини. На холодних печах лежали, згорнувшись, коти. З якихось чорних дірок виповзали діти й бабусі. Незабаром з'явилися дівчата й молодиці. Вони привітно махали до нас руками й посміхались. А наші хлопці вигравали на гармонії і хоч безладно, зате голосно співали пісень.

Іскрився проти сонця сніг, добре бігли коні.

З уцілілої хати несподівано вискочив на вулицю парубок років двадцяти п'яти в одній гімнастерці. Слідом за ним вибігла жінка.

— Куди ти, куди? Вернись!

Але хлопець ухопився за голоблю моїх саней і побіг поруч з кіньми.

— Дозвольте...— задихаючись, говорив він.— У мене зброя є... Та відстань ти!..— злобно крикнув він на дружину, яка вчепилася в його гімнастерку.

На бігу він у кількох словах виклав свою військову біографію.

— Був мобілізований, товаришу командир, але не встигли відправити до частини, як раптом німці... Дозвольте приєднатись. Зброю маю.

Я кивнув головою. Хлопець побіг до хати, і не встигли наші останні сани проїхати повз його двір, як він з'явився знову з ватником під пахвою, з гвинтівкою в одній руці і двома гранатами в другій. У сани він вскочив на ходу. Дружина його ще з хвилину бігла за нами. Погрожувала, благала, але чоловік одвернувся від неї і заспівав пісню разом з своїми новими товаришами. Це був Осьмачко — згодом один з кращих наших мінометників.

І потім майже в кожному селі, через яке ми проїжджали, хто-небудь просився до нас.

Одного разу мені доповіли, що на заставу прийшли чотири хлопчики. Хлопчики ці в маскувальних халатах, за халявами в кожного з них ніж і ложка, як у справжніх бійців. Я наказав привести хлопців до штабу. Дійсно, поверх піджачків вони накрутили на себе простирадла й пелюшки. Старший — років чотирнадцяти, — приклавши руку до шапки, відрпортував:

— З'явилися на ваш розгляд, як повністю осиротілі.

Найменший, худенький хлопчик, хоч і стояв, наслідуючи старших, навияжку, проте тремтів від холоду чи від нестерпного бажання розплакатись. Під носом у нього висіла крапля. Помітивши мій погляд, «командир» групи підскочив до малого, діловито витер йому носа і знову, виструнчившись, продовжував рапортувати:

— Як повністю осиротілі діти з села Іванівки, Корюківського району: Хлоп'янюк Григорій Герасимович, 1926 року народження, мій брат, Хлоп'янюк Микола Герасимович, 1930 року... А це буде його друг, М'ятенко Олександр, того ж року, і М'ятенко Михайло, дошкільник, шести років...

Я спинив «командира», завів їх усіх чотирьох до землянки, звелів принести гарячого чаю. Сюди набилося чимало народу. Всі навперебій задавали хлоп'ятам запитання. Вони покvapливо їли, вертіли головами, але самі не відповідали, позираючи на старшого. А старший розгубився. Рапортувати вже не було чого, а розповідати він не підготувався.

«Командир» розплакався раніше за своїх «солдатів». Правда, він вибіг у ліс і там, притулившись до сосни, дав уже повну волю сльозам.

Історія хлоп'ят була жахлива. Дружину комуніста — сержанта Червоної Армії — Параску Юхимівну Хлоп'янюк убили в її ж хаті начальник корюківської поліції Мороз і поліцай Зубов. Вони забрали з хати все цінне. Хлоп'ят не зачепили, можливо тільки тому, що не було охоти за ними ганятися. Хлопчики повернулись додому тільки вранці. Вони самі на своєму городі викопали неглибоку могилу, самі без сторонньої допомоги, не запрошуючи нікого з дорослих на похорон, засипали тіло матері мерзлою землею та снігом. Родичів у них поблизу не було. Брати лишилися вдвох. Невеликий запас картоплі та борошна кінчався. Як жити далі? Куди йти?

Якось вночі до села увірвалася група наших партизанів. Хлопчики стежили за боєм. Вони побачили смерть одного з убивць своєї матері — поліцая Зубова. Бачили також, як партизани підпалили старостину хату. А потім разом з дорослими колгоспниками помчали до складу з зерном, його відкрили партизани. Діти відрами наносили собі до хати пшениці та так і заснули на ній. А вранці дізнались, що партизани з села вийшли. В той же день їхню сусідку Наталку Іванівну М'ятенку одвели до поліції. Вона звідти не повернулася. Лишилося ще двоє сиріт: Шура і Мишко. А тут надійшли вісті з сусіднього села Софіївки. Там поліцаї вбивали не тільки дорослих, але й дітей. Тоді Гриша зібрав молодших своїх товаришів по нещастю і виголосив перед ними коротку промову:

— Давайте йти в партизани, інакше нас перестріляють.

Досить хазяйновито підготували хлоп'ята свій вихід. Поклали в торбинки по дві пари білизни, солі, насипали пшениці, взяли сковороду, ножі, голки, нитки, коробку сірників. Два середніх хлопчики розвідали, де немає постів поліції, а вночі всі четверо, накинувши на себе протиградла, поповзли городами на поле, а потім подалися до лісу. У лісі блукали вони три доби. Розпалювали багаття, спали біля них. І, коли їм вірити, до того часу, поки не потрапили до мене в землянку, — ні разу не плакали.

Двоє з хлоп'ят — Гриша і Коля Хлоп'янюки — лишилися у нас в розвідці. А братів М'ятенків ми примушені були в скрутні дні залишити в одному з сіл на виховання добрим людям.

Найбільше в ці дні приходило до нас молоді. Ми не могли, розуміється, приймати до загонів усіх дітей піонерського віку, які хотіли стати партизанами. Їх було сотні, коли не тисячі.

Деяких приваблювала романтика боротьби, наївне прагнення «постріляти з справжньої рушниці». Але більшість колгоспної дівчороти старше десяти років дуже добре розуміли, який страшний ворог фашист. Вони бачили жадність, звірства, жорстокість ворога. Багато хто, як і прибулі до нас брати Хлоп'янюки та М'ятенки, залишились сиротами. Їхні серця були сповнені гострою жадобою помсти катам.

З якого віку юнак може бути повноцінним бійцем? Відповісти на таке запитання нелегко. Іноді міцний, мускулястий хлопчина років п'ятнадцяти, чудовий помічник в селянській хаті, прийде до загону і вже на третій день розхникається так, що треба швидше його позбутися. Та він і сам проситься під час походу: «Залишіть мене в селі, не можу більше». А то і просто втікає, але гвинтівку і пару гранат намагається потягти з собою. Чи можна застосовувати до нього дисциплінарні заходи, обов'язкові для всіх партизанів? Звичайно, ні.

Однак часто бували випадки, коли чотирнадцятилітнього худенького хлопчика охопить така нестримна ненависть до ворога, що він стає, як кажуть у народі, двожилним. Такому ніякі випробування не страшні. Спить на мокрій землі і схоплюється свіжий, як огірок. Стоїть на посту кілька годин підряд і не скаржиться. Під час переходів завжди веселий і інших розважає жартами. Таким був у нас Вася Коробко, та й Гриша Хлоп'янюк від нього не відставав.

Все ж ми примушені були визначити в своєму написаному статуті, що молодше шістнадцяти-сімнадцяти років у партизани приймати не можна. Нас, звичайно, намагалися обдурити, і, ніде правди діти, траплялось, обдурювали. Адже не у всіх є документи. Прийде здоров'як кремезний, говорить, що йому дев'ятнадцять років. Документів у нього нема, не влаштовувати ж йому експертизу. А потім, коли в чомусь серйозно провиниться,— плаче, признається, що йому лише п'ятнадцять, просить полегкості. Деякі загони примушені були навіть влаштовувати у себе чистки: виключати цілі групи занадто молодих. Але це було лише в початковий період. Пізніше і сільські хлопчики знали, кого приймають до загону. А ті, які все ж таки ставали партизанами, пристосовувались до загальних вимог. Перевиховував і гартував їх наш комсомол.

Деякі, навіть не дуже міцні фізично, члени комсомолу, що прибували до нас у загін, виявили себе з самого початку найвитриманішими, а головне, найсвідомішими бійцями.

Для них була зрозуміла класова суть війни. Звичайно, і комсомольці тільки з книг та хіба по розповідях старших знали, що таке капіталізм, але комсомольська організація ще до війни допомогла їм зрозуміти і усвідомити, що ворог прийде до нас саме з капіталістичних

країн, і тепер вони бачили, що гітлерівський солдат не тільки вбиває, палить і руйнує. Він несе нашим людям жахливе майбутнє, повертає їх до капіталізму, хоче зробити рабами.

Молода людина, політично грамотна, розуміла, що провадиться жорстока боротьба за збереження першої в світі соціалістичної держави.

У свідомої молодої людини, політично грамотної, далеко більше стимулів до того, щоб сміливо йти у бій. Вона не лише месник. Ні, така молода людина — революціонер, захисник соціалізму, будівник комунізму.

Після одного з боїв цього періоду в обласному заго-ні з'явився хлопчина років п'ятнадцяти, худенький, маленький. На носі — ластовиння. А в очах у нього завжди світиться захват, і голос дзвінкий, поводить-ся за-дерикувато. Вечорами, на привалі, біля партизанських багать, він обов'язково про щось розповідав. Саме біля багать. То в одному, то в другому, то в третьому місці чути було його швидко балачку. А розповідати в нього було про що.

У нас його мало не розстріляли. Справді, як бути? В розпалі бою по тонкій кризі річки з боку противника повзе людина з двома гранатами біля пояса. І повзе не куди-небудь, а прямо до замаскованого в кущах партизанського кулемета. Біля самого берега провалився, змок до рубця, але, бісеня, продовжує повзти. Чіпляється за кущики трави, за коріння дерев, лізе по косогору на очах у противника. І ворог щадить його, не стріляє.

Наші кулеметники, помітивши це, підкликають двох бійців, і ті — навперейми. Несподівано вискакують із-за куща, навалюються на «ворожого лазутчика», затикають йому рота, скручують руки, дають зопалу пару ляпасів і тягнуть до штабу. Вони певні, що взяли язика. Дивно тільки, що «ворожий лазутчик» не тільки не чинить опору, а навіть виявляє надзвичайну радість і намагається розцілувати своїх конвойних. А втім, не так-то легко переконати бійців, а також і штаб, що ти дійсно прагнув потрапити до партизанів. Лунали вигукити:

— Бреше він!

— Розстріляти, гада!

Але тут, на щастя, з'являється Маруся Скрипка, секретар комсомольської організації, кидається до «язика» і кричить:

— Володька?! Звідки? Та це ж Володька Тихоновський, син Андрія Івановича. З Корюківки.— І з цими словами обіймає його.

Увечері того ж дня Володя починає свої нескінченні розповіді. Спочатку йому не дуже вірять, але слухають охоче. «Нічого, до ладу бреше»,— кажуть про нього і намагаються збити питаннями. Та збити його не так легко. Він називає місце дії і число, і годину, і прізвиська людей, які багатьом відомі.

— Володю, скільки тобі років?

— Сімнадцять! Знову не вірите? Чесне комсомольське, я в дев'ятий клас перейшов— ось і полічіть. Я вже два роки як член ЛКСМУ. Але мене все одно вважали маленьким. Навіть батько. Він зараз у Корюківському загоні в Короткова. Ось зустрінемося з ними, батько сам все підтвердить...

З Корюківським загonom ми дійсно до того часу ще не зустрічались, але вже знали, що він діє на відстані вісімдесяти кілометрів від нас. Було також відомо, що серед його бійців є заступник голови Корюківської сільради Андрій Тихоновський— батько Володі.

— Значить, не взяли тебе в партизани, а ти сам пішов і примусив себе визнати?

— Не примусив, а просто домігся... Німці вже ось вони, за три кілометри від села, а батько тільки збирається. Інші комуністи давно евакуювались, а він сидить. У мене навіть виникла підозра: «Хто його знає, може, надумав до німців перекинутись». Та з того, як він поведився раніше, паче не схоже. Але коли б тільки... Слово честі, не подивився б, що рідний батько, сам би забив... Але одного разу узяв батько в торбинку трохи харчів, з матір'ю пошептався і через городи— до лісу. А я таки підслухав, що розмова була про партизанів. Я тоді слідом за батьком бігти. Доганяю, прошу взяти з собою,— не хоче: «Ти ще,— каже,— малий!» Ну так же було мені прикро. Довелося відстати.

І з другого боку— образивсь я на комсомольську організацію. Чому про мене забули? Адже ясно, що є злагожденість між партизанською боротьбою і діями підпільників. Я ж читав про громадянську війну. Невже тепер інакше? Невже комсомол стоятиме осторонь? Мабуть, і тут мене вважали занадто малим і нездатним до боротьби з ворогами. Коли наші частини відступали, нам з батьком залишили дві гвинтівки і карабін. Ми

закопали їх на городі. Значить, я все одно партизан, хоч мене і не взяли до загону. Іду в те місце і так собі міркую: «Раніше, ніж мене приймуть, я двох чи трьох ворогів заб'ю». Копаю, щоб вийняти гвинтівку або карабін, а там порожньо — зникло моє озброєння. Я, звичайно, зрозумів — батько передав до загону. Але злість взяла страшенна.

Коли звечоріло, пішов до райкому комсомолу. Треба хоч щось з'ясувати. Підходжу, двері відчинені, в кімнаті горить світло і чути два голоси. Розбираю слова: «Значить, ви будете в районі Бريدських дач». Мені більше нічого й не треба, біжу додому. Взяв півлітра патоки, краєць хліба, книгу М. Островського «Як гартувалася сталь», загорнув усе в рушник, поцілував на прощання матір і вирушив до лісу. Ходив з цим запасом днів зо два. Зустрів якось на просіці людей, гукнув до них здалеку: «Агов!» Вони відповіли автоматним вогнем. Ледве втік. То були німці.

Довелося мені повернутись до Корюківки. Але й там німці. Все ж таки пробрався додому. Батько, виявляється, теж не знайшов загону і ховався на колгоспній стайні. Потім перебрався до конопель. Я йому туди кілька днів носив їжу. Приходжу ото і кричу: «Ку-ку!» Він відгукується, я тоді повзу до нього. Там мій батько жив днів вісім, поки німці не виїхали. А я ходив, приглядався до них. Перший раз зрадив, що малий на зріст: німці не звертали на мене уваги.

Якось зустрічаю нашу вчительку німецької мови Лєго. Чоловік її теж якийсь іноземець. «От,— думаю,— стерво, не евакуювалася». До війни була така активна, член місцевкому, а зараз іде з німецьким солдатом, щось показує йому, сама весела... Ясно, що ждала їх і тепер буде нам шкодити. Я тоді вирішив за нею стежити.

На другий день бачу — іде одна. Я її обігнав, привітався і пішов спереду. Підходжу до колишньої крамниці і навмисне, щоб вона бачила, одірвав дошку від ганку. Вона, звичайно, спинилася: «Хлопчику, йди сюди! Ага, це ти, Володю. Нащо ти, Володю, псуєш майно, адже це тепер не радянське. При новому порядкові будемо вас інакше виховувати. Де твій тато? Він не комуніст?» Відповідаю: «У мене татусь помер». Вона, виявляється, нічого про мене не пам'ятає. «А ти не комсомолец?» Відповідаю: «Боронь боже». — «Заходь до мене, Володю, в

гості, ти, здається, хороший хлопчик». Значить, клюнуло. Тепер треба за всяку ціну знайти партизанів.

Німецькі частини рушили далі, лишилася тільки комедатура. Ходити вулицями стало не так небезпечно. Батько побачив, що я дещо тямлю, дає мені доручення: «Завтра,— каже,— на лісозаводі призначені збори корюківських партизанів. Йди по цих адресах, сповісти кого слід». Я радий. Все ж таки справжнє діло. Всіх сповістив і сам пішов потім на збори. Підходжу до лісозаводу, а дозорці кидають у мене каміння, навіть близько не підпускають. Я соромлю їх. «Як же,— кажу,— так, я народ збирав, а тепер гоните...» Пустили. Так я став партизаном. Дали мені карабін, той самий, що був у мене на городі. Але вручили урочисто, і я зрозумів, що одержую зброю для боротьби...

На цьому Володя Тихоновський припиняє розповідь, поволі робить самокрутку... Він жде, звичайно, запитань. Інтерес у слухачів зростає:

— А як же ця німкеня? Ти сказав про неї командиріві?

— Ви з батьком пішли, а як же мати? Їй від німців нічого не було?

— По-перше,— відповідає Володя,— у мене не тільки мати, але ще і молодша сестричка. А по-друге, ми з батьком дуже навіть хвилювались. Їх би легко могли розстріляти і спалити дім. Але тут трапилося таке: двоє військовополонених, які втікали з табору, біля самої Корюківки підірвались на міні. Люди з нашої вулиці, чоловік двадцять, не менше, в поліції дали підписку, що то ми, тобто, що вибухом забито батька й мене. Так і врятували матір і сестричку.

— Не впізнали забитих, чи що?

— Як це не впізнали? Прекрасно впізнали, що то не ми. Але в людей є солідарність. Тому й працювати можна. Тому ж я і міг ходити просто поміж німців. Народ не виказував. Наволочі все-таки мало. Її здалеку видно... От Лего з своїм чоловіком виявились справжніми гадами. Мені наш комісар, товариш Рудий, наказав знову проникнути до Корюківки і втертися в довір'я до цієї німкені. Ніколи мені раніше втиратися не доводилось. Знаєте, як це важко! Це все одно, що подружити з отруйною змією. Ану спробуйте переконати змію, що ви її поважаєте. Я пішов до Лего в гості. Сидів там години дві. Вона та її чоловік умовляли мене вислідити

керівників партизанського загону. «Твоїй мамі дадуть землю, а тобі дуже добру закордонну одержу і красиву німецьку медаль, а, крім того, за кожного ввійманого комуніста по тисячі карбованців...» Спробуйте всидіти спокійно, слухаючи такі слова. Я обіцяв їм, що обов'язково все зроблю. Тільки вимагав, щоб за кожного спійманого комуніста мені ще додали по пуду борошна. Вони повірили, що я торгуюсь. Погодилися на півпуда. Хотіли тут же повести мене до коменданта, щоб я дав підписку. Ледве відбрехався.

Наступної ночі товариш Рудий і ще один партизан проникли в будинок Лего через вікно. Я накреслив на папірці внутрішнє розташування кімнат.

Я прохав Рудого взяти мене з собою, ну, не вийшло. Знову мені сказали, що для таких справ я маленький. Так було прикро! Я стояв на вулиці, щоб в разі небезпеки свиснути. Через півгодини відкриваються двері, виходять партизани. «Все гаразд, Володю, пішли!» Вони з цими гадами покінчили без пострілу. Знайшли у них списки корюківських комуністів і дружин офіцерів...

Після цього мені був наказ діяти й далі в Корюківці. Я жив дома, але вдень нікуди не показувавсь. Батько приніс мені рудон паперу і сказав: «Пиши». Я цілими днями писав прокламації. Мене познайомили ще з одним хлопчиною — Льонею Ковальовим. Дуже сміливий хлопець. Ми потім таке витівали! Ще з нами був комсомолец Науменко, по прізвиську Боня, — теж спритний хлопець. Його із загону прогнали. Спав на посту. Коли яке-небудь живе діло — він виконує його охоче. А стояти на одному місці не вистачає в нього дисципліни.

Отож до Боні прийшли якось вночі поліцаї, заарештували, звеліли зняти чоботи і штани, наказали: «Іди вперед!» Він швидко вийшов і одразу причинив за собою двері. Так без штанів і втік.

Спочатку прокламації ми прибивали до стін будинків молотком. Стукали навмисне голосно, щоб люди виходили і читали. Але це було непрактично. Люди побоювались і відразу ж зривали лозунги і листівки з своїх будинків. Тоді ми вирішили наклеювати. Мати зварила клейстер. Ми клеїли в громадських місцях, навіть у вбиральнях. Там людина спокійно може прочитати.

Потім нам доставили книжечки: «Як боротися з довгоносом», «Трактор СТЗ-НАТІ». З вигляду зовсім невинні брошури. Перші дві-три сторінки дійсно про

довгонощиків і трактори. А далі — заклик обкому партії йти до партизанів. Ми ці книжечки підкидали людям, а в базарні дні просто роздавали.

Я тримав постійний зв'язок з загonom майже два місяці. Виконував багато доручень. Але потім німці примусили загін відійти в ліси. Я вже не знав, де наші. До Корюківки знову нагнали німців. Поліція рознюхала, чим я займаюсь. Довелося втікати. Ось тут мені дісталося. Вісім діб я блукав по лісі голодний.

Йду лісовою стежкою, хитаюсь від голоду. Зустрічаю якогось діда. Він взяв мене до себе ночувати, поїв на печі. Вони з старою вечеряють, їдять картоплю, огірки, а я соромлюсь попросити. Потім дід покликав й мене до столу та й каже: «Гордий ви народ, партизани!» Мені приємно. А все-таки остерегаюсь признатися, що дійсно партизан. Заперечую. А цей дід, виявляється, помітив, що в мене під сорочкою граната. «Я,— каже,— синочку, розумію, кого тобі потрібно. Партизани он в тій стороні». І показав мені на ліс, де стояв обласний загін. На прощання подарував мені ще одну гранату.

Вранці я пішов сюди. І трапилося таке, що опинився в нейтральній зоні між німцями і вами. «Ну,— думаю,— пропав». І вирішив, що б там не було, полізу до вас. Краще від партизанської кулі загинути, бо німці мене напевне б катували...

Володя Тихоновський, незважаючи на свій малий зріст, став добрим бійцем. Він був одним з ініціаторів комсомольського руху за оволодіння всіма партизанськими професіями. Ходив у розвідку, досконало вивчив кулемет, міномет, протитанкову рушницю. Брав участь у кількох підіривних операціях на залізниці. За три роки перебування в партизанському загоні Володя дуже зміцнів і виріс. Тепер уже його аж ніяк не можна було назвати малюком.

Тижнів через три після бою в Погорільцях до нас приповзла обморожена жінка. Це була колгоспниця років сорока, хазяйка підпільної явочної квартири в Погорільцях Одарка Панченко.

Хтось із жителів її виказав, і вона втекла до лісу. Втекла поспішно, вночі. Одяглась абияк, навіть теплою хусткою не встигла пов'язатись. Не вдалося їй взяти з собою ні шматка хліба. Йшла вона глибоким снігом. Коробка сірників, яку вона поклала у валячок, відволожилась. Одарка не могла розвести багаття.

Раніше Панченко була зв'язана з Перелюбським загоном Балабая, але, де розташувався обласний, не знала. Та їй було відомо, що біля джерела, під корінням вивернутого буреломом дерева, у воді, прикрита каменем, повинна лежати пляшечка з запискою на той випадок, коли обласний загін перейде до іншого місця.

І загін дійсно перейшов, об'єднався з нами і тепер був на відстані понад п'ятдесят кілометрів. Ударив мороз — градусів 25. Джерело замерзло. Під прозорою кригою Одарка помітила розбиту пляшечку і краєчок записки. Яюсь так трапилось, що пляшечку винесло з-під каменя і розбило. В партизанських землянках було пусто й холодно. Їсти нічого. Куди йти — невідомо. Одарка хотіла вже вирушити до Орлівки, де були в неї знайомі, пройшла кілометрів з п'ять, але повернулася: не можна було лишати під прозорою кригою записку, в якій зазначено напрямом руху обласного загону.

Одарка, що б там не було, вирішила дістати її. Спочатку вона била по кризі ногою, але м'який валянок навіть не лишав подряпин на гладенькій поверхні. Тоді спробувала знайти під снігом камінь. Руки в неї мерзли, в голові паморочилось від голоду. Увечері вона помітила, як над Орлівкою знялася заграва. Значить, і там німці.

Провела ще одну голодну ніч в землянці. На ранок, вийшовши з землянки, помітила вовчі сліди. Всі вони вели до одного місця і розходились потім від нього в різні боки. Одарка замислилась: що б це могло бути?

Підвівши голову, побачила високо на сучку обідрану баранячу тушу. Це забули партизани, а може, лишили навмисне для таких, як вона. Вовки не могли дістати. Але й Одарка довго плигала навколо дерева, не знаючи, як же добратися до м'яса. Голод так сильно дошкуляв, що вона вирішила скинути валянки і вилізти на дерево. Тушу зняла, гризла тверде сире м'ясо без солі. Трохи наївшись, але зовсім змерзнувши, Одарка продовжила розшуки. Вона заглиблювалась у ліс на кілька кілометрів, а на ніч поверталася назад своїми ж слідами до покинутих землянок.

Баранячу тушу — єдине, що могло її врятувати від голодної смерті, — Одарка кожного разу з неймовірними зусиллями підіймала на розвилку сосні. Не раз намагалася розбити кригу джерельця суками з дерева, та

крига не піддавалась. Тоді вона засипала джерельце снігом.

Кожного наступного дня Одарка все далі проникала в ліс. І, нарешті, вже не стала повертатися, а повзла і повзла вперед. Тільки на тринадцятий день після виходу з Погорільців вона натрапила на заставу.

Наш фельдшер Анатолій Ємельянов, щоб запобігти гангрені, змушений був ампутувати в неї пальці ніг і сім пальців на руках.

Одарка вижила і пройшла з нами весь партизанський шлях. Була прекрасною розвідницею.

Та приходили до загону не тільки люди з чистою совістю. Прибув майже в той же час, як і Одарка, хлопець років сімнадцяти, на ім'я Тимофій. Прізвище його називати не буду, нащо молодій людині псувати життя згадкою про цей епізод.

Тимофій — хлопець на вигляд помітний, плечистий. А коли прийшов на заставу — розплакався.

— Чого плачеш, дурню?

— Ви мене битимете.

— Значить, заробив? Розповідай же, браток, щоб знати, за що тебе бити.

— Тут не говоритиму. Одведіть до командира.

Повели його в особливий відділ, що його вже на той час було створено спеціально для боротьби з шпигунством. Очоловав цей відділ Новиков. Поки він задавав йому загальні питання: звідки прийшов, скільки років, хто батьки, — Тимофій відповідав досить жваво.

— Тепер, — сказав на закінчення Новиков, — викладай, чого до нас прибув?

Тут Тимофій знову розплакався.

— Матір для тебе, чи що, викликати?

— Візьміть мене до себе... у партизани... Не можу більше я... в німців...

— У тебе, Тимохо, на душі не все гаразд. Говори правду: в поліцію поступив?

Проникливість Новикова вразила Тимофія. Він з хвилину мовчав. Потім буркнув:

— Винен я... Бийте... Я бив, і мене бийте...

— Тебе начальник поліції до нас надіслав?

— Ні, сам я.

Він клявся й божився, що в поліцію був завербований силоміць. І нікому зла не зробив, тільки в строю ходив і гвинтівку чистив.

— А вчора викликав мене начальник і до хліва по-
слав. Дивлюсь, а там п'ять чи шість німців стоять. І Ва-
силь Кочура до лави прив'язаний. Хороший такий хло-
пець — Василь, дружок мій. Він ковалем у нас... Гля-
нув, обличчя в нього сильно побите, кров з носа капає.
Так жалко мені його стало...

— Виходить, значить, ти хлопець дуже жалісливий?

— Я бійки, товаришу начальник, терпіти не можу.
Бувало, хлопці у нас в селі почнуть битися,— я завжди
їх розбороняв. І баби мене прохали: «Іди, Тимохо, там
п'яні зчепились,— розборони».

— Так для чого ж тебе до хліва викликали?

— Скажу. Тільки я туди ото ввійшов, старший ні-
мець наказує старості: «Скликай народ!» Поки народ
збирався, він усім іншим німцям показує на мене і щось
белькоче по-своєму. Тоді звелів тілогрійку скинути і ру-
кав у мене засукав. Потім вклав мені в руку батіг і
наказує: «Бий!»

— І ти, собача душа, бив свого друга?

— Та слухайте ж, дядьку,— голос у Тимохи знову
затремтів,— я кажу тому німцеві: «Пане, це мій дру-
жок, не можу його бити...» Так той німець одразу роз-
сердився, пістолет до моєї морди наставляє.

— І ти бив?

— Ну аякже? Він пістолетом у морду штурхає і но-
гами тупотить, і так лається, аж мені темно в очах ста-
ло. Б'ю я дружка свого, а сам плачу,— бо дуже мені
шкода Василя.

— За що ж ти його бив, за яке злочинство?

— Не знаю. Староста оголошував, ну, я дуже хви-
лювався, так що й не зрозумів його, старосту.

Новиков привів хлопця до мене.

— Вирішуйте, Олексію Федоровичу, що з цим
суб'єктом робити?

Пізніше до партизанських загонів приходило з каят-
тям немало поліцаїв. Цей же з'явився першим. Хвилю-
вання, сльози — все в ньому було хоч і наївним, і дурну-
ватим, але щирим. Він розповів мені всю історію з по-
чатку.

— Що ж ти,— питаю,— свого побитого друга, зна-
чить, там і покинув?

— Ні. Я його з собою взяв.

— А де ж він?

— У лісі. Він дуже стомився. «Поклади,— каже,—

мене, Тимохо. Я трохи відпочину, а ти поки що сам до партизанів сходи». Я його на плечах з кілометр на собі ніс, а він кричить: «Болить дуже сильно, поклади!»

— Поранений він, чи що?

— Ні. То я його так побив...

Помітивши наші сердиті погляди, він став квапливо пояснювати:

— Німець пістолетом у морду мені — торк. «Бий,— кричить,— дужче!» Ну, я, дядьку, як міг його тихо бив; але рука в мене дуже важка...

Я надіслав санітарів за Коцурую. Дійсно, — лежить під кущем, стогне. Принесли його. Наш фельдшер поклав йому на рани компрес. Коцура розповів потім, що з ним трапилось.

Він, виявляється, незважаючи на заборону, грав на гармошці, коли вже звечоріло. Ландвїртшафтсфюрер наказав його відшмагати.

Спитали ми потім Василя, якої він думки про Тимофія?

— А що ж, Тимоха хлопець смирний. Не став би він бити — його б відшмагали, а може, ще й пристрелили б.

Через місяць у цього «смирного» хлопця було на особистому рахунку три забитих гітлерівці. Крім того, він привів живими двох «язиків». «Язики» стали його партизанською спеціальністю. В розвідку і на полювання за «язиками» Тимофій з Василем ходили завжди разом.

* * *

Наші розвідники, зв'язкові, новачки з оточенців приходили, докладно розповідали про звірства, про терор, свідками яких вони були. Але якщо питаєш, як господарюють гітлерівці, які методи економічного поневолення застосовують, — люди давали поверхові відомості, які вичитали з газет та листівок, що їх видавали окупанти.

Ще менше ми знали тоді, в перший період, про думки, настрої самих німців та їхніх підручних — мадярів. Для партизана ворог був істотою без душі. Про що він думає, про що мріє, які в нього переконання — та хіба не однаково? Якось до нас потрапив у полон особливий екземпляр. Наші розвідники взяли його на шосе Гомель — Чернігів. І хоч це був усього лише лейтенант, та ще з інтендантськими погонями, бійці нутром відчули, що піймали неабияку «птицю». Цей лейтенант від

звичайних німецьких лейтенантів відрізнявся одягом, манерами і особливою боягузливістю. Мундир, штани, чоботи на ньому новенькі, все пошито, певно, на замовлення, хорошими майстрами. Проти правил, поверх шинелі на ньому була довгопола хутряна шуба з бобровим коміром. На півкілометра від нього пахло духами. Близна на ньому була тонка, шовкова, з французькою маркою.

Це був низенький на зріст, рідковоłosий сорокап'ятилітній чоловік. Вусики, золоті окуляри, скам'яніла посмішка. Він так хотів жити, що погоджувався рішуче з усім, що йому говорили. Те, що Гітлер мерзотник, нам звичайно говорили після десяти-п'ятнадцятихвилинного допиту майже всі полонені німці. А цей фрукт не примусив себе просити. Він одразу ж заявив, що росіяни — молодці. Гітлер, Герінг, Ріббентроп і вся їхня банда давно приречені, розгром Німеччини неминучий. «Повірте мені, я знаю добре, я сам відчуваю на собі дух розтління». Він охоче відповідав на всі запитання, але так старався нам догодити, що вірити йому було неможливо.

Коли ж перекладач витягнув з його величезного гамана вже запечатаного товстого листа, адресованого в Берлін, лейтенант раптом знітився, немовби чекав удару. Його лист не мав військових секретів. Лейтенант писав до тестя.

Треба, між іншим, сказати, що лейтенанта було захоплено не в бою. Він їхав легковим автомобілем. Супроводжували його якийсь цивільний німець і денщик. Машина, зісковзнувши з дороги в кучугуру, забуксувала. Супутники лейтенанта і шофер вилізли, щоб підштовхнути машину, тут їх і скошили партизанські кулі. Живим лишився тільки лейтенант. По дорозі до табору він розповів розвідникам досить правильною російською мовою, що в армії не служить. І в штабі на допиті повторив:

— Я комерсант, представник ділових кіл. Вам зрозуміло? Я мирна людина. Військової посади не займаю. Форма тільки для зручності пересування по фронтових районах. Я представник великої торговельної фірми. Налагодження комерційних зв'язків в окупованих країнах, якщо хочете — комерційна розвідка, — ось в чому полягає мое завдання.

Нагадую лист до тестя, співвласника якоїсь торговельної фірми. Наш полонений, мабуть, теж був у ній

пайовиком. Він звітував перед шефом і главою сім'ї, повідомляв окупаційні новини, ділився враженнями, думками, комерційними проектами. Але головне — був відвертим, незважаючи на військову цензуру.

«Після трьох місяців перебування на Україні, — писав лейтенант, — я нарешті зрозумів, що в цій країні багаторічний людський і мій професіональний досвід не має ніякого значення. Це визнають всі люди, які здатні думати. Офіцери теж. Я говорю про офіцерів наці, сучасних людей, які розуміють, що війна і особиста вигода невіддільні.

У цій країні багату людину може охопити відчай. Тут немає людей, які роблять комфорт, тут немає вишколених слуг. У Франції і у нас в Берліні кращі лакеї — російські білоемігранти. Ті з них, що взяла їх з собою наша армія, використовуються не за призначенням.

Тут все абсурдне. Щоб розібратись у тому, що відбувається, треба ходити на руках. У Франції, Бельгії, Польщі через два дні після того, як пройшла армія, вже можна було знайти ділових людей, — розумних, спритних комерсантів, які розуміють, що час не жде, і капітал не повинен лежати без руху. Француз, бельгієць, норвежець, поляк може бути в душі патріотом і ненавидіти мене як німця. Але якщо він торговець чи фабрикант, чи банкір, чи навіть просто чиновник, — з ним завжди можна знайти спільну мову.

Я потрібний йому так само, як і він мені. Я пропоную партію селянської галантереї. Я дбаю за просування по залізниці. Я запитую, що ви можете запропонувати нашій фірмі? Він пропонує вовну, масло чи, нарешті, як це трапилося з нашим колегою в Афінах, — участь в організації будинків розпусти для солдатів.

В Росії мені не пропонують нічого... Я не знаходжу комерсантів і навіть чиновників, які мають комерційні зв'язки. Я не можу продати нашу селянську галантерею. Нема контрагентів!

Це нечувано! Я не знайшов жодного російського оптовика. На протязі трьох місяців я не зустрівся з жодним порядним росіянином — таким, якому фірма могла б відкрити кредит. Російська, або, як її тут вважають потрібним називати, українська адміністрація, тобто люди, що їх наші військові залучили до участі в управлінні, — о, це всі до одного свині!

Це карні злочинці, це бандити, які повернулися з заслання, звільнені з в'язниць. Всі або майже всі вони говорять, що були в минулому багатими людьми. Деякі називають себе навіть дворянами. Жоден з них нездатний прийняти порядну людину у себе вдома. В них немає будинків. Це голодна братія, це алкоголіки на вісімдесят процентів. Від них так і тхне, вони носять бавовняну білизну і нитяні шкарпетки».

Лейтенант-комерсант писав своєму тестеві досить багато про різного роду зрадників, починаючи від сільського старости до претендента на губернаторський пост. Він висміював їх злісно, із знанням справи. Його спостереження давали тестеві — німецькому буржуа — і керівникам його партії багатий матеріал для досить сумних висновків. А ми несподівано дістали побічне підтвердження надзвичайної сили опору нашого ладу. Сила, яка виходить з колосальних економічних і соціальних перетворень, що сталися за двадцять чотири роки будівництва соціалізму.

Лейтенант писав про намагання гебітскомісарів налагодити сільськогосподарське виробництво, підготуватись до весняної сівби, організувати невинний потік продуктів до фатерланду. Він, оцей лейтенант-комерсант, зустрічався з десятками ландвіртшафтсфюрерів, крайсландвіртів та ін., з «поміщиками» і куркулями, яких гітлерівці повернули на «свої» землі. Він робив сумні висновки:

«Ми ввели картотеки у гебітскомендатурах. Це, можливо, дуже добре. Буде порядок. Все береться на облік: будинки, корови, поламани трактори, хлопчики і дівчатка, гуси і кури. Але ж нічого немає тут постійного. Будинки горять. Старі й діти помирають з голоду, а також від наших бомб. Ви спитаєте, чому за сотні кілометрів від фронту вибухають наші бомби? Повірте, що це необхідно. Ці села є прекрасними прицільними об'єктами для нашої авіаційної молоді. А чим більше буде знищено цих розсадників опору — тим краще. Гусей, курей, поросят з кожним днем стає все менше. Їх їдять наші офіцери та солдати і чиновники; я теж їх їм щодня. Корів армія забирає на м'ясо. Населення їх різь, щоб нам не дісталися, і віддає партизанам».

«О, ці партизани! — писав він в іншому місці. — Ви запитуєте: «Невже їх досі не втихомирила наша доблесна армія?» Я відповідаю — їх стає все більше! І не то-

му, що ми грабуємо. Ми грабуємо скрізь. Ми не можемо не грабувати. Для чого ж пішов солдат воювати? Ні, вся біда в тому, що ми ні з ким з авторитетних осіб у народі не можемо домовитись. Все та сама пісня.

У Франції й Бельгії, у Нідерландах і Скандинавії на чолі урядів і бургомістратів ми тримаємо політиків, відомих обивателю. Депутати і колишні міністри вмовляють свій народ коритися нам. Але уявіть, що коли б у Франції при владі були комуністи, ці політики без власності, хіба можна було б тоді залучити їх до управління окупованою територією? Хіба б вони стали домовлятися з нами?

Наша окупаційна влада не знайшла жодного популярного росіянина, жодного широко відомого політика, який пішов би з нами. Депутати і керівники партії — в підпіллі, в армії або на чолі партизанських загонів. Ми кличемо їх, ми обіцяємо їм і землю, і маєтки, ми обіцяємо їм владу і багатство. Але ці люди виховані в презирстві до власності: їх можна тільки знищувати!

Я дивлюся в майбутнє і мимоволі звертаюся до минулого. Англійцям в Індії, голландцям в Індонезії, американцям на Філіппінах — нікому не доводилось зустрічатися з такими проблемами, які припадуть на долю моїх співвітчизників після війни. Торгувати з росіянами, колонізувати росіян? Це утопія. Є тільки один шлях: винищувати! Хай кілька десятків росіян залишаться в заповідниках. Хай все станеться так, як в Америці з індіанцями. Це найкраще розв'язання питання».

Лист був довгий. У стіпгазеті вивісили тільки уривки з нього. Родинні ніжності, привіти, ліричні відступи — редакція, розуміється, викреслила. Наприкінці лейтенант із злорадством писав: «Я зараз під стародавнім містом росіян — Черніговом. Зразу ж після різдва війська генерала Фішера почали операцію по винищенню тутешніх партизанів. Ось уже два тижні, як їхні головні сили разом з більшовицькими керівниками оточені в лісах. За цей час не було жодного дня, коли б мороз був менший за тридцять градусів. Генерал сказав мені, що багаття тільки затягують агонію. Він запевняв мене, що серед чернігівських партизанів не лишилося й тисячі чоловік без відморожених рук чи ніг. «Я дуже радий, — сказав генерал, — що вони не здаються. Мені довелося б витратити на них боеприпаси, а потім закопувати їхні тіла. Земля занадто тверда, багато роботи

нашим солдатам. В лісі вони самі ховають своїх замерз-
лих».

«О, я б дав багато,— так закінчувався лист лейте-
нанта,— тільки б подивитися, що роблять в снігах ці
приречені!!!»

І він, дійсно, намагався «багато дати». Цей представ-
ник ділових кіл пропонував викуп за звільнення. Він
запевняв, що його тесть близький до Крупнів, мало не
родич їхній.

Але тут уже ці зв'язки не могли врятувати пана ко-
мерсанта від розстрілу.

Під час бою в Савинках ми захопили чемодан штаб-
ного офіцера Августа Тюльфа. Там були плани, карти,
різні службові записки. У великому, з синьої шкіри аль-
бомі зберігались фотографії: дебела дама в мереживі,
чоловіки у фраках. Кілька тоненьких дівчат; багато ді-
тей в білих прозорих платтячках. Сам власник альбома
представлений тут від немовляти до тридцятилітнього
віку, коли він тримає за талію наречену.

Всі ці пики акуратно вставлені в аркуші альбома
і прикриті паперовою вуаллю. В кінці лежали ще не
розміщені фронтові фотографії: Август Тюльф надіває
петлю на шию польській селянці. Август Тюльф стріляє
в потилицю людині із зв'язаними руками. Август Тюльф
з групою офіцерів піднімає бокал перед портретом Гіт-
лера... І великий, збільшений на пам'ять, знімок: Тюльф
розважається в колі своїх друзів. Їх там, оцих друзів,
чоловік з п'ятнадцять. Тюльф серед них найстарший.
Решта — гітлерівська молодь. Те, що вони офіцери, вид-
но з великої кількості випивки і різноманітності заку-
сок. Самі ж «друзі» всі до одного голі. І всі прибрали
неприродно бридких положень: один затис у зубах ніж,
другий розкуйовдив волосся і люто плюється, третій мо-
читьсь в графин, четвертий... А втім, всіх перераховува-
ти гидко.

Ми вже давно знали, що фашистське офіцерство за-
хоплюється порнографією. Але це вже була не просто
порнографія. Душа фашистського офіцерства, вся її
мерзенна суть виявилась в цьому фотодокументі.

Тоді ми ще не знали про існування Майданеку, Ос-
венціму, не знали, що гітлерівці винайшли душогубку.
Але ми бачили села, спалені карателями, бачили роз-
терзаних дітей.

У перших числах грудня група наших розвідників натрапила в лісі на труп жінки. Це була Маруся Чухно — робітниця Корюківського цукрового заводу, комуністка, підпільниця. Її квартирою користувались для зв'язку партизани Корюківського загону. Гітлерівцям виказав її бургомістр Корюківки — колишній інженер того ж цукрового заводу — Барановський. На тілі Марусі Чухно ми виявили шістнадцять колотих ран. Одне око було вирване. Кати викинули її останки до лісу, щоб налякати нас, партизанів і підпільників. Марусю Чухно ми урочисто поховали. Сотні партизанів взяли участь у цьому похороні. Страху на їхніх обличчях не було.

Ми не могли і не хотіли бачити в окупантах нічого людського. Це не люди, це вороги.

Але для того, щоб успішно боротися з ворогом, — його треба знати. Ми вимагали, щоб коли не всі партизани, то бодай керівні, особливо політичні працівники і розвідники, вивчали німецькі документи, які потрапляли до нас: накази гаулейтерів, закони, що видавались окупантами на Україні. Як можна вести агітаційну роботу серед населення, як можна проникнути в апарат окупаційних властей, не розібравшись у їхніх порядках?

Більшість товаришів надзвичайно неохоче займались цим предметом. «Які в чорта закони? — заперечували противники такого вивчення. — «Новий порядок»... Сваволя — ось що означає цей окупаційний «порядок». Всякий комендант може робити, що захоче...»

Ось дуже характерний для того часу документ.

О Б' Я В А

1. Забороняється ходити по лісу. Хто не підкориться цьому — *того буде розстріляно.*

2. Хто підтримує зв'язок з партизанами, годеу їх чи надає їм приміщення — *того буде розстріляно.*

3. Хто про ім'я та місце проживання знайомих йому партизанів чи про прихід чужих партизанів і комуністів не сповістить одразу найближчу військову одиницю — *того буде розстріляно.*

4. Хто має зброю чи які-небудь інші військові речі — *того буде розстріляно.*

5. Хто поширює брехливі відомості, що можуть налякати населення, втримує людей від роботи чи якимсь іншим способом заважає загальному добробуту — *той буде покараний якнайсуворіше.*

6. Всі старости повинні зараз же подати до комендатури у Чернігові списки на чужих людей.

7. Батьки, вчителі і сільські старости несуть відповідальність за молодь. Вони будуть каратися повною мірою за всі злочини неповнолітніх.

8. Хто не перешкоджає саботажеві, якщо має змогу це зробити, — того буде покарано смертю.

9. Щодо сіл, які не підкоряться і цьому розпорядженню, будуть вжиті найсуворіші міри з колективною відповідальністю.

ВІЙСЬКОВИЙ КОМЕНДАНТ

Окупаційна влада видавала безліч постанов, наказів, законів. В деяких з них обіцяли всілякі блага: безпеку, певні норми оподаткування. Але єдині обіцянки, що їх окупанти виконували неухильно, це — повісити, розстріляти, покарати.

І все-таки обком виніс рішення, яке зобов'язувало вивчати систему військової, економічної і політичної організації окупантів. Було створено спеціальний гурток. Навіть зараз, пригадуючи навчання в цьому гуртку, не можу втриматися від сміху. Сидять розчервонілі, втомлені партизани і, спітнілі від напруження, зубрять:

— Управління сільським господарством здійснює гебітскомендатура. Чотирма сільгоспартілями, або общинами, керує ландвіртшафтсфюрер. Ландвіртшафтсфюрер підпорядкований гебітсландвірту. Гебітсландвірт підпорядкований крайсландвірту. Крайсландвірт підпорядкований гебітскомісару. Гебітскомісар — генералкомісарові...

Після навчання в цьому гуртку люди шаленіли, їх можна було посилати на будь-які, найрискованіші операції.

* * *

У районному центрі Чернігівської області — Корюківці — і зараз є люди, які можуть клятвено підтвердити, що 6 грудня 1941 року партизанські літаки розкидали над містечком сотні листівок.

Ми самі довідалися про цей наліт «партизанської авіації» із захоплених у ворога документів. У доповіді районного коменданта, складеній в дуже тривожних тонах, сповіщалося, що партизани мають не тільки легке озброєння, але й кулемети, артилерію і літаки. На доказ цього наводились свідчення німецьких та угорських солдатів і офіцерів, а також протоколи допитів, що їх вчиняли жителям Корюківки.

Пізніше у нас дійсно з'явилися кулемети і гармати, відібрані в боях у ворога. Прилітали до нас і літаки з радянського тилу, брали наші листівки, розкидали над селами і містами області, але не в грудні 1941 року. Отож, прочитавши німецьку доповідь, ми тільки посміялися. Страх має великі очі. Коменданти і начальники гарнізонів, щоб одержати поповнення, у своїх доповідях часто перебільшували партизанські сили.

Але потім ми пригадали: 6 грудня в Корюківці справді з неба падали наші листівки...

Стояв похмурий день. Корюківка в той час була переповнена окупаційними військами. Напередодні сюди приїхали сотні німців і мадярів. А саме шостого на площу зігнали все населення містечка, щоб показати народові представників нової районної влади: бургомистра, начальника поліції, коменданта. І ось тут несподівано посипалися з неба сотні партизанських листівок, в яких народ закликався до боротьби з окупантами. Це було справою рук двох наших завзятих розвідників — Петі Романова і Вані Поліщука.

А діяли вони так: 5 грудня їх послали на зв'язок до Корюківки і дали їм для наших підпільників тисячу листівок, надрукованих у лісовій друкарні підпільного обкому. Про цей похід розповів сам Петя Романов. Це був один з найсміливіших і найвинахідливіших розвідників і підричників у нашому загоні. Петя був хлопцем не те щоб тихим чи дуже вже скромним, але не любив він перебільшень. В оцінках подвигів, як чужих, так і своїх, цей молодий партизан був дуже скупий.

В червні 1942 року Петя Романов загинув разом з двома товаришами. Вони були оточені кількома десятками гітлерівців, відбивались до останнього патрона. Товариші Петі були забиті, а він останню кулю пустив собі у висок. Але це історія наступних днів. Ось розповідь Петі Романова, як я її запам'ятав, про випадок у Корюківці.

«Нам було дано кілька завдань. По-перше, зайти до лікаря Безрідного, щоб взяти рецепти для наших хворих; по-друге — до аптеки по ліки й бинти; потім віднести на місце явки наші листівки. Крім того, треба було довідатися про новини: як тримаються окупанти, чи не збираються нападати на загін.

Лікар нас відпустив моментально. Він, як завжди, тривожився. «Для чого, — каже, — ви приходите до мене

з такою кількістю зброї? Зрозумійте, я не партизан, і мені страшно». Ну, нічого, рецепти видав. В аптеці довелося трохи покричати, щоб ліки приготували негайно. Зробили. Йдемо далі. Тепер треба на явку, віддати листівки.

Іван говорить: «Дивись, по-моєму, то німці». Вірно, в кінці вулиці гупає не менше як рота. Повертаємо; а з другого боку — мадяри на конях. Таке діло нам не підходить. А бігти не можна. У кишенях пляшечки, і за поясом по дві гранати і пістолети. Знову ж таки листівки. Як бути? Недобре виходить. Ворогів багато, нас тільки двоє.

Я кажу: «Іване, спробуй протиснутись ну хоча б в оці ось ворота».

Він каже: «Це небезпечно. Що, коли там якась наволоч?»

Я кажу: «По-моєму, все буде гаразд. У цьому домі, я пам'ятаю, до війни жили механік МТС і пекар. Ходімо».

Ми пішли. В дворі собака. Кидається, гавкає, така погань! Я гукаю до неї: «Жучка!». Чорт же його знає, може, то Полкан або ще якимось... Раптом собака став крутити хвостом, ми пройшли в нього під носом. Нічого. Не вкусив. Але дверей нам не відчиняють. Жінка там чи дівчинка — не доберемо. Пищить, але не відчиняє. А ми вже чуємо, — в інші двори заходять німці.

Іван каже: «Бачиш, Петро, он там у паркані дірка. Поліземо?»

Я кажу: «Поліземо».

І, коли пролазив, сильно подрав кишені і пляшечки розгубив. А хіба можна їх кидати, коли вони нашим хворим потрібні?.. Іван нервує. Я кажу: «Все одно, якщо доведеться загинати, то за медицину загинути теж буде правильно. Ти, як собі хочеш, а я збиратиму».

Він хоч і побурчав, але став допомагати мені підбирати пляшечки. Потім ми опинилися в іншому дворі. І дуже добре. Там тихо. Ми вийшли в провулок. Далі вже я знав шлях до Буханова. Це літній робітник. Він з дитинства працює на цукровому заводі. Людина вірна. Я до його доньки один час залицявся. А як її звать, хіба вам не все одно?

У Івана одна пляшечка розбилась. Я його так ляяв, що він навіть образився. Кажу: «Бараняча ти довбеш».

ка! Зрозумій, якщо ми всі ліки розгубимо і розгубимо ще й листівки, то які ж ми з тобою партизани-розвідники? Нам тоді гріш ціна». Вірно?

А ще оті ліки виявились дуже вонючими. Ну, ясно, коли пошлють за нами собак-шукачів,— ми пропали. Та нам підвезло. Просто щастя. Буханова застали вдома. Уявляєте собі — навкруги таке робиться, а він спокійно п'є самогон. Нам говорить: «Ви, хлопці, не ображайтесь, я вам не дам. Самому мало». Такий дивак. Завжди отак розмовляє. Потім зглянувся. Налив і нам по склянці. А далі й говорить: «Ну, хлопці, часу гаяти не слід, ходімо, виручатиму вас».

Ми послухались, пішли. Він повів нас через якісь двори, стежками. Дивимось, а вже на території цукрового заводу. Як це? Буханов сміється й говорить: «Вас тут ні один чорт не знайде, навіть сам Барановський».

Завод спалений, скрізь руїни і кіптява. А нас, між іншим, шукають, за нами погоня. Як могло трапитись, що про нас одразу дізнались? Не знаю. Думаю, мабуть, в аптеці сказали, що заходили підозрілі. Там один якийсь покупець образився, що ми його відштовхнули, а самі першими взяли ліки. Він нам сказав тоді так смішно: «Що ви,— каже,— партизанщиною займаєтесь?» Я відповів йому як годиться. Потім ще Іван додав четверо слів. Якби оце покупець став ще чіплятися, то міг би й по морді дістати. Ні, справді... У нас таке завдання. У нас в загоні є такі, що при смерті лежать, а він почав з нами сперечатися, немовби на базарі. Ото він, певно, і виказав нас пімцям.

Буханов говорить: «Спускайтеся сюди», і показує на якісь приступки в цих руїнах. А потім ліземо крізь труби. Там, під цукровим заводом, дуже багато різних коридорів і підземних широких труб. Я цієї технології не знаю. Факт тільки, що там є ходи й виходи і ще якісь заслінки.

Буханов прекрасно орієнтується. Але йому треба бігти назад, бо в нього ж дома діти. Він каже: «Ви, хлопці, лізьте глибше. Там вам ні чорта не зроблять. Тільки без мене нікуди не йдіть з цього місця».

Гаразд. Він пішов. А у нас становище досить-таки погане. По-перше, звідкись дуже сильно дме холодний вітер. По-друге, темно, як у мішку. Сірників нема, а запальничка на вітрі не засвічується. Хочеться курити, та й треба ж щось бачити. Ми не змогли сидіти

спокійно. Пішли навпомацки до кінця тунелю. Там помічаємо світло.

Іван каже: «Давай виглянемо».

Я кажу: «Правильно! Доки ж нам тут сидіти? Курити охота і їсти охота, бо ми зранку нічого не їли. Пішли!»

Тиша. Спереду білий сніг. Але тільки я висунувся на волю, раптом постріл. Я назад. Другий постріл. Ми тоді, звичайно, ховатися глибше. А тут біжать — чорт зна, скільки їх. Лізуть у тунель чи трубу, біс його зна, як воно називається... Лізуть, гади. Кричать, щоб здавалися. А труба тут поки що без повороту. Думаємо, як почнуть вони стріляти, напевно ж уколошкають.

Треба йти глибше і завертати. Іван кину: «Я кину». Кажу: «Кидай». А сам теж виймаю з-за пояса гранату. Але розмахнутися там неможливо. Ми кільця зняли і по черзі пустили гранати низом, а самі бігом... Вибухова хвиля досить міцно нас садонула. Але й там почалися зойки і стогони.

Ми кричимо: «А що? Взяли нас? Спробуйте! Партизани гинуть, але не здаються!»

А там, виявляється, сам Барановський. Бургомістр. Він же перед війною на цьому заводі інженером працював. Барановський кричить: «Вилізайте, я все тут знаю. Я вас звідти викурю!» Але все-таки і він, і інші бояться за нами лізти. Ми пішли глибше. Скільки йшли та повзли, — не знаю. Мабуть, кілька годин блукали в отих трубах і тунелях. Коли був вибух, наші пляшечки майже всі побилися в кишнях. Ми десь у трубі їх повикидали. Але потім довелося повертатись.

Іван каже: «Як же нас тепер Буханов розшукає?»

Я й запропонував: «Давай повернемося на те місце, де він нас залишив».

Поповзли назад. Але забули, що там валяються від пляшечок осколки. Я порізав ними собі руку і не одразу зрозумів — від чого це. А через деякий час потягло димом. Сльози, кашель нас душить.

Іван каже: «Це палять соломучу».

Я кажу: «Ні, по-моему, гній».

Ми дуже посварились. Поспішно повземо далі, а самі сваримось.

Іван каже: «Багато ти розумієш у гною. Від нього дим важкий, мусить пливти низом».

Я кажу: «Де тут у бісового батька низ чи верх, тут кругла труба».

Тільки наступного дня нам Буханов сказав, що Барановський привіз кілька возів соломи і вони палили її до ночі. Потім Барановський заявив поліції, що він, як спеціаліст, певен — ми давно задихнулись. Теж мені інженер — навіть не знає, скільки треба спалити соломи, щоб заповнити все заводське підземелля димом!

Але ми врятувались і не задихнулись тільки тому, що зміркували: коли дим не стоїть на місці, значить, є тяга, є йому вихід. Полізли в тому напрямку, де тяга, і опинилися в котельній.

Від вибуху вона була вся завалена камінням. Топки теж зруйновані. Але витяжна труба залишилась. Це ми бачили ще на волі. Труба в Корюківці знаменита — понад п'ятдесят метрів. Тяга в ній жахлива. Вірите, мало шапки не позбувся. Тому в котельній можна було у кутку сидіти спокійно, увесь дим виходить. Внизу, біля основи, труба проламана, — дим так туди і шугає.

Тут, у куточку котельної, ми навіть спали. Не від безтурботності, звичайно, а від великої втоми. Дим теж вплинув.

Розбудив нас холод. І тоді вже диму не стало. Тільки ще боліла голова. Навіть нудило.

Я кажу: «Це добре, що нудить, бо інакше б ми сильніше відчували голод».

Іван каже: «Я все одно навернув би зараз картопельки котелків зо два».

І ми знову з ним посварились.

Я кажу: «Тобі кожний лікар скаже, що після чаду треба втримуватись і не їсти».

Іван каже: «Мій організм може прийняти їжу коли завгодно. Навіть перед стратою».

Але все-таки треба ж якось кінчати цю пригоду. Буханова нема. Він, можливо, попався. Коли ішов од нас, сказав, що Барановський йому довіряє. Але ж могли спитати: «Що ви тут робите серед цих руїн? І чому це партизани втікали через ваше подвір'я?»

Були, звичайно, в нас з Іваном і важкі думки, а не лише сварки.

Між іншим, тут, у котельні, з різних щілин пробивалося світло. І коли подивишся в пролом труби, зверху мигтить біла пляма. А тяга — як і раніше, аж свистить.

Іван каже: «Знаєш, Петре, у тебе все обличчя темне, Ти, мабуть, порізав не тільки руки. Може бути зараження. Вітри бинтом».

Він дістав бинт, один з тих, що ми купили в аптеці, відірвав шматок і без мого дозволу тре мені обличчя.

Я кажу: «Велике спасибі». А сам думаю, що це, мабуть, кров з порізаних рук. Вирвав у нього бинт і кинув.

Цей шмат бинта одразу підхопила тяга і поцупила в трубу. Бинт зник, вмить полетів у небо.

Іван каже: «От коли б нам так полетіти і прямо до лісу».

Я кажу: «Зажди, у мене виникла ідея,— давай розстебатись».

Він сміється, думає, що я пропоную вилетіти через трубу. А в мене з'явилася таки справжня ідея. Я розстебнувся, дістав з-під сорочки листівки.

І що ви думаєте? Беру пачку листівок, кидаю. Іван дивиться. Листівки завихрило і потягло вгору. Іван зрозумів і теж розстебнувся. Ми кидали потроху. Штук по тридцять. Ясно, що листівки вилетіли наверх і з такої висоти розлетілись по всій Корюківці. Ми з Іваном так сміялись і раділи, що вже й зовсім перестала боліти голова. Іван навіть про їжу забув.

Буханов нас застав за цією роботою. Ми так захопились, що й не почули його кроків. Він, правда, був у валянках.

Буханов регоче:

— Там зовсім збожеволіли. Кажуть, що партизани вище хмар літають над Корюківкою. Поліцаї поховались. Чекають бомбардування. Ви здорово придумали.

Потім ми закурили. У Буханова не запальничка, а кресало і гніт. На вітрі це найкраще.

Іван говорить: «Я цілком щасливий, товариші».

Ми з Бухановим над ним сміємось. «Дійсно, щастя. Як тепер вибратись? Потрапимо до німців, вони нас на капусту посічуть».

Буханов стає серйозним і каже:

— Я тепер повинен вилізати обов'язково іншим шляхом. Мене запідозрили. Напевно, стережуть. Я теж полізу з вами. Але це дуже гидкий вихід. Причому треба буде чекати ночі.

Коли він сказав, як він гадає звідси вибратися, у нас з Іваном зіпсувався настрій.

Я кажу: «Це неможливо. Партизани з нас будуть сміятися».

Буханов каже: «Нічого не буде. Я ручуся. Там все замерзло».

Іван каже: «Ви як хочете, а я вважаю за краще прориватися з боєм, а в таке багно не полізу».

Буханов каже: «Це дурниці. Каналізація вже кілька місяців не працює. Ви хлопці молоді, вам ще жити та жити. Вам треба фашистів знищувати. А як слюсарі там роблять, коли ремонтують? Ні, перестаньте дурниці говорити».

Ми все-таки перевірили наші виходи й переконались, що там скрізь вартують.

Буханов каже: «Це вони, гади, мене підстерігають. Про вас уже нема чого казати. Всі переконані, що ви задихнулися в диму».

Іван узяв до рук гранату і рішуче пішов до виходу з труби. Але Буханов вчепився в нього, потягнув назад і так розлютився, що хотів Іванові морду набити. «Ти,— каже,— молокосос! Ти мусиш мене слухатись: я отець сімейства і людина з досвідом. Я буду командувати!»

Взяв Івана в роботу, дивлюсь, мій Іван піддався. Тоді я теж вирішив, що краще послухатися Буханова.

Ота каналізаційна труба хоч і виявилась досить сухою, але новтзи було недобре. Все-таки аромат... Ми вибиралися, напевне, з годину. Виповзли до болота, а там ще гірше, ніж у трубі. Хоч і мороз, та корка провалюється. Добре, що були в чоботях.

Але коли дійшли до лісу — така охопила нас радість. Не тому тільки, що врятувалися. Ні, головне, одурили ми тих гадів. Обтерлися снігом і пішли до табору, а Буханов додому — в Корюківку».

Ось і все оповідання Петі Романова. Через кілька днів після цієї пригоди він знову пішов з листівками до Корюківки. Хотів їх розкидати тим самим способом. І був прикро вражений, коли дізнався, що окупанти завалили всі входи в тунелі і всі труби заводу.

* * *

Радіоновидами відав у нас Григорій Овсійович Баскін. Щоранку на перевірці, перед строем, він читав зведення Радінформбюро. Потім переказував останні вісті і зміст найважливіших статей. Баскін користувався

серед нас не меншою популярністю, ніж славнозвісний диктор Левітан.

Коли Григорій Овсійович ловив у ефірі хороші новини, повідомлення про перемоги Червоної Армії, то перш за все біг до нас у штаб. І ми вже самі йшли по землянках: дуже приємно здивувати і порадувати товариша хорошою новиною. Кожний хотів розповісти першим. Побачиш — який-небудь боець у глибині лісу обтесує колоду, обов'язково гукнеш до нього:

— Ей, товаришу, чув новину?

Пам'ятаю, 13 грудня розгулялася заметіль. Мороз градусів на двадцять. Вдень ми дізналися, що карателі знищили Рейментарівку й захопили Савинки. Настрій у людей погіршав. О другій годині ночі вбігає Баскін.

— Олексію Федоровичу, Миколо Микитовичу, товаришу Яременко! В останню годину! Під Москвою розгромлено кілька німецьких дивізій. Фріци драпають повним ходом.

Що тут було! Ми, звичайно, розбудили увесь табір. Підняли пістолетними пострілами, як по тривозі. Люди обіймались, кидали вгору шапки. Капранов видав зверх звичайної норми по стопці і навіть цього разу не бурчав. Розійшлися тільки години через дві.

Але який вже там сон? Розмови, мрії. З усього видно, ініціативу захопила в свої руки Червона Армія. Почався великий наступ.

Не пам'ятаю вже, хто першим запропонував. Можливо, це була колективна ідея. Створили кілька груп, чоловік по п'ятнадцять, і тут же, вночі, рушили в найближчі села. Я теж поїхав на чолі однієї з груп. Ускочили верхи до села Хоромного. Зняли стрілянина. Ми стріляли від радості, а народ перелякався. Нерви у всіх були напружені. Почали стукати в двері, вікна. Відповідали нам тремтячі голоси:

— Хто такі? Що вам потрібно?

Але хвилини через п'ятнадцять до багаття, яке ми розклали біля будинку колишньої сільради, збігся народ. Вийшло щось схоже на мітинг. Я передав повідомлення Радінформбюро. Потім посипались запитання. У селі німців не було, а кілька завербованих нещодавно поліцаїв поховались. Але хтось із них побіг до сусіднього хутора, де стояла рота мадярів.

Коли з'явилися мадяри — нашого вже й сліду тут не було.

У таборі вже зібралися майже всі групи. Обмінювались враженнями. Всі були у захваті. Інформаційний наліт виявився дуже ефектним заходом. Селяни скрізь дякували, прохали приїздити ще і, якщо будуть добрі вісті,— будити коли завгодно.

Не обійшлося, звичайно, без пригод. У селі Гуровичах, куди, заскочила група на чолі з Дружининим, спочатку все йшло добре. Люди вітали одне одного. Хтось навіть заграв на гармонії, і група заспівала: «Страна моя, Москва моя,— ты самая любимая!» І раптом пролунав постріл. Всі насторожились. Партизани залягли, щоб прийняти бій, місцеві дівчата побігли на городи. Хвилини через три з того боку, звідки пролунав постріл, заголосила баба. Прибігли звідти хлоп'ята, сміються:

— Староста застрілився!

— Отож почув, що Червона Армія наступає, вирішив, певно, що в селі вже передові частини. Схопив пістолет — собі кулю в лоб. Це його дружина там голосить.

Пізніше за всіх повернувся до табору Попудренко. Він з своєю групою був у Радомці. Тільки увійшли до села,— бачать: у великій хаті світяться вогні. Знаючи, що тут немає ні мадярів, ні німців, вони пішли до тієї хати. Попудренко звелів іншим прямувати далі, будити народ, а сам рвонув двері, зірвав засув, увійшов. Бачить: сидять там хлопці — чоловік вісім. Посхоплювалися з ослонів, вирячили на нього очі й мовчать.

— Товариші,— закричав до них Микола Микитович,— Червона Армія жене німців щосили!.. Під Московою лягло п'ять ворожих дивізій. Наступ триває... Ура, товариші!

Хлопці дуже несміливо пробурмотіли:

— Урра!..

— Та ви що, сім днів каші не їли? Повторюйте за мною: «Червоній Армії — урра!»

Підбадьорив їх таким чином, і вони вже голосніше повторили за ним:

— Урра!

— Ну, ніколи мені тут з вами,— сказав Попудренко і рушив до інших хат.

Потім зібрали мітинг. Але бачить Попудренко — нема тих хлопців, що в хаті слідом за ним повторювали «урра!» Запитує колгоспників: де, мовляв, такі-то? Змальовує їх зовнішність.

— Старший у них з вусами і папаха на голові.
Відповідають йому люди:

— Місцевих у нас з такими вусами нема. А то інструктор з районного управління поліції. Він тут вербує і навчає молодих поліцаїв. То в них нарада відбувалась. Вони тепер, боячись партизанів, найчастіше ночами збираються.

— Не може бути! Отой вусатий за мною голосніше від усіх кричав.

— Так ви,— відповідають йому,— на себе подивіться: п'ять гранат на поясі, автомат на плечі, в руках маузер... Побачиш такого дядю,— не те що «ура» — «караул» закричиш!

— За мною! — скомандував Попудренко своїм партизанам і помчав до тієї хати.— Закидаємо,— кричить,— їх, гадів, гранатами!

Але в хаті вже було темно, і гади розповзлися.

Розповівши нам про свою пригоду, Попудренко похитав головою і з жалем сказав:

— Не вистачає нам, товариші, пильності.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ОБКОМ У ЛІСІ

Приблизно в середині грудня політрук одного із взводів звернувся до комісара загону товариша Яременка з таким запитанням:

— Що таке партизан?

Яременко глянув на нього здивовано.

— Із запізненням питаєш,— сказав він.— Проте, якщо коротко відповісти,— месник народний.

— Це я, товаришу комісар, розумію... Але, бачите, товаришу комісар... Тут така справа трапилась... Проводив я з бійцями бесіду про завдання, які стоять сьогодні, про те, чого нам треба прагнути... Ви говорите — месник народний. Я в такому розумінні й пояснив. Але дехто цього не усвідомлює. Окремі бійці міркують собі, що становище у партизанів особливе. Один прямо так і висловився, що в партизана, мовляв, немає майбутнього і становище в нього, коли порівняти з бійцем Червоної Армії, нікудишне. Мало того, що партизанові відступати нікуди, йому і наступати нікуди.

— Як нікуди? Адже ми провадимо наступальні операції. Погорільці...

— Говорив. Заперечують. То, кажуть, не наступ, а наскок. Наскочимо і сховаємося в лісі. А далі — запитують — що? Адже ліс оточений. І знову порівнюють. Червона Армія зараз провадить наступ під Москвою, розгортає його з кожним днем. Там бійцеві весело.

— Виходить, що справи Червоної Армії партизанів не стосуються? Треба було пояснити, товаришу політрук, що, хоч і нема зараз у нас зв'язку з фронтом, ми і армія — все одно разом. Наступ Червоної Армії — це і водночас і наш наступ.

— Це людям зрозуміло, товаришу комісар. Ось, для прикладу, є боець Никифор Калістратов. Слюсар МТС. Завжди на бесіді, посміхаючись, питаннями глибоко забирає. Він каже, що перед війною кожний знав свій план і намагався його виконувати. І що ось тепер йому теж хочеться не тільки на Червону Армію покладатися, а самому, як він висловлюється, «свою мрію мати, план партизанського розвитку, спущений до низів».

Товариш Яременко переказав зміст цієї розмови мені й іншим членам підпільного обкому. Тут було про що подумати. Справді, без плану, без ясної перспективи наша, радянська людина жити не може. План став потребою, звичкою, другою натурою. В цьому полягає одна з основних рис, що відрізняють нашу, радянську людину від людей капіталістичного суспільства. Залежно від загального розвитку, потреба ця виявляється більше чи менше. І слюсар Никифор Калістратов, поєднуючи в одній мрії і план, по суті, мав рацію. Радянська людина вже звикла до того, що і мрія може бути реальною, що вона повинна визначатися цифрами та строками.

Треба було показати бійцям шлях нашого партизанського наступу.

В армії кожному бійцеві зрозуміло: коли ми йдемо вперед і женемо ворога, — це наступ. Коли здаємо наші позиції і ворог захоплює села й міста, — це відступ. У армії кожному бійцеві зрозуміло: якщо його частина укомплектована повністю і добре технічно оснащена, — вона сильна. Чим більша частина — тим більшої поразки вона може завдати ворогові. Кожному також зрозуміло: їхати краще, ніж іти. Коли частина моторизована і всі пересуваються на машинах, — це добре! Та і в

санях, звичайно, краще їхати, ніж кроком міряти кілометри.

Навіть такі, здавалося б, прості, очевидні для всіх істини в лісових партизанських умовах доводилося переглядати.

Справді, що вважати наступом — рух загону на захід, у глибину тилу, чи рух на схід — до фронту? Чи вважати наступом взяття населеного пункту? Адже ясно, що ворог нас звідти все одно вижене. Та й населенню бої завдають чималих втрат.

Чисельність загону не завжди визначає його силу. Невелика група сміливих людей може легко ховатися і завдавати ворогові часом дуже відчутних ударів, особливо сильних при застосуванні диверсій.

А звідси і третє питання: чи треба заводити коней та обоз? Їздити, звичайно, приємніше, ніж ходити. Але, може, не треба нікуди їздити? Чи не краще діяти у своєму районі маленькою, згуртованою групою? Район добре відомий. Всі лісові стежки вивчені...

Тепер не тільки колишні партизани, але й всі ті, хто читав книги про партизанський рух під час Вітчизняної війни, знають, що загони бували або місцевими, або рейдуючими. Перші вперто трималися свого району, — другі провадили кілька операцій і на певний час зникали. Потім поверталися знову, і так здійснювали переходи на сотні, а іноді й на тисячі кілометрів.

В 1941 році навіть командири загонів не знали ще такого розподілу.

Тактику постійного руху, інакше кажучи, рейду, висунуло саме життя.

Іноді говорять, що такі-то партизани довго відсиджувались у лісі. Дійсно, бувало, що невеликий загін місяцями не з'являвся ні в населених пунктах, ні на дорогах, обмежуючись лише обороною. Але я не знаю жодного загону радянських партизанів, який би всі роки окупації просидів спокійно, просто переховуючись, нічого не роблячи.

Звичайно, не всі загони були однаково активними. Не всі однаково добре воювали. Різними причинами зумовлювались невдачі: невміле керівництво, тактична неграмотність, політична короткозорість. Відігравали роль також і географічні фактори. Боротьба в лісовій і гірській місцевості дає безперечні переваги партизанам. Проте ми знаємо випадки, коли в районах з ідеаль-

ними географічними умовами для розгортання партизанських дій противник лежко і швидко подавляв усі вогнища опору.

Головною запорукою успіху є, звичайно, політична організованість народних мас. А в наших умовах головним і вирішальним була ступінь організованості комуністів. Там, де комуністи зуміли зберегти за собою провідну роль, де вони не втратили зв'язку з народними масами, кликали їх з собою, підіймали на боротьбу,— у таких районах окупанти зазнавали найбільш відчутних ударів. У таких районах партизанські загони були серйозною військовою і політичною силою. І вже, звичайно, якщо в загонах комуністи були добре організовані і згуртовані, такі загони ніколи довго не відсиджувались, тобто не були бездіяльними.

Зростання народного опору було прямо пропорційнальне посиленню комуністичного впливу на маси, розширенню підпільної агітаційної роботи і ударів партизанських загонів. А ці удари були не чим іншим, як військовою роботою партії в тилу ворога.

Не одразу ми пристосувались до умов підпілля, не одразу знайшли нові організаційні форми. У перший період, коли багато хто розраховував на короткі строки боротьби, знаходилися охочі захватись, перечекати, відсидітись. Ці настрої стали зникати вже після перших наступальних боїв, коли зміцніла впевненість у своїх силах.

Для нас таким переломним моментом була, як я вже розповідав, Погорілівська операція.

На середину грудня в об'єднаному загоні налічувалось більше п'ятисот бійців. Охочих приєднатися до нас не меншало. Наші агітатори скрізь закликали чинити опір ворогові. Перша листівка, яку обком надрукував у своїй друкарні тиражем в кілька тисяч екземплярів, мала такий заголовок: «Хто такі партизани і з ким вони воюють». В ній ми говорили народові: «Бийте фашистів, ідіть до партизанських загонів». І люди йшли до нас.

Однак настав критичний момент. Прийшов такий час, коли ми вже не могли приймати добровольців без ризику втратити мобільність і боездатність. Більшість із них прибували із зброєю, але не всі, а ми не мали змоги всіх озброїти. До нас тягли гранати, пістолети — все, що легко захвати під полюю, але автоматів і навіть гвинтівок нам не вистачало. У нас відчувалася гостра нестача

патронів, кінчався запас толу. Люди приходили невідготовлені, необстріляні. З ними треба було перед тим, як поустити їх в бій, попрацювати.

Міцнішали морози. Далеко не всі новаки були тепло одягнені. Все частіше люди обморожувались. Будування землянок забирало в нас не менше енергії, ніж бої та диверсії.

Рація була закопана на базі Ріпкинського загону. Радисти загинули. Ніхто, крім них, не знав місця схованки. Але ми продовжували розшуки. Кращі наші слідопити нищпорили по всій лісовій ділянці, де була ця база, викопали щось із двадцять ям, і все марно.

Виряджати людей через лінію фронту було б недоцільно. Занадто далеко. Всі ми, від командира до бійця, розуміли, що значить для нас втрата радіозв'язку.

Нам потрібні були керівні вказівки Центрального Комітету партії і Головного командування; нам потрібна була моральна підтримка Великої землі, впевненість у тому, що дії наші погоджені з діями Червоної Армії, що ми б'ємося пліч-о-пліч з усім радянським народом. Наскільки легше нам тоді було б воювати! І, нарешті, нам потрібні боєприпаси, сучасна зброя, тол, міни.

Окупанти відбудовують залізницю, перші німецькі поїзди ідуть уже повз нас на фронт.

Так, зв'язок, зв'язок, що б то не стало!

Введення в бій не досить добре навчених резервів збільшило число поранень. А медична допомога була в нас найслабшим місцем. Треба визнати: в Чернігові, організовуючи обласний загін, ми якось випустили з уваги цю ділянку. Взяли дуже мало медикаментів і перев'язочного матеріалу. І тільки в лісі виявили, що в нас немає лікаря. Є фармацевт Зелик Абрамович Йоселевич, є кілька медичних сестер, а лікаря, хоча б якогось молоденького, нам дуже бракувало.

Перелюбський загін мав фельдшера — Анатолія Ємельянова. Його ми і призначили начальником медико-санітарної служби об'єднаного загону. Він виявився дуже старанною, ретельною, надзвичайно уважною людиною. Біля кожного пораненого чи хворого він просто упадав. Ночами не спав, бідолашний. Але поранені, хоч і цінили його душевні якості, проте чекали від нього більше не доброту, а допомоги.

Перший час ми просто викрадали лікаря з Корюківської районної лікарні. Так, саме викрадали. При-

їжджаючи вночі до головлікаря Безрідного, закутували його в щось тепле і везли до загону. Безрідний визначав діагноз, приписував ліки або робив невелику операцію. Потім його одвозили назад. І все це відбувалося під носом у гітлерівців. Безрідний був уже людиною немолодою і хворобливою. Лісове життя навряд чи він міг би витримати. Інакше ми б уже його зуміли якось умовити, щоб залишився в нас.

Одного разу зробили спробу скористатися з послуг німецького лікаря. Він потрапив до нас у полон. Його попрохали вийняти мінні осколки з тіла пораненого бійця. Лікар зажадав хірургічних інструментів. Йому запропонували кортики, ножі, бритви. Він відмовився скористатися ними. Така педантичність не сподобалася товаришам.

Великий загін не сховаєш. Він може дислокуватись довший час в одному районі лише за умови дуже доброго озброєння.

Я вимагав від командирів загонів-взводів, щоб на кожні п'ять бійців вони роздобули коня і хороші сани. Ця вимога була продиктована необхідністю швидкого пересування. Знялись у перший-ліпший момент і вийшли з-під носа у ворога.

Наказ спочатку виконували погано. Не стільки тому, що дістати в наших умовах коней і сани було справою нелегкою, ні. Багато товаришів просто не розуміли, для чого це робиться, не розуміли, що цей наказ — частина великого плану, в якому передбачався і наш наступ.

Тільки вирішивши ці найважливіші завдання, тобто забезпечивши маневреність, налагодивши зв'язок з Великою землею і значно покращивши медичне обслуговування, ми могли допустити подальше чисельне зростання загону. Я кажу допустити. А ми ж хотіли створити партизанську дивізію. У своїх виступах перед бійцями, в бесідах з ними члени обкому і командири, змальовуючи наше майбутнє, частенько говорили:

— Ось коли нас буде кілька тисяч!..

А поки що були сотні, і ми вже побоювались дальшого зростання. Гітлерівців тут, навколо нас, дійсно були тисячі. Після славнозвісного розгрому німецьких армій під Москвою окупаційні власті одержали наказ швидше кінчати з партизанами. Фронт вимагав поповнення. Тому проти нас виставили артилерію, танки,

літаки. Розрахунок на те, що ми всі розбредемося, не справдився так само, як і розрахунок на ізоляцію партизанів від населення.

Вже привезли для німецьких солдатів сотні пар лиж. Мадяри, з допомогою поліцаїв, вчилися їздити на санях. Уже падали в розташуванні нашого табору пристрілювальні снаряди німецьких гармат. Перевага окупаційних частин над нашими була настільки очевидною, що ворог не вважав за потрібне приховувати від нас підготовку свого наступу.

У листівках-перепустках, які вони нам підкидали, пропонувалося «припинити безнадійний опір, вийти з лісу і здатись».

Ні один наш товариш цих погроз не злякався. Листівки використовували на цигарки і для деяких інших потреб...

Але ми розуміли, що залишатися нам тут ставало з кожним днем небезпечніше. Тоді ж підпільний обком провів одне з найважливіших своїх засідань, де і визначив характер наших подальших дій.

* * *

Що являв собою в той час підпільний обком партії? Глянути збоку — маленька група людей, яка очолює кількасот партизанів. Нічим особливим не відрізнялись вони, ці люди, від загальної маси. Не всі з них займали високі пости. А по одягу, по манері триматися, по складу життя — вони такі ж партизани, як і всі інші.

Але коли ця група відокремлювалась — всі навколо знали, що зібрався обком: значить, вирішуються важливі питання з життя всього загону, а може, й не тільки загону. Не обов'язково секретні, але обов'язково важливі, дуже серйозні питання.

Коли викликає обком — кожний партизан, будь то він партійний чи безпартійний, внутрішньо підтягується, збирається з думками, переглядає у блокноті свої замітки... Ну, а коли відчуває за собою якусь провину, то, може, й сильно побоюється...

Не тільки рядові партизани, а навіть командири, коли почують, що їх викликають на засідання обкому, одразу залишають свої справи і — все одно, буде то вдень чи вночі, далеко чи близько, — негайно ж вирушають у путь.

Навіть з інших загонів, які не підлягали нашому командуванню, з сіл, де навіть немає ніякого загону, з Ніжина... Та що там з Ніжина,— з самого Чернігова обком міг викликати людину, яка часом залишала дружину, дітей і, ризкуючи життям, пробиралася до того лісу, де знаходився обком.

Хто ж ці люди, члени обкому? Звідки в них така влада над людськими душами?

Те, що члени підпільного обкому свого часу входили до складу легального Чернігівського обкому, а більшість із них пізніше затверджувались самим Центральним Комітетом як керівники народної боротьби в тилу ворога,— мало, звичайно, неабияке значення. Робітники, селяни, інтелігенція в переважній своїй більшості розуміли, що на окупованій землі є тільки одна сила, одна організація, здатна підняти мільйони радянських людей на боротьбу проти окупантів: це — Комуністична партія.

В тисячах великих і малих партизанських загонів та груп опору командирами були комуністи. Загони, де на чолі стояли безпартійні, можна по пальцях перелічити. До того ж і командири цих загонів рано чи пізно вступали до партії.

Навіть у загонах, не організованих заздалегідь, у групах оточенців або тих, що втекли з полону, серед селян, які, тікаючи від німецьких звірств, пішли в ліси,— якщо знаходилися комуністи, саме вони ставали командирами.

За умов окупації особливо яскраво проявляються в людині риси справжнього комуніста, перевіряється її відданість комуністичній ідеї. Народ це добре розуміє. Народ любить комуніста за його прямоту, сміливість, послідовне проведення наміченої програми.

До загону приходили люди з оточення, а також втікачі з полону, про яких ми нічого не знали. Вартовим на заставах не ставили в обов'язок опитувати пришельців. Але просто з цікавості вони розпитували новака. І одним з перших питань, які йому задавали, було:

— Член партії? Комсомолец?

Партизани завжди раділи ствердній відповіді. Раділи тому, що до них приходив сильний, відданий товариш.

Комуніст одержував завжди найважчі завдання командування. Проте ніяких додаткових прав, у порівнянні з безпартійними, комуністи-партизани не мали. Не

було у нас навіть такої ознаки членства, як партійний квиток. За рішенням обкому, кожний, хто приходив до загону з партійним чи комсомольським квитком, здавав його комісарові. На одній із баз було сховано сейф. Всі партдокументи ми поклали в нього й закопали¹. У секретаря партійної організації загону товариша Курочки був список членів і кандидатів ВКП(б). Секретар низової організації ЛКСМУ Марія Скрипка склала такий же список комсомольців.

Включення до списків було визнанням того, що новак, який прибув до загону, дійсно комуніст чи комсомолец. Члени партії і комсомольці, як тільки їх зараховували до загону, йшли до секретаря низової організації і просили взяти їх на облік.

* * *

В засіданнях обкому брали участь, крім його членів — Попудренка, Новикова, Капранова й мене, комісари загонів Дружинін і Яременко, начальник штабу Рванов, помічник секретаря Балицький, інколи і командири взводів-загонів, і секретарі райкомів. Збирався обком у вільний від боїв час і в найнесподіваніших місцях. Зимом переважно в землянці, але коли загін на марші, то й біля моїх саней, і біля багать. Іноді доводилося тому чи іншому товаришеві відлучатися в справах загону, давати розпорядження. Раз у раз прибігав хто-небудь з бійців, щоб повідомити про якусь новину.

Засідання, про яке я хочу розповісти, проходило з багатогодинними перервами, під час яких ми брали участь у боях. Не стану втомлювати читача описом подробиць обстановки. Не беруся зараз пригадувати і окремі виступи товаришів. Питання розглядалися дуже серйозні. Рішення приймалися одностайні, хоч сперечалися перед тим немало.

Досвід уже нам підказав, що, об'єднавшись, загони виграли в своїй боездатності. Вдало проведена Погорільська операція багатьом дала натхнення й радість.

¹ В цьому сейфі зберігались, крім всяких секретних справ, ще й німецькі марки, деякі цінності, видані обласному штабові партизанського руху в дні його організації. Сподівались, що вони пригодяться нам для розвідувальної роботи. Але виявилось, що потреби в них не було, розвідники обходились без грошей.

Але коли стало очевидним, що ми не можемо, не ризикуючи зазнати розгрому, залишатися на тому ж самому місці, багато людей почали нарікати.

Бесараб кричав:

— Рідні місця, ватого-етого, бази свої кидаємо!

Несподівано приєднався до нього Громенко.

— Нікуди я звідси не піду! Тут все навколо відоме, все розвідане. Лишайте мене: я і сам з своїми хлопцями...

Справа дійшла навіть до таких пишних висловів: «Тільки через мій труп! Краще я загину в нерівному бою!» тощо. Але коли йому сказали, що анархічні дії примусять обком поставити питання про можливість його дальшого перебування в партії, Громенко задумався. Потім прийшов і сказав:

— Я, товариші, підкоряюсь партійній дисципліні.

Але стримувати людей тільки силою наказу чи рішенням обкому, тобто розраховувати виключно на дисципліну, викликану авторитетом керівної верхівки, в умовах підпілля довго не можна. Ми хотіли створити великий загін. Коли я говорю «ми», то маю на увазі обком партії. Але дехто розглядав це, можливо, як каприз керівника, як бажання його підкорити собі, всупереч здоровому глуздові, найбільше людей.

Знайшлися товариші, які саме так і говорили:

— Федорову запаморочив голову масштаб його передвоєнної роботи. Гонориста людина. Він не може примиритися з тим, що під його командуванням лишається всього тільки невелика група людей — обласний загін.

Ім заперечували:

— Чому Федоров? Рішення прийняв обком партії.

— Знаємо, — відповідали противники створення великого з'єднання. — Всі члени обкому підкоряються Федорову як командирові загону. В обкомі він теж займає керівне становище. Хто ж зважиться виступити проти його думки?

Так могли міркувати тільки люди в запалі сварки, люди, що не розуміли принципів партійного керівництва.

Ні, логіка боротьби примусила Чернігівський підпільний обком твердо триматися установки на збільшення загону. Приймаючи таке рішення, обком мав на увазі передусім виконання організаційного завдання, поставленого перед цим Центральним Комітетом партії, а саме:

залучати до боротьби з окупантами якомога більшу кількість радянських людей.

Для нас в той момент особливою умовою, яка піднімала б людей на боротьбу з окупантами, було створення міцної партизанської одиниці, про існування і дії якої знали б тисячі і десятки тисяч громадян, що залишилися у поневолених районах. Одиниці, здатної увібрати в себе якомога більшу кількість радянських людей, які на заклик партії йшли в партизани.

Було б нерозумно злити в одно з'єднання всі загони України або навіть всі загони області. Але хоч одна організація в області повинна була мати досить сил, щоб виконувати такі завдання:

1. Завдавати ворогові серйозних ударів.
2. Тримати постійний радіозв'язок з фронтом і нашим радянським тилом.
3. Мати аеродром для посадки літаків, що їх надсилають до нас з нашого радянського тилу.
4. Групувати в себе кадри агітаторів, здатних розібратися у складній політичній обстановці того часу, роз'яснювати радянським людям завдання, які стоять перед ними, широко інформувати населення про справжнє становище на фронтах.
5. Мати друкарню, друкувати і розповсюджувати листівки й газети.
6. Стати базою для керівного політичного центру, який спрямовує всю підпільну і партизанську боротьбу в області.
7. Служити прикладом стійкості і дисципліни для місцевих загонів і груп опору навколишніх районів.

Ясно, що маленькі загони, які мають лише одну перевагу перед великими — можливість легко заховатись, — не могли взяти на себе рішення перелічених завдань.

Окремі товариші, підтримуючи думки відсталих у політичному відношенні партизанів, виступали проти наміру обкому взяти в свої руки керівництво всім партизанським рухом в області. Вони говорили, що ми сковуємо тим самим ініціативу мас. «Створюючи великий загін, — говорили вони, — ви привертаєте до себе увагу німецького командування, примушуєте його концентрувати в районі дій загону каральні і військові сили, тим самим віддаєте населення на ще більші страждання, розстріли, підпали, пограбування. Партизанський рух, — казали вони, — тим і цінний, що це є стихійно народжений, на-

родний рух, який спалахує раптом під впливом обурення, викликаного звірствами окупантів. Знаючи, як люто ненавидять комуністів окупаційні власті, селяни побоються допомагати партизанським загонам, коли ними явно керує партія».

Обком осудив такі настрої окремих комуністів. Мені ж було запропоновано, як командирові, орієнтуватися на дальше зростання загону і вжити всіх заходів, щоб надати йому маневреності.

* * *

В ніч на 22 грудня всі партизани нашого загону посідали в сани, командири скочили на коней, і колона рушила. Години півтори ми петляли по глибокому снігу, а коли від'їхали кілометрів за п'ятнадцять від старого табору,— провідники вивели голову колони на дорогу, і ситі коні помчали щодуху.

Зустрічні шарахали з дороги. Гадали, певно, що то їдуть мадяри. Це ж не жарт — понад сто двадцять саних і в санях люди з гвинтівками, автоматами, кулеметами. Крім того, вершників — чоловік сімдесят. У той час ні вороги, ні друзі не могли собі уявити, щоб партизани могли пересуватися такими колонами.

Ми відійшли з старих позицій, з насиджених місць. Відійшли під натиском переважаючих сил противника. Але цей відхід був в той же час і нашою перемогою.

На світанку ми вже були кілометрів за тридцять. Зробили зупинку й почули позаду далекий гуркіт гарматної стрілянини. Я покликав Громенка і Бесараба.

— Скільки гармат б'є, як ви гадаєте?

Вони погодились, що гармат, мабуть, чимало. А потім пролетіло п'ять бомбардувальників у напрямку лісу, й ми почули, як затремтіла земля. Літаки промчали просто над нами. Але, звичайно, німці там, вгорі, ніяк не могли подумати, що колона в півкілометра довжиною — партизанський загін. Не було раніше таких загонів.

Ось тут я і попросив Рванова повідомити Громенка й Бесараба про дані розвідки. Понад дві тисячі гітлерівців пішло в наступ на табір. Хай тепер ловлять там повітря...

— Розумієте тепер, що часом і відхід буває перемогою?

— Сказали б, ватого-етого, раніше. Ми б, етого, зрозуміли.

— А ви мусите знати, що командир загону не голова артилі — звітувати вам не зобов'язаний.

Ми зробили невеликий привал на узліссі. Підкрипилися, не розпалюючи багать. Біля штабних саней зібралось нас кілька чоловік. Мовчки слухали, як наростав гуркіт артилерійської підготовки, а коли все стихло, Попудренко спитав:

— У кого з вас добрий зір? Хто бачить, що там робиться?

Володимир Михайлович Дружинін з дуже серйозним виглядом підніс до очей бінокль.

— Розсипалися в цеп, — без найменшої посмішки доповідав він, ніби й справді щось бачив. — Ховаються за деревами. Окопуються. Пішли знову, перебіжками, поповзом. Тепер залягли. Мабуть, дивуються, що ніхто їм не відповідає на постріли. Якийсь офіцерик кличе до себе. Повзуть до нього троє. Це, напевно, найсміливіші: він їм показує вперед...

Дуже приємно й смішно малювати в уяві всі дії обуреного противника:

— Ось нарешті вони в самому таборі... Прив'язані до дерев, стоять і дивляться на них риб'ячими очима трупи співвітчизників. Оскаженіло кидають німці гранати в порожні землянки. Розлютований, кричить офіцер, кличе і б'є по щоках своїх розвідників, а потім відсилає їх в усі боки...

Так, це була наша перша перемога. Гітлерівці повели ранком 22 грудня на спорожнілий табір цілий полк. Артилерію, танки, літаки — все було пущено в хід. І вже заздалегідь командування послало в Берлін телеграми про розгром великого загону «бандитів».

А опівдні ми вже були за п'ятдесят з чимось кілометрів. З ходу ввірвалися в Майбутнє, Ласточку, Журавлеву Буду. Населення розбіглося, поховалось на полях та городах. Назустріч нам вийшли старости. Заговорили по-німецькому з українським акцентом:

— Гутен абенд!

Вишикувались в шеренгу поліцаї, а їхні начальники простягли руки з пов'язками на рукавах, і всі гуртом гаркнули:

— Хайль Гітлер!

Вони, звичайно, ніяк не гадали, що зустрічають партизанів.

Коли люди довідалися, що прибули партизани,— одразу повернулись до хат. Вибігли на вулицю хлоп'ята, дівчата повитягали з потайних місць своє краще вбрання. А наші хлопці дістали гармошки. І в хатах, і на вулицях — скрізь почалися танці.

Ми й не сподівались на такий прийом. Свято! Справжнє свято було в нас і в селян. Давно ми не їли такого смачного борщу і вареників з сиром та сметаною. Давно не веселились так щиро. І хоч кожній хазяйці було ясно — прийдуть, неодмінно з'являться слідом за партизанами окупанти, проте вони не виявляли перед нами страху за майбутнє.

Але бенкетували ми недовго. Вже наступного дня селяни побачили, що партизани — народ серйозний. Ми закріпились, виставили застави, почали стройове і політичне навчання.

Стояли ми в цих селах біля двох тижнів. Звідси, з цієї нової нашої бази, провели кілька наступальних операцій проти гарнізонів сусідніх сіл. Звідси ж, з Журавлевої Буди, 9 січня ми послали свої перші радіограми. Зв'язались з Південно-Західним фронтом.

* * *

Те, про що я зараз пишу в двох-трьох словах, в дійсності було результатом великої колективної праці.

Де взяли сани, коней? Як роздобули, кінець кінцем, рацію?

Ще у першій книзі я писав, що в своєму зверненні до населення підпільний обком і обласний штаб партизанського руху радили колгоспам роздати усупільнену худобу селянам, а кращих коней, які збереглися,— передати партизанам. У багатьох колгоспах так і зробили. Знаючи, що окупанти відбирають кращу худобу, голови колгоспів передавали партизанам найкращих, баских, відгодованих, витривалих коней.

Але, на жаль, окупанти часто-густо були спритнішими за нас.

Поки в об'єднаному загоні точилися суперечки — бути йому рейдовим чи місцевим, заводити кавалерію та обоз чи обмежитися кінною розвідкою,— німці та мадяри вже конфіскували сотні колгоспних коней.

З тих двохсот з чимось коней, яких ми зібрали під кінець грудня, приблизно половина були трофейними,

тобто захопленими в боях. Були серед них не тільки наші селянські коні, але й угорські і німецькі — кучохвости, жирнозаді. Вони були вередливі, випещені, капризні. У партизанських лісових умовах гинули, як мавпи в північному кліматі. Партизани їх не любили. Особливо тому, що підганяти їх треба було по-німецькому та по-угорському. Відгодованих «іноземок» партизани охоче обмінювали на звичайних селянських коней.

Отже — половина нашого кінного парку була трофейною, другу половину ми одержали від колгоспів. Наші «заготівники» виїжджали в навколишні села — туди, де гітлерівці не встигли влаштуватись.

Здебільшого наші люди зустрічали там співчутливе ставлення і повертались до загону не тільки з кіньми, але й з саньми. В Єліному і Софіївці селяни організували виробництво саней для партизанів.

Однак були випадки, коли наші люди зустрічали своєрідний опір.

Розстатися з конем, та ще в той час, — кожному було тяжко. А тут іще доводилось розставатися з кращими кіньми. Розуміли, звичайно, що це воєнна необхідність, що у партизанів коні служитимуть народній справі. А все-таки...

У селі Перелюб колгоспною конюшнею відав Назар Сухобок — людина зла і гонориста. Знав я його ще до війни. Та не тільки мені, майже всім обласним працівникам, яким доводилось відвідувати в службовій справі ці місця, Назар був відомий як базікало і склочник. Дехто навіть вважав його за підкуркульника.

Справді, який би захід не проводили представники області чи району в селі Перелюб — Назар Сухобок обов'язково виступав на зборах з ехидною промовою. Так принаймні тоді здавалось. Цікаво, що був у нього серед колгоспників досить своєрідний авторитет: працював він добре, але головне — люди побоювались потрапити на його злий язик.

Було вже йому близько п'ятдесяти років. Тому і до армії не взяли. Перший раз партизани загону Балабая намагались одержати коней в колгоспі ще в листопаді. Домовившись з головою колгоспу, вони послали до конюшні двох хлопців. Назар зустрів їх брудною лайкою. Коли ж хлопці все-таки почали відв'язувати коней, старий розлютився не на жарт, взяв до рук голоблю.

— Які ще там партизани? Позбирались у лісі дезер-

тири та нероби. До армії не пішли, а тепер на селянську шію будете сідати! Ану, геть звідси!

Так і відступились тоді від нього.

Вдруге прийшли в кінці грудня. Колгоспникам та й Назарові уже було відомо, що партизани всерйоз б'ються з німцями і що окупанти забирають у селянства все. Але знову Назар став опиратися, хоч до нього приїхав цього разу сам Балабай з п'ятьма досить рішучими хлопцями.

А коні у Назара були добрі: штук десять, вгодованих, лиснючих.

— Так ось що, Сухобок,— сказав йому Балабай,— наказ голови є, і ти, брате, не крути. Знаю я тебе давно. Ти завжди був охочий воду поварити... Та й ти мене знаєш. Відійди, поки цілий! Беріть, товариші, коней.

Назар хотів було знову взятися за голоблю, але помитивши, що нікого цим не злякав, трохи притих і пробурчав:

— Що ж я буду тут у порожній конюшні робити? Берете коней — забирайте й мене разом з ними. Обіцяю...

Так і не доказав він, що саме обіцяє.

Балабай потім розповідав, що погодився взяти Назара до загону всупереч своїй власній думці про нього. Вже дуже щирим і схвильованим здалося йому Назарове бурчання. Тут же старик поспішно розпрощався з сім'єю,— а сім'я в нього була вісім чоловік,— запряг коней в сани і на чолі колони рушив з партизанами до лісу.

Треба сказати, що коней у загоні він доглядав так само старанно, як і в колгоспі. Бійцем був винахідливим і сміливим. Через місяць Назар загинув. Пішов до села провідати сім'ю, і вночі в хаті його захопили гітлерівці. Одному з них він встиг проламати голову табуреткою. Боронився з усіх сил: Тієї ж ночі Назара Сухобока розстріляли.

І, як це часто буває, лише після загибелі Назара ми зрозуміли його характер і справжню суть його душі. Не раз потім односельчани пригадували, що ніколи Назар нікого не обдурив. Взявшись за якусь справу, виконував її в строк. Пригадували також, що в минулій війні він мав славу хороброго солдата.

Багатим Назар ніколи не був. Довго наймитував, але і в наймах був дуже старанним і акуратним. Тому,

певно, й дістав славу куркульського підголоска. Він за-таїв у собі образу й почав скрізь говорити, що коні кращі, ніж люди. З кіньми він був ласкавим, а з людьми навмисно різким і грубим.

Про Назара Сухобока у партизанів лишилася добра згадка.

Треба сказати, що в партизанському загоні кожна людина і кожна річ мали свою, часом досить своєрідну історію.

Розповім історію нашої першої рації. Знайдуться люди, які скажуть: «Випадковість, удача, щасливий збіг обставин». Думаю, що «випадковість», як і звір,— на ловця біжить.

Коли ми розташувались у селі Ласточці, наші розвідники сповістили, що на тому березі річки Снов, в Орловській області, стоїть невеликий партизанський загін під командуванням Ворожеева. Ми й раніше знали про його існування. І як тільки прибули, сам командир разом із своїм штабом завітав до нас у гості. Пізніше таких гостей — партизанів — ми зустрічали часто. Ворожеев був першим. Прекрасний співбесідник і товариш по чарці, він докладно розповідав, як би на нашому місці діяв Олександр Васильович.

— Олександр Васильович, так і знайте, не став би займатися дрібницями. Він, так і знайте, взяв би в штики найголовнішу німецьку комендатуру оцих місць. Сміливим, гордим приступом пішов би Олександр Васильович...

Тільки хвилини через п'ятнадцять виявилось, що Олександр Васильович, про якого так часто згадував Ворожеев і з ім'ям якого так по-панібратськи обходився, був не хто інший, як сам великий полководець Суворов. Що ж до безпосередніх справ свого загону, гість розповідав про них переважно загальними словами.

І раптом Ворожеев повідомив, що кілометрів за тридцять п'ять звідси є село Кропивне, а в цьому селі на горищі одного з будинків ось уже третій тиждень переховується розвідник Південно-Західного фронту, якийсь капітан з групою бійців, радіопередавачем і радистом. Обізнаність Ворожеева була такою, що він навіть назвав і будинок. Знав також, що цього капітана розшукують гітлерівці. Здається, вже напали на його слід.

— Пробували ви з ним зв'язатися? — приховуючи хвилювання, спитав я.

Хвилювання моє було зрозуміле: ось нарешті трапилась можливість встановити зв'язок з фронтом, а може, і з Центральним Комітетом партії.

— Аякже, так і знайте, ми ніколи не розгублюємось. Послав я хлопців і вже виявив, що передавач у капітана не діє, бо немає живлення.

Тема ця Ворожеєву швидко надокучила. Він перейшов до напівісторичних анекдотів про Суворова. Я, попросивши пробачення, вийшов з хати. Коротше кажучи, на ранок наші хлопці доставили в Ласточку капітана Григоренка, двох бійців, які його супроводжували, радиста і радіопередавач.

Капітан Григоренко виявився людиною незговірливою. Він не дуже вірив, що ми хороші люди. Головне заперечення проти нас було в нього таке:

— Командування фронту про існування загонів у цих місцях нічого мені не повідомляло. Вірити вам я не зобов'язаний.

— Отже, виходить, якщо в розвідці фронту про нас немає відомостей, значить, ми не партизанський загін, а міраж? Так, чи що?

— Можливо, навіть гірше, ніж міраж...

Тим часом наші хлопці рушили на нове завдання — роздобути, що б то не стало, живлення для передавача.

Два дні ми умовляли капітана Григоренка повідомити командування про наше існування. Пустили в хід і ніжну дружбу, і чистий спирт, компліменти і лайку.

— Я б з радістю, — сказав нарешті Григоренко, — але ви самі бачите, — нема живлення...

Він був вражений, коли ми тут же притягли йому штук з тридцять акумуляторів, знятих з підірваних німецьких автомашин. Хлопці обшукали райони у радіусі двадцяти кілометрів, навантажили акумуляторами повні сани. Тоді капітан став вимагати, щоб йому виділили спеціальне приміщення і щоб ніхто не підходив до рації під час роботи ближче, ніж на тридцять метрів. І цю його вимогу ми виконали, звільнили для нього цілу хату.

Приятель Суворова — Ворожеєв, — дізнавшись про це, образився.

— Ви, — сказав він, — скористалися з моїх даних, вивчали у мене з-під носа. Я, так і знайте, вважаю це нахабством. Суворов так ніколи б не зробив.

9 січня 1942 року Григоренкові пощастило одержати відповідь з Південно-Західного фронту. Радіограму, надіслану мені, підписав маршал Тимошенко.

* * *

Враження, яке справила радіограма, одержана нами з Великої землі, було одним із найсильніших за весь час нашого партизанського життя. Радість була щира й гаряча. Вона захопила всіх без винятку. Може, кому-небудь з читачів почуття наші здадуться перебільшеними, зате добре зрозуміють мене моряки і зимівники далеких північних островів. Адже недарма партизани перейняли в них вираз «Велика земля».

Якщо до цього дня ми були самотні і в усьому покладались на себе, то тепер, зв'язавшись з Червоною Армією, з Центральним Комітетом партії, ми включились не тільки морально, але й організаційно в загальний фронт боротьби проти окупантів.

Текст моєї радіограми був такий:

Чернігівський обком діє на своїй території. При обкомі загін 450 чоловік. Про результати боротьби передамо додатково.

ФЕДОРОВ

Відповідь була короткою.

Передайте привіт бійцям і командирам. Повідомте, в чому відчуваєте потребу. Чекаємо докладніших повідомлень.

ТИМОШЕНКО

Ці кілька слів викликали бурхливу радість у всіх наших підрозділах. Радіограму ми одержали пізно увечері. Але до штабу збіглися сотні людей. Тут були не лише партизани, а й жителі села: діди, бабусі, жінки, дівчата, хлопчики. Я певен, що не всі зрозуміли одразу, що трапилось.

Хтось поширив чутку, що Федоров говорив з маршалом Тимошенко по радіотелефону з півгодини. Знайшлися навіть «свідки» цієї розмови. Вони з усіма подробицями передавали зміст бесіди, якої не було. Говорили також, що чутність була погана і Федоров так кричав, що навіть зірвав собі голос.

Забавний документ пощастило перехопити нашим розвідникам через кілька днів. Вони ввіймали посилено-го з села Єліного, коли той їхав до районного центру.

В його торбі хлопці знайшли і принесли мені доповідну записку старости районному бургомістрові:

Повідомляємо, що в ніч на 10 січня у селах, де зараз стоїть Федоров, а саме: Журавлева Буда, Ласточка, Майбутне, — був сильний шум і крик. Палили чимало багать, танцювали, багато співали, підкидали вгору шапки, а також цілувались. Я вжив заходів до виявлення причини. Вірні люди передають мені такі відомості, що з боку фронту буде Федорову сильна допомога зброєю, а також людьми. Сподіваються на літаки з піхотою і гарматами. На відзначення цього партизани святкують. Друга вірна людина повідомила, що є тепер у Федорова постійний радіопровід з Центральним Комітетом, який це все обіцяв. Ця людина сказала, що вже були літаки і дещо привезли. З іншого боку, ніхто поки що літаків не бачив. Тому потрібно вжити заходів, щоб негайно ж оточити і знищити цих бандитів, інакше може бути пізно.

Староста *КЛЮВ ІВАН*

Спочатку ця доповідна записка нас дуже стурбувала.

Новиков вирішив, що є серед нас зрадник, який, до того, ще має доступ у штаб.

Ні, звичайно, ніяких секретних відомостей з штабу староста не одержав. Партизанські мрії, те, що говорилося на мітингах, у бесідах між собою і з селянами, загальний піднесений настрій — ось про що розвідав староста. А такі «відомості» приховати неможливо, та і не потрібно було їх приховувати.

Був ще один дуже важливий результат радіограми. Коли ми, ще не певні того, чи пощастить Григоренкові зв'язатися з фронтом, складали текст своєї першої шифровки, нам важливо було просто повідомити про наше існування. І все-таки ми довго складали оте своє перше послання. Принесли Григоренкові цілу сторінку. А він досить безцеремонно, тут же, у нас перед очима, скоротив увесь вступ і залишив тільки останні рядки.

Одержавши радіограму-відповідь, я виділив у ній слова «Чекаємо докладніших повідомлень». І в своїй радіограмі підкреслив слова «Про результати боротьби передамо додатково». Ці дві фрази стали предметом серйозного обговорення спочатку в штабі, а потім на спеціальному засіданні обкому.

Ми і раніше робили деякі підрахунки. Але, чесно кажучи, від нагоди до нагоди. У Погорільському бою ми доручили двом бійцям підрахувати забитих окупантів. Проте багато відбувалося боїв, під час яких ніхто нічого не підраховував. Не вели обліку трофеїв, навіть не могли одразу сказати — скільки бойових операцій провів

загін. А те, що було зроблено кожним зокрема загоном до злиття, так би мовити, в «доісторичний» період, те вже й пригадати важко.

Нам такий облік не здавався особливо важливим. В оборонних боях, які виникали найчастіше несподівано, кожний з нас відчував радість уже від того, що вдалося відбити атаку. Коротше кажучи, серйозного обліку ми ще не запровадили. Декому за це перепало. На обкомі мені теж дісталось від товаришів. Вони були праві, коли говорили, що це справа працівників штабу. Я почав дорікати Рванову. Але Дмитро Іванович, як виявилось, давно вже намагався налагодити такий облік, та не одержав підтримки від командирів, а в тому числі і від мене.

Помилку визнали, покаялись і надалі вирішили вести найточніший облік забитих фронтів і захоплених трофеїв. А щоб встановити результати вже зробленого, ми викликали всіх командирів, запропонували їм негайно ж опитати всіх бійців, зібрати у партизанів щоденники.

Надвечір 11 січня підсумували результати. Відомості ми, на жаль, могли зібрати тільки від тих загонів, які з'єдналися з нами. Підійшли ми до цієї справи обережно. Урізали все, що вважали хоч скільки-небудь перебільшеним, але результат вийшов досить значний.

12 січня на адресу Південно-Західного фронту ми передали такі підсумки бойової діяльності обласного загону і тих загонів, що влилися в нього:

«За чотири місяці силами партизанів було забито 368 гітлерівців, знищено 105 поліцаїв, старост та інших зрадників Батьківщини. Захоплено багаті трофеї. Знищено 29 автомашин, з них 2 штабних з документами; 18 мотоциклів; 5 складів з боєприпасами; захоплено 100 коней, 120 сідел; висаджено в повітря 3 залізничних мости. Обкомом надруковано і розповсюджено 31 назву листівок загальним тиражем в 40 000 примірників».

Ми просили підкинути нам озброєння. Намагаючись бути скромними, послали таку заявку: 20 мінометів, 15 важких і легких кулеметів, 1000 протитанкових гранат, вибухівку, автомати і якомога більше до них патронів.

У відповідь ми одержали від маршала Тимошенка велику вітальну радіограму, в якій він пообіцяв всі наші вимоги задовольнити.

Набагато важче було підсумувати результати діяльності підпільних груп, комуністів і комсомольців-одинаків, розкиданих по всій Чернігівській області. Виміряти, взяти на облік все зроблене ними навіть і зараз неможливо. Не тому, що ми не одержували і не могли одержувати оперативних зведень, звітів, щомісячних доповідей. Ні, справа не тільки в цьому.

Ми знали районні комітети, ми знали ті міські і сільські групи, які були організовані ще до окупації. Доля їхня складалася по-різному. Часто наш зв'язковий знаходив на місці явочної квартири попід та розбиту цеглу. Приходив у село, щоб передати підпільній первинній парторганізації директиву обкому, але не тільки організації — навіть села вже не було на тому місці. Самі лише здичавілі коти ховалися між руїнами хат. Наш зв'язковий ішов тоді розшукувати підпільний райком і довідувався, що організація зазнала провалу, секретарі — перший і другий — пропали безвісти, а члени райкому давно схоплені, і їх страчено в гестапо.

— Ось, — говорили нашому зв'язковому люди, яким він міг довіряти, — прочитайте повідомлення німецької комендатури. — І показували плакат чи листівку, де були поіменовані керівні районні комуністи і було точно сказано, що такого-то числа їх повішено на міській площі.

— Ми самі бачили трупи з табличками на грудях.

— А обличчя їхні були відкриті чи закриті мішками?

— Облич ми не бачили, — признавалися свідки.

І ми не дивувались, коли через якийсь місяць «повішені» секретарі райкомів давали нам про себе знати, що живуть вони і діють у такому-то селі. Обставини примушували іноді весь склад райкому залишати свій район, іти в ліс за десятки, а часом і сотні кілометрів. Там товариші починали роботу заново. За це їх не можна було обвинувачувати. Якщо зрадник виказував поліції бази, явки, списки організації, — було б безглуздям лишатися на місці й чекати, поки тебе схоплять гітлерівці і дійсно поведуть на шибеницю.

А німецьким повідомленням про те, що вони знищили такий-то партизанський загін, заарештували й повісили таких-то комуністичних агітаторів, не можна було вірити. Скільки разів німецьке радіо сповіщало про те,

що загін наш оточено і знищено! Скільки разів був «розстріляний повністю» підпільний обком партії! Траплялось, що районні підпільники, щоб замести сліди, поширювали самі про себе чутки, нібито організація розпалася, а члени її розбрелись, припинивши будь-яку діяльність.

Обком дізнався, що в селі Буді чи в містечку Мені регулярно з'являються на стінах будинків листівки, що там висаджено в повітря німецький склад з боеприпасами. А за відомостями, які ми мали, там не повинно бути нікого з наших людей. Отже, виходило, що організувалась нова група. Нашого полку прибуло! Туди йшов зв'язковий, повертався й доповідав: там, виявлялося, наші старі знайомі — вони перебралися з сусіднього району. Взявши з собою друкарську машинку, запас паперу, перекочували і почали діяти.

Але з'являлися, звичайно, і нові групи опору. Треба, до речі, пояснити — звідки виникла ця назва. До війни ми знали заводські і сільські первинні організації партії і комсомолу; ми знали райком, обком, Центральний Комітет. Ця ж система організації, визначена статутами партії і комсомолу, була збережена і в підпіллі. Але ось, уявіть, в селі знайшли собі притулок кілька оточенців і втікачів з полону. Серед них є досвідчені люди, серед них є комуністи і комсомольці. Вони хочуть боротися, вони зустрічаються, розмовляють, вербують у селі прихильників, озброюються. Ось такі бойові патріотичні об'єднання ми називали групами опору.

І, зрозуміло, ми не цурались таких груп. Старалися їм допомогти і словом, і ділом. Від комуністів та комсомольців вимагали, щоб вони завжди були в перших рядах, щоб особистим прикладом запалювали інших членів групи.

Центральний Комітет партії лишив у підпіллі тисячі комуністів, розкидав їх по величезній території, зайнятій противником. В умовах окупації обкоми, а іноді й райкоми не могли знати адреси кожного підпільника, тим більше, що ці адреси весь час змінювались. Проте організація існувала.

Були посіяні зерна, і вони давали сходи.

В кращих умовах, порівняно з іншими, були підпільники тих районів, де збереглися і діяли партизанські загони. Центральний Комітет передбачав це, а тому і пропонував, ще до окупації, організувати одночасно під-

пільні первинні парторганізації та райкоми і партизанські загони. Вони допомагали одні одним, доповнювали одні одних. Підпільники збирали зброю і передавали її партизанам. Проводили розвідку в інтересах партизанських загонів. Коли їм загрожувало викриття і неминучий арешт — вони завжди могли піти в ліс до партизанів.

На початку 1942 року в лісах Холминського району, спираючись на обласний загін, діяли три групи підпільних райкомів: Корюківський, Холминський і Семенівський. Їх секретарі — Коротков, Курочка і Тихоновський, — а також і члени райкомів виконували в загоні військові обов'язки. Але одночасно вони ж керували підпільними групами своїх районів. Діяльність підпільників цих районів була сміливою, жвавою, різноманітною.

Підпільникові Мацьку вдалося влаштуватися поваром до корюківського ресторану. Мацько дійсно був прекрасним кулінаром. Бургомістр Барановський, сам начальник районної поліції Мороз і німецькі коменданти пили, обжирались тут мало не щодня.

Варити, жарити й пекти вони запрошували Мацька. Напившись, місцеві володарі базикали безупинно. Мацько, як кажуть, мотав на вуса все, що чув. Він регулярно передавав підпільникам, а через них і нам у загін про адміністративні й каральні плани зрадників та окупантів. Жодна каральна експедиція корюківської поліції не була для партизанів несподіваною. Все закінчилося тим, що і сам начальник поліції Мороз був забитий партизанами.

Корюківські підпільники викрали з районної друкарні шрифти і передали їх партизанам. Перша наша друкарня зобов'язана своїм існуванням їм.

Крім розвідувальної, агітаційної роботи та збирання зброї, корюківці зуміли організувати широку продовольчу допомогу дружинам солдатів та офіцерів Червоної Армії — колишнім робітникам і службовцям цукрового заводу.

Робили вони це так. Кілька хлопців, одягнувшись по селянському, вивозили у неділю на базар мішків з двадцять борошна. В той час торгівлю на базарах витіснив натуральний обмін. Городяни пропонували простирала, лампи, столи, стільці. Селяни давали їм за це м'ясо, борошно, картоплю. В сім'ях робітників та службовців збереглися ще гроші. Чоловіки, ідучи в армію, одержали

розрахунок і грошову допомогу. Ці гроші лишили дружинам і дітям. Робітники й робітниці, коли цукровий завод було закрито, теж одержали зарплату наперед за три місяці.

Так ось, на базарі несподівано з'являлись дві-три підводи з борошном. Вимить біля них виростала черга. Але «дядьки-хазяї» оголошували, що ніяких речей їм не потрібно. Вони борошно не міняють, а продають, і тільки за радянські гроші. Люди бігли по гроші. А тому що селище цукрового заводу було розташоване поблизу базару, то й поверталися з грошима раніше за інших робітники, робітниці, службовці-цукровики.

Підпільники видавали кожному не більше як десять кілограмів, і в розрахунках дотримувались державних довоєнних цін. Цікаво, що кожного разу, як тільки вони це проробляли, селяни, які вивозили на базар борошно, так само починали торгувати на гроші.

Одразу ж навкруги поширювалась здогадка: «Якщо радянські гроші так ціняться — значить, гітлерівцям швидко капут!»

Звідки ж брали підпільники борошно? Спочатку з партизанських баз, а потім привозили з дальніх млинів. Млини ці, розуміється, завчасно очищалися партизанами від ворожої охорони. За вересень, жовтень і листопад 1941 року підпільники і партизани Корюківського району передали родинам військовослужбовців понад три тисячі пудів хліба, сто пудів м'яса й інших продуктів.

Такі «постачальні» операції з наступом зими, на жаль, довелося припинити. Наші бази спорожніли. Партизанів ставало все більше, і захопленого в окупантів продовольства не вистачало навіть і нам.

У Холмах з кожним днем поширювала свою діяльність комсомольська організація «Так починалося життя». Ще в першій книзі я згадував про її виникнення. Тепер комсомольці-підпільники раз по раз приходили до нас у ліс за пропагандистськими матеріалами. Заходили вони порадитись і до обкому партії, але частіше зустрічались з керівниками підпільних райкомів партії і комсомолу — Іваном Маркіяновичем Курочкою і Петром Шутьком.

Перший секретар Холминського райкому ЛКСМУ Шутько був одним з «найстаріших» партизанів. Разом з Іваном Курочкою ще до окупації він організував вини-

щувальний батальйон. Пізніше цей батальйон майже повністю влився до партизанського загону. Шутько тоді вже пішов до лісу, став розвідником. Але зв'язку з Холмами не втрачав. Загальне керівництво комсомольським підпіллям району було покладено на нього.

Шутько добре знав сільську молодь. Разом з другим секретарем товаришем Денисенком він заздалегідь відібрав керівників сільських підпільних груп, намітив ряд явочних квартир. У Холмах, Погорільцях, на хуторі Бобрик, у Козилівці комсомольці і молодь діяли активно протягом всього періоду окупації. Цінним є те, що в Холминському районі керівники сільських груп, незважаючи на найсуворішу конспірацію, були зв'язані між собою і регулярно приходили до нас у ліс. Вони працювали за загальним планом обкому.

Найкрупнішою і найбільш діяльною була група «Так починалося життя». Комітет цієї організації складався з дев'яти чоловік: Колі Єременка, Саші Омеляненка, Фені Внукової, Феді Різниченка, Каті Дяченко, Леоніда Ткаченка, Фені Щевцової, Наді Гальницької і Насті Різниченко. Це був штаб. Йому ж підлягали десятки комсомольців і в самому районному центрі, і в ближніх селах.

Уже на перших зборах у вересні 1941 року, через кілька днів після вступу гітлерівців до Холмів, було намічено програму дій. В протоколі цих перших зборів записано основні завдання організації «Так починалося життя»:

а) проводити агітаційно-масову роботу серед населення;

б) мобілізувати народ на боротьбу з ворогом, організувати зрив заходів, запроваджуваних окупантами;

в) організувати резерви для партизанських загонів;

г) збирати серед населення і діставати зброю та патрони для партизанських загонів.

На цих же, досить поширених, зборах відкритим демократичним шляхом було обрано названий мною комітет організації. Цього в умовах конспірації робити, звичайно, було не слід.

Все ж організація діяла понад півроку і зробила дуже багато.

За дорученням райкому партії комсомольці роздобули для партизанського загону два радіоприймачі з комплектами живлення. Крім того, вони дістали приймач

і для себе. Саша Омеляненко знайшов розламану друкарську машинку, а студент Київського індустріального інституту Федя Різниченко її відремонтував.

Листівки із зведеннями Радінформбюро та останніми новинами з життя району холминці друкували регулярно, як газету, і акуратно доставляли по певних адресах. Там листівки розмножували від руки і передавали далі. За кілька місяців було надруковано, переписано і розповсюджено понад п'ятнадцять тисяч отаких листівок-газет.

До XXIV річниці Жовтня хлопці зібрали в подарунок партизанам шістдесят вісім ручних гранат, вісім гвинтівок, п'ять тисяч патронів і чотири револьвери.

Вранці 7 листопада 1941 року населення Холмів побачило на всіх високих будівлях і на вищій напівзруйнованої каланчі червоні прапори. Вони майоріли кілька днів. Жовтневі дні проходили в піднесеному, святковому настрої.

Дізнавшись про це, до райцентру прибув загін гестапо. Але в той час окупанти ще не організували влади і не створили агентурної сітки. Знайти винуватців гестапівці не змогли.

Шістнадцятилітній Льоня Ткаченко, учень дев'ятого класу, очолив групу розвідників. Йому пощастило налагодити оперативний естафетний зв'язок із партизанами. У кожному селі, на шляху до загону, в нього були свої хлопці, які, одержавши зашифроване повідомлення, одразу ж вирушали далі і передавали в наступному селі зв'язковому. Поки ми дислокувались поблизу Холминського району, молоді підпільники завжди знали, де ми знаходимось.

В останній час холминські комсомольці одержали через нас завдання Південно-Західного фронту: розвідати комунікації ворога. З цією роботою вони теж блискуче впорались, хоч серед них не було жодного військового.

На початку січня до нашого загону прийшли Катя Дяченко і Феня Шевцова. Вони принесли погані вісті: декого з підпільної групи вистежили агенти гестапо. Було прийнято рішення тимчасово піти до лісу. Поліцаї перехопили хлопців по дорозі. Катя і Феня втекли. Решту членів комітету заарештували.

Одначе через кілька днів зв'язкові доповіли, що хлопцям пощастило врятуватись. Їх затримала не районна, а сільська поліція. Комсомольців відпустили, але

поставили вимогу, щоб вони повернулися до місця свого постійного мешкання. І ось тут вони зробили серйозну помилку: повернувшись і не виждавши навіть і тижня, відновили попередню роботу.

Тим часом каральні загони і великі військові з'єднання окупантів зайняли всі села і хутори навколо партизанського табору. Ні від нас, ні до нас пройти стало майже неможливо. У всякому разі, всі спроби наших розвідників довгий час залишались марними.

Незабаром ми примушені були вирушити з насиджених місць і перейти до Єлінських лісів. Тільки в середині березня зв'язковим обкому партії вдалося побувати в Холмах. Вони принесли жахливу вість: організацію «Так починалося життя» розгромлено. Весь комітет заарештовано. 4 березня п'ятох чоловік із семи розстріляно. А ще через кілька днів було спіймано і розстріляно Надю Гальницьку.

В січні прийшла до нас молода комуністка — ветеринарний фельдшер з села Сядрино — Настя Пагенок. Їй не вдалося евакуюватись. Вона лишилася в селі. Інших комуністів там не було. Про існування підпільної організації в районі вона спочатку не знала і діяла самотійно. Писала від руки листівки, сама розклеювала їх вночі на видних місцях.

Не знаючи про існування підпільної організації комуністів, Настя підписувала свої листівки «Райком партії», «Червоні партизани», «Червоні месники». Зрадникам вона надсилала записки з погрозами неминучої розправи. Людям, про яких дізнавалася, що вони вагаються і можуть піти на службу до поліції чи до гебітскомендатури, Настя посилала листи від імені партизанів, радила отямитись, зупинитись, поки не пізно.

Прибувши до нас, Настя показала кілька зразків своїх листівок. Вони були наївні, не завжди переконливі. В одній з листівок писалось, що окупанти тікають з Києва, що до Чернігова наближаються частини Червоної Армії. Вона не знала справжнього становища на фронтах. Радіоприймача в неї не було.

— Німці брешуть, то і я брешу. Тільки моя брехня на користь нам і від душі, — виправдувалась вона.

Ми пояснили їй, що немає потреби вдаватися до брехні. Що правда, якою б вона тяжкою не була, завжди йде на користь нам і на шкоду окупантам.

Настя одержала від нас для населення ближніх до Сядриноґо сіл кількасот листівок. Трохи згодом вона організувала невелику підпільну групу.

* * *

Нас повідомили, що в Олексіївці, Корюківського району, у бабусі, яка проживає край села, помирає єврей. Врятувався він якимсь чудом від гітлерівців і зараз помирає од висипного тифу. В маренні часто згадує Федорова, Батюка, Попка, Попудренка.

Може, це Зуссерман?

Прибувши до обласного загону, я одразу ж почав розпитувати про Якова. Але ніхто нічого не знав. За цей час я вже примирився, що Яків, прямуючи від Ічнянського загону до обласного, потрапив до гітлерівців і загинув. Тяжкою була для мене ця думка, але що поробиш,— війна. Хіба мало смертей?

Звільнившись трохи від своїх справ, якоеь увечері я запросив до себе командира першої роти — Громенка, взяв групу бійців і поїхав до Олексіївки, за тридцять кілометрів від нашого табору.

Послані вперед розвідники повідомили, що в селі окупантів немає, а поліцаї там скромні, тобто, просто кажучи, боягузи.

Ми пішли прямо до вказаної хати. У вікні тьмяно світився вогник. Я наказав бійцям, що супроводжували нас, зачекати, а ми з Громенком постукали в двері. На ганок вийшла дівчина років дванадцяти, в самому платтячку, і причинила спиною двері.

— Хвора Сидорівна,— сказала дівчинка.— Трясе її, просить нікого не пускати. А ви хто такі? Поліцаї?

— Родичі ми,— сказав Громенко.

Дівчинка метнула на нього підозріливий погляд:

— Неправда ваша. У Сидорівни родичів зовсім немає, одна я з мамою... Ви краще не заходьте, у нас тиф. Мама моя сказала, щоб я доглядала Сидорівну. Я її годую. Кашу їй варю.

Але ми все-таки зайшли. Дівчинка уважно стежила за нами своїми бистрими оченятами. В хаті було більше світла від місяця, ніж від каганця. Стіни закопчені, піч теж давно не білена. Холодно, незатишно. У темному кутку заворушилась старенька і хрипливатим голосом спитала:

— Ти, чи що, Насте?

— Люди до вас прийшли, Сидорівно. Кажуть, родичі.

— Жени. Бути не може...

Не доказавши, вона зітхнула, відвернулася, зашаруділа солом'яною підстилкою і, здається, знову заснула чи впала в забуття.

— Бачите,— промовила дівчинка.

— А хто тут у вас іще є? — І, не чекаючи її відповіді, я промовив навмисне голосно: — Я Федоров, Олексій Федорович, а це ось мій товариш, теж партизан.

І одразу ж з печі спустилися тонкі голі ноги.

— Ой, це ви,— почув я слабкий голос,— Олексію Федоровичу!..

Так, це був Яків Зуссерман, мій давній товариш по блуканнях. Важко злізав він з печі і, тримаючись за неї слабкими довгими руками, насилу підповз до ослона. Він сів ближче до світла. Я побачив виснаженого, з довгою бородою старика.

А Якову було лише двадцять шість років. Він важко дихав, очевидно, подорож з печі до ослона дуже його втомила. Дивлячись на мене, посміхався. Посмішка тремтяча, несмілива. Тільки в очах його світилася щира, хвилююча радість.

— Олексію Федоровичу,— повторив Яків,— значить, живі... Я вже чув про вас, але не вірив. Тут говорили, що Федоров недалеко, але я був дуже хворий, коли приходили люди, і думав потім, що це марення, і не вірив.

Ми з Громенком, мабуть, дивилися на Якова, як дивляться на людей приречених,— проти волі жалісливо.

— Ви не думайте,— сказав Яків,— що я помираю. Я вже помирав двічі і загивав разів п'ять, але тепер, пом'янувши, одужаю. Тиф... А люди які добрі,— продовжував він, кваплячись єдиним духом вимовити якомога більше слів,— старенька і ось дівчинка. Я не знаю...

— Як же в тебе все це трапилось? — спитав я.

Яків глянув на Громенка.

— Це наш партизан, говори при ньому, не бійся.

Громенко простягнув було до Якова руку, але той не подав йому своєї.

— Брудний я,— пояснив він.— Не торкайтеся. В них сил немає мене обмивати. Ви сідайте, коли є час. Я не прошу, щоб ви мене взяли з собою. Я зобов'язаний цим людям... Я винен перед ними і дуже їм вдячний.

Кілька разів глибоко зітхнувши, він витер рукавом з обличчя піт і знову почав говорити:

— Лист Батюка я з'їв. Не можна було інакше. Я дуже прошу вибачення, що так трапилось. Винних б'ють, але тільки, мабуть, не таких слабих. Ви знаєте, Олексію Федоровичу, ви дуже вірно тоді говорили, щоб я вас не залишав... А де Симоненко?

— Теж пішов.

— Він маму свою побачив?

— Ми в неї гостювали кілька днів.

— Він був дуже хорошою людиною. Любив, як і я, маму і сім'ю. Як ви гадаєте, він загинув? А може бути, що й ні. Він, можливо, уже воює, б'є німців... Як ви думаєте, Олексію Федоровичу?

Ми принесли з собою трохи борошна, шмат сала, велику грудку цукру. У Капанова ще залишилося його з півмішка. Яків розклав усі ці багатства на ослоні, поворошив руками і з несподіваною жадністю в голосі спитав:

— Можна, я зараз трохи поїм? Знаєте, після тифу люди так хочуть їсти...

Він учепився зубами в сало, а цукор, обгорнувши папірцем, простягнув дівчинці.

— Настенько, тобі!— Розжовуючи з зусиллям сало, говорив: — Напевно, не можна одразу. Лікарі, я чув, радять терпіти. Ти, Насте, не відмовляйся. Я знаю, всі діти люблять солодке. Вона вже не дитина, Олексію Федоровичу. Вона може, наче бабуся, розповідати дітям про війну. Я так скучив за розмовою, що ви, напевно, вважаєте мою балаканину продовженням марення. Є у вас час слухати?

Я попросив Якова, коли тільки вистачить у нього сил, розказати по порядку все, що з ним трапилось. Він одразу ж і почав розповідати. Іноді йому перехоплювало подих. Він жував сало, відкладав його і говорив, говорив...

Громенко сказав, що буде чекати мене на вулиці. Не міг довше витримати, бо в хаті повітря було задушливе. Я теж відчув себе не зовсім добре і тут же запропонував Якову поїхати зі мною до табору, але він заперечливо похитав головою.

— Мабуть, не маю права. Тепер я повинен бути годувальником і санітаром. Ця хазяйка такою була до мене уважною. Ви не думайте, що не хочеться Якову

йти в партизани. Я хочу жити, щоб мститися за всі страждання населення і за рідних. Я вже не вірю, що дружина й синок живі... А до вас обов'язково прийду, коли старенька одужає. Зважте, в мене поки що не вистачає сил підняти з землі гвинтівку, а не те щоб стріляти. Так ось слухайте і, коли можна, не йдіть. Це буде розповідь про муки.

Я сів на осліні з поламаною ніжкою. Треба було вислухати Якова. Дратувала його багатомовність, але я розумів, що вона є наслідком тифу й довгої самотності.

— А що? — спитав Яків. — Хіба немає небезпеки чи ви з охороною? Якщо ви станете жертвою через мене, то це буде найжахливіше в моєму житті. Але я, звичайно, не хочу, щоб ви пішли. Справа була така: коли я вирушив з Ічнянського загону, то пригадав, що в Корюківці живе Ізраїль Файнштейн — дядько моєї дружини. Він працював лимарем на цукровому заводі. Колись приїздив у відпустку до Ніжина, ми з ним там випили немало горілки. Тоді ми були веселі. Він дуже здоровий і з залізною витримкою. Літня людина, брав участь у Жовтневій революції і особисто бачив Щорса, навіть допомагав йому повідомленнями. У мене виникла божевільна думка, що, можливо, дружина моя поїхала до нього, а зовсім не захоплена карателями в Ніжині. І я повернувся до Корюківки. Мене повідомили селяни, що там немає окупантів, всім розпоряджаються партизани. І вони є представниками Радянської влади. Це мене страшенно обрадувало. Але виявилось — все навпаки. Партизани змушені були відійти під натиском переважаючих сил противника. Німців, між іншим, чомусь не було. Чи боялися увійти одразу, але кілька годин вони не з'являлись. На вулицях ні душі, як ото буває перед сильною грозою, коли вже спалахне блискавка.

Я йшов до аптеки. Думав так: «Якщо Ізраїль ще в місті, в аптеці обов'язково про це знають». Там провізор — його товариш. Але провізора не було, а сторожиха сказала: «Швиденько втікайте, всі євреї ховаються по хатах і бояться розправи». — «А Ізраїль, — спитав я, — ви, може, знаєте про нього?» Сторожиха відповіла, що Ізраїль з дружиною й дітьми уже вирушив до Ніжина. Тобто, Олексію Федоровичу, все сталося навпаки, як ото буває в романі. І тільки я подумав, дивлюсь, по вулиці мчать мотоциклісти. Ви знаєте, я в той час ще не мав такої бороди і схожий був на людину українського

типу: відпустив собі вуса. Я пам'ятав по Ніжину, що мотоциклісти проносяться з сильним гуркотом, шумом, аби більше нажахати, і не спиняються через усякі дрібниці. Я сміливо вийшов на вулицю. Думаю: «Куди піти?» Пішов до того будинку, де жив Ізраїль. Будинок цей був поруч з лікарнею. Ви мене слухаєте, Олексію Федоровичу, чи вже задрімали?

— Ти втомишся, Якове,— сказав я.— Поїж, не поспішай.

Він знову витер піт. Потім з хвилину жував. У кутку стогнала Сидорівна. Дівчинка поклала в піч маленькі полінця, попросила в мене вогню. Я дав їй запальничку. Вона розпалила вогонь, простягла до нього руки і довго стояла так, не оглядаючись.

— Весь жах у тому,— сказав Зуссерман,— що хазяйка заразилася від мене. Доброта обійшлася їй дорого. Їй за п'ятдесят, а які тепер серця! Для тифу нема нічого гіршого, ніж погане серце. Вона може померти. Ось яка жертва з її боку. Зважте, Олексію Федоровичу, що я її попереджав. Але старенька заявила, що в цьому питанні може розібратися один лише бог. Якщо він захоче взяти її душу, то однаково смерті не минути. Я б пішов од неї і сам, але вже не міг рухатися від жару й хвороби.

Яків розповідав не менше години. Не забув жодної дрібниці, але я не стану наводити його розповіді повністю. А коротко продовження таке.

Наступного дня гітлерівці вивісили наказ: євреям з'явитися на збірний пункт, взяти з собою все найцінніше. Гітлерівців наїхало багато. Вихід з містечка був утруднений. Сестра аптечної сторожихи працювала нянею в лікарні. Домовившись з лікарем Безрідним, вона поклала Зуссермана, тоді ще зовсім здорового, в ліжку.

Але трапилося так, що вночі окупанти вирішили оглянути лікарню, щоб пристосувати її під госпіталь. Зуссерман чув, як у сусідній палаті запитували вони у хворих:

— Звідки? Національність?

— Втекти було неможливо. Віконце виходило на вулицю, двері — в коридор, а в коридорі німці. Ось тут я і з'їв Батюкового листа.

Я вже зовсім розпрощався з життям, бо мені було відомо, що значить з'явитися на реєстрацію. Швидко пробіг очима лист Батюка, щоб запам'ятати, що він вам

пише, а тоді поспішив його розжувати й проковтнути. Поперхнувся, але німці не почувли. В цей час заходить ота сама родичка сторожихи з аптеки, а з нею ще дві няні. Вони з носилками. І шепчуть мені: «Лягай, хворий, і не ворущись, ти тепер мрець». Я ліг. Вони накрили мене простинею й понесли мимо німців та поліцаїв. Я почув голос: «Що таке?» Жінка відповіла спокійно: «Помер від тифу». Поліцай підняв простиню, але я, напевно, і справді блідістю своєю нагадував труп, бо він байдуже сказав: «А-а...» І мене винесли на подвір'я. Але там теж були солдати, і жінкам довелося мене віднести до мертвецької, де вже лежало три трупи. Дійсно, в лікарні вмирали від тифу, особливо ті, що втекли з полону.

Я причаївся серед мерців, але мені було гірше, ніж їм. Так пролежав більше години. І з того часу, як тільки окупанти наближалися до лікарні, я кожного разу мчав до мертвецької й лягав там в оцій жахливій компанії. Так я переховувався дев'ять діб.

Вночі мені щастило інколи ходити до міста й агітувати євреїв не реєструватися, а тікати. На вулиці Шевченка, в будинку, здається, номер дев'ятнадцять, я знайшов хороших людей. Вони мали зв'язок з Марією Чухно, вашою партизанкою. Вона мені сказала, що треба заpastися терпінням, а поки що я допомагав їй писати листівки. І ось одного разу, коли я прийшов з мертвецької до цього двору, там уже був тільки попіл. Люди мені сказали, що Марію Чухно вранці гітлерівці повели вулицею разом з євреями. А в мене того ж вечора підвищилась температура до 39 градусів. І я вирішив, що тепер уже мені все одно. З'явився в мене одчайдушна сміливість. Вранці я пішов до міста і тримав палець на курку пістолета, а в другій кишені лежала в мене граната.

Двоє вершників-поліцаїв зустрілися мені біля околиці. Я їх підпустив, як учили мене в армії, на близьку відстань і вистрілив спочатку в одного. Другий вистрілив у мене. Він промазав, а я відбіг і кинув у нього гранату. В усякому разі, кінь помчав без вершника. Може, патрульний скочив з сідла від страху. Я побіг у поле. За мною не гналися...

Хворий Зуссерман брів і дорогою, й лісом, сам не знаючи куди. За кілька днів і ночей у нього було чимало різних пригод. Нарешті біля канави звалився й знепритомнів. Селяни, які в той час тут проїжджали, взяли

його на підводу, повезли до села. Прийшов він до пам'яті вже у хаті Сидорівни.

— Вона діставала для мене молоко, хоч не має корови. Вона смажила для мене картоплю. І ось тепер заразилась... Ой Олексію Федоровичу, я розумію, що кругом винний. Коли поправлюсь і прийду в загін, ви будете мене лаяти або покараєте...

Він передав мені зміст Батюкового листа.

— Яша, тобто товариш Батюк, диктував це при мені. А писала сестра Батюка — Женья. Вона мені сказала, що краще, коли б я напам'ять те все вивчив, як актор... Та тоді не було часу. А в дорозі я дійсно пробував, і дещо вийшло, але не все. До хвороби я початок пам'ятав, як таблицю множення. Почекайте, Олексію Федоровичу, може, пригадаю...

Зуссерман заплющив очі і довго мовчав. Я теж мовчав. Дівчинка, як і раніше, стояла до нас спиною, гріла руки біля маленького багаття, розпаленого нею на припічку. Чутно було, як дихала стара, як потріскували полінця і як смоктала цукор Настя. Здавалося, їй, оцій зголоднілій селянській дівчинці, ні до чого в світі немає діла.

Зуссерман все мовчав. Я вже подумав — чи не заснув він? Раптом Настя, повернувшись від пічки, покvapливо проковтнула цукор і спокійним діловим тоном сказала:

— Починається так: «Товаришу секретар обкому, наша організація в зачатковому стані...»

Зуссерман підвівся з ослона і з неприхованим страхом впився очима в Настю.

— Що? — скрикнув він. — Звідки ти знаєш?

Настя одразу зрозуміла причину його переляку.

— Дядю Якове, — поспішно промовила вона, — ви забули. Коли ви були хворі і думали, що помрете, ви ж тоді самі прохали мене запам'ятати... Говорили голосно, щоб я чи бабуся вивчили, а потім постаралися передати в загін оцьому дяді, — вона повела ручкою в мій бік.

Яків знову сів і слабо посміхнувся. А Настя полегшено зітхнула і примостилася поруч нього.

— Замучилась дівчинка, — сказав Зуссерман. — Ви уявляєте — двоє хворих одразу. Бабуся — та хоч тиха, а я буйствував.

— Ну, зовсім наче п'яний, — підтвердила Настя. — Ви хотіли тікати, а я вас не пускала,

— І я вголос повторював текст листа?

— Так. А то ще одного разу марили, немовби дядя Федоров тут, у хаті, і знову читали напам'ять. Я хотіла записати, а ви не дозволили, кричали на мене, що я дурна. Але я ж знаю, на хворих не ображаються.

— Ну, спасибі, Насте. Ну, спасибі... Дійсно, лист починався саме так: «Товаришу секретар обкому! (Ваше прізвище, Олексію Федоровичу, Батюк спочатку продиктував, а потім наказав закреслити, мовляв, згадувати небезпечно). Наша організація у зачатковому стані. Комсомольців і молоді в групі поки що дванадцять. Але є не тільки молодь. Всі горять бажанням працювати. Ми приймаємо й розповсюджуємо зведення Радінформбюро, друкуємо листівки, провадимо агітацію, поки що серед знайомих. Почуваємо, що цього не досить, і сподіваємось, що незабаром зуміємо робити більші справи. Дуже просимо у всьому, що тільки потрібно обкомові партії, повністю розраховувати на нас. Тільки смерть може нас спинити...»

Зуссерман помовчав, потім широко признався:

— Далі я, Олексію Федоровичу, не пам'ятаю.

— А зміст пам'ятаєш?

— Яків просив передати на словах, щоб ви обов'язково зважили на його фізичний стан, тобто сліпоту... Ні, він не прохає легшої роботи. Навпаки. Він говорив, що має перевагу в конспірації. Його, як сліпого, вважають безпорадним калікою. «І нехай мені,— просив Яша,— обком доручить будь-яке завдання. Я молодий, сильний, витривалий...»

— Але що ж було там іще в листі? Невже тільки те, що оце ти проказав, і більше нічого?

— Ой ні, Олексію Федоровичу, що ви? Там були серйозні питання. Мені їх важко передати, але я спробую. Ось, наприклад, я вже точно пригадую. Перше питання таке: гітлерівці дозволили відкрити кустарне виробництво, різні артілі — харчові, деревообробні і таке інше. Інтендантство і комендатура обіцяють замовлення. Так ось Яша запитує: «Чи можна спиратися на такі виробничі точки?» Він навіть сам хоче організувати артіль, щоб під цією вивіскою вербувати своїх людей. Чи правильно це буде?

— Інакше кажучи,— чи варто використати легальні форми організації для об'єднання наших прихильників? Так я зрозумів?

— Точно! І потім ще таке запитання. Вони, тобто група Батюка, могли б вчинити терористичні акти проти коменданта, бургомистра й інших гітлерівських ставлеників. Але Яків у своєму листі говорить, що серед них є товариші, які виступають проти цього, висуваючи той аргумент, що марксист-ленінці, мовляв, проти індивідуального терору...

— Індивідуального?

— Так, правильно, там було таке слово. А наприкінці Яків знову писав, що чекає на ваші вказівки і група виконає все, що їй накаже партія.

Бабуся-хазяйка заворошилася в своєму кутку.

— Настенько, води! — прошепотіла вона. Настя скочила, подала їй кухоль. Кілька разів шумно ковтнувши, бабуся досить голосно пробурчала: — Втрете сон мені перебивається. Хіба ж так можна? Дайте хоч померти спокійно.

— Пробачте, бабуся, — сказав я, — зараз ми поїдемо. Може, все-таки і ти поїдеш з нами, Якове? Га? — ще раз запропонував я Зуссерману. — Там у нас непогано. Стоїмо в селі. У нашого фельдшера ціла хата. Одужаєш — будемо разом німців бити. А то, як знати, знімось, рушимо, шукай тоді вітра в полі.

— Ой, мені хочеться бути з вами, серйозно кажу. Тобто це моя мрія, але ви зрозумійте... — Він кивнув головою в куток, де лежала стара.

Вона не могла бачити його руху, але догадалась, про що йде мова.

— Ідь, ідь, Абрамичу. Полежав і досить. Погуляй тепер з партизанами. Беріть його, начальника, нам самим немає чого їсти. — І після цих слів, здавалося б, грубих, не змінюючи тону, продовжувала: — Треба тільки загорнути його. Шинеля дуже тонка, продує Абрамича на морозі.

Я сказав, що в саях у мене є кожух.

— Ну, так з богом! Подай йому, Насте, його пушку. У ганчірку загорнута, за образом Чернігівської богоматері лежить.

З темного кутка дівчинка принесла пістолет, дала його Зуссерману. Допомогла одягти шинель. Тремтячими руками Яків натягнув пілотку. Потім зробив кілька кроків до старої.

— Не підходь, не треба, — попередила вона.

— Параско Сидорівно! — скрикнув Яків. — Ви мені як мати! Я не забуду...

— Добре вже, Абрамичу, — відповіла стара. — Я тобі не мати, а ти мені не син. Що можна було, зробила. Так і то не для тебе, а для Батьківщини нашої. Будь здоровий, не хворій... У фашиста коли будеш цілитись, за мене та ось за Настю... Не пошкодуй... Стрільни по разу.

Дівчинка вийшла з нами на вулицю. Хотіла допомогти посадити Зуссермана. Але підійшли мої люди, і вона, мерзлякувато кутаючись у хустку, мовчки стала біля ганку.

— Прощай, милосердна сестро, — сказав я.

— Прощай, Настенько. Ще раз тобі спасибі... Коли зустрінемось будь ласка, що завгодно... Все мое — твоє! — з хвилюванням промовив Зуссерман.

Настя церемонно простягла руку Якову, мені і моїм супутникам, потім тихо сказала:

— Дядю Федоров...

— Говори, говори, — підбадьорив її Зуссерман.

— Ви там у лісі... коли тільки можна... пришліть бабусі нашій в'язаночку дровець. «Хоч би, — каже, — перед смертю раз протопити, щоб у хаті було тепло...» Я і сама змогла б, так залишати її саму не годиться...

Я обіцяв, звичайно, прислати завтра ж дрова. Але трапилося так, що зранку ворог нав'язав нам великий бій. Воювали ми з ним до ночі. І наступний день теж був напружений. Відрядити бійців з дровами для Сидорівни я зміг тільки через два дні. Крім дров, Капранов видав неї півмішка борошна, сухарів та м'яса.

Повернувшись, бійці повідомили, що бабуся померла, а хата стоїть з позабиваними вікнами.

Так я її, стару, і не побачив. Тільки чув хрипливатий старечий голос. Було дуже совісно, що не виконали ми Настиного прохання вчасно.

* * *

Лист Батюка дійшов до мене через два місяці після того, як його було написано. І то не самий лист, а тільки його зміст. Що за цей час трапилося в Ніжині? Чи діє група, організована отим хоробрим і розумним сліпцем? Чи потрібна зараз відповідь Батюку? Чи думає він, як і раніше, над питаннями, що їх поставив перед секретарем обкому партії? І, нарешті, чи живий він сам?

Ні я, ні інші члени обкому цього не знали.

І якщо ми дамо відповідь Батюкові сьогодні, дамо йому ясну директиву, коли він її одержить? Адже в нас є тільки одна можливість — відрядити до нього людину. Ні телефону, ні радіо, ні пошти. Навіть поїхати наш зв'язковий до нього не зможе. Ні поїздом, ні автомобілем, ні верхи на коні. Він мусить іти пішки. І не йти, звичайно, а пробиратися, ризкуючи на кожному кроці своїм життям.

Керувати оперативно, тобто швидко відгукуватись на події, які відбуваються у віддалених районах, вчасно допомагати порадою, людьми, озброєнням, обком міг не завжди. Адже ми й самі, разом з обласним загonom, змушені були раз у раз змінювати місце свого розташування. Посланці райкомів ішли до Рейментарівки, а деякі навіть до Гуліна. Знаходили там тільки наші сліди — порожні землянки, гільзи від патронів і трупи окупантів. Деякі зв'язкові райкомів, втративши надію нас розшукати, поверталися назад. Більш наполегливі розпитували у селян, де партизани Орленка. А селяни, як читач уже знає, не дуже охоче давали такі відомості.

Тільки на початку січня, через три місяці після того, як вирушив на завдання, повернувся з Яблунівського району Кузьма Кулько. Він повідомив, що висунутий в свій час обкомом товариш Бойко очолив невелику групу комуністів і комсомольців. Вони друкували на гектографі і розповсюджували листівки, провадили усну агітацію серед селян, систематично обривали на великій відстані телефонні й телеграфні дроти між Яблунівкою і Пирятином. Група знищила двох старост-зрадників. Нещодавно, за чийсь доносом, поліція заарештувала Бойка. Йому пощастило втекти, але в лісі його наздогнали і там же розстріляли.

Тепер на чолі яблунівської низової організації стоїть кандидат партії Зленко. Група невелика, становище в неї тяжке. Зараз обмежуються слуханням радіо і випуском листівок із зведенням Радінформбюро. Важко не тільки тому, що переслідують окупанти й поліцаї, частина членів групи — люди не місцеві.

— Ставляє таке питання, — сказав у своїй доповіді на обкомі Кулько, — як добувати засоби до існування? Партизан може в бою у ворога відібрати. А підпільник, коли в нього свого господарства немає, куди він поткнеться? Треба йти працювати. Ну, а яка зараз робо-

та? Коли б у радгосп чи на фабрику,— там для агітації, а також для роз'яснення серед мас справжнього стану, для саботажу й іншого є можливість. А в Яблунівці не існує діючих фабрик та заводів. Радгоспи окупанти позакривали. З колгоспів зробили общини-десятихатки, куди приймають тільки своїх жителів. Ну як тут бути?

— А ви порадили?

— Лишається одна можливість — допомога народних мас. Подібно до того, як харчуєшся в дорозі: чи то жебрачиш, чи користуєшся з ласки селянства, з його гостинності. Тільки зважте, що одне діло людина пережожа, а друге — коли вона вже влаштувалася на місці.

Треба сказати, що Кулько за цей час змінився. Схуд, став брутальнішим, дуже багато курив. Поки доповідав, викурив мою дводенну норму. Коли ми йому сказали, що в Холмах перебуває його дружина, що ми з нею зв'язані і навіть даємо їй невеликі доручення, він зовсім не здивувався з цього.

— Я, Олексію Федоровичу, нічому більше не дивуюся. Але так скажу: не давайте ви мені відпустки. Що є найтяжчим у підпільника, коли порівнювати його з партизаном чи солдатом? Та те, Олексію Федоровичу, що підпільник бачить свою сім'ю, що страждання дітей своїх бачить. Звідси і слабкість. І кожний чоловік по-різному її може переборювати. Не піду, і тепер нізащо в світі не піду!

— Та ми тебе і не вмовляємо, Кузьмо Івановичу.

Але Кулько надзвичайно розхвилювався. Руки в нього тремтіли. Коли він насипав тютюн у велику закрутку, то розтрусив ніяк не менше половини. Так він і пішов знову на нове завдання, не побачившись з дружиною й дітьми.

Одночасно з ним на зв'язок до Батюка вирушив Зуссерман. Він, як тільки трохи зміцнів, сам заявив про своє бажання піти до Ніжина. Сказав, що краще за нього ніхто дороги туди не знає. Я спочатку вагався. Але Яків переконав мене. Дійсно, ніхто з наших людей не знав Ніжина краще за Зуссермана. Йому, звичайно, буде легше, ніж іншим, розшукати групу Батюка. З важким почуттям відпускав я Зуссермана. Але він був веселий, здавався здоровим і йшов на завдання з великою охотою.

На початку січня, після довгих блукань, на заставу обласного загону набрів член Остерського підпільного

райкому Сава Грищенко. Він був змучений, обірваний, голодний. Але коли довідався, що при загоні знаходиться і обком, дуже зрадив.

Йому до штабу принесли поїсти. Сава їв і водночас доповідав. Він розказав, у якому тяжкому становищі опинився Остерський підпільний райком. Заздалегідь організований партизанський загін, допомагаючи частинам Червоної Армії вийти з оточення, не зміг потім сам пробитися назад, на окуповану територію. Більшість товаришів пішли разом з нашими військами. І тільки невелика група на чолі з секретарем райкому товаришем Глушком перейшла лінію фронту і повернулася до Остерських лісів.

Але тут виявилось, що продовольчі бази і потайний склад зброї видано поліції шофером-зрадником. Створити знову партизанський загін через це було неможливо. Райком кинув сили на організацію сільських підпільних груп. Їх було створено шість, в кожній групі — від чотирьох до восьми чоловік. Підпільники розповсюджували переписані від руки зведення Радінформбюро, шукали в лісах і на полях зброю. І вже зібрали на загальну лісову базу двадцять ящиків гранат, понад сто гвинтівок, два ручних кулемети, більше десяти тисяч патронів.

— Ой товариші,— сказав Грищенко,— коли б ми знали точно, що обком, як і раніше, існує, наскільки легше б нам стало працювати!

— Чому? — спитав Попудренко.— Чим же ми вам могли допомогти?

— Та хіба тільки справа в одній допомозі? Нам, комуністам у районах, усвідомлення того, що ми діємо не маленькою своєю групою, а що в області отаких маленьких груп розсіяно багато і що є обласний комітет... Та хіба ви самі не розумієте, Миколо Микитовичу?

— Невже справді ви нічого не чули про наш загін?

— Про загін чули. І навіть про два великих загони — Орленка і Федорова¹. Але щодо обкому — востаннє одержали директиву ще в листопаді.

— А стала в пригоді директива, відповіла вона на ваші насущні потреби?

— Тепер багато чого виникло нового. Ось, приміром, у районі є ще не організовані комуністи й комсомольці.

¹ Мені доводилось не раз чути від населення, що є два загони — Орленка і Федорова. Не в наших інтересах було спростовувати ці чутки.

Деякі з них зареєструвались у поліції. Дехто навіть добровільно. І останніх позиція ясна — зрадники, а в кращому разі — боягузи. Послухайте ось випадок. Пам'ятаєте слюсаря з колгоспу «Червоноармієць»? Та ви його повинні пам'ятати — Горбач Никанор Степанович. Він добрий майстер. Ще в минулому році з відозвою виступав у «Більшовику»¹ відносно дострокового ремонту сільгоспінвентаря до сіву. На першій сторінці було вміщено його портрет. Вуса, люлька і велика бородавка біля носа. Ну, ото ж він самий. Кандидат партії. І відомий скрізь як добрий майстер. Можна сказати, спеціаліст своєї справи. Та й не лише слюсар. Він і коваль, і токар, і механік-самоук. Трактор знає прекрасно, будь-який мотор, будь-яку машину полагодить. Природний талант. Скільки разів його запрошували до МТС — не йшов. Своє село любив. Вулики там у нього стоять. А головне, колгосп свій любив, пишався ним. Здавалося б, справжня радянська людина, та ось, уявіть, зареєструвався.

— Значить, в душі був іншим. Ви, районні комунисти, не побачили його куркульської душі.

— Зовсім не те, Олексію Федоровичу. Він навіть вуса збрив. Хотів бородавку зрізати з метою конспірації, але йому нічого не допоможе, як, скажімо, вам чи тому ж Миколі Микитовичу. Коли народ людину знає — все! Як ти не переодягайся — все одно примітка знайдеться. Як, припустімо, запам'ятав у Миколи Микитовича, пробачте, його ніс. А ви — вуха. Коли не перший, то другий пізнає. Старого ж коваля, крім того, завжди можна по руках виявити. Вірно?

Никанор Степанович евакуюватися не побажав, заявивши, що збирається партизанити. Але з лісу довелося йому повернутися. З ним домовилися. Оскільки він людина помітна, то краще буде перекинути його в далеке, глухе село. Не сперечався, забрав свою стару і пішов до родичів у Зелену Буду. Там його, звичайно, прийняли. У колгоспі, чи, як тепер кажуть, — общині, просто зраділи. Визначили йому хату. Зараз же багато хат стоять пустою. Тоді він пояснює, що працювати не може. Руку навмисно перев'язав.

«Нічого, сподіваємось, поправишся». Він сповіщає нас, переказує через надійну людину, що, будь ласка, мовляв, надсилайте листівки, тут є хороший народ.

¹ «Більшовик» — назва чернігівської обласної газети.

А коли потрібно, то в мене великий підвал, у ньому можна налагодити друкування. При зустрічі з одним із наших навіть запропонував, щоб з лісу до нього частинами перенесли друкарський верстат. Він, мовляв, обміркує, як його пристосувати.

Коли бази поліцаї розтягли, то машину вони тільки злегка погнули. Мабуть, камінням били.

Правду кажучи, верстат ми до нього таки одвезли, а потім уже довідались, що він зареєструвався. Пішов до поліції й заявив, що він дійсно кандидат партії і дає підписку припинити всякий опір і, як там встановлено, зобов'язується доносити про все, що йому стане відомо.

Коли ми про це дізналися — дуже зіпсувався настрій. Кому вірити? Якщо вже така людина, можна сказати, найсвідоміший колгоспник і член правління...

Виходить, треба мститися, забити його. Треба, бо цьому Никанору Степановичу відомі адреси явок. Йому не тільки члени райкому, а навіть родичі всіх членів райкому відомі. Що, коли задумає він все, що написав у німецькому документі, виконати?

Але вбивати його ніхто не зважився, бо брав сумнів, чи він зрадник. Він сам нас знайшов, сам все пояснив. Але ми його з партії все-таки виключили. Відмовилися визнати його своїм.

Як же це все трапилось? Приїздить до нього ландвіртшафтсфюрер і один колишній працівник райземвідділу, що тепер влаштувався при господарській комендатурі. Звертається до Никанора Степановича: «Ви такий-то?» Він намагався було спочатку заперечувати, але й оцей колишній наш працівник, виявляється, знав його добре в обличчя.

— Ти, — каже, — вуса збрив. «Що робити, — відповідає, — дійсно збрив». Садовлять його на бричку, везуть за тридцять кілометрів на тік. Наказують негайно відремонтувати локомотив. Вони затіяли молотьбу хліба. Копирсається біля локомотива якийсь німецький солдат, механік. Але, мабуть, не знає він конструкції нашої машини, бо зробити нічого не може. Никанор Степанович показує на руку, мовляв, не можна йому працювати. Вони погоджуються, щоб він сам не робив нічого, а тільки пояснював. І ось уявіть, старий захопився. «Сам, — каже, — не розумію, як те все трапилось. Адже я собі, чортові лисому, в голові довблю: «Нічого не роби!» Вони і так, і сяк крутяться біля машини, а нічого

в них не виходить. Взялись вони мене під'юджувати: «Як це, мовляв, виходить, що такий знаменитий механік, а теж пасує». Не витримав я, піддався, а можливо, перед німцями хотілось показати свою зверхність. Руки, можна сказати, самі потяглися, опам'ятатися не встиг — пішла машина. Як хочете судить, але ж я, — каже, — ніколи в житті підпільником не був, а коло металу поразивсь більше тридцяти років».

Після цього випадку з локомотивом йому кажуть: німецькій владі відомо, що він комуніст, але це, мовляв, нічого не значить, треба тільки зареєструватися. І ведуть його до поліції. Там він і підписав відомий папірець. А через кілька днів з'явився до нас і просить це все вважати за витрутас, переконає, що ненавидить окупантів і своє життя ладен віддати за нашу справу. Ось як іноді трапляється, товариші.

— Але ж це поодинокий випадок, — заперечили ми Грищенку.

— Кожний випадок по-своєму поодинокий. Серед комуністів, які зареєструвались, далеко не всі безнадійні люди. Один товариш, що теж недавно вступив до партії, учитель, знайшов нас і каже: «Хай я винен, хай не гідний носити звання члена партії, але не відбирайте у мене звання людини. Дайте мені завдання, випробуйте. Не криюся, приголомшила мене спочатку вся картина відступу, розгубивсь. А коли зібрався з думками, коли побачив силу народного духу, зрозумів: краще смерть, аніж отаке життя».

Ми йому доручили розвідати становище на залізниці. Сказали, що це потрібно для диверсійної мети, хоч ніяких засобів для цієї діяльності ми не мали. Він пішов на станцію. Там найпильніша охорона. Уявіть, проліз вночі під колючим дротом, накреслив нам потім найточніший план: де стоять вартові, де склад із снарядами... Шкода навіть було людину, що стільки часу даремно повзала.

Ні, не можна все-таки підходити з такою міркою, що, мовляв, усі люди, що злякалися, — негідники.

— А як же з механіком? — спитав, зацікавившись, Дружинін, — ото, значить, виключили його з партії та й одштовхнули від себе?

— Запив старий. Просто жах, як запив. Змайстрував самогонний апарат. І такий первак почав гнати, ну справжнісінький ректифікат. І сивуху навчився відганяти.

Коли трохи розбавити водою, просто московська «особлива» подвійної очистки.

— Пробували, значить? — сміючись, спитав Попудренко. — А говориш — відштовхнули старого. Отже, виходить, де в чому він вам і зараз корисний?

Питання, порушені Грищенком, а перед тим листом Батюка і доповіддю Кулька, були, безперечно, серйозними питаннями, вони мали загальний характер і цікавили всіх підпільників.

Справді, треба з'ясувати, хто такі рядові підпільники Вітчизняної війни. Чим вони повинні займатись, кого можуть залучати до своїх груп, чи варто їм професіоналізуватись, тобто присвятити себе виключно підпільній діяльності? Які матеріальні можливості для цього в них є?

Підпільні групи міст склалися з робітників, службовців, студентів і школярів. У сільських підпільних групах були колгоспники, робітники МТС, радгоспів, лікарі, вчителі, школярі. Їх очолювали товариші, надіслані обкомом і райкомами.

Досвіду підпільної роботи ні в кого не було. Хіба що в людей літніх — членів партії з дореволюційним стажем — та у ветеранів громадянської війни. Але, поперше, таких були одиниці, а по-друге, умови теперішнього підпілля мало чим були схожі на умови, в яких вони працювали в ті далекі часи...

Коли б усі наші люди, які залишалися на окупованій території, знали всю правду про гітлерівців, опір зрід би в багато разів. Ось чому головним завданням підпільників, тобто комуністів і комсомольців, які не пішли до лісу, а залишалися в містах і селах, *була пропаганда правди.*

Розповідаючи народові про дійсний стан на фронтах, систематично розповсюджуючи зведення Радінформбюро, викриваючи тактичні маневри ворога: їхні земельні закони, гру в «друзів вільної України», їхню націоналістичну пропаганду й інші викрутаси, — підпільники підносили дух народу і сприяли створенню партизанських резервів.

Підпільники у містах і селах мусили вести розвідувальну роботу для наших партизанських штабів і для Червоної Армії. Вони повинні були намагатися всіма засобами перешкоджати проведенню в життя німецьких законів, постанов, розпоряджень; організовувати сабо-

таж на виробництвах і в сільськогосподарських общинах; викривати зрадників, збирати і передавати партизанським загonom зброю та боеприпаси, знищувати окупантів і їх підголоків.

Навряд чи й зможу я перелічити тут всі обов'язки підпільника-воїна. Інша річ — його права і матеріальні можливості. Вони були значно обмеженіші. На запитання підпільників Яблунівки, де діставати засоби для існування, ми могли відповісти тільки одне: «Шукайте, товариші, не цурайтесь ніякої роботи. Живіть так, як живе народ, будьте всюди з народом. Ідіть, коли це потрібно, в найми до новоспечених куркулів і поміщиків; ідіть в артілі, на залізницю, адміністративні й господарські установи окупантів. Нам скрізь потрібні свої люди, щоб підривати німецьку окупаційну машину зсередини. Але пам'ятайте,— йти в такі місця можна тільки за вказівкою організації».

Що ж до комуністів і комсомольців, які під впливом страху чи будь-яких «особистих» обставин підуть на реєстрацію і на службу до німців,— їм виправдання не буде. Яким би не був симпатичним слюсар Никанор Горбач, остерська організація діяла правильно, коли відмовилась вважати його комуністом. І вчитель, про якого розповідав Грищенко, теж мусить бути негайно виключений з партії.

Для того, щоб спокутувати свою провину перед народом, у них, в умовах окупації, є тільки один шлях — до партизанського загону. Тут, коли їх приймуть, вони можуть під пильним наглядом товаришів піти в бій. Але про поновлення в партії їм поки що краще і не мріяти.

* * *

— Але чому так суворо? — питає читач. — Адже Никанор Горбач і той учитель, що сам визнав свою малодушність, прийшли до райкому партії з каяттям, вони тільки похитнулися на мить, зрадниками їх вважати не можна.

Коли б вони були зрадниками — їх би розстріляли. Не могло б тоді бути й мови про те, щоб дозволити їм воювати в рядах партизанів. Ні, ми не тільки підтвердили виключення їх з партії, але прохали товаришів розповідати народові про те, що вони виключені. Комуніст не може йти на угоди із своєю совістю. Комуніст не має

права забувати ні на одну хвилину, що народ бачить у ньому представника партії. Якщо комуніст чи комсомолец проявляє легкодухість, цим він завдає шкоди нашій справі значно більше, ніж безпартійний, що діяв би так само.

Реєстрацію комуністів окупанти обставляли пишню. Вони вивішували великі плакати-покажчики: «Реєстрація членів партії і комсомольців провадиться тут». Та і саму реєстрацію вони придумали не лише для того, щоб взяти на облік комуністів. Добровільно приходили одиниці. І окупанти, звичайно, знали заздалегідь, що прийдуть лише зрадники і люди малодушні. Але окупанти надавали цій реєстрації також і іншого значення. Вони хотіли завдати удару авторитетові Комуністичної партії в народі.

Слюсар Никанор Горбач згодом дійсно довів, що він не тільки не зрадник, а навіть хоробра людина. Він прийшов до загону і, незважаючи на свій похилий вік, добре воював. Його тоді, як він висловивсь, «за живе взяло, не хотілось поступитися перед німецьким майстром».

Отже, професійна гордість механіка виявилась сильнішою за гордість патріота і комуніста. А народ особливо високо цинив незламну громадянську гордість радянської людини. Як могли ми прощати комуністам навіть найменшу поступку перед фашистами, коли сотні і тисячі безіменних героїв, безпартійних робітників і селян ішли часто на смерть тільки для того, щоб показати своє презирство до окупантів?

Оповідання про ці подвиги можна було чути і в хаті колгоспника, і на руїнах спаленого села, і біля партизанського багаття. Народ дуже любив оповідання про безмежну хоробрість, про людей, які загинули з відвагою; про те, що Максим Горький називав безумством хоробрих. Такі розповіді повторювали, доповняли, передавали з уст в уста.

Ось, наприклад, розповідь про старика Мефодійовича з Орлівки. Я сам чув її не менш як десять разів. В основу її покладено дійсний випадок, що трапився на початку 1942 року. Але прізвища Мефодійовича я так і не міг дізнатися.

Група наших комсомольців-розвідників: Мотя Зозуля, Клава Маркова і Андрій Важенцов — рушили на села, щоб зібрати потрібні командуванню відомості, а попутно розкидати й передати нашим людям для розпо-

всюдження листівки. Сотень із п'ять листівок, спрямованих проти окупантів, поклали собі за пазуху розвідники.

В Орлівці, великому селі, вони йшли серединою вулиці — звичайні селянські дівчата, а з ними молодий хлопча. Назустріч їм траплялись бабусі, діти і такі ж, як вони самі, дівчата й хлопці. Розвідники, вітаючись, запитували, як пройти до млина, і всовували, між іншим, в руки подорожнім маленькі квадратні аркушки паперу. На запитання, чи далеко гітлерівці, їм відповідали, що все, мовляв, гаразд, давно їх, недолюдків, тут не було.

В цей момент з швидкістю пожежної команди до села увірвалася на кількох вантажних машинах група німецьких солдатів. Нашій трійці не можна було бігти: вони б привернули до себе загальну увагу і тоді напевно німці погналися б за ними. Розвідники поволі йшли дорогою, сподіваючись, що німці вважатимуть їх за місцевих.

Солдатів прибуло в село чоловік п'ятнадцять. Їхня поведінка була досить дивна: зіскочивши з машин, вони одразу розбіглися в різні боки і почали хапати всіх, хто потрапляв їм під руку, — дідів, бабусь, підлітків, — гнали їх до машин і, підштовхуючи прикладами, змушували лізти до кузова. Не обшукували, ні про що не питали, нічого не пояснювали. Навантаживши таким чином машини, вони повним ходом рушили в напрямку районного центру — містечка Холми.

Наші розвідники опинилися на останній машині. Людей у кузов напхали чоловік двадцять п'ять. Стояли, тримаючись один за одного, всі перелякані, очі в кожного так і ширяють, обличчя бліді. Спочатку люди тільки перезиралися між собою, а хвилин через п'ять стали перешіптуватись: «Що б це могло означати? Куди нас везуть? Чому брали без розбору всіх, хто тільки потрапляв їм до рук?»

Людей на машинах гойдало, штурхало, вони падали, сідали щільніше на дно кузова. Дівчата верещали, бабусі крєктали; уже почали освоюватися з своїм новим становищем.

— Надько, чого з розмаху плюхаєшся? — кричала якась жінка. — Адже знаєш, чортихо, що в мене коліно збите.

— Нічого, тітко, звикайте, — почувся з людської гущі чийсь надтріснутий старечий голос. — Скажіть спасибі,

гроші за провіз не беруть. Раніше до Холмів їхали — вважай, тридцятку з кишени треба було виймати, а німці, добродійники, бач, за свій рахунок до петлі везуть...

— Ну, пішов брехати наш артист, — відгукнувся жіночий голос. — Може, помовчав би ти, Мефодійовичу, без тебе тужно.

Але дідок за словом у кишеню не ліз. Він відповів якимсь жартом. Кілька чоловік з готовністю розсміялись: був, очевидно, оцей Мефодійович з дідків-коміків, які ні за яких обставин не розгублюються.

Наші розвідники не прислухалися, бо їм було не до розмов. Усі троє вони стояли біля борту і пошепки обмірковували, як бути. Адже за пазухою в кожного лишилося більш як по сотні листівок. Не треба й обшукувати. Досить трусонутися за комір — і посиплються.

Машини мчали з швидкістю ніяк не меншою, ніж сорок кілометрів на годину. Через населені пункти пролітали, оглушливо сигналячи, — ну зовсім, як пожежники. Солдатів у кузові не було. Але на підніжках стояли автоматники. Вони хоч і дивилися переважно вперед, перегукуючись з тими, що їхали в кабіні, все ж зіскочити на ходу, звичайно, не дали б.

Мотя Зозуля, найбільш досвідчена розвідниця з цієї трійки, оглянувши сусідів і підморгнувши своїм, обережно витягла з-за пазухи пачку листівок і, звівши руку за борт, з силою кинула листівки на землю. Несподівано вітер підхопив паперові квадратики, закружляв ними, шугонув уверх, і вони злетіли, як та хмара, слідом за машиною. Мотя почервоніла, зіщулилася, немовби чекаючи удару. Всі мовчали. Листівок уже не видно, а в машині продовжували стояти принішклі люди, допитливо позираючи одне на одного.

І знову почувся надтріснутий голосок:

— Фріци не тільки, значить, народ хватають, а водночас і агітацію розвозять. Так би мовити, комбінат на колесах!

Шумів мотор, скрипіла, погойдуєчись на вибоїнах, машина, але розвідникам нашим здалося, що вони почули, як усі полегшено зітхнули. Дідок розрядив атмосферу напруження. Знову почались розмови.

Мефодійович влаштувався поруч з розвідниками. Це був маленький, сухенький дідусь. Його сива розкуйовджена борідка меглялася на вітрі, ніс від холоду почервонів. Але шапка була збита набакир, один вус войовни-

чо закрутився вгору, в очах горів лукавий вогник. Він знову почав голосно міркувати. Говорив, очевидно, не задумуючись, аби не мовчати.

— А що,— скрикнув він, закручуючи вуса,— їздимо ми тепер в одній машині з іноземцями. Чи думав, чи мріяв я коли про такий новий порядочок...

Поки йому хтось відповідав, він, притиснувшись плечем до Моті, швидко почав шепотіти:

— Ти, дівчино, даремно по степу їх не кидай. Адже призначено для народу, вірно зрозумів?.. Значить, серед народу і сій... Ось будемо їхати через село, тоді й кидай...

Коли порівнялись з якимсь селом, Мефодійович почав з азартом штурхати під боки наших розвідників.

— Кидайте, чого ж ви? Та не бійтесь, я відповідаю!

Що там казати, умів він і інших запалити. В селі викинули частину листівок. У машині всі, наче домовившись, робили вигляд, ніби нічого не помічають.

За машиною бігли хлопчак, ловили в повітрі листки паперу. Заарештовані сміялись. Всі, і старі, і малі, захопилися цією грою. Коли фашисти підозріло заворушилися на підніжках,— жінка з довгим і скорботним обличчям крикнула, як у дитинстві:

— Ховайтесь!

Над бортом з'явилася голова солдата. Він нічого не зрозумів. Здивовано тільки вирячив очі на одних дивовижних руських: «Чого вони сміються?» Злісно сплюнувши і вилаявшись, одвернувся. Але вже не можна було, звичайно, кидати листівок. Окупанти посилили увагу.

Мефодійович розпалився, розійшовся. Він був, як то кажуть, в ударі. В розвідників лишалося ще сотні зо три листівок. Дідок почав умовляти.

— Віддайте їх мені... Та ви не бійтеся, я зумію викрутитись, давайте; ну, швидше. У нашому селі люди почитають. Не пропадати ж...

Він засунув решту листівок за комір сорочки, закутався у свій кожушок і самовдоволено посміхнувся, та так же лукаво примружившись, що всім стало ясно: зараз він справді вступить якусь витівку.

І Мефодійович поліз мало не по головах до кабіни.

— Розступіться! — кричав. — Та пропустіть же, люди добрі, пропадаю!

Протиснувшись наперед, він скажено загупав по дашку кабіни. Всі принишкли. Машина різко загальмувала.

По обидва боки дороги лежало поле. За кюветом стирчало кілька обшарпаних, завіяних снігом кущів. Солдати зіскачили з підніжок. Вилізли й ті, що були в кабіні. Зарепетували гортанними голосами.

Зміст їхніх запитань був зрозумілий.

— В чому справа, хто стукав?

Мефодійович хитнув головою в бік кущів, зігнувшись в три погібелі, схопився за живіт і при цьому скорчив таку болісну, страдницьку гримасу, що навіть гітлерівці, не втримавшись, пирснули зо сміху.

— Почекайте трохи, підждіть, бітте, бітте, я зараз,— пробурмотів він і поспішно зліз на землю.

Окупанти продовжували сміятись. Вони насправді повірили йому і чекали, доки Мефодійович сховав за кущами листівки. Він посидів там ще з хвилину, а потім повернувся. Німець навіть поплескав його по плечу:

— Гут, гут, карош колхоз, правільни!

У Холмах на площі фашисти наказали всім злізти з машин. Виявилось, що туди, згідно з наказом гебітскомісара, фашисти звезли перших же, що їм трапились, селян з десятків сіл. Звезли лише для того, щоб вони вислухали промову цього самого комісара. Як тільки наші розвідники довідались, що вони вільні, зараз же відокремились од своїх супутників. Краще бути далі від свідків. Одна справа в машині, інша в райцентрі. Вони б і зовсім пішли звідси, але виявилось, що площа оточена. До кінця мітингу нікого не випускали. Наші стали окремо, вибравши таке місце, звідки можна було найшвидше втекти.

Через якийсь час після їхнього приїзду на дерев'яну трибуну випхалося кілька фашистів. Один із них почав промову. Він лаявся, плювався, комусь погрожував хвилин з десять. І хоч говорив він по-німецькому, люди стояли принишклі, пригнічені, розуміючи, що нічого доброго гебітскомісар не скаже. Потім виступив перекладач, теж німець:

— Вас мали покликати сюди в цілях трансляції родичам і знайомим, що ми, німці, жартів абсолютно не любимо...

Хтось у натовпі неприродно голосно чхнув.

— Ми жартів не любимо,— повторив перекладач.— Наші агенти, виїжджаючи на села, не мають серед селян привітної зустрічі. Що це є? Це є ознака агітації лісових бандитів, які не радять давати німцям продо-

вольства, свиней і хліба. Це вважається нами як саботаж. Це вважається нами як прояви підкорення знищеній більшовицькій власті. За такий прояв ми більше милувати не будемо і поспішимо безжалісно знищувати гнізда... розстрілювати. Страчувати.

Зовсім у тон йому, немовби продовжуючи промову перекладача, хтось у натовпі сказав:

— Різати і засолювати...

— Що там сказано? — суворо спитав перекладач.

Всі мовчали.

— Я маю рішуче прохання повторити. Я не досить чув. Хто вимовив слова?

Підвелась рука, і наші розвідники побачили Мефодійовича. Дідок не міг спинитися, успіх в машині окрилив його, надав йому одчайдушної сміливості.

— Це я промовив слова, пане перекладач, — сміливо заявив він.

— Який зміст ви хотіли викласти?

— Я хотів підтримати ваші заходи. Ви сказали «розстрілювати і страчувати». А я вважаю, що цього замало, бо є люди, які підкоряються неправильно, трохи плутають, гнуть у протилежний бік і так далі. Шкодять селянству і новій владі, котра... Загалом, я від усієї душі підтримую ваші заходи...

Навряд чи перекладач розібрав те, що говорив Мефодійович. Але вирішив, очевидно, що дідок оцей є голосом народу і голос цей його підтримує.

Перекладач продовжував свою промову, а Мефодійович час од часу вигукував:

— Правильно! Хай буде так! Дуже гут, дуже бітте!

При цьому він зберігав на диво спокійний вираз обличчя.

Перекладач, закінчивши промову, пошептався з гебітскомісаром, з бургомістром Холмів, з якимсь поліцаєм. Потім поманив до себе пальцем Мефодійовича. Дідок зійшов на трибуну. Він стояв перед гебітскомісаром, як царський солдат: випнувши груди колесом, так і їв очима начальство. Перекладач прошепотів йому щось на вухо. Мефодійович одразу зобразив на своєму обличчі розуміння і готовність. Потім обернувся до натовпу і почав говорити.

Спочатку селяни, вважаючи, мабуть, що старий оцей — німецький холуй, слухали його похмуро.

— Громадяни! — скрикнув Мефодійович, як досвідчений оратор, але тут же повернувся до перекладача і сказав: — Пробачайте, вискочило за старою звичкою. Пани! — вигукнув він знову. — Поважне селянство! Нам що сказано? Нам сказано, що Німеччина хоче народові добра, щоб швидко закінчити війну і розбити залишки Червоної Армії. Правильно сказав пан німецький комісар, що для цього потрібно всім узятися разом за наше селянське діло і наплювати нам на політику. А що ми бачимо? Ми бачимо, що народ допомагає лісовим бандитам, різним там нашим братам, і сестрам, і діточкам.

Хіба це новий порядок? Я пропоную підтримати ініціативу пана комісара і з сьогоднішнього дня, коли приїде з лісу чи твій чоловік, чи мій син, чи брат, хапуть його одразу і тягти до поліції. А почне він опиратись, тут же його знищувати на місці, як бандита, який завжди нашим благодійникам-німцям.

Говорив це все Мефодійович на диво серйозно, весь час позираючи на гітлерівців. Він, звичайно, помітив, що перекладач погано знає російську мову. Народ теж зрозумів трюк промовця. Обличчя пожвавішали. Дехто посміхався. А деякі, найбільш розсудливі, подавали йому знаки: зморщували брови, кивали вбік головами, мовляв, поплескав язиком і досить, злазь тепер та мерщій ховайся. Але Мефодійович не зважав на добрі поради.

— Я вважаю, — говорив він далі, — що ми хоч і стали тепер панами, але не всі розуміємо, що німці нам принесли звільнення. Час нам перестати ненавидіти, а замість цього дати побідоносному германцю все, чого він забажає. Коли до мене прийшли німці забирати корову, кабанчика, гусей та курей, ви гадаєте, я бився? Ні, я все віддав з радістю. А вчора прийшли, просять теплу одягу, щоб не мерз німецький солдат під Москвою. Так я з радістю віддав штани, а треба буде німцям, то я і кальсони зніму з себе та віддам. Бо я дуже гордий з того, що німець битиме Червону Армію і партизанів з моєю куркою в животі і в моїх штанях.

У натовпі вже чимало людей посміхались, а дехто ледве стримував сміх. Гебітскомісар з подивом поглядав то на оратора, то на перекладача.

Мефодійович обернувся до німців і сказав:

— Я прошу вас, пане перекладач, сказати начальству, що українці не пожаліють для перемоги німецької армії ні штанів, ні курей, ні жінок, ні дітей...

Він почекав, поки перекладач виконає його прохання. Комісар, очевидно, заспокоївся, посміхнувся і поплескав у долоні. Мефодійович теж посміхнувся і продовжував, підвищивши голос:

— Як чесна стара людина, я повинен сказати в порядку самокритики, що сам іще не повністю проявив любов до німців. Коли б був молодший, ну, як отой хлопець чи ота дівчина,— він показав на когось у натовпі,— то пішов би в ліс і став би знищувати цю наволоч, що руйнує наше щасливе життя!

Тепер у натовпі вже ніхто не посміхався. Слухали уважно і дуже серйозно. Перекладач допитливо глянув на оратора. Але знову заспокоївсь, бо Мефодійович сказав:

— Записався б добровільно в поліцію, одержав би гвинтівку, кулемет і довів би тим більшовикам, які поховалися в лісі, що не тільки вони можуть користуватися зброєю. Був би я молодшим, так не сидів би коло бабської спідниці та не жлуктив би горілку, як то роблять деякі поліцаї. Я б показав німцям, що ми, українці, вміємо любити волю, що є ще серед нас сміливі люди!

Бургомістр-українець з якоїсь західної області все ж розібрав, що в промові старого криється якась каверза. Він нахилився до перекладача і став йому щось нашіптувати. Але перекладач у відповідь тільки презирливо посміхнувся. Він був переконаний, що й сам прекрасно володіє мовою. А Мефодійович все більше входив у роль, забув уже про обережність. Даремно він зачепив поліцію. Тут були присутні кілька поліцаїв з пов'язками на рукавах. Адже вони й справді не стільки боролися з партизанами, скільки пиячили і грабували населення. Один із них, що стояв поблизу трибуни, крикнув:

— Гей, старий, ти що це агітацію розводиш?

Але Мефодійович не розгубився. Обернувшись до перекладача, він з обуренням сказав:

— Пане офіцер, чи я неправильно кажу? Треба посилити боротьбу за нашу перемогу, вірно?

— Дуже прекрасно,— відповів перекладач,— гут, але досить.— І він подав Мефодійовичу знак, щоб той зійшов з трибуни, але старий зробив вигляд, наче того знаку й не помітив. Він крикнув до поліцаїв:

— А що, з'їв? Правильно я говорю, що даремно вам, отакий наволочі, дали зброю. На партизанів ви боїтеся йти... Ну, чого кулаком погрожуєш? Що, скажеш,

неправда? Чому ті штани, які в мене забрали, не відправлені під Москву на поле сраження, а потрапили на задницю начальника поліції? Ах, не знаєш?.. Для чого у старої жінки Пилипенко забрали пухову хустку? Для німецької армії, чи що? Ні, брешеш, мене не проведеш!

Перекладач роздратовано сказав:

— Припиніть! Скарги на дії поліції треба відносити комендатурі від години дня до двох кожного вівторка.

— А ви йому скажіть, пане перекладач, чого він до мене причепився? Я діло говорив, а він лізе... Я вам прямо скажу при всьому народі: в поліції самі злодії й різна наволоч, бо коли б вони були чесними людьми, то не боялися б самокритики і не затикали б мені рота.

Кілька поліцаїв, зібравшись до купи, почали підійматися по східцях на трибуну, щоб схопити старого. Але комісар подав їм знак відійти.

— Пробачте, розхвилювавсь,— запобігливо пробурмотів Мефодійович.— Дозвольте продовжувати?

— Найн, найн, ідіть.

З переможною, самовдоволеною посмішкою Мефодійович пройшов повз поліцаїв. Натопи розступався перед ним і тут же слідом змикався. Маленький, сухенький дідок одразу загубився поміж людьми.

— Мітинг має бути закінчений! — крикнув перекладач.

Народ поспішно розходивсь. Наші розвідники теж, звичайно, не витрачали часу марно. Вони вже відійшли метрів за двісті, як на площі позаду них пролунав постріл. Вони обернулись і побачили кілька поліцаїв, що бігли за маленькою людською фігуркою. Було ясно, вони гналися за Мефодійовичем. Старий тікав від них зигзагами, немов лисиця.

Поліцаї щось горланили і стріляли по ньому. Дідок підбіг до високого тину, намагаючись через нього перелізти, але впав, підсічений кулею. Йому вдалося розігнутись.

— Кати, німецькі прихвосні, падлюки прокляті! — встигнув ще крикнути він.

Поліцаї вже були біля нього. Гримнуло ще кілька пострілів. Старий більше не кричав.

Повертаючись з Холмів, наші розвідники взяли під кущем сховані Мефодійовичем листівки. Ні одна з них не пропала даремно.

І кожного разу після того, як біля партизанського багаття хто-небудь розповідав цю історію, починалися суперечки. Одні говорили, що даремно старий так розбушувався, не варто було лізти на рожен. Адже він і про листівки забув. Не було в його поведінці розумного, тверезого розрахунку.

— Зате красиво! — захоплювались інші. — Посадив у калошу і німців, і поліцаїв!

Пам'ятаю, дуже перепало від Попудренка Саніну — політруківі одного із взводів, а в минулому працівникові міліції.

— Я, — заявив Санін значуще, — на місці керівництва наказом би витруїв отакі розкладницькі розповіді. Припинити треба, товариші. Повна відсутність свідомості і дисципліни в дії...

— Давай, давай! — крикнув до нього Попудренко. — Продовжуй, обгрунтуй!

Санін не зрозумів, що в словах Миколи Микитовича був виклик. Навпаки, вирішив, очевидно, що той його підтримує. І ще з більшою поважністю промовив:

— Цей старий просто, як би це висловитись...

Попудренко не стримався:

— Ти думки викладай, а не висловлюйся. Висловлюватись кожен з нас уміє. Ти що скажеш? Що старий неорганізований, політично неграмотний, що потрібно б йому діяти тихенько і він би тоді прожив до ста років. А що ж йому робити, коли він лекцій читати не вміє! Чи розумієш ти, що плювок у фашистську морду при великій кількості народу — теж виховна робота і, можливо, не гірша від твоєї політбесіди?

Санін підвівся, махнув рукою, але стримав себе і по волі пішов від багаття.

— Ні, — гукнув до нього Попудренко. — Повернись, ти зі мною сперечайся, май мужність продовжувати.

— Я з вами сперечатися на людях не маю права, — похмуро сказав Санін. — Я людина політично грамотна і дисциплінована.

— А я тобі дозволяю, я наказую сперечатись! — вигукнув Попудренко. — А не можеш сперечатися, так слухай і зарубай собі, політрук, на носі, що презирство до смерті, загибель за правду на очах у народу — варті десятка лекцій. І розум для цього теж потрібний. А що старий Мефодійович був розумний і життя своє віддав прекрасно, — це ж факт. Він загинув героєм! І той факт,

що ми розповідаємо про нього, свідчить, що вписав він себе своїм вчинком в історію.

Біля багаття було чимало народу. Від інших багать поснішали сюди бійці, щоб послухати. Попудренко не вмів говорити тихо і пісно. Він любив викликати суперечку. І я помічав, що Дружиніну уривається терпець. Яременко теж ось-ось встряне в розмову.

Але в цей момент ми почули крик вартового: «Повітря!»

Гул ворожих літаків наближався до села. Ми розкидали багаття.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ВЕЛИКИЙ ЗАГІН

Наш загін кілька разів був на краю загибелі. Не те щоб окремі групи, взвод, рота, ні — всі полягли б, тому що здаватися у полон ми б не стали. І кожного разу, коли це траплялося, тобто коли ми були на волосинку від повного розгрому, врятовували нас не чудо і не слабкість противника. Нас виручали згуртованість, народна кмітливість, майстерність командирів, масовий героїзм, свідомо дисципліна — все те, що двома словами звалоя: більшовицька організованість.

Перший раз, читач пам'ятає, чернігівські загони були в безнадійному становищі наприкінці листопада 1941 року. І причиною тому була не стільки дійсна загроза військового розгрому, скільки організаційна слабкість, непевність у своїх силах. Обком з'єднав тоді дрібні загони в один великий і повів його в наступ.

Другого, набагато серйознішого випробування ми знали тепер, і тривало воно три місяці: лютий, березень і квітень. Почалося це друге випробування майже безпосередньо після радісних днів. Ми добре, прямо-таки затишно влаштувалися в хуторах Майбутньому, Ласточці, Журавлевій Буді і робили звідси вдалі наскоки на сусідні поліцейські гарнізони. Нам вдалося зв'язатися з Великою землею, підбити підсумки нашої діяльності і передати їх Центральному Комітетові партії. Нам обіцяли надіслати літаки з додатковим озброєнням.

Ми, безсумнівно, зміцніли. Обстрілялись, пройшли добрий практичний курс партизанської війни. Важливим було те, що багато бійців відірвалося від своїх рідних сіл, насиджених місць та родин: солдат краще воює, коли дружина й діти від нього якнайдалі.

Командири наші набули серйозного досвіду. Відсіялись нездатні, призвичені лише до службового становища, яке займали вони перед війною. А ті, що до цього часу залишились у нас на командних постах, майже всі воювали добре. П'ять місяців не пропало марно навіть для Бесараба.

І ось тут ворог почав нас тіснити. Зробив кілька бомбардувальних нальотів на села, в яких ми дислокувались. Обстріляв з важкої артилерії.

Добре розміркувавши, штаб прийняв рішення вийти всім загоном з населених пунктів до лісу. Було, між іншим, немало охочих зостатися в селах. Дійсно, залишати теплі хати і в тридцятиградусний мороз лізти у снігові кучугури... Знайшлись товариші, які вигадали теорію, що ми не маємо права лишати без бою села, де так довго стояли. Що ми повинні захищатися самі і захищати населення. Відходячи, ми цим самим ставимо під удари ворога стариків, жінок, дітей.

Таке твердження було, звичайно, несерйозним. Закріплюватись у відкритих з усіх боків населених пунктах при такому співвідношенні сил — значило справді поставити і себе, і жителів під загрозу повного знищення.

Ми посідали в сани і рушили за сорок з лишком кілометрів — до Єлінських лісів. Вибрали ділянку, де перед тим стояв якийсь час загін нашого нового товариша — Ворожеєва. За його словами, навіть землянки в тих місцях збереглися. Правда, наші розвідники внесли істотну поправку: не землянки, а всього лише одна велика, сяк-так вкрита траншея. Але й це краще, ніж нічого. А головне, в густому лісі, де переважав дрімучий сосняк, нас з повітря важко було помітити, та й на землі нелегко звідти вибити.

Коней ми пустили рясю, а іноді гнали й галопом. Так, з вітерцем, проїхали кілометрів двадцять. Командирам ще нічого. В них є кожухи або ж, у всякому разі, добрі кожухи і валянки. Поранених ми теж укутали надійно. Але рядові бійці не всі мали теплий одяг і добре взуття. Дехто з них був у драних чоботях або

черевиках з обмотками. Вони часто зіскакували і бігли по дорозі, тримаючись за сани. Швидкість довелося зменшити. Дехто з бійців почав просити зупинитись на годинку, щоб розвести багаття й погрітись. Але тут склалися раптом такі обставини, що ми зігрілися без багаття.

На узліссі нам перепинили дорогу гітлерівці. Вони добре замаскувались, і наша розвідка підкачала — не виявила їх вчасно. Гітлерівці скористалися з нашої партизанської тактики: вдарили по нашій колоні з лісу раптово.

Тактика ця була для них, очевидно, незвичною, а може, в російському лісі почували вони себе недобре: вогонь відкрили на дві-три хвилини раніше, ніж слід було. І ще одного оці німці-«партизани» не врахували: мороз так розлютив наших хлопців, що вони не тільки не злякалися обстрілу, а навіть зраділи можливості побитися. Але, правду казати, не мороз нам допоміг, а те, що, поки стояли ми в селах, Рванов не витрачав часу даремно. Щодня він вимагав від командирів рот, щоб ті займалися бойовою підготовкою.

Я сам був вражений блискавичністю нашої відповіді. Раптовість фашистам не допомогла. Ніхто з нас не розгубився. Командири давали чіткі накази. Бійці розсипалися в цеп. І не пізніше як за дві хвилини ми відповіли кулеметним та автоматним вогнем такої щільності і прицільності, що гітлерівці одразу ж кинулися врозтіч. І тут з'ясувалось, що було їх не менше двох рот.

Бій тривав усього хвилини десять. Збуджені, веселі, горді з успіху, ми рушили далі. Їхали ще кілька годин. А коли звернули з дороги до лісу і почали плутати між деревами в глибокому снігу — бійці позіскакували з сани: треба було допомагати коням. І люди, і коні проваливалися в пухкий, незайманий сніг часом по шию.

До місця нової дислокації ми прибули близько третьої години. Добре, що видалась місячна ніч. Проте не дуже нам допомагало світло місяця, бо тут росли молоді сосни. Їх великі засніжені лапи затіняли собою майже всю місцину.

Ми знайшли покинуту землянку загоңу Ворожеєва, що перебував тут понад місяць тому. Вхід довелося відкопувати. А відкопавши, побачили довгу і брудну траншею. Ні столів, ні ослонів. Залишаючи її, вони все, виявляється, спалили. А головне, розвалили піч. Добре,

що ми мали своїх пічників. Гриша Булаш уже через годину розвів огонь, а ще через півгодини в землянці було вже душно. Але, мабуть, не так від вогню, як від перенаселеності.

Землянка розрахована чоловік на п'ятдесят, а ми лише самих лежачих поранених і хворих мали сорок п'ять. Кілька бійців обморозилися в дорозі. Їх теж треба було швидше відігріти. І начальства, і медико-санітарних працівників, і найбільш енергійних любителів тепла набилося в землянку стільки, що довелося декого попросити вийти. Треба сказати, між іншим, що мороз партизанові не союзник. Може, і стримував він окупантів, але нам дошкуляв набагато сильніше. А того разу мороз повів такий наступ на партизанські нерви, що треба було міцно тримати в руках командирські віжки.

Тепер, коли пригадаєш ці кілька днів і ночей тяжкої боротьби з сніговою стихією, здаються вони чомусь дуже бадьорими, мало не веселими. Людська пам'ять охоче виштовхує драматичні епізоди і, навпаки, зберігає радісні й смішні. Справді, коли збираються колишні партизани й починають згадувати, як вони, задубілі, голодні, злі, закопувалися в сніг, завжди це викликає в них сміх.

— Пам'ятаєш, як Бесараб кричав? На вусах бурульки, борода вкрита інеем, з рота пара йде, а він репетує: «Я, ватого, не бажаю! На чорта це мені здалося? У нас в Рейментарівці добрі zostалися землянки!»

— А пам'ятаєш, як Арсен Ковтун вирив у снігу ведмежу барлогу, утрамбував її долонями, заліпив вхід, ліг і задав такого хropaка?.. На ранок його житло зовсім замело. Де Ковтун? Куди подівся? Тільки по хropоту його і знайшли.

— А пам'ятаєш, як Капранов зібрав медсестер і каже: «Хто з вас, дівчата, заплаче, спирту не одержить. Тримайтеся, дівчата, доведіть свою рівність з чоловіками!»

І жодна не заплакала, хоч спиртом більшість з них не цікавилась і вони здебільшого роздавали свої порції хлопцям.

Так ось і пригадаєш завжди те, що веселіше. А становище наше було тоді дуже тяжким. Лопат у нас на весь загін всього сім штук. Сокир — п'ять, лом — один. Земля промерзла більш як на метр. Розкладали багаття, години через дві одгортали його вбік, а відігріту

землю копали. Заглибившись на півметра і натрапивши на мерзлий шар, знову розпалювали багаття: хороше тренування для виховання терпіння.

На будівельних роботах не можна було використати всіх. І на застави потрібно було посилати людей, і в розвідку, і на господарські операції. І ось у таких умовах за тиждень з гаком ми збудували шістнадцять землянок. У них спорудили нари, поставили печі, змайстрували ослони, столи.

Сказати по щирості, в цих землянках жилося не так уже й добре. Тісно й темно. Освітлювались вони каганцями, заправленими воловим жиром, палили лучину, а то й просто збиралися біля печі і в часи відпочинку розповідали один одному всілякі історії. Але навіть у найлютіші морози від багаття не відмовлялись. Ночували в землянках, а вечорами найчастіше гомоніли біля багаття. Тут, у Єлінських лісах, записаних в нашій історії як «Другий Лісоград», ми партизанили до кінця березня.

Зима, це всі пам'ятають, видалася суворою. Мороз навіть до двадцяти градусів спадав рідко. Ми раділи таким дням. Термометрів у нас не було, визначали хто як умів. Був, правда, у нас деякий час дід, якого ми прозвали «градусником». Думаю, що справжнього зовнішнього термометра він у житті своєму не бачив і про градуси мав досить приблизне уявлення. Але коли його питали про мороз, він, не задумуючись, відповідав:

— 24 градуси.

— Як же ти, старий, визначаєш?

— Та по тому, за що він мене хапає. Вуха в мене двадцятиградусні, ніс при двадцяти трьох починає мерзнути, а коли великий палець правої ноги закрутить — значить, вважай тоді, — за тридцять перескочило:

Тяглася ця зима нестерпно довго. На Чернігівщині не так уже й часто трапляються затяжні, сніжні зими, але такої я не пам'ятаю. Та коли б же тільки морози та сніг. Були ще й інші лиха — побутового порядку. Адже куди не поткнись, за що не візьмись — все дістається з великим трудом. Ми будували землянки, маючи всього кілька сокир. Цвяхів у нас зовсім не було. Двері землянок продовбувались по краю і навішувались на сиром'ятні петлі. В нас було мало відер. Щодня доводилось розв'язувати суперечки про те, якому з відділень належить відро. Кухоль, ложка, каструля — все це тре-

ба десь розшукувати, пам'ятати в гарячці бою, що з ворога слід зняти не тільки автомат, чоботи, шинелю, але добре було б захопити сірники, ніж, ложку і похідний ліхтарик.

Умивалися ми снігом, здебільшого без мила. Прання білизни було однією з найтяжчих операцій. Побудували лазню-пральню. Але довго не могли знайти ні казана, ні ночов, ні ряжок для миття. Замість ряжок користувалися німецькими касками. Ночви видовбали з товстих стовбурів, казан змайстрували з бензинової бочки. Уявіть тільки, скільки на це пішло часу і праці!

Особливо ж важко доводилося нашим жінкам і дівчатам. Треба визнати, не всі і не завжди у нас розуміли і хотіли розуміти їхнє особливе жіноче становище. Повертаються бійці з операції. Хлопці йдуть відпочивати, а бідолашні дівчата беруться варити обід та прати. Був наказ — чоловіки повинні самі прати свою білизну. Але ж не за всяким наказом простежиш. Та й не любили дівчата, коли у пральні разом із ними поралися біля ночов хлопці. Їх соромились. А деякі жаліли чоловіків. Ото подивляться, як вони безпомічно вовтузяться над білизною, проженуть і скажуть: «Самі зробимо». А хлопцям того тільки й треба.

Тут, у Єлїнських лісах, нам вперше довелося голодувати. Пізніше бувало й гірше. Але цього разу тривале голодування ми переживали вперше. Та ще й після доброго перед цим різноманітного харчування. Кінчилися запаси. З партизанських баз ми вибрали вже все, навіть сіль.

Були товариші, які говорили, що коли б не приймали людей сторонніх, могли б дотягнути до весни. Але за це їм здорово перепало від командування, і тепер вони висловлювали свої міркування тільки пошепки. Проте й шепіт мав досить неприємні наслідки. У нас з'явилися перші дезертири. Довелося наказом попередити, що дезертирство карається розстрілом.

Слід відзначити, що такі люди, як Бесараб, Лошаков, Санін, аж ніяк не потурали дезертирам, бо який же їм, командирам, інтерес втрачати бійців? Вони навіть не намагалися відійти з своїми ротами-загонами, розуміючи, що в цих умовах потрібно триматися великого колективу. Але час від часу та, бува, й заговорять про те, що на старих місцях, біля «своїх» сіл, харчуватися було б краще, народ би підтримав.

Щоправда, жителі навколишніх сіл і тут нас підтримували. Так, наприклад, селяни з села Єліного віддали нам усе, що мали, — і худобу, і запаси картоплі, і зайву одягу. Героїчне село. Найбільш одностайне з усіх сіл, які мені доводилося бачити. З Єліного окупанти не одержали жодного кілограма зерна. З Єліного до поліції не вступив ніхто. Коли фашисти спалили це село, жінки, діти, старики — всі пішли з нами. Частина з них, хто не мав фізичної змоги воювати, згодом влаштувалися в інших селах. А боездатні чоловіки й жінки партизанили аж до приходу Червоної Армії.

В Єлінському лісі наш загін протягом місяця збільшився до 900 чоловік, головним чином, за рахунок жителів цього ж таки села Єліного.

Селяни інших навколишніх сіл теж підтримували нас, як могли. Але окупанти вже так їх обібрали, що населення харчувалося самою картоплею. Картопля поки що була, і вони не заперечували проти того, щоб нею поділитися з нами, але передавати її до загону стало справою дуже важкою. Єліне близько примикало до лісу. Окупанти робили на нього наскоки, хоч і не тримали там постійно свої війська. А в Тур'ї, Глибокому Розі, Гуті Студенецькій та в інших селах в радіусі двадцяти-шістдесяти кілометрів вони зосередили до трьох дивізій.

В Іванівці стояв батальйон мадярів, у Софіївці — сильний наряд поліції. Причому поліція там була завербована з далеких районів, щоб населенню було важче встановлювати з нею зв'язки.

Цього разу кілька окупаційних військ оточило ліс досить щільно. На всіх узліссях були патрулі. Продовольство добували тільки в боях. Щоб дістати два мішки картоплі, доводилось іноді втрачати вбитими трьох чоловік. Проводити велику серйозну операцію, наскок на гарнізон, тільки з метою захоплення здобичі було з військових міркувань недоцільно. Тому ми вважали за потрібне влаштувати засади на дорогах, щоб зупиняти продовольчі обози окупантів. Але лісовими дорогами вони їздити остерігались.

Прохарчувати 900 чоловік — справа не проста. Апетит у всіх — тільки давай. Працювали багато і все на морозі. Витрата енергії величезна. В таких умовах навіть щупливий боець легко міг справитися з кілограмом хліба, а дай йому ще стільки ж вареної конини — він і її з'їсть. Овочі були в нас дуже рідко. Молока і масла ми

зовсім не бачили. А через те, що коней теж не було чим годувати, ми почали харчуватися переважно кониною.

В ці дні наш фармацевт Зелих Абрамович Йоселевич почав виготовляти настій з хвої. Я дав наказ пити його всім обов'язково. Від цинги тільки цим і рятувалися. Це були в нас єдині ліки, запаси яких ніколи не вичерпувались. Через кілька місяців, коли розтанув сніг, Зелих Абрамович почав збирати трави, варити, настоювати на спирту. А поки що хворіти не рекомендувалось.

І справді, хворіли рідко. Навіть хворі на виразку шлунка не скаржились. А такі розповсюджені хвороби, як грип, малярія, ангіна, майже ніколи не чіплялися до партизанів. Ось я, наприклад, до війни та й тепер, після війни, часто хворію на ангіну, а в лісі — жодного разу. І це характерно не тільки для нашого загону. Гарт, стерильне повітря — ось що оберігало партизанів від інфекційних хвороб. Подібно до полярників, найчастіше ми хворіли на ревматизм, цингу, пелагру, фурункульоз і особливо терпіли від зубного болю.

Ох, цей зубний біль! Я не кажу вже про лікування — вирвати зуб було нічим. Я п'ять діб якось не міг заснути ні на секунду. Почалось запалення надкисниці, взагалі — казна-що. Лікували мене і наш фельдшер, і фармацевт, і «лікарі» — любителі з бійців. Різну погань клали мені в рот. Врятував мене колишній директор судноремонтних майстерень, наш збройовий майстер Григорій Іванович Горобець. Спасибі йому — додумався пустити в хід ковальські кліщі. Вирвав підряд два зуби. Після цього я майже одразу заснув і прокинувся лише через добу оновленим, свіжим і бадьорим.

Горобець дуже багато зробив для наших хворих і поранених. Коли з'явилася загроза висипного тифу, він з бензинової бочки сконструював апарат для пропарювання білизни. Це дало змогу за два дні провести санобробку всіх без винятку бійців та командирів і запобігти епідемії.

Був Горобець і теслярем, і столяром, і механіком. За допомогою кількох партизанів він розібрав і вивіз з Єліного простору хату, поставив її серед наших землянок. У цій єдиній справжній хаті було влаштовано госпіталь.

Піклування про поранених було у нас на першому місці. Окремі койки, постільна білизна, посилене харчування. Але цього, на жаль, замало. У нас не було в той

час хірурга і навіть інструментів, щоб зробити найпростішу операцію.

Ось випадок, про який можна розповідати як про приклад безмежної мужності, залізної витримки. Боець Григорій Масалика підірвав на дорозі автобус, знищив тридцять ворожих офіцерів. Але один із них, недобитий, поранив Масалику пострілом з револьвера. Перебив йому кістку лівої руки. Масалика чомусь не звернувся вчасно до госпіталю, а продовжував ходити на підривні роботи з пораненою рукою. Тижнів через два, коли рука почорніла вже по лікоть, він прийшов до фельдшера.

Врятувати його могла тільки ампутація. Для цього треба було перепиляти кістку, але ось питання — чим? Горобець довідався, що в Іванівці є кузня. Пробрався вночі в це містечко, умовив ковала дати йому ножівку для різання металу. Вона була заржавілою. Її вичистили попелом, прокип'ятили і, звичайно, без усякої анестезії відпиляли хлопцеві руку.

Пиляли по черзі — фельдшер, механік, а коли пораненому стало зовсім нестерпно, він сам взяв ножівку і в кілька помахів закінчив операцію. Я був при цьому. Масалика морщився, зітхав, зрідка стогнав, але жодного разу не скрикнув. Куксу йому зашив фельдшер. Через два тижні Масалика вже брав участь у боях.

Повторюю. Випадок цей можна вважати за приклад мужності. Проте добре було б обходитись без такої мужності. Далеко краще, коли є досвідчений хірург, потрібний інструмент, можливість обезболити операцію. Якщо боець певний, що в разі поранення його лікуватиме кваліфікований лікар, а в лікаря знайдеться все необхідне для операції, — він воює сміливіше.

Бії, участь у диверсіях, великі переходи, голод, холод, тіснота, щоденне борсання в глибокому снігу — все це, розуміється, загартовує людину. Але радощів таке життя не приносить. Небагато ви знайдете людей, які назвуть роки партизанської боротьби щасливими роками свого життя. Ми, звичайно, раділи своїм удачам, торжествували, коли нам вдавалося як слід насолити ворогові. Але всі ми мріяли про швидке закінчення війни, ждали з пристрасним нетерпінням перелому, початку великого наступу Червоної Армії.

Люди, оточені в лісі, примушені жити майже виключно за рахунок трофеїв, ризкують не тільки життям.

Їх підстерігає небезпека не менш страшна — небезпека розкладу. Стосується це, звичайно, насамперед людей слабкої волі, нестійкої моралі, що погано або недостатньо політично виховані.

Настав час, коли виявилось, що партизани, заздалегідь добрані, залишені партією в тилу ворога, вже становлять меншість. Оточенці, втікачі з полону, селяни ближніх сіл — ось з кого в основному складалися тепер наші підрозділи. І «пришельці» зовсім не були інертною масою. З їх рядів вийшли прекрасні бійці, розвідники, диверсанти, а також і командири з прекрасними бойовими якостями. Та не про них я зараз хочу сказати.

Серед втікачів-полонених був різний народ. Були навіть такі, що здалися в полон добровільно. А коли дізналися, чого варті ворожі обіцянки, погодували вошей у таборах, наїлися вдосталь зуботичин, — їх охопило каяття. Вони втекли, стали партизанити. Не завжди від них вдавалося довідатися всю правду. І вже, звичайно, рідко хто з них признавався, що в полон потрапив з доброї волі.

З оточенців потрапляли до нас і «приймаки». Це були люди, які відстали з тих чи інших причин від армії і були прийняті самотніми селянками. Траплялися серед них і хороші хлопці: був поранений, дали йому притулок, а коли одужав, то як тільки траплялася нагода, він господарство кидав — і воювати! Проте були й такі екземпляри: він ладен був би до кінця війни відсидітись за жінчиною спідницею, але окупанти спокою не дають: мобілізують його або на роботу до Німеччини, або в поліцію. Розміркує як слід отакий «дядя» і робить для себе висновок, що все ж таки вигідніше податися до партизанів.

Почали до нас прибувати і поліцаї, які розкаялися. Ми їх самі кликали, підкидаючи їм листівки. В тих листівках писали, що, коли не залишать вони поліцію, повбиваємо, як собак. Такі, між іншим, якщо потрапляли до загону, довго були під особливим наглядом, усі товариші уважно за ними стежили.

Наша біда полягала в тому, що необхідність примушувала нас не тільки брати ті трофеї, які здобувалися в бою, але й спеціально полювати за трофеями. Одно діло висадити в повітря ешелон, влаштувати засаду на групу німецьких автомашин, щоб знищити ворога. Інша справа — зробити це з метою одержання здобичі.

Між іншим, нелегко звикали товариші до того, що одягатися і взуватися доводилось у все німецьке та мадлярське. Пізніше, коли літаки почали доставляти нам російський одяг,— з якою радістю скидали з себе партизани зелені мундири й штани, з яким озлобленням та огидою втоптували їх у грязюку або кидали у вогонь!

В той час, про який я зараз розповідаю, літаки ще не прилітали. Ми жили цілком за рахунок окупантів. Захопивши продовольчий обоз, ми вважали, що виграли бій. І це вірно — противникові завдано втрат, а ми дістали зброю, одягу, борошно, ром, шоколад, сигарети. Значить, ми стали сильнішими.

Основна маса бійців розуміла, що це не грабіжництво, а війна. Але траплялись такі екземпляри, яких більше, аніж бій, приваблював самий процес вилучення цінностей. А подібне захоплення особливо небезпечне, якщо операція проводиться в населеному пункті.

Відібрати продовольство, одягу в хаті поліція або старости — значить взяти трофеї, а взяти бодай глечик молока у чесного селянина — це мерзенний розбій, за це треба карати безжально і публічно. І для того, щоб іншим не унадно було, і для того, щоб населення бачило, що партизани — люди чесні.

Неприємно про це згадувати, але траплялися випадки, коли дехто з наших бійців виводив з селянського двору кабанчика чи теля. Вперше ми зустрілися з таким випадком у лютому 1942 року. А ще гірше, що знайшлися в оцих злодюжок адвокати. «Що, мовляв, особливо-го,— говорили такі оборонці,— хлопці голодують. Коли не вони, то все одно гітлерівці відберуть».

В цьому «все одно» й полягала головна небезпека. Проповідував отаку безпринципну лінію один із друзів Бесараба — Ян Полянський. Він командував взводом. Одного разу його боець вкрав у старої селянки поросся. Він не сам його з'їв, поділився з кількома товаришами. Я вимагав назвати винуватця. Ті товариші «з солідарності» вирішили покрити злочин. Я викликав до себе командира.

— Знімайте мене з посади, карайте, як хочете,— не скажу!

Зняли його з посади, зробили рядовим бійцем. Проте бійці взводу вважали, що він постраждав за правду. І тільки тижнів через два, коли його самого піймали на

гарячому, коли стало ясно, що це мародер,— бійці зрозуміли, що він спрямовував їх на страшний шлях.

Треба було його, звичайно, розстріляти. І я вже підготував наказ — судити перед строем. Але Полянський застрелився сам. Довелося нам все-таки через деякий час двох чоловік розстріляти перед строем.

Таким сильним засобом користуватися часто не можна. Але й прощати мародерство та грабіжництво ми не могли.

Звичайно, не розстріли і погрози розстрілу, а тільки добре поставлена політично-виховна робота могла прищепити бійцям огиду до мародерства, до мародера і до того, хто покриває мародерів. Обком ухвалив тоді рішення — посилити виховну роботу в загоні, особливо серед нового поповнення. Зимою, в глибоких снігах Єлінського лісу, почав щотижня виходити бойовий листок «Смерть німецьким окупантам!» Не рідше одного разу на декаду в кожній роті випускали стінну газету.

Певен, що повідомлення про вихід стінгазети не здивує читача. Та де тільки, мовляв, у нас не виходять стінгазети? В кожному колгоспі, в чайній, у дитячих яслах і вже, напевно, в кожній роті Червоної Армії.

Але хай читач уявить собі на хвилину, що живе він у захопленому фашистами селі, що день у день глумляться над ним молодчики із свастикою на рукавах, а зрадник-староста і поліцаї стежать за кожним його кроком, за кожним словом. Що про Радянську владу та її порядки йому наказують забути назавжди. Але ось йому вдалося втекти. Він іде в ліс, до партизанів. Він мерзне, провалюється в кучугури, ховається за кожним деревом. Нарешті люди з червоними стрічками на шапках приводять його на втопану сотнями ніг площадку. І на цій площадці він помічає перш за все прибитий до дерева щит з великим, розфарбованим, з багатьма малюнками аркушем паперу. Стінгазета. І одразу йому ставало ясно,— він прийшов додому, на радянську землю. Значить, і порядки тут радянські.

Вихід перших стінгазет справив на бійців величезне враження. Та й пізніше, хоч і ставились до них спокійніше, все ж чекали виходу кожного номера з нетерпінням. Писали до газети активно і дуже боялися стати об'єктом карикатури.

А коли трохи потепліло, у нас з'явилася ще й жива газета, яку складали наші актори, поети і журналісти.

Це була справжня естрадна програма — весела і запальна. Ледарям, боягузам і людям, схильним поживитися коштом інших, просто не стало життя.

* * *

Незабаром нас повідомили з Москви, що надішлють літаки з людьми, озброєнням і рацією. Треба було спішно будувати аеродром. Умовні позначення, систему сигналів — про все це нас попередили, але не могли, звичайно, викласти нам по радіо шифром науку будівництва аеродрому. Повинна бути гладенька площадка — це всім ясно. Ясно також, що слід підготувати її таємно від ворога, — значить, якнайдалі від населених пунктів. Але, крім цих ясних сторін справи, були ще й темні, невідомі нам. Якого розміру має бути площадка? Чи не заважають підходам до неї дерева? Як викласти посадочний знак? Чи можна приймати літаки на пухкий сніг? Та хіба мало є спеціальних умов, про які ми навіть не знаємо.

Тоді згадали, що під доглядом фельдшера Ємельянова у госпіталі перебуває у нас спеціаліст. Справжнісінький пілот, та ще командир корабля. Біда тільки в тому, що він уже п'ять місяців не може ходити.

Історія командира Володіна і трьох членів екіпажу з важкого бомбардувальника була незвичайною. Їх називали у нас людьми, які впали з неба. Ще до мого приходу в обласний загін, тижнів через два після окупації цих місць ворогом, а точніше — 3 жовтня 1941 року о шістнадцятій годині, партизани Перелюбського загону помітили, що в напрямку Гомеля пролетіли три великі літаки із зірками на крилах. Вартовий, хвилюючись, доповів командирові:

— Товаришу Балабай, наші летять!

Давно вже не бачили партизани радянських літаків. Вони проводжали їх захопленими поглядами, кричали, розмахували шапками, хоч, звичайно, розуміли, що льотчики їх не бачать. Балабай збирався поїхати до ближнього села, де було намічено провести мітинг. Там він повідомить колгоспників про останню новину: гітлерівці брешуть, що знищили радянську авіацію. Ось тільки що пролетіли наші бомбардувальники!

Командир загону вже сів на коня, коли в повітрі знову з'явилися наші літаки. Тепер уже вони повертали-

ся назад. Але їх було тільки два. А хвилин через п'ять над табором, не вище двохсот метрів, промайнув і третій наш бомбардувальник. Праве крило тягнуло його донизу. Партизани помітили, що один з моторів не працює.

До лінії фронту лишалося не менше півтора ста кілометрів.

— Дотягне чи не дотягне? — гадали партизани, доки літак не зник з очей. Партизани тоді розійшлися в своїх справах. Балабай з комісаром поїхали на мітинг.

Але їх догнали. Схвильовані бійці повідомили: «Кілометрів за п'ятнадцять, в напрямку села Погорільці, упав літак».

Звичайно, мітинг було відкладено. Балабай, а з ним чоловік десять вершників помчали до Погорільців. На околиці села уткнувся в землю великий двомоторний літак. Крила після удару об дерева вирвалися з фюзеляжу, а сам фюзеляж тріснув по всій довжині, і, як нутрощі з розпоротого черева, на траву вивалилися білі згортки. Від них раз у раз відривалися і відлітали квадратні аркушки паперу. Хлопчаки хапали їх оберемками. Це були радянські листівки. Хтось з хлопців намагався відчинити дверцята. Але й без цього можна було проникнути до кабіни через щілину.

Партизани відразу організували охорону. Фельдшер Ємельянов поліз всередину. Але льотчиків там уже не знайшов. Виявляється, селяни відвезли їх до сільської лікарні. Звідти повернувся зв'язковий і розповів:

— Крові! Крові! У двох голови побиті, а в старшого ще й ноги потрошені. Один тільки ходить. Але неначе чумний, кричить, головою похитує, а очі в нього мертві, як ті гудзики... Четвертий лише зубами скрегоче... Ой, страшно! Лікаря нема, а сестри запаморочені і всі, як одна, тремтять...

У селі біля лікарні стояв натовп. Балабай спитав:

— Німці далеко?

— Під'їхала машина, та сказали їм, що тут партизани, — вони миттю розвернулися й назад.

Старенький фельдшер доповів Балабаєві, що стан командира корабля дуже тяжкий.

— Перелом обох ніг, глибокі дряпини на голові. Вже сорок хвилин не приходять до пам'яті. Його товариш теж непридатний: пошкоджено хребет.

Якийсь молодий хлопець у селянській одежі, побачивши Балабая, виструнчився перед ним. Балабай був у формі командира Червоної Армії, тільки без знаків розрізнення.

— Дозвольте звернутися, товаришу командир! — Діставши дозвіл, він благальним голосом промовив: — Візьміть нас із собою, товаришу командир, у ліс. Не кидайте. Дивіться — хлопці пропадають.

— Кого це вас? А ви хто такі!

Хлопець знову виструнчився, приклав руку до шапки, відрпортував:

— Стрелець-радист Максимов.

— Чому ж ви, товаришу радист, не в формі?

Хлопець оглянув себе, заморгав очима, секунд з п'ять мовчав, потім схопив Балабая за руку і з тремтінням у голосі поквалливо заговорив:

— Ви не вірите мені, так? Ходіте. Я вам покажу хату. Ходіте, ходіте, ну, будь ласка, товаришу командир! Там у мене документи, все там — і одяг, і годинник з написом. Я — Максимов, стрелець-радист!

— Заспокойтеся, товаришу Максимов, і розкажіть по порядку.

Але Максимов і сам не дуже добре розумів, що з ним сталося, як потрапив до села і як переодягнувся. Збиваючись, плутаючись, він все-таки пригадав. Ось що з ним трапилось.

Як тільки літак упав на землю і Максимов відчув, що лишився живим і може рухатись, він вибрався крізь щілину фюзеляжу і стрімголов помчав до найближчої хати. Увірвався до неї і, не відповідаючи на запитання господарів, почав роздягатися. Скинув з себе все, лишився в одній білизні.

— Дайте! — крикнув він до господарів. — Дайте, дайте швидше що-небудь. Рятуйте радянського льотчика, чого ж ви стоїте?

Йому дали старі штани, шапку, драні чоботи, ватник. Нашвидку одягнувшись, він побіг назад до літака.

Діав, мабуть, не сповна розуму, під впливом нервового шоку.

Потроху Максимов опам'ятався і зміг уже членороздільно пояснити історію катастрофи.

— Сьогодні о 14.00 ланка бомбардувальників вилетіла з аеродрому. Нам було дано бойовий наказ бомбити ворожі ешелони на дорозі Гомель — Брянськ. Відбом-

бившись, ми повернули назад і помітили, що правий мотор охоплено полум'ям. Різким віражем командирові корабля пощастило збити те полум'я. Але мотор вийшов з ладу. Літак почав втрачати висоту. Стало ясно, що до фронту ми не дотягнемо. Командир, товариш Володін, запропонував: «Краще давайте розіб'ємось, аніж потрапляти нам до фашистів». Ми дали на це згоду. Володін повів машину в напрямку лісу. Але виявилось, що то був сад з рідкими деревами. Ми не загинули...

В розмову втрутився штурман Рогозин. Він відбувся ударом, але ходити ще не міг.

— Товаришу командир,— спитав тихим голосом Рогозин,— скільки людей нас охороняють? Всього три чоловіки? Треба посилити... Дайте розпорядження, будь ласка, щоб посилити охорону...

Максимов його перебив:

— Товаришу командир, поставте на дах лікарні кулемет, зніміть з корабля. Там у нас великокаліберний... Зрозумійте, адже ми льотчики, німці нас розтерзають... І там рація на машині! Візьміть рацію і повідомте...

Могло здатися, що і стрілець, і штурман — страшенні боягузи. Але, як виявилось, вони вже дванадцятий раз оце вилітали на бомбардування в глибокий тил. Їхній стан пояснювався просто поганою інформацією. Там, у радянському тилу, зовсім невірно уявляли собі становище на зайнятій ворогом території. Вважали, що тут все так і кишить гітлерівцями, що треба щосекунди озиратися, лягати на землю, повзти. І зараз льотчики були впевнені в тому, що не мине і п'яти хвилин, як до лікарні обов'язково вдеруться фашисти.

Погана поінформованість у той період наших авіаційних частин коштувала їм дорого. Відомі випадки, коли льотчики, вимушені сісти на окуповану землю, не розібравшись в обстановці, кінчали самогубством. Та взяти хоча б цей екіпаж. Адже вони самі шукали собі смерті і тільки чудом лишилися живі.

Через годину прибув фельдшер загону Ємельянов з двома підводами. Балабай наказав доставити всіх чотирьох льотчиків у розташування загону. Він звелів також зняти все озброєння з розбитого літака.

Командир корабля Володін опам'ятався тільки біля багаття, в лісі. Зрозумівши, що він серед своїх, радянських людей, Володін надзвичайно зрадів. Йому захотілося обов'язково хоч чим-небудь віддячити партизанам.

Йому подали його чемодан. Переборюючи страшенний біль, Володін відкрив його, дістав звідти цигарки, шоколад, свіжі московські газети. Роздав присутнім і знову на деякий час знепритомнів.

Двоє з чотирьох членів екіпажу через два тижні одужали, їх переправили через лінію фронту. Другий пілот Рябов теж ходив, тільки Володін все ще не міг піднятися. Йому виділили спеціальні сани і коня. Ноги його були в гіпсі уже п'ятий місяць.

Отак, лежачи, Володін у лютому 1942 року виїхав на лісову поляну і з своїх саней керував усіма роботами по будівництву аеродрому.

А ще через два місяці Володін уже ходив, спираючись на палицю. Він дуже подружив з Ємельяновим, називав його своїм рятівником. І справді, наш молодий фельдшер багато ночей просидів біля похідної койки льотчика. Він врятував йому життя, він поставив його на ноги. Але, на жаль, не зумів правильно накласти гіпс. Володін кілька місяців ходив п'ятами наперед.

В листопаді 1942 року літаком відвезли його в Москву. Там, у госпіталі, досвідчені хірурги знову зламали йому кістки ніг і вже зростили правильно. В 1943 році Володін повернувся на фронт. До кінця війни зробив ще сотні бойових вильотів.

* * *

Аеродром ми збудували. Вирубали десятків зо два дерев, вирівняли замети. Призначили вартових, забезпечили їх прапорцями. Потім вирішили, що навряд чи літаки з'являться вдень, і змайстрували для вартових ліхтарики. Володін їх забракував і порадив заготувати побільше смолоскипів.

— Це дуже просто. Намотайте на палиці ганчір'я, обмокніть у мазут чи гас...

Давши таке розпорядження, він і сам розсміявся. Палиць було скільки завгодно. Ганчір'я при бажанні теж можна було знайти, але гас чи мазут... Все-таки смолоскипи ми зробили. Кілька днів скребли з ялин засохлу смолу, розтопили її, вмокнули в неї палиці з ганчір'ям. А втім, коли б Володін сказав, що треба дістати діамант в 25 каратів або розстелити килими на всьому аеродромі, бо без цього, мовляв, літаки не зможуть сісти, гадаю, що навіть і тоді ми знайшли б вихід із становища.

На певній відстані, відповідно до заданої нам по радіо фігури, ми розклали купи хмизу. Певна річ, це був найкращий, зразково-показовий хмиз, а під ним лежала найліпша солома, готова спалахнути від іскри. Але, крім того, біля кожної купи хмизу стояла кварта з спиртом. Вартовим було суворо наказано, щоб і ковтка не випили. Цим спиртом вони повинні були облити хмиз, як тільки загудуть мотори літаків, і відразу ж підпалити...

Чекали довго. Кілька ночей підряд обком і штаб у повному складі виїжджали на аеродром. (Від нашого табору аеродром був на відстані семи кілометрів). Заготовлений хмиз прикидали снігом. Потім вітер розворушував купи, потім виявлялося, що спирт розливався чи, може, сам по собі висихав, а літаки все не з'являлися.

Гулом моторів здавалися нам найрізноманітніші звуки. Не така вже велика різноманітність звуків у зимовому лісі, та ще вночі. Але при напруженому чеканні і розпаленій уяві за шум літака, який начебто наближається, можна прийняти вітер, що гоїдає верхів'я дерев, розмову вартових, цокання кишенькових годинників і навіть биття власного серця.

Уже ж як повинен був би Володін добре розбиратися в цьому рідному для нього шумі, але й він плутав. Один раз подав команду. І спирт вилили, і багаття запалили... тільки одна купа хмизу не загорілась і потрібної фігури не вийшло. Виявилось, що вартовий біля цієї купи хмизу заснув. Його хропіння Володін і прийняв за рокотання авіаційного мотора.

По радіо нас повідомили: «Прилетять завтра, чекайте». — «А чому, — запитували ми, — не прилетіли вчора?» У відповідь нас знову повідомили: «Чекайте, прилетять завтра». Ми розуміли, що причин буває багато і нам не все належить знати.

В ніч з одинадцятого на дванадцяте лютого ми почули рівний і дуже виразний гул. І почули його не тільки на самому аеродромі. У партизанському таборі зняли веселу тривогу. Поранені, навіть тяжкопоранені, вибралися з госпіталю, щоб тільки подивитися... І всі, хто спав, попрочидалися.

Ми пустили назустріч літакам кілька ракет: дві зелені, одну червону і три білі. Це означало: «Аеродром в порядку, посадка можлива». Це означало, крім того, що коли літаки не сядуть, — завтра нам доведеться з боєм діставати у гітлерівців нові ракети і обов'язково різних

кольорів. Адже умовні позначення кожного разу змінюються.

Літаки не сіли, не знаю, з якої причини. Знизились, зробили над лісом два кола, розвернулися і відлетіли. Літаків було три. Вірніше, ми бачили в небі шість яскравих, швидких, миготливих зірочок. Вже почав стихати гул відлітаючих машин, і ми вже встигли розчаровано вилаятися, як хтось крикнув:

— Парашути!

Ніч була морозяна, безвітряна. Прямо на багаття досить швидко падав якийсь чоловік у нових білих валянках, ватяному костюмі й великій хутряній шапці. Він щось кричав і розмахував рукою. Потім ми помітили ще одну людину. Вона підтягувалась на стропах, робила відчайдушні зусилля, щоб не застрягти в ялиновій вершині. Йому кричали:

— Бери праворуч!

Все-таки він зачепився за гілку і повис на відстані трьох метрів від землі. І цей теж був у ватяному костюмі й білих валянках. Коли до нього підбігли, він придуреним голосом спитав:

— Ви партизани?

— Свої, друже, свої! — відповіли йому.

Чутно було, як він полегшено зітхнув. Потім зовсім іншим голосом вигукнув:

— Ну, так знімайте ж мене, чорти! Пустіть до багаття погрітись. Літаки не опалюються.

Слідом за людьми з неба почали спускатися ящики, пакунки, мішки. Вони падали з доброю прицільністю, в радіусі двох кілометрів. Ми підібрали тієї ночі двадцять посилок.

Обидва парашутисти були радистами, хорошими молодими хлопцями. А втім, якими там хорошими! Вони були ангелами у ватниках, вони були чудом, і кожний намагався поплескати їх по плечах або хоч доторкнутися до них, упевнитись, що вони дійсно люди. Капранов наказав скласти парашути, перелічив їх і, здається, навіть пронумерував. Він з жалем хитав головою, коли виявляв на шовку дірки. А до ящиків і мішків заборонив навіть доторкатися без нього кому б то не було. Тільки після того, як всі посилки були знесені в одне місце, Капранов дозволив їх відкрити.

Наш поет Степан Шуплик тієї ж ночі зник на годину і в розпалі торжества повернувся з віршами. Сам він їх

читати не став, а для більшого шику передав акторові чернігівської драми Василю Хмурому. Той виліз на найбільший ящик і, діждавшись, коли всі затихли, почав:

Ми почули самолёт
Над сосновим гаєм,
Як зробив він поворот,—
Зраділи без краю.

У землянці навіть хворі
Позабули свої болі,
Бо велика їм охота
Глянути на самолёта.

Це ж бо наш, радянський,
Ізнайшов дорогу,
В табір партизанський
Привіз допомогу.

На землі горять огні,
А вгорі — ракети,
Самолёту ми дали
Умовні прикмети.

Долетів до нас близенько
Та почав кружляти,
А спустившись низенько,
Зброю став спускати...

Протитанкові рушниці,
Всі боеприпаси.
Та ще й добрий нам гостинець —
Тютюн та ковбаси.

Медикаментів чимало —
Хворих лікувати,
Веселіше тепер стало
З німцем воювати.

Два товариші спустились,
З фронту їх послали,—
Вони в таборі лишились,
Все нам розказали.

Щира дяка нашій владі
І рідній державі!
Будем бити клятих гадів
За всяких обставин!

Ми одержали багато хороших подарунків. Дві найновіші рації з живленням до них, вісім ручних і три станкових кулемети. Кілька протитанкових рушниць і

десяток автоматів. Ми одержали також патрони, гранати, ракети різних кольорів.

Треба визнати, що партизани трохи побурчали, дізнавшись, що в загальній масі посилок переважали продукти продовольчі й речові. Хоч це було дуже зворушливо. Адже ми розуміли, що наш народ там, у радянському тилу, не дуже добре харчується. А нам надіслали такі делікатеси, як справжню копчену московську ковбасу, зернисту ікру, фруктові консерви і вищі сорти цигарок. Краще б, звичайно, побільше махорки. Тим більше, що укласти її можна компактніше, ніж цигарки.

Гарні коробки були нам просто ні до чого. А втім, ні. Траплялися потім випадки, коли нам і коробки ставали в пригоді. І як це не дивно, в агітаційних цілях. Пам'ятаю, якось на марші заїхали до села, і коли зібрались навколо мене старики, я розкрив перед ними нову коробку «Казбека». Це справило величезне враження. Я пустив коробку по руках, і всі побачили на ній кругленьку марочку з написом: «Ява, Москва».

— Он як, значить, ви з Москвою справді зв'язок маєте?

Речовий доказ діє на селян переконливіше, ніж слова.

Найдорожчими для нас подарунками з одержаних тоді були п'ять ящиків толу і три пачки свіжих московських газет за 11 лютого (а розкрили ми пачку о п'ятій годині ранку 12 лютого). Ніхто в таборі цієї ночі не спав, для нас тривав день. Це було справжнім чудом. У лісі, за тридев'ять земель від Москви, свіжий номер «Правды». У Чернігові, в мирний час, рідко доводилось одержувати так швидко центральні газети, незважаючи на те, що «Правда» й «Известия» друкувалися з матриць у Києві. Понад півроку я не читав газет і вчепився в них, мов краб. Нічого не міг робити, доки не перечитав усе — до оголошень включно.

Читали всі. Партизанський табір перетворився у величезну лісову читальню. Але було віддано найсуворіший наказ: жодної газети на куриво. Триста п'ядесят екземплярів центральних газет з чотирьохсот, одержаних нами, наступного ж дня ми відправили в райони. Чотирнадцять зв'язкових пішли з спеціальним випуском листівок, присвячених встановленню авіаційного зв'язку з фронтом, і з найпотужнішим вибуховим матеріалом — нашими радянськими газетами.

А інший вибуховий матеріал — тол — дав нам можливість почати підготовку серйозних диверсійних актів на залізницях. Ми створили спеціальний підрозділ — взвод диверсантів. Незабаром на дорогу Гомель — Брянськ вийшла перша група наших підричників.

Окупанти продовжували підтягувати свої сили. З Новозибкова, Гомеля, Чернігова спішно підкидали війська залізницею і на машинах. Наші розвідники повідомили, що в Щорсі, Новгороді-Сіверському, Корюківці новоприбулі частини довго не затримуються. Їм дають добу для перепочинку і зразу ж відправляють на села, що знаходяться недалеко від місця нашої дислокації.

Неважко було зрозуміти, що готується рішучий наступ.

За пропозицією Рванова було вирішено застосувати таку тактику: бити противника, вдаючись до різних партизанських хитрощів, нападати переважно на частини, які недавно прибули і ще не освоїлися з обстановкою.

У ніч на 8 березня ми розгромили гарнізон поліції в Гуті Студенецькій — великому селі в шести кілометрах від нашого лісу. В цьому бою спіймали і стратили начальника поліції Корюківського району Мороза. В його документах ми знайшли розпорядження якогось німецького майора, де зазначалось, що поліцейські частини повинні діяти під керівництвом командира мадярського батальйону старшого лейтенанта Кемері, штаб якого буде розташовано в містечку Іванівці. Надіслали туди наших розвідників, вони підтвердили: в Іванівці не менше 200 мадярів і стільки ж поліцаїв.

І 9, і 10 березня над нашим табором час від часу з'являлася «рама» — розвідувальний літак. Розводити багаття, топити печі я заборонив.

11 березня о четвертій годині ранку три наші роти, під загальним командуванням Попудренка, під'їхали саньми на відстань семи кілометрів од Іванівки. Далі йшли пішки глибоким снігом. Лиж не вистачало. Більшості бійців довелося йти по коліна в снігу. Та всі труднощі окупилися потім великим успіхом. На мадярів ми напали зненацька. Справжній опір вони змогли організувати тільки хвилин через сорок.

Бій був дуже напруженим. Противник мав принаймні шість станкових кулеметів, дві дрібнокаліберні гармати, кілька мінометів. Автоматами вони були озброєні,

звичайно, краще за нас. А під кінець бою їм пощастило викликати ще й літаки, а також підкріплення з Щорса.

Проте цьому підкріпленню теж перепало. І мадяри, і поліцаї змушені були тікати. Іванівкою ми оволоділи повністю і взяли великі трофеї: чотири станкові кулемети, вісім ручних, двадцять тисяч патронів, багато продовольства і, що було дуже до речі, понад півтора ста шерстяних ковдр.

На вулицях і в хатах налічили 153 убитих солдатів і поліцаїв. Ми втратили дванадцять чоловік.

В цьому бою загинув командир першої роти Громенко. Він був убитий, коли підіймав бійців в атаку.

Політрук роти товариш Лисенко взяв на себе командування. Своє завдання рота виконала блискуче.

Вночі, після бою, ми ховали товаришів у нашому Єлїнському лісі. Труну з тілом Сидора Романовича Громенка — командира першої роти — обгорнули парашутним шовком. Ліс освітлювався смолоскипами. У почесній варті стояли по черзі всі члени обкому і всі командири.

Після промов, присвячених полеглим у бою товаришам, коли їхні тіла опускали в братську могилу, партизани салютували пострілами з чотирьохсот гвинтівок. Потім бійці розійшлися, і в партизанському лісі стало незвичайно тихо. Люди полягали в землянках на свої нари. Вони дуже втомились після багатогодинного бою та великого переходу. Але довго не могли заснути. Лежали, думали, пошепки обмінювались думками, розповідаючи один одному все, що пам'ятали про загиблих.

У землянках роти, якою командував Громенко, настрій урочистого суму був особливо помітний. Жінкам було легше. Вони плакали. На обличчях багатьох бійців, як молодих, так і літніх, можна було прочитати деяку розгубленість.

Коли гине улюблений, справедливий і хоробрий командир, важко примусити себе до кінця повірити в його смерть. Розум, хоробрість здаються гарантією невразливості. Хочеться вірити, що він буде нагороджений за свої бойові діла коли не безсмертям, то принаймні довголіттям.

Попудренко, Яременко, Дружинін, Рванов і я зайшли до землянки, де жив Громенко. Формальним приводом до цього була необхідність зібрати і переглянути його документи. Але, правду кажучи, хотілося знову

уявити собі живого Громенка, ще раз глянути на маленький куточок, що належав особисто йому.

В землянці на сорок чоловік, відокремлений від загальних нар проходом завширшки в один крок, стояв грубо збитий тапчан. Кут було зрізано нерівно. Круглий бік сірого валуна стримів майже в головах його постелі. Поруч з валуном визирав із землі обрізаний, але все ще живий корінь сосни. Він роздвоювався, загинаючись вверху, і дуже нагадував собою оленячий ріг. Попудренко згадав, що Громенко говорив, немовби одея корінь росте. За два місяці він збільшився на п'ять сантиметрів.

На корені висів планшет і літня сіра кепка. Кепку цю Громенко носив у Чернігові, коли ще працював завідуючим контрольною насінневої станції. Замість подушки на тапчані лежало кілька книг. Вони були покриті чистою гімнастеркою. Кусок чорного сукна заміняв ковдру. На ній ми побачили залишену спохвату перед боем пластмасову мильницю. В ній, крім двох пучок махорки, лежали кусок напилка, обпалена, туго скручена ганчірка і осколок кварцу — відомий «прилад» для викресування вогню.

Ось і все майно агронома Громенка, який став під час війни партизанським командиром.

У планшеті знайшли ще загальний зошит, наполовину заповнений короткими записами олівцем, і фотографію дружини.

Повернувшись до штабної землянки, ми переглянули книги і зошит Громенка. Книг було з десяток. Випадковий набір. Всі взяті в бою, знайдені в зруйнованих хатах. Другий том «Війни і миру» Л. Толстого, підручник з бджільництва, «Розгром» Фадеева, якийсь довідник... Громенко любив читати. В селах, під час операцій, він сам шукав і просив бійців, якщо тільки знайдуть, обов'язково приносити йому книги.

У зошиті — тези бесід, проведених з бійцями, схеми вже здійснених операцій і короткі, очевидно, зроблені наспіх, особисті замітки. Вони нагадали мені перші дні боротьби, мої розмови з Громенком, його вагання і переживання. Вони нагадали мені, що при першій зустрічі я не побачив у зовнішньому вигляді Громенка нічого партизанського і вирішив для себе, що командира з нього не вийде.

Треба визнати — я помилився.

Громенко був одним з дуже хоробрих, рішучих і тямущих командирів.

Місце Громенка заступив тепер педагог, колишній завідуючий обласним відділом народної освіти. Командиром другої роти був директор школи, історик. Третьою ротою командував голова колгоспу, четвертою — секретар райкому. Вони навчилися терпіти злигодні, навчилися командувати, навчилися громити ворогів. Всі їх, так само як і Громенка, воювати примусила необхідність. Вони стали хорошими партизанськими командами тому, що ця необхідність була ними усвідомлена. Але всі вони, звичайно, віддали б перевагу мирній творчій праці.

Ось кілька записів із зошита Громенка. Я відібрав лише ті, які, на мою думку, можуть дати уявлення про його характер і бойове життя нашого загону.

«Грудень, 14. Допитували німця. Говорить «камрад». Запевняє, що робітник, та ще й металіст. Він кричить: «Тельман, комуністше, Карл Маркс». Питаю через перекладача: «Чому ж ти зрадив Тельмана?» Він відповідає, що інакше не міг, що його примусили. Запитую: «Що будеш робити, коли відпустимо?» Відповідає, що готуватиме революцію... А в самого квиток нацистської партії в підкладці шинелі.

Грудень, 19. Викликали до обкому. Пропісочили так, що душно стало, хоч мороз більше двадцяти градусів.

Першим взяв мене в роботу Микола Микитович. Навіть розкричався. Крику його анітрохи не боюся. Людина він — душа. Боятися його, по-моєму, може тільки ворог. Покричить, а потім обов'язково всміхнеться. Легко одходить. Його люблять. І я його люблю. Взяв мене в роботу за те, що не хочу залишати Рейментарівських дач: «Ти що гадаєш, няньчитися з тобою будемо?! Чуєте, — у нього особлива думка, знайшовся присяжний засідатель. Рванов передав тобі наказ про вихід? Чому зволікаєш?»

Я все-таки стояв на своєму, заявив, що не піду. Федоров подивився своїми великими очима і сказав: «Признавайся — тому не хочеш іти, що родина тут недалеко? Ви, товаришу Громенко, теорію до своїх справ не пристосовуйте. Майте на увазі, що так можна лишитися поза партією». Ну, я, звичайно, лапки догори.

В чому справа? Злякався я, чи що, Федорова? Адже в той момент я і сам не розумів, що саме через родину

хочу затриматися. Підводив іншу базу. Тільки потайні думки ворушилися, що треба іноді піти до своїх. Має рацію, що поробиш. Діагноз встановлено точний. Після обкому підійшов до мене один «мудрець» і прошепотів: «Подумаєш,— виключать з партії. Вони втратять більше. Твій взвод один з кращих. Хлопці за тобою підуть. Сам собі будеш хазяїн». Я його добре вилаяв і дивуюся, чому не стукнув. А оргвисновки хай робить обком.

Січень, 9. Били поліцаїв у Погорільцях. Ми сюди наскочили вдруге. Населення зустрічало, як рідних. У хаті, де стояв їхній командир взводу, кулями подзьобано всю стелю. Запитую хазяйку: «Що це, бабусю, за люди — поліцаї?» Вона пожувала губами й відповідає: «Нехристи, хулігани, совість пропили, бога забули. Мій ось Микитка, дивись, що придумав...» Показала ікону, побиту кулями. Запитую: «Родич тобі цей Микитка? Ми його, бабусю, розстріляли». — «Яке життя, такий і кінець. Онуком він мені доводився». — «Виходить, відмежовуєш, бабусю. Так, чи що?» Вона серйозно подивилася на мене й відповіла: «Прокляла я його. Він іще був отакеньким, а вже погані слова говорив. З школи його, мерзотника, вигнали, з комсомолу виключили, в колгоспі — останній ледар. Тільки у півній його до компанії приймали». Я кажу: «Ви, бабусю, все бога згадуєте. Адже і я в бога не вірую. Комуністи, ви знаєте, і комсомольці у бога не вірять». — «А хто ж того не розуміє? Бувають люди чужого бога, а які ще хороші!» — «Ні,— кажу,— ми зовсім ніякого бога не визнаємо». — «То й не треба. Ви людину визнаєте. Ось бач, як із бабою розмовляєте добре. Вже ми вас ждали-ждали. Сідайте, покуштуйте сиру, будь ласка...»

Лютий, 1. Була розмова з командиром другої роти Балабаєм. Ми з ним дружимо. Пуцяща людина. Не згасила в ньому війна нічого людського. У нього є кинджал понад півметра. Я бачив, як цим кинджалом Олександр Петрович проколював гітлерівців наскрізь, бив їх, як свиней. Запитую: «Як ти вважаєш, Олександр Петровичу, псує тебе війна, робить жорстоким твій характер? Адже раніше ти ніколи не вбивав людей». Посміхається. Посмішка в нього добра. Відповів так: «Я людину і зараз не можу вбити. Ти розумієш? — І додав: — Уявімо собі, що я опинюся в страшених злиднях. Бандитом і вбивцею все одно не зможу стати. Або, посварившись з товаришем, я ж не кинуся на нього з ножем. Жінку

з ревнощів теж не заб'ю, дитину не скривджу». Я продовжував запитувати: «В такому разі, який вплив справила на тебе війна, змінився в тебе характер?» — «Що за запитання? Звичайно...»

Розмову не закінчили, бо його викликали. Я потім думав собі, що саме в нас змінилося?

Ніколи не уявляв собі, що стану партизаном. По-перше, з радістю дізнався — в мені немає боягуза. По-друге, можу підкорятися, визнавати авторитет старшого командира. Навіть коли дуже важко і вважаю, що він неправий, я все ж примушую переборювати в собі бунтарство, корюся. Т. під'юджував мене проти Федорова, сподіваючись розпочати склоку. Я запропонував йому цю справу припинити. А головна зміна ось у чому: ми всі, навіть Федоров і комісар, хоч вони партійні працівники, стали ще більше комуністами. Проходимо практичний курс політграмоти.

Лютий, 2. Ні, це час і любов до Батьківщини роблять нас командирами. Хоч би й Федоров. Звідки він командир? Він робоча людина і, коли вчора разом з бійцями підтісував колоди для землянки, став такий веселий. Робітник і селянин — завжди будівники. А ми ще привчені бачити майбутнє. Війна, звичайно, не головне в житті.

Лютий, 8. Перечитую «Війну і мир». Не розумію цих людей. Зовсім не думають про майбутнє, як будувати-муть життя після війни. Про працю зовсім не говорять.

Березень, 3. Мишко приніс мені засмажену на багатті курку. Це було після бою годин через три. У бою він був молодцем, і я його хвалив перед товаришами. Це, чи що, на нього вплинуло? Курку мені підсунув таємно. «Де, — питаю, — взяв?» Відповідає, що «бігла» по вулиці без голови, певне, осколком міни одірвало. Забув, очевидно, що два тижні тому він те саме розповідав про гуску. Немовби й гусці відірвало голову міною.

Я беру курку, йду до багаття. Заявляю хлопцям, що це питання вважаю політичним. І хочу знати, як вони до нього поставляться. А хлопці голодні. Очі так і загорілись, як курку уздріли. Коцура виступає: «Це з боку Мишка подвійний злочин. Брехня, а потім підлабузництво перед командиром». — «А що курку потягнув — це, по-твому, нічого?» Коцура відповідає: «Курка до війни коштувала в селі три карбованці. Невже ми в бою трьох карбованців не заробили?»

Тоді взяв слово політрук, товариш Лисенко, і довго,

переконливо говорив, що народ по цих дрібницях оцінює нас, партизанів. Усі погодились. Мишко просив пробачення. Потім я спитав хлопців, що робити з куркою? Всі кричать: «Їжте, товаришу командир, для чого її ділити?» Я шпурнув курку в огонь. Мишко метнувся в середину багаття, дістав її й побіг. За ним помчали, але не наздогнали. А потім ми довідались, що він відніс курку до госпіталю, віддав пораненим. Ось тут і розберися.

Березень, 4. Розповідав молодим бійцям про ворожій майбутнього і про те, як Радянська влада бореться за високу продуктивність. Наводив слова Леніна, що продуктивність праці, кінець кінцем,— найважливіше для перемоги комуністичного ладу. Підійшли потім до того, що таке комунізм? Слухали дуже уважно. Свистунов, юнак років дев'ятнадцяти, мене спитав: «Ось я або Вася Коробко, може, й доживемо. А ви, Попудренко, Федоров навряд чи можете надіятись. П'ятирічок з п'ятнадцять, мабуть, не менше, ще до комунізму?» Не встиг я відповісти, хлопці закричали: «Менше! Що ти, Свистун!» Вася Коробко швидко підрахував: «Якщо п'ятнадцять по п'ять — буде сімдесят п'ять, значить, і ти, Свистун, не доживеш».

Свистунов заперечив: «Кожна п'ятирічка буде виконуватись за чотири, а може, і за три роки. Так що доживу». Тоді Вася Коробко додав: «Вчені борються за довголіття. Ви обов'язково доживете до комунізму. Ось побачите, товаришу командир».

Я зрозумів — хлопцям обов'язково хотілося зам'яти безтактне запитання Свистунова, а мене втішити. Я сказав: «Спасибі, товариші». Вони теж почали дякувати за бесіду. А дожити дійсно хочеться!»

* * *

23 березня, перекривши всі дороги й стежки, які виводили з Єлінського лісу, фашисти почали рішучий наступ на партизанський табір. Сім тисяч німців, мадярів та поліцаїв рушили проти дев'ятисот партизанів, щоб оточити їх і знищити.

Командування окупаційними частинами давно готувало цей удар. Не гаяли часу й ми. Проте різниця в підготовці була досить істотною.

Мені передали похмурий дотеп Бесараба. Він лорівнював окупантів з катами, а нас з жертвою.

— Обое, ватого-етого, підготовляються. Тільки й різниці, що один намілює вірвовку, а другий крутить шиєю.

Те, що гітлерівці готувалися до ролі катів, не підлягало сумніву. Наступ на партизанський табір вони називали каральною експедицією, в успіхові були певні і всіх мали стратити. Але ми, однак, жертвою себе не вважали і гинути не збиралися.

В чому полягала підготовка фашистів? За минулі місяці окупації вони у всіх районних центрах і великих населених пунктах призначили на посади своїх комендантів, організували поліцію і сплели шпигунсько-розвідувальну сітку. В кожному селі вони мали тепер старосту та його заступника. Майже в усіх селах і хуторах було створено допоміжні групи поліції.

Їхні спроби заслати в партизанські загони шпигунів і налагодити з ними постійний агентурний зв'язок незмінно закінчувались провалом. Шпигунів ми виявляли швидко. Як це робили, розповім принагідно. Гітлерівці не знали планів нашого командування, розташування штабу, аеродрому, радіостанції, наших таємних стежок. Про чисельність загону, систему організації, про нашу озброєність вони мали досить суперечливі дані. Приблизні межі наших володінь вони, звичайно, знали. Такі відомості приховати було неможливо.

Їхній план був простий: блокувати район нашої дислокації, зібрати якомога більше сил і певного дня стиснути кільце оточення, прочесати ліс і, таким чином, покінчити з найбільшим угрупованням чернігівських партизанів.

Наша розвідка діяла набагато успішніше від їхньої. Про наміри і навіть про строки намічених ними операцій ми мали майже завжди точні відомості. Нашу перевагу в цьому визнавали й вороги. Ось, наприклад, що писав у своєму інструктивному листі начальник угорського королівського генерального штабу генерал-полковник Самбатхей:

«Добре розвинута служба розвідки, інформації і зв'язку в партизанів діє внятково швидко і безвідмовно. Про те, що відбувається на фронті, вони мають відомості раніше, ніж наші частини, які охороняють окуповану територію, і про найдрібніші пересування наших частин для них нічого не залишається в таємниці».

І в іншому місці того ж перехопленого нами документа зазначено:

«Даремна справа — добувати детальні і обгрунтовані відомості про партизанів тому, що, доки результати розвідки дійдуть до командування наших частин, призначених для очистки даної території, і частини розпочнуть свої дії, окремі партизанські загони, через свою виняткову поінформованість, напевно, вже будуть оповіщені про наближення наших частин і все одно не перебуватимуть вже на тому місці, де розвідкою було встановлено їхнє розташування».

22 березня ми вже знали про наміри противника. Проте не вислизнули задалегідь, а вирішили прийняти бій. Можливо, німці й угорці справді гадали, що в Єлінському лісі зібралося понад три тисячі партизанів.

Нас було разом з пораненими і хворими 923 чоловіки. Ми були голодні, погано одягнені, в нас не вистачало боеприпасів. Як же ми допустили, що ворог зміг нас оточити і почати операцію на знищення? Чи це було промахом командування, результатом безтурботності або, що навіть гірше, розумінням безнадійності нашого становища? Коли б поставити ці питання командуванню противника, воно б, звичайно, відповіло, що тактика партизанів збанкрутувала, жити їм лишилося лічені години. Саме це нам і було потрібно, цього ми й домагалися. Хай ворог гадає, що ми дурні й самовпевнені.

Основа партизанської тактики — рух. Але не просто пересування з місця на місце, а рух, якого противник не чекає. Партизани завжди в меншості. Без хитрощів їм не обійтися. Раптовим мусить бути не тільки наступ, але й відступ. Проте відступ у тому розумінні, яке надається цьому слову в армії, до партизанів застосувати не можна. Відступати нам не було куди. Ми могли тільки вислизати.

Але добре вислизати невеликому загоні, чоловік до ста. А загін в тисячу бійців з кулеметами, мінометами, госпіталем, обозом, друкарнею — як може вийти непоміченим? Якщо розташовується він у суцільному лісовому масиві, що тягнеться на сотні кілометрів, вночі можна зробити стрибок кілометрів на тридцять-сорок. Противник не відразу розбереться, на яку ділянку лісу перейшли партизани.

Єлінський ліс, хоч і вважається одним з найбільших у Чернігівській області, насправді не такий уже й

великий. Приблизно п'ятнадцять на двадцять кілометрів. Він майже впритул підходить до лісів Орловської (теперішньої Брянської) області. Переліски з'єднують його з Рейментарівським лісом і з урочищем Гуліно, в яких ми дислокувались до приходу сюди. Але непомітно перейти з одного лісового масиву в інший такому загоні, як наш, було неможливо. Особливо в той період, коли у всіх, без винятку, навколишніх селах стояли підготовлені до зустрічі з нами каральні частини.

Я вже говорив, що поки ці частини зосереджувались, ми били їх поодиноці. Тоді в них ще не був як слід налагоджений взаємозв'язок, і вони погано орієнтувалися. Тепер кільце зімкнулося. Ліс патрулювався. Літаки противника кружляли над нами від зорі до зорі. Прорватися можна було тільки з боєм.

І ми б, звичайно, прорвались. Могли б перейти назад у Рейментарівський ліс або в Орловські ліси. Але для цього нам довелося б вести серйозний бій на марші. Противник зробив би все від нього залежне, щоб зустрітися з нами у відкритій місцевості. Тут він міг би пустити в хід танки, бронемашини. Бомбардувальникам і штурмовикам теж було б незрівнянно легше розправитися з нами.

Лишалось ще — виходити дрібними групами. На нараді командирів знайшлося кілька прихильників такого плану. Ні, це не годилося. Це означало поставити під загрозу існування великого загону. Групи могли загубити одна одну. Деякі товариші навіть мріяли «загубитись» із своїм взводом. Щоразу, як тільки поставали труднощі, оживала ідея розчленування загону на дрібні групи.

Обком партії твердо стояв на тому, що великий загін нам необхідно зберегти. І, немовби на доказ нашої правоти, ми одержали радіограму з Москви, в якій повідомлялося, що в ніч з 22 на 23 березня шість літаків доставлять нам боеприпаси, зброю, продовольство і людське поповнення. Нам пропонувалося тримати аеродром у готовності.

Ну куди ж тут відходити?

Я категорично заборонив радистам повідомляти будь-що про активізацію окупантів. Якщо довідаються, що ми чекаємо в цю ніч наступу ворога, ще, чого доброго, відмовляться вилітати. Ні, нехай краще думають, що в нас тут усе гаразд.

Ось який план було прийнято на нараді в обкомі, а потім і в штабі:

Дати можливість частинам противника заглибитися в ліс. Створити три лінії оборони. На перших двох відкривати вогонь, підпустивши противника на відстань не більшу як п'ятдесят-сімдесят метрів. Всі дороги, стежки і просіки замінювати. Вибух мін вважати сигналом для початку бою. Тільки після того, як противник наблизиться до третьої лінії оборони, тобто безпосередньо до табору,— відходити, і відхід цей провадити ротам по черзі, відповідно до наказу, і кожній роті не раніше як через п'ятнадцять хвилин після відходу попередньої.

Так, ми все-таки вирішили відходити. Обмірковували все. Більшість сільських гарнізонів німців і мадярів візьмуть участь в операції. Отже, на шляху нашого відходу ми під кінець бою не зустрінемо активного опору. Тим більше, що вживемо деяких заходів, щоб створити у ворога невірне уявлення про те, куди будемо відходити.

Головне ж — треба було влаштувати ворогові таку зустріч, щоб відбити в нього бажання оточувати наш загін. Завдати у відповідь могутнього удару, викликати розгубленість, скористатися з цієї розгубленості і в повному складі перейти на місце нової дислокації.

Звичайно на Чернігівщині в кінці березня починається весна. В цьому ж році і ознак її не було. Жодної відлиги за весь цей час. Правда, мороз вже не сорок і не тридцять градусів, як то було в лютому, але не менше п'ятнадцяти. Ми тут обжилися, і ось знову треба залишати всі землянки, знову на іншому місці приступати до будівництва.

Про те, що має бути бій, знали всі. Кожному підрозділові задалегідь намітили його сектор оборони. Але, розуміється, не можна було говорити задалегідь, що ми плануємо відхід. Це справило б погане враження. Тому віддали наказ — стояти на смерть, захищати табір до останнього патрона.

До речі, про патрони та й взагалі про боеприпаси. Для трофейної зброї ми захопили їх в останніх боях чимало. А російських патронів і мін лишилося небагато. Літаки не прилітали вже з місяць. І такий щасливий збіг — якраз цієї ночі мають прилетіти.

У своїй радіограмі ми просили: надсилайте побільше зброї та боеприпасів. Хоч і дуже підвело нас животи,

але що поробиш, доводиться терпіти. Повідомили Москву, що на харчування не скаржимося. Просили тільки солі, її багато не потрібно.

В цьому питанні була повна одноставність. І бійці, і командири, одержуючи вантаж з Великої землі, раділи зброї далеко більше, ніж консервам, цукру й борошну. Хіба ще махорочка викликала таке ж захоплення, як кулеметні стрічки.

Курці вже перепробували і мох, і гречану соломку, і сухе дубове листя, що його жартома називали «дубек». А коли щастило дістати махорку, тютюн чи сигарети, ставали тоді в коло і одну «козячу ніжку» курили вдесятьох. З'явилися такі вирази: «Дай на губу», «Залиш мені, я кину». І ось іще згадав поширену в той час приказку: «Губу пече, носові жарко, а кинути жалко».

В ніч на 23 березня ніхто з нас не лягав ані на хвилину. Бій, власне, почався ще двадцять другого. Години о третій група поліцаїв, чоловік з п'ятдесят, наблизилась з боку села Єліного. Назустріч їм ми послали роту Бесараба. Він вдалим маневром зайшов цій групі в тил, захопив її зненацька і майже всю скопив кулеметним вогнем. Тринадцять поліцаїв здалися в полон. На допиті вони підтвердили: окупанти не пізніше як завтра вранці підуть у наступ. Надвечір противник зайняв Єліне.

Ми всі були в напруженому стані. Нервували. Знайшовся один дивак, який затіяв передсмертне прощання з товаришами. Але треба сказати на честь товаришів, вони цього панікера так взяли в роботу, що він всю ніч потім чухав боки і стогнав. Ні, настрої приреченості був всього, можливо, у двох-трьох чоловік. І вони мовчали. Навіть схильний до паніки Бесараб після денного успіху так розходився, що запропонував не чекати, поки нападе ворог, а самим нав'язати йому бій.

На світанку на аеродромі розклали багаття. Запалили їх години на дві раніше, ніж мали з'явитися наші літаки. Тут-таки, на аеродромі, зарізали трьох коней, зварили у відрах конину, нагодували перед боєм людей майже досхочу. Правда, заправити юшку було нічим. Та й посолити до норми не вдалося. Але нічого, поїли. Один тільки хлопець, бідолага, не міг їсти конини. Ні сирі, ні вареної, ні навіть смаженої. Просто біда з ним. Він останнім часом аж пухнути почав з голоду. Добре, що

в поліцаїв, яких ми захопили, знайшли трохи хліба. Нагодували людину.

Над багаттям з'явилися фашистські літаки. Скинули кілька бомб, нарobili на аеродромі воронок. Але обійшлося без жертв. Напевно, німецькі льотчики цієї ночі вважали нас цілковитими ідіотами. Самі освітлюємо ціль. Але ми не могли загасити багаття. Минулого разу ми запалили їх в той момент, коли почули гуркіт наших літаків. Цієї ночі увесь час літали ворожі розвідники і бомбардувальники, гул їхніх моторів не припинявся ні на хвилину. Ми не змогли б почути, коли підйдуть свої.

Звичайно, всі були занепокоєні. Як же так, наші прилетять, а ворог, чого доброго, ще їх обстріляє. Мало нам свого бою, почнеться ще бій у повітрі. Час минав. Наближався ранок. Напруження посилювалось. А наші все не прилітали. Правду кажучи, ми хоч і бадьорились, але розуміли, що коли літаки не підкинуть нам боеприпасів, становище в нас дуже ускладниться. Тоді ми не признавалися один одному в цьому. Навіть на нараді командирів і серед членів обкому не висловлювали думки, що врятувати нас може тільки Москва.

Допомога ця не була ще регулярною. Розраховувати тільки на неї, підбадьорювати себе і бійців — ні, це не годиться. І все ж ми не втрачали надії. Кожний прислухався, дивлячись у чорне зоряне небо. Куди не підеш — скрізь тільки й розмов:

— Наші зовсім не так, наші спокійно гудуть, не ниють.

— Фріц у-уу-уу-у! А наші рокочуть весело, симпатично.

Небо почало бліднути. Тепер уже всі розуміли, що допомоги не буде й доведеться триматися своїми силами. Я піймав себе на думці, що даремно ми, мабуть, не пішли звідси заздалегідь. Все-таки, коли б вночі ударили зібраним кулаком в одному напрямку, — пробили б кільце оточення і були б тепер уже далеко, у відносній безпеці. Але не сказав про це нічого товаришам. І вони мені лише через кілька днів призналися, що в ті хвилини думали так само.

На початку сьомої в напрямку Гути Студенецької загримали вибухи. Це гітлерівці підірвалися на мінному полі. Микола Микитович одразу скочив на коня і помчав у той бік. Почалася метушня бою. Поодинокі гвинтівкові постріли чулися тепер у різних секторах лісу.

* Бахнула гармата. Перший снаряд, чіпляючись за віти дерев, пронісся над нашими головами. Зацокав кулемет. По звуку ми пізнали — б'є наш «максим». І раптом я побачив з свого командного пункту парашут, який плавно знижувався.

Ще ніхто не встиг мені доповісти, що літаки прибули.

Як я їх не помітив? А втім, Рванов, Балицький, Яременко — всі, хто був у цей час на КП, теж не помітили, коли саме прилетіли наші літаки. Хтось навіть скрикнув:

— А може, це німецький десант?

Парашути спускалися кучно, значить, вантаж було скинуто з невеликої висоти. До мене підбігли одразу двоє зв'язкових. Один з аеродрому. Він повідомив, що фашистські розвідники, як тільки з'явилися наші літаки, негайно ж драпонули. Другий зв'язковий, який прибіг з першої роти, повідомив, що гітлерівці йдуть просікою на повний зріст, горляють, одразу видно, що п'яні. І полягло вже їх не менше п'ятдесяти. Прибіг ще один зв'язковий з першої лінії оборони, від Балабая. Він сказав, що хлопці тримаються добре, і клявся, що наші літаки скинули на скупчення противника кілька бомб.

— А один пройшов, ну, зовсім понад землею, на бриючому, і дав чергу з важкокаліберного... Трасуючими по німцях. Ох і здорово!

Цю новину вміть підхопили й рознесли по всіх наших частинах. Я по собі відчув, як це піднесло настрій бійців. Це ж подія — прилетіли літаки і разом з нами вступили в бій!

Мішки, ящики, що падали з неба, розпаковували з блискавичною швидкістю. Кулемети й міномети тут-таки на місці складали і відразу тягли на лінію вогню. Вони були густо обмазані тавотом. Щоб користуватися ними, треба було перед тим, як складати, всі частини обтерти ганчіркою, зняти тавот. Але в такій спішці, при такому загальному збудженні, що панувало в таборі, ганчірок шукати було ніколи. Бійці скидали з себе тілогрійки або шапки, обтирали ними ходові частини мінометів і кулеметів, складали їх наспіх, потім одягали свою забруднену одягу і знову йшли в бій.

Піднощики боєприпасів брали міни і патрони прямо з ящиків, що впали з неба. Один кулемет у міцному брезентовому мішку повис на верхів'ї дерева. Щоб зня-

ти його, полізло відразу троє бійців. Добре билися того дня хлопці. Кожне дерево, кожен видолинок ставали нашими дотами. Снайперів у справжньому розумінні цього слова ми не мали. Але влучних стрільців у нас було скільки завгодно. Багато з них, немов білки, вилазили на сосни та ялини і звідти влучно косили ворожих кулеметників і офіцерів.

Німці та мадяри наступали з чотирьох боків. Години через дві вони відтіснили нас з першої лінії оборони. А втім, це примусило противника припинити артилерійський обстріл, щоб не бити по своїх. На цей час противник втратив уже не менше двохсот чоловік убитими.

Не стало і в нас багатьох людей. Загинув Арсен Ковтун. Загинув командир рою Мазепа. Одна з наших кращих медсестер Клава Маркова витягла дев'ять тяжкопоранених, а коли поповзла за десятим, була вбита.

Гітлерівці, незважаючи на жертви, вперто лізли вперед. Гнали під вогонь поліцаїв та мадярів, а самі ховались за їхніми трупами і так просувалися. Бій точився без перерви. Ми не мали ніякої змоги приготувати їжу. Бійці і командири — всі голодні. Продовольчі посилки, скинуті з літаків, ніхто не розпаковував. Капранов з великими труднощами знайшов людей, щоб зібрати посилки, навантажити на сани. Більше за всіх терпіли, звичайно, поранені. Їх не встигали навіть як слід перев'язати.

Годині о другій нам вдалося знайти прорив у ланцюгу оточення і вивести обоз. Саней із п'ятдесят вивели з лісу, давши їм напрям на Гуліно — місце найпершої стоянки обласного загону. Це вдалося нам тільки тому, що одночасно в протилежний бік, до Брянських лісів, ми направили інших двадцятьоро саней. Увага противника була розосереджена.

На цих двадцяти санях сиділо всього лише шістдесят бійців на чолі з політруком другої роти Нахабою. В кожні сани запрягли по парі найкращих коней, і вони помчали з величезною швидкістю. Цій групі дали особливе завдання. Від того, як вона його виконає, залежало дуже багато. Наші розвідники повідомили, що групі вдалося відірватись од переслідувачів. Все йшло так, як ми й сподівалися.

Наступ фашистів тривав. До третьої години їм вдалося прорвати другу лінію оборони. Проте прочесати ліс вони не наважились. Адже прочесати — це означає пройти по всьому лісовому масиву, як гребінкою по волоссю,

не лишаючи жодної ділянки. Але як тільки військова частина заглиблюється в ліс, кожного солдата відділяють від сусідів дерева. Кожний стає самотнім. А це дуже страшно. За кожним деревом може бути партизан.

Наступ звичайно ведеться перебіжками. А в лісовій хащі як побіжиш? Глибокий сніг, повалені дерева, купи хмизу, так і дивись, натрапиш на міну. Ось чому гітлерівці наступали просіками, захоплювали квадрати. Потім ішли колонами по стежках, стріляючи вправо і вліво. Досить було їм помітити галявину, як вони поспішали до неї, раділи, що бачать один одного і можуть зайняти кругову оборону.

На початку п'ятої години, коли почало темніти, наступальний запал ворога послабшав. За десять годин бою їм так і не вдалося підійти до нашого табору. Тяжіння наступаючих до просік і полян так заплутало лінію їхніх позицій, що німецьке командування вже не могло розібратися, де в них фронт, а де тил. Тим більше, що наші рої перебігали стежками в уже «прочесані» ділянки.

І ось тут ми й почали здійснювати заключну частину нашого плану.

Гітлерівці поспішно стали відводити деякі свої роти, концентрувати їх на північно-східному напрямку. Це означало, що група політрука Нахаби виконала своє завдання.

А їй було наказано промчати в напрямку Брянських лісів через шість-сім сіл, зчинити там паніку, розповідаючи жителям про те, що Федорова розбито вщент, сам він разом з Попудренком вранці вилетів до Москви, а решта партизанів біжить до Злинківських лісів.

Окупанти ввіймалися на гачок. Вони кинули навперейми «втікаючим партизанам» кілька рот на машинах. Ми могли тепер зітхнути трохи вільніше. Я дав наказ: виходити з бою повзводно, з наступом темряви, залишати ліс і по сліду обозу йти до Гуліна.

Через те, що виходи з лісу ми в усіх напрямках замінували, а шукати міни в темряві було неможливо, кожна партизанська група гнала поперед себе коня з саньми. Ці нещасні коні підривались, відкриваючи шлях людям.

Кілометрів за двадцять п'ять від Єлінського лісу, в глибокому, порослому чагарником яру, зупинилися, щоб підтягнути свої підрозділи. Ми не знали ще, які ж у нас

втрата. Бійці змучились до краю. Тут Капранов з своїми хлопцями з господарського взводу розпакували ящики з продовольством. Цього разу не в нього просили, а він сам ходив і роздавав махорку, консерви, шматки ковбаси. Але товариші, сильніше ніж курити чи їсти, хотіли спати. Вони лягали просто на сніг і відразу засипали.

Довелось виділити спеціальних чергових, які ходили і розштовхували сплячих. Мороз був більше п'ятнадцяти градусів. А багато хто з партизанів у розпалі бою, скинувши з себе ватник, так і лишив його в лісі. А скільки треба, щоб замерзнути? Багаття розпалювати не дозволялося; навіть закурюючи, треба було старанно ховатися під кожухом: ворожі літаки весь час кружляли в темному небі.

Години через дві зібралися всі наші роти. Треба було, не гаючи ані хвилини, рушати далі. Але сили виснажились. Навіть найвитриваліші з нас просили відкласти вихід на годину чи півтори.

І тут сталося чудо, яке примусило всіх, що лежали крижем на снігу, знесилених і занімилих від втоми людей, підвестися. Поранені перестали стогнати, а деякі з них, переборюючи біль, злізли з саней і пішли... Я сам, пам'ятаю, так втопився, що не міг руки звести. Повернути голову було важко, а через кілька хвилин нарівні з молодими... танцював.

А чудо сталося ось яке. Наші радисти, шарячи в ефірі, ловили новини. І раптом піймали концерт за заявками партизанів. Це був перший такий концерт, почутий нами. Звичайно, не гаючись, до найближчого дерева приладнали репродуктор і сповістили про це всіх. Ми вже давно дали по радіо свою заявку. І тепер було дуже цікаво — згадають про нас чи ні?

Диктор оголосив: «На прохання партизана Семенистого із загону, де командиром Ковпак, передаємо «Пісню про Батьківщину» Дунаєвського».

Потім:

«На прохання кулеметника-партизана загону Баті — Петра Глушика — передаємо «Каховку».

З Москви по ефіру летіли до нас звуки рояля, співав для партизанів хор П'ятницького, співала народна артистка СРСР Валерія Барсова, читав свої вірші поет Костянтин Симонов.

«На прохання партизанів загону Сабурова; загону імені Щорса, де командиром Марков; загону Сичова...»

Концерт тривав досить довго. І після кожного номера повідомлялося найменування якогось нового партизанського загону.

Тільки під кінець диктор оголосив:

«На прохання Карпуші — командира взводу з партизанського загону Федорова — передаємо українській гопак».

Що тут діялось! Хлопці кричали «ура». Відразу розчистили від снігу площадку і першого виштовхали на неї Карпушу. А потім танцювали всі, юрбою. Добре, що швидко закінчився гопак. Певний, що хлопці танцювали б до ранку.

Коли б гітлерівці могли бачити, як при місяці танцюють партизани, за якими вони ганяються у протилежному напрямку! Їхні літаки-розвідники неприємно ричали над нашими головами, немовби навмисно намагалися шумом збити ритм танцю. Але нічого в них не вийшло, танцювали хлопці завзято. А коли концерт закінчився, збуджені, веселі, ми посідали на сани і помчали далі, до місця нашої нової дислокації. Вранці ми вже були в урочищі Гуліно і там прийняли по радіо повідомлення з Берліна:

«На ділянці Центрального фронту розбито і знищено велике угруповання бандитів чисельністю в 3200 чоловік. Взято в полон дванадцять комісарів. Ватажкам пощастило вислизнути на літаках...»

Було ясно — мова йде про нас. Окупаційні власті передали до Берліна явну брехню. У полон не взяли жодного чоловіка. Мети своєї не досягли — ні оточити, ні прочесати ліс їм не вдалося. Вони вели бій мало не добу, втратили вбитими близько п'ятисот чоловік, а домоглися тільки того, що ми перейшли з одного лісу до іншого. Але цього не вони домагались, а ми.

План було виконано.

На перевірці виявили, що наші втрати становлять всього лише двадцять два чоловіки вбитими і п'ятдесят три пораненими. Ми відірвалися від противника, замели сліди і тепер могли розпалити багаття, відпочити, підкріпитися і взятись до розв'язання чергових завдань.

* * *

Так було створено великий загін.

Саме березневий бій ми вважаємо вирішальним випробуванням великого загону. Він був дуже тяжким,

цей бій. Але тепер кожний розумів: окупанти не можуть з нами впоратися. Ми стали міцною військовою організацією, яка діє за планом, дістає допомогу Червоної Армії і радянського тилу, систематично черпає резерви з народу.

Я вже наводив уривки з інструктивного листа генерал-полковника Самбатхея — начальника угорського королівського генерального штабу. Цей досить секретний документ ми захопили на початку квітня, підірвавши штабну машину на дорозі Гомель — Чернігів. Коли ми його прочитали, наша партизанська самоповага дуже підвищилась. Інструкцію Самбатхея обговорили на політнавчаннях у всіх підрозділах нашого загону.

Ось ще уривки з цієї інструкції в трохи скороченому вигляді.

IV ВІДДІЛ, № 10

ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ДОСВІДОМ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

(включаючи березень 1942 р.)

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА

І розділ

Загальне ознайомлення з партизанським рухом

Боротьба проти советів близько познайомила нас з особливим і безжалісним засобом війни — «партизанським рухом». Дивними є проявлені російським народом при цій формі боротьби фанатизм, презирство до смерті і витривалість, з якими довелося нам зустрічатися. Разючими є ті масштаби, в яких росіяни застосовують цей засіб.

Партизанський рух, що розгортається на чимраз-більшій території, набирає вже форми народного руху.

Партизанський рух виступає як народний рух не тільки безпосередньо за лінією нашого фронту, але й за кількисот кілометрів за лінією фронту в тилу... Партизанська боротьба спалахнула з особливою силою, коли російська армія на початку зими розпочала наступальні дії. Оборона проти партизанських дій означає для нас тяжкі дні, тижні і навіть місяці.

Визнання того, що окупанти обороняються від партизанів, було для нас, звичайно, дуже приємним. Немовби схаменувшись, Самбатхей пише далі:

Не будемо перебільшувати, але не можна й легковажно применшувати значення партизанського руху! Познайомимось з ним

докладно, щоб запобігти неприємним сюрпризам, щоб протистояти йому там, де він підводить голову. Тоді цей рух не матиме вирішального успіху!

ВИДИ ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ. ЛЮДСЬКІ РЕЗЕРВИ. СПОСОБИ ПОПОВНЕННЯ

Введення організованих партизанських загонів у дію провадиться по адміністративних округах.

Третина їх складається з спеціально призначених для партизанського руху, старанно добраних, добре навчених, забезпечених усім потрібним осіб, яких лишають або спускають на парашутах радянські частини, що відступають, за лінією нашого фронту...

Другу третину складають російські частини, що лишилися під час оточення 1941 року за лінією нашого фронту.

Нарешті, третя частина складається з людей, які добровільно приєдналися чи вимушені були приєднатися до руху...

Душу цього руху становлять навмисно залишені... комуністичні керівники. Сильні, цілеспрямовані і фанатичні комуністи є винятково небезпечними... У районах діяння партизанів зовсім неприпустиме поблажливе ставлення до комуністів.

Кожний єврей, незалежно від статі й віку, співчуває партизанам. Немає місця будь-якому жалю щодо євреїв!

Скрізь на окупованій території є заповзятливі люди, злодії, грабіжники, мародери, які не за комуністичні ідеї, а з власної вигоди чи в шуканнях пригод потрапляють до партизанів. Їх потрібно виявляти і переманювати на службу до поліції (міліції).

Організація міліції входить в круг діяльності німецьких властей. Слід виділити в окрему групу жінок, які допомагають партизанам. Молоде, виховане комуністами, жіноче покоління є досить упертим прошарком помічників руху, що ні перед чим не відступає.

Далі йде розділ: «Завдання партизанів». У ньому досить докладно розповідається, що партизани не хочуть миритися з окупаційними порядками, поставили собі за мету «поширювання чуток, проведення актів саботажу, руйнування промислових об'єктів, центрів руху, ліній зв'язку, гальмування сільськогосподарської і промислової роботи».

В наступному розділі, під заголовком «Захист від партизанського руху», Самбатхей пише:

Під час червоного панування населення звикло до постійної пропаганди і до того, що його інформують про щоденні події. Коли ж цього тепер нема, народ легко вірить чуткам, які поширюються партизанами та їхніми помічниками. Засобами контрпропаганди є: радіо, об'яви, українські газети, інструктивні доповіді й кінофільми. Доцільно для цієї роботи підбирати матеріали і будувати їх на таких тезах, які могли б... схилити до наших ідей...

І далі викладається програма цинічної гри, сенс якої — «роз'єднуй і владарюй». А слідом за цими «тези-сами», в розділі «Як вести боротьбу проти партизанів», зазначається:

...Відомості про партизанів, як правило, надходять до властей і командування в дуже перекрученому і перебільшеному вигляді. Звичайне явище, що населення завжди знає про які-небудь дії партизанів в сусідніх чи далеких місцевостях і ніколи не хоче і не сміє знати про події в своєму селі.

В галузі добування відомостей наша поведінка, щодо всіх повинна бути недовірливою. Ми повинні завжди пам'ятати, що надійних росіян нема! Російська людина з природи небалакуча. Хто охоче і багато говорить, той є підозрілий. Молода жінка завжди підозріла, якщо ж вона чужа, то напевно є агентом партизанів. Серед старост трапляється чимало таких, що є прибічниками партизанів. Але й серед української допоміжної поліції є товариші партизанів. Тому їх повне знешкодження цілком у наших інтересах.

Нам повинно бути ясно, що патріотично настроєні верстви українського населення не почувають ніякої спільності долі з властями центральних держав. Кінець кінцем, наші власті й частини означають для них ворожу окупацію і чужих панів.

Боротьба з партизанами означає не тільки знищення окремих партизанських загонів. Треба позбавити їх можливості дальшої організації постачання й поповнення своїх людських та матеріальних ресурсів, інакше постійна підтримка з боку населення, незважаючи на всі намагання адміністративних властей і зв'язане з немінучими втратами пересування окупаційних частин, відродить рух знову. Зважаючи на це, немає місця пощаді до кого б там не було. Тільки нещадне і докорінне винищення населення приведе до здійснення мети...

Часто запитують — як могло трапитись, що армія, яка скорила стільки держав, оснащена першокласною військовою технікою, армія, яка мала вже солідний досвід окупації інших країн, не придушила партизанського руху в зародку? Чому окупанти дали можливість розростися цьому рухові, перетворитися в грізну силу?

Тепер відповісти легше, ніж у 1942 році. Це пробувають зробити чимало партизанських командирів, виступаючи в пресі з своїми спогадами. Спробую відповісти і я. Але і в той час, про який я зараз пишу, ми, звичайно, теж думали над цими питаннями.

Думали, розуміється, не як історики. Ми не шукали точних формулювань. Нам потрібна була впевненість в непереможності нашої справи. Ця впевненість зростала у нас з кожним місяцем, з кожним днем. Зростала тому, що ніякі звірства, ніякі страти, ніякі обіцянки й «реформи» окупаційних властей не тільки не послаблювали

припливу нових людей в наші ряди, а, навпаки, посилювали.

В одній інсценівці невідомого партизанського автора, поставленій нашим самодіяльним драмгуртком, зустрічаються і розмовляють між собою два «німецькі коменданти». Написана сценка досить незграбно, але партизани дивилися їй з задоволенням. Головне — думка в ній вірна.

Перший комендант був прихильником всіляких хитрощів, обманних обіцянок, умовлянь і «реформ». Другий знав тільки одне слово: «Розстріляти!» І ось вони почали між собою сперечатися, кому з них пощастить швидше покінчити з партизанами.

Під кінець сценки виявляється, що в районі як першого, так і другого партизанів стає все більше. Партизанський загін нападає на село, в якому сперечаються коменданти. Обидва вони хапаються за голови, кричать: «Майн гот!» — і втікають.

В тому-то й справа, що партизанський рух виник і розвивався не тому, що окупанти дали можливість йому розвиватися. Радянські люди не хотіли терпіти рабства ні в якій формі. Отже, ніякі небезпеки й злигодні не зупиняли їх. Кількість загонів і чисельність їх збільшувалась щомісяця.

Обласний загін після березневого бою вступив у смугу нових труднощів. Противник нас незабаром виявив і почав переслідувати. Ми прийняли рішення не залишатись в урочищі Гуліно, не будувати землянок. Через кілька днів знову перейшли до Рейментарівських лісів, а звідти незабаром повернулися до Єлінських. На місці ми тепер стояли не більше п'яти-шести днів, обравши тактику майже безперервного руху.

Почалась весна, розлилися ріки. Нам довелося кидати сани і спішно заготовляти вози, брочки, тачанки. На це ми витратили немало часу і сил. Тільки під кінець травня нам вдалося заготовувати стільки підвід, що ми змогли всіх партизанів, як раніше на сани, посадити на вози й поїхати. До цього часу ми здійснювали переходи пішим порядком.

Весною харчування партизанів не тільки не поліпшилось, а навіть погіршало. Селяни нам майже нічим уже не могли допомогти, бо у них так само скінчилися всі запаси, приховані від окупантів. Безперервні дощі не давали можливості надсилати до нас часто літаки.

І все ж загін зростає. Нам навіть довелося тимчасово обмежити прийом. Не вистачало боєприпасів і особливо, як завжди, патронів для автоматів і російських гвинтівок. А сутички з ворогом у нас відбувалися тепер майже щодня.

Тактика частих переходів збивала гітлерівців з пантелику. Вони вважали, що партизани є у всіх Чернігівських лісах. А то наш обласний загін перекочовував з місця на місце. Наші сліди, після того як розтанув сніг, виявити було важче. А в середині травня розпустилися дерева, з'явилось перше листя, маскуватися нам стало легше.

Коли після березневого бою ми почули концерт за заявками партизанів, нам уперше стало відомо, як багато діє загонів, крім нашого. Звичайно, ми догадувались, що вони існують, не можуть не існувати. Але тепер ми вже твердо знали, що і в Орловських, і в Київських, і в Білоруських лісах — скрізь організувалися загони.

Окупанти після березневого бою зрозуміли, що оточити і прочесати ліси їм не під силу. Єдине, що їм лишилося, — це блокувати місця скупчення партизанів. Починаючи з літа 1942 року, найбільш досвідчені, так би мовити, кадрові окупанти, і ті, що вже довго займали посади так званих комісарів, розуміли, що ліквідувати партизанський рух, як того вимагав Гітлер, у радянських районах неможливо.

Час від часу, одержуючи накази центру, окупанти робили спроби наступу на ліси. Але головні свої зусилля вони скеровували на те, щоб стати господарями хоча б у містах, селах і на дорогах. Вони розробили складну систему оборони залізничних та найважливіших шосейних шляхів. У населених пунктах і кварталах, де розташовувались окупаційні частини, вони вирубували дерева й чагарники, ламали паркани, замінюючи їх огорожами з колючого дроту, щоб усі підходи добре проглядалися.

Німці змушені були тримати в тилу і на своїх комунікаціях чималі сили. Кожний пост охоронявся щонайменше взводом солдатів. На залізничних вузлах, навіть не першорядних, таких, як Прилуки, стояв тепер цілий полк.

Якщо на початку війни потрапити гітлерівському воюючому в тиллові частини вважалося щастям, то тепер до каральних і охоронних загонів надсилали тих, що прови-

нилися. Особливо неохоче одержували призначення до сільських місцевостей і до маленьких районних міст, на які часто нападали партизани.

Партизанські загони стали грізною силою. Влітку 1942 року в Москві було організовано Центральний штаб партизанського руху. Всі скільки-небудь значні загоны України, Білорусії, Орловщини, Курщини, а згодом і загоны південних районів країни налагодили систематичний радіозв'язок з Москвою, з Головним командуванням Червоної Армії, одержували звіди вказівки, а в тяжкі моменти необхідну допомогу.

Я не ставив перед собою завдання написати історію нашого загону. В цій книзі я намагаюсь показати, як комуністи Чернігівщини, що залишилися в підпіллі, подолавши труднощі першого періоду, організували й очолили народний опір окупантам. Як обком партії створив великий загін.

В кінці березня до нас приєднався загін орловських партизанів під командуванням Маркова. Точніше кажучи, не Марков до нас, а ми прийшли до нього у Злинківські ліси. Там же ми зустрілися ще з однією великою групою партизанів під командуванням Левченка. І ця група почала свої дії погоджувати з нами. Тут уперше було створено партизанський гарнізон.

Назву цю прийняли для того, щоб зберегти за тими загонами, які приєдналися, автономію внутрішнього управління. Обидва ці загоны існували ще до нашого приходу. В них були свої традиції, свої порядки. Одрозуміти ми якось не змогли піти на злиття загонів різних областей, хоч великого принципіального значення це, звичайно, не мало. Я, як командир найбільшого із загонів, що були тут, став начальником гарнізону, а заступниками в мене — Яременко, Марков і Левченко.

На спільній нараді всіх командирів і Чернігівського обкому партії було вирішено, що зараз головним завданням є організація диверсій на дорогах, які живлять фронт.

Диверсійний взвод очолив Олексій Садиленко — найвища за зростом людина в нашому загоні. Він був з оточенців. Мав спеціальну підготовку. В армії теж займався мінно-підривною справою. Взвод цей підпорядкували безпосередньо штабові. До нього увійшли добровольці — люди одчайдушної хоробрості. Першими записались: Сергій Кошель — двадцятидвохрічний сапер,

комсомолец; Миша Ковальов — теж сапер; дев'ятнадцятилітній Вася Кузнецов — сибіряк, золотошукач.

Одними з перших записалися до взводу підричників-диверсантів ще інші наші товариші: директор середньої школи Цимбаліст, парашутист Микола Денисов, інженер Всеволод Клоков, наш старий знайомий Петя Романов, студент Московського інституту інженерів транспорту Володя Павлов.

Тактику диверсійних наскоків ми намітили таку. Добиралася група чоловік двадцять — двадцять п'ять. На чолі її ставав хто-небудь з наших командирів. Звалася вона групою підтримки. Включали до неї двох-трьох спеціалістів-диверсантів, але не більше п'яти. Їхнім обов'язком було — ставити міни. Але ж виходити доводилось на великі відстані, іноді понад сто кілометрів від розташування табору. Вирушати в таку експедицію самим лише диверсантам без групи підтримки було дуже ризиковано. До того ж на всіх навантажених ешелонах була охорона — чоловік тридцять, а то й сорок автоматників і два-три кулеметники. Майже кожна диверсія на залізниці супроводжувалась боєм.

З самого початку спеціалізувався як керівник таких диверсійних експедицій Григорій Васильович Балицький. Він вирушав з своєю групою часом на два або три тижні. А одного разу не повертався з місяць. Людина винятково хоробра, Балицький став душею наших диверсійних операцій.

У травні й червні 1942 року наші підричники пустили під укіс двадцять шість ешелонів. З них на долю групи Балицького припало одинадцять.

На початку диверсійної діяльності не обійшлося без суперечок і опозиції з боку деяких товаришів.

Диверсії — це робота, що вимагає найбільшої самовідданості. Противники великого плану диверсій міркували так:

— При нагоді, звичайно, чому не підірвати ешелон. А часто — не годиться. Ворог цього не стерпить. А ми цими вибухами показуємо: «Шукайте нас тут». А користі для загону ніякої. Підриваємо, підпалюємо, а трофеїв нема.

Дійсно, великих трофеїв після залізничної диверсії збирати нам майже ніколи не вдавалось. Боеприпаси вибухали, продовольство й обмундирування найчастіше згоряло. А коли і вціліє якийсь вагон чи два, то все одно

багато не візьмеш, бо йти далеко. Та й затримуватись не можна. Скінчивши операцію, треба зразу ж вирушати. Адже ясно, що гітлерівці негайно надішлють на місце катастрофи свої війська. Але кожний підірваний ешелон — велика підмога Червоній Армії. Це, звичайно, розуміли всі. Треба було, щоб захопились, щоб серцем відчули, щоб пишались у загоні кожною успішною диверсією.

Як тільки наші диверсанти домоглися перших серйозних успіхів, охочих перейти до цього загону знайшлося багато. Особливо, звичайно, поривалась туди молодь. Відбою не було од бажаючих. Ефект кожної вдалої операції дуже великий. Тут зразу видно, що противник зазнав серйозної поразки.

В 1942 році наші диверсійні операції були лише слабкими учнівськими спробами. Ще не було справжньої системи. Інша справа в 1943 і 1944 роках. Тоді ми вже діяли за наміченим графіком, впевнено пускали під укіс десятки ешелонів. Але це тема наступної книги. Влітку 1942 року ми тільки могли мріяти про удари такої потужності.

І все ж зробили немало. У березні з Єлінських лісів, коли ще лежав сніг, ходити на бойові операції доводилось за десятки кілометрів від табору і у важких зимових умовах часом не одну добу витрачати на чекання поїздів, бо через снігові замети рух майже зовсім припинявся. Нашим диверсантам доводилось виконувати так звану «чорну роботу», яку вони дуже не любили, — підривати мости, залізничне полотно і труби водостоків. Звичайно, це теж завдало господарству окупантів відчутної шкоди. В березні й на початку квітня наші хлопці висадили в повітря п'ять мостів і понад чотириста метрів залізничного полотна. Не в одному, звичайно, місці всі чотириста метрів, а в різних місцях.

У травні, коли ми дислокувалися в Злинківських і Новозибківських лісах, ближче до залізниці, нам вдалося зробити значно більше. Сніг розтанув, рух поїздів був нормальний. По лінії Гомель — Брянськ в напрямку фронту щодоби проходило до шістдесяти ешелонів. Після виходу наших диверсійних груп окупанти змушені були зовсім припинити нічний рух поїздів; а вдень проходило вісім, найбільше десять ешелонів.

Після того, як нам почали доставляти літаками тол і амонал, підривними роботами зацікавилися у загоні

ще більше. Тепер при кожному нападі на будь-який значний населений пункт наші диверсанти виводили з ладу промислові підприємства, силові станції, склади, що містилися в кам'яних будівлях.

У районному центрі Гордіївщині під час операції, яка тривала всього півгодини, поки інші роти і взводи вели бій, підричники висадили в повітря спиртозавод, маслозавод, електростанцію, продовольчий склад, кілька автомашин і тракторів.

У Корюківці, теж під час однієї з операцій, хлопці диверсійного взводу розгромили залізничну станцію. Порвали у двадцяти чотирьох місцях рейки, знищили всі хрестовини і стрілки, апаратуру зв'язку й сигналізації, висадили в повітря й спалили лісопильний завод, склад лісоматеріалів, склад пального та фуражу.

* * *

З того часу, як почали прилітати до нас літаки, чистий папір став для всіх великою цінністю. За аркушик письмового паперу деякі хлопці погоджувались навіть віддати пучку махорки, що її вистачило б на велику самокрутку. Товариші писали листи, сподіваючись, що сяде ж коли-небудь літак і забере пошту.

Писали тепер кожної вільної хвилини. А літаки так і не приземлялись. У багатьох уже зібралися цілі пачки листів. Деякі з них я прочитав. У Володі Павлова, одного з наших сміливих підричників, я відібрав лист, у якому він розповідав про свій перший вихід з групою до залізниці.

Володі не було ще тоді й двадцяти років. До диверсанта він потрапив із загону Маркова. А до загону прийшов з 214-ї повітряно-десантної бригади. Їхню групу невдало викинули. Володя лишився сам і, після двомісячних блукань, потрапив в Орловські ліси до загону Маркова. Перед війною він учився на першому курсі Московського інституту інженерів транспорту. А в нас, як бачите, займався теж транспортними питаннями. Але не будівництвом і не експлуатацією залізниць, а руйнуванням їх.

Тепер він Герой Радянського Союзу, у цьому році перейшов на четвертий курс того ж інституту. Незабаром почне будувати мости¹.

¹ Розповідь ведеться в 1948 р.

Листа я відібрав у Володі з цензурних міркувань. Вже занадто багато «технологічних» подробиць у ньому повідомлялось. Звичайно, зараз ці подробиці вже не звучать як військові таємниці.

Ось уривок з цього листа:

14 червня 1942 р.

Дорога моя, люба мамочко!

Не знаю, чи відправлю я тобі коли-небудь цього листа, чи так і валятиметься по кишенях... Пам'ятаю, що ти завжди любила подробиці, просила, щоб я описував обстановку. Пишу я тобі в наметі. Тільки це не звичайний намет, які ти бачила у військових чи піонерських таборах. Наш намет маленький і дуже низький. Стояти в ньому не можна, навіть коли сидиш — голова упирається.

Живемо ми вдвох з Володькою Клоковим. Дуже хороший хлопець. Тобто він інженер, а не хлопець. Старший за мене на кілька років. Але веселий, дотепний, жвавий, а головне — хоробрий. Зі мною тримається просто і без поблажливості. Це дуже приємно. У нього є чому повчитися. До речі, він не Володимир, а Всеволод. Але всі його тут називають Володькою, і я теж.

Він перший розповів мені про диверсії, залучив мене до цієї групи. Я йому безмежно вдячний. Робота цікава, захоплююча. Підривники в нас найповажніші люди. Не тільки тому, що небезпечно. Ти не думай, мамочко, це аж ніяк не небезпечніше за всяку іншу партизанську роботу. Нас за те поважають, що ми завдаємо серйозних ударів ворогові.

Ти не бурчи, мамусю, що я так безладно пишу. Важко зосередитись. Поруч хлопці сидять і грають в карти. Тільки, будь ласка, не думай, що на гроші. Це в нас неможливо. Взагалі у нас нема ніяких грошей. Абсолютно вони нам не потрібні.

Я почав розповідати про намет. Він зроблений так: дерев'яні стовпчики, на них натягнуто парашутний шовк, а на ньому лежить кора смереки. Як ми її зрізуємо? Один одному стаємо на плечі і гострим ножом робимо глибокий надріз уздовж майже до самого низу. А зверху і знизу дерева робиться горизонтальний надріз. Сучки всі зрубуємо під корінець, гладенько. Потім обережно здираємо кору разом з «шкірою» — знаєш, під корою така слизька... Коли знімемо, кора нагадує собою

зігнутий лист фанери. У ній лишáються дírки від сучків. Ми їх зати́каємо. Потім кладемо кору поверх шовку. Такий дах не візьме ніяка злива. Намéти роблять навмисно дуже низькими. Я пишу лежачи...

...Тепер, мамочко, я хочу написати тобі, як перший раз ходив на далеку операцію на залізницю. У вас, лікарів, операцією зветься втручання з допомогою хірургічного ножа. Ми теж ріжемо залізничне полотно, але не ножем, а вибухівкою. Раніше я брав участь тільки в підриві мостів і автомобілів. Мені ще доручали ставити міни проти живої сили окупантів, інакше кажучи, проти піхоти. Але це просто. Ти могла б навчитися за півгодини.

На першу залізничну операцію я пішов не як підривник, а як боець. Нас проводжав сам Федоров. А на чолі групи, командиром її, був Григорій Васильович Балицький. Це дуже сміливий чоловік. Прямо-таки відчайдушно хоробрий. Єдине, чого він боявся, щоб хто-небудь будь-коли не міг запідозрити його в боягузстві. Крім того, в групі було ще двадцять чоловік. Дуже різних. Серед них одна дівчина і чудовий провідник, літній колгоспник Панков. Він знає тут всі ліси, всі дороги, стежки, звірині сліди. Подібно до «Шкіряної панчохи». Пам'ятаєш Фенімора Купера?

Коли нас проводжали на операцію, дівчата плакали. Чому? Та тому, мамочко, що вони чутливіші за чоловіків. Панков каже: «Бабі що заплакати, що чхнути». Коли ми відійшли кілометрів за чотири від табору, Балицький наказав усім сісти на траву. Сам теж сів, значущо помовчав, потім запропонував уважно його слухати.

— Попереджаю,— сказав він.— Хто в собі не певний — ідіть краще до табору. Потім буде пізно. Ніяких зайвих розмов, ніяких скарг на труднощі бути не може. Сміливість, дисципліна, беззаперечне виконання всіх моїх наказів! Ясно? За найменше порушення, за боягузтво — розстріл на місці. Я вас не лякаю, а просто без цього на диверсії не можна. Будь ласка, хто хоче, може повернутись, ніяких до вас претензій не буде і сміятися з вас ніхто не стане.

Але жоден не сказав, що хоче назад. Хоч Балицький і запевняв, що ніхто не буде сміятися, а насправді боягузтво в нашому таборі викликає загальне презирство і навіть зненависть. Повернутися — це значило розписа-

тись у власному боягузстві. За це можуть навіть продра-ти з пісочком у стінній газеті.

Ми підвелися й пішли стежками через ліс. Всього треба було пройти кілометрів двадцять п'ять. Місцями переходили через шосейні й польові дороги, їх пересікали п'ятами наперед. Нас спеціально вчили так ходити. Треба, щоб були нормальні кроки, і це слід робити швидко, не затримуючись. Ти розумієш для чого? Якщо німці помітять сліди, подумають, що ми йшли в протилежному напрямку.

Одного разу ми чекали, поки пройдуть німецькі автома-шини. Їх була ціла колона, не менше роти солдатів. Ми не вступали з ними в бій. У нас інше завдання.

Толовий заряд або, інакше, міну кожний з нас ніс по черзі. Вона важить небагато — 12 кілограмів. Але партизани не люблять, коли руки в них зайняті. Кожний старається весь вантаж розподілити так, щоб усе висіло на спині або на поясі. Руки ж повинні бути вільні, щоб у будь-який момент можна було почати стрільбу. Автомат ми носимо теж не так, як червоноармійці. Він висить на лівому плечі, під рукою, дулом вперед.

Партизанська саморобна міна — це просто дерев'яний ящик довжиною сантиметрів сорок, а шириною і висотою сантиметрів двадцять. У тому ящичку лежить схожий кольором на суху гірчицю, але не порошок, а просто кусок толу. Щоб ти не боялась, скажу — сам він вибухнути не може, навіть коли його палити або коли в нього влучить куля. Він вибухає від детонації. В цьому толі вирізано квадратне чи кругле заглиблення. В нього перед встановленням міни вкладається запал, детонаторна трубка. Змайстрована пружинка, бойок, капсуль... Цих премудростей ти без малюнка не зрозумієш, та це тобі й не потрібно. Навряд чи ти будь-коли користуватимешся такими штуками.

Ми зупинилися поблизу села Камінь, кілометрів за шість від залізниці. В селі у нас є свої люди. Там у поліцейській дільниці служить зв'язковий нашого загону. Порядок такий: ідучи до місця диверсії, група ні в якому разі не повинна заходити до населених пунктів. Там може знайтися негідник, що одразу ж побіжить до німців і повідомить, в якому напрямку пішли партизани.

Але один або два розвідники мусять обов'язково зайти до села. Цього разу пішов Панков. Він довідався в поліцая, нашого зв'язкового, що на дільниці Злінка —

Закопиття зараз досить спокійно, німців небагато. Він розпитав також, як найбезпечніше пробратися до залізниці.

Балицького дуже прикро вразило одне повідомлення Панкова. Виявилось, що недавно в напрямку Брянська пройшов ешелон з бензином. Бачиш, мамочко, нам зовсім не все одно, який ешелон підірвати. Правда, якщо навіть состав з будь-яким незначним вантажем наскочить на міну і полетить під укіс,— ділянка на кілька годин вибуває з ладу. Але ми економимо вибухівку. Кожний кілограм у нас на обліку. Вважається великим шиком підірвати ешелон з військом чи танками, автомашинами, літаками, бензином. Тому Балицький і засмутився. Він подумав, що коли пройшов уже один ешелон з бензином, то другий з'явиться тепер нескоро.

Ми цілком благополучно наблизились до залізниці. Вона тут охоронялася погано. Сама лінія від лісу — метрів за двісті. Ми залягли на узліссі в траві й чагарниках, замаскувались. Балицький нас розмістив один від одного на відстані десяти метрів, щоб, коли доведеться стріляти, під обстріл потрапив увесь ешелон.

Розумієш, підірвати паровоз, звалити під укіс вагони — це ще не все. Треба знищити вантаж. А коли їдуть німецькі солдати,— то перебити їх якомога більше. Ото ми й стежимо, як тільки паровоз звалиться від вибуху і поїзд спиниться,— ми всі відкриваємо вогонь по вагонах. Найголовніше — по останньому вагону, особливо коли состав з вантажем, бо в хвості поїзда завжди їде охорона.

Ти напевно, там, у Москві, турбуєшся за мене, як я поводився, чи не згавбив себе першого ж разу. Коли б я був один, можливо б, і підкрався до серця страх. Але хлопці були зі мною всі хороші. Йшли ми весело, багато жартували. Якби ти, мамочко, подивилася на свого Вовку! Я тепер так само схожий на міського студента, як ведмідь на ягня. Я маю молодецький вигляд. Одягнений по партизанській моді. На мені угорська безрукавка, підбита хутром, так звана «мадярка». Чоботи з закоченими хальями. На них звисають широкі шаровари кольору бордо з шерстяної німецької ковдри. На шапці широка червона стрічка. На поясі граната, на ремені автомат. Цікаво б самому глянути у велике дзеркало і побачити себе на весь зріст,

Тут я розповім тобі, між іншим, смішний епізод. Одного разу, коли партизани напали на німецький гарнізон і в селі ще тривав бій, кілька хлопців застрягли надовго в одній хаті. Це була хата старости. Був наказ її підпалити. До хати заскочили найзаядліші партизанські піжони. Зібрались перед великим дзеркалом і відштовхують один одного, щоб подивитися на себе. Я в тій операції не брав участі. Але їм, тим хлопцям, Федоров завдав потім такої розпиканції, що я їм не заздрю. Назвав кокетками. Тепер їх всі так і дражнять, насміхаються з них щовечора.

Стоп! Писати більше не можна. Тривога!

18 червня.

Знаєш, мамочко, як тільки починаю тобі писати, пригадується Москва. Яка вона зараз? До нас скинули кілька парашутистів. Двоє з них побували в Москві. Розповідають, що взимку було погано з паливом. Бідна, намерзлася ти там! Все одно я дуже скучаю за Москвою. Хотів би поглянути на неї хоч одним оком. І коли б дозволили, я б, здається, навкарачках доповз.

Прочитав початок листа і продовжуватиму. Я не бачив залізниці кілька місяців. Тільки ото ми залягли й сховалися, раптом іде полотном обхідник. Такий бородатий дідуган. У нього на плечі гвинтівка, але коли до нього почали наближатися хлопці, він навіть не зробив спроби її зняти. Відразу підвів руки. Я дивлюсь з свого місця, як його обшуковують. Раптом всі побігли до нього. А наказу про це не було. Балицький теж біжить і лається.

Через півхвилини з'явився над усією грудою густий дим, і у всіх стали щасливі обличчя. Догадалася тепер, в чому справа? В обхідника, виявляється, був повний кисет махорки. А ми вже давно куримо всяку погань, за тютюном скучили страшенно. У нас навіть склали таку пісеньку:

Курили б ми табачок —
Так у нас немає,
Ми куримо дубнячок —
В лісі вистачає.

Дубнячок, березнячок,
Гречану солому,
Різний пробуєм листок,
Щоб збити оскому.

Ти не дивуйся, мамочко, що пишу по-українському. Навчився. У нас тут, між іншим, можна вивчити мови всіх народів СРСР. Є грузини, вірмени, казахи, є навіть один якут. А українську всі повинні знати обов'язково — як же без неї можна обходитися в селах. -

Ну, від Балицького, звичайно, всім перепало. Добре, що він і сам хотів курити. Обхідника зв'язали, забрали в нього гвинтівку. Вбивати не стали. Каже, що служить під загрозою розстрілу.

Потім знову залягли. Лежали години півтори. Чуємо — поїзд. Ще далеко, а вже лине характерний стукіт. Серце забилося страшенно, ніколи раніше не чекав поїзда з таким хвилюванням. Скрізь відчувалися удари серця, навіть під пальцями пульсувало. Я з силою стиснув у руці автомат.

Міну побіг ставити Серьожка Кошель. Поставив її дуже швидко, закопав під рейку і протягнув до лісу шнур, щоб в останню мить смикнути. Ставити міну — почесне завдання, але не дуже приємне, бо від хвилювання можна часом зачепитися за шнур і підірватися.

Ледве Серьожка встиг схватися, як з-за повороту з'явився паровоз. Це найвідповідальніший момент. Станеться вибух чи ні? Всі збуджені, напружені, мов струни. Адже міна може відмовити, не вибухнути. Причини бувають різні.

Коли писати про це, виходить довго. Тут все сталося вмить. Поїзд мчав з великою швидкістю. Дуже довгий состав. Гуркіт від вибуху був не дуже сильний. З-під паровоза метнувся вогонь, і паровоз звалився. А потім страшний тріск і скрегіт від вагонів, які лізли один на одного. Тут же почалася стрілянина. Всі ми стріляли по бочках. Я забув написати, що цей ешелон був теж бензиновий. Нам пощастило: другий підряд. Німці возять на фронт бензин не в цистернах, а в залізних бочках, щоб потім швидше заправляти танки й автомашини. Бочки ставлять на платформи з високими бортами в кілька рядів. Ми стріляємо по нижньому ряду. Бензин, вибухаючи, підкидає на кілька метрів верхні бочки. І все це горить, бризкає вогнем.

Раптом дивлюся — до хвоста ешелону біжить Балицький. На фоні вогню він видається дуже страшним. Біжить і кричить: «За мною!» І коли наблизився до заднього вагона, відразу ж почав стріляти. В нього не автомат, а легкий французький скорострільний карабін.

Він тримає його на витягнутій руці, приклад упирається у згин ліктя. Виходить дуже шикарно.

Німці в останньому, класному вагоні. Стріляють з вікон. У них автомати, кулемети. А полум'я підіймається все вище, увесь состав горить і тріщить. Класний вагон теж загорівся. Полум'я зверху чорне. Від нього відлітають довгі язика, метрів на п'ятдесят, линуть на всі боки. І вгору теж метрів на п'ятдесят.

Німецька охорона надривно верещить, все рідше стріляє. Тоді Балицький подає команду відходити, і всі біжать.

Коли ми зібралися в лісі, виявилось, що серед нас тільки двоє поранених. Їх швидко перев'язала наша сестра. Назад ми поверталися з піснями, і такий настрій: всі просто п'яні від захоплення.

Так ось, мамочко, про настрій. Коли ми повертаємось назад, мимоволі оглядаємось на пожежу. Розгорається все сильніше. Навіть у таборі, уяви, бачили дим. Назад ідемо швидко, розмовляємо голосно. Майже зовсім не ховаємось. У всіх дух бойовий, лютий, що завгодно в азарті могли б зробити.

Зайшли у те саме велике село Камінь. Там є млин. Ми прямо до нього. Зовсім не остереігаємось, простуємо вулицею. Всі поліцаї розбіглися, не знаю, скільки їх там було. Але біля млина все-таки підстрелили двох, тих, що охороняли. Зламали потім замки на складі з зерном і на складі з борошном. Кличемо населення. Всі біжать до млина, запасуються. Тягнуть мішками, ящиками, відрами і в подолок. Хлопчики теж тут крутяться, насипають собі в кашкети.

Ми кричимо: «Беріть, товариші, ховайте! Німці прийдуть — всю вину звалюйте на нас, на партизанів. Наша марка витримає!»

Організували мітинг. І я виступав. Таку промову відчебучив, що ти й не уявляєш. Я, коли збуджений, слово честі, оратор. Мене товариші вітали й говорили, що треба перевести в агітатори. Це, звичайно, нісенітниця. Я тепер з диверсійної роботи нікуди й нізачо в світі не піду.

Але ти не турбуйся, дорога моя мамочка, це не так вже небезпечно. У Москві на дахах, коли кидають бомби, по-моєму, значно небезпечніше. Адже там повна несподіваність, правда? Ні, не хвилюйся, твій Вовка, слово честі, не пропаде!»

З'ЄДНАННЯ

Ворог наступав на півдні. Радіо принесло нам сумні звістки. Червона Армія відходила до Волги. Здавалося б, на Україні окупанти могли почувати себе спокійніше, ніж будь-коли. Здавалося, населення такого глибокого німецького тилу повинно було б нарешті скоритися. Зведення про становище на фронтах були невтішні. Повідомлялось, що місто за містом захоплює ворог і, незважаючи на жертви, лізе вперед.

Але населення окупованої землі не тільки не корилося, а дедалі частіше чинило опір, чимраз більше піднімалося партизанських загонів на боротьбу.

Народ, незважаючи на швидке просування гітлерівців до Кавказу, відчував, що незабаром ворога буде зломлено і він побіжить. Кожна радянська людина щодня бачила факти погіршення організації окупантів, докази їхнього військового й економічного послаблення.

Наш загін, а точніше, кілька чернігівських і орловських загонів, що, як я розповідав, з'єдналися, здійснювали тепер дуже часто рейди — переходили по кілька десятків кілометрів. Загальна наша чисельність переважала вже далеко за тисячу. А коли до нас приєднувались місцеві партизани, то досягала й двох тисяч чоловік. На марші колона розтягувалась кілометра на півтора. Інколи ми ходили, ховаючись, болотами, лісами. Але найчастіше рухались прямо через населені пункти, демонструючи свою міць. І майже в кожному містечку, в кожному селі проводили мітинги, роздавали листівки, заходили до хат, бесідували з народом.

Зустрічали нас люди привітно. Пишались партизанами. Часто перебільшували наші сили. Народ говорив нам, і це було, звичайно, правдою, що зустрічі з загonom підносять дух. Ми, з свого боку, при зустрічах з народом черпали впевненість в непереможності нашої справи.

Пам'ятаю, в одному з сіл я розговорився з стариком і напівжартома закинув йому, що він не партизанить. Було цьому старикові років п'ятдесят п'ять. На вигляд ще міцний, здоровий чоловік. Людей його віку партиза-

нило багато. Тому докір мій він сприйняв всерйоз і в його відповіді почувалась образа:

— То неправда, начальнику, що я не партизан: ти поглянь, начальнику, на поля наші. Пóткнися на двори громадські, подивись, як працює народ. У півсили, у чверть сили, а то й зовсім проти того, що саме діло підказує. Як же ми, начальнику, не партизани, коли ворог з автоматом і канчуком не розлучається...

Старий мав рацію. Досить було глянути на селянські поля, щоб зрозуміти: погані справи в окупантів і у сільському господарстві.

Історія цього занепаду така. Прекрасний врожай 1941 року був частково зібраний і вивезений ще до приходу окупантів. Хліб, який лишився на полях, витоптували і спалювали, відступаючи, наші війська. Але його було так багато, що й ворогові дещо дісталось. Збирав він його, звичайно, не своїми силами. Гітлерівська організація збирання врожаю в 1941 році зводилась до єдиного «заходу» — загрожуючи всілякими репресіями, вони домагалися від селянства, щоб хліб було зібрано. Потім окупанти його конфіскували. Селянам лишилося тільки те, що вдалося закопати в ями, приховавши від окупантів та зрадників.

Восени 1941 року фронт був ще близько, тому озимих майже ніде не сіяли. Але коли фронт віддалився, гітлерівці затвердили свою владу, провели так звану «реформу», почали по-своєму організовувати сільсько-господарське виробництво.

Із здивуванням і наростаючим презирством стежило селянство за потугами гебітскомісарів і новоспечених поміщиків. У своїх газетах і листівках фашисти, з допомогою націоналістів та продажних писак, які втратили сором, всіляко гудили колгоспи, радгоспи і всю систему соціалістичного землеробства. Ну і, звичайно, вихваляли свої організаційні здібності. Вони говорили селянству: «Ось побачите, як ми поставимо справу на основі німецького досвіду, німецької індустрії, німецької точності, акуратності, культури».

Але ще взимку селяни зрозуміли, що все це тільки базікання. Насамперед окупанти забрали зерно. Подекуди в общинах залишили насіння, прòте, починаючи з грудня, почали його теж вивозити. Робочих коней забрали майже всіх. Лишили волів. Але скільки тих волів у колгоспному селі? Хіба можливо ними провести весня-

ну оранку? Хіба можна заборонувати й засіяти величезні колгоспні простори отакими дідівськими засобами!

МТС були евакуйовані. А ті трактори, що їх вивезти не вдалося, майже всі були виведені з ладу. Де-не-де фашисти пробували налагодити зимовий ремонт тракторного парку, що лишився, але з того нічого не вийшло. В своїх газетах вони писали, що незабаром з Німеччини прибудуть тисячі нових машин, що ці машини значно кращі за радянські. Всюди була оголошена мобілізація трактористів, механіків, шоферів.

І що ж? Надійшла весна. Гебітскомісари, ландвіртшафтсфюрери, коменданти почали вимагати від селян, щоб ті вивели на поля биків та корів, бо ніяких тракторів, ні автомашин окупанти не привезли. А мобілізованих шоферів, механіків, трактористів під конвоем посадили у вагони і відправили до Німеччини.

Зерно для посіву деяким общинам привезли і поставили спеціальних німців-контролерів, щоб вони стежили за витрачанням посівного матеріалу. Але насіння дали погане, невідсортоване, заражене кліщем, комірним довгоносом, бур'янами. На роботу в общинах виходили люди тільки з примусу. Частина з них саботувала свідомо, не бажаючи працювати на ворога, друга частина просто не вбачала ніякої користі в роботі. Окупанти обіцяли тим, хто відзначиться, хто активно допомагатиме боротися з партизанами, радянським активом, комуністами і комсомольцями, хто виконуватиме норми на сівбі, дати при розподілі найкращі ділянки землі. Але і це не допомогло.

Настали жнива. В кінці червня і в липні, проходячи полями, ми бачили картину страшного запустіння. На обцинних посівах бур'яни ніде не виполювались, та й засіяно було не більше третини колгоспних земель. Тільки на присадибних ділянках, та й то не скрізь, селяни стежили за своїми посівами. Збирали врожай криючись, ночами. Молотили ціпами в дворах, а часом і в хатах.

Вся надія у людей була на картоплю, бо на неї окупанти полювали не так завзято.

І селянство робило на основі своїх спостережень такі висновки:

— Зарвались фашистські гадюки. Не можуть хазяйнувати. Які ж вони господарі, коли все тільки тягнуть, а землі не доглядають. Прийшли, все позабирали, повитопували, попалили. І з цим упоратися не можуть, а

далі грабувати йдуть. Так вони довго не втримаються, побіжати!

У містах фашистська економічна політика зводилася теж до грабництва. Великі підприємства скрізь були закриті. Тільки в деяких цехах розташовувались ремонтні майстерні танкових, автомобільних та авіаційних частин. Залишки устаткування і навіть металевий лом вивозили до Німеччини. Залізні огорожі садів, пам'ятники, хрести, навіть плити з кладовищ — все забирали, нічим не гребували. У перший період вони ще пробували налагодити де-не-де виробництво. Але влітку 1942 року почали масову мобілізацію молоді для відправки до Німеччини. В першу чергу направляли туди кваліфікованих робітників.

Це ніяк не могло бути ознакою німецької могутності. Український народ переживав трагедію. Але бачив, що ворог слабшає з кожним днем.

Народний опір посилювався. До лісів приходили нові сотні й тисячі людей. Втікали від мобілізації, втікали з общин, втікали з німецьких маєтків.

Не всі, хто приходив у ліс, приєднувалися до великих загонів, деякі групи рятувались просто від переслідувань окупантів. Погано озброєні або навіть беззбройні, такі групи користувалися щедротами природи: теплом сонця, тінню лісових дерев, річковою водою. Ось тільки природа, на жаль, нагодувати їх як слід не могла. Не досить сильні й рішучі, щоб нападати на фашистські обози, вони зверталися за продовольством до села. Утриманців у селян ставало дедалі більше. Біда була ще в тому, що деякі отакі групи не мали політично витриманих вождів. Під впливом голоду вони, траплялося, дозволяли одбирати курей, гусей, а часом і бичка у селян. Самі того не розуміючи, вони завдавали цим шкоди партизанському рухові.

Обком обмірковував питання про такі групи. Становище було двоїстим. Самий факт зростання лісового населення свідчив про дедалі більший опір окупантам. Це добре. Але групи, які тільки переходять, гуляють по лісах, — це ще не партизани. Було вирішено залучати їх до обласного загону, озброювати і включати до наших частин. Проводити серед них політико-виховну роботу.

28 липня у Рейментарівських лісах було остаточно оформлено з'єднання партизанських загонів.

Не знаю, де вперше з'явилася така організаційна структура. Досі ми зустрічалися тільки з загонами Героїв Радянського Союзу Ковпака і Сабурова. І в них, і в нас було велике бажання поближче познайомитись, провести спільно серйозну операцію. 7 липня наша далека розвідка доповіла, що з'єднані загони Ковпака і Сабурова ведуть бої на лівому березі Десни. Деякі їхні частини форсували Десну і зайняли районний центр у нашій Чернігівській області — село Грем'яч. Ми вирушили їм на допомогу.

Проїшли вже понад сто кілометрів, коли дізналися, що окупанти кинули проти Ковпака та Сабурова великі сили, блокували підступи до Грем'яча і 11 липня примусили їх повернутися за Десну. Наша зустріч, таким чином, не відбулася. Зустрілися ми тільки в 1943 році, коли йшли в рейд на захід.

Наші розвідники, які побували в Ковпака, розповідали, що його загін, так само як і наш, складається з багатьох загонів. У нього єдине командування. Всі підкоряються Ковпаку і комісару Рудневу.

Життя підказало нам рішення з'єднати групи чернігівських загонів ще в кінці 1941 року. Вони стали спочатку взводами, а пізніше ротами єдиного великого загону. У березні 1942 року в Злинківських лісах ми почали діяти разом з орловськими партизанами Маркова, Ворожеева і Левченка. Для погодження плану оборонних і наступальних операцій ми організували тоді партизанський гарнізон. Ворожеев із своїм загonom пішов від нас. Марков і Левченко з того часу супроводили нас всюди. Приєднався до нас ще один досить значний загін під командуванням Тарасенка. Крім того, як я вже сказав, невеликі групи лісових жителів, яких називати партизанськими загонами було ще зарано, теж приєдналися до нас.

Чому ми не зробили їх просто ротами чи взводами одного загону? Адже, здавалося б, таке рішення було простим і природним. Тим більше, що деякі самостійні загони були менші за роту, а деякі навіть менші за взвод. Цього не слід було робити. Справа в тому, що організовувались ці загони не в Чернігівській області. В кожного з них була своя славна історія виникнення. Кожен із них у районах організації мав зв'язки і часто поповнювався за рахунок своїх районів. Колгоспники, які йшли в ліси, шукали «свій загін». Самого цього було

досить, щоб зберегти за ними стару назву. Друга, не менш важлива причина полягала в тому, що слово «з'єднання» показувало невеликим загонам і групам, які діяли нарізно в ближніх лісах, що й вони можуть приєднатися до нас. У назві цій було видно нашу конституцію.

Командиром з'єднання обком затвердив мене, комісаром — товариша Дружиніна, начальником штабу — Рванова. Командиром обласного загону було затверджено Попудренка, комісаром лишився Яременко. До складу з'єднання увійшли загопи: обласний, Злинківський, імені Кірова та імені Щорса. Були створені служби з'єднання: диверсійна, розвідувальна, мінометна батарея, господарська частина, санітарна частина, особливий відділ, управління зв'язку, відділ пропаганди, кавалерійська група.

Одночасно з створенням з'єднання всі загопи в урочистій обстановці прийняли загальну партизанську присягу. Тут же було встановлено — обов'язково носити червону партизанську стрічку на головному уборі.

* * *

В кінці липня ми довідалися про новий наказ Гітлера, що вимагав знищення партизанів до 15 серпня. З цією метою ним було виділено шістнадцять дивізій «для наведення порядку». При дивізіях були танкові, авіаційні і артилерійські частини.

Дійсно, незабаром на Україну почали прибувати нові полки й дивізії. Серед них були тепер не тільки німці та угорці. З'явилися фінни, італійці й навіть французи.

Розуміється, наказ Гітлера не був виконаний. Проте переслідували нас тепер великі групи військ. Сутички з ними почастишали. До того ж, новоприбулі війська грабували населення, палили села, отже, розруха і голод значно збільшились. Це не могло не відбитися на продовольчому становищі партизанів.

Почищаючи з кінця липня, противник не давав нам спокою. Переслідував по п'ятах. Ми майже безперервно пересувались і часом потрапляли в дуже скрутне становище. Особливо тяжко було нам в другій половині серпня. Ми втратили тоді значну частину кінського поголів'я в болотах. Багатьох коней довелося з'їсти. На деякий час через те, що не було радіоживлення, ми втратили

зв'язок з Москвою і фронтом. Але навіть у цей період ми не послаблювали своїх ударів по ворогу.

В кожному загоні нашого з'єднання, за наказом командування, вели щоденник бойових дій. Чергових «літописців» призначали командири загонів. Змінювались вони щомісяця, але деякі, охочі до записів, ставали, так би мовити, штатними істориками загонів. Писали, розуміється, не регулярно, а коли дозволяла обстановка. Факти кожний «літописець» підбирав на свій смак. Єдине, що від нього вимагалось командуванням,— правдивість.

На привалах наші «літописці» підкликали до себе бійців, опитували їх, робили замітки, а на великих стоянках писали. Нам вдалося зберегти щоденники всіх загонів. Але встановити тепер, хто є автором того чи іншого уривка, зовсім неможливо.

Період з кінця липня по листопад 1942 року добре й досить докладно висвітлено в щоденнику обласного загону. Наводжу його, починаючи від знаменного дня 28 липня, коли було створено з'єднання і була прийнята присяга.

ЩОДЕННИК БОЙОВИХ ДІЙ З'ЄДНАННЯ
ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ
ПІД КОМАНДУВАННЯМ
ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ О. Ф. ФЕДОРОВА

28 липня. Після читання наказів і прийняття присяги відбувся концерт художньої самодіяльності. Його організували і самі брали в ньому участь артисти Чернігівського обласного театру імені Шевченка — партизани Хмурий, Коновалов, Ісаєнко.

Увечері чекали на літак і палили багаття. Але наші сподівання були марними.

Розвідка доповіла, що до Холмів і Корюківки прибуло багато ворожого війська. Вдень з боку Богдалівки наступала група мадярів і німців. Під натиском партизанів противник відійшов, кинувши важкокаліберний кулемет і кілька чоловік убитими, в тому числі одного офіцера.

29 липня. Почались бої коло переправи з села Савинків. Противник відкрив артилерійський та мінометний

вогонь, але переправитись ми йому не дали. На наших очах німецький офіцер розстріляв солдата, який відмовився виконати якесь розпорядження.

Вночі противником були зайняті села Рейментарівка, Савинки, Самотуги, Жукля, Сядрине, Олешня, Богдалівка.

Всю ніч було чути гуркіт машин. До села Савинків прибули танки.

30 липня. Німці перейшли в наступ і дійшли до застави табору. Зав'язався жаркий бій під Богдалівкою, де стояла друга рота обласного загону, якою командував Балабай. Головний удар в цьому бою прийняв на себе другий взвод цієї роти під командуванням Бистрова. Він не дав ворогові пройти до табору. В бою сам Бистров був поранений в ногу. Бійці Попов і Гончаренко в упор розстрілювали гітлерівців. З боку Савинків особливо докучав нам один міномет.

Наш мінометник товариш Мазепов вступив з ним у поєдинок. Перемогу здобув Мазепов.

У наступ пішли танки, але застряли в болоті і лишились на місці. На ніч противник оточив табір засадами. У нас кінчалися патрони.

Четвертій роті наказано йти на аеродром приймати літак, але там були фашисти. Довелося з боєм відходити. Всю ніч маневрували біля лісу, і лише на ранок втомлені люди попадали під деревами. Минула доба, ніхто нічого не їв.

Раптом почувлася уривчаста німецька команда. Противник підійшов до нас впритул, але не встиг відкрити вогонь, як партизани пустили в хід свою зброю. Німці стріляли куди попало, а потім втекли, залишивши свого крикливого офіцера з діркою в голові.

Було наказано зайняти кругову оборону. Навколо нас весь час чуто було гул автомашин. Це ворог готувався наступати на табір з боку села Жуклі. З'явилися кінні розвідники. Оглянувши місцевість в біноклі, вони повернули до села.

Годині об 11-й з'явилася німецька колона. Партизани добре замаскувались. Васька Кирпатий (так його всі звали, прізвиське його знав тільки штаб) з Кіровського загону прикипів до ручок станкового кулемета, колись відбитого Авксентьевим у мадярів. Колона підходить все ближче. Ми відкриваємо шквальний вогонь. Німці падають, біжать, повзуть, намагаються схватись.

— Ур-ра-а-а!

Партизани пішли в атаку і гнали фріців аж до села Жукля.

Повертаючись назад, збирали трофеї.

Було підбрано два ротних міномети, три ручних кулемети і тисячі дві патронів. Убитих фріців налічили понад шістдесят. З нашого боку втрат не було.

З села Жукля почала бити гармата. Снаряди падали недалеко від табору. На них ніхто особливої уваги не звертав, тому що обід був готовий і всі намагалися вгамувати голод.

Коли наступила темрява, ми залишили табір. Артилерія посилила обстріл місця нашого днювання. Хлопці в напрямку вибухів показували дулі, а також не дуже пристойні частини тіла. «На, мовляв, поцілуй нас ось куди».

Знайшлися нитики, які злякались. З них глузували, не відповідали на їхні численні боягузливі запитання. Більшість нитиків — новачки. Старі партизани були впевнені, що наше командування із оточення виведе. Бували в нас і гірші дні.

31 липня. Розташувались між хутором Кістер і селом Жукля. День минув спокійно. Дано наказ лишити вози тільки для поранених, решту покинути і з настанням темряви, додержуючи абсолютної тиші, вирушити в путь.

Пройшли між Богдалівкою і Ченчиками, недалеко від місця, де ріка Олешня впадає в Убідь. Зупинилися у старому таборі біля хутора Майбутне.

Опівдні почувся гул машин і поодинокі постріли з боку Радомки. Противник нас переслідував.

Ніч з 1 на 2 серпня. Пішли старим своїм маршрутом у Блешнянські ліси і стали на днювання. Годині о 12-й почулася артилерійська канонада. Це фріци обстрілювали Тополівські дачі, гадаючи, що ми там.

— Гатіть! У вас боеприпасів вистачить,— жартували хлопці.

3 серпня. Форсувавши річку Снов, ми днювали вже в Соловйовському лісі Орловської області. Шлях наш проходив по давно відомому маршруту.

Вдень німці бомбили Блешнянський ліс.

О 20-й годині рушили в путь через Соловйовку. Населення радо зустрічало бійців. Селяни виносили

молоко, хліб, тютюн, розпитували, чи скоро прийде Червона Армія. Щиро дивувалися з того, що так багато партизанів.

Черговий по з'єднанню Балицький, коли колона пройшла через село, повернувся туди, щоб перевірити, чи не лишився хто. Зустрілася йому бабуся, він її і запитує:

— Тітонько, чи не було тут у вас партизанів?

— Були.

— Скільки?

— Мільйон.

— Тітонько, а ви до тисячі можете лічити?

— Та чого ви до мене чіпляєтесь? Мільйон не мільйон, а землі було важко.

Вдень виявили в лісі ямки, в яких були сховані міни, а незабаром прийшли до нас їх господарі — група парашутистів, які недавно тут висадились.

Як тільки звечоріло, табір змінив місце стоянки і розташувався між Софіївкою і Великими Лядами.

14 серпня. З німцями вели бої на окремих ділянках оборони. Патронів з кожним днем стає все менше. Поповнювати нема звідки. Противник захопив усі навколишні села. Продуктів нема. Харчуємось кониною. По 200 грамів на душу.

Ранок 15 серпня. Не встигли обідрати чергову конячку, як противник почав артпідготовку одночасно з трьох боків. Били з мінометів і гармат. Потім з'явилися солдати з собаками-шукачами. Партизани дали доброго перцю фріцам і їхнім бобикам, до табору не пустили.

Командир з'єднання Герой Радянського Союзу Федоров дав наказ лишити вози, а вантаж забрати на в'юки. Для поранених зробити носилки, винести товаришів. Наказ був виконаний швидко.

Наступила абсолютна темрява, і ми рушили далі. Перейшли шлях Воронова Гута — Софіївка, а потім рухались по болоту. Носилки з пораненими несли на плечах. На болоті великі купини, часто спотикались. Поранені стогнали, благали не трясти.

Перейшли шлях, спинилися в лісі. Відразу всі лягли відпочивати, виставивши застави і дозори, а кухарі заходилися варити конину. По воду ходили кілометрів за два до канави. Відпочивши і поївши м'яса, багато хто пішов до води, щоб помитись і випрати білизну.

Начальник госпчастини Капранов радів: «От нагодував сьогодні хлопців, дав аж по 500 грамів конини!»

А у вчорашньому нашому таборі бігали родичі Геббельса і клацали фотоапаратами, знімаючи покинуті вози і непотрібне ганчір'я, щоб вмістити в газеті чергову фальшивку з заголовком: «Партизани знищені всі до одного, ось що від них лишилось».

18 серпня. Розвідка з'ясувала обстановку на шляху дальшого нашого пересування. Простояли ми тут два дні, після чого рушили на північ через густий, болотяний ліс, до залізниці. Пересікли її поблизу хутора Красний Уголок.

Під час переходу колони промчав поїзд на схід, і у багатьох аж руки засвербіли його обстріляти. Але обстановка не дозволяла.

Біля хутора Медвеже зупинились, щоб нарити картоплі. Рили її руками, брали в сумки, мішки, кишені. Картоплі не їли дуже давно.

Кілька днів вели розвідку, шукали брід через річку Іпуть. Довелося звернутися за допомогою до старого лісника. З цього моменту ми стежили за кожним його кроком, бо син лісника служить в поліції.

За наказом командування з'єднання вирушить далі. А тут, щоб відвернути увагу ворога і для диверсійної роботи, лишається група на чолі з Балицьким.

23 серпня. Розпрощалися з групою Балицького. До дев'ятнадцятої години приготувались вирушати. О 19.30 — кроком руш!

Колона пішла безшумно, тільки зрідка під ногами чути було потріскування сухих гілок. Йдемо болотяною місцевістю. Йти важко, кожний партизан несе на собі свої речі, боеприпаси, зброю. Тільки кухня на в'юках. Пройшовши 8 кілометрів, стали на привал поблизу лісової сторожки. Тут починається переправа через Іпуть.

Берег грузький. Нав'ючені коні, втомлені в походах, ледве витягають ноги. Частина знесилених тварин так і не вийшла. З коней, які дуже загрузли, в'юки знімали й розподіляли поміж бійцями.

Опівночі досягли річки. Бійці роздяглися догола. Глибина понад півтора метра, тому весь вантаж треба тримати над головою.

Річку форсували благополучно. Тепер ми на білоруській землі.

Ранок. З надією дивились бійці на село, думаючи собі, як би ото вийти з колони, щоб дістати шматок хліба чи варену картоплину. Але без дозволу ніхто не має права нікуди відходити.

Незабаром досягли місця днювання, і загін наш почав розміщуватись. Далі чистили картоплю, щоб зварити сніданок, а дехто з бійців ліг відпочивати.

Загін, посланий на знищення противника, оточив гуртожиток поліцаїв і почав вести вогонь по будинкові. Приголомшені запроданці вискакували з будинку в одній білизні. Влучний вогонь партизанів знищував їх тут же. В цьому бою було вбито політрука Леоненка, поранено Мишу Єгорова. Безвісти пропав кулеметник Єсентимиров.

Партизани забрали всі продукти, заготовлені окупантами: масло, хліб, мед. Сніданок у нас був смачний і багатий.

На шляху нашого пересування було чимало горобини. Ми жадібно зривали рожеві кетяги і ними харчувалися.

25 серпня. Форсували річку Беседь. Загін не зупинявся, намагаючись швидше відірватися від противника, який підтягував сили. Хлопці ледве вже пересували ноги. Через кожні 200—300 метрів падали на вогку землю від утоми. Командування дозволило відпочинок на 4 години, щоб зварити обід.

Заготували дров, викопали криниці, коли раптом передається наказ: «Відставити варити обід, буде тільки відпочинок на дві години». Не знаючи причини, бійці почали лягати. Але наказ є наказ. Нічого не вдієш. Полягали на мокру землю. Заснули як убиті.

Через півтори години команда: «Підготуватися до переходу». Третю добу йдемо з боями, майже без їжі і сну. З нами разом ідуть Федоров, Попудренко, Дружинін, Яременко, Рванов. Своїх коней вони віддали бійцям, які зовсім не можуть уже йти.

Кілометрів за десять від Чечерських лісів, зліва, ми помітили село. Командування вирішило провести господарську операцію. Виділили бойову групу під командуванням політрука третьої роти Кудінова. Незважаючи на втому і голод, партизани з радістю пішли діставати продукти. Поліцаї після перших же пострілів розбіглися. Бійці довідались у селян, де хати поліцаїв і хата старости.

В хаті заступника старости хлопці знайшли п'ять бочок меду. Вони привезли їх до табору, де організовано розподілили мед між підрозділами.

26 серпня. Увійшли в Чечерські ліси. Розташувалися між хутором Ямицьким і селом Висока Грива. По лісу ходили невідомо чії корови. Начальник госпчастини з'єднання Капранов цьому дуже зрадів. Виявилось, що господарями цих корів є світилівські і чечерські партизани. Їхній командир після невдалого бою пішов через лінію фронту. Загін, розділившись на невеликі групи, сидів у куцах, нікуди не витикаючи носа.

Командиріві з'єднання вдалося зібрати ці групи і створити Світилівський і Чечерський загони. Вони приєдналися до нашого з'єднання.

Звідси ми зробили вдалі наскоки на поліцейські гарнізони сіл — Полісся і Козацькі Болсуни.

В перших числах вересня перейшли річку Покоть. На дорозі Чечерськ — Сидоровичі підірвали кілька автомашин.

11 вересня. Ворог нав'язав нам бій. Ми замаскувались на узліссі, на південь від села Сидоровичі. Незабаром з села вийшла колона гітлерівців. Підпустивши їх метрів на 50, ми відкрили вогонь з кулеметів, автоматів і гвинтівок. Гітлерівці побігли назад. Падали вбиті, кричали поранені.

Медсестра Валя Проценко уважно стежила за гітлерівцями, які повзли по полю, і кричала: «Он він, он, бий його!» Валя була поранена в плече. Кулеметникові Саші Широкому куля розірвала вухо і подряпала халяву.

На шляху біля містка поставили міну з таким розрахунком, щоб селянська підвода могла пройти, а вантажна машина обов'язково мусила зачепитись. Кулеметники лягли в засаду. З'явився грузовик. Наскочив на міну заднім лівим колесом. Оглушливий вибух — і машина з патронами, і міст злетіли в повітря. Кулеметники, підбравши обривки документів та газет, повернулися до табору.

12 вересня. Наказ приготуватися до дальшого переходу. Ніч — хоч око виколи. Злива. Наша колона рухається на північ. В дорозі кілька разів зупиняємось, бо колона розривається. Доводиться триматися за конячий хвіст, щоб не відстати од своїх.

Вранці дощ не припинився. Біля хутора Гута Осипівська зупинилися, щоб зварити обід. Над лісом підняла-

ся хмара диму. Це помітили фріци. В табір полетіли снаряди. З господарської частини прибіг у взвод диверсантів якийсь боєць, сховався від снарядів за ящиком з толом. Це викликало загальний регіт.

Увечері колона рушила в путь. Пройшли через селище Криничне, на південь від Михайлівки. Тут на лузі паслись німецькі коні, й хлопці скористалися цим, щоб замінити своїх змучених коней.

Обійшли з півдня Ларневськ, повернули на північний схід, з півдня обійшли село Медведі і там з двох вітряків забрали борошно, а разом з борошном і вартового поліцаю.

15 вересня. Зупинилися в лісі на південний схід від села Попоротня. Води не було, довелось рити глибокі криниці і чекати, поки натече вода, щоб її зачерпнути і вилити у відро. Боєць Лопачов розповів: «Я сидів у криниці, відро стояло наверху майже повне. Думаю, наберу ще кварту та віднесу до кухні. Зачерпнув, піднімаюсь і... на мене дивиться вдячними очима худа шкапина, роняючи з рота краплі дорогоцінної вологи. Відро порожне».

16 вересня. Ліс кінчився. Перед нами поле. Ясна місячна ніч. Трава біла від морозу. Підійшли до річки Беседь між містечком Хотимськом і селом Киселівкою. Почалась переправа. Бійці швидко роздягаються і входять у воду, тримаючи пожитки в себе над головою. Шуму нема, тільки чути плескіт води та у хлопців цокотять зуби від холоду.

Два дні відпочили і почали готуватись до великої операції, яку нам пообіцяли. До бою поривається кожний партизан і дуже засмучується, коли чомусь йому відмовляють.

Гордіївська операція.

23 вересня 1942 року. Увечері група партизанів, чоловік до трьохсот, вийшла з табору, маючи завдання розгромити гарнізон районного центру Гордіївки. Крім того, передбачалося знищити спиртозавод у селищі Творишино. Командувати операцією призначили Попудренка.

На спиртозавод рушила рота Злинківського загону на чолі з Марковим. Основний удар по райцентру завдали перша і друга роти обласного загону. Кілька груп загону імені Щорса залягли край дороги.

До 4.00 підрозділи підійшли на вихідні позиції. Задзвеніла пилка, і телеграфні стовпи повалилися на землю. Зв'язок порушено.

Щорівці розійшлися по засадах. Лишалось ще дві години до початку операції, тому майже всі бійці розмістилися в придорожній канаві, щоб відпочити і хоч трохи сховатися від холодного осіннього вітру. Командири зібралися біля Попудренка, який давав останні вказівки.

Незабаром командири почали піднімати свої підрозділи, щоб стати в бойовий порядок. Всі, шулячись від холоду і намагаючись не шуміти, займали свої місця. На правому фланзі була перша рота, на лівому — друга. Витягнувшись у шеренгу, пішли, пильно вдивляючись у вулицю містечка.

О 6.00 ударив наш батальйонний міномет. Це був сигнал до атаки. Просвистіла міна, і ранкову тишу порушив різкий вибух. Всі кинулися до будинків. Ось тріснуло вікно, і з нього вискочив поліцай, пробіг трохи й повис на паркані, як одяг, що просушується.

Підбігли до будинку начальника поліції. Він у самій білизні з своєї квартири проскочив до квартири вчительки, звідти виплигнув через вікно. Вася крикнув: «Не стріляйте, я його дожену!» — і, незважаючи на свою грижу, кинувся з усіх сил за переляканим начальством. Поліцай був спійманий і тут же розстріляний.

Перша рота підійшла до комендатури. Фріци, сховавшись за цегляний гараж, почали перекидати через нього гранати, не даючи партизанам наблизитись.

Посунув справу Сєрьожа Мазєпов. Приловчившись, він убив німця, який метав гранати, і крикнув: «Хлопці, німці драпають... За мною! Бігом!..» І комендатура була захоплена.

Недобиті гітлерівці втекли до млина, де знайшли свою смерть.

Партизани увійшли в центр. Бій в основному припинився. Тільки по городах і околицях містечка партизани виловлювали поодиночі фріців і їхніх прислужників. Був спійманий також пузатий бургомістр.

Звільнили заарештованих. Серед них був учитель, який за наказом окупантів зібрав на районну нараду вчителів і там раптом завів патефон і почав ставити пластинки з радянськими піснями.

Населення, не чекаючи кінця бою, майже все вийшло на вулиці і жадібно розпитувало про фронт, про Червону Армію. Охоче допомагало нам виловлювати гітлерівців та поліцаїв. Один житель проткнув вилами німецького слідчого.

Тут нам показали німецьку листівку. В ній за голову Федорова обіцяли 50 гектарів доброї землі і 50 тисяч грошима. Крім того, сіль, сірники, необмежену кількість рому чи горілки на вибір. За живого чи мертвого — все одно. За Попудренка обіцяли тридцять тисяч грошима. За середній комсклад — по 10 тисяч, за рядового партизана — 5 тисяч і також сіль, гас, сірники.

Ми відкрили склади і роздали населенню сіль, сірники та багато іншого.

3 жовтня. Після операції відпочили добу і повернули назад. Противник з засади обстріляв нашу колону. Негайно розвернулася перша і друга роти обласного загону.

Запрацювали кулемети Авксентьева, Серьожа Мазепов влучно довбав противника з міномета. Гітлерівці, що були в засаді, покинувши сорок солдатів убитими і чотири палаючі автомашини, побігли.

З нашого боку втрати: двоє вбитих і троє поранених.

Швидко перейшли міст, а потім залізницю, пройшли через хутір Моколовський і зупинилися в таборі місцевого загону Шемякіна.

Тут простояли днів з десять. Народ відпочивав, веселився. Вечорами танцювали під гармонію, співали пісень. Відділ пропаганди підготував черговий номер живої газети.

Особливо всім сподобались частушки про бійця госпчастини Давидовича, який на операції поводився, як боягуз, а коли противник був знищений, збирав яйця і ловив курей.

Довго бійці наспівували:

Зяма йде,
Зяма йде,
Зяма курочку несе.

Перша і друга роти обласного загону ліквідували італійський гарнізон в селі Ботаєво. У італійців забрали багато вина, різного печива, цукерок та інших ласощів.

До нашого табору верхи приїхав чистенький, чепуристий італієць. Біля сідла виблискував нікельований кофейник. Цей злочасний кофейник принизив у наших очах італійця як воїна, хоч він і приїхав, щоб разом з нами воювати проти загарбників.

В цьому лісі прийшла до нас на чолі з Костею Лисенком група військовополонених в кількості 13 чоловік, що втекли з полону. Хлопці принесли з собою тринадцять гвинтівок і три ручних кулемети.

Незабаром ми залишили гостинний ліс. Пішли по маршруту: Осинка, В'юково, Садова, Коталіно, де знову форсували Іпуть. У селі Миколаївці нас зустріла партизанська застава.

Наздогнала загін група Балицького. Ми не бачилися з нашими кращими підривниками понад два місяці. В останній час не мали від них ніяких відомостей. Влаштували їм урочисту зустріч. Командири цілували кожного бійця по черзі і кожному піднесли французького вина, а тим, хто хотів, дали ще й спирт.

Хоробрий командир диверсантів у присутності всіх партизанів з'єднання прочитав рапорт:

«За час з 23 серпня по 25 жовтня диверсійною групою, що її було залишено за вашим завданням на залізницях Бахмач — Брянськ і Гомель — Чернігів, зроблено таке: 1. Вбито 1487 німецьких окупантів, з яких 327 офіцерів і один генерал; 2. Поранено 583; 3. Знищено дев'ять ворожих ешелонів: десять паровозів і 125 вагонів; 4. Припинено рух на цих магістралях загалом на 191 годину; 5. Підірвано на шосейних дорогах п'ять вантажних і одну легкову машину; 6. Страчено десять старост і поліцаїв».

3 листопада. Ліс, до якого ми прибули, зветься в народі Клетнянськими дачами. Розміри його досить значні. Тягнеться він суцільною смугою, з'єднуючись на півночі з Мухінським і на сході з Брянськими лісами. Відразу ж, як прибули, почали будувати землянки та інші підсобні споруди.

Крім нашого з'єднання в цих лісах розташувались численні загони, великі й малі. Загалом цей ліс являв собою гігантський партизанський табір. У всі боки розходились дороги і стежки до сусідніх загонів: Шемякіна, Шостакова, Опанасенка, Зибницького, Єрьоміна, Горбачова, Антоненка, Клетнянського районного, Мглинського районного та інших. Тисячі нескорених зібралися тут,

щоб мститися ненависному ворогові за зганьблену землю, за кров свого народу. Ця територія в кількясот квадратних кілометрів являла собою справжній партизанський край. Десятки сіл і селищ жили тут вільним життям радянських громадян, не відчуваючи гніту німецьких окупантів. Населення допомагало партизанам продовольством, теплим одягом, транспортними засобами.

В селі Коталіно працював водяний млин, що виробляв 300 пудів борошна на добу і обслуговував усі партизанські загони. У селі Миколаївці було організовано пункт обробки вовни. Жителі цих сіл охоче давали партизанам хліб, картоплю, сіно, молоко для поранених. У своїх хатах розміщували госпіталі. В свою чергу партизани охороняли труд і спокій радянських громадян, несли гарнізонну службу в усіх селах навколо лісу в радіусі 15—18 кілометрів.

Молодь навколишніх населених пунктів допомагала бійцям нести гарнізонну службу. Разом з бійцями-партизанами вона вартувала на заставах, у дозорах, секретах, виділяла провідників. Дівчата плели рукавиці, шили маскувальні халати.

Партизани доставляли в ці села газети, регулярно передавали зведення Радінформбюро, а коли налагодився зв'язок з Москвою, почали демонструвати кінокартини. Крім того, читали лекції кваліфіковані лектори, які прибули до нас з радянського тилу.

На полі поблизу Миколаївки був обладнаний аеродром для прийому літаків з посадкою. За наказом командування швидко розчистили площадку. Охорону аеродрому доручили другому взводу першої роти. За умовним сигналом кожної ночі на полі спалахували багаття.

10 листопада 1942 року. Має прибути перший літак з посадкою. Все для цього підготовлено. Об 11-й годині вечора почувся гул моторів. Ближче, ближче. В темряві вимальовується силует літака-гіганта. Кілька привітальних кругів — і величезна машина сідає на нашому аеродромі. Крики «ура!»

Радіють партизани. Льотчики охоче розповідають про Велику землю, Москву, про заводи й колгоспи. Частують партизанів цигарками.

В розпалі бесіди під'їздить командир з'єднання Герой Радянського Союзу Федоров.

Веселим поглядом озирає він присутніх.

— Ну,— каже він,— до побачення, бажаю успіху! — І швидко сходить по металевій драбинці до кабіни.

Бійці-партизани ходять навколо літака, розглядають його і гладять руками. Заревли мотори, ввімкнуте яскраве світло прожекторів. Літак здригнувся й побіг по білій гладі поля, потім легко відірвався від землі і, зробивши кілька прощальних кругів, узяв курс на схід.

* * *

Стрілець-радист втягнув драбинку, захлопнув дверцята. Я кинувся до вікна, але встиг тільки побачити, як майнуло багаття. Заревли мотори, застукав літак, підстрибуючи на горбках: аеродром все-таки був далеко не ідеальний. Ще кілька секунд — і стукіт припинився: ми відірвалися від землі.

Ми відірвалися від Малої, партизанської землі, і, якщо вірити льотчикам, через три години будемо на Великій землі — в Москві. Повірити в це дуже важко. Навіть тепер. Хоч літак уже в повітрі і відчувається, як холод висоти лізе за комір.

А втім, це не зовсім точно. Почуття, яке відчуваєш,— значно складніше. Тут змішалися радість і хлоп'яче завзяття в безглуздому поєднанні з задумливістю і навіть страхом.

Не страх перед можливістю катастрофи і смерті. Ні, страх перед тим, що не долетиш і ніякої Москви не буде. Все, що змальовуєш зараз в уяві, закривши очі: Красна площа, Великий театр, вулиця Горького, і як ти йдеш по ній, і як відчиняєш двері кабінету, а тобі назустріч підводиться з-за столу секретар ЦК, простягає руку... Все це поки що уява: страшно, що, може, це все і лишиться тільки уявою.

А зараз всього-на-всього дуже густа темрява за вікнами і тьмяне світло малесенької лампочки в кабіні. Чути притишені голоси товаришів. Хтось із них, торкаючись мого плеча, про щось запитує... Щось йому відповідаєш...

Приковує увагу фосфор циферблата, але не помічаєш, скільки минуло часу. Намагаєшся запам'ятати іншим разом, але, коли знову дивишся на циферблат, виявляється — вже забув, скільки було перед тим. Стає душно й водночас дуже холодно. Відчиняються дверцята

кабіни льотчиків. Другий пілот повідомляє, що летимо над лінією фронту.

Я зайшов до льотчиків. І раптом побачив фронт. Ми летимо на висоті чотирьох тисяч метрів. Ніч ясна, але зірок нема. Вірніше,— я їх не помітив: так багато яскравих вогнів виблискувало над землею. Гадаю, що радіус огляду був кілометрів сорок. Зелені, червоні, фіолетові, жовті ракети креслили темряву у всіх напрямках. По землі повзли в різні боки довгі промені... Я не одразу догадався, що це фари автомобілів. Почуття тривоги зникло. Його замінило захоплення. Ніколи я не бачив такого фейерверка. Мабуть, салют перемоги в Москві був іще яскравішим, але тоді ще ніхто з нас не бачив таких салютів і перемога була ще далекою.

Другий пілот прокричав мені щось на вухо, і в ту ж мить ліс променів піднявся в повітря. Стовпи прожекторного світла почали шарити навколо нас. Червоні шари лопались зовсім близько, трохи вище і ледь нижче. Шум моторів, люте виття і свист вітру заглушали всі звуки. Я досить довго розважався, дивлячись на ці червоні шари. І раптом зрозумів — це зенітні снаряди, це ж і є саме те, чого нам найбільше треба боятися.

Літак ішов на великій висоті. Холод став нестерпний. Я повернувся до пасажирської кабіни і став на коліна біля вікна.

Всі, крім тяжкопоранених, теж поприпадали до шибок. Згодом розриви стали рідшати. Ми ділилися враженнями. Дихалося легше: літак різко знижувався. Серце вже стукало не так швидко. М'язи боліли: увесь цей час я був у надзвичайному напруженні.

Минуло сорок хвилин. Знову відчинилися дверцята кабіни льотчиків, другий пілот повідомив, що наближаємося до Москви.

Аеродром був тьмяно освітлений. Незнайомі люди оточили нас. Мені тисли руки, я поцілував якогось вусака, потім обличчя тих, що зустрічали, розступились... Жінка у військовій формі простягла мені руку. Цілуватись вона, очевидно, не збиралася. Потиск руки її був різкий і сильний. Вона голосно відрекомендувалася:

— Підполковник Гризодубова.

Потім ми йшли лісовою, злегка засніженою алеєю. Розчинились двері... Яскраве світло, десятки білих століків і багато людей в комбінезонах і хутрянних курточ-

ках... Нам усі тисли руки. Ми їли, піднімали стопки, говорили, відповідали на безліч запитань, сміялися.

Це була їдальня льотчиків підмосковного аеродрому. Виявляється, тут в будь-який час доби кожний, хто прилітає з далекого рейсу, може пообідати.

О сьомій годині ранку підполковник Гризодубова повідомила нас, що можна відпочити. Приготовлені койки. Я спитав, як влаштовано наших поранених, хотів піти до них, але Гризодубова сказала, що вони в аеродромному госпіталі і всі сплять.

У маленькій кімнаті я роздягнувся, ліг між двома надзвичайно білими простирадлами. Ліг, прекрасно розуміючи, що не засну, але з насолодою випростався і вдихав свіжі пахощі чистої білизни. І раптом розсміявся. На стільці я побачив дивні «доспіхи»: велику шапку з червоною стрічкою, малярку-куртку з угорської цигейки, шкіряне пальто.

Все оце хвилину тому було на мені. Ось чому зараз так легко. Останнім часом я майже ніколи не знімав з себе оцієї «амуніції».

Товариш Гризодубова повідомила, що вона вже з'їдалася телефоном з готелем «Москва»,— там для нас приготували житло. Мають під'їхати за нами машини. Але машин не було. Ми лежали години дві, розмовляли. Потім Володін — він був москвичем і все тут знав — запропонував не чекати автомашин, а їхати електричкою.

Така ідея нам сподобалась. Ми швидко одяглись і, розпрощавшись з гостинними господарями аеродрому, пішли на станцію.

* * *

В поїзді спочатку було вільно. Одночасно з нами до вагона увійшли лише кілька жінок та школярів. Потім сів біля мене старий робітник.

Хлопчик років восьми вказував у наш бік пальцем. А потім, коли народ став прибувати, ми помітили на собі зацікавлені погляди. Першим звернувся до мене старий.

— Звідки ви, синку, такі?

— Які такі, папашо?

— Хто вас зрозуміє — по одежі наче й не солдати.

Замурзаний ремісник встав у розмову і дзвінким голосом сказав:

— Партизани.

— Як ти впізнав? — спитав його Яременко.

— Вуса, стрічки. Для кожної грамотної людини ясно. А бороди ви, певно, збрили, так?

Зав'язалася бесіда. За хвилину нас оточили. Ті, що входили на станціях, тислися до центру вагона. Ми стали об'єктом загальної уваги. Посипались запитання. Літня жінка крикнула через голови людей:

— А чи немає у вас там Морозова? Віктор Миколайович Морозов. По радію передавали, що служить у партизанському загоні, а де саме — не сказали.

Цікавилися абсолютно всім. Коли хто-небудь з наших хлопців починав говорити, у вагоні одразу затихали, як на лекції. Увага людей нас схвилювала і зворушила. Ми помітили, що в москвичів перебільшене уявлення про небезпеки, які загрожують партизанам. Коли ми намагалися розвіяти ці страхи, слухачі протестували:

— Це ви скромничаєте, знаємо...

Коли я сказав ремісникові, що хлопців його віку в нашому загоні більше двадцяти, він спочатку спалахнув.

— А можна до вас записатись, правда? Я б дуже хотів, у мене два брати на фронті, я б їм допоміг!

Навколо засміялись. Він зніяковів, ще дужче почервонів:

— Ні, я розумію, — сказав хлопчина, дивлячись у вікно, — треба бути зовсім іншим...

— Правильно, — підтвердив мій сусіда-старик. — Треба бути героєм. Партизани — це, брате мій, люди особливого гарту і витримки, ми з тобою мало каші їли.

Це, по суті, шкідливе уявлення про партизанів як про якихось чудо-богатирів навіювали газетні нарисовці і літератори. Я пізніше, прочитавши в Москві газети й журнали, побачив, що оповідання про партизанські подвиги здебільшого вигадані. Герої в них такі безмежно хоробрі і незвичайні, що навіть стає совісно, чому ти не такий. І, звичайно, рядовий читач думає: «Де там мені стати в ряд з такими сміливцями». Переборення страху — ось про що мало пишуть навіть тепер. А це і є найголовніше. Прикро було також, що в наших рядах

немає письменника, який міг би правдиво розповісти про те, як найзвичайнісінькі люди працюють і вчаться в лісах, як героїзм стає необхідністю, частиною загальної дисципліни й свідомості.

А ми теж дивувалися з усього, що бачили. Я, мабуть, не дуже делікатно розглядав худу, високу жінку в окулярах. На плечі вона тримала, як гвинтівку, лопату з прикріпленою до неї папкою для паперів; тасьми були зав'язані навколо держака. Посміхаючись, вона сказала:

— Ви так на мене дивитесь...

— Одверто кажучи, не на вас, а на лопату...

— Справді? Так, це, мабуть, повинно здаватися смішним з незвички. А ви погляньте навколо...

Я послухався її поради і тут тільки помітив, що лопати були в багатьох — загорнуті в ганчірки, в папір... І майже всі пасажирки — на колінах, за плечима або в руках — тримали наповнені мішки і кошики.

— Картопля — годувальниця, — серйозно пояснила молода робітниця. — Ми, товариші партизани, герої лопати... А що ви думаєте, — розпалившись, продовжувала вона, — чого сміятись? Тут, мабуть, кожний тією ж лопатою траншеї рив навколо Москви. А скільки ми піску на горища перетягли!

Прекрасною є здатність радянської людини — просто і сердечно розмовляти в усяких умовах. Десять-п'ятнадцять хвилин — і ми вже добре розуміли одне одного, і здавалось, що знайомі багато років.

— Шкода, що німецькі поїзди не ходять з такою швидкістю! — сказав Балабай.

І не тільки ми, майже всі пасажирки його зрозуміли й розсміялися.

— Ви, певно, привчили фріців їздити поволі! — з розумінням справи сказала провідниця вагона. — На такому ходу наскочити на міну — каша вийде, вірно, папаша? — звернулась вона до мене.

Я глянув на неї з цікавістю. Було їй на вигляд не менше тридцяти років.

— Рано ви мене в папаші...

— А скільки вам?

— Сорок.

— Та ну?! Не віряться щось... І ви, певно, не повірите, що мені двадцять два. Ось і маєте.

Вона весело розсміялася, а я за нею, і навколо всі почали всміхатися. Чому? Здавалося б, треба засмутитися.

— Такі вже ми, російські люди,— сказав старий, пояснюючи цим все.

Іхали ми досить довго. Мені захотілося курити, я скрутив цигарку й підвівся, щоб пройти до тамбура.

— Та вже добре,— озвалася провідниця,— ви гість, куріть тут, я контролеру, в крайньому разі, поясню.

Коли ми вийшли на Комсомольську площу, загальна увага примусила нас підтянутись. Ми й самі не помітили, як вишикувались і пішли в ногу. Так строєм і ввійшли в метро.

Через десять хвилин ми розцілувались із Строкачем, Корнійцем, Співаком, Старченком, Гречухою. Багато з керівних працівників ЦК КП(б)У і уряду України жили в той час в готелі «Москва». Потім Леонід Романович Корнієць з нагоди зустрічі організував урочистий сніданок.

Я слухав промови й тости, а з вулиці долітали дзвінки трамваїв, сирени автомашин...

— Слухайте, товариші! — несподівано вигукнув, перервавши загальну розмову, Балабай.— Та це ж наша рідна Москва! Адже ми в Москві. Давайте ж вип'ємо за Москву!

Після цього тосту шум знявся такий, що я вже, звичайно, не чув ні дзвінків, ні гудків.

Те, що розповіли Гречуха і Строкач, підготувало мене до зустрічі з відповідальними працівниками Центрального штабу партизанського руху. Багато питань, які я збирався задати, тепер відпали.

Розуміючи, як зайняті члени Комітету Оборони, я гадав, що зустрічі з ними будуть короткими і суворо офіційними. Тому написав свою доповідь і скорочував її кілька разів. З довгого списку запитань викинув більше половини.

В армії роти, полки, дивізії, фронти повсякчасно відчують сусідство інших рот, дивізій, фронтів, єдність не тільки мети, але й дій. Партизанські ж загони завжди відокремлені, завжди оточені ворогом, через це вони іноді навіть перебільшують свою самотність. Радіо і авіація — ось і все, що зв'язує їх з Великою землею, з армією. Нитки цього зв'язку легко рвуться, і тоді вже самотність здається повною.

В Центральному і Українському штабах я познайомився з висококваліфікованими офіцерами, які здійснювали повсякденний і оперативний зв'язок з найвіддаленішими партизанськими районами. Поговоривши з Строкачем і Пономаренком, я дізнався, що, коли ми втратили зв'язок з Москвою,—це було не тільки нашим нещастям.

У Москві хвилювалися не менше від нас. Розшуки були обопільними. Але ми тільки злегка попискували, коли знаходили радіоживлення, а Москва цілодобово надсилала в ефір тривожні сигнали.

Я довідався також, що інженери день у день думають над спеціальними видами партизанського озброєння, конструюють міни, глушители для вогнестрільної зброї.

Дізнався, що тисячі добровольців з усіх кінців країни надсилають сюди свої заяви, прохаючи, а деякі навіть вимагаючи відправити їх до партизанів. Ні, не тільки українці та білоруси, яким хотілося брати участь особисто в боротьбі за визволення рідних областей. Такі заяви надходили до Москви від людей майже всіх національностей СРСР.

Всі ці заяви в партизанських штабах систематизувались, люди, які їх надсилали, вивчались. І багатьох, дуже багатьох, після перевірки викликали до Москви.

Я дізнався, що є вже не одна школа, в яких цих добровольців навчають науці партизанської боротьби. Там готують радистів, підривників, командирів; там підвищують кваліфікацію льотчиків, які працюють на партизанських лініях.

Я довідався, нарешті, що в Москві є спеціальний партизанський госпіталь. Сотні наших товаришів по боротьбі у ворожому тилу вже вилікувались там і вилетіли назад, до своїх загонів...

Прямо скажу, в Москві моя партизанська самоповага значно підвищилась. Особливо після того, як товариші Пономаренко і Строкач показали нам деякі сумарні цифри. Познайомили нас з деякими загальними підсумками партизанської боротьби. Дух захоплювало від тих цифр. Публікувати їх, розуміється, поки що не слід було. Але мені дуже захотілося швидше побачитись з товаришами, розповісти в загонах, що таке насправді партизанський рух.

Саме так, розповісти партизанам, що таке партизанський рух. Про це вони знали дуже мало. Тільки те, що бачили або робили самі. Тим часом у Москві кожна людина, яка довідувалась, що я «звідти», задавала мені таке ж саме запитання: «Що таке партизанський рух? Розкажіть докладніше...»

12 листопада 1942 року мене прийняли відповідальні працівники Центрального штабу партизанського руху.

* * *

Я доповідав понад дві години. По суті, це була не доповідь, а жива, невимушена бесіда.

— Ви, очевидно, розумієте, що зараз на Волзі вирішується доля війни і що... в недалекому майбутньому фронт наблизиться до вас. Наступ Червоної Армії буде навальний. Думали ви над тим, як повинна змінитися ваша партизанська тактика в умовах широких наступальних дій Червоної Армії? Ваша допомога буде дуже потрібна Червоній Армії.

Мене підвели до стіни, майже цілком закритої шовковими шторами. Розсунувши їх і відкривши велику карту-десятикілометровку, покреслену кольоровими олівцями, показали райони, де змикаються Гомельська, Чернігівська та Орловська області, тобто райони наших дій. Я, певно, не зумів приховати свого здивування, коли побачив намічений синіми стрілками весь шлях нашого руху за останнє півріччя. Знаменно, що повідомлення, яке я тільки вчора зробив у штабі про наші дії найостаннішого часу, вже знайшло відбиток на цій карті.

— Близько до істини?.. Так ось, чи не гадаєте ви, що вам пора звідси вирушити в напрямку якогось великого залізничного вузла, осідлати його, стати там господарем і не пропускати на фронт ворожі ешелони?

Я не зміркував відразу, що відповісти. І в цей момент заговорив товариш Строкач:

— Думка Українського штабу — якомога швидше повернути з'єднання Федорова з Клетнянських лісів і направити на захід. Ви, між іншим, знаєте, товаришу Федоров, що Ковпак і Сабуров уже вийшли в рейд на захід?

Непогана справа. Тут близькість фронту буде вам заважати. Чи не краще б відійти трохи глибше? Там

менша концентрація німецьких військ... Вистачить у вас сил на великий рейд? Ми, звичайно, де в чому вам допоможемо... Добре, не відповідайте одразу, подумайте. Але тільки зважте, що час значно збільшити диверсійну діяльність. Це тепер головне, а ваше з'єднання має вже деякий досвід, адже так?

— Сорок ешелонів,— відповів я.

— Якими засобами ви користуєтесь? Де берете вибухівку?

— Ми одержували тол. Міни виготовляємо самі. Останнім часом вибухівку добуваємо з німецьких снарядів і авіабомб, які не вибухнули.

Я розповів деякі подробиці: як саме виплавляємо тол із снарядів, як полюємо за бомбами, що не вибухнули.

— Німці вчать своїх льотчиків прицільному бомбометанню і для цього посилають бомбити хутори, млини, маленькі, а часом і великі, населені пункти. Причому багато бомб чомусь не вибухають. Наші диверсанти, як тільки помітять ланку отаких «учнів», одразу мчать до населеного пункту «ловити бомби». Народ навіть сердиться на хлопців: «Ви,— кажуть,— чорти, радієте, мабуть, коли нас бомблять...» Радість, звичайно, невелика, але нам тол потрібний.

— Так ото просто в порядку навчання і бомблять? Навіть не за партизанські дії? Про такі факти потрібно писати, розповідати нашому народові, солдатам... Але перейдемо до справи: Отже, що потрібно вам для глибокого рейду? Ви вже обдумали це питання, згодні, що треба виходити?

Я, дійсно, вже прийняв таке рішення, але тільки не встиг його висловити. І я перелічив наші потреби. Просив якнайбільше автоматів, кулеметів, протитанкових рушниць, кілька гармат, кілька радіостанцій, похідні друкарні, папір. Розповів і про наші побутові потреби. Але якось так трапилось, що забув про вибухівку.

З мого боку це був прикрий промах. Тим більше прикрий, що важливість цієї галузі партизанської діяльності я цілком усвідомлював. Довелось виправдуватись.

— Обміркуйте, який обрати напрямок, продумайте маршрут.

І знову товариші з Центрального штабу повернулися до подробиць партизанського життя. Цікавилися тим, як організовано відпочинок бійців, харчування, як

працюють наші госпіталі. Особливо велику увагу приділяли зв'язку з населенням.

— Створюйте по шляху вашого пересування партизанські резерви і резерви Червоної Армії. Ви розумієте, про що йде мова? Враження, яке ви, проходячи, справите на народ, ваша пропагандистська і агітаційна робота підготують і вам, і нам тисячі помічників. Це важлива частина справи. Дуже важлива.

Прощаючись, Строкач спитав:

— Ви, певно, хочете зустрітися з родиною, поїдете до неї?

Я сказав, що поки що не зробив ніяких спроб зв'язку, бо не знаю навіть точної адреси. Але, якщо матиму час, звичайно, поїду.

— А може, краще привезти родину сюди, до вас? Справді, я організую цю справу. Відносно літака — розпоряджуся. Влаштує вас таке рішення, товаришу Федоров? От і добре... Готуйтеся до рейду. І нічого не забувайте.

На цьому ми розпрощались.

Через два дні на центральному аеродромі я зустрів дружину і трьох своїх дочок.

Вони запевняли, що, хоч я страшенно змінився і на мені був неможливий партизанський кожух, все ж впізнали мене ще з вікна літака. І ще говорили вони, що коли, вийшовши з машини, кинулись до мене, то права щока в мене нервово сіпалась.

Досі не знаю, чи варто їм вірити?

На засіданні ЦК КП(б)У я звітував про півторарічну роботу Чернігівського підпільного обкому і бойові дії нашого партизанського з'єднання. На цьому ж засіданні Центральний Комітет вирішив поділити наше з'єднання на два і одно з них послати у великий рейд на Західну Україну.

*Червень 1947 р.— липень 1948 р.
Херсон — Москва*

КНИГА ТРЕТЯ

КОВЕЛЬСЬКИЙ ВУЗОЛ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВПЕРЕД НА ЗАХІД!

На початку березня 1943 року мене й комісара з'єднання товариша Дружиніна викликали в ЦК КП(б)У. Бесіда наша була останньою, напутньою. Ми одержали наказ. У ньому просто, коротко, точно визначалися заздалегідь на багато місяців наші завдання.

Ось головні пункти наказу:

«Командирові з'єданого партизанського загону Герою Радянського Союзу товаришу Федорову, комісарові загону товаришу Дружиніну, замкомандира загону по розвідці товаришу Солоїду, товарищам Балицькому, Коваленку вилетіти в тил ворога і приземлитися в районі, де діють загони. Якщо не буде можливості для посадки літака, приземлитися на парашутах.

...Прибувши до місця постійної служби, почати підготовку загонів до рейду на території Правобережної України, для чого належить здійснити такі заходи:

а) сформувати загони з кращого складу, залишивши необхідних людей для роботи в Чернігівській області;

б) з тих людей, що залишаються для роботи в Чернігівській області, сформувати окремий партизанський загін під командуванням Попудренка М. М.

...Після закінчення формування об'єданому партизанському загоні під командуванням Героя Радянського Союзу товариша Федорова, комісара загону В. Дружиніна, начальника штабу загону товариша

Рванова. — виступити в рейд на територію Правобережної України., маючи в дальшому на меті вихід на територію Волинської області.

Основне завдання командування загонів — вивести загопи на правий берег до розлиття Дніпра.

...По прибутті загонів на територію Волинської області:

а) організувати систематичні аварії поїздів на залізничних магістралях Брест — Ковель — Луцьк та Хелм — Ковель і знищення живої сили та техніки противника на шосейній дорозі Брест — Ковель;

б) встановити зв'язок з партизанськими загонами, які діють на території Волинської області, для цього організувати висилку розвідгруп і однаків...;

в) провадити роботу по розкладанню націоналістичних формувань;

г) організувати самостійно діючі партизанські загопи».

І Дружинін, і я знали вже, що передбачається розбити наше з'єднання на дві групи. Знали ми також, що Український штаб партизанського руху пошле нас у рейд на Правобережну Україну. В бесіді зі мною Строкач рекомендував силами нашого з'єднання осідлати крупний залізничний вузол у ворожому тилу, стати там господарями і не пропускати до фронту ворожих ешелонів. Тепер ми повинні були приступити до виконання цього завдання. І, мушу визнати, тільки тепер я повністю усвідомив розмах і сміливість партизанського удару, що його організувала партія. Нас приймали в будинку ЦК партії на Старій площі. Був морозяний день, крижаний візерунок укрит шибки. На деревах бульвару, що тьмяно виднілися за вікнами, лежав шапками сніг.

— Прибудете,— пояснили нам,— і одразу ж у похід. Метеорологи пророкують ранню весну. Коли Дніпро скресне і розіллється, партизанськими засобами важко буде через нього перебиратись. Не гайте жодного дня. На вас, партизанів, партія покладає великі надії. Не тільки ви йдете у рейд,— дехто вже одержав, а дехто незабаром одержить накази, подібні до цього. До західного кордону нашої Батьківщини вийдуть цієї весни кілька великих з'єднань. Так що самотності не бійтеся. Рейди ці особливі, таких у партизанській практиці минулого не було. Можливо, навіть правильніше буде на-

звати це проривом нашої партизанської армії. В лісових і гірських районах, що межують з Польщею, Чехословаччиною, Румунією, утворюється величезний партизанський край. Це наш другий фронт. Настав час рушити цей фронт у наступ. Віднині партія і Головне командування не тільки враховують свої партизанські сили, які сприяють успіхові, але й включають їх в оперативний план генерального наступу.

Я глянув на Дружиніна. У виразі його обличчя помітив те саме, що відчував сам: «Так ось що означає цей наказ!»

Чи давно ми, партизанські командири й підпільники, не могли відповісти на питання: що таке наступ в наших умовах. Ми не знали — чи варто загонам заглиблюватися на територію, захоплену противником чи краще триматися ближче до фронту, щоб завжди мати можливість допомогти частинам Червоної Армії ударом з тилу. Нам була відома лише одна форма партизанського наступу: наскок. Партизанські загони, немов нічні бомбардувальники, прагнули завдати несподіваного удару, не вступаючи спеціально в бій з винищувачами ворога: Наскочити і відійти, сховатись до наступного удару. Наші пересування, наші рейди майже завжди були вимушеними. Ворог концентрував проти нас свої винищувальні, каральні частини — ми відходили, намацували місця з поганим захистом і знову били. Так діяли партизани Дениса Давидова, так діяли проти англійських окупантів бури, так діяли наші батьки — червоні партизани — в роки громадянської війни; від них одержали ми у спадщину цю тактику.

Але змінюється час — змінюється тактика.

Організованість, єдине командування — ось що стало характерним для партизанського руху наших днів. Партія очолила боротьбу народних мас на території, окупованій німецько-фашистськими загарбниками, і в перші ж місяці війни зуміла з'єднати розрізнені, розкидані великі й малі загони, що виникали з самої гущі народної, зуміла взяти до своїх рук керування ними. Тепер партія посилає кращі частини свого партизанського війська у наступ. Озброює їх новою технікою, ставить перед ними нове стратегічне завдання.

— Були ви коли-небудь у західних областях, товаришу Федоров? — спитали мене в ЦК.

— Ні.

— А ви, товаришу Дружинін? До війни ви працювали в Тернополі. Це добре. Ваш досвід допоможе розібратися в тамтешніх обставинах. У чернігівських загонах навряд чи знайдеться хоча б десяток людей, які добре знають Волинь, Ровенщину — всі ті місця, куди ви зараз ідете.

— Будемо залучати собі на допомогу населення,— сказав я.

— Абсолютно правильно. Але не в меншій мірі місцеve населення потребує вашої допомоги. Умови там дуже складні. Окупаційним властям вдалося із бульбівців, бандерівців та іншої наволочі створити націоналістичні формування. Ворог там почуває себе відносно спокійно. Ось чому через Ковельський залізничний вузол проходять щодоби на фронт близько сімдесяти ешелонів з боеприпасами, технікою і військовими частинами. Допомогти місцевим партизанам розширити бойові операції і разом з ними, спираючись на них, перепинити потік військових вантажів — ось у чому завдання... Бажаємо вам успіху, товариші...

* * *

У двох номерах готелю «Москва», де ми жили, по троху зібрався немалий арсенал зброї і боеприпасів. Стояв там і ящик з орденами та медалями. Верховна Рада довірила мені вручити їх нагородженим партизанам нашого з'єднання. Ні на хвилину не знімали ми охорони від дверей наших кімнат. Навіть прибиральницям був заборонений вхід. Підмітали самі. Взагалі навели партизанські порядки. Зате партизанів збиралось у нас багато. Приходили з партизанського госпіталю ті, що вже одужували, товариші з курсів, відряджені до Москви представники інших з'єднань. І траплялося так, що найбільш гомінливо було в наших кімнатах ночами. А втім, це зрозуміло. Ми звикли до нічних операцій, переходів під покровом темряви. Ніч — союзник партизанів. Місяць — партизанське сонце. А тут, у готелі,— зберемося після денних справ, тільки почнемо душевну розмову — стукіт у двері: «Тих, що в номері не живуть, просимо вийти!» А куди їм іти? Госпіталь на Ленінградському шосе, туди пішки йти не менше години. Нічних перепусток нам не дали. Доводилось пояснювати черго-

вим адміністраторам, що тут наша партизанська зона. Не балували ми чемністю адміністрацію готелю, що й говорити. Проте приймали нас завжди привітно і ставилися до нас з повагою.

Третього березня нам по телефону відповіли з аеродрому, що сьогодні нема чого й думати про виліт. Все-таки ми, навантаживши машини, виїхали до Моніна. Гадали в такий спосіб вплинути на командування дивізії. Але це не допомогло, і ми повернулися до готелю. А там уже в наших номерах влаштували генеральне прибирання.

Четвертого березня нам, зрештою, відповіли, що літак є і синоптики хоч і не дуже охоче, але все ж дозволили виліт. Ото було торжество! Нашвидку влаштували обід, розпрощались з дирекцією, помирилися з найзавзятішими охоронцями готельної дисципліни.

Ми розмістились у літаку, піднялися, зробили коло над Москвою і... знову сіли. Нам довго пояснювали, що кудись там «вторглося арктичне повітря», що «на трасі видимість не перевищує...» і т. д. і т. ін. Хіба це могло нас заспокоїти? Намагаючись бути стриманим, я спитав метеоролога:

— А можете ви, молодче, гарантувати, що таке саме арктичне повітря затримає розтавання криги на Дніпрі?

Метеоролог образився, сказав, що він не молодик. Це нічого не змінювало. Виліт знову відклали.

Нерви вже більше не витримували.

Але тут, при виході з аеродрому, трапився епізод, який повернув нам хороший настрій.

Було вже, мабуть, близько другої години ночі. На широкій, утоптаній доріжці між ялинами, що веде з аеродрому на шосе, три дівчини перегородили нам шлях. Вискочили з-за дерев, як партизани на гітлерівців.

— Дозвольте звернутись?

Усі троє у валяночках, у ватниках, підперезаних ремінцями, в теплих шапках із штучного хутра. Для повноти картини не вистачало їм автоматів та ще, можливо, червоних стрічок на шапках. Тут навкруги охорона і місяць світить,— як вони проникли? Боець комендантського взводу, що нас супроводжував, метнувся до них:

— Ви звідки?

Одна з дівчат відсторонила його рукою.

— Не заважайте, товаришу. Не вмієте охороняти, так тепер не втручайтесь!..— І потім до нас: — Ви, товариші, партизани? Вірно?

— Припустимо.

— Ми теж партизанки, познайомтесь, будь ласка: Олена Хворостіна, Шура Петрова, а я Суботіна Олександра.

— Виходить, значить, ви — керівник групи, начальник?

— Чому це?

— Так подруга ж ваша Шура, а ви Олександра, а як, пробачте, по батькові? Скажіть, прошу вас, уже разом, з якого загону? Щось я не чув про партизанів у цих лісах.

Наперед виступила друга дівчина, та сама, яку Суботіна назвала Шурую.

— Ми, товариші, дійсно партизанки, тільки майбутні. Нам стало відомо через її брата, — вона повела пальцем в бік високої Олександри, — що звідси часто вилітають партизани. Ми заяви вже писали... До ЦК комсомолу. Але поки що надійшла така відповідь, щоб спочатку одержати дозвіл низової фабричної організації. Хотіли поїхати в Москву, але, ви знаєте, працюємо зараз без вихідних. Нам секретар наш відмовила категорично тому, що ми ткалі. Але це ж несправедливо! Самі подумайте. Якби ми, наприклад, були чорноробами, тоді можна і на фронт, і в партизани. А якщо домоглися, вийшли вперед, тоді, значить, не рипатись. Ми готові до праці й оборони, у всіх трьох значки. І всі майже повнолітні. Мені вже сповнилось, а Олені в наступному місяці сповниться вісімнадцять.

— Стахановки? — спитав Дружинін.

— Ось і ви теж! Виходить, якщо стахановка, значить, не маєш права захищати Батьківщину? Тоді нам нічого не залишається — тільки писати до ЦК.

— А ви чому мовчите? — запитав я третю дівчину, вона зніяковіло відвернулася. — Що ж тут, у Моніно, тільки Олександри та Шури мають право голосу, а Олени повинні мовчати, так, чи що?

— Ну, говори, Оленко!

— Вона у нас соромлива.

— Зовсім я не соромлива, а нащо марно говорити? Не можуть вони вирішувати самі — брати чи ні. На те е

командування. Пішли, дівчата, додому! — І Олена круто повернулась, але нікуди не пішла.

— Чи бач,— зауважив один з наших супутників,— яка відлюдькувата знайшлася! До нас потрапиш — швидко обламаємо!

Олена відповіла через плече:

— Оце ви обламаєте? Либонь, самі вперше летите, все новеньке, зі складу. Певне, й партизанів ще не бачили. Вони, знаєте, які прилітають? В усьому німецькому або ось, як ми, у тілогрійках.

Олена глянула в мій бік і раптом запнулась. Я навіть не одразу зрозумів чому.

— Продовжуй, чого змовкла? — сказав я. І тут тільки зрозумів причину її замішання: у мене був розстібнутий кожушок.

Вона виструнчилась по команді «струнко» і продовжувала вже іншим тоном:

— Ви знаєте, товаришу партизан, Герой Радянського Союзу. Ось я вам хотіла показати... — Вона поспішно витягла з внутрішньої кишені тілогрійки комсомольський квиток в картонній оправі, вийняла з нього невеличку фотографію. — Гляньте, будь ласка, ви такого не знаєте?

Обличчя дівчини чудесно змінилося. В ньому відбилися і нетерпіння, і боязкість, і надія. Це була фотокартка нашого партизана Петі Смирнова, що по-геройському загинув місяць тому.

— Звідки у вас?

— Ви з ним були знайомі, так? Скажіть, не бійтесь, я вже одержала від друзів його... мені написали... він загинув...

— Брат? — спитав я.

— Ні, я з ним ніколи не бачилась. Ви не смійтеся, — майже вигукнула вона, хоч ніхто з нас не посміхався.

— Я уві сні дійсно часто з ним зустрічалася, ще й тепер трапляється. А так я від Петруся тільки два листи одержала, а потім від товаришів повідомлення, що загинув смертю хоробрих. І хочу, розумієте, ну, тобто не тільки помститись. Я хочу замінити його, ну, і таке інше, ось...

— А як же ви все-таки познайомились.

Олена не відповіла.

Маленька Шура сказала:

— Вона через посилку познайомилась. Ми в минулому році на Жовтневі свята відправляли свої подарунки партизанам. А він, тобто Петрусь, одержав її посилку, подякував і надіслав у листі своє фото — оцю ось, значить, карточку. А потім ми дізналися... бо Оленка часто плакала. І ми вирішили, що всі троє його замінимо. Одна не замінить, а троє зможемо... Розкажіть, будь ласка, якщо маєте право, про Петруся, який він був? Тільки у вас, мабуть, часу обмаль, так?

Ми підвезли дівчат на своїй машині до фабричного гуртожитку. Розказали їм, поки їхали, про Петю Смирнова, про його подвиги й геройську загибель. Виявилось, що молоді ткалі з Ногінська, і, щоб потрапити до аеродрому, вони пройшли понад двадцять кілометрів. Коли ми приїхали до їхньої домівки, вони розбудили й привели знайомитися з нами заспану, дуже милу дівчину. Вона виявилась секретарем комсомольської організації фабрики. Розібравши нарешті в чому річ, вона сказала:

— Дівчата справді давно просяться до партизанського загону. Але ж вони дівчата, а не дівчиська, повинні, здається, розуміти... Фабрика наша виробляє шинельне сукно, їх троє одягають сто бійців щоденно. І я проти. І буду до кінця, навіть перед ЦК комсомолу ставити питання рішуче: не пускати і виголосити догану за...

Вона раптом розгубилася, не могла вірно визначити, за що саме вимагатиме для них догани. Ми розсміялись, вона теж не стримала посмішки. Коли ж ми попрощалися і вже від'їхали метрів з двадцять, вона пустотливо крикнула нам услід:

— Чекайте, можливо, і я до вас прилечу!

За якусь хвилину ми вже мчали по шосе до Москви.

— Бачиш, Колю,— сказав я товаришеві, якого затримувала у Москві дружина.

— Бачу! — відповів він.

— Розумієш?

— Розумію.

Не знаю, чи пощастило чотирьом ткалям стати партизанками, чи вони до кінця війни одягали бійців Червоної Армії. Але не маю сумніву: і в тому, і в іншому разі свою справу вони робили добре.

Вилетіли наступного вечора. Годині о десятій перетнули лінію фронту. А коли підлетіли до Брянська,— побачили його освітленим. Чітко було видно — вокзал, ліхтарі паровозів, блискучі рейки. Видовище красиве, але свідчило воно про те, що у партизанів тут, очевидно, якісь невдачі. Адже ліс тягнеться до самого міста. З'явилася, звичайно, думка, що коли за шістдесят кілометрів від фронту ворог почуває себе так вільно, не дотримується світломаскування, то що ж робиться в районі Ковеля, куди нас посилає тепер партія! Там, у глибокому тилу, окупанти, певно, зовсім розперезалися...

Проте там, внизу, слухачі не дримали. Світло раптом скрізь погасло. В ту ж секунду в повітря підвелися прозорі мечі прожекторів. Наш літак пішов круто вгору, за густу смугу хмар. Вони освітлювались тепер знизу: великі плями каламутного світла блукали під ними... Раз по раз вискакували з-під хмар червоні спалахи зенітних снарядів. Так продовжувалось хвилини три. Потім літак занурився в суцільну темряву. Я зайшов до кабіни льотчиків. Вона освітлювалась маленькими лампочками численних приладів. Працював автопілот. Командир корабля кричав щось на вухо другому пілоту, одчайдушно при цьому жестикулюючи. На мене не звернули уваги. Включили фари. Це нічого не змінило: спереду — суцільна біла маса. Літак трохи знизився, тоді став помітним рухливий лапатий сніг, міріади сніжинок, більше нічого.

«Як ведуть вони машину, як орієнтуються?» — думав я. Почуття глибокої поваги, мало не захвату, охопило мене. Які люди! Ми, партизани, правда, частенько їх лаяли потроху. Неточно скинуть вантаж або, ще гірше, парашутистів. А скільки ночей вартували ми даремно біля багать, чекаючи їх. Та яка потрібна майстерність, яка потрібна сміливість, щоб летіти вночі (тільки вночі), у негоду, визначити правильно точку приземлення, сісти на погано підготовлений партизанський аеродром!

Досить велика група льотчиків, переважно цивільної авіації, спеціалізувалася в час війни на польотах до партизанів. Вони доставляли боеприпаси, зброю, продовольство, медикаменти. Вони привозили до нас нових товаришів, забирали від нас поранених. Скільки разів

вони виручали нас в останню хвилину, як то було в ніч на 23 березня 1942 року.

Командир корабля підвівся, побачив мене і дуже здивувався: «Що це,— мовляв,— ви куди забрались?!» Я поспішно відступив до дверей. Командир, величезний, закутаний в хутра так, що нічого, крім очей, не було видно, зупинив мене, поклав руку мені на плече, притиснув. Я сів на якийсь ящик. Він — поряд. Тільки-но я, почувавши свою ірвину, хотів сказати, що інші льотчики не були такими суворими, дозволяли входити до них, як командир нахилився до мого вуха і промовив одне лише слово:

— Назад...

Я не зрозумів, знизав плечима. Він повторив:

— Назад, до Москви. Сигналів все одно не побачимо.

І цю людину я тільки що підносив до небес, називав її у думці героєм, захоплювався її мужністю, майстерністю!.. Я підвівся. Сказав теж одне тільки слово:

— Ні!

— Тобто як це «ні»? Хто тут командир?

— Я командир партизанського з'єднання, і мені наказано... Та чи знаєте ви, що вже три дні тому ми повинні були... Словом, я не зобов'язаний вас інформувати, навіть не маю права. Ваша справа виконувати наказ. Не видно сигналів посадки — викинемося на парашутах.

— Ми вже п'ятнадцять хвилин кружляємо над ціллю. Не видно багать, не видно ракет. Сніг. Ви розумієте, що це таке? Тут нема ніякого командира, крім мене. Порядок вам відомий? Я міг вам і не говорити, дізналися б у Москві.

— Ви кажете — кружляємо над ціллю. Звідки ви знаєте?

— На те є розрахунок і прилади.

— Прекрасно. Будемо стрибати! — І я підвівся, щоб віддати наказ своїм товаришам. — Вантажі потім скинете, — сказав я командирові.

— Ви не відкриєте дверці. Припиніть!

Мене охопила лютя. Так і хотілося крикнути: «Боягуз! Нікчема!» — або вилаятись ще міцніше, хотілося відштовхнути його. Але все ж я стримався, пішов до пасажирської кабіни.

Літак зробив різкий віраж. Ясно було, що він повертає, лягаючи на зворотний курс. Ми знову летимо до

Москви. Це був перший і єдиний випадок у моєму житті, коли я не хотів до Москви. Уявив собі, яку гримасу зробить директор готелю. «Ой, ви знову повернулися...» Та не це, звичайно, було головне. Я переконував себе: нічого, мовляв, не поробиш, доводиться скоритись, не здійсмати ж бунту проти командира корабля. Намагався думати про інше, але думки поверталися все до того ж. Ну як же! Під нами, на шістсот метрів нижче, сидять, вартують коло багать, прислухаються наші партизани. Сидить, мабуть, біля вогнища Микола Микитович Попудренко і Новиков з ним, і Рванов. І надав же мені чорт радиувати їм, що везу нагороди. Там уже, певне, хвилюються. Листів так само ждуть: ось він, поряд зі мною, мішок з листами для наших хлопців. Та це не біда, потерплять, гірше, що падає лапатий сніг. Я хоч і не метеоролог, але теж розумію — мороз зменшується. Де гарантія, що завтра не потеплішає ще більше? «Якщо скресне Дніпро,— попереджали в ЦК,— ви ризикуєте не виконати завдання. Поспішайте, не втрачайте жодного дня!» І тут раптом сяйнула нова думка. Я схопився. Як можна було раніше про це не подумати! Підійшов до носової частини, постукав до льотчиків. Вийшов командир.

— Ну, що? — він не дивився мені в очі, мабуть, дуже я його образив.

У кількох словах, не розкриваючи, розуміється, секретних відомостей, я пояснив суть справи. Потім плеснув себе по лівій стороні грудей, по тому місцю, де лежали в мене під кожушкою складені вчетверо листки наказу.

— Ось тут... Розстебніть шолом, товаришу командир корабля. Підсуньтеся ближче, не можу голосно... Тут у мене лежить наказ... Ви ж самі повідомили, що дме південно-західний вітер. Зрозумійте, якщо Дніпро скресне...

Льотчик покликав до себе штурмана, почав з ним про щось гаряче сперечатися. Потім дав розпорядження другому пілоту й стрільцеві-радисту і, повернувшись до мене, сказав:

— Ми зробимо ще одну спробу. Інструкція забороняє знижуватись до такої висоти в нічних умовах. Підемо на ризик. Якщо зачепимося пузом за дерева... самі розумієте.

Я хитнув головою на знак того, що все зрозумів і згодний. Почалися розшуки. Ми робили широкі кола, поступово знижуючись, вимкнули фари. Але як не напружували зір, ніде ні вогника. Вітер посилювався з кожною хвилиною. Важка машина тремтіла, скрипіла, провалювалась у повітряні ями. Альтиметр показував уже стометрову висоту — стрілка пішла ще нижче. Раптом щось майнуло. Зелена, розпливчата пляма прорізала снігову пелену. Ракета, друга. А з висоти у п'ятдесят метрів ми вже побачили і умовний малюнок з партизанських багать.

Я крикнув товаришам:

— Приготуватись до стрибків!

Командир корабля поклав мені руку на плече.

— Відставити! З такої висоти плигати не можна, будемо сідати.

Машина розвернулася проти вітру і пішла на посадку. Видно було, як біжать до багать партизани, махають руками, шапками, зеленим гіллям.

Ми приземлились благополучно.

* * *

Більш як місяць провели ми з Дружиніним у відрядженні. З'єднання відійшло за цей час з Орловської землі, повернулося на Чернігівщину, в Єлінські ліси. Багато відбулося подій. Ми хоч і перехвилювались, і смертельно втомилися, та лягти відпочити навіть і не подумали. Про наказ поки що мовчали. Вирішили з Дружиніним, що, коли одразу про нього повідомити, — товаришам буде вже не до розповідей. Але і Попудренко, і Рванов, і Новиков з якихось прикмет дізналися, що ми привезли важливий наказ.

Є вираз: «Новини в повітрі лінуть» — тобто вже чувається, що не може бути по-старому, повинні відбутися важливі зміни. І тут ось так само. Товариші відчували, що командир з комісаром обов'язково привезуть з Москви наказ, який змінить усе їхнє життя. Передчуття великих змін виникло, звичайно, небезпідставно. Всі знали, що Червона Армія здійснила за зиму ряд великих наступальних операцій. Після розгрому на Волзі гітлерівці покотилися під навальним тиском наших дивізій назад. Увесь Північний Кавказ і вже багато міст України визволено. Значить, скоро кінець партизансько-

му способу боротьби. Можливо, потрібно зібрати партизанський кулак і вдарити з цього боку, щоб прискорити з'єднання з Червоною Армією?

З'єднатися, жити одним життям з усією нашою Радянською державою, вільно переписуватися з рідними, а може, якщо дадуть відпустку, і побачитися з дружиною, матір'ю, братами, друзями. Адже небагатьом так пощастило, як мені. Тисячі партизанів з перших днів війни не тільки не бачили своїх близьких, але й по пошті не могли зв'язатися. Війна розкидала сім'ї. Той в евакуації, другий в армії, третій затримався на окупованій землі, четвертий загинув; дізнатися б, швидше дізнатися...

Десятки партизанів товпились біля штабної землянки. Командири загонів, політруки — ті вже давно ввійшли. Привітаються і одійдуть набік, сядуть чи навіть стоячи слухають — тільки б не пропустити чогось важливого.

— Олексію Федоровичу, Володимире Миколайовичу, не мучте!

Все-таки раніше, ніж повідомити про наказ, я зажадав, щоб доповіли хоча б про головні події у з'єднанні.

Попудренко почав:

— По-перше, зустрілися з Лисенком...

— Тобто як це зустрілись? Не розумію. Можна подумати, що у Лисенка цілий загін...

— Так воно, Олексію Федоровичу, і є. Він тут, на Чернігівщині, поки ми ходили в Орловську область, теж не гаяв часу. Коли розвідники доповіли, що в Єлінських лісах діє загін імені Щорса під командуванням якогось Лисенка, я, звичайно, збагнув, що це наш Федір Ілліч. Думав, доведеться його з партії виключити. А деякі товариші вимагали навіть розстрілу...

Лисенко був у нас командиром роти. В серпні минулого року, коли нас оточили значні сили карателів, його рота виявилась одрізаною від наших головних сил. Пізніше тільки частині його людей пощастило пробитися до нас. З їхніх розповідей виходило, що Лисенко розгубився, запаникував і розпустив на дрібні групи всю роту. З того часу в нас його вважали мало не зрадником.

— Уявіть, Олексію Федоровичу, — продовжував Попудренко, — Лисенко тут без нас таку розгорнув діяльність, що його не те, що карати — нагороджувати треба.

З ним відбилася тоді од нас група понад п'ятдесят чоловік. А ми зустріли загін у триста п'ятдесят бійців з кулеметами, гарматами. Вони тут за цей час провели десятки операцій. Ми остаточного рішення не виносили, чекали на вас і на Володимира Миколайовича. Але я так вважаю, що його загін належить прийняти назад. Яка ваша думка?

Я довго не відповідав. Замислився. Перезирнувся з Дружиніним. Він мене зрозумів. Коли б Попудренко знав про що ми думаємо! У Москві, як тільки я дізнався, що наше з'єднання буде розділене, що на Чернігівщині залишиться менша його частина, я сумнівався, чи витримають? З наближенням фронту, природно, збільшується і насиченість всього прифронтового району ворожими військами. У глибокому тилу ворога діють проти партизанів спеціальні каральні частини й авіація. А тут і відступаючі німецькі частини, і прибуваюче поповнення намагатимуться ліквідувати партизанів. Але те, що вийшло з групою Лисенка, показало мені ще й іншу, досить важливу сторону справи, заспокоїло і порадувало.

— Та ось і сам Лисенко,— сказав Попудренко. Дійсно, біля дверей нерішуче переминався наш старий товариш. Я пішов йому назустріч. Ми розцілувались, як заведено у партизанів після довгої розлуки. Він, звичайно, зрозумів, що це добрий знак. Із зрадниками і боягузами не цілуються. Так само сердечно привітався з ним і Дружинін.

— Скільки вже у вас бійців? Кажуть, понад триста? Це вірно?

— Триста сімдесят два, Олексію Федоровичу. Буде потрібно,— ще знайдемо. Багато хто проситься до заго-ну. Валом ідуть.

У цьому й було головне. Наступ Червоної Армії запалював народ, активізував. У легенду про непереможність німецько-фашистських військ не вірили тепер навіть старі баби. І вони гнали своїх стариків до партизанів: «Іди допомагай, щоб швидше прийшли наші визволителі!»

Ті, що раніше ховались по кутках, вичікуючи та роздумуючи, знаходили тепер в собі мужність, шукали зброю, йшли до партизанів.

— Поліцаї цілими табунами перебігають до нас,— повідомив Рванов.

— І без поліцаїв обійдемось!

— Треба приймати,— сказав Дружинін.— Адже в листівках ми закликаємо їх переходити на наш бік..

Було ясно, що, коли ми залишимо тут з Попудренком чоловік п'ятсот, загін цей зростатиме, як ніколи.

Розповіли товариші також і про найбільш значні бойові операції, проведені в час нашої відсутності. Найцікавішим був вдалий наскок на корюківський гарнізон. Не забували наші партизани це містечко.

— Дозвольте...— перебив розповідач Попудренко.— Товаришу Федоров, про це треба докладно, а вже шоста година ранку. Моя думка — розповіді відкласти, а зараз почати засідання обкому.

Так і зробили.

* * *

І ось раннього березневого ранку в старій партизанській землянці залишилося кілька чоловік — члени Чернігівського підпільного обкому, начальник штабу, двоє чи троє командирів. Ще хвилину тому вони перемовлялись між собою, перебивали один одного, та й за дверима неабияк гомоніли. Але варто було мені витягти з планшета, покласти біля лампи, розглядити долонею аркуші наказу, як запанувала одразу мертва тиша.

Мимоволі пригадався мені липневий вечір 1941 року, коли отак само зібрались у моєму кабінеті члени бюро обкому. Я тоді тільки-но повернувся з Києва. Війна лише почалась. Я привіз директиву — створювати підпілля, організовувати партизанські загони. Двадцять місяців відділяли нас зараз від того засідання обкому. Двадцять місяців найтяжчої війни, яку довелося будь-коли вести нашому народові. І майже увесь цей час товариші, які зараз почують наказ, боролись у ворожому тилу.

Ось сидить просто переді мною Микола Микитович Попудренко. У той далекий пам'ятний вечір він першим підвів руку, коли я спитав, хто дає згоду залишитися у ворожому тилу. Семен Михайлович Новиков — він теж був тоді серед нас, — і Василь Логвинович Капранов, і Василь Омелянович Яременко, і Петрик. Директива, яку дала нам тоді партія, — виконана. Партизанські загони створені і вже чимало зробили, організовані обкомом підпільні організації міст і сіл діють.

І от знову, як тоді, привіз я товаришам директиву Центрального Комітету нашої партії...

— Що це ти зволікаєш, Олексію Федоровичу? — спитав Попудренко.— А то давай, я прочитаю.— І він потягнувся до наказу.

— Зажди, Миколо Микитовичу... Раніше, ніж почати, хочу тебе, і Василя Логвиновича, і товариша Короткова — всіх, хто залишається, попередити: новий склад Чернігівського обкому і керівних командирів призначив Центральний Комітет. Все. Тепер читаю.

І я прочитав наказ.

Хвилини зо дві всі мовчали. Попудренко рвучко підвівся, махнув рукою, знову сів. Обличчя почервоніло. Причина його хвилювання була мені зрозумілою. Тому я його і попередив. Звичайно, йому, з його темпераментом, з його постійним тяжінням до ризику, до наступальних дій, захотілося піти в рейд, хоч він і розумів, що, призначаючи його командиром загону, який лишається, і секретарем Чернігівського обкому, партія виявляє йому величезне довір'я. Адже не на відпочинок тут їх залишали.

— Миколо Микитовичу,— почав Дружинін,— ЦК, як бачиш, залишає корінних чернігівців. Як тільки підійде Червона Армія, область буде визволена,— кому доручити відновлення радянських організацій? Хто краще за тебе, Новикова, Капранова, Короткова знає людей, тутешні місця, обстановку?..

— Ти що, не вже взявся мене агітувати? — перебив Дружиніна Микола Микитович.— Що таке наказ — мені відомо. Не захотіли мене брати... Мовчу, мовчу... Гаяти час нічого. Будемо ділитися. Товаришу Рванов! Ой ні, Рванов з тобою йде. Хто ж у мене тепер буде начальником штабу?... Давайте так, товариші,— розсядемося по різних боках столу і почнемо суперечку.

Я розсміявся, але, очевидно, Попудренкові було не до жартів.

— Пересідайте, товариші!..— Він підбіг до дверей, крикнув комусь: — Виклич Василя Ростального!

— Які можуть бути суперечки? — сказав я.

— Як це які? Ні, сперечатися я буду! Я з тобою, товаришу Федоров, за кожную людину, за кожний кулемет битимусь. Я тобі жодного автомата без суперечки не віддам. Ти чого на наказ киваєш? Ніхто його порушувати не збирається. Але мої німці не гірші твоїх. Тво-

їх, ти вважаєш, треба бити з автоматичної зброї, а моїх можна і просто з гвинтівок? Та мій прифронтовий німець, якщо хочеш знати, вимагає потрійної щільності вогню!

Знаючи його відхідливий характер, ми з Дружиніним і Рвановим мовчки сіли за складання наказу по з'єднанню. Виходити в рейд вирішили не пізніше як через три дні. Роботи передбачалося багато. Суперечки, розподілення майна, розподілення людей — це хоч і забере час, але головне тепер в іншому. Треба готувати сани, перековувати коней, запасатися фуражем. Бійцям, хоч ми і прийняли рішення всіх посадити на сани (поки не форсуємо Дніпра — жодного пішого), треба теж перевірити одяг, взуття.

Попудренко, заспокоївшись трохи, підсів до нас.

— Коней, біс з вами, беріть найкращих...— Я позирнув на нього з вдячністю. В його очах раптом заблищали сльози.— Ой Олексію Федоровичу, значить, назавжди розлучаємось!

— Покинь біду накликає! Чому назавжди,— до перемоги!

— Я так і кажу — до кінця війни,— тобто воювати разом більше не будемо. Добре,— перебив він самого себе,— досить, наказ нам треба писати разом. Взяти на облік кожну людину й усе інше.

Наказ ми писали до вечора. Хоч і стримувався Микола Микитович, хоч і намагався бути великодушним, але раз по раз зривався на ноги, хапаючись за голову:

— По живому м'ясу ріжете. Не віддам Авксентьева! Балицький повинен лишитися... Дарма, що його згадано в наказі. Там сказано, щоб він з вами разом вилетів з Москви, а відносно рейду нема нічого. Ви гадаєте, ми тут поїзди не будемо висаджувати в повітря! Ви його спитайте, він і сам, я певний, захоче лишитись. Залишаєшся, Гришо? — Балицький заперечливо похитав головою.— Он як? Значить, дружба руйнується?!

В тому, що Балицький хотів іти в рейд на захід, не було нічого дивного. Знаючи, що нам доведеться розгорнути на комунікаціях противника підривну роботу нечуваних масштабів, Балицький, Клоков, Павлов, Вася Коробко — взагалі всі наші підривники вимагали, щоб їх узяли в рейд. Інша справа — рядові бійці. Я, між іншим, вважав, що багатьом із них не захочеться залишати рідних країв. Наказові підкоряться, а в душі будуть проти.

Де там! Величезна більшість партизанів,— а серед них і жінки, і старики, і підлітки,— почали напосідати на мене, Дружиніна і Рванова. Просто відбою не було. Довелось спеціально оголосити, що заяв розглядати не будемо.

Загальний наказ я зачитав на мітингу, де зібралось все з'єднання — понад дві з половиною тисячі чоловік.

Спочатку вишикувались у кілька рядів на великій засніженій галявині. В урочистій обстановці я вручив Миколі Микитовичу від імені ЦК КП(б)У прапор Чернігівського обкому. Приймаючи його, він опустився на коліно, поцілував його край. Після цієї церемонії я вручав нагородженим ордени від імені Верховної Ради СРСР. Ряди на деякий час порушилися. Товариші вітали одного, обіймали, цілували. Потім знову настанала сувора тиша. Дружинін зачитав наказ про поділ з'єднання і про вихід у рейд таких-то і таких підрозділів. Багато товаришів, які стояли поряд, дізналися, що через кілька днів розлучаються. Після команди «вільно» гомін зчинився неймовірний.

З цього ж моменту і почалось паломництво.

— Візьміть мене, товаришу Федоров, Олексію Федоровичу,— просився Горілий,— Сергій Мазепов іде, а ми ж із ним друзі!

— Ну, якщо вже ви такі нерозлучні друзі, нехай він залишиться з тобою. Микола Микитович не заперечуватиме.

Але Мазепов не погодився.

Однак деякі прохання довелось задовольнити. Ось, наприклад, була у нас дуже хороша медична сестра і розвідниця Нонна Погуляйло. Вона повинна була залишитись у Попудренка разом з своєю ротою. Приходить до мене:

— Знайдіть час, хоч дві хвилини, для секретної розмови.

— Знаємо ми ці секрети. Наказ чула?

— Олексію Федоровичу, відійдемо на хвилинку. Я вам поясню, і ви погодитесь.

— Так уже й погоджусь...— Але я все-таки одійшов набік. Дивлюсь, наближається до нас Авксентьев.— Зажди,— кажу.— У мене тут з Нонною сердечна розмова.

— Йому, Олексію Федоровичу, можна,— сказала раптом Нонна і вся так і зашарілася.

— Знаєте, друзі, мені ваш секрет зрозумілий. Тільки це що у вас, так, між іншим, чи серйозно?

Клянуться, що люблять одне одного вже давно.

— Як до першого загсу дійдемо, товаришу командир, просимо разом з нами — свідком, чи — як це? — весільним батьком...

— Добре, скажи, щоб записали. Але з умовою — весілля не приховувати. Як через Дніпро перейдемо — оголошу всім і відкриємо танці.

Хоч і співається в пісні: «...Йй в іншу сторону», — проте ми, якщо це справі не заважало, намагалися не розлучати люблячі серця. Складаючи наказ, ми призначали членів одної родини до одного загону. Партизанський загін все-таки не армійська частина. Адже у нас було немало родин. Батько з синами — Ковтуни, Глазок з синами й дочкою, Пастушенко з дружиною, сім'я Олійника: чоловік, дружина, дочка й син. Але саме в цьому останньому випадку трапилася досить дивна річ. Ми передбачали залишити всіх чотирьох у загоні Попудренка. Але спочатку син почав дуже гаряче проситися в рейд. Його взяли, заручившись дозволом батьків, а потім і сама Марія Андріївна не захотіла лишатися...

Марія Андріївна Олійник, сорокалітня жінка, була у нас куховаркою при штабі. Годувала добре, смачно, уміла якось викручуватись і в голодні дні. Розлучалися ми з нею неохоче. Була вона до того ж людиною небоягузливою, без наказу поста свого ніколи не залишала. Нехай навіть бій близько — вона буде чистити картоплю, варити обід. Правда, характер у неї з роками псувався, часто бурчала на всіх нас, а на чоловіка іноді й покрикувала. Але жили вони добре, дружно.

Як же я здивувався, коли вже в поході мені повідомляють — Марія Андріївна з нами.

— Як так? Адже їй було наказано лишитись у Попудренка.

Виявляється, вона побігла за останніми саньми, скочила в них на ходу. Спробували її зштовхнути, так вона мало не почала битися. Дізнався я про це пізно. Відсилати назад? Одна не дійде, а давати групу провідників — уже занадто. Оголосили їй догану, але доказана допустили. Навіть, признатися, зраділи.

Після війни Марія Андріївна знайшла в Чернігові свого чоловіка й дочку.

Не тільки люди, коні теж знайшлись уперті. Мій верховий кінь Адам двічі зривався з припону, підходив до мене і всім своїм виглядом показував, що залишатися тут не має наміру. Він дивився на мене з докором, немовби бажаючи сказати: «Я понад рік служив тобі вірою і правдою, не раз виручав з біди, а тепер ти хочеш мене покинути!»

Насправді ж покидати його я не хотів. За кілька днів до виходу в рейд Адам поранив ногу і трохи цуктильгав. Тільки через це довелося прийняти рішення не брати його з собою.

Мерин Адам, великий, темно-коричневий, з світлою підпалиною вздовж морди, запам'ятався мені на все життя. З кіньми в юнацтві я частенько мав справу. Траплялося мені бачити розумних, відданих своєму господареві, терплячих, витривалих коней. Читав я теж немало про цих друзів людини. Але такий екземпляр, як Адам, трапився мені зперше.

Наші господарники одержали його в колгоспі імені Кірова Малодівицького району Чернігівської області. Там виконував він звичайну роботу. Возили ним ліс, гній, загалом усе, що було потрібно. А у нас він виявив дивовижні якості. Здавалося, його довгий час дресирували спеціально для служби в партизанському загоні.

Він був спокійний, врівноважений, обережний і в той же час дуже спритний. Дізнавшись про ці якості, на початку минулого року я взяв його собі і з того часу з ним не розлучався.

В болотах, де багато коней провалювались, а інші топилися, Адам умів вибрати міцні купини. Раніше, ніж плигнути, він витягав шию, обнюхував чи розглядав найуважніше купину. І ніколи не помилявся. Тому, коли йшли через болота, на Адама нав'ючували найцінніший вантаж — штабні документи, сіль, сірники, медикаменти.

Повертаючись з якої-небудь поїздки до загону, я відпускав поводи і міг спокійно дрімати — Адам дорогу знайде. Спочатку я гадав, що він орієнтується за допомогою нюху. Але траплялися випадки, коли ми вирушали по сухій землі, а поверталися по снігу, який щойно випав. Все одно Адам безпомилково йшов «додому».

Він був сильний і дуже витривалий. Риссю жодний

кінь не міг його обігнати. Одною з дорогоцінних його якостей була також невибагливість до їжі та здатність до тривалих голодувань. Взимку він відкопував собі з-під снігу траву. Коли ж не було ні трави, ні вівса, ні сіна, Адам їв березові гілочки. А бувало, що й цього не можна було дістати — тоді він обгризав кору осичин.

Щоранку, в час снідання, Адам підходив до штабного намету, викликаючи мене характерним тихим іржанням: вимагав частування. Я виносив йому шматок хліба чи грудочку цукру. Він з'їдав і з гідністю відходив. Прив'язували його дуже рідко. Тільки в тих випадках, коли треба було, щоб він не йшов за мною. Взагалі ж Адам користувався повною свободою. Розгулював по табору, міг зйти на кілометр чи два в ліс. Усі до цього звикли. Знали, що Адам не відстане, не загубиться.

Взимку, якщо підходили до річки чи прорубували ополонку в замерзлому болотяному озерці, — коні ждали, поки люди спочатку самі нап'ються, а потім дістануть відрами воду і принесуть їм. Адам підійде, просуне між людьми свою морду, стане на коліна і п'є. Спочатку його відштовхували, а потім звикли. Знали, що Адама однаково не відженеш. Якщо його стукнути, він підійде до мене скаржитись: немов собака, тягне до місця пригоди.

Вдачі він був спокійної. Ніколи нікого не вкусив, не хвицнув. Мій коновод, Микола Дельнов, на привалах, коли було холодно, лягав поряд з Адамом, пригортався до його живота. І Адам ні разу не вдарив, не подряпав копитом. Але інші партизани часто ображались на Адама за його пустування й крадіжки.

Не дай боже залишити на багатті казанок з юшкою, а самому кудись піти. Адам уже тут як тут. Ударом копита зіб'є казанок з багаття чи з рогатини, обнюхає вилиту рідину, а коли знайде картоплю — викачає її по траві чи по снігу і з насолодою з'їсть. Коли ж побачить, що наближається хазяїн, — втече і стане осторонь, наче він ні до чого не причетний.

Що особливо було цінним в Адама — він ніколи не панікував у бою. Блискавично визначав, з якого боку стріляють, де свої і де ворог. Якщо був без вершника — одразу ж лягав і намагався схватитися за деревом чи куліною. Був такий випадок. Коней привели до болота на водопій. З протилежного боку хортистька розвідка відкрила вогонь. Кілька коней було забито. Адам повернув

з такою швидкістю, що сідло сповзло на живіт. Прибіг до колони, розшукав штабного воза, спинився біля нього й увесь тремтить. На його шляху возів було багато, але біля них він не зупинився, підбіг до свого, як до рідного дому.

І ще випадок. Якось наскочили фашисти на хвіст колони. Партизани — з саней і до лісу, сховалися за деревами, відстрілюються. Адам був запряжений в сани. Коні переминалися з ноги на ногу, хитали головами, потім помчали дорогою — просто під кулі. Адам же одразу завернув до лісу, протиснувся між двома соснами. Сани не пролізають, — він так рвонув, що вони поламалися. І врятувався. Інші коні, шестеро чи семеро, — всі загинули.

Якщо доводилось нам різати коней на м'ясо, Адам відчував це навіть за півкілометра. І так жалібно іржав, що я не міг стриматись і починав його втішати: «Не бійся, Адаме, сьогодні тебе не займемо. Може, й твоя черга настане, але поки що справи не такі погані, щоб командирського коня варити». Не знаю, чи розумів він значення моїх слів, але мій ласкавий тон його заспокоював.

Забігаючи наперед, скажу, що й по закінченні партизанських дій не міг я з ним розлучитися. Взяв з собою до Херсона, куди мене послали працювати в 1944 році. Перебував він у госпчастині обкому партії. Але тут, у місті, Адам став чомусь неслухняним, капризним, навіть забіякуватим. Якийсь міліціонер цокнув при ньому за твором гвинтівки, — що з бідним мерином сталося! Підвівся дибки, очі почервоніли, увесь помітно затремтів. А іншого разу ішов він в упряжці вулицею. Раптом з-за рогу виїхала група кіннотників. Адам — до них. Пристроївся до колони, і скільки не смикав віжки їздовий — Адам не звернув, доки не провів групу до казарми.

Так ось і тоді, під час поділу. Не захотів Адам нікого слухатись. Двічі перегризав прив'язь і прибігав до мене. Не вистачило в мене твердості характеру. Вирішив — нехай іде з нами. І потім не шкодував. Минуло кілька днів, рана його загоїлась, і він служив, як читачеві уже відомо, до останніх днів.

Я трохи поспішив, забігши в розповіді наперед. У дні, коли відбувався поділ з'єднання, трапилося дещо таке, про що слід згадати.

На Чернігівщині залишався й Бесараб. Пам'ятаючи його місницькі настрої, ми вирішили, що немає рації навіть і пропонувати йому йти з чернігівської землі. Він вислухав наказ похмуро. Не заперечував, але всім виглядом своїм дав відчуття, що незадоволений. А може, вдавав, хто його знає. Справ сила-силенна, розбиратися в тонкощах душевних переживань Бесараба часу не було. А він любив увагу так само, як і нову зброю.

Привезли ми з Великої землі між іншими новинами і постанову Ради Народних Комісарів про введення в Червоній Армії погонів. У штабі партизанського руху нам сказали, що через деякий час багатьом нашим командирам будуть присвоєні військові звання. Ті, які одержать їх, носитимуть погони. Це рішення несподівано справило сильне враження на Бесараба.

— А мене атестують, Олексію Федоровичу?

— Ти ж лишаєшся і підеш, як тільки Чернігівщину визволять, на господарську роботу. Навіщо тобі військового звання?

— Так... Бесарабу, значить, погони не до лиця. Мене, етого, по шапці!

— Дивно ти, Степане Феофановичу, міркуєш..

Але Бесараб не дав договорити. З гарячковістю, якої ніколи раніше я за ним не помічав, почав висловлювати свої затаєні думки.

— Я що, ватого, боягуз? Чи, етого, не довів? Мене всякий підтримає в тому, що в мені немає боягузтва і різних ухилів. У мене були свої погляди, а порушень — ніколи. Тепер ви за мої думки мститеся? Нехай. Я звик, що зі мною так поводяться. Але майора мені, ватого, все одно повинні присвоїти. Або, етого, щонайменше капітана. І в рейд я піду, адже цей похід буде вже не партизанським.

— У рейд ви не підете, наказу ми відміняти не станемо. Відносно звання, вам теж торгуватися ніхто не дозволить, будемо краще вважати, що ви пожартували. Залишається нам з вами вияснити — чому ви вважаєте, що рейд — це вже не партизанський рух?

— Можу пояснити.— Він замислився, покрутив вуса. Потім, хоч ми сиділи в землянці віч-на-віч, підвів руку й урочисто промовив: — Ми є особлива частина Червоної Армії!

Спостереження він зробив вірне. Дійсно, великі партизанські з'єднання на цей час стали своєрідними військовими частинами. Через кілька місяців в наказах Українського штабу партизанського руху нас так і почали називати: «Військова частина 0015». Це свідчило, що організаційно ми вирости, що в наших діях немає нічого випадкового, що порядок, який існує в армії, є і нашим порядком, що Устав Червоної Армії є і нашим Уставом.

Проте Бесараб зробив з цього трохи несподіваний висновок:

— Партизанський рух, ватого-єтого, ліквідується.

Півтора року минуло з того дня, коли за допомогою наказу вдалося переконати Бесараба, що прагнення до автономії і місництва до добра не доведе. Увесь цей час він воював разом з нами. Однак так і не зрозумів, що партизанський рух партія не може віддати на самопиль. Він підкорився, в душі ж залишився таким, як був.

Чи він один так думав? На жаль, ні. Свідомо чи несвідомо Бесараб висловлював точку зору відсталих, недисциплінованих елементів. Партія визнала необхідність організації як місцевих, так само і рейдуючих загонів, підпорядкувавши своєму керівництву і ті й другі. Ні командирів, ні комісарів, ні навіть загальним зборам партизанів не надано було права вирішувати, яким буде загін. Це диктувалося інтересами єдиного керівництва силами опору.

І якщо в перший організаційний період окремі загони, що виникли стихійно, не входили ще до загальної системи партизанських військ, то до початку 1943 року таких, не взятих на облік, загонів майже не залишилося. Самовладдя одного чи двох командирів в нових умовах могло стати згубним для багатьох загонів. Таке самовладдя, раптове відмовлення від спільних виступів, необхідно було розцінювати як найтяжчий злочин.

Бесараб, траплялося, розмірковував, вагався, деякий час опирався, але в останню хвилину завжди підкорявся наказові. Однак відомі випадки, коли цілі групи загонів, сотні партизанів гинули через отакі настрої своїх командирів.

Читач уже знає, що за цей час, поки ми з Дружинним були в Москві, наше з'єднання перейшло з Клетнянських лісів на Чернігівщину. Коли про партизанське з'єднання говориться, що воно «перейшло» чи «передислокувалось», не слід собі уявляти просто марш із одного пункту до іншого. Партизани завжди оточені частинами ворога. В залежності від сил, які має ворог, бої під час прориву кільця будуть легші чи тяжчі.

У Клетнянських лісах дислокувалося в кінці 1942 і на початку 1943 року багато загонів, у тому числі й наше з'єднання. Там виник тоді великий партизанський край, діяли і білоруські, і місцеві — брянські, орловські і українські — партизани. На початку січня ворог скупив навколо Клетнянських лісів сили, що дорівнювали кільком дивізіям. Частина цих дивізій відійшла сюди під натиском Червоної Армії, інша частина прибула з тилу: окупанти будували нову лінію оборони. Знищити, а якщо не пощастить, то хоча б вигнати звідси партизанів, — такий вони мали наказ.

В цей же час Попудренко одержав радіограму УШПР, в якій пропонувалося повернутись на Україну. Для прориву міцного кільця противника нашому з'єднанню було додано загін брянських партизанів під командуванням майора Шемякіна, що складався в основному з білорусів. На оперативній нараді, при розробці плану прориву, цьому загонові та двом нашим загонам — імені Калініна на чолі з Баликовим, а також імені Щорса № 2, який очолив Тарасенко, — було поставлено завдання замикати колону, прикривати тили.

Бій був тяжким. Гітлерівцям вдалося перерізати нашу колону. Три названі загони противник відрізав. І ось тут повторилась історія, описана ще дідусем Криловим у байці про лебедя, рака і щуку. Треба було, не гаючи часу і не розпорошуючи сил, знайти найслабше місце у ворожому кільці, прорвати його й доганяти з'єднання. Але командири — Шемякін і Баликов — одразу згадали, що їхні загони білоруські. Шемякін позадкував, Баликов зволикав. Один лише Тарасенко настоював на тому, що треба доганяти з'єднання.

Внаслідок усі три загони потрапили в тяжке становище, втративши половину складу пораненими і забитими.

В армії ні Шемякін, ні Баликов не відважилися б порушити наказу, а тут уявили себе удільними воеводами

і стали діяти на свій розсуд. Звичайно, чвари серед командирів негайно відбилися на боездатності партизанів. Що робити далі — ніхто не знав. А через те, що командири загонів почали сваволити, командири деяких взводів згадали, що вони теж «тільки» партизани і ще рік тому були ні від кого не залежними. Дисципліна похитнулася.

Навіть Тарасенко, який твердо стояв на тому, щоб наздоганяти з'єднання, занепав духом. Він зі своїми партизанами став тиснутись до загону імені Калініна. Правда, надіслав чотирьох розвідників на розшуки головної колони, але їм сказав, що не вірить в цю витівку, тобто не вірить, що вони розшукають Попудренка, що взагалі треба кудись рухатись.

На щастя, командир розвідки загону імені Щорса № 2 Геннадій Мусієнко, який очолив цю четвірку, був людиною твердої вдачі. Після довгих митарств розвідники наздогнали з'єднання. А через день після мого прильоту з Москви Мусієнко привів і весь загін разом з його командиром.

І тут відбулася сцена, якої ніколи не забуду. З того боку, з якого підійшли щорсівці, наш табір межував із великою галявиною. Коли б люди йшли лісом, то за деревами не помітно було б і як вони ідуть, і який їхній настрій. Розташувалися б собі за двісті метрів, потім підходили б по одному або маленькими групами. Але вони скупчилися на другому кінці галявини і, певно, хвилин з десять тупцювали в нерішучості.

Верхових у них було мало, не більше десяти. Обоз теж невеликий. Майже всі партизани-щорсівці прийшли пішими. Звичайно, вони перед тим намучились, нагодувалися, погодували вошей; усе це ми розуміли, всім нам доводилось не раз потрапляти в таку халепу. Чому ж вони так зволікають?

Але ось відокремилось від маси кілька вершників. Підскакав на худющому жеребці Тарасенко, спішився, пішов мені назустріч. Тарасенко все ж коли й був у чомусь винний, то тільки в недостатній рішучості при виконанні наказу.

Він підійшов, виструнчився, козирнув, почав рапортувати. На обличчі його відбилася смертельна втома: чорні мішки під очима, шкіра волога, одвислі щоки. Я подав йому руку. І зразу ж почали підходити його люди.

Наведу тільки одну подробицю. Вона, оця подробиця, дала мені ясно зрозуміти, що дережили ці люди, до якого стану вже доходили: у багатьох були зірвані червоні партизанські стрічки з шапок. А слід лишився. І ось хлопці підходять, а самі затуляють руками шапки. Кожен гадає, що робить це непомітно,— не бачить, що й інші роблять те саме.

— Дивися, друже,— сказав я Бесарабові, який стояв поблизу,— вони погони позривали. Стрічка — це наш партизанський погон. Що ти на це скажеш, Степане Феофановичу? Га?

Він нічого не відповів. Плюнув, рвучко повернувся і пішов.

— Гей, вернися, Степане,— гукнув Попудренко.— Ти, милий, зі мною разом воюватимеш, а твої теорії мені відомі. Дивися, Степане!

— Нічого дивитись! — кинув той через плече.— Народ же звідусіль. Теж мені партизани — поліцаї та приймаки.

— Ну, ну, Степане, давай без зайвих розмов,— зупинив я Бесараба.

Річ у тому, що ми вже давно прийняли рішення: поліцаєві, який перейшов до партизанів, нагадувати про його минуле суворо заборонялось. Якщо злочини його були великі — судили партизанським законом. Коли ж простили й прийняли і воює добре — усє! — він рівноправний товариш. Але, що й казати, з новачками із нестійких елементів, всякими «бувшими», треба було все-таки бути насторожі. У тяжкі хвилини вони розгублювались раніше за всіх, і хто зна, може, деякі могли знову перейти на ворожий бік.

У загоні Тарасенка було чимало новачків. А зараз, доганяючи з'єднання, він у дорозі прийняв іще понад сто чоловік. Звичайно, не всі там були з поліцаїв. І ті, що втекли з полону, і молодь, яка піросла за роки війни, і старики із спалених окупантами сіл. Працювати треба було з ними багато. І все ж, порадившись, ми вирішили взяти загін імені Щорса № 2 з собою в рейд.

Поки що послали їх до бані. Кого могли, переобмундирували, інших постригли, верхній одяг їхній пропустили через дезінфекційний казан.

Загін імені Калініна так і лишився в Чечерських лісах. Про його дальшу долю мені нічого не відомо. Що ж до загону Шемякіна, то він, відокремившись, потрапив

у саму гущу ворожих військ. З оточення виходили дрібними групами. Врятуватися вдалось небагатьом.

І це було, безсумнівно, результатом самовладдя, партизанщини, анархізму.

* * *

Як все-таки по-різному, в залежності від політичних, військових, господарчих завдань, поставлених у цей час перед нами, сприймали ми природу. Весна,— що ж, здається, може бути краще і приємніше? Особливо в партизанських умовах. У Єлінському таборі нас зібралося тоді близько трьох тисяч чоловік. Знаючи, що довго ми тут не пробудемо, землянок не будували, користувалися кількома старими, тільки відремонтували їх. Партизани влаштувалися хто як міг — у наметах, у куренях з гілля, а більшість — просто на снях чи на підстилці з сіна, під відкритим небом. А тут іще, в зв'язку з підготовкою до рейду, ми заборонили розпалювати багаття вночі. Весна, звичайно, принесла в побуті полегшення. Але ми їй не раділи. Лаяли і теплий вітер, і ласкаві сонячні промені. В минулому році ми розташовувалися поблизу від цих місць. Мороз стояв лютий, не збирався відпускати. Він тоді діяв у спілці з ворогом. В цьому році, як на зло, природа знову була проти нас.

Вранці дев'ятого березня мені доповіли, що прилетіли граки. Який переполох це викликало у нашому штабі! Рванов шаленів:

— Швидше, швидше!

Дружинін і я увесь день їздили в загоны, інспектували їхню готовність до рейду. Ввечері викликали всіх командирів, оголосили, що виступаємо в похід післязавтра вранці.

— Треба завтра! — бушував Рванов. — Та не завтра, сьогодні вночі, інакше погано буде. Розвідка доповідає: крига на Дніпрі вкрилася тріщинами.

— Та треба б, звичайно, — відповідав Дружинін, — і не завтра, і не сьогодні, і навіть не вчора, а тиждень тому. Але перед виходом ми ще проведемо у всіх загонах партійні та комсомольські збори. Це обов'язково.

Збори наступного дня провели. І розмови на них були не на загальні теми, навіть не про завдання рейду, які вже були усім відомі, а про зовсім конкретні деталі підготовки: чи у всіх в порядку взуття, одяг; чи підкова-

но коней, чи готова зброя, чи на всіх бійців вистачить саней, як розподілити озброєння. Річ у тому, що з двох тисяч партизанів, які вирушали в рейд, шістсот не мали ніякої зброї, крім ножів. Два літаки скинули нам минулої ночі вибухівку, кілька кулеметів, десяток автоматів, але цього явно не вистачало. Обіцяли, і твердо обіцяли, направити до нас не сьогодні-завтра ще п'ять-шість літаків з вантажем, але чекати довше ми не мали права.

Особливу увагу комуністів і комсомольців на цих останніх зборах ми звернули на масово-політичну роботу серед населення. Ми мали пройти через багато сіл і містечок, в яких ще не знали партизанів, у всякому разі, не бачили великих загонів,— в ці місця ми понесемо вісті про скоре визволення, підіймемо радянських людей на боротьбу з окупантами... Вже зараз ми в нашій новій похідній друкарні друкували листівки.

«А що ж,— питає читач,— окупанти? Невже вони так нічого й не пронюхали про те, що ми готуємось до рейду? Чому вони дали можливість спокійно готувати такий серйозний наступ партизанів?»

Питання законне. Ми його й самі собі ставили. Ні, ворожа розвідка, звичайно, не була бездіяльною. Але й наша не дрімала.

По-перше, ми дещо зробили для того, щоб створити видимість підготовки руху до фронту. Розпустили чутки про намір партизанів піти назустріч Червоній Армії. І це дало свої наслідки. Окупанти навіть почали стягувати сили до населених пунктів між Новгородом-Сіверським і Коропом. Нам стало відомо, що ці сили мають намір, як тільки на Дніпрі почнеться льодохід, притиснути нас до берега і знищити. По-друге...

Про це «по-друге» слід поговорити докладніше. Наказ про рейд і вихід до Волинської області, одержаний нами, був секретним. Але ж з того моменту, як ми почали підготовку до маршу, після мітингів і зборів, на яких ми говорили партизанам про важкий шлях, що його доведеться нам пройти,— наказ був немовби розсекречений. Тепер про нього знали тисячі людей. І серед цих тисяч могли виявитися й поодинокі агенти ворога. Як же все-таки сталося, що розвідка окупантів була зовсім дезорієнтована? Як партизанські маси зберегли таємницю?

Відповідь полягає в тому, що внутрішню, чи, як її заведено називати, контррозвідку здійснювали у нас не

стільки окремі, виділені для цієї роботи товариші, скільки самі маси. Почуття пильності у партизанів, особливо у тих, що пройшли півторарічну практичну школу війни в тилу ворога, надзвичайно загострилось. Всі ми були розвідниками у таборі ворога, всі були і слідопитами, і знавцями людських душ. Зрадників найрізноманітнішого калібру, починаючи від професіональних шпигунів до нервових освідомлювачів,— партизани бачили наскрізь. Випробувавши на собі окупаційні порядки, наші товариші за найдрібнішими ознаками виявляли таємницю кожного новачка.

Дізнаються, вивідають, розпитають — і все це весело, з жартами. Пильність без підозри, виявлення без доносів і нашіптувань, насамперед із вчинків, по тому, як і чим людина живе, як поводитьсь в бою, які історії розповідає біля багаття, як їсть і як спить. Так, так. Людина, яка прийшла до партизанів за завданням ворога, їсть, і спить по-іншому...

В моє завдання, як розуміє читач, не входить показ наших засобів виявлення ворога, одне скажу: цими засобами володіють тисячі, володіє маса трудового воїнства. В цьому й була наша сила, тому й не могла шпигунська мережа окупантів вивідати про рейдовий наступ.

Увечері десятого березня прощались.

Були, звичайно, і сльози. Не тільки жіночі. Чоловічих сліз пролито теж було чимало. Не беруся підраховувати, скільки народу цілувалося в той вечір десятого березня і вранці одинадцятого. Цей російський звичай — цілуватися на велику розлуку — дуже щирий і добрий звичай. Але один наш досить серйозний товариш цілував не тільки чоловіків та жінок, він навіть кілька дерев поцілував. Причому не був п'яний.

Я спитав його:

— Що ти, дивак, робиш?

— Ой Олексію Федоровичу,— відповів він, махнувши рукою,— черства у вас душа, не розумієте ви, що значить розлучатися з рідними місцями. Може, й не побачимо більше ніколи...

Самому, звичайно, важко розібратись, яка в мене душа. Обіймати дерева — такого і в думці не мав, але розлучатися з Чернігівщиною справді було нелегко. Якщо обіймати все, що тут любив, чим дорожив, що захищав, відбиваючи у ворога, треба було б і землю охопити руками, багатостраждальну нашу колгоспну землю

Чернігівщини, і в міста піти — на заводах, у майстернях теж частка моєї душі... Та що там, не обійняти неосяжне! Але найтяжче розлучатися було все-таки з людьми, з якими разом починали партизанське життя ще в Чернігові, в обкомі.

Вночі зібралися члени двох підпільних обкомів — Чернігівського, в складі якого я вже не був, і нового — Волинського, якому ще тільки доведеться пройти на свою територію за сотні кілометрів. Зібралися й команди загонів — тих, що лишалися, і тих, які вирушали. Засідання? Ні. На цей раз ми не стільки навіть говорили, скільки співали. Члени обкомів і секретарі райкомів, і начальники штабів співали цієї ночі старих революційних і сучасних пісень. Виявилось, що з усіх, хто тут зібрався, один лише я не був ніколи в комсомолі. А Новиков, Капранов, Дружинін, Петрик, Дніпровський — усі вихованці Ленінського комсомолу.

* * *

Колона вирушила о першій годині дня 11 березня. Сонце світило і гріло, пташки радісно виспівували, капало з гілля дерев. Але в лісі ще лежав товстий шар снігу. А ось коли вийшли в поля, на степові дороги — зазнали наші коні лиха. Сани шкребли полозками землю. Довелося їх незабаром трохи розвантажити: викинути деякі пожитки.

Господарники наші мало не з слізьми благали нічого не займати, самі ладні були впрягтися поряд з кіньми. Тут було і скло — невеликі шматки для віконць у землянках; і чавуни, і глечики, і лопати. Здається — дрібниця, а коли по всіх загонах збереш — виходить кілька десятків тонн. Поки дійшли до Дніпра, чистку влаштували тричі. І щоразу знаходили зайвину.

За першу добу проїхали без особливих пригод сімдесят кілометрів. Групи поліцаїв, що траплялися на шляху, або поспішно розбігались, або зникали з лиця землі. Сила рухалася така, що їм і мріяти не можна було її зупинити. Колона розтягнулась на десять — дванадцять кілометрів. Іхали, співаючи пісень, на спеціальних санях зібрали гармоністів. По селах рознеслася чутка: «Червона Армія прорвалася». Зустрічати нас виходили за кілька кілометрів. Просили затриматися хоч на годину, розповісти, що діється в світі.

Ми, якщо затримувалися, влаштовували мітинги, а де-не-де читали лекції, показували кіно: ще два місяці тому нам прислали з Москви кінопересувку і кілька нових картин. Але довго стояти на місці, відпочивати ми не мали права. Швидше, швидше до Дніпра!

Ворог ішов за нами слідом. Часом наскакували на хвіст колони танкетки і броньовики. Обстрілювали з кулеметів і тікали. Однак не завжди такі наскоки лишалися для них безкарними. У нас тепер були гармати, протитанкові рушниці, і наші влучні стрільці підбили два броньовики, танкетку і шеститонний грузовик; цей потрапив до нас випадково: їхав, навантажений колгоспним добром, і наскочив на колону. Довелось нам його розвантажувати.

Так само потрапили до нас, наче кури в борщ, два ешелони. Ми їх не збиралися підривати, нам займатися цим зараз просто було ніколи. Переїздила наша колона через залізницю Бахмач — Гомель. Підривникам ми наказали де-не-де, місцях у двадцяти, позакладати під рейки невеликі порції толу — порвати залізничну колію і якнайшвидше доганяти своїх. Однак хоч німецькі розвідувальні літаки і кружляли над нами, певно, у них не було домовленості з своїми залізничниками. Не встигла перейти колію і половина колони, як раптом з боку Гомеля на Бахмач іде ешелон вагонів на сорок.

Наші підривники не витримали, піддалися спокусі — смикнули шнур під паровозом. Заряд був для такої справи недостатній. Паровоз зійшов з рейок, але не впав. Деякі вагони перекинулись, та більшість лишилася на колії. Навантажений був ешелон танками, автомашинами й мотоциклами. На кожній платформі — охорона чоловік по п'ятнадцять. Вони залягли й почали відстрілюватись. А тут іще нагодився зустрічний поїзд — з Бахмача на Гомель. Цей був навантажений залізним ломом, розбитими літаками й танками. Його теж підірвали, пустивши спочатку кілька запалювальних снарядів у перший ешелон.

Окупанти, треба сказати, перевозили залізницями автомашини, танки і мотоцикли з наповненими баками. Вони спалахували в одну мить, як бензиновий склад. Поки ми пройшли — на першому ешелоні лишився тільки металевий брукт.

За три дні, протягом яких ми рухались до Дніпра, ворог наскакував на колону п'ять разів. Особливо силь-

ний бій довелося витримати у селі Пазнопали, розташованому кілометрів за вісімнадцять від Дніпра. Ворог кинув проти нас сили, що дорівнювали принаймні полку. Зібрав, мабуть, усі найближчі гарнізони. Діяли проти нас і німці, і угорці, і італійці, і місцева поліція. Артилерія, танки — все було пущено в хід. Але, дивна річ, і в цьому бою противник, як ми швидко зрозуміли, не ставив собі завдання перешкодити нам вийти до Дніпра. Бій тривав кілька годин. Ми підбили один танк, кілька танкеток і примусили різношерсту команду каральників тікати.

Наш новий начальник розвідки Солоїд висловив здогад, не позбавлений дотепності.

— На правому боці Дніпра у них інший гебітскомісаріат. Тут Чернігівський, а там — Поліський. Чернігівський гебітскомісар буде радий-радісінський, якщо ми вийдемо з його території. Він одразу ж надішле рапорт до Берліна: «Ліквідував, мовляв, притиснув до Дніпра багатотисячний загін партизанів».

Може, й справді це було так, але все-таки я гадаю, що противник просто не міг повірити у можливість нашого просування за Дніпро, в те, що ми здатні форсувати таку могутню ріку. Та і взагалі фашисти не припускали думки, що партизанські частини здатні діяти за наміченим заздалегідь планом, застосовувати наступальні операції такої глибини і потужності.

Як би там не було, в ніч на чотирнадцяте березня ми вийшли на берег Дніпра.

* * *

Відновлюючи зараз, через кілька років, картину переправи нашого з'єднання через Дніпро, я пригадую передусім урочистість моменту і радість удачі. Здається, що все було просто і легко. А величезне фізичне напруження забулося дуже швидко.

Ось переді мною щоденники, записи усних розповідей багатьох учасників переправи, звіти загонів. І в них форсування Дніпра згадується так, наче воно пройшло з неймовірною легкістю. Ні, товариші не пишуть неправди, і, коли вже на те пішло, не забули вони, так само, як і я, скільки сил, найтяжчого, надривного труда вклали ми в цю операцію.

Скромністю радянської людини назвав би я оцю забутливість. Чи варто пригадувати, записувати, розповідати, що в ніч після великого переходу, після вечірнього бою, всі до єдиного, крім лежачих поранених, впряглися разом з кіньми в сани і тягли їх по надбережному, ледве пришерхлому болоту? Загрузали по коліна, падали в калюжі, летіли через пеньки головами в купину. Все це дрібниці!

Розвідка повідомила, що крига на Дніпрі під берегами відтанула: треба буде з обох боків настилати мостики. Ось ми й навантажили сани зрубаними тут-таки деревами. Для такої лісозаготівлі — трельовочні б трактори, потужні тривісні автомашини. А ми все на собі та на втомлених, погано годованих партизанських коненятах.

І ось нарешті перед нами освітлений місяцем Дніпро. Адже сказати кожному з нас «Дніпро» — те ж саме, що сказати «Україна». Хотілося б зупинитись, поміркувати, помилуватися вволю, а потім зібрати мітинг разом з селянами найближчих сіл, усвідомити, так би мовити, велику цю подію. Та зупинятися не було часу. Але кожний, звичайно, хоч на кілька секунд, та відірветься було од роботи, випростається, огляне довгим поглядом сірий лід, горбистий дальній берег, зітхне — і знову за діло: тягнути, штовхати.

Вчора, як повідомили нас селяни, два поліцаї пішли на той берег і втопилися: провалились у проталину. А нам же з кіньми, з вантажем, і не двом чоловікам — двом тисячам. І що не година, лід стає все крихкішим, рухливішим. Отже, ніяких зупинок! Переправлятися з ходу.

Ми розділилися на колони, щоб не топтати, не розбивати всією масою одну колію. Поміст на воді від берега до льоду в'язали телеграфним дротом у два накати колод. А далі по льоду до самого протилежного берега поклали деревця і ялиновий лапчатник. Поряд з кожними саньми, навантаженими боеприпасами і зброєю, йшло чоловік з десять бійців, тримаючи в руках товсті кілки — підойми: якщо почнуть провалюватись — одразу підсунуть, затримають сани.

Центр колони — штабні вози — переправлявся на світанні. Лід на всій поверхні став уже крихким, дірчастим, місцями — просто мокрою кашею. Не було людини, яка б не змогла до попереку. Я навіть і зараз добре пам'ятаю, що, поки сани наші рухалися через

Дніпро, двічі або й тричі віджимав воду з вусів. Значить, спотикався й падав, мабуть, не раз.

Але, повторюю, настрій був піднесений. І хоч не їли ми з минулого ранку—ніколи було хліба шматок пожувати,—сили і бадьорість нас не залишали. Найважче було витягти по звивистих стежках правого берега копей. Ми не випрягали їх, підхоплювали канатами й тягли.

Жодна людина не втопилася, жодні сани не пішли під лід. Єдиний вантаж, з яким трапилася біда чомусь одночасно в кількох наших підрозділах,—це були бочечки із спиртом. Сани, на яких вони лежали, лишилися неушкодженими, а бочечки сковзнули у тріщини. І бійці з цією втратою примирилися досить легко. Зате страшенно образились, коли їм відмовили в порції, що належала їм на привалі після виходу на правий берег.

Я, піднявшись на правий берег, одразу відійшов набік, став на гребені горба і стежив за переправою решти наших частин. Звідси видно було далеко, а я ще й бінокль захопив.

Наші три цепочки кінчалися на середині Дніпра. Хвости їхні розтріпались. Останнім дісталось найбільше: дуже розбили і розім'яли лід передові частини. Так що товариші, в шуканнях нового шляху, розбрелися вшир. А там, у нерозвіданих місцях, могли трапитися розводдя. Я мимоволі приглядався з деякими побоюваннями до тих, що відходили далеко в боки. Дивлюсь, один зовсім відокремився. Йде все лівіше, завертає назад. Гадаю, не може інакше—тріщини не пускають. Коли дивлюсь, за ним іще трое. Біжать. І він біжить. І раптом постріл. Значить, щось не гаразд. Та невже це якась наволоч вирішила втекти? Його наздогнали, схопили. Я підкликав працівника особливого відділу, попрохав, щоб мені обов'язково доповіли, що трапилося на льоду.

Тут, на березі, ми хоч і зайняли, майже не зустрівши опору, невелике село, але табором не розташувались. Вирушили за дванадцять кілометрів в досить значний населений пункт Бивалки. Місцевий гарнізон окупантів сиробував вчинити опір, але був розігнаний. Більше він нас не тривожив. З'єднання розташувалося на відпочинок і на ремонт.

Звечора на Дніпрі почався льодохід. Шлях назад було відрізано.

Після розгляду й оцінки на штабній летучці того, як пройшла переправа, мені доповіли про пригоду на льоду. Виявилось, що хотів відстати від колоні і навіть перестрибнув з цією метою через велику тріщину один наш новачок з дивним прізвиськом Галюй. Я знав про існування такого. Він був поліцаєм, а прийшов до нас після того, як у присутності багатьох свідків застрелив двох ворожих офіцерів.

Йому пощастило тоді втекти від гітлерівців разом з трьома іншими поліцаями. Вся ця група на протязі місяця поводитись бездоганно. Сам Галюй брав участь уже в двох боях, і багато партизанів свідчили, що він тримався сміливо, цілився влучно. Та й у взаєминах із найближчими до нього бійцями ніколи не виявляв будь-яких підозрілих намірів.

Ясним стало все тільки на ранок, після того, як ми з ним добре поговорили. Ні, шпигуном він не був і, повернувшись на лівий берег, ризикував би життям. Коли б німці чи хортисти його схопили — йому б не минути петлі.

— Куди ж ти, — спитали в нього, — поривався, дурна головою? Чи ти гадаєш, фашисти тебе кашею нагодують і спати покладуть?

— А мені все одно!

Дивлячись собі під ноги, він на всі запитання відповідав те саме: «Мені все одно».

— Та хто ти такий, нарешті, розкажи до ладу, а то ж і розстріляти недовго...

Рвонув він сорочку, оголив груди.

— На, стріляй!

— Може, він горілки нажлуктився? — спитав хтось.

— Вам би все горілка... Та не пив я горілки! Просто не хочу з вами далі йти і не піду! Ріжте, коліть, стріляйте — не піду я на оцю вашу каторгу!

— Як, як? — спитав я його. — Ану, повтори!

І він повторив, не побоявся:

— Каторга це у вас, а не війна! Та хіба людині можна так воювати?

— Ну, викладай, тільки до кінця! Якщо ти, як кажеш, не боягуз — пояснюй свою позицію. Розповідай, і як воював, і як поліцаєм став, і що в нас робиш.

А чоловік він досить помітний. Вище середнього зросту, плечистий, погляд осмислений, навіть твердий, і, зважаючи на те, як говорить,—потерся серед найрізноманітнішого люду.

— Дайте закурити.

Дали. Він скрутив цигарку, застібнув сорочку і— очі набік — став говорити:

— Як ви мене можете зрозуміти, коли я і сам себе не розумію? Все в мені переплуталось, кінців не знайду. Скільки мені, гадаєте, років?

— Та ти що! — крикнув Солоїд.— Ти біля багаття байки верзеш, чи що? Твоя справа відповідати, а не запитувати.

Галюй глянув на Солоїда.

— Бий, ну, бий, якщо хочеш!.. Я чому запитую, скільки років,—знаю, що скажете— під п'ятдесят. З цим згодні? Уже добре. А мені тридцять дев'ять. Я людина втомле-на! Ясно? Мені, якщо хочете знати, навіть горілку пити вже не цікаво. Тому й життя не ціную. Я від нього, від життя цього, давно не бачу втіхи ніякої. А ви кажете: «Ходімо через Дніпро і далі». Не треба мені йти, втомився, набридло! Які ще будуть запитання?

Чому я розповідаю про цю надломлену людину? В Галюї ми побачили тоді згусток, надзвичайне виявлення типу тих людей, що вагалися, слабких, не озброєних ідеєю. Перебрав він за свій не такий уже довгий вік кілька професій. Був табельником на металургійному заводі в Дніпропетровську, потім два роки офіціантом в різних ресторанах...

— Це діло сите, але вимагає великої витривалості, вміння підійти, шаркнути ніжкою. А якщо не шаркати і салфеткою не махати — куритимеш «Бокс» і носитимеш сорочки, не кращі зефірових...

— Он ти яких, значить, поглядів.

— Та ось таких,— підтвердив Галюй.— А головний недолік офіціантського ремесла — ноги гудуть... Служив я останні вісім років маркером. Ні, маркер не офіціант, йому шаркати не треба. Маркер у комерційній більярдній, якщо він людина самостійна і не боягуз,— бог, суддя і військове начальство... Одружився я, товариші до-рогі, квартиру опорядив маслом під шовк, шифоньер з червоного дерева придбав. Дівчинка моя все одно як дружина завмага: чорнобурка, як-небудь крепдешино-

вих суконь вісім штук... Та в мене, якщо хочете знати,— вигукнув він з несподіваною силою і почуттям вищості над нами,— та я сам дві пари лакованих черевиків мав, не враховуючи шеврових; шевйотовий костюм, бостонський костюм і літній, кремовий, чистої шерсті. Так що було в мене життя, було що втратити. І любов була, як святе найсильніше почуття. Ет, та що там говорити...

— В Червоній Армії служили?

— Не довелося. Мобілізували за день до приходу німців у Дніпропетровськ. Відпустили мене ввечері додому для влаштування всіх справ, а вранці все шкереберть пішло... Бажаєте,— можу й далі розповідати, як ми з дружиною поїхали до її батьків у Сосницю, як колишня дружина моя виявилася міщанкою, за ганчірки до австрійця перебігла, як погрожувала мене відправити до Німеччини, немовби кваліфікованого токаря: був такий донос, що маркер Галюй в дійсності токарь сьомого розряду. І як я викрив цей наклеп — все можу до подробиць розказати...

— А чому поліцаєм став?

— Так і став. Я від цього не відмовляюся. Я людина внутрішньої чесності. І заявляю, що на тому відрізку життя інакше діяти не міг. Я це зробив, коли хочете знати, в інтересах одержання зброї. І домігся. Коханця оцього моєї Валерії і дружка його забив на її очах. В неї теж вистрілив, та промахнувся...

Розповідаючи це, Галюй важко дихав, обличчя його перекошилося від люті.

— Але її все одно самі австрійці рішать, закінчилась її кар'єра...

— Заждіть трохи,— перебив я Галюя,— ви здійснили акт особистої помсти, а потім перейшли до нас. Партизаном ви себе вважаєте?

— Знаєте, що вони з моєю Валерочкою зроблять? Ви собі й уявити не можете. Вони її в солдатський дім розпусти запруть, а там її на два тижні, більше не вистачить. Переживання в неї занадто ніжні...

— Припиніть базікання. Я вас запитую — партизанську присягу приймали?

— Сам знаю, що приймав. А далі йти не маю наміру. Я гітлерівця як такого ненавиджу: гидоту оцю, поліцаїв, яких знаю мов облуплених, теж ненавиджу і ставлюся до них з презирством. Ви мене стріляти пошліть. Буду. Ляжу і до останнього патрона стану винищувати...

У мене прицільність першокласна,— тому я і маркер. А це що — четвертий день все одно як каторжани: штовхай, тягни, волочи... Здорова немовби людина, а залишилося від мене одне тільки тремтіння...

Тут усі розсміялись, а він раптом вимовив жалібним, прохаючим голосом:

— Я проти вас нічого не маю. Відпустіть ви мене! Я сам битиму німців. Трохи відлежусь і буду бити своїм безпартійним способом.

Перед нами був міщанин. Всі свої тридцять дев'ять років жив він для себе, і тільки для себе. Війна для нього була його особистим нещастям. Мстився він виключно за себе, за свої страждання, за свої переживання. Сильний фізично, він од тривалого напруження розки, розм'як, втратив навіть волю до життя.

Ні, ми його не розстріляли. Хоч його, можливо, й треба було розстріляти за дезертирство. Ми одібрали в нього зброю. Потім доручили колоти дрова для кухні, а в бою подавати снаряди та ящики з патронами. Що з ним трапилося згодом, я розповім пізніше.

* * *

Із Бивалок далі по наміченому маршруту рушили ми на колесах. На полозках уже рухатися було просто неможливо. Дякували селянам Бивалок та інших розташованих поблизу сіл, вони дали нам вози, брички, безтарки і все, що знайшли,— підвід з двісті. Ми взамін віддали всі свої сани та ще на додачу десятків зо три коней. Наш обоз довелось дуже підкоротити, майже всім бійцям спішитись.

Кілометрів з двадцять пройшли спокійно, борючись головним чином з пухкою глиною відталих доріг, яка просто засмоктувала. І ось раптом з лісу на головну заставу колони наскочила велика розвідувальна група гітлерівців. Бій був недовгим. Противник у безладді відступив, втративши дванадцять чоловік і покинувши станковий кулемет. Не бій, власне кажучи, а сутичка. Але в цій сутичці загинуло двоє наших хороших товаришів: командир кулеметного взводу Юхим Дорошенко і медсестра того ж взводу — Нонна Погуляйло.

Їхні тіла ми поклали на підводи, щоб поховати з почестями в найближчому населеному пункті. Такий був партизанський звичай — ховати загиблих у бою товари-

шів не тут же на місці бою, а на великій стоянці, по можливості в селі. Ми завжди старалися провести цю погрібальну церемонію урочисто.

І місцевих жителів скликали — хай побачать, як ми прощаємось з бойовими товаришами, хай почують про життя і бойовий шлях наших героїв. Жителі горювали разом з нами, клали на могили вінки, а часом споруджували маленькі, скромні пам'ятники.

Але тяжкими, дуже тяжкими були години або часом і ціла доба, протягом якої з нами їхали покриті прапорами тіла загиблих. Близькі друзі й подруги довго йшли поряд: плакали, клялися мститись. Колона в такі години нагадувала похоронну процесію. Припинялися співи, жарти, всі ставали суворішими, задумливішими.

Війна, кажуть, робить жорстокішим. Смерть січе праворуч та ліворуч, і навіть з'являється немовби звичка до того, що завтра, а може і через годину, через хвилину хто-небудь з найближчих друзів загине. Так, це може трапитись. Але я не даремно написав рядки вище, що «з'являється немовби звичка» до смерті. Звички, зрозуміло, немає. Як можна звикнути до думки, що твій друг чи дружина, чи дитина можуть через хвилину загинути! Виробляється стійкість, а це, самі розумієте, інша річ. Тобто заздалегідь готуєш себе до того, щоб не ридати на людях, не ламати руки і тому подібне.

Коли після цієї сутички колона рушила далі, Ілля Авксентьев, чоловік Нонни Погуляйло, ішов, взявшись рукою за віз, на якому лежало її тіло. Він був молодшою людиною, комуністом, командиром кулеметного взводу. Йому тоді сповнилось тільки двадцять шість років. Він любив Нонну. Як це в них почалося — не знаю. Але знаю твердо і запам'ятав назавжди — в цієї пари було те, що заведено називати чистою любов'ю, великою любов'ю, на відміну од випадкового, скороминущого.

Я вже тоді був літньою, сорокатрирічною людиною. Моя велика любов почалася в мирних умовах, мені пощастило. За спиною не стояла смерть з автоматом. Ніхто не заважав нам милуватися місяцем, гуляти до ранку в степу. Ніхто не командував: «Наліво, направо, кроком руш!» Ми працювали, а вже вечір — то напевно наш. Іноді, правда, збори. Але ж можна гуляти у степу й після зборів.

Чому це повинен завтра ховати на невідомому кладовищі біля невідомого йому села молодий чоловік Авк-

сентяєв свою дружину? В чому річ? І плакати навіть не дають. Не можна Ілюші Авксентьеву плакати. Він — командир. Він — той самий знаменитий Ілля Михайлович Авксентьев, який ще в жовтні 1941 року став на чолі двадцяти шести червоноармійців і командирів Червоної Армії, провів через усі рогатки ворога цю групу до партизанів і домігся того, що всіх прийняли, всіх визнали. Він — той самий Ілля Михайлович Авксентьев, про якого у всьому з'єднанні гримить слава людини стриманої, розумної, хороброї. Він ніколи, розмовляючи з бійцем, не підвищить голосу... Він не відмовляється й повеселитись, але взагалі людина сувора і передусім сувора до самого себе.

І ось іде він, Ілля Михайлович Авксентьев, невеликий на зріст, худорлявий, чорнявий хлопець двадцяти шести років. Тримається за воза, часом спотикається, мабуть, погано бачить: увесь заглибився в свої думи. Сльози мимоволі затуманюють йому очі. Він їх стримує. Однак трапився б зараз бій, ніхто б його не звільнив од бою.

Мені відомо, що в світовій літературі була тема безмежної любові, заради якої йшли закохані і на катування, і на злочини. Наприклад, солдат Хозе, заради своєї Кармен, втратив людську подобу, став дезертиром, бандитом, потрапив кінець кінцем на шибеницю. І ми до цього часу з деякою повагою ставимося до цієї людини. Чому? Та тільки цінуючи силу його почуттів. Ось і Ромео з Джульєттою так само глибоко любили одне одного, знехтувавши кровну помсту, яка роз'єднувала їхні родини.

Таку ж глибоку любов я оце зараз бачив перед собою. Але це була любов наших днів. Адже не тому тільки полюбив Авксентьев Нонну. Погуляйло, що вона була гарненька на обличчі, мала великі красиві очі, що добре співала й танцювала не гірше від Кармен. Любив він у ній сміливість і презирство до смерті, і відданість комуністичній ідеї. Я навіть не припускаю думки, що, коли любима дівчина піде на якісь авантюри, втратить честь і сором, комуніст чи комсомолец, взагалі справжня радянська людина зможе з такою ж силою любити цю дівчину.

Я під'їхав до Іллі, спішився. Ми кілька хвилин ішли поряд мовчки. Я поклав йому руку на плече, шукав і не знаходив потрібних слів.

— Одного не можу собі простити,— не обертаючись до мене, промовив Авксентьев. Він, можливо, навіть більше до себе звертався, ніж до мене,— навіщо дозволив зі мною йти...

— Виговорись, Ілля, може, стане легше.

— Адже Нонна, Олексію Федоровичу, тільки заради мене в рейд пішла. Розумієте? Коли б зосталась у Попудренка — може б, і не загинула...

— Подумай, що ти говориш, Ілля Михайлович!

Та він не чув мене, продовжуючи своє:

— І ось лежить... Я цього не розумію, раптом мертва, отже, я винний... Адже в мене, крім неї, нікого нема, жодної близької людини...

— Ой, не подобаються мені, товаришу Авксентьев, такі розмови. Візьми себе в руки. Подумай, друже, подумай — як це заради тебе одного в рейд пішла?..

Йому не довелось підказувати. Він сам схаменувся, і нова думка, як я помітив, навіть обрадувала його:

— Ну, звичайно, з того, що я говорю, виходить, що занадто велике значення надаю я собі, персоні власній...

— Адже ти ще молодий, життя попереду...

І треба ж було мені таке сказати! Дійсно, не дуже добре це в мене вийшло. Але часто ми, зустрічаючись з великим горем іншої людини, розгублюємось, говоримо загальними втішливими фразами.

Як він на мене глянув! У погляді Іллі Михайловича був і докір за безтактність, і навіть пересторога: «Якщо, мовляв, будеш продовжувати у цьому дусі,— можу й розсердитись».

Через хвилину він сказав тихо, роздільно:

— Не вірите, значить, і ви, Олексію Федоровичу, в велику любов на війні. Мені дружки-приятелі говорили: «Занадто ти, Ілля, серйозно ставишся, занадто себе віддаєш. У польових, військових умовах так не можна». І у вас, товаришу Федоров, щось подібне до цього виходить. Знаєте, товаришу Федоров, я б з радістю за неї тричі загинув! А що там потім буде, звідки мені знати? Але одразу, зараз же остудити я себе одним рухом не можу... і не хочу... І взагалі, якщо можна, якщо це за уставом дозволено, одійдіть від мене, дайте самому,— він затулив обличчя руками, але зараз же відірвав руки від обличчя і сказав з надзвичайним спокоєм: — Дійсно, не заради мене пішла вона в рейд. За це роз'яснення я

вам вдячний. Заради народу пішла, як і я, і ви... Давай-те я вас на Адама підсажу, Олексію Федоровичу, ви, мабуть, розхвилювались, вам тяжко.

* * *

Хотів було я розсердитись на Іллю Авксентьєва за таке круте виявлення почуттів, але махнув рукою, поїхав далі в голову колони. І ось, будь ласка, обігнав усього чотири вози тієї ж авксентьєвської роти — знову драма. На возі з борошном, просто на мішках, лежать ниць двоє хлопчиків — брати Ступаки — і ридають. Не дуже голосно, але все ж проривається їхнє ридання крізь гомін руху, крізь покрики їздових. Ідуть поряд з возом жінки. Гладять хлопчиків, щось шепочуть їм, цукор тичуть — нічого не допомагає. Старшого, Мишу, просто судороги корчать від ридання.

Йде тут же зниковілий і розгублений командир відділення Семен Тормашов. Я його розумію. Дитячий плач і мене виводить з рівноваги, розгублюює. Якщо по-пустому ревуть — одійду або вуха затулю. Коли ж дитину несправедливо скривдили — хочеться кривдника покарати. Я підкликав Тормашова.

— В чому справа? Адже були заспокоїлись, здається. Я вчора сам бачив, старший на губній німецькій гармощі грав.

— Уявляєте, Олексію Федоровичу, знайшовся дурень, — хто саме, не доб'єшся, — розповів їм про батька. Як загинув і всі подробиці. І навіщо люди язик розпускають? Адже втихомирились хлоп'ята, ввійшли у норму, а тепер знову...

За кілька днів до мого повернення з Москви кілька наших загонів, за вказівкою Попудренка, здійснили наскок на Корюківку. Це була одна з славних операцій, проведених нашим з'єднанням за останній час.

Корюківка, — читач це вже знає з попередніх книг, — дала нам багато партизанів. Робітники цукрового заводу, колгоспники району, працівники райкому партії, райвиконкому, міліції створили загін, і загін цей влився одним із перших в наше з'єднання. У містечку, крім того, діяло кілька підпільних груп. Тижня не минало, щоб на стінах будинків не з'являлися листівки чи прокламації з закликком до населення — боротися проти окупантів і зрадників.

Коли з'єднання повернулося з Клетнянських лісів у Єлінські, наші люди негайно зв'язалися з Корюківкою. Там у цей час лютували карателі. Вже розстріляли двісті п'ятнадцять найактивніших радянських громадян і готувалися ще розстріляти сто вісімдесят чоловік. Усіх їх вже ув'язнили.

Обком і штаб прийняли рішення розгромити гарнізон Корюківки, визволити заарештованих. Цю операцію розробив і очолив Дмитро Іванович Рванов. На світанку 28 лютого наші загони з трьох боків увірвалися до містечка. Раптовості досягли повної: захоплені зненацька, окупанти й поліцаї не змогли вчинити скільки-небудь серйозного опору. Їх перебили в Корюківці понад три сотні.

Одним із взводів командував партизан Ступак. У нього була особлива причина в цьому бою пориватися вперед, незважаючи ні на яку небезпеку.

Федір Матвійович Ступак, колгоспник села Тихоновичі Корюківського району, в перші ж дні німецько-фашистського вторгнення став партизаном. На початку 1942 року поліцейський каральний загін із Сосниці, під командою зрадника Шилова, схопив дружину Ступака — Тетяну Іванівну. Її довго мучили у фашистських катівнях, потім розстріляли. На опікуванні бабусі лишилося троє дітей: тринадцятирічний Миша, одинадцятирічний Петя і чотирилітній Толя.

Після розстрілу Тетяни Іванівни Шилов спорядив спеціальних людей, і вони забрали всіх трьох хлопчиків, повели їх до Сновська, у в'язницю. Миша і Петя несли маленького брата понад дванадцять кілометрів на руках. На їхнє щастя, того ж дня, коли вони прибули до Сновська, партизани розгромили місцевий гарнізон. В загальній метушні вислизнули з рук поліції і брати Ступаки. Вони повернулися до бабусі в Тихоновичі.

Але в січні 1943 року Мишу й Петю знову заарештувала поліція. Їх ув'язнили, і 28 лютого о шостій годині ранку гестапівські кати мали намір разом зі всіма ув'язненими розстріляти і дітей.

І от о п'ятій годині ранку бійці третього взводу на чолі з Федором Ступаком почали обстріл корюківської в'язниці. Біля воріт було два дзоти. Один із них розбили прямою наводкою з гармати. З другого охорона, очевидно, втекла; вогню звідти ніхто не вів. Партизани пішли у наступ. Попереду всіх Авксентьев, Козак і Ступак.

Гранатами висадили в повітря ворота в'язниці, про-

никли на подвір'я. Черговий наглядач, тремтячи від страху, упав на коліна і передав партизанам ключі від камер. У цей час від дзоту, що зберігся, почулося кілька пострілів.

— Федоре Матвійовичу, товаришу Ступак! — кричали партизани. — Ідіть, відчиняйте, заходьте першим, зустрічайте дітей!

Але Федір Матвійович лежав на землі, розкинувши руки. Він був забитий пострілом у потилицю. Виявилось, що у незруйнованому дзоті причаївся поліцай... А тим часом повідмикали двері камер. Назустріч партизанам вийшли, впали їм на руки знесилені в'язні. Сміх, сльози радості — все змішалось. Ув'язнені обіймали й цілували своїх визволителів. Вийшли з в'язниці й Петя з Мишею. Худенькі, тремтять... Вони, звичайно, знали, що батько їхній у загоні. Одразу ж почали шукати його, розпитувати... Але Авксентьев встиг розпорядитися, щоб віднесли, заховали від дітей тіло їхнього батька.

Діти так ослабли, що, коли б побачили забитого батька, могли б не витримати, дістали б сильне нервове потрясіння.

Пізніше їм сказали, що їхній батько загинув. Але приховали, при яких обставинах; він, мовляв, загинув уже давно, місяців зо три тому. Похорону загиблих в Корюківському бою хлопчики бачити не могли. В перші дні після визволення вони відлежувались у госпіталі; підхарчовувались, відпочивали. Доглядала за ними Нонна Погуляйло. І вони її дуже полюбили за ласку, за добре сестринське ставлення.

Після того, як діти трохи очунали від потрясіння, було вирішено вивезти їх до Москви. Але літаків з посадкою не було. Авксентьев, у якого в бойовій роті влаштувались діти після виходу з госпіталю, взяв їх з собою в рейд. Передбачалось, що, як тільки ми вийдемо за Дніпро, до нас із Москви надішлють боеприпаси і озброєння. З поворотним рейсом літаки візьмуть наших поранених, а з ними і братів Ступаків.

Зараз хлопчики й так страшенно засмутились після загибелі Нонни. А тут знайшовся дивак, розповів, як було забито їхнього батька. Я підозрював, що зробив це сам Тормашов.

— Бачите, товаришу командир, той, хто розповів, хотів, певно, зробити краще: нехай діти знають, як батько їх любив, — життя за них віддав.

Я спробував втішити хлопчиків, заговорював з ними, обіцяв дати обом їм по карабину. Нічого не вийшло. Навіть не глянули в мій бік.

— Викличте до мене Авксентьева.

— Авксентьева до Федорова! Авксентьева! Командира роти до командира з'єднання! — залунали вигуки по колоні.

Авксентьев підійшов. Підкреслено офіційно козирнув.

— Командир роти Авксентьев слухає.

— Ваші діти?

— Мої... Тобто зачислені до мого підрозділу.

— Бачите, що з ними? Вживіть заходів, щоб заспокоїлись...

— Ви серйозно?

— А коли це я давав розпорядження не серйозно? Виконуйте!

— Єсть, виконувати наказ!

Авксентьев сів на місце їздового, взяв у нього батіг і віжки, вмовстився на мішках. Жінкам наказав одійти. Хлоп'ята продовжували плакати, але вже тихіше. Адже вони чули всю розмову. І їх, напевно, зацікавило, що може зробити дядько Авксентьев. Той самий, який всі оці дні був з ними такий ласкавий і уважний. Не бато-гом же почне він їх стьобати!

Обличчя Авксентьева було не так зле, як зосереджене й похмуре. Хлопцям він не сказав поки що ні слова, можливо, і сам ще не знав, яких заходів вжити.

Передні вози об'їжджали в цей час широко, каламутну від глини калюжу. Навіть з боку, де проїжджали вози, дорога була дуже грузькою, коні ледве тягли. Авксентьев несподівано для всіх скерував коня на саму середину калюжі. Колеса занурилися в грязюку вище мачини. Кінь смикнув і одразу спинився.

— Ану, братці, злазь! — крикнув Авксентьев і сам перший скочив у багнюку. — Аварія, допомагайте штовхати!

Хлопчики підвели голови. Запитливо глянули на Авксентьева — чи до них це стосується?

— Чого дивитесь, партизани? — майже весело сказав Авксентьев. — Сльозам перерва! Бачите, всю колону затримуємо. Ану, взяли!

І хлопчики підкорились, зізли і почали підпирати худенькими плечиками воза.

— Раз-два, дружно! — командував Авксентьев.

Коняка ретельно тягнула, але віз міцно засів у глині. Підбігли на допомогу інші партизани. Хтось із них відштовхнув було хлопчиків.

— Гей там, облиш! Підійди з іншого боку! Моїх Ступаків не чіпай, вони хлопці дужі!

І хлопчики дійсно старались, навіть розчервонілися від напруження.

Авксентьев, звичайно, добре придумав. Відвернув увагу хлопчиків, показав їм, що життя іде, кличе їх до справи. Сам теж одірвався від похмурого роздуму. Віз уже зрушився трохи, почав виїжджати з калюжі, але раптом кінь знову спинився.

— Давай, бери, бісова кров! Н-но, рідна! — кричав Авксентьев несамовито.— Ступаки! Чого мовчите? Кричіть голосніше! Коні крику бояться!

І хлопчики, витерши сльози, спочатку несміливо, а потім вже певніше й голосніше стали нукати на коня.

Через два тижні ми відправили хлопчиків літаком до Москви.

Скільки ж горя, страшного людського страждання йшло з нами у нашій великій, багатокілометровій партизанській колоні! І було воно у нас на озброєнні. На години, можливо, на дні, ослаблювало, а потім обов'язково викликало в душі, підіймало люті сили, вело в бій.

* * *

Коли ми підійшли до Прип'яті, було вже зовсім тепло. Зеленіла молода трава, пробивалося перше листя на деревах і чагарниках, що густо розрослися по обидва боки повноводої ріки. Прип'ять уже очистилась від криги, але води її ще не зовсім увійшли в береги — ширина водного рубежу сягала тут 400—500 метрів. Всі найближчі населені пункти — знищені, поромів теж немає. А час не жде, треба швидше перебиратися на той бік. Ми розіслали вгору і вниз по течії розвідників шукати найзручніше місце для форсування ріки.

І вже вирішили було переправлятися біля села Кожушки, коли це 28 березня повернулася група наших розвідників з Аревичів. Ідуть просто до штабу з'єднання, веселі, гомінливі, і всі, включаючи начальника групи Іллю Самарченка, трохи хмільні. Солоїд вишикував їх у шеренгу перед штабом.

— Погляньте на цих розвідників, товаришу Федоров! — І, обернувшись до них, скомандував: — Струнок! Як стоїте? Припинити усмішки! А ще партизанами зветься...

Я теж, признатися, з деяким подивом позирав на хлопців. Тим більше, що Самарченко завжди твердо додержувався правила: доки завдання не виконав — спиртного ні краплі, — розвідник тверезого розуму не повинен втрачати.

— Та які ж ми п'яні, товариші командири, — дивлячись з докором на Солоїда, промовив Самарченко. І знову, не стримавшись, посміхнувся. — Дозвольте доповісти, товаришу Федоров... Ми випили тому... ну, не можна інакше — ковпаківці почастували. Сам Дід підніс, як відмовишся?..

Подія була дійсно надзвичайна. Хлопці всього кілометрів за п'ятнадцять від нашого табору зустрілися з розвідкою Ковпака.

Забрали ми Самарченка до штабу. Попросили розповісти докладніше.

— Дивна річ, — заговорив він збуджено, — зустрілись і наче нюхом відчули, всі одразу зрозуміли — незвичайні хлопці.

— Що це ви могли учути? Духами від них пахтить? Давай до справи, — підганяв Солоїд.

— Та нехай все розкаже, — втрутився Дружинін. — Адже не кожного дня такі повідомлення... Не знаю, як вам, товаришу Солоїд, а мені інтересно.

Новий наш начальник розвідки Солоїд, що прибув зі мною з Москви, був високий на зріст, вусатий, похмурий. Найважливішим для командира він вважав вимогливість і серйозність, посмішку розглядав як вияв розпущеності. Ніколи не жартував і чужих жартів не розумів або не хотів розуміти. Образливих висловів так само не терпів. Одначе сам, при нагоді, лаявся досить викрутасисто.

Знедавна партизан, Солоїд не міг, звичайно, зрозуміти, чому у нас до новини, принесеної Самарченком, інтерес не стільки оперативно-штабний, скільки просто людський. Я б сказав, навіть — ліричний. Ось і не бачили ми ковпаківців і Ковпака, а щось ріднило нас із ними більше, ніж з партизанами інших загонів і з'єднань. Потріба зустрітися, поговорити з ними, порадитись чи що, обмінятися досвідом була дуже велика. І не тільки у

командирів. Рядові партизани в масі своїй відчували те саме.

Минулого літа ми були близько від них і сподівалися зустрітись, але події склалися так, що зустрітись не пощастило. Вже занадто натискав у ті дні ворог і на нас, і на Ковпака, робив усе можливе, щоб перешкодити нам об'єднати свої зусилля.

Підвищений інтерес до ковпаківців викликався тим, що ковпаківські загони формувалися недалеко від нас, на колишніх чернігівських землях; Сумська область нещодавно була частиною Чернігівської. Наші два з'єднання були найбільшими на Україні, і ми, і вони рейдували, і, нарешті, ще й тому відчували ми родинні почуття до ковпаківців, що окупанти в своїх антипартизанських наказах, листівках, відозвах завжди згадували нас поряд.

— Чому ми так подумали, що ці хлопці не з місцевого загону? — сказав Самарченко. — Розумієте: у них у всіх до одного папахи. Поганенька, але папаха! І ще скажу — озброєння: на дванадцять чоловік чотири автомати. Далі. Місцеві, з дрібних загонів партизани за собою сили не відчують, знайомитись вважають за кра, ще із-за дерев. А ці вийшли на поляну. Розмовляють гордовито. Просто-таки до нахабства гордовито: «Хто це тут у нашому лісі вештається?» Немовби й не бачать на шапках у нас партизанських стрічок. Ми навіть, — тут Самарченко сказав те, що вважав, мабуть, найвищою похвалою, — уявляєте, подумали, чи не з нашого з'єднання люди?.. Вже занадто зухвалі та язикаті! Але в них стрічки на шапках ширші...

— І, звичайно, — перебив розповідь Самарченка Солоїд, — по чарці вам піднесли заради зустрічі.

— Я ж доповідав, — з образою в голосі відповів Самарченко. — Сам! Тобто Ковпак Сидір Артемович підніс власною персоною. Чокнувся з ним за здоров'я федоровців. Ви б, товаришу Солоїд, так само при такому випадку не утримались.

Наших розвідників провели до села Аревичі, а там Ковпак запросив їх до штабу, розпитував разом з Рудневим. Потім пригостили, як належить.

Коли ж дізнавали, що ми шукаємо переправи, — запропонували направлятися разом. Це було розумно. Я викликав Маслокова, звелів налагодити зв'язок із штабом Ковпака. Виявилось, що здійснити це було не

так просто. Довелося діяти через Москву. Та кінець кінцем зв'язок налагодили. А 6 квітня приїхали до нас надіслані Ковпаком люди з спеціальним запрошенням — прибути завтра в гості. Крім того, посланці Ковпака повідомили, що найближчим часом ворог має намір відкрити навігацію на Прип'яті. Не сьогодні-завтра з боку Мозира повинен пройти головний загін суден. Ковпак за ними полював. Просив нас пропустити судна, не обстрілюючи. Їм підготовлена добра зустріч. І тільки в тому випадку, якщо цій флотилії пощастить повернути, якщо почне вона втікати назад,— тоді бити, не розгублюватись!

Важкувато було погодитись. Легко сказати: повз нас пропливатимуть пароплави і баржі з фашистами, а нам пропонують милуватися ними, не займати, віддати іншому... Але чого не зробиш заради дружби... А вранці 7 квітня Дружинін, Рванов, Солоїд, Мельник, Балицький і я з невеликою групою бійців виїхали до Аревичів — у гості до Ковпака.

* * *

Наші провідники — троє партизанів-ковпаківців — їхали попереду і раз по раз одчайдушно свистіли. Чи то знак тривоги, чи то своєрідний пароль, пересторога, щоб ненароком не обстріляли. На цей свист вибігав з-за дерев партизанський люд. Близько не підходили, проводжали поглядами здалеку. Двоє навіть у біноклі розглядали. Потім уже ми дізналися, що означав свист.

Це наші провідники навмисно привертали увагу людей тих загонів, які розташовувались на нашому шляху, до штабу. «Бацте, федоровці їдуть». Через кілька днів, коли Ковпак і Руднев з відповідним візитом їхали до нас, партизани з усіх наших загонів так само збіглися на них дивитися.

В Аревичках, великому прибережному селі, в цей день святкували. Ходили рядами, взявши під ручки, лузали насіння, реготали й верещали дівчата. Місцеві хлопці, змішавшись з партизанами, ходили за дівчатами слідом, зачіпали їх, перекидалися жартами. Кілька гармошок, перебиваючи одна одну, виводили танцювальні мелодії. Старики нам пояснили: сьогодні, мовляв, благовіщення. Але ми знали: не будь у селі партизанів — не було б і благовіщення. Вже так поведось — якщо стоять у селі

партизани, свята слідуєть одне за одним; у церковному календарі їх знайти неважко. *

Тільки ми вийшли на сільську вулицю — назустріч нам кілька вершників. І попереду всіх старичок. Шуба наопашки, папаха на потилиці, борода клинцем. Він спритно, на ходу, зіскочив з коня. Я теж спішився. Пішли один одному назустріч. Обнялися, розцілувались. Тут підійшов і Руднев. Високий, смаглявий, стриманий. Але як посміхнувся — одразу виявив посмішкою, що людина він добра, сердечна. Навіть соромлива. Розцілувались і з ним. Приєднався до нас начальник штабу Базима, і юрбою пішли до великої хати. Різні ігри, танці — все припинилось. Збігся народ, став нас розглядати. Ковпак помахав рукою.

— Ану, розходьтєся по своїх справах! Ми що, цирк для вас?

Я дивився на нього, дивився і раптом згадав: адже ми з Сидором Артемовичем познайомилися ще в 1938 році. Путивль входив тоді до складу Чернігівської області. Сумська утворилася пізніше. Я приїздив на будівництво шосейної дороги Путивль — Конотоп. Ковпак відав районним дорожнім відділом, керував будівництвом. І тоді вже був він людиною немолодою. Але вражав жвавiстю, рухливiстю, вмiнням раптово приймати рiшення і одразу ж братися за їх здiйснення.

Знайомих виявилось багато. Командир одного з загонів Ковпака — Кульбака — незадовго перед вiйною працював у Чернігівській області. Заступник начальника штабу Войцехович, у минулому зоотехнік, так само був нашим земляком. Колишнього секретаря Чернігівського облвиконкому Сільченка ми вважали загиблим і раптом зустріли його в Ковпака. Були тут і двоє секретарів наших районів: Олишівського — Сироїд і Козелецького — Яровий. Їх надіслано з радянського тилу на аеродром Ковпака з тим, щоб вони пробилися до своїх районів. Вони ще мали поодиночці чи з невеликими групами перейти на лівий берег Дніпра.

Тому що ми приїхали до Аревичів не для наради, а гостювати, почали розмову за столом, покритим білою скатертю. Чи то сніданок, чи то обід. Нас, гостей, посадовили на покуті, поряд з Ковпаком і Рудневим. Атмосфера була дуже привітна, проста. Випили за перемогу, за партизанські успіхи. Пригостили нас господарі і смаженою рибою, і вареною по-партизанському картоплею

в мундирах, і квашеною капустою. Шкодували, що на нашу долю не випало такої доброї закуски, як оселедець. Але, звичайно, за цими першими розмовами почалися й ділові. Приховуючи хвилювання, немовби між іншим, спитав нас Ковпак, що ви вирішили відносно флотилії, якщо вона, проходятиме повз наш табір? Дізнавшись про мій наказ, він навіть руки потер від задоволення.

— Це добре рішення. За це вам спасибі... Адже їх сполохати було б недовго. Нехай вони в нашу гущу заберуться... Тут ми їм дамо рибки попоїсти!

Ковпак почав розповідати, як їхня розвідка виявила підготовку окупантів до навігації. Вже не перший день чекали партизани цих кораблів. Тиждень тому потопили їхній розвідувальний катер.

— Думали — сполохали ми гадів, — не полізуть. Ні, Вершигора, наш командир розвідки, вчора доповів: гармати на пароплави ставлять. Значить, підуть...

Увійшла до кімнати куховарка, принесла на величезній сковороді рум'яну, апетитну, засмажену цілим шматком телятину і поставила на столі біля мене. Поставила, а сама не відходить, дивиться.

— Що, тітко Феню, — запитав Ковпак, — сподобався хлопець? Одного його тепер будеш годувати? Знайомтесь, Олексію Федоровичу, наша куховарка Федосія Павлівна Ломако. Не зовсім молода, але красива...

— Не смійтесь, Сидоре Артемовичу, я хочу запитати в гостя... Може, є у вас, товаришу Федоров, дочка моя? Настею звать, а прізвище, як і в мене, — Ломако.

Я такої не пам'ятав. І хотів уже було відповісти, що я, звичайно, пам'ятати всіх не можу, що, коли повернуся до себе, дізнаюся, але втрутився Рванов.

— Змалюйте її докладно.

— Повненька, середнього зростоньку, кругловида, чорнява, брови — мов ластівки. У черевичках кофейного кольору, на високих каблучках... Кофточка на ній шовкова — сама вишивала: пташки малесенькі на рукавах, а на грудях квіти червоні...

Всі розсміялись. Я теж не втримався. Ніхто з нас не хотів, звичайно, образити тітку Феню. А вона розсердилась, жбурнула в куток ганчірку, на якій несла сковорідку, й вискочила за двері. Ледве її вернули.

— Ви просто скажіть: чи є у вас Ломако Настя, чи немає? Соромно, хлопці, з старої людини сміятися! —

вигукнула вона крізь сльози.— Як воно вийшло тоді з дому, дитятко моє, так і ввижається мені перед очима.

Справді-бо, не так уже й легко змалювати навіть рідну дочку (і дочку, можливо, особливо важко), якщо в її зовнішності немає нічого яскраво характерного.

Рванов тому просив змалювати, що боявся помилки. Він знав Настю Ломако — медсестру четвертої роти. Але, може бути, вона лише однофамільниця. Чи варто викликати надії, щоб тут же розчарувати!

— Як вам її змалювати? — продовжувала тітка Феня.— Може, вона худа тепер, як та чапля; може, посивіла з горя лютого та від катувань; може, руки чи ока в неї тепер нема — мені будь-яку, аби тільки живу, хоч некрасиву, стару, та рідну дочку...

— Є у нас Ломако,— вирішив нарешті сказати Рванов.— І, здається, дійсно, Анастасія. Не сива, не кульгава, і очі в неї цілі.

Тітка Феня вчепилася в моє плече, боляче стисла його. Рука її тремтіла. Обличчя зблідло.

— Я зараз назву одну прикмету,— сказав Рванов,— якщо підходить — значить, вона. Під час бою...

— Та хіба ж я бачила її коли-небудь під час бою...

В цей момент ми почули, як заокотів удалині кулемет. Коротка черга, ще черга. Вдарила гармата. Всі насторожились. Тітка Феня, зітхнувши, звільнила моє плече. Я глянув на неї. Вона мимоволі, рвучко, по-пташиному підвела плечі й засунула в рот кінчики пальців.

— Ваша, ваша дочка! — крикнув Рванов. Він теж помітив цей рух тітки Фені.— Не маю сумнівів. І вона так само — досить гримнути пострілові — кулак до рота суне. Просіть командира, поїдете разом з нами. Сьогодні ж увечері й зустрінетесь.

Але цього вечора матері й дочці Ломако зустрінися не пощастило. Постріли, що їх ми почули, були початком великого бою. До Ковпака підбіг ординарець, щось прошепотів на вухо.

— Оце добре!..— вигукнув Дід.— Нові гості прибули. Хто хоче — підемо зустрічати!

Сидір Артемович взяв мене під руку, ми разом вийшли, скочили на коней і помчали до Прип'яті. Там піднялись на пагорб. З нього добре було видно річку з її яскраво-зеленими берегами, зарослими чагарником і очеретом. День видався сонячний, з вітерцем. Вийшовши з накуреної хати, приємно було вдихати весінне

свіже повітря, милуватися рікою. Красиво пливли по річці маленькі кораблики; за ними тягнулись довгі залізні баржі: мирна картина. Але ось димок, другий, до нас долинув гуркіт пострілів і вибухів. Запінилась, завирувала вода біля кораблів. З них теж розпочали стрілянину по нашому берегу. Але стріляли, звичайно, безцільно, просто по зелені чагарників.

Катери почали кружляти, петляти, намагаючись втекти від артилерійського та мінометного вогню. Хвилини через десять — два з шести загорілись. Команда спробувала спустити шлюпки, але всі, хто вийшов на палубу, в ту ж мить були зрізані кулеметним вогнем. Незабаром загорілися ще два катери та баржа.

До Ковпака раз по раз підбігали зв'язкові, доповідали те, що він і сам бачив.

— Гей, дивись, втече отой лівий! Передай Кульбаці: вогонь з усіх гармат! — люто кричав Ковпак, потім, обертаючись до мене, реготав: — Здорово дременули!

Про цю операцію ковпаківців докладно розповів у своїй книзі «Люди з чистою совістю» Вершигора, написав про неї у своїх спогадах і сам Сидір Артемович. Не стану їх повторювати. Жодне судно ворожої флотилії, жоден солдат чи офіцер не врятувались. До ночі горіли залишки кораблів та барж. Страшний зойк кількохсот окупантів стрясав повітря над рікою. Тільки сім чоловік з команди передового катера вибрались на берег. Але їх спіймали вранці наступного дня партизани нашого з'єднання.

Ці семеро солдатів, надзвичайно виснажені, мокрі, до смерті налякані, не змогли нам майже нічого пояснити. Вони й самі не розуміли, для чого командування послало флотилію на вірну загибель.

— Знали ваші командири там, у Мозирі, що між Кожушками і Аревичами розташувались партизани Ковпака і Федорова?

— Нам говорили, що партизани нічого не можуть заподіяти броньованим кораблям. Нам говорили, що у вас тільки старі гвинтівки і кілька кулеметів! Нас виряджали в рейс урочисто, з оркестром, який грав на честь відкриття навігації... Боже, що з нами зробили!

Те, що гітлерівці надіслали отак, з дурного розуму, без серйозного розрахунку шість кораблів та баржі з сотнями солдатів на вірну загибель, свідчило про

зростаючу розгубленість в їхніх лавах. Ворожі літаки кружляли над нами кожного дня. Загони, і наші, і ковпаківські, і шушпанівські, стикалися і з розвідувальними групами гітлерівців, і з окупаційними гарнізонами найближчих сіл. Здавалося б, повинен був ворог розуміти, який партизанський кулак, яка величезна сила зібралася на березі Прип'яті між Кожушками і Аревичами. Але окупаційні власті не зуміли навіть об'єднати всі свої розвідувальні дані, зіставити розрізнені відомості. Розпад, розлад, який почався після поразки на Волзі, поглиблювався. У районних і навіть окружних комендатурах начальство змінювалось мало не кожні два тижні, та й солдатський склад оновлювався, переглядався майже безперервно. І тому починали одні, дороблювали автоматично, не перевіряючи попередніх даних, інші.

До такого висновку прийшли ми, обмірковуючи в штабі Ковпака результати розгрому флотилії. Це дуже піднесло наш настрій. Під час вечері Руднев запропонував ознаменувати зустріч трьох з'єднань спільним ударом по місту Брагину.

Базима, начальник штабу Ковпака, попередив:

— Там крупний, добре озброєний гарнізон. Міцні укріплення. Брагін — не просто районний центр: туди окупанти перевели кілька окружних установ з Гомеля. На Гомель часто налітає наша авіація, тому ворог і розосередив свої комендатури в кількох містечках.

І все ж пропозиція була привабливою. Базимі й Рванову доручили розробити план спільного нападу на Брагін. Ми з Дружиніним віддали наказ про передислокацію нашого з'єднання ближче до Аревичів. Наш штаб розмістився в одній із хат за сто метрів від штабу Ковпака.

Майже весь наступний день Дружинін, Руднев і я об'їжджали спочатку ковпаківські, а потім наші підрозділи, знайомились з системою політико-виховної роботи, обмінювалися досвідом.

Цікаво, що, не одержуючи відносно цього ніяких вказівок зверху, наші з'єднання організаційно були збудовані так, що майже нічим одне від одного не різнилися. Пам'ятається командування з'єднань і загонів місцями, можна було б продовжувати діяти без плутанини. Таку форму організації диктувало саме життя. Об'єднуючись і розростаючись, партизанські загони зберігали все ж автономію, немовби — земляцькі осередки. Це було

особливо важливо у зв'язку з необхідністю постійної взаємоперевірки, безнастанної пильності.

Якщо можна подружити за два дні, то ми з Рудневим саме подружили, навіть кашкетами обмінялись. До цього часу зберігається в мене кашкет Семена Васильовича. Дорога для мене, дуже дорога пам'ять про цю кришталево чисту людину.

Багато про нього розказано і написано людьми, які й довше, й краще за мене знали Семена Васильовича. Але хочеться і мені сказати кілька слів, поділитися враженнями.

Пригадую я не вуса, не очі, не стрункий високий його стан, а насамперед мову, голос, інтонацію, вміння причаровувати душу людську. Він трохи гаркавив, Семен Васильович, але навіть гаркавістю своєю немовби підкреслював значення слів і оtepлював слова. Сміявся щиро, з дитячою безпосередністю. Від душі сміявся, хоч і неголосно.

Дуже шкодую, що не вів я щоденника. За дні, в які зустрічалися ми з Рудневим, він сказав багато такого, що варто було б записати. У Руднева було природне покликання до роботи комісара. Як це зрозуміти? Я особисто це покликання вбачаю в умінні будити в людині думку, показати рядовому бійцеві, що і бій, і злигодні похідного життя, і душевні страждання — все це в ім'я великої ідеї, в ім'я майбутнього, прекрасного майбутнього. І не тільки в мітингових промовах, а в простій повсякденній бесіді, при оцінці часом незначного вчинку, так його, цей вчинок, висвітлити, щоб став відомим він як часточка величезної справи.

Коли ходили по ковпаківських ротах і взводах, бачив я, що зустрічають Руднева і в наметах, і під час навчання з радістю. Чекають на його слово, його оцінку, пораду. Руднев був мені ровесником, але військовий досвід мав набагато більший. Понад двадцять років служив він у Червоній Армії, ще в громадянську війну був комісаром. Потім закінчив Військово-політичну академію, служив на Далекому Сході. Та досвід досвідом, хоч він і має значення немале, але в Рудневі виблискував, іскрився ще й талант проникнення в людські душі. Добре запам'яталися деякі думки, висловлені Семеном Васильовичем немовби між іншим, але, мабуть, давно виношені ним. Політрукові взводу він сказав при мені: «Ви повинні в кожному партизанові не тільки вбачати

воїна, а ще й виховувати в ньому будівника для мирного часу».

Наступного дня, коли ми їхали верхи з одного підрозділу до другого, Руднев спинив коня і довго дивився на правий берег Прип'яті. Там корова тятла соху, на яку всією вагою налягала худенька літня жінка. Поманивши пальцем молодого хлопця, що супроводжував нас, комсорга однієї з ковпаківських рот, Руднев спитав у нього:

— Що бачиш?

— Жінка оре.

— Більше нічого не бачиш? — Хлопець мовчав, не знаючи, що сказати. — А гітлерівців там не видно?

— Наче немає... Може, замаскувались...

— А ти, друже, уяви, що то рідна твоя мати оре. Одразу, мабуть, і гітлерівців побачиш. Зваж, товаришу комсорг, картина, яку зараз бачиш, гірше пожежі й бомбардування. Це зветься фашистська сільськогосподарська «політика».

Коли об'їжджали ми з Рудневим наші підрозділи, він допитливо приглядався до наших порядків, немовби ми змагалися. Питання задавав часом зовсім несподівані.

— Багато у вас жінок курять?

— Усі городяни навчилися коней запрягати?

Одного нашого командира відділення розвідки, який славився своїм франтівством, Руднев присоромив, спитавши, чи добре вміє він прати білизну.

— Нам дівчата перуть, — буркнув комвідділення.

— Розумію. Вони — вам, а ви — їм. Тільки, по-моєму, свою білизну прати приємніше, аніж чужу.

Одверто позаздрих Руднев нашій похідній друкарні, тому що ми мали можливість регулярно випускати газету і друкувати великими тиражами листівки. Довго бесідував з нашими редакційними працівниками і лекторами.

В нашій редакції тоді працювали такі досвідчені товариші, як український поет М. Шеремет та фотокореспондент Я. Давидзон. Була вже при обкомі й спеціальна лекторська група. Товариші Озерний, Лідія Кухаренко, Сербін виїжджали в сусідні села, читали доповіді про становище на фронтах, про політику наших союзників.

— Це у вас обов'язково запозичимо, — сказав Руднев.

Вразило мене своєю силою і глибокою людяністю одне місце в промові Руднева до бійців, які йшли на бойову операцію до Брагіна. Промова його була короткою, спокійною і в той же час запалюючою. Ось слова, що їх я добре запам'ятав і гадаю, — так само добре запам'ятали партизани, до яких звертався комісар.

— Не забувайте, товариші, що ви йдете зараз не у вороже, а в наше, радянське місто. Окупантів і поліцейської наволочі там менше, ніж радянських людей, придувлених силою зброї. Ваш наскок повинен стати радісною для них подією, торжеством над ворогами. Поводьте себе так, аби малі хлопчики і дівчатка до старості своєї пам'ятали, що в чорні дні окупації було в них велике свято — прихід партизанів. Воюйте так, щоб усі чесні люди Брагіна сказали: «Це наші прийшли!»

* * *

10 квітня Ковпак, Руднев, я і Дружинін підписали наказ про спільний виступ трьох партизанських з'єднань для знищення ворожого гарнізону в місті Брагіні.

Для участі в цій операції ми виділили 535 чоловік, Ковпак — 650, Шушпанов — 125. Нашою ударною групою командував Лисенко; йому ж підлягали і шушпановці. З'єднання Шушпанова у недавньому бою відбило в окупантів дві 105-міліметрові гармати. Таких крупнокаліберних гармат у партизанів досі не було. Знаючи, що в Брагіні окупанти збудували кілька дотів, ми доручили шушпановським артилеристам впоратися з цими об'єктами. Ковпаківською групою командував підполковник Вершигора. Тільки його особистою скромністю можна пояснити те, що в своїй книзі він майже нічого не розповідає про Брагінську операцію.

Брагін знаходиться приблизно на відстані 65 кілометрів од Аревичів. Марш по лісах і болотах ми повинні були, згідно з наказом, здійснити за чотирнадцять годин. Завдання нелегке, особливо коли взяти до уваги, що була рання весна і дороги та стежки розвезло.

Десятого квітня, о другій годині дня, понад півтори тисячі партизанів заглибились у ліс: крім ударних груп в операцію вирушили для спостереження за нею і загального керівництва ковпаківський, наш і шушпановський штаби. Пішли з нами і господарчі підрозділи на

чолі з Михайлом Івановичем Павловським — героєм битви з ворожою флотилією.

Скористаюся з нагоди, щоб сказати кілька слів про цього надзвичайного партизанського командира — заступника Ковпака по господарчій частині.

В той час Михайлу Івановичу було вже за п'ятдесят. Невисокий на зріст, міцний, дебелий дядько: хоч і не носив він великих вусів, але, глянувши на нього, мимоволі пригадуєш тип запорозького козака. Сідаючи на коня, він одразу немовби приростав до нього. Зараз, здавалося, вихопить із піхов шаблю і помчить на чолі кінного загону.

Бій був стихією Павловського. Однак він, так би мовити, наступивши на горло власній пісні, погодився взяти на себе управління складним господарством величезного ковпаківського з'єднання. На цій ниві діяльності він здобув собі славу людини досить крутої і навіть скупкої. Тепер, згадуючи партизанські дні, товариші пов'язують найчастіше ім'я Павловського з «битвами» за чарку горілки, мішок вівса. Правда, що оберігав Михайло Іванович партизанське добро з самовідданістю, яка часом переходила в скаредність, але робив це він, звичайно, тільки в інтересах самих же партизанів. Ніхто так, як він, не знав, що значить для партизана добре збережений і прихований НЗ.

Ще в роки громадянської війни Михайло Іванович командував партизанським загonom на Україні. А в 1941 році, коли німецько-фашистські війська підійшли до Дніпра, Павловський, який займав тоді посаду директора радгоспу в Бериславському районі Херсонської області, знову очолив невеликий загін. На Херсонщині немає лісів. Партизани потрапили в скрутне становище. Оточені в дніпровських плавнях карателями, яких було у десять разів більше, ніж партизанів, не маючи ніякої можливості налагодити зв'язок з населенням, бериславські товариші харчувалися виключно тими невеликими запасами сухарів і консервів, які пощастило приховати задалегідь.

І вони діждалися моменту, коли пильність ворога ослабла на одній з ділянок, вирвалися вночі з кільця. 13 чоловік привів з херсонських степів у ліси Сумської області Павловський. Цей їхній понад п'ятисоткілометровий перехід по степових, прифронтових районах вартий окремої книги.

Павловський почав відати у Ковпака господарством. Але час від часу та й умовить Діда доручити йому бойове завдання. У багатьох операціях Михайло Іванович ішов під кулями попереду бійців. А три дні тому вразив усіх такою одчайдушною сміливістю, що у всьому партизанському краї з вуст у вуста передавали розповідь про його подвиг.

Він разом з іншим партизаном — ковпаківцем Сердюком — у розпалі бою, під прикриттям бойових кулеметів, підплив на човні до ворожого корабля, видерся на верхню палубу і, кинувши гранату в ілюмінатор, підпалив судно.

Згодом, під час рейду Ковпака в Карпати, Павловський ще не раз відзначався в боях. А зараз він ішов разом з нами на Брагін, щоб поповнити із складів ворога продовольчі та фуражні запаси партизанів.

З Аревичів, як я вже сказав, ми виступили о другій годині дня. Здебільшого партизани здійснюють наскоки і починають великі переходи вночі, під покровом темряви. Нам же цього разу важливо було вийти завидна на підступи до міста. В Аревичах лишилися загони Ковпака, що прикривали переправу через Прип'ять. Кілька наших загонів, які не брали участі у Брагінській операції, поступово, невеликими групами переправлялись поромом, човнами й плотами на правий берег Прип'яті. Увага ворога була звернена сюди. Закріпившись на правому березі, кілометрів за шість від переправи, ворог з невеликими перервами бив з гармат по Аревичах і по річці. З першої години дня почала нас турбувати й авіація. Дві ланки штурмовиків по черзі вели з бриючого польоту кулеметний вогонь по переправі й сипали на село десятки дрібних бомб.

Помітивши рух наших частин до лісу, літаки перенесли вогонь сюди. Але жертв у нас майже не було. Тут, між іншим, гітлерівці застосували «нову зброю». Чи то в них вичерпався запас бомб, чи то вони шумовими ефектами сподівалися викликати паніку; тільки раптом з неба полетіли якісь дивні речі. Падаючи, вони свистіли, вили, нили, дзижчали. Лісова луна дробила і множила шум. У перші хвилини від несподіванки, дійсно, де в кого заскребло на душі. Але скоро страх змінився загальним сміхом. Ламаючи гілля дерев, у ліс падали порожні залізні бочки з пробитими боками, шматки рейок і ще якийсь залізний утиль.

«Утильне бомбардування» було, як нам потім розповіли полонені, частиною загального плану гітлерівців, які готували ковпаківцям і нам «мокрый мішок». Цей план не був секретом для партизанського командування. Місцеві брагінські партизани через своїх людей кілька днів тому дізналися, що до міста прибув генерал-лейтенант, командуючий усіма експедиційними військами по боротьбі з партизанами України і Білорусії.

Розвідавши нарешті, що між гирлом Прип'яті й Дніпром скупчилися три партизанських з'єднання, що з двох боків з'єднання ці оточені широкими ріками, гітлерівці вирішили скористатися перевагою, наданою їм у цих умовах самою природою. Вони спільно укріпили правий берег Прип'яті й лівий берег Дніпра, щоб не дати нам і Ковпакові переправитись. А на лінію Мозир — Брагін — Дніпро стягували великі сили, немовби зав'язуючи «мокрый мішок». Задум ворога неважко було розгадати. А фашистам, звичайно, й на думку не спало, що ми, замість того щоб якнайшвидше переправлятися, раптом завдамо удару по їхньому центру. Льотчики-спостерігачі, побачивши, як ми заглиблюємося в ліс, доповіли своєму начальству, що партизани, рятуючись від бомбардування, розбігаються по лісах. «Посилити паніку!» — наказав генерал-лейтенант. І ось на ліс полетіли бочки й рейки.

Надвечір авіація од нас відчепилася. Зробивши тільки два півгодинних привали, наші ударні групи продовжували рухатися і вночі. Найбільших труднощів зазнавали артилеристи. Колеса гармат обліплювала грязюка. А коли сходили з дороги — чіплялись за кущі й гілля молодого лісу. Важку шкодівську гармату, допомагаючи коням, тягли канатами, як бурлаки, понад п'ятдесят чоловік.

О третій годині ночі на відстані дванадцяти кілометрів од Брагіна ударні групи розділилися: наші загони під командуванням Лисенка пішли на північ, загони ковпаківців повів Вершигора в обхід міста на південь. Разом з ними до наміченого задалегідь командного пункту поїхали і ми з Ковпаком.

Під час Брагінської операції я спостерігав за ходом бою, сидячи разом з Рудневим у траншеї на вогневій позиції. Ми одержували час од часу донесення радістів і кінних зв'язкових. Містечко, оточене лісами, здавалося з командного пункту одноманітно сірим. Після

перших же гарматних пострілів до ранкового туману приєднався дим пожеж: наші запалили спиртовий завод і тютюнову фабрику.

...Бій тривав з раннього ранку до вечора. Донесень за день надходило дуже багато і досить суперечливих. Загальну оцінку операції як штаб Ковпака, так і наш дали досить стриману. Деякі укріплення в центрі міста розбити не вдалося.

Але чи можна тільки з оперативно-тактичних штабних позицій оцінювати партизанський напад на місто, та ще такий напад, яким була Брагінська операція наших трьох з'єднань? Адже ми не ставили собі метою захоплення міста і тривале його утримання. Ми заздалегідь знали, що, покінчивши з гарнізоном противника, розгромивши його склади, захопивши зброю, боеприпаси, продовольство, визволивши з в'язниці радянських громадян, вийдемо з міста.

Ми, партизанські командири, нерідко міркували про те, що таке партизанський напад на місто, в якому засів гарнізон окупантів. Якої мети, якого ефекту повинні ми таким нападом досягти?

Передо мною і різні офіціальні документи, і спогади учасників бою, і спогади жителів Брагіна — радянських людей. Деякі з них варто опублікувати хоча б для того, щоб історик, письменник, допитливий читач могли скласти собі уяву про багатство однієї і тієї ж події. Ось деякі з цих документів.

1

ІЗ ЗВІТНОЇ ДОПОВІДІ ШТАБУ З'ЄДНАННЯ

«11 квітня о 5.00 ударні групи зосередились на відстані трьох кілометрів од міста Брагіна, висунувши на вогневі позиції артилерію, міномети. Під прикриттям їхнього вогню ударні групи просунулися до свого вихідного розташування, звідки повинні були розвивати наступ на місто Брагін.

О 5.30, згідно з загальним сигналом, усі ударні групи перейшли в наступ. Противника застукали зненацька...

Внаслідок цього угруповання, але склалося із загонів з'єднання О. Ф. Федорова, під командуванням командира 7-го батальйону товариша Лисенка Федора Ілліча, до 12.00 бойовий наказ про захоплення північної

частини м. Брагіна (включаючи безіменну канаву) з честю виконало.

В цій частині міста було знищено гарнізон противника, який розташувався в школі, були знищені друкарня обласної газети, млин, електростанція, шкіряний завод, маслозавод, склади з продовольством і військовим майном. Захоплено багато трофеїв, коней з амуніцією та іншими військовими вантажами.

Угруповання партизанів, яке мало на меті перекрити відхід противника по річці Брагінка, порушило бойовий наказ тим, що передчасно відкрило вогонь по противникові, який відходив, давши можливість останньому повернутися і зайняти доти, дзоти та окопи, заздалегідь підготовлені ним.

Після зайняття противником вищезазначених укріплень, він почав чинити сильний опір... Бій тривав у південній частині міста до 16.00. В ході бою було знищено 25 дзотів з вогневими точками, 3 доти. Один дот не був знищений у зв'язку з тим, що не було крупнокаліберних артилерійських снарядів.

Під час бою з німецьким гарнізоном окупантів підтримувала авіація, яка за день влаштувала 6 нальотів з кількістю літаковильотів — 19, але авіація втрат партизанам не завдала.

Противник зробив спробу підкинути для підкріплення гарнізону озброєний загін з Речиці, Лоева і Хойників. Але цей загін був перебитий заздалегідь розставленими партизанськими засадами.

Гарнізон, який знаходився в м. Брагіні, не одержавши підтримки, був розгромлений. На вулицях міста противник лишив забитими сотні солдатів та офіцерів; знищено 25 дзотів з кулеметами, 3 доти, 2 склади із зброєю та боеприпасами, склади з обмундируванням, амуніцією, військовим майном, склад з паливом, друкарню, млин, шкірзавод, склади з зерном, усі обласні й міські німецькі установи; захоплено 10 станкових і 5 ручних кулеметів, 4 батальйонних міномети, багато гвинтівок і автоматів, патронів і мін, а також багато продуктів харчування, обмундирування та іншого військового майна.

Втрати партизанів — забитими 22 чоловіки, пораненими — 61 чоловік.

По закінченні операції в ніч на 12 квітня нами було залишено м. Брагін і всі сили ударної партизанської групи були відведені до району Аревичів».

ІЗ СТЕНОГРАФІЧНОГО ЗАПІСУ
РОЗПОВІДІ Ф. І. ЛИСЕНКА

«...Не доходячи кілометрів 12 до Брагіна, ми розділилися: Вершигора взяв правіше, а я лівіше. Разом з ударною групою Вершигори пішли Ковпак і Федоров. У мою групу входили і загони Злинківський та імені Чапаєва, але головним — був наш. З'єднання Шушпанова ми використали для перекриття дороги біля Хойників.

До Брагіна лишалося всього три кілометри. Треба було захопити міст через річку Брагінку, довжиною метрів на 70. Річка невелика, але заболочена... Зробили п'ятнадцятихвилинне обслідування.

Взвод Асабова і взвод Зибницького пішли в обхід. Ім удалося розшукати човника і пройти річку та болото... Ми почули глухий, одчайдушний крик і одразу ж два свистки. Це було сигналом, що вартових знято і міст захоплено. Як тільки ми рушили, почала діяти наша артилерія. Три важкі гармати Ковпака і ще дві легкі гармати відкрили вогонь. Перед моєю групою було поставлено завдання захопити маслозавод, спиртозавод, тютюнову фабрику, а найголовніше — двоповерховий будинок школи, де стояв великий гарнізон гітлерівців, і дійти до безіменної канави, яка поділяла місто навпіл. А Вершигора повннен був розбити деякі ворожі укріплення, доти, захопити в'язницю і південну частину міста до безіменної канави.

Своє завдання мені пощастило виконати швидко. Прикриваючи дорогу протитанковою зброєю і 45-міліметровими гарматами, ми відкрили вогонь по школі, де виявилось чоловік 400 окупантів і частина поліцаїв. Оточивши школу, відкрили вогонь простими і бронебійними снарядами. Частина гітлерівців почала вибігати і була нами розстріляна, а решту ми закидали гранатами. Ми захопили цей будинок, а також маслозавод, спиртозавод та тютюнову фабрику і вже о 12-й годині дійшли до безіменної канави, тобто виконали наказ. Я по рації повідомив, що бойовий наказ виконано.

Вершигорі не пощастило виконати завдання тому, що гітлерівці жорстоко відбивалися.

У мене було упущення — одна група на чолі з товаришем Скринником, чоловік на п'ятдесят, повинна була

підійти до безіменної канави й залягти на лузі, але не встигли вони підійти, як розпочався ураганний вогонь, і частині гітлерівців пощастило втекти.

Починаючи з 10-ї години, противник провів кілька атак з боку Гомеля.

В цій операції особливо у нас відзначились командир другої роти загону імені Щорса Гриша Сентяй і командир загону Микола Зибницький. Їм вдалося підбити три танки, два броньовики і примусити ворога тікати. Гітлерівці тікали групами по двадцять-тридцять чоловік, і ми їх брали в полон.

З боку Хойників окупанти провели п'ять атак з танками, бронемашинами і артилерією, всі атаки були відбиті. В цей час у героїчній сутичці був поранений командир другої роти Гриша Сентяй.

Гітлерівці, які засіли у в'язниці, своїм артвогнем розметали кілька будинків, і кроків двісті героям довелося пробігти відкритим місцем...

На початку десятої години вечора ми вийшли з міста. Наша ударна група захопила 6 станкових кулеметів, дві гармати, дванадцять мінометів, багато пістолетів. Ми також вивезли кілька десятків тонн цукру, шинки, ковбаси, шкіри, кілька тонн олії соняшникової, висадили в повітря маслозавод, спиртзавод, тютюнову фабрику, підірвали частину гуртожитку. Виходячи з міста, ми роздавали населенню цукор і ковбаси. Олії не давали, тому що під час руху неможливо було її розливати».

3

ІЗ СПОГАДІВ КОЛИШНЬОГО ПАРТИЗАНА КИДАША Г. А.

«11 квітня наш партизанський загін імені Щорса разом з іншими загонами одержав завдання: розгромити великий гарнізон окупантів у Брагіні...

...Рано-вранці містечко було оточене партизанами. На протязі години містечко вже майже цілком було нами захоплене. На вулицях валялися сотні трупів ворожих солдатів і офіцерів. До самого неба здіймалося полум'я від палаючих складів з боеприпасами та іншим майном ворога.

Біля великого будинку виднілися гармати різного калібру. Наш підрозділ зайняв позицію за невеличким

будиночком. А з другого поверху великого будинку гітлерівці сильним вогнем закривали підхід до гармат.

Партизан Гриша Мельник знайшов у будиночку довгий канат, обв'язав ним свою ногу і сказав:

— Я полізу до гармат, якщо мене поранять чи заб'ють — тягніть за канат до себе.

Гриша сміливо поліз до гармат. По ньому з верхнього поверху відкрили вогонь, але Гриша лишився цілим і неушкодженим. Доліз до крайньої гармати, зачепив її канатом, а сам повернувся назад. У нас не вистачило сил, щоб підтягнути до себе гармату. Гуркіт, кулеметні черги, вибухи снарядів ні на хвилину не припинялись. Гриша командував:

— Давайте гармату на циганок, тобто на вороток!

Трое партизанів схопили два дрючки, покрутили циганок — і гармата швидко опинилася в наших руках. Таким же способом Гриша витягнув і другу. З великого будинку чулися крики поліцаїв.

— Бережіть гармати, партизани викрадають їх магнітом!

З німецької гармати ми почали обстрілювати будинок, перетворивши його незабаром на купу руїн.

Раптом я побачив, що трохи далі ворожі солдати біжать через вулицю і тягнуть з собою сідла і щось у мішках. Удвох з Миколаенком ми підкралися до подвір'я, де було повно солдатів. Вони ошаліло метушились, сідлали коней. Офіцери сиділи на бричках і кричали на своїх солдатів, мовляв: «Давай швидше, швидше!» Ворота були причинені, ми це все бачили крізь щілину.

Миколаєнко каже:

— Давай зав'яжемо дротом ворота і хвіртку з вулиці.

А дрот у нього був з собою. Зав'язали ворота і хвіртку. Гітлерівці кинулися виїжджати і не змогли розчинити воріт. Почалася метушня, до воріт зібрались офіцери. Подвір'я було огорожено високим кам'яним муром. Миколаєнко мені шепоче:

— Давай по парі гранат кинемо!

Прийняли таке рішення, і вмить на подвір'ї рвонули чотири вибухи. Чути було стогони і зойки.

Після гранатних вибухів ми відчинили хвіртку, застрочили наші автомати. Коли на подвір'ї вже не лишилося живих, ми туди ввійшли. Зазирали до хліва: офі-

пер сидить верхи на коні й клацає собі пістолетом у вухо. А пістолет в офіцера незаряджений... Ми з Миколаенком забрали з подвір'я багато спиртних напоїв, сала та інших продуктів. Примчали до своїх на німецьких рисаках і доповіли командирові, що завдання виконали.

Після цього командир послав нас іще з одним товаришем до невеликої річечки, яка текла недалеко від хліва. Біля берега стояла копиця сіна. Завдання нам було дано — не пускати ворога через річечку. Товариш Миколаенко, сідаючи на сіно, виявив щось тверде і каже:

— Хлопці! У сіні хтось заховав барило спирту!

Почали розгрібати сіно, і раптом показався кашкет командира гітлерівської жандармерії. Він швидко підвівся і вихопив пістолет, щоб стріляти в Миколаенка. Я ударив жандарма прикладом автомата по голові. В цій копиці були виявлені нами ще чотири гітлерівці. Над містечком Брагін з ранку до вечора кружляли «мессершмітти». Кидали, очевидно, гранати, міни, зв'язані рейки і круглі цементні галушки...»

4

ІЗ ЗАПИСУ ДОПИТУ ЄФРЕЙТОРА 118 СПЕЦЗАГОНУ СС КЛЯЙНЦА

Запитання.— Розкажіть, що ви робили в місті Брагіні?

Відповідь.— Я не знав, що це місто зветься Брагін. Нас привезли вночі, за дві години до бою, і сунули в отой червоний будинок, з якого мене витягли ваші люди. Я встиг тільки тричі вистрілити. У мене дружина і троє дітей, прошу на це зважити.

Запитання.— Ви сказали, що належите до 118-го спецзагону. Чим займається ваш загін, чому він спеціальний?

Відповідь.— Спеціальність загону — будівництво й охорона концентраційних таборів військовополонених і супроводження завербованих до Німеччини на роботу. Ось бачите, я майже мирний житель.

Запитання.— Для чого ваш загін направляли сюди?

Відповідь.— Я нижчий чин, мені не відкривають планів. Якщо вам цікаво, я можу повідомити про окремі уривчасті фрази, які я чув з розмов офіцерів... Говорити все, що мені відомо?.. Добре. Ми чули, що організовується великий табір для полонених партизанів.

Запитання.— Чи ви бачили коли-небудь полонених партизанів?

Відповідь.— Я раніше теж гадав, що їх не беруть у полон. Особисто я ніколи не бачив партизанів. І я не знав, що вони можуть, як армія, стріляти в нас з гармат і мінометів.

Запитання.— Про який же великий табір для партизанів могла йти мова, якщо взагалі немає полонених партизанів?

Відповідь.— Я можу повідомити те, що говорив мені далекий родич лейтенант Мюллер. Він командував у нашій частині автомобільною колоною, крім того, видав, як інженер, електроустаткуванням таборів. Мюллер говорив, що на болота, біля злиття двох широких рік, наші каральні частини зігнали протягом цієї зими дуже багато партизанів. Їм, після того, як крига на ріках розтанула, залишається тільки здатись. Так пояснював це мій родич Йоганн Мюллер, лейтенант. Він ще говорив, що передбачається огородження всього цього простору колючим дротом, через який буде пропущено електричний струм високої напруги — і табір буде готовий. Отож, як бачите, це не зовсім полон, а щось особливе: технічна новинка. Я сподіваюсь, що моя відвертість сприятиме полегшенню моєї долі.

5

ЛИСТ ТЕТЯНИ ІВАНИЦЬКОЇ,
СТУДЕНТКИ ТРЕТЬОГО КУРСУ
КИІВСЬКОГО БУДІВЕЛЬНОГО ТЕХНІКУМУ

Вельмишановний товаришу Федоров! Я одержала Вашого листа. Дуже перед Вами завинила. Вам довелося нагадувати про своє прохання. Я давно збираюся Вам написати, але думала собі — що я можу пригадати? Тільки те, що відбувалося на нашому подвір'ї. Адже мені весною 1943 року не було ще й одинадцяти років. Звичайно, той день, коли партизани наскочили на Брагін, залишив велике враження, я його запам'ятала. Тільки, товаришу Федоров, я особисто бачила мало, і дідусь з бабусяю теж боялися вийти в місто. Дідусь вийшов, коли на вулиці вже майже зовсім не стріляли. Пам'ятаю, він приніс трохи борошна, цукру і два шматки мила. Йому дали партизани.

Ви просите, щоб я докладно описала весь день, як я його пам'ятаю. Спробую.

Почну з тієї хвилини, коли я прокинулась. Ми жили тоді з дідусем і бабусею і з сестрою моєю Анею в літній кухні. Там було дуже тісно, тому що багато місця займала велика лежанка і полиці. Дідусь з бабусею спали на лежанці — у них був сінник, а я з Анею разом — на підлозі. Аня тієї ночі взагалі не спала. Переверталась, зітхала, стиха плакала. Її викликали повісткою до приміщення школи, де відбувалась реєстрація молоді. Ані тоді виповнилось вісімнадцять. Вона боялася, що її відправлять до Німеччини або в солдатський дім; я тоді ще не розуміла, що це таке. Тепер Аня одружена, в неї двоє дітей, вони всією родиною живуть в Калінінграді. Я, коли хочете, можу Вам надіслати адресу. Вона, звичайно, більше пам'ятає, ніж я.

Як ми з сестрою потрапили до Брагіна? Ми жили у Мінську, а коли тата мобілізували до Червоної Армії, він перед тим, як вирушити на війну, одвіз Аню й мене до дідуся й бабусі у Брагін. (Мама у нас померла давно). Так ми опинилися в німців, бо місяців через два німці захопили Брагін і весь правий берег Дніпра.

Як ми жили? Вставали завжди дуже рано. Нас будили «хазяїнові» собаки, шкребли двері. Це були вівчарки. Всю ніч вони гасали по подвір'ячку і гавкали, а годині о п'ятій ранку починали шкребти двері, щоб ми їх годували. Цього ранку, 11 квітня, разом з собаками прийшов «хазяїн», почав смикати ручку дверей. Його завжди лютило те, що ми запираємось. Що він прийшов у такий час — ми не здивувались, бо «хазяїн» часто грав до ранку в карти з іншими німцями.

Я його називаю «хазяїн» — його так дідусь прозвав, відповідно до горьківського оповідання. Він теж був гладкий, червонопикий, тільки у Горького — росіянин, а цей — німець! І теж до пристрасті любив свиней. «Хазяїн» був не військовим німцем, а з колоністів, служив у гебітскомендатурі. Він прибув до Брагіна в лютому 1942 року, вигнав з дідусевого будинку солдатів, нам дозволив жити в літній кухні. Дідусь, бабуся і Аня вважалися його особистою прислугою. Крім них, приходили працювати інші росіяни з в'язниці й з біржі праці. За ними наглядав солдат чи поліцай.

«Хазяїн», прийшовши на початку шостої ранку, стукнув ногою у двері й лаявся поганими словами. Вже розвиднілось... Дідусь відчинив двері, й «хазяїн» почав тикати в дідусів живіт пістолетом. «Ви брешете, що спали.

Ви навмисне вдавали сплячих тому, що чули стрілянину!»

Можливо, дідусь з бабусею дійсно удавали, що сплять, а я справді міцно спала. «Хазяїн» як закричить: «Ти маленька дівчинка і скрізь лазиш, біжи зараз же дізнайся, що це за стрілянина на вулиці!» А дідусь каже: «Ні, вона не піде, пане Кугельман». І бабуся крикнула: «Я піду, тільки не займайте дітей!» У цей момент на вулиці, зовсім, певно, близько, вибухнув снаряд. Ми всі, й «хазяїн» теж, попадали на підлогу. Собаки, як завжди, страшенно злі, крутилися, мов в'юни, і скавучали. Незабаром знову вибухнув снаряд і знову. Дідусь встав з підлоги першим. Я ніколи не бачила, щоб обличчя в нього було таким захопленим. А «хазяїн» лежав на підлозі біля печі, уткнувши носа в нашу з Анею постіль. Тут раптом — шибка дзень! Бабуся як крикне: «Лягай, старий дурню!» Дідусь гешнувся — та просто на «хазяїна». Вони почали качатися, вчепившись один в одного, стали кричати, лаятись. Дідусь кинув у куток щось чорне.

«Хватай, Анько!» — крикнув він. Це був пістолет, якого дідусь видер у «хазяїна». Аня скочила і притислась у кутку з пістолетом. Собаки почали на неї кидатися, гавкати, але не дуже сильно — адже вона їх годувала. Я ніколи не сподівалась, що Аня така смілива — вона вистрілила в собак.

«Стріляй в оцю наволоч теж!» — хрипів дідусь. На нього навалився «хазяїн». Бабуся теж схопилася на ноги і дубасила «хазяїна» по спині. Я сама не пам'ятаю, як догадалася: б'ю каструлькою по голові «хазяїна» і плачу. А він усе сильніше душить дідуся. Тут Аня притиснула до голови німця пістолет. Я жахливо верещала і бабуся теж, і на вулиці стріляли з автоматів. Пострілу не чула, але бачила, що «хазяїн» весь у крові, а дідусь підводиться. У нього теж на обличчі кров, але він якийсь немовби навіть радісний. Аня кинула пістолет на підлогу, намочила рушника у відрі й почала терти дідусеві обличчя. Він сміється. Бабуся каже: «Як ти можеш у такий момент сміятися, зараз же перестань!»

Між іншим, собаки ще не зовсім здохли. Вони виповзли на подвір'я і так жахливо скавучали, вили. Аня хотіла піти їх добити, але дідусь не дозволив: «Зажди, можливо, патрони ще знадобляться». З «хазяїна» все текла і текла кров. Ми перебігли через подвір'ячко до

льоху нашого будинку. Сидимо там і міркуємо: невже Червона Армія?

Бабуся більше за всіх турбувалася, що ось «хазяїн» забитий, а раптом сюди увійдуть німці. В Ані очі чорні від збудження. «Нехай поткнуться, в мене у пістолеті ще три патрони!» Потім чуємо стукіт у ворота і тріск, на подвір'ячко увірвалися люди. Голоси, тупіт. «Росіяни, росіяни!» — закричала першою Аня і вискочила з льохи. Я теж за нею, а потім і дідусь з бабусею. Це були партизани. Дідусь кинувся до них цілуватись, а їм цілуватись ніколи. Вони питають: «Є німці?» Дідусь їм відчинив літню кухню і показав на «хазяїна», а потім на Аню. Партизани похвалили. Дідусь показав на сарай: «Тут свиней багато, шістнадцять штук, забирайте, товариші!» Партизани збили з сарая замок. Свині вибігли.

«Ну, ми підемо,— сказали партизани.— Ви поки що ховайтесь, бій ще не скінчився». Але вони все-таки підстрелили п'ятеро свиней з автоматів. А потім прибігли інші й чотири з цих туш навантажили на підводу. П'яту залишили нам. Решта свиней розбіглася.

Недалеко від нас був шкіряний завод, продукція якого відправлялась до Німеччини. Він горів, іскри летіли до нас на подвір'я. Потім була дуже сильна стрілянина у школі, потім біля в'язниці. Ми цього дня нічого не їли, не хотілося. Аня вимагала, щоб її відпустили до партизанів. Бабуся плакала, просила Аню залишитись. А тут саме вносять на шинелі пораненого партизана, молоденького хлопчика. Кричать: «Дайте швидше води промити рану і ганчірку чисту!» Бабуся і Аня почали перев'язувати цього хлопчика. Він саме прийшов до пам'яті і стогне, а коли побачив Аню, стиснув зуби і перестав стогнати. Потім його віднесли. Я вже писала, що дідусь ходив на вулицю, розмовляв з партизанами і одержував подарунки — борошно, сало, сірники і флягу рому, з якої навіть мені дали ковток.

Ось бачите, що я запам'ятала, товаришу Федоров. А загальної картини бою Вам описати не можу. Аня в партизани не потрапила, не знала, як це зробити.

А тепер опишу, як Ви просите, що було, коли партизани відійшли.

Ми не одразу про це дізналися. Коли стало тихо, то спочатку навіть зраділи, що не стріляють. Дідусь першим, а за ним і ми з Анею та бабусею ввійшли в будинок. Досі туди нас майже не пускав «хазяїн». А це ж

був наш будинок. Уже стемніло, дідусь почав засвічувати лампу, а в самого руки тремтять, скло розбив. Побачив дві свічки на столі й розкидані карти. Засвітив свічки. Раптом як застогне (я навіть злякалась) і почав скидати на підлогу німецькі речі. Тупає ногами, ридає і скидає з столу німецький посуд. Бабуся стоїть біля. «Господи, та ти збожеволів зовсім, Мишо!» А він підбіг до ліжка, зірвав мереживне покривало, теж скинув на підлогу, почав топтати ногами, драти. Мені це було зрозуміле. На столі ще залишалася попільничка — у вигляді горшка з вбиральні, а всередині горшка — теж з фарфору зроблено. Дідусь крикнув: «Та навіщо ти займаєш оцю гидоту, зараз же покинь, Танько!» Я з задоволенням розбила цю річ. Дідусь іще довго буянив. Викинув з комода всю білизну на підлогу. Бабуся одну скатерть схопила: «Не дам! Вони нас геть-чисто пограбували, хоч що-небудь нехай лишиться!» — «А де Аня?» — отямився дідусь. І тут виявилось, що Аня перев'язує на подвір'ї вівчарку. Одна з двох собак була ще жива.

Потім ми вечеряли за столом, як раніше, коли ще окупанти не приходили. Тільки перед цим усі консерви, які знайшли у «хазяїна», і сало, і кофе закопали під гноем у сараї, де раніше були свині. «Хоч день, та наш!» — сказала раптом бабуся.

Прибігла сусідка. «Підіть подивіться, у мене в хаті який жах!» Але ніхто з нас не пішов. У неї жив німецький лейтенант — начальник біржі праці. Про нього було відомо, що ночами він ходив до в'язниці й там любив займатися катуванням. Наша сусідка, Любов Микитівна, розповіла, що теж, як і ми, зважилася зайти в свій дім. Бачить — нікого нема. Тільки червона калюжа біля дивана. Вона одразу зрозуміла. Зазирнула під диван, а там оцей лейтенант, і біля голови рука з пістолетом. Застрелився. Спочатку, напевно, ховався під диваном, а потім уже так злякався, що, не вилізаючи, покінчив з собою.

Спати ми лягли у себе в кімнатах. І хоч перед цим стільки пережили, всі заснули міцно.

Ви пробачте, товаришу Федоров, що лист виходить довгий, але ж Ви просили самі, щоб я розповідала якнайдокладніше. Що було далі? Чи дуже злякалися, коли дізналися точно, що в місті жодного партизана нема? Я була маленька, зі мною не радились і не все при мені говорили. Але я пам'ятаю, що ніколи раніше, тобто до

вашого наскоку, так не сходилися для розмов мешканці нашої вулиці. Тепер при зустрічах почали дивитися одне на одного відкрито і весело. Вночі виходили кудись за город, розмовляли, дізнавалися про фронтові новини. Недалеко від нас проживав колишній начальник відділення міліції з Вітебська. Він жив з трьома дітьми. Його дружину гітлерівці забили. Це було ще у Вітебську. Прийшли його шукати, а він добре заховався. Тоді гітлерівці забрали його дружину й забили. А йому згодом пощастило з дітьми втекти. Він дістався до Брагіна, тут відростив собі бороду — вона виявилась зовсім сивою, хоч сам він був не старий, — і влаштувався водовозом у німців.

Тепер же він своїх трьох дівчаток роздав сусідам, а сам поголив бороду і пішов до партизанів.

Раніш, бувало, зникне людина, так і знали, що погнади у Німеччину чи посадили до в'язниці. Тепер же стало по-іншому. Бабуся каже: «Віктор Іванович, фельдшер, пропав». А дідусь одразу: «До партизанів подався. Запам'ятай моє слово».

В усіх німецьких установах росіяни, українці й білоруси після тої вашої операції покинули службу. Багато хто зовсім утік з міста, будь-куди. Деякі стали партизанами. Всі зрозуміли, що гітлерівцям служити тепер неможливо. З німцями лишилися тільки найзаядлиші.

Які ще були наслідки? Тих німців, що раніше хазяйнували в містечку, на дев'яносто процентів перебили. Хто лишився живим — утік до Мозира, Гомеля і навіть просилися на фронт. А німців з родинами після вашого нападу вже ніколи не можна було зустріти у нас. Німецькі дружини і діти з усього нашого краю евакуювалися назад до своєї Німеччини.

Дідусь і бабуся раніше, коли розмовляли про те, що, мовля, такий-то в партизанах, немовби жаліли цю людину. Я хоч і не розуміла чому, але теж жаліла, наприклад, Серьожу Петрова, мого двоюрідного брата. Він був у Брагінському загоні. Я чомусь завжди уявляла, що партизани всі сидять зимової ночі в тісному колі на замерзлих болотяних купинах і розмовляють один з одним пошепки, а навколо залягли гітлерівці й підстерігають їх. Чому жаліли партизанів? Та, мабуть, тому, що німці роз'їжджали всюди сміливо, гладкі, червонопикі, веселі, й спали на ліжках, а перед сном умивались із запашним милом. І не так часто, як хотілося б, чути

було, що партизани кого-небудь з них забили. А після 11 квітня я, наприклад, так пишалася з того, що в мене двоюрідний брат — партизан, що в розмові з дівчатками завжди на цьому наголошувала. І всі тепер гордилися партизанами. Почали вважати їх сильними, сміливими, говорили про них з повагою, все одно як про Червону Армію.

На біржі праці списки молоді всі згоріли, а начальство, яке займалося вербовкою, було перебите. Нові німці не скоро налагодили справу. Вони забирали молодь без списків, просто ходили загонами по дворах. Обліку в них не стало, ніхто з них довго на одному місці не служив. Місяць-два — потім виїжджають. А в населення зросла солідарність. Якщо мобілізаційний німецький загін іде вулицею — вся вулиця до кінця про це знає. Я, наприклад, як малолітня, немовби граюся, біжу з листком лопуха, мов з прапором, а всі вже знають: молодь, ховайся! Наша Аня ховалася в конурі, її загороджувала собою та сама вівчарка — вона тепер ішла на російську кличку Дінка.

У нашому будинку після «хазяїна» ніхто сторонній не жив. Іноді ставили солдатів, але це все-таки краще, ніж поміщик.

От і все, товаришу Федоров. Ви знаєте, що я після війни закінчила семирічку і вступила до технікуму. Тато повернувся з фронту і знайшов нас усіх живими. Ми не повернулися до Мінська, а виїхали до Києва — там була у тата нова служба. Аня вийшла заміж — це вже я писала. Я вчуся.

Якщо Вам мій лист стане у пригоді, я буду дуже, дуже рада. Коли іще будуть запитання, я на все відповім. От іще зовсім забула: мій тато, Іван Семенович Іваницький, — військовослужбовець, майор. Мій дідусь, з яким ми жили у Брагіні, — пічник, бабуся — домашня господарка. Тепер, здається, все.

До побачення! Всього доброго Вам, товаришу Федоров! Якщо можна, надішліть мені на згадку Ваше фото.

Тетяна Іваницька¹

¹ Історія цього листа така: я зустрівся на вечорі, присвяченому партизанському рухові, з київським студентством. Розповів, між іншим, і про бій у Брагіні. Таня Іваницька надіслала до президії записочку: «Я жила у Брагіні, коли партизани на нього наскочили». Так ми познайомились. Виконавши моє прохання, Таня написала мені листа з своїми спогадами.

ПАРТИЗАНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Тепла, сонячна весна видалася в 1943 році. Після брагінського бою, розпрощавшись з ковпаківцями і благополучно переправившись через Прип'ять, ішла наша колона далі на захід. Яскраво зеленіли гаї, чагарники, болота, гаряче пекло сонце. Сохла, парувала земля, і, можливо, тому і люди, і коні дихали важко, немовби на крутому підйомі. Весна і радувала наших людей, і хвилювала.

Все ж таки сільського люду, землеробів-колгоспників, було в нас далеко більше, ніж городян. Їхні руки тяглися до землі, до роботи. Куди не глянь — усе нагадує їм про весняну пору, коли треба орати, сіяти. Але все нагадує також і про розруху, що її приніс ворог. Підряд спалені села. Порожньо в них. Обпалені яблуньки й вишні у присадибних садках несміливо випускають листочки. Кружляють шпаки над березою, понівеченою снарядом. Поля лежать неорані, тільки біля узлісся то там, то тут перекопані лопатою крихітні ділянки.

Де ж люди? Вони з'являються раптово. Виходять на поле чи на лісову дорогу з-за дерев, з-за кущів. І, звичайно, першими — хлопчакі. За ними жінки, а потім, нарешті, й діди. Чоловіків молодше п'ятдесяти років зовсім не видно.

— До партизанів подались. А лишилися тільки хворі, що в землянках лежать.

— А до яких партизанів? Хто тут партизанить?

— Та і дід Ковпак проходив з місяць тому, і Сабуров тут гуляє недалеко, і Малик — є такий. А інші, то й окремо ходять, чоловік так по двадцять, по сорок. Усі тепер на німця полюють. А вони, ті німці, коли їх менше полку, то й не потикаються нікуди.

— Всі села тут німець спалив?

— Та ні, як до Уборті підійдете — там і незаймані є. Туди німці йти бояться. Там, поблизу Картеничів, сам Сабуров стоїть, і навколо нього увесь ліс аж дихає, кожне дерево, кожний кущик стріляє.

Те, що Сабуров, перейшовши на правобережжя Дніпра, отаборився в Картеничівських лісах, ми знали давно.

До нього ж ми зараз йшли. У нього на Дубницьких хуторах був великий аеродром. Туди нам скинуть вантажі: вибухівку, озброєння, боеприпаси. Так обіцяли нам в Українському штабі партизанського руху. Ще два-три переходи — і зустрінемося з сабуровцями.

Окупанти уникали зустрічі з нами. Поліцаї, як тільки дізнавались, що рухається наше з'єднання, розбігалися хто куди. Взагалі організованих поліцейських сил з кожним місяцем залишалося у ворога менше. У багатьох населених пунктах не було вже жодного поліцая. Старости — й ті, якщо тільки не жили у дружбі з народом, утікали з насиджених місць. Ворожа розвідка втратила багато джерел інформації.

Літаки літали вдень і вночі кружляли над нами, але виявити не могли. Ліси тут хоч і не високі, та густі. Літаки скидали бомби навмання. А на кінець квітня, коли зійшов сніг, підсохли торішнє листя і трава, ворог застосував «нову» тактику.

Якось уночі ми зупинилися в лісі на привал. Перехід був довгий, важкий. Прив'язали коней до дерев і, не розпалюючи багать, лягли спати. Відчували, правда, і перед сном, що пахне горілим, що ліс якийсь особливий. Але тільки вранці побачили — куди потрапили. Прокинулись, а перед нами все чорне. Дерев'я обвуглені й задимлені, трава вся спалена, а чагарники, яких на Поліссі дуже багато, стали схожі на гігантські перевернуті щітки.

Глянули ми один на одного, боже ж ти мій! Сажотруси, та й годі! Одні тільки очі та зуби блищать. І смішно, і злість розбирає. Як навмисно, поблизу немає річки — помитися ніде. А не годиться ж у такому вигляді вирушати в села. З нас будуть сміятися. А щоб партизани та мали смішний вигляд — неприпустимо!

Коні блукали голодні. Сіна ми вже з собою не возили, скрізь піднялася молода травичка, а тут таке діло... Довелося Малявці, який заступив у нас Капранова, видати коням додаткову порцію вівса з брагінських трофеїв.

Це гітлерівці, виявляється, наскидали попереду нашої колони запалювальних бомб. Підпалили ліс. Він не згорів цілком, — земля вогка, навколо болота, пожежа

швидко вшухла,—одначе кілометрів чотири йшли, немов по вугільному складу. Коли натрапили нарешті на болотяне озерце, години три чистились та милися. Днів через два знову така ж спалена чорна ділянка...

Тоскно й сумно у вигорілому лісі. Все мертве, не шелестить листя, не співають пташки. І скільки не намагайся ні до чого не доторкнутися, все одно години не мине — весь забруднишся сажею. Людей впізнати не можна, і вони тебе не впізнають.

* * *

26 квітня зустрілися ми з розвідкою Сабурова. Взявши групу бійців охорони, поїхали знайомитись.

Ми прибули надвечір у велике село Картеничі — один з центрів сабуровського з'єднання. Тут був культурний центр: політвідділ, редакція, друкарня. У просторій, світлій хаті працював і жив разом із своєю дружиною комісар з'єднання Захар Антонович Богатир. Він нас зустрів, як це й водиться за партизанським звичаєм, ще на околиці села. Заночували у нього, добре повечеряли, слухали години дві-три Москву. Був у Богатиря «телефункін» найостаннішого зразка. А ми в поході нічого, крім «останніх вістей», не слухали.

Богатир і справді був богатирем! Високий чоловіча, мускулистий, дебелий. Займався він щоранку гімнастичними вправами, використовуючи й гірі.

Пізніше я узнав його краще. Але вже першого вечора побачив, що передо мною людина начитана, жадібна і навіть дуже жадібна до знань. Якось так вийшло, що, відповідаючи на одне моє запитання, що стосувалось життя їхнього з'єднання, в саму відповідь він зумів вкласти три-чотири, а то й більше запитань про наші справи. Він мене цим розпалив, і мені самому стало інтересно пригадувати й розповідати.

Здивувало, що живе комісар досить далеко від командира. Сам Сабуров із штабом розташувався в лісі, кілометрів за чотири від Картеничів. Виявилось, що в їхньому з'єднанні давно заведено такий порядок. Заго-ни, а в деяких випадках і роти, і навіть взводи, розкидані в радіусі тридцяти-сорока кілометрів.

Зв'язок підтримується по рації і кіннотниками. Цим досягається охоплення досить великої території. Ніде не

почували себе загони більш автономно, як у з'єднанні Сабурова.

Ім давалася можливість самостійно здійснити напад на ворожий гарнізон, розпочати і припинити бій. Трапиться ж — потрібне підкріплення, — посилали зв'язково до командира з'єднання.

Ми такої тактики поки що не застосовували. І, наскільки мені відомо, Ковпак теж її не застосовував. У нього, як і в нас, діяли монолітною масою.

Вранці ми поїхали до командира. Іхали густим ялиником, потім продирались крізь чагарники. І раптом побачили великий дім. Сабуров і його командири дійсно вміли влаштуватися з комфортом.

Зустрів нас командир привітно, навіть, можна сказати, радо. Генеральська форма дуже личила йому в усіх відношеннях. Тримався він так, немовби не десять днів, а десять років її носить. У штабі порядок було встановлено досить суворий. Додержувалась тиша, ніхто без повідомлення не входив і без добрячого напучення не виходив. Суворістю, адміністративним холодком віяло од штабу.

На штабному столі з'явилось добре угощення. Обід минув загалом невимушено. Дізнавшись, що ми розташувалися недалеко і що нам потрібно відправити літаком поранених, Сабуров одразу ж дав необхідні вказівки Бородачову, своєму начальникові штабу. Я сказав, що ми збираємось будувати аеродром, Сабуров почав відмовляти:

— Який смисл? Ось ви поїдете, побачите. У мене відмінна площадка. Я можу прийняти хоч двадцять важких машин за ніч. Та ні, облиште, Олексію Федоровичу. Будете одержувати свої вантажі на моєму аеродромі. Думаю, не посваримось.

— Можливо, до вас уже прибуло дещо на нашу адресу?

За моїми розрахунками, повинні були б уже скинути снаряди для 45-міліметрових гармат і патрони до автоматів.

— Товаришу Бородачов, перевірте і завтра ж мені доповісте. Можете не сумніватися, Олексію Федоровичу, гудзик, якщо на ньому ваша адреса, і той не пропаде. Мій народ надзвичайно чесний.

Я, певна річ, повірив.

Наступного дня підтягнулась наша колона. Ми роз-

ташувалися на віддалі трьох кілометрів від села Борове, на березі не дуже широкої, але глибокої і мальовничої річки Уборть. Навкруги красиво. Місце для художників. Тут вони б знайшли собі джерела натхнення. Ліс мішаний — могутні столітні дуби, пишні липи, трохи пройдеш — сосновий бір, і ще трохи — ялиничник. А на площадці, де ми розташувалися з штабом, густа трава. Весна, але здається, що вже червень — так тепло і тихо.

Першого ж дня влаштували «хрещення Русі». Всі, крім хворих і поранених, полізли у воду. Може, хто й не хотів, усе одно — викупали силоміць. Берег піскуватий. Усі ми відчули себе немовби на курорті.

Було оголошено: три дні відпочинку. Тут саме підоспіло Перше травня. За всю війну не святкували ми жодного свята в таких спокійних і радісних умовах. Провели парад, а потім видали по чарці, співали, танцювали, слухали наших артистів.

Ворог навіть на дальніх заставах нас у ці дні не тривожив. Близні гарнізони вже розгромив і розігнав за допомогою місцевих білоруських партизанів Сабуров. Тільки у містечку Скригалово на відстані понад п'ятдесят кілометрів відсиджувався, оточивши себе дзотами, добре озброєний ворожий гарнізон. Наші розвідники повідомили, що в містечку великі склади продовольства. Ну що ж, це означало — ми можемо на наше радянське свято і снідати, і обідати, розпустивши ремені: запаси через деякий час поповнимо.

Кухні та їдальні збудували за кілька годин. Над плитою натягнули намет з парашутного шовку. Навколо кожної кухні — очищена від дерну, рясно посипана річковим піском і утрамбована площадка. Куховарка і рознощиці — у білих фартухах і косинках. Столи довгі — на шістдесят, вісімдесят персон. Майстрували їх швидко, як ніколи. І що найдивовижніше — і столи, і лави без однісінької дошки.

Винахід простий. Хто його першим запропонував — не пам'ятаю, а застосував іще в минулому році Капранов. Прокопуються вздовж і впоперек майбутнього стола канавки для ніг, поглиблюються трохи лави, так що можна й спиною обпертися, немовби на дивані. І стіл земляний, і лави земляні. Стіл, якщо є скатерті, можна і накрити; на лави, для тих, хто не терпить вогкості, — покласти сіно чи сухий мох. Але це не обов'язково. Був би добрий обід! Звичайно, під час дощу і столи, і лави

часто розповзаються. Але ремонт простий: вичерпати з каналок воду, підрівняти краї. А ще простіше змайструвати їдальною заново.

Після тривалого переходу і великих боїв не гріх було продовжити відпочинок іще на кілька днів. Але одна справа — відпочинок, а інша — ледарювання. Судячи з того, що за шість днів, які ми тут пробули, не надійшло на нашу адресу жодного мішка з боеприпасами і озброєнням, стояти ми мали ще довго. Я зовсім посварився з радистами Українського партизанського штабу. Вони повідомили, що вантажі надсилаються нам регулярно, а штаб Сабурова це заперечував.

Почав закрадатися сумнів у тому, що в Сабурова дійсно всі скрупульозно чесні. Ми надсилали на аеродром для охорони і свої частини. І ось одного разу мені повідомляють, що осторонь площадки аеродрому, в лісі наші хлопці знайшли мішок з патронами, на якому написано: «Федорову чернігівському»¹. Наш — значить, давай сюди! Розкрили — там кулеметні стрічки. Дуже добре! Але Дружинін і Рванов відчули, що тут не все гаразд:

— Як же це виходить? Не один же мішок доставив літак!

Дійсно, якщо вже літак везе вантажі Федорову, то значить — усе йому. Тут дехто з хлопців загону Лисенка, що стояли на аеродромі, додали масла у вогонь:

— Там у них складені в одному місці ящики із снарядами для 45-міліметрових гармат. У Сабурова і гармат таких немає.

Назрівав конфлікт. Найбільш рішучі з товаришів пропонували вирушити негайно ж до Сабурова з категоричною вимогою повернути наші вантажі. Я відхилив цей план. Ми з Дружиніним наказали Марії Андріївні приготувати обід якнайкращий і надіслали Сабурову за прошення. Він, посилаючись на зайнятість, відмовився — не приїхав. Вдруге — «не можу». Ну, коли товариш такий зайнятий, треба їхати до нього.

На цей раз зустрів він мене вже не так радо. Одначе цілком ввічливо.

— Що ж до вантажів — не було, Олексію Федоровичу. Снаряди? Так, надіслали мені, очевидно помилково,

¹ Я саме так і просив писати, зважаючи на те, що в Ровенському з'єднанні, яке розташувалось недалеко, був командиром одного із загонів теж Федоров; його називали «Федоров ровенський».

снаряди для 45-міліметрових гармат. Трапляється ж, плутають і там. Знаєте, як на аеродромі... Все в поспіху... Надішліть до мене свого начальника штабу. Так-так, нехай бере підводи, вантажить.

Рванов поїхав раз; поїхав удруге — нічого йому не дали. Ми вирішили відрядити до Москви Балицького і Кудінова. Нехай з'ясують там нарешті, в чому справа. Не битися ж нам із Сабуровим. Виписали відрядне посвідчення. Все як слід: штамп, печатка. Їх нашвидку вирізав на підметковій гумі Садиленко. Відлетіли наші товариші. А наступного дня мені стало відомо, що начальник сабуровського аеродрому, не знаю вже — з відома командирів чи на свій страх і ризик, як тільки розвантажуються літак, надсилає своїх людей — «бігцем-бігцем» — і ті переписують адресу. Сам начальник аеродрому, кажуть, так наловчився, що парашут з вантажем ще в повітрі, а він уже скаче навколо, затирає старий напис і пише: «Сабурову».

Я, звичайно, не маю наміру применшувати військову доблесть Сабурова та його партизанів. Сильне було з'єднання, просто сказати — одне з найсильніших на Україні. Але тоді ми образились на сабуровців. Тут іще повернувся з Москви Балицький і підтвердив, що відправлені нам були і згадані снаряди, і патрони, і вибухівка, і міни. Просто хоч штурмуй братське з'єднання, щоб забрати своє майно!

До цього не дійшло. В той день прибули до нас зв'язкові од Ковпака. Він, виявляється, форсував через два тижні після нас Прип'ять, і його з'єднання спинилося в районі села Селезівка за п'ятнадцять кілометрів від нас. Але записку зв'язковій передали не від нього.

Писав мені товариш Дем'ян. Передавав привіт і просив приїхати. Зв'язкові шепнули мені на вухо, що Дем'ян — не хто інший, як секретар ЦК КП(б) України Дем'ян Сергійович Коротченко. Ми з Дружинініним виїхали в район розташування загонів Ковпака.

* * *

Було це в кінці травня. 23 чи 24 числа, зараз точно не пам'ятаю. Вже сівши на коня, я подумав, що треба б краще підготуватися, може, навіть тези написати. Цілком можливо, що Дем'ян Сергійович запросить офіційний звіт про діяльність з'єднання за весь час з того

моменту, як ми розділилися з Попудренком і вирушили в рейд.

Весь шлях від Єлінських лісів до Борового проходив для з'єднання у великому напруженні, бої вели і перед Дніпром, і за ним мало не щоденно. А що після приходу в Борове? Не починати ж доповідь секретареві Центрального Комітету з суперечок із Сабуровим. Стоїмо ми тут, біля Борового, майже місяць. Чому досі не вирушили далі, по наміченому маршруту, в бік Ковеля? Відпочивали? Це, звичайно, теж непогано. Перед великим переходом, перед тим, як почали найсерйознішу операцію по блокуванню Ковельського залізничного вузла, слід набратися сил, зміцнити фізично як рядовим партизанам, так і командирам. Але невже тільки відпочивали?

Навіть зараз, пригадуючи нашу стоянку в Боровому, і мої товариші, і я сам уявляємо перш за все красиві зелені поляни, тихі гаї, ріку. В пам'яті постають напівроздягнені смагляві хлопці, що марширують, стріляють по мішенях, роблять під команду московського радіо гімнастичні вправи ранкової фіззарядки... Волейбольні змагання, концерти самодіяльності, гра, танці, купання на річці, довгі нічні розповіді біля багать. Будинки відпочинку — та й тільки!

Їхали ми з Дружиніним і пригадували. Між іншим, їхали спокійно, не побоюючись нападу. З нами було всього четверо наших хлопців. Раніше не можна було і мріяти про те, щоб отак їздити. Але тут, навкруги щонайменше кілометрів на п'ятдесят, — зона неподільного партизанського панування.

— А ти, Володимире Миколайовичу, сказати одверто, посвіжів за цей час.

— Та й ти, Олексію Федоровичу, таким став гладким, та ще форму генеральську одягнув: на парад чи одружуватись. Але жарти жартами, давай краще обміркуємо серйозно — чи можна нам у чомусь дорікнути, ледарювали ми оцей весь час чи ні? Звичайно, об'єктивних причин для затримки маємо досить. По-перше — не підкинули нам озброєння, по-друге...

— Зажди, Володимире Миколайовичу, не у виправданні справа.

— Я ж і кажу...

Ні, не без плану жили ми цей місяць. Не те щоб просто попустили віжки і жили, як попало. З перших же днів приходу на Уборть почали ми здійснювати програ-

му загального військового навчання партизанів. Обком і штаб зобов'язали всіх командирів, навіть господарчу частину і медико-санітарну службу, кожного дня проводити строеве навчання, стрільбу з гвинтівок, автоматів, кулеметів, мінометів, навіть з гармат. Знайшлися товариші, які вважали, що це даремне витрачання боеприпасів. Не так уже багато їх витрачали, зате домагалися влучності вогню, вміння керувати боем.

Ми провели за цей місяць додаткову вербовку: прийняли понад сімсот новачків з навколишніх сіл: головним чином молодь — хлопців і дівчат від шістнадцяти до двадцяти трьох років. Люди ці були у воєнному відношенні зовсім не підготовленими. Деякі, правда, прийшли озброєними: до цього ходили по лісу групами і коли-не-коли пострілювали, мали на своєму рахунку забитих офіцерів. Називали вони себе хто партизанськими загонами, хто групами самооборони. Далі як на десять-п'ятнадцять кілометрів від рідного села не відходили і наївно уявляли, що, коли вигнали ворога з свого району, — тим самим завдання виконали; можна вертатися до хат, братися до хазяйнування.

Цих людей треба було переварити у партизанському котлі. Показати, що є партизанська дисципліна, провести з кожною групою не одну і не дві добрих бесіди як на політичні, так і на військові теми. І кожному з них треба було дати партизанську спеціальність. У нас не було тепер уже партизанів взагалі. Кожний, звичайно, при нагоді, виконував будь-яке доручення командування, але кожному ж належало й знати яку-небудь одну справу досконало. Це мусить бути артилерист або мінометник, або кулеметник, розвідник, підривник, медсестра, фельдшер, радист і т. ін.

Так ось місяць цей і минув у настирливому бойовому і політичному навчанні. Провели за цей час і одну досить крупну бойову операцію. Розгромили гарнізон того самого містечка Скригалово, про яке я нещодавно згадував. Операція пройшла досить успішно. Гарнізон ми знищили майже повністю і продовольством забезпечили себе на довгий час: склади там були дійсно великі, розвідка наша не помилилась. Вистачило в цих складах продовольства навіть для наших сусідів-сабуровців.

Скригаловську операцію високо оцінив Український штаб партизанського руху. Від генерала Строкача ми одержали привітальну радіограму. І все ж, у зіставленні

з тим величезним напруженням, з яким жили ми і діяли у минулому році чи зимою і весною цього року, — здавалося і мені, й Дружиніну — мало зроблено, билися мало, наступали мало.

Тут слід зазначити, що, даючи оцінку тому чи іншому бою, проведеному з'єднанням чи загonom, намагаєшся виходити з того, яке значення мав цей бій для всього з'єднання, для його зміцнення, для його розвитку, зросту. Буває, що програна операція дає такий серйозний предметний урок тактики, організованості, політичної підготовленості, що її і запам'ятовуєш краще. Таку операцію необхідно докладно розібрати. Успішна ж операція, трапляється, відступає на задній план, якщо вона схожа на багато інших успішних операцій і не дала нічого принципіально нового.

Але є ще один момент, про який слід згадати, коли вже ми заговорили про скригаловську операцію. Одна справа — моя оцінка значення цієї операції чи навіть оцінка з боку всього командування з'єднання. Друга — це сприйняття подій безпосереднім їх учасником. Він читає книгу і йому образливо. «Як же так, адже я під час бою в Скригалові увірвався в палаючий будинок, забив начальника поліції, врятував життя командирові взводу. Мене за цю справу нагородили орденом Червоного Прапора, а Федоров навіть двома рядочками не відзначив мого подвигу».

І не тільки щодо цієї скригаловської операції трапляється така «несправедливість». Для багатьох партизанів — відважних, відданих, тямущих — головним в їх особистій партизанській біографії був якийсь даний бій. Людина тут себе виявила, тут прославилась на все з'єднання. І з цього самого моменту цей бій, ця операція стали для неї мало не найважливішою у всій історії з'єднання, а може, і в партизанській боротьбі.

Я ще повернуся до цього питання. Воно варте того, щоб поговорити про нього докладніше. Зараз же, оцінюючи діяльність з'єднання за останній місяць, ми з комісаром не могли позбутися враження легкості нашого життя в цей час. Так буває, коли тягнеш семипудові мішки, а потім візьмеш п'ятипудовий, здається, що чогось не вистачає.

Дем'ян Сергійович напівлежав на траві, обіпершись на лікті. Тут же лежали й сиділи, очевидно відпочиваючи після обіду, Ковпак, Руднев, Базима, Сабуров. Ми спішилися. Раніше ніж привітатися, Дем'ян Сергійович крикнув:

— Заждіть-но, Олексію Федоровичу!.. Та ні, станьте, спиніться на хвилиночку! Хочу подивитися, чи личить вам генеральська форма! Нічого, слово честі, непогано. Бравий, виходить, генерал! Як ви вважаєте, товариші?

Потім, підвівшись, він сердечно з нами привітався і запросив сісти поруч.

Ми потисли всім руки. Вітаючись з Сабуровим, я дивився вбік, щоб не видати своєї злості.

— Ось, товариші,— звертаючись до нас з Дружиніним, продовжував Дем'ян Сергійович,— гадав тут знайти суворе, сповнене бідувань і сохвилинного ризику партизанське життя, а насправді відпочиваю. Слово честі, давно так добре себе не почував!

Руднев заперечив:

— А на переправі через Прип'ять? Ні, і на вашу, товаришу Дем'ян, долю припало... Там нас, Олексію Федоровичу, німці так чесонули, що куди твоє діло! Товариш Коротченко був і бійцем, і командиром, і теслярем, і поромщиком — погойдало нас на хвилях від бомб.

— Ну, що було, те минулося...— перебив Дем'ян Сергійович.— Чув я, товаришу Федоров, про ваші справи. Так, значить, возите з собою півкілометра вузькоколіїного полотна? Скільки ж підвід на це потрібно?

По тону, яким говорив Дем'ян Сергійович, я не міг одразу збагнути, схвалює він це чи засуджує. Ми дійсно розібрали на шляху до Борового, на якихось покинутих торфорозробках, дві ланки вузькоколіїнки. Їх навантажили разом із шпалами на підводи і привезли до берегів Уборті. Тепер, влаштувавши щось подібне до насипу, вклавши привезені ланки, Клоков, Павлов та інші досвідчені підричники показували новачкам, як підкрадатися, підкопуватись, закладати міни. Я розповів про це Дем'яну Сергійовичу.

— Я так одразу і зрозумів,— сказав він.— Взагалі ви дуже правильно зробили, товариші, що зайнялися серйозною підготовкою людей, усебічним навчанням. Для цього не слід шкодувати часу, він себе окупить. До

речі, цими днями прилетить товариш Строкач і з ним полковник Старинов. Пам'ятаєте такого?

Чи міг я не пам'ятати Старинова! Він у червні 1941 року в Чернігові учив нас, тоді ще тільки майбутніх партизанів, поводитися з вибуховими речовинами. Давав перші уроки. На одному з цих уроків у моїй кишені спалахнула коробка з термітними сірниками. І зараз є ще слід на нозі.

— Старинов залишиться з нами? — з надією спитав я. — Мати отакого майстра підривної справи було б дуже добре.

— Навряд. Ми, звичайно, надішлемо вам, як і іншим великим з'єднанням, спеціалістів по роботі. Товариш Строкач підбирає людей... До вас направлять талановиту молоду людину — Єгорова. І ось на що саме я хотів звернути вашу, товаришу Федоров, і особливо вашу, товаришу Дружинін, увагу. Я тут бесідував з начальником розвідки Сидора Артемовича, як його, такий з бородою, мов лопата...

— Вершигора, — підказав Базима.

— Так-так, дякую вам... Так ось, я бесідував з товаришем Вершигорою, прохав повідомити все, що стосується сільськогосподарської «політики» німців, порядків, які вони насаджують. Не зміг товариш Вершигора мені відповісти. Сказав, — його справа воювати. Воювати, звісно, потрібно, але ніколи не слід забувати і про мету, яку ставлять собі воюючі сторони. Якщо вже розвідка, так розвідка! Для чого дивитися одним оком? Давайте дивитися обома. Ми повинні знати як бойову, так і економічну, організаційно-господарську зброю ворога... Зверніть увагу, товаришу Руднев, товаришу Ковпак! Вершигора справляє враження людини досить тямущої, але в цьому питанні він виявив себе політично незрілим... Цими днями скличемо нараду, товаришу Федоров. І дуже прошу підготувати матеріали щодо діяльності всіх отих сільськогосподарських, «культурних» й інших подібних комендатур.

Ми ще довго бесідували, пройшлися по новому табору Ковпака. Вибравши хвилину, я спитав у Руднева:

— Звідки Дем'ян Сергійович дізнався про те, що в нас робиться?

— Сабуров розповів. Дуже хвалив ваш народ і всі ваші заходи...

Так ось воно що! Це було приємно. Я подумав: Сабу-

ров, напевно, не знає про те, як його люди перехоплюють надіслані нам вантажі. Й вирішив, доки не переговорюю іще раз з Сабуровим, не порушувати цього дражливого питання перед Дем'яном Сергійовичем.

Увечері того ж дня ми виїхали до себе. Треба було підготуватися до партійної конференції з'єднання, до наради командирів усіх загонів, що дислокувалися тут, до наради членів підпільного ЦК.

Ми приїхали до свого табору, коли тільки почало темніти. Думали тут же засісти у штабі, зібрати командирів, поговорити про майбутні справи. Але довелося відкласти до наступного дня. Багато командирів були зайняті в цей вечір біля вогнища, відривати їх не наважились.

* * *

Так, саме так, зайняті біля вогнища. З ініціативи Марусі Коваленко, комсорга ЦК ЛКСМУ, проводилося наше перше «велике вогнище».

У наметах, куренях, на привалах та й біля багать, звичайно, теж партизани часто-густо ділилися один з одним спогадами. Розповідали про важкі свої діла, про подвиги. Обмінювались наболілими, задушевними думками. Були у нас і говоруни, такі мастаки в галузі всякого роду розповідей, що хоч п'ять ночей підряд слухай — не виговоряться... У них правду від вигадки, а попросту — брехні, розрізнити ніхто не зважувався. Їх слухали, сміялись, проте іноді такому товаришеві натякали, що досить, мовляв, дорогий друже, патякати. Дай і серйозним людям поговорити.

Розповіді біля багаття, як серйозні, так і жартівливі, відігравали неабияку виховну роль. Це все ми розуміли, але якось не доходило досі, що можна їх, ці розповіді, організувати, спрямувати. Пропозиція Марусі Коваленко полягала в тому, щоб за вечірньою бесідою коло багаття «старики», тобто ті з наших товаришів, які почали партизанити в 1941—1942 роках, розповіли новачкам про свій шлях, про свої митарства і злидні, про власні подвиги і подвиги своїх друзів.

Признаюся, спочатку здалось мені, що ми забираємося в інтимний світ наших товаришів. Організувати такий вечір треба було з великим тактом. Так організувати, щоб не відчувалося навіть і організації. Інакше

могло пропасти найголовніше — задушевність і простота. Подумавши, ми з Дружиніним сказали Марусі: «Дій, тільки гляди, не забюрокрачай цієї справи. Порадись з «стариками», нехай верховоди накреслять приблизні теми своїх розповідей. Вони почнуть, а потім, дивись, знайдуться інші охочі. Не треба президії, не потрібно голови. Нехай усе буде якнайприродніше».

Коли ми повернулися від Ковпака, то якраз і потрапили на перше «велике вогнище». Розпалили його біля старого дуба, на узліссі, під пологим горбом. Слухачі сиділи й лежали на схилі, зарослому травою. Оповідач влаштувався ближче до вогню. Його було добре видно. А він своїх слухачів із-за багаття майже не бачив, не знав навіть, скільки їх — десять чи сто. Так що навіть соромлива людина не ніяковіла. Оповідач міг сидіти, стояти, ходити — почувати себе зовсім вільно.

Коли ми підійшли, біля багаття було чоловік тридцять. Через годину збільшилося, мабуть, на стільки ж, а під кінець я і сам так заслухався, що перестав думати про час. Розповіли в цей перший вечір, напевно, пригод з п'ять, не більше, а розійшлися по наметах тільки перед світанком. На перший раз навіть дуже захопились. І хоч не було чіткого плану, ніхто не розробив програми, кожний оповідач намагався не тільки себе показати, не тільки передати досвід, але провести й певну думку. Це не дивно. Виступали в перший вечір товариші, які бачили й пережили немало. Вони знали, що перед ними молодь, хлопці й дівчата, яким доведеться іще багато на лобах понабивати гуль, щоб стати справжніми партизанами.

Спробую передати деякі розповіді, почуті в ту ніч біля першого нашого «великого вогнища».

Попросили, щоб розповідав хтось із дівчат. У землянці, в своїй невеликій компанії, вони говорять, діляться спогадами. А на людних зборах умовити їх виступити — справа нелегка.

Почали медсестри виштовхувати наперед Марусю Товстенко — одну з найдосвідченіших наших партизанок. Молода, міцна, смілива, спритна, вона користувалась загальною повагою і як медсестра, і як боець, і як комсомолка — громадська працівниця. Маруся не довго вагалась. Вийшла в освітлене багаттям коло.

— Добре, — сказала вона. — Можу розповісти і я. Тільки нехай Олексій Федорович і товариш Дружинін та

інші командири не ображаються. Я більше до молоді звертатимусь і до дівчат більше, ніж до хлопців, бо я ж не стара, адже мені зараз двадцять два роки...

— Правильно говорите.

— Ну ось і добре. До війни я горя не знала, благополучно жила. І все ж була свідомість, що це не просто, а як і для всякої трудящої людини, завойовано і для мене партією більшовиків. Якщо війна — значить, я, міцна, молода дівчина, повинна теж битися за свою владу і за свою партію. І, хоч я багато зазнала горя у партизанському загоні, тяжких днів і сліз, моральних і фізичних страждань, я ні разу не пошкодувала, що пішла в партизани.

Як я стала партизанкою? Ми тут ділимося досвідом і розповідаємо. І я зараз розповім дещо, не шкодуючи себе й інших, тому що справжньою партизанкою я стала не одразу. Візьмемо хоча б і Гришу, тобто, пробачте, Героя Радянського Союзу Григорія Васильовича Балицького. Він теж не з першого дня став справжнім партизаном, добрим бійцем, а потім і командиром.

У мене ж було так. Я працювала в Чернігові начальником майстерні по ремонту протихімічних костюмів при обласній раді Тсоавіахіму. Головою був у нас товариш Кузнецов. Він мене одного разу запитує:

— Ти, Марусю, згодилась би піти до армії?

Це було в серпні 1941 року, коли ворог уже підходив близько.

— Знаєте, — кажу йому, — моїх уже дві заяви у райвійськкоматі.

— Я тебе з собою заберу, якщо хочеш. Тільки ти ще подумай і широко відповідай: можуть поранити, і, коли безнадійно, — пристрелять свої ж товариші... Ти й на такі умови згодна?..

— Згодна, згодна!

— І по болотах ходити?

— Згодна.

— А коли піймають вороги і катуватимуть?

— Згодна.

Я вже зрозуміла, що він мене вербує в партизани. Закалатало серце. А він тоді й каже:

— Швидко збирай чемодан і поїхали.

Ось так я і стала партизанкою в серпні 1941 року, коли німці наступали на Чернігів. Узяли тоді мене, Віру Лободу і Нонну Погуляйло, яка оце нещодавно загину-

ла... Справжня бойова дівчина була! Коли Кузнецов привів нас до лісу, ми зрозуміли, що тут і буде партизанський загін.

На третій день мені було доручено взяти в Корюківці медикаменти. Я поїхала на легковій автомашині. У Корюківці гамір, великий рух, наші частини відступають, госпіталь евакуйовується. Але я дістала все, що потрібно. Ідемо вже до лісу. Раптом доганяє вантажна машина. Зіскакує Григорій Васильович Балицький. Він жив у Чернігові поряд зі мною, знала його як сусіду. Запитує:

— Ти чого тут тиняєшся, комсомолко?

Він працівник обкому партії. Має право так запитувати. Але я все-таки не могла сказати, що я вже в партизанському загоні. Кажу:

— Пішла в армію.

— Як же це ти — в армії, а тут тиняєшся?

Я й відповіді не встигла — він уже сам здогадався.

— Ну, тоді ось що, сусідко, у мене ще інші справи, я потім приїду в ту ж армію. А ти приймай мою машину, тут зброя і боеприпаси, а твоя машина слідом поїде. Прощавай поки що, сусідко!

Він рішуче і владно це сказав. Я підкорилась, відчувши в ньому справжнього командира.

Тепер я розкажу про перший бій, в якому брала участь. Які ми всі тоді були ще недосвідчені, необвітрені. Нас розділили на два відділення, і товариш Громенко повів на бойову операцію. Ми пішли до шосе, щоб знищити ворожі автомашини. План був такий: перша машина — першому відділенню, друга машина — другому відділенню. Залягли, чуємо гул машини. Незрозуміло, чому ми вирішили, що буде тільки дві машини? Дивимось — три, чотири, п'ять, шість і під кінець — броньовик і мотоцикл. Ми лежимо за коноплями, навкруги на п'ятдесят-шістдесят метрів ліс вирубано. Нас видно. На озброєнні одна протитанкова рушниця і гвинтівки. Гранат було на всіх штук вісім.

Спинається одна машина. Поруч зі мною лежав борець. Схопився — та в кущі тікати. У мене нерви напружені. Хотіла його пристрелити. Але ж так я видам усіх своїм пострілом. Тиша. Я — неначе мотор у млині, так тремтіла.

— Буду стріляти, — кажу бронебійникові.

— Ну тебе, нас усіх видаси! — каже... Виходить, і в нього треба стріляти...

Операція не вдалася. Повертаємось до табору. А того першого бійця нема. Мене запитує про нього Громенко, запитує Попудренко. Я розповіла, як він утік. Надвечір він повернувся, прибіг.

— Що будемо з тобою робити? — запитує Громенко.

— Та, товаришу командир, на перший раз злякався.

А я кажу:

— Ах ти, мерзота! Я б тебе розстріляла!

Попудренко одводить мене вбік.

— Яке б ти мала право розстріляти?

— От розстріляла б — і все!

— А ти маєш право?

— Якщо він утікає — значить, він дезертир. Дезертирів розстрілюють.

Попудренко слухав, слухав, а потім:

— Я з тобою згодний... Але так відразу не можна. Хай тобі всячина, ти ще перестріляєш у мене всіх людей!.. Знаєш що, Марусино? Мене й самого, коли я бачу боягузтво, аж тягне таку людину знищити на місці. Але про це треба попередити всіх, щоб знали...

Після того випадку — всіх попередили, що боягузтво карається на місці.

Це було уроком всьому нашому загонові, тому що, коли говорити правду, всі тоді злякалися, а не один тільки цей боєць.

Маруся зітхнула. Обличчя її розчервонілося чи то від багаття, чи то від зніяковілості... Вона махнула рукою, немовби бажаючи сказати: «Витягнули мене на розмову, так уже слухайте все!» Дивлячись кудись над головами присутніх, вона продовжувала:

— Розкажу і про інший час, про зовсім іншу справу. Загін уже був дуже великий. Ми рухалися у Злинківські ліси. Раніше я тільки чула про ці місця, що там є сірникова фабрика. Тепер ми тут воювали, знищували сотні й тисячі ворогів. Я була медсестрою при штабі. Двадцятого травня прийшли у Злинківські ліси. Тепло. Землянок будувати не стали, тому що з'явилося листя — є де ховатися. А завтра, можливо, знову в дорогу. Час був дуже тяжкий — по п'ятах ішли німці. Вони мали завдання всіх нас знищити. Їх було кілька тисяч.

Двадцять травня 1942 року було дуже тяжким для мене днем. Народила сина...

Скажу вам, дівчата, про любов. Балицький Григорій Васильович став моїм чоловіком. Мабуть, не варто тут розбирати — він мене зваблював чи я його. Хіба в цьому справа? Я хочу сказати про любов і щастя — адже в партизанському загоні і те й друге є. І тут пізнаєш щастя і красу. Я, наприклад, вважаю, що найщасливіші люди в темній зоні ворожої окупації — це ми, партизани. А також іще підпільники. Тому що ми ведемо боротьбу за народ, за його інтереси.

Я сказала, що день, коли я народила сина, був для мене тяжким. Та це я згадую тільки про фізичну тяжкість. В той день я зробила перехід в сімдесят кілометрів, нікому не скаржилась. А в дні перед самими пологами виконувала всі завдання командирів. Хоч мене жаліли, бачили моє становище. Але розуміли також і мою гордість. Тому давали завдання. Я їх виконувала. Знайшлися деякі товариші, які непомітно допомагали мені в роботі. Про це я довідалась потім.

Федоров збирався забрати мене до штабної землянки, щоб мені було затишніше. Але Григорій Васильович був проти. Він казав: «Я їй чоловік, де буду я, там і вона!» Ви знаєте, як я його за це любила!

А потім яка була радість! Це була подія для всіх добрих людей загону... Я вас не агітую, дівчата, аби обов'язково влаштовувати своє особисте щастя в партизанських умовах. Але прагнути до того, щоб відчувати і тут щастя життя, щоб і в цих умовах воно було повним, справжнім і красивим, я вам раджу.

Скільки втіхи давало оце молоде життя, оця дитина партизанам, моїм товаришам у суворох лісових умовах! І яку увагу до себе я відчувала! Ніжність жінок і чоловіків, навіть найсуворіших і сердитих. Вони часто підходили, гралися з хлопчиком, говорили йому ласкаві слова, тишилися цілими годинами. Йому майстрували і дарували іграшки. Сам Федоров говорив: «Який хороший хлопчик, яка міцна, здорова дитина! Віддай мені його!» Олексій Федорович був кумом, куховарка Марія Андріївна — кумою, — покумались.

Але все-таки обком і командування вирішили, що я повинна вилетіти в тил, до Москви. Мені спочатку здавалося просто неможливим розлучитися з чоловіком і з товаришами, в той же час заради сина я все-таки по-

годились вилетіти: для нього ліс — непідходяще місце. Ми розчищали площадку для прийому літака кілька днів.

У серпні почалися сильні бої, нас оточили. Три ночі підряд я виїжджала з хлопчиком на аеродром. Але кожного разу німці оточували площадку: наші літаки не могли приземлитися. Довелось відмовитися від вильоту в тил. Синові було три місяці. Федоров говорив: «Бережи його, ти розумієш, який це хлопець буде! Три місяці, а він уже сміється!»

Ми почали виходити з оточення, поранених несли на руках. Я несла санітарну сумку, гвинтівку і сина. Але молока уже в мене не стало. Адже у нас у ті дні дуже погано було з харчуванням. Капранов дозволив з'їсти навіть непорушний запас, усе роздали. Грудь у мене порожня, і коров'ячого молока дістати ніде. Коли ми проходили повз одне село, Григорій Васильович заскочив туди, дістав сиру, масла... Я трохи поїла. В мене з'явилося молоко. Я нагодувала сина на порожній шлунок. Він кричить. Навколо німці. Всі бояться, щоб вони не почули.

Вранці Григорій Васильович встає: «Он як спокійно син цієї ночі спав!» Так, кажу, дуже спокійно.

Подивилася: який він блідий! Почала слухати — а він неживий. Животик у нього здувся. Я зчинила крик, але не так я плакала, як Григорій Васильович...

Ріс великий дуб, старий. Григорій Васильович узяв лопату і під тим дубом викопав могилку. Ми нашого хлопчика поховали, обклали могилку зеленим листям...

Це було тяжко. Мені здавалося, що не зможу йти далі, розлучитися з тим місцем...

Тут Маруся змовкла, і слухачі мовчали. Балицький підійшов до неї, поклав руку на плече. Вона його руку зняла, не глянувши навіть на нього. Помітивши, що дехто з новеньких партизанок крадькома втирає сльози, вона сказала:

— Я не для того розповідаю, дівчата, щоб ви плакали. Іноді, звичайно, можна й заревти від образи й відчаю, але я вважаю, що сльози краще приховати від людей, хоча б і близьких. Та все-таки я теж не завжди могла стриматись.

А тут ще обставини склалися так, що навіть поранених треба було лишати — з ними не одірватися від ворога. А відірватися треба — інакше загинемо всі. В цей

тяжкий для загону момент викликає мене Олексій Федорович, наказує йти в інший бік з групою поранених:

— Ми будемо пробиватися, а ти, Марусю, і Тихоновський Іван Федорович повинні зберегти і вилікувати наших поранених. Ми їх доручаємо вам.

— А чоловік мій,— питаю,— як же мій чоловік, Балицький? Він теж лишається?

— Ні, він буде пробиватися з нами.

— Якщо ви забираєте чоловіка, я з ним піду!

Тоді Федоров серйозно мене попереджає:

— Коли ти не залишишся з групою поранених, я тебе розстріляю!

Ось тут я все забула від хвилювання і жалощів до себе. Те, що давала партизанську присягу, що я комсомолка,— все кудись звітрилось. Кажу:

— Я ще такого командира не бачила, який би стріляв у своїх бойових сестер. Ні, Олексію Федоровичу, якщо ви хочете мене розстріляти — краще застрелюсь сама!

Ось, дівчата, як можна втратити розум. Нікому цього не бажаю. Потім я ще побігла до свого Григорія Васильовича, кинулась з сльозами на груди. Він теж розхвилювався, почав лаяти Федорова. Але все-таки Григорій раніше за мене отямився, згадав про партизанську дисципліну, сказав мені:

— Иди, Марусю, виконуй завдання! Ми з тобою все одно зустрінёмось. Я в це вірю!

Ми суворо прощалися. З Федоровим теж. Руку Федоров мені потис, подивився в очі, але я відвернулася, вважала,— він мене дуже образив.

Тепер слухайте, що я зрозуміла. Ображатися може кожна людина, і партизан так само. Хвилюйтеся, дівчата, ображайтесь, тільки справі це не повинно шкодити. Не можна через те, що образилась, погано перев'язувати і промивати рану. Не можна розгублюватись перед пораненим товаришем, який чекає від тебе повернення до життя. Душевна хоробрість, можливо, навіть важливіша у такому ось випадку, ніж у бою. Ламай себе, відійди на хвилину, якщо почуваш, що не можеш стриматись, сховайся — в лісі дерев багато. Постій якусь мить за деревом одна, а потім повертайся до пораненого з усмішкою. Ось за це теж ордені дають медсестрам.

І я пішла з групою Івана Федоровича Тихоновського, щоб доставити двох тяжкопоранених до Семенівського

району, де Тихоновський працював до війни секретарем райкому партії. Ми повинні були влаштувати поранених у наших людей в селах, після цього — доганяти загін. Але вийшло не так.

Ішли ми ночами, поранених несли на носилках, на плечах. У всій нашій групі було одинадцять чоловік. Серед них і легкопоранені, і просто хворі; було троє вагітних жінок і одна з дитиною. Ці жінки пристали до загону, коли ми за кілька днів перед тим проходили через зруйноване село. Там карателі всіх розстріляли. Жінок розстрілювали разом з дітьми. Ці троє врятувалися випадково. Федоров надіявся відправити їх літаками в тил. Наша група повинна була доставити їх в яке-небудь село, захвати в своїх людей. А в четвертої жінки на руках був п'ятимісячний хлопчик. Її чоловік — партизанський провідник з місцевих — був забитий окупантами. Йї не можна було лишатися на старому місці.

Ви уявляєте, яке становище? Я свого хлопчика два тижні як поховала. А цей мені нагадує... Раз по раз ховаюсь за деревами, щоб плакати. Дитина плаче — викриває нас. Крім того — втома. Всі ми так утомились, що могли спати в будь-якому положенні. Сказали б мені: «Марусю, ось борона — лягай на неї» — лягла б і заснула.

Ви, дівчата, можете подумати: «Навіщо вона розповідає нам про труднощі, лякає нас? Чи не схоже це на такі міркування, що, мовляв, краще ви повернулися б додому до мами й тата. Не всіх же переб'ють вороги. А якщо відправлять до Німеччини, — може, й там як-небудь виживемо до кінця війни».

Ні, я вам розповідаю, як рідним радянським сестрам, бойовим подругам. Не скаржусь, але кажу: «Ось що може і повинна перебороти людина, коли вона віддана Радянській владі і партії! Це боротьба не тільки в бою, де стріляють. Це і потім боротьба, коли карателі мучать голодом і холодом, і лісовою вогкістю. Ось на що ми повинні бути готові. Можливо, навіть легше вмирати, коли ведуть на шибеницю при народі. Там можна красиво триматись, гордо. Якщо доведеться, — ви, я знаю, витримаєте і я теж. Тільки раніше треба витримати боротьбу за життя поранених наших товаришів, які стогнуть від болю в нічній темряві, під зливою.

У нас тоді було двоє тяжкопоранених — Гулак Андрій і Помаз Сергій. Приносимо їх до хутора, де живе

брат одного нашого партизана. З ним було домовлено, що він візьме одного пораненого до себе. Наші товариші прийшли до нього вночі, кажуть, що ось ми, мовляв, прибули, поранений у лісі, можемо через годину принести. А він відповідає:

— Знаєте, Червона Армія все відступає і відступає. До того часу, коли Червона Армія не почне наступати, я не наважусь допомагати більшовикам.

— Нащо ж ти раніше обіцяв?

— Я,— каже,— не криюсь. Я гадав, що Червона Армія сильніша.

Виявилось, що він уже працює управителем в окупантів, остаточно їм проданий. Але потім він ніде не працював, дістав заслужену кару.

Робимо другу спробу влаштувати поранених. У Блешні була партизанська родина Станченка Степана. Його дочка Проня була в загоні. Друга дочка Тося, вчителька, жила поки що з ним. Пішла до села наша розвідка — двоє партизанів. Старик їм і каже:

— Я згодний, одного пораненого візьму. Завтра Тося прийде гребти сіно, принесе хліба і ще чогось. Лишиться з вами до темряви, а потім разом з нею принесете пораненого.

Тося приходять, приносить у кошику їжу і розповідає, що дві години тому прибули в Блешню німці — більше сотні карателів. Перевірили — дійсно так. Залишається тільки — влаштовуватися в лісі, копати собі землянку.

Старик Станченко привіз нам цегли, глини, поставив грубку. Потім борошна привіз. Вагітних від нас забрав — влаштував у різних людей. Ту жінку, що з дітьми, Тося і старуха Станченко одвели в інше село, кілометрів за п'ятнадцять. Потім раптом Станченки пропали. Минуло більше тижня — не приходять. Дізнаємось стариків німці схопили, одвезли в Новгород-Сіверський. Обох катували у в'язниці, від катувань вони померли. Тося втекла від німців, жила деякий час в іншому селі, днів через десять прибігла до нас у ліс, щоб разом з нами партизанити.

Наша землянка була в глибині ялинника, у самій гушавині. Ніхто нас тут не помітив. Топили ми рановранці, на світанку. Я вставала о третій годині ранку, розтоплювала, потім готувала пораненим перев'язки.

Підеш у Блешню, ходиш, як жебрачка, попросиш стару простиню чи рушник. Люди давали і не розпитували навіщо. Певно, догадувалися, хто я! Гулак почав трохи поправлятися. Така радість! Це теж було щастя. Значить, недаремна наша праця. Адже він був, можна сказати, труп: суцільні опіки, все обличчя, груди, спина. А ось уже мій Гулак почав ходити, навіть проситься стояти на посту.

А в Серьожі Помаза кістка в стегні перебита. Міг тільки лежати. Так фізично здоровий, але підвестися не може. Я за ним доглядала, обмивала його... Дуже боялася гангрені, і він сам боявся — від цього страху не міг їсти, худнув, у сні жахливо марив, так що й налякав. А вдень нічого — бадьорився. Більше п'яти місяців рана його не гоїлась. Допомогло, певно, те, що він одкривав її і вона опромінювалась сонцем навіть у морозні дні. Коли рана почала затягуватись, дивлюсь — Серьожка мій усміхається. Став просити, щоб хоч трохи м'яса принесли. Значить, одужує.

Ми пішли, викрали у старости барана. Зарізали, печінку піджарили. Раділи — ось тепер кілька днів будемо всі ситі. Повісили тушу на дереві. Другого дня Іван Федорович каже:

— Сьогодні ти вари холодець і всяке таке, щоб наїлися хлопці.

Я йду до місця, де висить наш баран, приходжу — одні кістки стирчать. Сороки все розклювали. А ми тільки облизались... Кістки, правда, я зварила, бульйон був жирний. А по другого барана не пішли. В селі й без того зчинився переполох.

Шість місяців ми так жили. На кінець лютого вже цього, сорок третього, року о другій годині ночі чуємо — тупіт. Я підвелась. У мене були дві гранати. Блискавично вирішила: «Одну кину в Сергія, щоб забити його, другу кидатиму в двері, а пістолетом пристрелю себе». Тихоновський і ще троє наших хлопців грали в доміно. Раптом двері розчиняються, і входить чоловік у білому халаті. Іван Федорович — враз за пістолет. Я — за гранату.

— Зажди, Тихоновський, не стріляй!

Це були наші. Загін повернувся в Єлінські ліси, і Попудренко відразу послав шукати поранених і всю групу. Про нас пішла чутка, що ми потрапили до німців, що майже всіх нас повбивали, а мене тяжко поранили.

І немовби потім зі мною одружився німецький офіцер. Така гидота. Попудренко не вірив.

Нас посадовили на сани, привезли до табору. Яка була зустріч — всі, певно, пам'ятають! Нас цілували і співали нам нові пісні. Куховарка нам готувала окремо... Але про це потім...

У перший же день я дізналася, що Гриші нема.

— Де Гриша? Як його здоров'я?

Кажуть: «У Москві». Думаю: «До Москви відправляють тільки тяжкопоранених». Запитую:

— Куди він поранений?

— Чому ти запитуєш таке? Може, він прославився, і його відправили до Москви відпочивати...

Мені все ж сказали, що в нього поранене перенісся і око... А через кілька днів прилітає літак. Ми біжимо зустрічати. Коли підбігла до аеродрому, вже всі вийшли. Я кинулась шукати Балицького... Він стояв, дивився на мене, а я повз нього пробігла... Федоров зі мною привітався, обійняв.

— Чому ж ти з Гришею не здоровкаєшся?

— А де він?

Бачу, стоїть переді мною красивий мужчина, нарядний, поповнілий, у кубанці. Думала — якийсь новенький, а це Гриша. Коли я відходила з нашою групою, Гриша був у ватяних штанях і в кепці...

— А я,— каже,— дивлюсь, до кого вона побігла, хто їй за всіх найдорожчий?

Тоді я обняла його. Тут Олексій Федорович з фотографом.

— Знімай швидше!

А я Гришу запитую:

— Як твоє око?

У нього сльоза скотилася, але він каже:

— Бачу тебе, більше мені нічого не треба!

Ось і кінець моїй розповіді. Тепер хай інші товариші говорять.

* * *

Після розповіді Марусі Товстенко всі довго мовчали. Чути було, як потріскував хмиз у багатті, як коні хрумкали травою. Маруся одійшла в тінь, сіла за чиєюсь широкою спиною. Я гадав, її почнуть розпитувати. Ні, всі буцімто погодилися, що після такої душевної розповіді треба отямитись, зібратися з думками.

Багато хто позирав на Балицького, який стояв тут же. Мені здалося, що від розповіді Марусі він навіть розхвилювався.

У тому, як стояв Григорій Васильович, у всій його сильній постаті, в одязі, в тому, як тримав він голову, помітні були ошатність і гідність. На голові в нього ледь трималася чорна бараняча кубанка з червоною стрічкою. Давно вже літо, смішно, здається, ходити в зимовій шапці. Але Балицькому ніхто не думав за це дорікати. Навпаки, знайшлися в нього і наслідувачі.

Слава Балицького була в нас у цей період найяскравішою. Це була слава безстрашності й військового щастя, основанийо на героїзмі. Його обминали ворожі кулі. Навіть ока позбувся він хоч і в бою, але тільки внаслідок випадковості: гільза патрона з власного автомата вибухнула, і шматочок її потрапив в око...

Балицький не одразу почав розповідати. Довелось його просити. Розповідав він з виглядом людини, якій все минуле здається не вартим великої уваги. Ось, мовляв, дивіться, як це трапляється. Слухачі зразу ж відчули, що звертається до них людина, яка не раз бачила перед собою смерть.

— Ми тут ворушимо минуле, перебираємо, підсміюємось навіть над собою. Кожний з нас, старих партизанів, повз багато смертей пройшов. Я сам особисто, якщо навіть скромно лічити, двадцять дві смерті проминув. Буває, запитую себе: «Чому ти, Григорію Васильовичу, ще живий? Вберігся чи пощастило?» Відповідь даю так: «Ти прийшов до партизанів як зброя народу і партії. Лишився живий після операції чи бою, не твое це особисте щастя і не для відпочинку ти залишився чи слави, а для дальшої боротьби за остаточну перемогу!»

Коли ж торкатися ліричного і поетичного, то найпоетичніше для мене до кінця війни — це смерть ворога... Ні, чому ж? Я і людиною остаюсь, але я цілеспрямована людина і про це буду з вами бесідувати.

Знав я одного товариша. Був сміливий. Але все підраховував: «Я, мовляв, раз, вдруге, втретє, вчетверте приторкнувся до своєї загибелі, значить, шанси мої з кожним разом прогресивно зменшуються — переліт, недоліт, а все ж накриє колись і ціль». Ось був він сміливий, але з кожним боем ставав обережнішим і дійшов до того, що прокинувся одного разу серед товаришів, скочив з потемнілими від жаху очима і як

закричить: «Німці!» Пістолет до скроні — й готовий. Не встигли його навіть утримати. А німців якраз і не було.

Ось я чую таке слово: «обережність», немовби партизан повинен бути обережним. Але де тут межа між обережністю й боягузтвом? Межа, звичайно, є. Обережність — це думка. Людина думає, міркує, як оберігатися. Боягузтво — це безглузда втеча, паніка. Приклад: лежимо одного разу в цепу, за укриттям, бачимо, як іде на нас німецька піхота, підпускаємо. Раптом один наш шановний товариш кричить: «Братці, автоматники!» Зірвавсь і побіг. І всі за ним побігли. Що таке? Адже ми й раніше знали, що німецька піхота піде і повинна складатися з автоматників. Ні, слово і голос панікера подіяли на нерви. Такого панікера не шкода і знищити.

Значить, боягузтво ми відкидаємо як найлютішого ворога партизанів. А щодо обережності... Обережність діє інакше. Вона сестра боягузтва, але хитра, а тому все вміє пояснити і виправдати, і перетворити поступово партизана на того ж боягуза.

Як це буває? А ось так. Дає командир завдання. Іде партизан, і, здається, страшенно важко і небезпечно. І ось уже він не йде, а повзе... Це правильно, треба повзти. Але ж доведеться коли-небудь і підвестися. Одним повзанням справи не скінчиш. А голови він підвести не може. Притискає йому голову до землі невідома сила. Він її в душі вважає за обережність, а вона давно вже виросла в боягузтво. Повертається такий партизан і доповідає: «Товаришу командир, виконати завдання виявилось неможливим». І все так акуратно пояснить, що тільки й залишається похвалити його за обережність. А мета? Мета не досягнута. Метою стала обережність.

Ось закон партизана: вийшов на завдання — твое життя, твій розум і твое серце, і твоя думка, і твоя зброя — все для досягнення мети. Дій і розумом, дій і розрахунком, можеш навіть застосовувати обережність, але діло зроби!

А тепер я теж розповім про один випадок з перших днів мого партизанського життя. У вас перші дні проходять серед старших товаришів, ми ж старших товаришів не мали. Командири так само, як і ми, не мали ще партизанського досвіду.

Ось у вересні сорок першого року Попудренко і каже нам, що є млин, у якому працюють німці. Треба висади-

ти його в повітря — не дати ворогу молоти зерно. Дає мені завдання знищити млин. «Ти подумай, підбери собі групу». Поїхали втрьох: Петька Романов, Ваня Поліщук і я. Петька Романов у ролі агронома, Ваня Поліщук став селянином, кепку одягнув, а я в ролі народного вчителя; так я завжди ходив у розвідку. А це була моя перша диверсія. На віз поклали мішок жита, мішок ячменю. Беремо шнур, тол, автомати. Все це кладемо під спід. Виїжджаємо з лісу. Тільки виїхали на узлісся — випрягся кінь. Я зроду коня не запрягав, і мої товариші так само. Ваня Поліщук хоче бігти до табору. Добре, що тут, на нашій заставі, виявився товариш з колгоспників. Він запряг. Ми потренувались: кілька разів запрягали й розпрягали. Потім поїхали далі.

Приїхали в Олександрівку. Вечір. Треба десь переночувати. Попросили до однієї селянки, що жила з дочкою. Переночували. Вранці стали запрягати — не виходить. Дочка посміялася з нас. Запрягла коня. Тут стара хазяйка запитує:

— Куди це ви їдете?

— До млина їдемо.

— Ех ви! Як же ви не вмієте нічого. Як же ви трое чоловіків, а два мішки везете!

— Це мій мішок. Я вчитель. А то Петьчин мішок. А цей чоловік — наш візник.

— Навіщо, — запитує, посміхаючись, — трьом чоловікам їхати і два мішки молоти?

Вона навчила нас передбачливості. Ми зрозуміли, що нас легко викрити. Хазяйка добра — чоловік на фронті. Просимо її: «Дайте нам іще мішок, ми розподілимо зерно на три частки».

Далі поїхали з трьома мішками. О п'ятій годині вечора приїздимо до райцентру Мена. А я вже бував там як розвідник. А що, коли хтось пізнає? Ми свого коня поставили, а самі пішли до млина. Німецький солдат біля входу, другий біля машинного відділу. Але перепустки не потрібно, дозволяють ходити. Ми зацікавлені в тому, щоб висадити в повітря машинний відділ. Млин двоповерховий, вальцювальна перемелює зерно для німецької комендатури. Але й селяни мололи. Ось тільки як?

Брали мірчук — чотири кілограми від пуда і одно яйце. Ми не знали, що така система. Яєць нема. А без цього молоти не будуть. Ми зайшли до млина, понюхали

борошно, трохи напудрилися. Особливо Ваня — весь борошном вимазався. Я проник до машинного відділу. Машиністами були двоє німців. Вони мені щось герготять. Я шматок хліба вийняв з кишені, жую, начебто не звертаю ні на що уваги.

До машинного відділу можна пройти, але назад, якщо висаджувати в повітря, — вже не пройдеш. Тільки один вихід — накласти толу в кишені й самому підірватися. Пішов до своїх хлопців порадитися. А на нас уже поглядають, шепочуться. Кажу своїм хлопцям:

— Якщо млин зривати, — це значить і самим загинути.

Вони мовчки думають. А з подвір'я млина один тип уже прямо на нас пальцем показує. Вирішую:

— Будемо відходити, товариші!

Приблизно метрів на шістсот від'їхали. Біля дороги чагарники. Чуємо — погоня. Звернули в чагарники. Чуємо — погоня ближче. Ми автомати до рук, гранати по кишенях, коня покинули до бісової матері — й утікати. Їх кінь не цікавить. Вони почали в нас стріляти. А конячина Машка йде собі спокійно, хоч би що. Тут почало темніти, пішов дощ. Ми вже, певно, з кілометр пробігли. Стрілянина припинилась. Як же Машка? Вискочили на дорогу, залягли в кювет. Що за диво — йде Машка. Йї по куцах незручно воза тягнути — вибралась на польову дорогу. Подивились — нікого нема. Сіли на воза й поїхали. Від'їхали кілька кілометрів, що ж робити? Ми все-таки завдання не виконали. Нас мучить таке становище. Знаєте, яке це важке почуття, лаєш себе останніми словами. Але цим справи не вирішити. Найлегше — себе лягти. Почали думати.

У селі Забарівці питаємо: «Далеко до залізниці?» Виявляється, три кілометри звідси. Ідея! Підемо туди — все ж таки повернемося, щось зробивши. Попросились поки що на квартиру. Хазяїн квартири — вчитель. Дві дочки — теж вчительки. Ми побесідували, зрозуміли, що у своїх, радянських людей. Потім кажемо:

— Дядю, залишаємо тобі зерно, їж на здоров'я, а нас проведи до залізничного моста.

Він довго переживав, думав. Потім каже:

— Добре.

На світанку дівчата нас погодували, і ми поїхали. Вони з нами під'їхали до лугу, показують:

— Ось міст. Прощайте, хлопці.

Одна раптом заплакала:

— Ви такі здорові, молоді хлопці. І загинете!

Петя Романов розсміявся.

— Це нам не підходить, дівчата! Прощайте і прислухайтеся. Якщо буде вибух — значить, ми живі.

Це було 27 вересня. По мосту пройшов поїзд. Значить, рух є. Дуже приємно. Тобто як приємно — якраз навпаки, нам було б приємніше, коли б не було руху. Але, з другого боку, який був смисл зривати, коли б і без того залізниця не працювала. Тоді треба було б шукати що-небудь більш підходяще.

Метрів за тридцять від мосту — велика цегляна будка. Там охорона, як потім дізналися, — 18 чоловік. А біля самого мосту з обох боків дерев'яні грибки — під ними вартові. Вони змінюються через кожні дві години... Міст чималий. Річка невелика, а міст високо стоїть. Якщо його пощастить зривати — припиниться будь-який рух.

Почали готувати тол. Недалеко від нас якісь дівчата копають картоплю. Ми підійшли, дівчата запитують:

— Ви що, знайомитись не хочете?

— Ні, чому ж? Ми ремонтна бригада. Будемо міст ремонтувати.

Почали дівчатам допомагати. Дощ перестав. Ми розпалили багаття, напекли картоплі, поїли. До мосту, певне, не більше як кілометр. А нам добре б дізнатися, яка система ферм. У нас толу небагато, треба зривати на місці скріплення. І так зробити, щоб припасовано було до відповідального вузла щільно — тоді сила вибуху буде більшою.

І от підкралися ми до мосту ближче, щоб все роздивитися. Руки стали чорними від землі, коліна чорні. Помили руки, заготували кілки, щоб прикріпити тол. Годині о п'ятій знову пішов дощ і ставав дедалі сильнішим. Кінь на лузі ходить. Воза ми поставили в кущі... Час минає. Ми ждемо повного стемніння. Дощ і дощ. Ми хоч мокнемо, але нам усе одно, навіть краще, від нього ж темніше.

Нарешті ми поповзли. Там високий насип. Треба пробратися перед носом вартового і потім повзти на колінах по мосту тише за черв'яка, щоб дощ своїм шумом заглушив наші дії.

Завдання ускладнювалося тим, що сірника ж на мосту засвічувати не можна, треба шнур підпалювати цигаркою. А міст довгий, цигарка по дорозі погасне. Всі

трое приготували по самокрутці. Один докурить — дасть другому прикурити, потім третьому. Можна було б одразу шнур запалити, але його у нас мало. А махорка, така погань, крупна — від руху висипається з самокрутки. У Петра висипалась зовсім. У Івана зосталась і в мене. Просто страх, як незручно було курити — руки зайняті, передихнути неможливо, так і дивись, закашляешся. А це теж не годиться.

Нарешті доповзли до середини. Я коліньми став на залізяку з самого краю, навіть перегнувся над водою. Прив'язую тол навпомацки до того місця, де найбільше крупних заклепок. А хлопці мене оберігають і тихенько курять. Я прикріпив, вставив детонатор, взяв у хлопців цигарку, запалив шнур. Наказую:

— Готово, пішли!

Хлопці полізли назад, а я хочу підвестися і... не можу. Не розгинаються ноги, затерпили на проклятій залізяці. Я так захопився, що не відчував. От становище! Хлопці вже далеко відповзли, крикнути до них не можна, повертати їх не можна. Гинути — так одному. Тут нервова система, знаєте, як працює? Тут кінчається твоє життя, підірвешся разом з міною, з оцим бісовим мостом.

Якщо шнур вирвати з капсули — не буде вибуху. Але тоді вся праця пропала. І оці німецькі вартові вранці знайдуть міну і будуть з нас реготати. Я все ж намагаюсь звестися або хоча б так повзти. Тру ногу з усієї сили, ніколи вже й про шнур думати. Потрошку ноги стали відходити, і я підсовуюсь на руках. А потім і ноги пішли. Так я встав і побіг. Відчуваю — ось станеться вибух. Коліна тремтять, але я біжу. Чую — десь за спиною постріл. Але вже кінець мосту. Вниз головою і — перевертом по насипу. Тільки скотився, і тут вибух — хвилиною вдарило.

Знялась стрілянина, ракети, як звичайно це німці роблять. Ми відбігли метрів на вісімсот, конячину не стали розшукувати. Пішли й пішли. Тільки години через чотири спинилися в якомусь хутірку. Постукали, відчинила нам бабуся. Добра бабуся. Ми віддихались, повечеряли. Запитуємо:

— Як справи?

— Ось вибухи почалися. Такий вночі був вибух — піч затремтіла! — І сама дивиться так гордо: «Знай, мовляв, наших!»

Це для нас було нагородою. Ми дуже зраділи словам старенької.

Прощалися, мов з рідною, хоч вона, звичайно, не могла знати, що це наша робота. Вона могла тільки догадуватися.

Я вам розповів, товариші молоді партизани, про одну з моїх смертей. А їх було двадцять дві. Таких, які я сам помітив, а скільки куль роїлося навколо голови!

Який звідси висновок? Ви, як молоді хлопці, можете, звичайно, і не знати дореволюційних пісень трудового народу. Ось як починалася одна пісня: «Сміло у ногу рушайте, душу гартуйте в борні!» Це дуже правильні слова. Ми саме й міцніємо у сміливій боротьбі. А чим міцнішими ми стаємо — тим важче смерті нас прикінчити, як випадковій смерті, так і спеціально нам призначеній і направленій. Цьому вчить мене мій досвід життя і партизанської боротьби.

І ще другий висновок. Я не противник техніки, коли це наша соціалістична техніка для народу. А в умовах, коли вся техніка виключно ворожа, коли дивисься з-за дерева на поїзд, який переможно шипить і тягне проти нашої армії та радянського народу снаряди чи офіцерів з їхньою жорстокістю, — сам би ліг, тільки б його спинити і знищити! Але Батьківщина дає нам такі штуки, такі невеликі машинки, що не потрібно лягати самому, а треба вміло підкрастися і підкопати під рейку, щоб ворожа сила разом з її технікою летіла до бісової матері!

Ось дехто з вас піде зі мною на залізницю. Ми понесемо з собою невеликі оці машинки — ящички. А знаєте, від того першого разу я ніколи такі ящички назад до табору не приносив і даремно не заковував. Це запам'ятайте. Обережність ми з собою теж візьмемо, але й вона буде вести нас тільки вперед до кінцевої мети. Досягли її, завдання виконали — ось тоді ми люди, тоді будемо додому повертатися з піснями, святкувати життя!

* * *

Слухали Балицького дуже уважно, з повагою. Знали його славу людини безмежно хороброї. Задумались. Звичайно, одразу після довгих і по-своєму знаменних розповідей переходити до нової важко. Тому попросили Семена Тихоновського заграти на гармошці. Він не відмовив. Людина компанійська, жартівник, весельчак,

Семен Михайлович ніколи ні від якого діла не відмовлявся. Хоч і числився він за господарчою ротою, але і в бою займався не лише збиранням трофеїв.

Він почав одразу танцювальну, російську. Став викликати:

— Ану, дівчатка, хлопчики, хто станцює?.. Ой, коли б не шкода мені чобіт, сам би пішов! Олексію Федоровичу, може, вам полечку?..

Але настрої у всіх був не танцювальний. Не те щоб смутний, сумувати було нічого, однак задумливий. Семен Михайлович бачить таку справу, відкладає гармонь.

— Може, й мені щось розповісти?

— Просимо, просимо, Семене Михайловичу!

Всі знали, що він уже неодмінно щось збреше.

— Так я розкажу вам таке, що буцімто зв'язку з розповіддю Балицького Григорія Васильовича не має. А може, має? — І він трохи хитрувати, з такою задириливістю глянув у бік Балицького, що всі розсміялись, а сам Балицький погрозив йому пальцем.

— Ти не дуже критикою в мій бік кидайся. Пам'ятай, Семене!

Семен Михайлович махнув рукою й почав:

— Тут хлопці торкаються різних справ. Тільки одного питання не зачіпають: про чорта. Є чорт чи немає його? Ця проблема, кажуть деякі, зовсім не актуальна. А я от розповім вам байку. Не ту байку, що старі баби хлопчикам розказують, а чисту правду...

Ліг я надвечір у нашому штабному наметі на сіно, калачиком згорнувся. Одне око в мене спить, а друге, як ото по партизанському неписаному уставу годиться, — навколо зорить. І бачить мое око, що від зірок, з самого неба наближається рогата постать. Чи, може, то вартовий у кожусі? Рухається та постать прямим маршрутом до мене. А навколо тихо, так тихо, що чути, як у наметі хлопці кісточками доміно по столу постукують.

«Що, — думаю, — за мана? Може, парашутист? Так над головою в нього нема парашута. Може, птах-сова? У неї вуха так само, як роги, сторчма стоять. Ні, це й не птах — крил нема!» Ну, хоча б я перед тим горілки випив, — так ні, не пив. Опускається та постать біля самої моєї голови, сідає навпочіпки і починає запитувати, наче анкету заповнює:

— Ви, — каже, — Тихоновський?

— Він самий.

— Семен?

— І це правильно.

— Семен Михайлович Тихоновський з Корюківки?

— Точно.

— У міліції працювали?

«Еге,— думаю,— що ж воно робиться, я йому розкриваюсь, а хто ж він сам? З повітря прибув, документів не показує, чи бач, який інспектор знайшовся! Треба його хапати і тягнути до Солоїда». Я смик руку з-під голови, щоб цього типа схопити, а рука... наче пришита. Хотів хлопців гукнути, а язик немовби приріс. Лахматий оцей сміється.

— Я,— каже,— чорт. Буду вас, громадянине Тихоновський, у такому стані тримати, доки ми не прийдемо до згоди.

— А я у вас, чортів, не вірю. Ні в чортів, ні в богів, ні в ангелів!

Він: «Ха-ха-ха!» І так голосно, що думав — зараз хлопці з намету вибіжать виручати мене. Але вони в козла ріжуться, кісточками стукають і нічого не чують.

Чорт до самого вуха прихилився, жаром дихає і такі заводить розмови:

— Семене Михайловичу, мене сюди командували до вас з такою справою. Доручено мені з'ясувати три запитання. Оскільки Гітлер доводиться дівером самому Сатані, то він, Сатана, значить, особисто зацікавлений у розгортанні стратегічного успіху його військ. А ви, партизани, в цій справі йому сильно заважаєте. Форми ви не носите, і біс вас знає, звідки беретесь. І з кожним місяцем вас стає все більше. Так ось оце і є перше запитання: звідкіля ви беретесь? Слухайте далі. Друге запитання. (Тут чорт поліз кудись у свою лахмату шкуру, звирився з папірцем). Друге запитання таке: що таке партизанська відвага і як з нею боротися? І третє запитання (знову чорт зазирнув у свою шпаргалку): чого ви, партизани, шукаєте і що вважаєте за щастя? Дайте відповідь, Семене Михайловичу, на ці три запитання і вимагайте якої хочете нагороди.

«Ах,— думаю,— шпигун ти проклятий! Та невже ж ти й справді вважаєш, що я, літня людина пролетарської крові й більшовицького виховання, відповім на твої запитання? Та ти ріж мене, пали— я слова тобі не скажу! Мені ясно, що ти і не чорт зовсім, а найновіший засіб ворожої розвідки». Думаю так, а проти волі в

мозкові формулюю відповіді на його запитання. Язиком анітрохи не ворушив, тільки в розумі.

«Що беремося ми з народу за рахунок його свідомості. І з кожним місяцем більше нас тому, що свідомість зростає, а партія нас організовує. І за рахунок підростаючої молоді теж збільшуються загони». Так я собі думаю. Але мовчу. А чорт втупився в мене зеленим, як у радіоприймачі, оком і підганяє: «Говори, говори!»

Я нічого не говорю, а тільки думаю вже про друге запитання — відносно відваги партизанської. «Це, — формулюю я для себе, — страждання народне і біль дітей і жінок, і пожежі — все, все в душі партизанській скупчилось і виходить назовні відвагою — повною безстрашністю». Чорт дивиться на мене, і в оці його, бачу, куточок зовсім тоненьким стає, як у приймачі у ту секунду, коли потрібну станцію впіймаєш. «Говори, говори», — штурхає він мене під бік. «Нічого я тобі не скажу!» — крикнув я, а чорт знову як зарежоче, ну просто тобі мерин.

І працює моя думка вже над третім запитанням відносно того, чого шукаємо ми, партизани, і що вважаємо за щастя.

«Чого шукаємо, ясно — волі від фашистсько-буржуазного гноблення, від окупації, експлуатації, від всякого насильства над трудящим людом. А коли цього доб'ємося — будемо боротися далі, до повної перемоги комунізму. У цьому і є щастя трудового народу, а значить, і кожного з нас, партизанів».

Дивлюсь — в оці мого чорта куточок розширився до ста вісімдесяти градусів. Що це означає? Загубив він, мабуть, станцію і нічого більше не чує, не розуміє?

— Ех, — каже він, — дав ти мені, Степане Михайловичу, відповіді на всі три питання, тільки не знаю, як ці твої відповіді буду доповідати нашому чортячому штабу.

— Не казав я нічого, брешеш ти!

Гірко він так розсміявся і копитом махнув.

— Не знаєш ти, Семене Михайловичу, нашої техніки. Мені голосу твого не потрібно. Я і так усе почув. Тільки відповіді твої зовсім не секретні й нічим нашому штабові не допоможуть.

Я тут змірковую: «А й справді, які такі секрети я відкрив? Нехай знає бісове кодло, що партизанська армія — непереможна!»

Чорт продовжує:

— Хоч і непридатні мені твої відповіді й не пораду-ють вони Сатану, тільки ти завдання виконав чесно і можеш вимагати нагороди. Кажу, яке в тебе особисте бажання — я тобі все зроблю. Хочеш — встанеш зараз оце з сіна, а в тебе на грудях горітиме Золота Зірочка Героя Радянського Союзу.

Отак він спокушає.

І піднялося в мене таке почуття: «Ой, добре! Встану, хлопці зберуться, а я перед ними пройдуся гоголем, не гірше Балицького чи Олексія Федоровича. Але міркую, що хлопці біля мене хоч і зберуться, так одразу ж і почнуть з мене сміятися: «Звідки в тебе, Семене Михайловичу, ця Зірочка? Ти що, дванадцять ешелонів під укїс пустив? Чи ти, Семене Михайловичу, партизанський загін на дві тисячі чоловік організував і ведеш їх проти фашистських загарбників?»

Чорт мою думку прочитав і каже:

— То вірно, що Героя тобі давати — тільки сміх ви-кликати. А що, коли орден?

— Ні,— кажу,— не треба мені незаслуженого ніяко-го ордена. Коли я ділом зароблю — тоді мені команду-вання і Радянський уряд не відмовлять. Дадуть.

— Так якої ж тобі болячки треба, яку нагороду за відомості?

— А нічого мені від тебе не потрібно, забирайся.

Морда його трохи перекосилася від злості. Але хоче він мене чи піймати, чи дійсно нагородити. Хижа така посмішка розтягнула рота від вуха до вуха, і зашепо-тів він:

— Я тобі одну тиху нагороду дам. Так, що ніхто й не дізнається. А тобі та нагорода буде для душі, як масло для машини... Слухай, Семене Михайловичу. Дам я тобі таку нагороду: будуть тебе віднині всі тільки хвалити. І начальство, і товариші. Ніколи тебе ніхто не лятиме, ніхто про тебе слова поганого не скаже, і будеш ти до самої своєї смерті звільнений від критики і самокрити-ки. Таке буде рівне і дуже тепленьке життя, що всі, на тебе глянувши, почнуть радісно усміхатися...

Тут я задумався: «Хіба погано? І мені приємно, й іншим не на шкоду. Найперше — командир: як не зроб-лю — все для нього добре. По-друге, повернуся до дру-жини. Чи тверезий, чи п'яний, чи пізно додому при-йшов — завжди привітно зустрїне. По-третє, друзі-това-риші. Всі ласкаві та ніжні. Ой — хороше життя!»

Тільки так подумав — чорт, готове діло, зметикував: «Нехай буде по-твоєму!» — і підвівся, щоб летіти.

Вчепився що було сили й репетую: «Віддай назад мое бажання. Нічого від тебе, вража личино, не хочу!» Трясу його, трясу, аж рука заболіла. А чому вимагаю назад? А тому, дорогі товариші, я схаменувся, що злякався раптом такого безтурботного життя. Як же я, коли мене ніхто ляяти, ніхто критикувати не буде, дізнаюся, чи правильно я зробив, гідне для народу діло зробив чи зовсім навпаки? Коли мене тільки хвалити та гладити, — перетворюсь я на ляльку, яка хоч і посміхається постійно, але її кожний, куди захоче, туди і ставить, і кладе. Хитрий був той чорт, хотів мене найжиттєвішої сили позбавити — критики і самокритики. «Гей, — вимагаю, — віддай мое бажання! Віддай, гаде, віддай, поки цілий!» — і трясу, трясу чортове копито.

Прокинувся я від крику.

— Ти що, Семене, збожеволів?

Розплющую очі, бачу — сам Олексій Федорович стоїть.

— Ти чого, каже, намет трясеш? На голови нам звалити хочеш?..

Я, виявляється, у стояк намету вчепився і щосили трясу. Нічого зі сну не розумію. Хотів, коли отямився, розповісти про командировочного чорта. Не зважився. Все-таки секретар обкому партії. Скаже: «Що це в тебе, Семене, в комуніста, такі сні дурні?!»

А він мене лає, а він мене перчить:

— Ти що, напився? Знайшов де спати!.. Та ти знаєш, що це сіно Адамові покладено, він тебе вже цілу годину будить — не добудиться!

І справді, стоїть надо мною мерин Адам й ірже-так самісінько, як чорт реготав.

Лає мене Олексій Федорович, а мені це так, наче він медом мене годує. Радію. Значить, відняв я у чорта своє оце скороминуще бажання.

Ось тобі й байка вся! Чуєш, Григорію Васильовичу? Я тебе не зачепив, вірно? Оце й добре. Хто її, критику, любить? Адже ж вона не дівчина, щоб її любити. Тільки, коли сказати серйозно, то й дійсно, без неї нам жити не можна! — так закінчив Семен Михайлович і чомусь нахмурився...

Метрів за десять від багаття стояв, притулившись до берізки, Олексій Садиленко, «дядя Стьопа», як у нас його називали. Зростом Олексія бог дійсно не скривдив. Коли я їду верхи, Садиленко підійде прикурити, мені й нагинатися не доводиться. Спеціальність його — сапер і підричник. Крім того — художник. Усі редколегії наших стінних газет запобігають перед ним навперебій, збирають для нього тютюн, а часом, щоб спокусити майстра карикатури, роздобудуть що-небудь і міцніше. Людина він оригінальна. Носить чомусь на руці залізний ланцюжок, обмотаний на зразок браслета. А останнім часом відростив собі просто-таки кайзерівські вуса. Він ними дуже пишається. Закручує по-різному — то вгору, то вниз, то в боки; витрачає на них усю свою жирову пайку. До речі, якщо кому було потрібне дзеркало — у Садиленка завжди, бувало, знайдеться...

Що ж до різних історій і пригод — в Олексія їх вагон. Пережив він на своєму віку і справді немало, спогадами про пригоди, як свої, так і чужі, ділиться охоче, просити його особливо не доводиться. А слухати — не вміє. Коли хто розповідає, Садиленко дригає ногою і озирвається на всі боки. Іноді навіть відходить і дивиться на оповідача здалеку. В смішних місцях ніколи не посміхається, зате коли всі серйозні, він може раптом гучно розреготатись.

Йому зараз не терпиться. Але виявити це — значить, втратити свою гідність. А гідність, солідність, авторитет він дуже цінує.

— Гм... — покашлює він багатозначно після розповіді Тихоновського. — Гм, гм...

Потім ступає два кроки вперед, закидає п'ятірнею свою довгу шевелюру за вуха і тихим, але добре поставленим голосом починає:

— Ви мене знаєте, товариші... І ви, звичайно, розумієте — в моєму становищі брехати неможливо...

— Чому? — кричить хтось з темряви. Однак Садиленко на цей вигук не звертає ніякісінької уваги.

— Прошу вас повірити, товариші, що в дитинстві я був маленьким.

— Про дитинство не треба!

— Тихше, нехай говорить, що хоче!

— Про дитинство і не збираюсь, ви мене знаєте, я багато говорити не люблю, я людина дії. Але повторюю: в дитинстві, на щастя, і я був маленьким, мій зріст не викликав загальної уваги і недоладних реплік. Крім того, я міг заховатися, що зараз зовсім неможливо. У бою, ви знаєте, противник розглядає мене як один з орієнтирів. Був випадок — мене прийняли за трансляційну вишку... Коли я, будучи в оточенні, потрапив нарешті до партизанів, командир одного з загонів, відомий вам Лошаков, вирішив розстріляти мене. Мені потім передали, що Лошаков наказав: «Отого довгого розстріляти! Напевне, шпигун!» Між іншим, шпигунами таких високих ніколи не роблять — занадто примітні. Чому ж Лошаков вбачив у мені шпигуна? А тому, що була на мені міліцейська шинеля вище колін і пілотку льотчика я натягував від морозу на вуха. В результаті — вигляд, що не викликав довір'я.

Однак знайшлися ж проникливі люди, захистили мене від поспішних висновків товариша Лошакова. Я, ви мене знаєте, живий. Але це всього лише випадковість, не більше. Або свідчення недостатньої підготовки ворожих солдатів: погано ціляться.

Майже всі військові мої пригоди так чи інакше пов'язані із зростом. А зріст мій далеко не типове явище, розповіді про подібні події та пригоди корисні тільки людям, які досягли 185 сантиметрів. Решта не зможе врахувати і реалізувати мій військовий досвід. Ось чому я торкнувся сьогодні...

— Не затагуй, дядьку Стьопо!

— Регламент...

— ...Ось чому я говоритиму не про себе, як попередні оратори, а про свого друга Віктора Анашка; це був сапер вищої категорії. Де він зараз — невідомо. Якщо загинув, то при героїчних обставинах. Ви мене знаєте — я можу дружити тільки з людьми, близькими мені по духу.

Тепер про сам випадок. Нам, чотирьом саперам, запропонували замінувати ділянку шосе. По цьому шосе мала незабаром пройти велика колона автомашин. Міни поставили на відстані п'ятнадцяти метрів одна від одної, а всіх мін — чотирнадцять. Від них підвели проводку до однієї точки. Завдання полягало в тому, щоб усі міни вибухнули разом і колона автомашин, не менше п'ятнадцяти, одночасно злетіла в повітря... Тепер ясно?

Отже, замінована була ділянка дороги на протязі двохсот десяти метрів.

Прошу звернути увагу на обстановку. Все відбувається вдень, у другій половині. Літо. Серпень. Вздовж шосе, з того й іншого боку, городи. Точніше — картопляні поля. При денному світлі у картоплинні, хоча б і серпневому, може сховатися максимум кішка, а якщо собака, то не більша від такси. Ліс від місця мінунання на відстані не меншій, аніж півтораєта метрів.

Наша група прикриття — в лісі. Тут ми діємо вчотирьох. По-пластунськи. Працюємо довго, але цілком успішно. І ось о шістнадцятій годині все готово, у Віті Анашкіна в руках машинка, інакше кажучи — електровимикач. Як тільки гітлерівці на своїх грузовиках в'їдуть на заміновану ділянку, Вітя увімкне струм...

Але де лежить Вітя Анашкін і де ховаємося ми трое? Була б дошка і шматок крейди, змалював би вмиць. Постараюся обійтись. Слухайте уважно.

З одного боку шосе росли кущі глоду, жовтої акації і ще якоїсь колючої гидоти. Кущі такі, що мені під їхнім прикриттям розігнутися неможливо. Машинку повинен був включити я, але Вітя, з благородства душі, запропонував себе. Я сперечався, ви мене знаєте, хіба міг я без суперечки передати в інші руки акт знищення живої сили противника?

Іще пояснення: міни, звичайно, не біля нас, а метрів на триста позаду, тобто розмотали ми катушку в напрямку руху німецької автоколони вперед на триста метрів, замаскували шнур, самі замаскувалися в кущах і ждемо.

Шосе в тому місці, де прикопані наші міни, і далі видно прекрасно. Ось розгортається, нарешті, й сама дія...

Тут Садиленко для більшого ефекту робить тривалу паузу. Скручує цигарку, сопе; до його цигарки послужливі руки слухачів підносять з усіх боків запалені гілочки і цілі головні. Олексій картинно розкланюється, озиррає всіх.

— Слухай, Олексію, — погрозово підступає до нього Семен Тихоновський, — ти над нами не мудруй, а то швидко твоя самокрутка у багатті опиниться!

— Отже, — не поспішаючи, продовжує Садиленко, — нам видно далеко. Так сидимо годину, другу. Спека, вже й руки і ноги затерпли, хоча все кинути і піти геть.

Починає темніти... Ідуть. Але, наволоч, пустили попереду, для розвідки чи що, легкову машину. Йї Вітя, звичайно, дає проїхати через заміновану ділянку. Підїжджає легкова до наших кущів і зупиняється точнісінько біля Вітьчиного куща... У нас гранати і в кожного автомат. А можна стріляти? Можна, як ви вважаєте?

— Та розповідай ти, чорте, не тягни, не заважай слухати?

— Як же це, я сам — і заважаю слухати?

— Та ось так — оцими дурними запитаннями і заважаєш.

— Ні, вже ви мені пробачте, але тут у нас щось подібне до семінару, а не просто розповіді для малолітніх. Нехай кожний подумає — чи можна в такому становищі стріляти або кидати гранати?

Хтось з новачків вигукнув:

— Не можна!

— А чому? — з педагогічною пунктуальністю допитався Садиленко. Він і насправді був одним з викладачів нашої школи підричників.

— Якщо почнеться стрілянина, в колоні почують, за раз же загальмують, і операція провалиться!

— Правильно, чотири з плюсом, ви здібний юнак... Тепер із спокійною совістю продовжую. Бачимо: в легковій машині навіть не просто солдати, а німецький лейтенант. Він вилізає, випростовується. Він потягається, вигинається... Тобто, дивитися на нього заavidно. Ми тут лежимо скрючені... Але автоколони поки що далеко, можна терпіти.

Потім раптом лейтенант оцей починає розстібатися в напрямку того місця, де лежить Вітя, саме проти його голови... І до чого ж довго проклятий лейтенант оцей не застібався. Тобто ви мене знаєте, людина я в цьому відношенні досвідчена, ручуся, що випив він перед тим не менше шести кухлів пива...

Нарешті лейтенант сів у машину, поїхав. Дав йому Вітя поїхати, витримав. Усе витримав як справжній герой... Через хвилину — бах, бабах!!! З двадцяти машин, ви мені повірите, тільки три вціліли, що позаду були...

Ми, звичайно, не стали чекати. Побігли до лісу. Вітька останнім. Кричить: «Стійте, чорти довгі! Стійте, стрілять буду!»

Зупинились. Хоч небезпечно. Темно, а все-таки з уцілілих машин стріляють. Але як залишити товариша?

Він, можливо, поранений. Але ось Вітя нас доганяє. Стис кулаки і кожному під ніс: «Якщо, падлюки, кому-небудь розкажете, справу матимете зі мною!»

А сам, бідолаха, мокрий... І волосся, і обличчя, і гімнастерка — хоч викручуй. Вася Платонов, найближчий його друг, не витримав, пирснув у кулак. Вітька зі злості мало щелепи йому не звернув. Як дасть-дасть! Платонов змовчав. І я б змовчав. Адже ж герой перед нами. Справжній герой величезної витримки!

Вже потім, коли вимився, переодягнувся і трохи отямився, одвів мене Вітя вбік і говорить: «Ти тільки подумай, Олексію! Я його, гада, міг знищити. Був би один, кинув би гранату, і диверсія б провалилась. Але коли я подумав, що нас же четверо увесь день під пекучим сонцем працювало, все підготували — і раптом справа зірветься! Ні, думаю, гнида ти в чепчику, брешеш, не підіймеш ти мене, стерплю! І так лежу, не ворущусь. А він лле, все одно наче з вогнегасника. Я і так, і сяк, але крутиться ж особливо не можна. «Тільки б,— думаю,— машинку не залив!» Прикриваю її грудьми. Коли б контакти підмочив — усе, вибуху ніякого б не вийшло... Ось воно, Олексію, як було. А Васька сміється!»

* * *

Садиленко замовк, підпер рукою щоку, немовби задумався, хоч у це я особисто не дуже повірив. Задумливість не була в його характері.

— Оце добре збрехнув! — крикнув хтось із темряви...

Садиленко, не повернувши навіть голови на голос, сказав:

— Ви мене знаєте, товариші, я ніколи не брешу!

Тоді той же голос з темряви, бажаючи, очевидно, вести Садиленка з рівноваги, продовжував:

— А не брешеш — ще гірше. Ти свого дружка героєм виставляєш, а по-моєму, просто він з переляку того офіцера не стукнув.

Тут Садиленко не витримав:

— Хто там говорить? Що за анонім? Вийди, посперечаємось!.. Не хочеш — слухай. По-перше, дружка ніякого не було; щоб довести, що я не брешу, повідомляю — це було зі мною. Мене німець... облив! Зрозуміло? Міг я його пристукнути? Безумовно! А він мене? Теж міг. Мій

принцип...— Він повернувся до маси слухачів: — Може, кому-небудь з молоді невідомо, що означає слово «принцип»? Пояснюю: переконання. Моє тверде переконання: не слід ризикувати даремно, без толку, безрезультатно. Я не хотів би й жити, коли б припускав, що можу так по-дурному загинути, як загинув...— Він подумав, щоб підібрати приклад.— Ну ось хоча б так, як загинула Карастоянова.

— Що, що? — це крикнув на всю міць легенів, схпившись з місця, Володя Павлов. Він розштовхав товаришів, підбіг до багаття.— Я тебе, я вас поважаю, Олексію Михайловичу, ви це знаєте, Олексію Михайловичу, але думати треба раніше, аніж говорити!..

— А я саме сиджу і думаю: чому це ти кип'ятишся?

— Кидаєтесь фразами: «Карастоянова загинула даремно...»

— Не казав я «даремно». Сказав, що по-дурному вона загинула. Хіба не по-дурному? Сама не вистрілила ні разу, жодного гітлерівця не підбила...

— Ну... Ну то й що? — крикнув, дедалі більше розпалюючись, Володя.— Вона була кореспондентом «Комсомольской правды». У неї інша зброя. Її зброя — перо!.. Не любили ви, Олексію Михайловичу, Карастоянову, так ось чесно і скажіть!

— Твоєю любов'ю не любив. Але я її поважав. І шкодую, що так по-дурному вона загинула. Хороша була людина.

— Ви, як я бачу...— під впливом спокою Садиленка і Володя почав стихати, зрозумів, що не словами, а думкою треба брати.— Все-таки не вмієте ви думати, Олексію Михайловичу! Ну, а чому, відповідайте, чому вона в бій полізла?..

— Сам відповідай!

— Можу! Їй хотілося все побачити, записати, а потім розповісти через газету мільйонам комсомольців, усій нашій радянській молоді, про вас написати, про Балицького, про Васю Коробка. Не знаю, як інші, а вже ми з вами, Олексію Михайловичу, підривники, Лілю Карастоянову uznали за два місяці дуже добре. Вона до нас мало не щодня приходила, розпитувала, сперечалась. Вона, пам'ятаєте, повинна була разом з вами на залізницю йти і просила, щоб їй дозволили міну підкласти...

— Володю,— перебила Маруся Коваленко,— ти не виховуй Олексія Михайловича, а краще розкажи молоді...

— Я не збирався розповідати.

— А ти, Володю, без збирання. Ліля варта того, щоб про неї розказати нашим молодим товаришам. Адже вони її не знали... Взагалі ти правий. Я, наприклад, теж вважаю, що загинула вона героїчно, як справжня патріотка. Вистрілити дійсно не встигла. Так я вам скажу, Олексію Михайловичу, нещодавно кілька товаришів вилетіли з Москви сюди до партизанів. Спеціально готувались — агітатори, пропагандисти, підричники, журналісти, один молодий талановитий письменник Іван Меньшиков... Літак вибухнув, розвалився в повітрі... Нещастя... Всі ці товариші загинули. Так що ж, будемо вважати, що даремно? Не можу погодитись! Ти, Володю, зрозумів мою думку?.. Ну, ось і добре. Продовжуй. Адже ти добре знав Лілю...

— Продовжуй, товаришу Павлов,— сказав і Садиленко.— Адже ти не тільки знав Лілю, а й був, здається, навіть закоханий.

— Нехай вам не здається,— зашарівшись, сказав Володя,— прямого відношення це до справи не має... Ну, а коли б і закоханий! — кинув він з викликом.— Мені вона як людина, як справжня людина, як взірць жінки, як комсомолка... Ну, подобалась вона мені! Смілива, відверта! — Після кожної фрази Володя бив кулаком правої руки по долоні лівої.— Треба зрозуміти, що на війні можна загинути й відразу, і випадково, а не те що через два місяці, як Ліля. Прикордонники, на яких у ніч на 22 червня сорок першого року навалилися величезними силами фашистські війська, що — хіба оці прикордонники, ті з них, які одержали перші несподівані зрадницькі кулі, хіба вони даремно загинули? Хіба подурному? Звичайно, серед вас, новаків, немало таких, які старші за мене. Вони кажуть: «Молодий іще вчити!» Правильно, молодий. Я і не збираюся вчити. Давайте тільки розберемося. Можна іти в бій та і взагалі йти в партизани і розраховувати при цьому, що обов'язково лишишся живим, а якщо й загинеш, то неодмінно красиво, як кажуть, «з музикою». Ось такий розрахунок дійсно дурість. І ми, по-моєму, повинні однаково шанувати і Петю Романова, що загинув у бою, де було троє проти

сотні окупантів, і тих, хто в розвідці випадково підірвався на німецькій міні.

— Розвідник відчувати повинен,— перебив Володю Самарченко.— Розвідник нюхом повинен пізнати міну. Це якщо ко́жний буде підриватись...

— Та зажди ти,— відмахнувся од нього Володя.— За що ми всі, хто добре узнав Лілю за два місяці її перебування в партизанах, за що, я питаю, ми її полюбили? Ось до нашого командира Олексія Федоровича скільки разів приходила Ліля в готель «Москва», умовляла, упрошувала — візьміть до загону. Молода журналістка, син у неї. «Ви ж слабенька, а в нас важкі переходи, іноді й голодування. Доводиться сиру конину без солі їсти. А ви така тендітна...» Вірно, Олексію Федоровичу?

Я хитнув головою, Володя продовжував:

— А другого разу вона приходить у білому козушку, у валянках, у шапці. «Тепер я не така тендітна?» Розповіла Олексію Федоровичу, хто її батьки, яке було в неї дитинство. Тоді наш командир погодився. «Козушок,— каже,— всякий може одягнути — хіба це доказ сили? Ось те, що ви розповіли, інша річ. Дійсно, маєте право бути партизанкою». Розумієте, товариші, право! Ліля рідко розповідала про себе, про минуле, про батьків. Ви, Олексію Михайловичу, теж, певне, не знаєте докладно її біографії? Признайтесь.

— Признаюсь. Де вже мені...

— Вона болгарка. Батько її був відомим революціонером. Олександр Карастоянов — соратник Димитрова, народний герой. Його розстріляв Цанков. За підготовку повстання в місті Ломе на Дунаї... А мати — його дружина Георгіца Карастоянова¹, ви гадаєте, домашня господарка? Ні, вона теж професіональний революціонер!.. Вона допомагала чоловікові, й хоча в неї було дві маленьких дочки — Ліля і Лена,— її все одно забрали і винесли смертний вирок. Помилували того разу тільки тому, що в той час вона була вагітна...

Тепер Володю слухали, затаївши подих. Садиленко теж по-іншому дивився на нього, вже без іронії і удаваного спокою! Я дійсно не все знав з того, про що розповідав зараз Володя. Карастоянова тоді в Москві

¹ Георгіца Карастоянова — відома болгарська революціонерка-комуністка, соратниця Георгія Димитрова, була по-звірячому закатована в застінках гестапо під час гітлерівської окупації.

повідомила мені дещо з своєї біографії, але із скромності, напевно, не вдавалася в подробиці.

— А Ліля? — продовжував Володя. — Її вивоньлось тоді всього сім років, але й вона потрапила до в'язниці разом з матір'ю та сестрою. Її дозволяли ходити до церкви, через рік почали пускати до школи. Так Ліля стала зв'язковою, бігала до батькових та материних товаришів, носила записочки...

Потім, коли матір випустили по якійсь там амністії, вона переправила Лілю до СРСР. Про це потурбувався МОДР. Везли таємно — через Відень, через Тюрингію... Вона жила і вчилася у дитячому будинку в Москві... Стала нашою радянською громадянкою, закінчила інститут журналістики... Скільки вона просила редактора «Комсомольской правды»: «Відправте в партизани, я хочу мститися за батька, я хочу в бій!..»

Ну що ж... Ви знаєте, Ліля потрапила до партизанського загону й загинула. Олексій Михайлович говорить «даремно»...

— Ні, ні, я вже так не думаю...

— Хіба тільки в цьому справа, Олексію Михайловичу? Тобто, хіба не було в неї особистих позитивних рис, а тільки імена батьків? Пригадайте, Олексію Михайловичу, хоча б те, як сперечалася вона з Цимбалістом... Цимбаліст, товариші, надзвичайно хоробрий хлопець, він залишився в Попудренка. Він один з перших пішов на залізницю на вибухи. Справа ще не була освоєна. Риск великий... Він мав право вважати себе героєм. Так ось він недооцінював роботу радянського тилу, говорив, що занадто багато там нероб, даремно тільки хліб їдять... Пам'ятаєте, Олексію Михайловичу, як його Ліля переконувала, як розповідала йому і всім нам про роботу на евакуйованих заводах, про робітників, про маленьких хлопчиків і дівчаток, які стоять на ящиках і тягнуться рученятами до підойм верстатів, готують для нас зброю?.. Що таке були оці Ліліні бесіди, ця її робота? Потрібна це справа? Як ви вважаєте? Тобто ось така агітація за єдність фронту і тилу і партизанів теж? Після суперечок з нею Цимбаліст зовсім по-іншому став дивитися!.. А як вона читала нам книги вголос і вірші!..

— Все ж таки ти, Володю, — перебила його Маруся Коваленко, — відхиляєшся. Ти дай відповідь Садиленкові, що Ліля не даремно загинула. Ти був при цьому?

— Я не був. Я повернувся через два дні. Ходив з Геннадієм Мусієнком у розвідку... Теж була пригода, але про це нехай Мусієнко розкаже... Повертаємось. Я їй подарунок привіз. Вона сама любила робити дарунки, готувати сюрпризи. Я їй привіз маленький італійський пістолет... Зустрічаю Васю Коробка. Він каже: «Ліля загинула!» Я так і підскочив: «Не може бути!» — «Ось,— каже,— дивись, пізнаєш?» І витягає з кобури пістолет ТТ. Це був Лілін пістолет, я одразу пізнав. «Коли її підбило кулею,— пояснює мені Вася,— я забрав. Не було в мене раніше пістолета... Але ти, Володю, не думай, я дуже її жалію. Вона хороша була жінка!» І розповів усе. Як сиділи в хаті, як раптом зовсім близько знялася стрілянина, але скоро припинилася. Це натрапили на нашу партизанську засаду гітлерівці. Іхали і здуру наскочили. Їх швидко розчехвостили... Товариш Горілий, комісар першого батальйону, виходить; Ліля за ним, Коробко теж. «Можна,— запитує Ліля,— я з вами?» Горілий подумав (у нас був суворий наказ командування — берегти Лілю, в небезпечні діла не пускати), прислухався: «Можна». Там уже все скінчилося. Підїхали вони туди. Забиті гітлерівці, коні валяються. На возі міномет. Звідкись раптом — та-та-та. Вася Коробко сам ліг і Лілі наказав. Вона лягла, але очей не зводить з міномета. Пам'ятає, що для партизана значить бойовий трофей, та ще зброя... Дуже хотілося їй узяти свій перший трофей. Вона на ліктях підповзає до тих саней, підводиться, береться за міномет... І тут знову постріл... Ось і життя нема... Тут же, на місці, без єдиного крику... Що ж, Олексію Михайловичу, хіба це даремно? Хіба не в стремлінні, не в душевному бажанні видно людину?!

— До цього треба вміння. А не вмієш, не берись!

— Правильно! А ось оці молоді хлопці й дівчата, адже вони теж не вміють. Будемо вчити їх? Будемо обов'язково! Тільки ж що, коли бій трапиться завтра і вони стануть потрібними? По-моєму, будуть битися поки що й без великого вміння! Але з люттю до ворога, з любов'ю до Батьківщини і без страху смерті, без боязні, що заб'ють їх даремно. Чи не так, хлопці? Дівчата?

— Правильно! Правильно!

Було вже пізно. На цьому ми перше своє «велике вогнище» закінчили.

Дем'ян Сергійович пробув у нашому з'єднанні кілька днів. Не було жодної роти, жодного взводу, в яких би він не побував. Подовгу бесідував з розвідниками, був присутнім при учбових стрільбищах наших артилеристів і мінометників, відвідував партійні й комсомольські збори. Його дуже цікавила підривна справа. Одного разу він мало не півгодини розпитував Всеволода Клокова, як ставлять міни, як здійснюють прикриття свого підривника, як організовується підхід. А після бесіди Дем'ян Сергійович попросив все йому показати. Миша Глазок і Павлов з групою молодих бійців розіграли на нашій «Дитячій залізниці» (як називали ми вузькоколіяку) картину диверсійної операції.

Товариша Дем'яна знали у нас всі. Гадаю, для більшості рядових партизанів не було таємницею, що серед них — секретар Центрального Комітету КП(б)У. Однак зовнішньої умовності дотримувались. У громадських місцях, серед народу, звертаючись до товариша Коротченка, називали його тільки «товариш Дем'ян».

Готувалась нарада присутніх тут членів підпільного ЦК КП(б)У разом з командирами з'єднань, комісарами і начальниками штабів.

Ніколи ще не було такої концентрації партизанських сил. Ось далеко не повний перелік партизанських з'єднань і загонів, що дислокувалися на час наради в цих місцях.

З'єднання Ковпака, Федорова, Сабурова, Бегми, Шушпанова, Малика, самостійні загони Кожухаря, Мирковського. Крім того, кілька місцевих, білоруських загонів. Вони хоч і не брали участі в наших нарадах, але, звичайно, коли б трапився великий бій, — діяли б спільно з нами.

Не перебільшуючи можу сказати, що зібралось партизанів ніяк не менше двадцяти двох тисяч чоловік. Окупантам, коли б у них з'явилась божевільна думка розгромити наші сили, довелося б зібрати для цього кілька дивізій. А проте вони багато разів послали і по три, і по п'ять дивізій для «знищення» партизанів. Читач знає, що з того виходило.

Нас з Дружиніним дуже непокоїло — чи зможемо ми повністю виконати завдання Дем'яна Сергійовича. Розвідати і узагальнити все, що стосується сільськогоспо-

дарської «політики» гітлерівців. Правда, були ми трохи в кращому становищі, ніж Вершигора. До форсування Дніпра, на території своєї Чернігівської області, ми систематично збирали такі дані. Підпільні райкоми й осередки давали докладні відомості про так званий «новий земельний порядок» та спроби окупантів налагодити промислове виробництво. Але й ми тільки зрідка підсумовували ці відомості й включали їх у зведення, які надсилались Українському штабові.

Зараз, зібравши старі донесення, зведення, мобілізувавши свою пам'ять, ми з Дружиніним могли дати досить ясну картину того, як господарювали окупанти в Чернігівській області в кінці 1941 і на протязі 1942 року. (Я вже розповідав про це в останньому розділі другої книги).

Уже в кінці 1942 року Чернігівський підпільний обком прийшов до висновку, що окупанти зазнали на господарському і перш за все на сільськогосподарському фронті повної поразки. На початку, роздаючи землю своїм співвітчизникам і місцевим поміщикам, яких вони привезли з собою, намагаючись відродити куркульство, гітлерівці сподівались якось налагодити сільськогосподарське виробництво. Багато колгоспів, як я вже писав, вони зберегли, назвавши їх «общинами». Окупаційні власті розраховували, що з общин-колгоспів буде простіше збирати податки, аніж з дрібних роз'єднаних господарств; я кажу «податки» тому, що не можу підібрати іншого слова, щоб ним передати всю суму обкладень і обов'язкових поставок, які начисто вигрібали з общинних амбарів усе, що туди потрапляло.

У трохи краще становище були поставлені куркулі та українські поміщики¹. Це, зрештою, було дике плем'я декласованих людей, які втратили смак до господарювання, одвикли від землі. Насіння весною 1942 року вони одержували в борг з німецьких складів. Але ж не для того вони ждали зміни влади, щоб самим працювати — орати і сіяти. Де ж взяти наймитів? Де взяти коней чи трактори? Де взяти плуги та інший сільгоспінвентар? Знову ж за рахунок колгоспів, і без того розорених війною. А колгоспам-общинам ландвіртшафтсфюрери надіслали свої обов'язкові плани. Інакше кажучи — весняна сівба провалилася. Більша частина землі лишилась необробленою. А через те, що і зорали, і за-

¹ Німецькі поміщики користувались особливими привілеями.

сіяли землю дуже погано, і догляду за посівами майже не було — врожай повсюдно збирали мізерний.

Найгірше йшли справи в общинах. Навіть найдопитливіші з німецьких агрополітиків, звичайно, не могли зрозуміти, як було організовано радянське колективне господарство. Вони щиро думали, що це лише механічне складання багатьох дрібних господарств. Лишивши общини замість колгоспів, окупанти залишили форму, позбавивши її ідеї, мети, яка давала їй життя.

Підпільники Корюківського району в минулому році повідомили обком про досить характерний випадок.

Сільгоспкомендант району зібрав нараду спеціалістів сільського господарства, які прибули з Німеччини, а також усіяних заготівників і офіцерів, яким належало в службових обов'язках стикатися з селянством. На цій нараді доповідь про «виробничо-економічну структуру колгоспів» зробив агроном райзу Розенко.

Він став розповідати про те, що таке виробничий план колгоспу. Як його складають. Яку участь у складанні плану бере агроном, представник МТС, представники земельних та інших районних організацій. Як, нарешті, цей план затверджується загальними зборами. Доповідач розказав про сівозміни, детально розроблені й продумані в кожному колгоспі з урахуванням усіх природних даних і потреб держави. Далі доповідач почав роз'яснювати учасникам наради, як представники влади — керівники районних і обласних організацій — систематично допомагають кожному колгоспові організувати виробничий процес і добитися виконання плану. Він пояснив, що таке трудовень, як будується система прогресивної, заохочувальної оплати праці. Сам того не бажаючи, він змушений був сказати про силу прикладу передовиків, про соціалістичне змагання, про значення громадського контролю...

Він говорив довго. Спочатку дехто з його слухачів робив помітки у блокноті, інші перебивали, щоб поставити питання. Потім настала загальна тиша. Офіцери одверто позіхали, агрономи здивовано перезиралися. Нарешті головуєчий не витримав.

— Послухайте, як вас там... — сказав він з холодною злістю. — Ви щось занадто розбазікались. Вам виявили довір'я, запросили, щоб ви розповіли панам про основні організаційні принципи колективної системи... А ви просто глумитеся з нас, намагаєтесь заплутати. Більшість

тих, хто тут сидить,— люди, які мають у себе на батьківщині земельну власність або ж беруть участь в управлінні складним поміщицьким господарством... І ви хочете примусити нас повірити, що рядовий український селянин був свідомим учасником усієї цієї системи планів, графіків, звітів, контролю, взаємних викликів на якесь-то змагання. Ви хочете нас, дорослих людей, запевнити, що все це так неймовірно складно, недоступно... Ви або божевільний, або... А втім, ми потім розберемося. Ідїть, зараз ви нам більше не потрібні...

Зібравши тремтячими руками свої помітки, Розенко рушив до дверей. Раптом підвівся офіцер СС, підійшов до нього увесь червоний від люті й з розмаху вдарив гумовим кийком по обличчю.

— Не тут, не тут! — вигукнув голова.

Але есесівець, вдаривши ногою Розенка, що впав на підлогу, почав кричати:

— Ось так, ось так ми будемо привчати до роботи, ось це наша система прогресивної оплати, і спробуйте тільки не працювати! — Відчинивши двері, він покликав солдатів.— Винесіть пана доповідача!

Дійсно, так і тільки так окупанти організували працю в общинах. Що ж, вони одержали в результаті такої політики тисячі нових партизанів! Але смішно думати, що, коли б з'явилися навіть добренькі, гуманні окупанти, вони могли б організувати працю на громадських засадах. Для цього вони повинні були б відмовитись од капіталістичної системи. А це, звичайно, не входило в їхні наміри.

Нашому розвідникові у стані ворога, колишньому вчителеві німецької мови Олександру Івановичу Івіну, один німецький майор у запалі одвертості, бризкаючи слиною, говорив:

— Нам потрібна Індія! Нам потрібні кулі, рикші, на яких їздитимуть німці. Раби, розумієте, раби! Гітлер кричить про мертвий простір, про зони пустелі. Ні, англійці краще влаштувались. Вони примусили народи працювати на них. Наше завдання полягає в тому, щоб з Росії зробити Індію. Індія — не мертвий простір. Росіян, українців та інших, хто тут є, зробити індусами. Ми всі йшли сюди, щоб розбагатіти. Одержати не тільки землю, але й рабів, дармову робочу силу.

Валя Петренко, яка приєдналася до нас у жовтні 1942 року, працювала в учбовому виробничому госпо-

дарстві Сосницького сільгосптехнікуму. Це господарство стало маетком якогось Ейльгарта. Валя розповіла нам, що під час збирання фруктів усім робітникам одягали на обличчя сітки на зразок тих, якими користуються фехтувальники.

— Ні однієї ось такісінької вишеньки не дали з'їсти...

Наше з'єднання пройшло по окупованій території тисячі кілометрів. Наші розвідники, наші підпільники контролювали простір на десятки кілометрів навкруги. Але ми самі не бачили, і ніхто ні разу нам не розповідав про існування хоча б одного процвітаючого господарства. Та що процвітаючого, навіть скільки-небудь налагодженого, систематично працюючого господарства ми не бачили на всьому своєму шляху.

А в цьому, 1943 році, перейшовши на правобережжя Дніпра, ми не побачили навіть спроб організованого посіву в общинах і не зустріли жодного поміщицького господарства. В останні два місяці ми діяли на території Білорусії. Постійного зв'язку з місцевими підпільниками обком не підтримував. Інформація про життя населення, природно, не могла бути такою повною, як у своїй рідній Чернігівській області. Але, звичайно, наші розвідники працювали, як завжди, — ходили і вперед по наміченному штабом дальшому маршруту, і назад по шляху, яким ми вже пройшли, і на всі боки.

Підсумовуючи все, що вони розповідали про життя селянства, ми з Дружиніним побачили, що цей рік вніс корінні зміни в сільськогосподарську політику окупантів. Які? Це було не так просто визначити. Ось деякі дані, на основі яких слід зробити висновок.

Після розгрому німецько-фашистських армій на Волзі почали один за одним виїжджати німецькі поміщики. Вони лишали своїх управителів. Але якщо управитель теж був німцем, то минав місяць-півтора — зникав і управитель. І що особливо цікаво — оці самі поміщики і не писали з Німеччини, не намагалися навіть за допомогою пошти керувати справами в «своїх маетках». Вони плюнули на них, махнули рукою, зрозумівши, що прибутку з них не візьмеш; добре — самому пощастило втекти.

А українські поміщики і куркулі подалися в інший бік — до німецько-українських націоналістів. Німці почали їм платити за те, що вони організували банди для

розправи з чесними людьми, радянськими патріотами, які всі надії покладали на перемогу Червоної Армії.

«Але це ніякого відношення не має до сільськогосподарської політики»,— скаже читач. У тому-то й справа, що сільськогосподарська політика невід'ємна від політики державної, від політики партії, від політики воєнної. Ставку на відродження капіталістичних порядків в окупованих районах Радянського Союзу фашистські політики програли. Рабів з радянських людей їм зробити не вдалося. Російські, українські, білоруські селяни, ті самі селяни, які, за задумом фашистських політиків, повинні були вирощувати під батогом німецьких наглядачів хліб для «вищої раси»,— організувалися в партизанські загони. Ось вони навкруги нас. Тільки тут, на Уборті, в наших загонах тисячі селян. А скільки їх у всіх партизанських загонах! Сотні тисяч. І що найзнаменніше — у партизанському русі бере участь найбільш активна, свідома, кваліфікована частина селянства: голови колгоспів, трактористи, комбайнери, бригадири, ланкові — основа основ, організуюча сила колгоспного виробництва.

Дійшло це до фашистських агрополітиків? Навряд. Але факти — уперта річ. А факти були такі: ні від поміщиків, ні від куркулів, ні від общин не одержали вони того потоку сільськогосподарських продуктів, які, по задуму гітлерівців, повинні були б прогодувати всю Німеччину. А організатори цього «потoku», всякі там гебітс-ландвірти, бургомістри, поліцаї, старости й інша наволоч, якщо тільки не були іще знищені партизанами, втікали, ховалися, залишаючи напризволяще і маєтки, і общини.

Проте, відмовившись від спроб налагодити сільськогосподарське виробництво, окупанти не відмовились, не могли відмовитись від викачування продовольства з сіл. Розгромивши гарнізон Скригалова, ми захопили у штабі досить секретний документ: наказ ставки Гітлера про створення продовольчих фортець.

У вступній частині наказу говорилося, що «армії, які відступають з Північного Кавказу, потрапляли часом у дуже скрутне становище. Необхідність першочергового підвозу боєприпасів, гармат і особового складу, труднощі, які виникають у зв'язку з диверсіями партизанів на залізницях, призвели до того, що відступаючі частини не одержували потрібної кількості продовольства. Деякі дійшли до стану повного виснаження. Внаслідок цього

солдати, унтер-офіцерський склад, а в деяких випадках і середній офіцерський склад, забуваючи про свої безпосередній обов'язки, розходилися по навколишніх селах з метою добування собі харчів. Це в окремих випадках призводило до повної дезорганізації і втрати боєздатності».

Говорячи простими словами, солдати й офіцери з голудухи розбрідалися по селах, і кожний на свій страх і ризик добував собі обід.

Наказ зобов'язував окупаційні власті на місцях негайно створити в невеликих містах і містечках добре захищені бази — продовольчі фортеці, в яких повинен завжди зберігатися достатній запас таких-то й таких-то продуктів (йшов перелік) «на випадок стратегічного відступу і випрямлення лінії фронту». Скригалово, яке ми нещодавно розгромили, було саме такою фортецею. Від спроб організувати за допомогою батога сільсько-господарське виробництво окупанти перейшли до системи бандитських наскоків з метою пограбування.

Наші розвідники, побувавши в селі Тонеж, повернулися і розповіли про трагедію, яка сталася там у січні цього року. Загін фашистських карателів, заготівельників (невідомо навіть як назвати таку бандитську команду), оточивши село, зігнав під виглядом паспортизації до церкви більшість дорослого населення. Багато жінок прийшло туди з дітьми. Зібралось 270 чоловік. Тоді карателі підперли двері церкви і почали розстрілювати впритул з автоматів усіх, хто там був. Тільки одна жінка випадково врятувалась. Вона була поранена, але їй пощастило вивізти з-під гори трупів. Четверо її дітей лишилися в церкві мертвими.

Друга частина німецької команди ганялася по вулицях за жителями, які залишилися. Вони забили на вулицях іще сорок чоловік. Навантаживши на машини все продовольство, знайдене у селян, усі хоч скільки-небудь цінні речі, гітлерівці підпалили село й церкву. Був міцний мороз. За день трупи в церкві замерзли. А від вогню пожежі кров 270 розстріляних розтанула й потекла з-під палаючої церкви на майдан...

Більшість навколишніх сіл було теж розграбовано і спалено.

Ось, значить, яку «агрополітику» проводили тепер окупанти! Політику пограбування і повного знищення. Політику створення мертвого простору, зони пустелі.

Ми доповіли на нараді членів підпільного ЦК наші спостереження й висновки.

На цьому ж засіданні були визначені завдання кожного з'єднання, кожного самостійного загону на найближчі місяці.

* * *

З того часу, як прилетів товариш Коротченко, ми почали одержувати зброю, боєприпаси й вибухівку набагато більшими порціями, ніж раніше. Відпадала необхідність у скаргах на Сабурова і сабуровців. Вантажі на нашу адресу приходили щодня тоннами. Почала прибувати нова техніка — різноманітні спеціальні міни раптової і уповільненої дії. Міни для підриву ешелонів і мостів, протитанкові, протипіхотні та ін. Аеродром Сабурова приймав часом до десяти навантажених усім цим літаків на ніч. А крім того, багато літаків скидали вантаж на парашутах.

Наше з'єднання вже готувалося до виходу на місце бойових дій — у район Ковеля. Вантажі старанно ув'язували на підводах. Особливо уважно, навіть любовно упаковували, обмотуючи сіном, озброєння, вибухівку, міни. Ці вози маскувалися: клали зверху пишні віти кленів. Деякі товариші так наловчились ховати в зелень вози, що самі партизани часом приймали їх в сутінках за куші.

Ми одержали вже багато вантажів, але ще не все. Не вистачало кількох ротних і батальйонних мінометів, обіцяних Українським штабом, ждали ящиків з автоматами; автомати особливо цінувались партизанами. І що найголовніше: у нас був дуже незначний запас патронів для берданок, з якими приходили до нас молоді партизани, і для польських гвинтівок, яких теж у нас було немало. А через те, що ми вирушали в райони колишніх польських володінь, треба було зважити, що в селян і в місцевих партизанів, мабуть, знайдеться дещо із зброї польського зразка.

І тут знову почалися непорозуміння. Знову радисти Українського штабу повідомляють нас, що ящики з патронами скинуті такого-то числа, а ми їх не бачили. Ну, ні, більше терпіти неможливо! Ми з Дружиніним, Рвановим, Балицьким, Лисенком і ще кількома товаришами виїхали до Сабурова у досить войовничому настрої. Ко-

ли б трапився нам назустріч хто-небудь з його аеродромних хлопців, могла б, здається, вийти навіть бійка.

І ось, коли ми вже в'їхали в розташування сабуровців, бачимо — наближається до нас кінна група. Спереду — генерал. «Не інакше — Сабуров, — вирішив я і виїхав уперед. — Викажу йому зараз просто в очі все, що накипіло. Досить миндальничати!»

— Що це з вами, товаришу Федоров? — З такими словами зустрів мене генерал. — Та не дивіться на мене так грізно. Давайте краще привітаємось, адже кілька місяців не бачились.

Це був начальник Українського штабу партизанського руху генерал-майор Строкач — мое безпосереднє військове начальство. Поряд з ним їхали його заступник полковник Старинов, Мартинов і ще кілька військових.

— Знайомтесь: капітан Єгоров, буде вашим заступником по міннопідіривних справах, — сказав Строкач.

Група працівників штабу всього дві години тому прибула з Москви. Їхали вони до нас. Було просто незручно відразу починати з розмови про зникнення вантажів. Але Строкач бачив, що ми чимось збуджені.

— Кажіть, що у вас. Не зустрічати ж ви нас виїхали, ми прибули без попередження.

— Та ні, так, дрібниці.

— Здається, догадуюсь. Вантажі? — Строкач розсміявся. — Не хмуртеся, товаришу Федоров, смішного тут, звичайно, мало, але й горювати особливо нічого... А догадався я тому, що нема, здається, такого з'єднання і загону, де б я не чув подібних скарг. Усі один одного обвинувачують. Як боротися з перехоплюванням вантажів? Заснувати інспекцію? Надіслати слідчу комісію?.. Ваш брат партизан, як потрапить до нього ящик чи мішок, одразу ж намагається його приховати. І не те що іншому з'єднанню — сусідній роті свого ж з'єднання, і то не хоче віддавати. От, наприклад, коли б аеродром був вашим, а сабуровці б ходили до вас за своїми вантажами, можете ви поручитися, що вони б все одержали?

— Аякже!

— Що ж, якщо у вас так добре поставлена виховна робота — вітаю! — з відтінком іронії сказав Строкач. — Ви підіймаєте важливе питання — про чесність. Боюсь тільки, що в цих умовах вирішити його так швидко не пощастить... Адже існує на протязі багатьох років така установа, як Держарбітраж. Суперечки і найчастіше

саме майнові суперечки раз по раз виникають між заводами, фабриками, трестами. Трапляється це від так званого відомчого патріотизму, від зайвої запопадливості окремих працівників... Вам би, звичайно, щоб уникнути непорозумінь, слід було б з самого початку збудувати власний аеродром...— Потім, різко змінюючи тему розмови, Строкач спитав: — Коли гадаєте вирушати на Ковель?

— Нас затримує тільки те, що не одержали кількох ящиків потрібних вантажів,— відповів Рванов.

— Он як? І більше, значить, нічого?.. Значить, ви вже цілком оволоділи новою технікою міннопідривної дій? Ви уже ясно уявляєте, як розподілити свої сили в районі Ковельського залізничного вузла?

З Тимофієм Амвросійовичем Строкачем ми були знайомі ще з довоєнних часів, коли він працював заступником народного комісара внутрішніх справ України. Зустрічалися з ним кілька разів і під час війни у Москві. Простота і сердечність ніколи не заважали йому бути вимогливим, а в разі необхідності й холодно строгим. Розмовляючи зараз із Рвановим, він звертався і до мене, і до Дружиніна. Нагадуючи про освоєння нової техніки, про тактично вміле її використання, він немовби підкреслював, що ніколи не слід плутати основне з другорядним. І в подальші кілька днів, до нашого виходу в рейд по новому маршруту, Строкач багато разів повертався до питання про засвоєння нової міннопідривної техніки. Признаюсь, що ми тільки через кілька місяців по тому зрозуміли до кінця, як це було важливо.

Все-таки товариш Строкач допоміг нам розшукати і одержати у з'єднанні Сабурова деякі адресовані нам вантажі, що застрягли в нього.

І Сабуров, і Богатир, і начальник штабу Бородачов, здавалося, були дуже здивовані, що до них потрапило чуже майно. Чи було це здивування щирим — хто знає.

Ми зробили, як радив Строкач. Збудували власну посадочну площадку для літаків. Тепер ми не залежали від сабуровців. І відносини між нами покращали.

— Ось що значить ліквідована знеосібка! — сказав якось Строкач.

Деякі льотчики вже після того, як ми одержали все, що нам належало, помилково скинули на наш аеродром досить багато чужих, сабуровських і ковпаківських, ящиків і мішків. Через те, що скидали їх найчастіше

вночі, було важко прочитати адресу. Або, того гірше, наші люди розпаковували ящики у темряві, а дошки спалювали на багатті, не читаючи, яке ім'я на них написано. Винних ми намагались виховувати. Говорили їм, що вони діють недобре. Нашого начальника аеродрому ми присоромлювали дуже часто. Але пізно. Вантаж ув'язано на підводи, замасковано, попробуй його знайти. Коли приїздили від Сабурова, я з цілковитою одвертістю говорив, що нічого не бачив, не чув, не знаю.

* * *

Що говорити! Звичайно, кожний командир, як і кожний директор підприємства, керівник установи, намагається роздобути, нехай за рахунок інших, у першу чергу «для себе» і припаси, і транспортні засоби, і озброєння, і перш за все людей — потрібних йому працівників високої кваліфікації.

На нашій партизанській землі з'явилася надзвичайна людина. Мені спочатку навіть здалося, що їх кілька і що вони схожі, як близнята. Всі невеликого росту, всі в картузах флотського зразка, всі розмахують руками, кричать, чогось вимагають і крутять ручки тріскучих апаратів. Насправді ж був один — Михайло Глідер — кінооператор «Союзкінохроніки». Він прилетів до Ковпака, але зараз блукав по всіх з'єднаннях і загонах. Та й не блукав він, звичайно, а літав з граничною швидкістю, так що навіть подвоювався і потроювався в очах.

Півгодини тому він знімав нараду командирів, а зараз уже сидить на дереві й, ризкуючи звалитися, цілиться об'єктивом у дівчат, що перуть білизну. (Для мене й досі лишається таємницею — чому, щоб зняти жінку біля корита, шевців за їхніми верстатиками чи маршируючих партизанів, треба повиснути на гілці дерева, лягти на живіт, забратися до ями. У всякому разі, саме ці складні рухи тіла кінооператора викликали у всіх почуття здивування, захоплення, а в багатьох і схилення перед його кваліфікацією). Безсумнівно було, що Глідер любить свою професію і ніколи не пропустить бодай найменшого цікавого епізоду з життя партизанів.

Летить парашутист — Глідер тут як тут. Підривники глушать рибу на Уборті — з гущини чагарника стирчить його об'єktiv. Розвідники збираються у похід — Глідер просить: «Візьміть мене з собою». Це справило особливо

сильне враження: значить, хлопець не з боягузливих. Значить, глядач побачить і бій, і підірваний ворожий ешелон, і бомбування партизанського табору.

Глядач побачить... У цьому й полягало основне. Ми незабаром розлучаємося з Ковпаком. Значить, глядач побачить ковпаківських партизанів, а наші дії не будуть відбиті. Адже глядач — це наш радянський народ. Мільйони наших братів і сестер. Як хочеться показати їм — дивіться, ми діємо, в своєму глибокому тилу ворог ні на хвилину не чуває себе спокійним.

Крім того, це ж історія, жива історія. Через рік-два в спокійних, мирних обставинах ми самі себе побачимо. Через десять років діти, онуки побачать нас живими, не підфарбованими гримом, не придуманими драматургом чи романістом. Такими, як ми були.

Одного разу Глідер підійшов до мене.

— А я вас давно знаю, товаришу Федоров.

— Ну, аякже, звичайно!..

— Пам'ятаєте, ми разом у п'ятдесят восьмій стрілецькій дивізії в 1919 році воювали проти Денікіна під Миколаєвом.

Тут тільки, придивившись, я побачив, що Глідер не такий уже молодий. Він, мабуть, старший від мене років на п'ять. Професійна рухливість, жвавість мови, завзято збита на потилицю «капітанка» — ось що його молодило. Та, признатись, обличчя його я до того часу й не роздивився. Воно майже завжди було закрите наполовину, а то й повністю кіноапаратом.

— Ви у бою під Варварівкою, як зараз бачу, — продовжував Глідер, — вихопили шаблю і на всьому скаку ввірвалися в гущу бандитів!

— Пам'ятаю, товаришу Глідер. Звичайно, пам'ятаю. Ви саме в той час...

— Я був у вас коноводом...

— Так це ти?!

— Звичайно, я. Миша...

— Мишенько, дорогий, як же я тебе одразу не впізнав!

Ми обнялися, наче старі друзі. Одного я тільки боявся — як би новознайдений мій соратник по громадянській війні не торкнувся подробиць і не розпитував, скільки мені років. Адже я в дні, які він пригадував, працював санітаром у госпіталі й про військові подвиги навіть не мріяв.

Але все обійшлося добре. «Старий мій друг» Миша сам заговорив про те, що треба було б нам і зараз воювати разом. А через те, що він не мав надії перетягти мене до Ковпака, то мова зайшла про те, щоб його перетягти від Ковпака.

Ми разом, мало не обнявшись, пішли до Строкача. Миша розповідав, як ми двадцять три роки тому разом проливали кров. Я піддакував.

Внаслідок було прийняте рішення: Михайло Глідер переводиться із з'єднання Ковпака до з'єднання Федорова. А щодо дружби, то ми дружили до його смерті. Бо Глідер виявився добрим бойовим товаришем і прекрасним кінооператором. Він був з нами, працював не покладаючи рук аж до розформування нашого з'єднання.

* * *

Якось увечері, у вільний час, проходив я табором, заходив у намети до партизанів. Посиджу в одних, послухаю розповідь про різні пригоди, потім зайду до інших. Так набрів я на невелике багаття, біля якого грала в карти група молодих партизанів. Нікого я тут не знав на імення, крім одної літньої людини; а втім, і його я пізнав теж не одразу. Лише придивившись, зрозумів, що передо мною Галюй. Той самий маркер, що при переправі через Дніпро намагався дезертирувати.

Карти взагалі у нас не заборонялись. Найулюбленішою грою був підкидний дурень. Грали здебільшого на щиглі. Дехто часто ходив з синцями на лобі. Однак спробам заводити азартні ігри ми рішуче поклали край ще в минулому році. Правда, на гроші й до того грали рідко. Ставили тютюн, пайку хліба чи солі, годинники — взагалі все, що цінувалося у партизанів. Довелося в минулому році декого серйозно покарати. Після того не чути було про подібні порушення. Новачків теж попереджали: «Якщо помітимо, що граєте в очко, штос чи в щось подібне — пам'ятайте, буде погано».

Так ось, сидять біля багаття чоловік п'ять молодих партизанів, і серед них, як король, наш старий знайомий Галюй. Після Скригаловської операції, в якій Галюй проявив себе непогано, партизани його визнали повноправним товаришем. Забули про спробу втекти. Він ожив. Загорів, відгодувався, очі самовдоволено й весело блищать. Побачивши мене, він схопився першим,

виструнчився. Але хоч і вітав, згідно із Статутом, ніяк не міг зігнати з обличчя лукаво-торжествуючого виразу. Схопилися й інші. Але один хлопець продовжував чомусь сидіти. Тут тільки я помітив, що одягнений він дивно: загорнутий, наче бедуїн, в якусь ганчірку.

— А ви що? — спитав я його.

— Він у нас хворий, — стримуючи сміх, сказав той, що стояв поряд нього.

— Звихнувся, — сказав другий.

— Вставай, вставай, товаришу! — наказав я. — Що з тобою, га? Дійсно хворий?

Хлопчина поволі підвівся. Всі розсміялись. Не стримався і я. Постать дійсно була комічною. Уявіть довгого, худого, зовсім голого хлопчину, який намагається задропіруватись ганчіркою розміром не більше квадратного метра. Причому від розгубленості ніяк не вирішить, яке місце треба прикривати, коли вітаєш генерала.

Це видовище мене не стільки насмішило, як стурбувало.

— Ви що, не проходили санобробки? — спитав я, гадаючи, що новачок зайнявся винищенням паразитів.

Останнім часом наші санітари оголосили паразитам найжорстокішу війну. Партизани самі стежили: якщо хтось чухається — відправляли на перевірку до санчастини.

Новий вибух сміху.

У хлопчини смикалось обличчя — ось-ось заплаче. Я дозволив йому сісти. Він одвернувся. А товариші його ніяк не могли стримати сміх. Першим оволодів собою Галюй.

— Тут ми грали, товаришу генерал-майор. У підкидного. Ну, ось він програв.

— Що програв?

— Ми на роздягання грали. Хто дурнем залишиться — знімай кашкет, чоботи, все по черзі. Федя ось уже дванадцятий раз зостається. — І майже без паузи Галюй запропонував: — Хочете, товаришу генерал-майор, я вам фокус покажу?

Швидким рухом він витягнув колоду нових карт.

— Звідки у вас такі?

Він простягнув мені колоду.

— Візьміть собі, товаришу командир, я ще зроблю. Та в мене і в запасі, здається, є.

Карти були намальовані від руки, а зроблені з німецьких плакатів. Сорочки карт Галюй теж розкреслив так, що важко було їх відрізнити од фабричних. Талант!

Помітивши, що я уважно розглядаю карти, порівнюю одну з другою, милуюсь майстерним виконанням, Галюй сказав:

— Це що. Ось у в'язницях є спеціалісти!

— А ви що, й там побували?

— Доводилось,— без зніяковілості признався Галюй.— Давно. У такому ось віці,— він показав на хлопчика в ганчірці.— По пустій справі — за хуліганство.— Узявши з-за пенька купку одягу, Галюй кинув його хлопцеві.— Одягайся і більше супроти мене не сідай. Теж гравець!.. Дозвольте на хвилиночку...

Взявши в мене колоду, Галюй пустив її, як пружину, з однієї руки в другу, потім спритно перетасував, показав нижню карту.

— Що бачите, товаришу генерал-майор?

— Король треф.

Галюй подав мені короля сорочкою догори.

— Тримайте міцно. І ось вам іще — дама бубнова, так? І валет чорний, правильно? Тримайте, не випускайте... Раз, два, три. Тепер перевертайте на лице...

Я перевернув. У руці в мене виявились зовсім інші карти.

Всі розсміялись. Галюй торжествував. Він показав іще кілька фокусів, кожного разу спритно дурячи мене й викликаючи загальний сміх. Сміялися з мене. Сміялися молоді хлопці, що всього лише тиждень як прийшли до партизанів. І хоч сміх їхній був беззлобним, однак у цей момент вони вбачали в мені вже не командира, не генерала. Перевага Галюя для них була безсумнівною. Мені ж доводилося й самому посміхатись. Сердитись у такому становищі нерозумно.

Галюй невимушено, як до рівного собі, підморгнув мені й, сонним, напівпрезирливим поглядом оглянувши молодь, сказав:

— Ми з вами, генерале, бували в бувальцях, знаємо життя і які в ньому солодощі є, що заради них гіркоту проходиш. Чи не так?

Я нічого не відповів. Але вже почав кипіти в душі і думав: «Зараз або мене за плечі обійме, або по спині поплескає. Важко буде стриматись..» А між іншим хотілося, щоб він розкрився. Хотілося до кінця зрозуміти —

що ж це все-таки за екземпляр... Мені при першій зустрічі здалося, що розібрався в ньому до кінця. Тоді й сам він називав себе людиною пропашою, і нам уявлялось, що зайнятий він виключно своєю персоною, до інших йому діла нема.

— Ей, Федюшко, одягнувся? — крикнув Галюй через багаття. — Ну, розкажи нам з товаришем командуючим, для чого ти воюєш.

— Німців вигнати, — весело відповів Федя. Він тепер, одягнений, почував себе далеко вільніше.

— А війна скінчиться, що будеш робити?

— У колгоспі робитиму, на тракториста вчитимусь.

— І одружишся?

— Одружусь.

— А що дружині, коли гроші будуть, купиш?

— Чобітки куплю хромові, хустку шовкову, радіо куплю...

Федя відповідав широко, просто, не відчуваючи каверзи. А Галюй уже реготав, плескав себе по стегнах, позираючи на мене, запрошуючи поглядом розділити його веселість. Але ніхто не сміявся, і він осікся, обличчя його стало серйозним, навіть злим.

— Село ти і є село! Я їм, товаришу генерал-майор, тонкощі життя змальовував: наскільки жіноча нога красивіша стає, коли на ній черевичок і панчішка, як жінку прикрасити можна, щоб як богиня стала, й поклонитися їй, скільки можна в особистому житті зазнати щастя при допомозі одеколону, красивого персня і мережив. Але такому Федюшці — говори не говори, толку не буде. Не доріс він до парфюмерії, гастрономії, а тим більше до оперети. Ось де є справжній розрив між містом і селом... «Люди гинуть за метал», — несподівано закінчив Галюй і махнув рукою.

«Ні, — думав я, — він не тільки собою зайнятий, оцей Галюй. Свідомо чи несвідомо, він веде з нами боротьбу, розкладає нашу молодь. Він розпалює похоть, намагається викликати азарт, малюючи молодим людям життя як погоню за насолодою, сильними відчуттями, зовнішнім блиском. Орел і решка для нього вище закону, день він живе заради ночі, труд він вважає справою дурнів, дітей — неприємною випадковістю.

Адже ось гра на роздягання, яку він затіяв, здавалася немовби жартом. Насправді ж він, — тепер я в цьому не мав сумніву, — готував хлопців до того, щоб наступ-

ного разу пустилися у гру на цінності. Шулерською спритністю, анекдотом, змалюванням усякого роду непристойностей, своєрідною безшабашністю і, головне, безапеляційністю міркувань він викликав увагу й повагу зеленої молоді. Він умів показати себе людиною досвідченою, інтересною.

Про в'язницю такі, як він, говорять, наче про місце, куди потрапляють люди або випадково, або через нестачу спритності. Називає в'язницю ласкавим іменем «тюряга», пригадує її, як не дуже приємне місце, однак сповнене людьми яскравими, сильними, що вміють жити. Люди, подібні до Галюя,— ще не карні злочинці, але близько, дуже близько стоять до них. Такими людьми у великих містах наповнені більярдні, всякого роду «забігайлівки», вони — постійні відвідувачі привокзальних ресторанчиків. А якщо вони працюють, так теж в оцих ресторанчиках, «забігайлівках» або в більярдних. І працювати, звичайно, не вміють, не хочуть. Намагаються «зірвати» побільше чайових, обрахувати п'яного, обдурити приїжджого «мужика».

Трапилось якось, що досить численна оця категорія людей і досі лишається поза громадською увагою. Віддано цих людей на піклування міліції. Міліція дійсно наглядає за ними. Але оскільки на явне порушення такі галюї ідуть рідко, міліція не має змоги щось із ними вдіяти. Наші партійні та комсомольські організації уникають місць, де бувають і квітнуть ці люди. А треба було б керівникам комсомольських організацій іноді заглядати в такі місця, придивлятися до того, якими засобами карні й напівкарні елементи затягують у своє болото молодь. Однією заборону не виправиш справи. Треба викликати огиду, презирство до п'яного, похитливого, азартного життя подібних людей...»

Галюй продовжував говорити. Я, замислившись, не слухав його.

— ...Так можна буде? Товаришу генерал?

— Що можна?

— Я прошу перевести мене до загону Зибницького.

Дійсно, в загоні Зибницького, який ішов з нами разом від самої Клетні, а тут збирався відокремитись, було досить багато людей, близьких по духу Галюю,— колишніх штрафників і карних злочинців. Зибницький умів з ними справлятися, але де в чому їм потакав. Командував так:

— Джаз-банда, за мною!

У нього в загоні було багато кавалеристів. Коли йшли в атаку, замість сідел клали подушки. Коні мчать, а навколо летить пір'я. Повертаються — від подушок лишилися самі наволочки...

Пустити Галюя до Зибницького — все одно, що пустити шуку до ставу. Звичайно, ми його позбудемось, але це не вихід із становища. Признаюся, мені тут-таки, не сходячи з місця, хотілося набити йому морду. А коли вже говорити одверто, може, не пошкодував би я для нього й кулі: якось не вірилось, що можна з нього виховати людину. Але ні! Так не годиться! Треба взяти себе в руки, треба придумати... Що придумати?

І тут прийшла мені в голову забавна думка. Я спокійно відповів Галюю:

— До Зибницького?.. Що ви, хіба можна?.. Пробачте, як ваше ім'я, по батькові?

— Микола Данилович, — відповів він, не відчуваючи каверзи.

— Так ось, Миколо-світ Даниловичу, — продовжував я, розглядаючи намальовані ним карти, — люди талановиті нам потрібні... Культурних кадрів нам не вистачає. Що це ви граєте тільки вшістьох? Належить поширити ваш досвід... Федю! — підкликав я хлопця, що програвся, — збігай негайно до штабу, до Дмитра Івановича Рванова, там є згорток німецьких плакатів. Ті, що у Брагіні взяли, в друкарні. Скажи — нехай дасть.

Поки Федя бігав, Галюй розважав нас фокусами. Встигли ми з ним зіграти і в партію «66». Я помітив, партнер пересмикує карту. А втім, зробив вигляд, що все в порядку. Зняв навіть, коли програв, ремінь з гімнастерики... Треба було б ремнем його, пряхкою! Але я і тут стримався. Ми ж грали на роздягання. Уявляю, у якому б захваті був Галюй, коли б зумів і мене роздягти догола!

На моє щастя, повернувся з товстим згортком плакатів Федя.

— Як ви вважаєте, Миколо Даниловичу, скільки можна з оцих плакатів зробити карточних колод? Тут аркушів, певно, не менше п'ятисот.

— З кожних двох плакатів — колода, — із знанням справи відповів Галюй.

— От і добре. Займіться цим. Звільнимо вас від усіх обов'язків... Згода?

Галюй подивився на мене, не знаючи, як приймати мої слова. Потім навіть зрадів, засяяв від захоплення.

— Значить, тут,— продовжував я,— виїде двісті п'ятдесят колод, так?... За п'ять днів щоб усе було зроблено! Зрозуміло?

— Але... товаришу генерал...

— Ніяких але. Виконуйте наказ! Нема ножиць? Нічого, ріжте ножем, рубайте сокирою, гризть зубами, в руках майстра справа спориться. Зуміли ж ви зробити оці дві колоди...

Коли Галюй зрозумів, яку кару я йому готую, обличчя його витягнулось, губи затремтіли. Він намагався мене зворушити:

— Пробачте...

Але тут я, вже не стримуючи люті, сказав:

— День і ніч, наволоч, будеш ліпити, малювати, клеїти, креслити, поки тебе самого не стане нудити від оцих карт! Приступай негайно!.. А ти, Федю, приймай роботу. Дивися, щоб усі карти були не гірші оцих.

Галюй змінився цілком. Від його нахабства не лишилося й сліду. Хлопці одверто з нього глумилися. Федя робив йому ріжки, показував язик, кричав захоплено.

— Він може й за два дні зробити!

Три дні з ранку до пізнього вечора Галюй розмальовував і клеїв карти. Партизани вставали, робили фіззарядку, купались, ішли на строеве навчання, потім відпочивали — грали, співали, а Галюй усе клеїв та малював. Федя добросовісно виконував роль технічного контролера. Якщо помічав, що в колоді не вистачає карти чи постаті намальовані не досить чітко — примушував переробляти. Партизани натовпами ходили дивитися на Галюя. Одверто з нього сміялися. У ротній стінгазеті з'явилася карикатура: сидить, схрестивши ноги, мов султан, Галюй і проливає сльози. Втішають його карточні королі, валети й дами.

На четвертий день Галюй надіслав мені записку з слізним благанням його прийняти. Коли він прийшов, голос його тремтів. Оця нахабна, розв'язна, цинічна людина дійсно готова була розплакатись.

— Добре, чорт з тобою, тягни все, що зробив!

Ми розклали багаття і публічно спалили і ці двадцять три колоди і всі ті, які він встиг зробити раніше й розпродати в загонах. Галюй сам з радістю і почуттям полегшення кидав карти у вогонь.

Ні, він не виправився. Але в карти, звичайно, більше не грав і карт не виготовляв. Найголовніше ж — авторитет свій серед молоді втратив назавжди. Він став в їх очах не спритною, а смішною людиною.

Щоб читач одержав повніше уявлення про наше життя цих днів, наведу кілька документів:

ЩОДЕННИК-ЛІТОПИС ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ 0015

5 червня 1943 року. Борове, Печі, Дубницьке, Чияни й інші села та хутори, які розташовані поблизу партизанських таборів, живуть особливим життям. Нічого подібного тутешні селяни раніше не знали й не бачили. Як тільки надходить ніч — прилітають літаки. Величезні важкі машини. Якщо вони йдуть на посадку до нас чи Сабурова, то включають фари, а на аеродромах горять багаття, і скрізь вирує життя, гамір, крики. Злітають ракети різних кольорів: червоні, зелені, жовті. Сільські хлопчики ніяк не хочуть пропустити таке видовище і не сплять ночами. А якщо літак чомусь не сідає — він скидає парашути з людьми і вантажами. Іноді парашут занесе вітром у ліс кілометрів за чотири, а то й більше. Біжать за ним партизани, біжать сільські хлопчики. Застряв парашут з вантажем на верхівці дерева — першим видирається на дерево босоногий хлопчина. Лізе по найтонших гілочках, готовий в'язи собі скрутити, тільки б допомогти партизанам. Та й розповідати потім буде що. Він же герой. Йому подякував командир.

А то сідають, повертаючись із заходу після бомбардування ворожих тилів, наші дальні бомбардувальники. Вони літали аж до Берліна, Лейпціга, Гамбурга. Ночі стоять зараз короткі, до своїх аеродромів, які розташовані де-небудь під Москвою, а то й глибинніше, в темряві не дотягнеш. І ось льотчики гостюють увесь день у партизанів. Розповідають про свої пригоди, відпочивають, розпитують бійців і жителів навколишніх сіл.

Ці жителі хоч і не числяться в загонах, але, можна сказати, і вони партизани — так з нами зжилися, ділять горе і радість. Коли говорили їм, що скоро звідси підемо далі, багато з них плакало. І не тільки молоді жінки, яким міг хтось сподобатися з наших завятих хлопців. Плачуть і бабусі: «Ми живемо, — кажуть, — як при Ра-

дяньській владі. Всі ви наші дорогі, радянські. А прийдуть знову фашисти, і почнеться знуцання». Але ми їх утішаємо: тут залишаться місцеві загони. Скоро прийде Червона Армія. Недовго лишилося терпіти.

Дорога до аеродрому від нашого табору лежить через село Погребище. Воно спалене гітлерівцями. Але вже побудовано багато землянок. І навколо землянок городи: треба ж харчуватися. Завжди, коли проходять через Погребище партизани, жителі привітно зустрічають їх, запрошують випити молока, поїсти звареного на багатті супу.

За селом — молодий лісок, що теж зазнав подиху війни. Увесь низу обгорів. Але не засох. Болотяний ґрунт не дав розгулятися вогневі. Молода трава на чорному фоні пожарища немовби свідчила: життя не завмерло. Ніякі окупанти не сплять його і не затопчуть.

У партизанському таборі життя проходить за суворим розкладом. Найглибший сон — на світанку, коли вже не ждуть літаків. Але в ці години не всі сплять. Хоч уже другий місяць окупанти не знаходять у собі сміливості потурбувати партизанів, ми завжди напоготові. Кожний загін виставляє далеко в ліс свої застави, і там ні на хвилину не заплющують очей чергові патрулі. Не сплять у ті години і наші підричники. Вони провадили вночі підготовчі навчання: підповзали до «ворожих» об'єктів, училися непомітно підкрадатися до залізничної ставити міні. А саму практику вони проходять на світанку. Щоб даремно не витратити тол, наші молоді підричники практикуються запалювати бікфордів шнур на річці. Ось вибух, другий, третій. І спливають на поверхню річки Уборть щуки і плотва, окуні, лині та інша риба. Її збирають прикріплені до кухонь чергові. Значить, завтра буде обід з рибним меню.

Ці вибухи, одночасно, — сигнали до підйому. Поспали три-чотири години — і досить. У партизана сон повинен бути короткий, але міцний. До цього привчають і новачків. А тих, що занадто розніжились на травиці, більш енергійні товариші волочать за ноги по землі метрів десять. Такий метод діє безвідмовно навіть на найсонливіших.

Після фіззарядки лунає команда:

— До річки бігом!

Бійці роздягаються на бігу. Ті, які не досить моторні, кидаються у воду в штанях. Це викликає сміх товари-

шів. А після купання всі бадьоро, з піснями, повертаються до своїх підрозділів.

О восьмій годині ранку сніданок, під час якого політруки читають зведення Радінформбюро. Потім читають наш бойовий друкований листок. Там статті й замітки про наше внутрішнє життя. У сьогоднішньому номері є й вірші:

— Шість годин. Піднімайся!!! — лунає,
Чути: в наметах шурхіт, возня.
Раптом шалений сміх вибухає:
Замість штанів рушника хтось узяв.

— По двое шикуйся! — гукає комвзводу,
Всі з рушниками — кулею в стрій.
Після зарядки — у річку холодно,
О восьмій годині — кінець стройовій.

Сніданок всіма з апетитом з'їдається,—
Страв небагато — суп м'ясний.
Повітря, режим — солдат поправляється,
Значить, жиріє, якщо худий.

Суп був не з м'ясом, а з рибою — юшка. В усьому іншому партизанський поет С. Потапенко правильно передав картину.

Після сніданку — тактичні навчання, а це для бійців головне. З навчань на обід повертаємося з піснями, по них завжди можна визначити, хто йде. Чернігівці співають «Вперед, ми чернігівці завзяті», щорсівці — «Йшов загін бережком», кавескадрон — «Із лісу...». Всі ці пісні кожний загін створював сам, силами своїх поетів. І, звичайно, вважав, що його пісня найкраща.

Обід складається з двох страв, а трапляється, що куховарка зварить щось і на третє. Імо зараз вволю. Далеко позаду лишилися голодні дні.

Післяобідню тишу порушує свист сирени, крик і сміх, що лине з боку спортплощадки. Там відбуваються змагання з волейболу. Команда чернігівців, керована комісаром Кременицьким В. А., тримає першість. Вона сьогодні виграла у щорсівців і в штабної команди. Ось переможці катаються верхи на переможених. Тут раптом з'являється Глідер, щоб зняти такий незвичайний «кінний спорт». Побачивши кінооператора, переможені в одну мить скидають з себе «сідоків». Ніхто не хоче потрапити в кінокартину в такому принизливому вигляді.

Надвечір на танцювальній площадці збирається мольда. Грають на баяні, скрипках. Починаються співи,

а потім і танці. Генерал-майор Федоров охоче бере участь у таких розвагах. На його замовлення баяніст виконує колгоспну польку. Федоров з легкістю молодого підхоплює куховарку Григориху і йде в танець. З цієї нагоди Потапенко написав пісню, яку можна виконувати на різні мотиви:

Чути тупіт, звук баяна,
Гей, виходь, товариші,
Федоровці-партизани
Веселяться від душі.

На мотив «страдання» рідний
Без кінця лунає спів
Про походи, перемоги,
Про героїв-молодців.

І сам Федоров танцює...
Граї, баяне, душу тиш.
Як спочинуть добре хлопці,
Битись буде веселіш.

6 червня. Наші розвідники захопили язика. Він виявився штабним писарем танкового полку. Йому років дев'ятнадцять-двадцять. Член спілки гітлерівської молоді. Начитався романів і оповідань про «невловимих слідопитів і розвідників», умовив своє командування — його послали на спеціальні двомісячні курси. «Невловимий слідопит» попався при першій же своїй вилазці. Раніше, ніж почати допит, його довелося послати до річки митися і прати штани. Він одразу ж розповів, що бачив нові, невразливі танки «тигр».

— Вони, певно, такі невразливі, як ти невловимий! — сказав Самарченко, який провадив допит.

Але все-таки ми повідомили про «тигрів» у Москву.

8 червня. Штаб з'єднання одержав радіограму про те, що наша підписка на позику вся прийнята і що для селян, які внесли гроші готівкою, облігації будуть вислані найближчим літаком. Командири і політпрацівники, всі, хто одержує зарплату, підписалися на 120—150 процентів окладу. Партизани, які мали в себе гроші готівкою, віддали на позику все, що в них зберігалось. «Нам тут гроші не потрібні, — говорили вони, — а Радянській державі здадуться». Секретарі парторганізації, парторги рот і взводів призначили агітаторів і доручили їм, як тільки прибудуть облігації, піти по селах, де провадилася підписка, і вручити селянам облігації нової

позики в урочистій обстановці, подякувати їм від імені партії і Радянського уряду.

«Старий» партизан Миша Глазок — цьому «старика» всього шістнадцять років — говорить:

— Чортова нудьга без бою!

Правда, після Скригаловської операції минуло вже більше двадцяти днів. У ній брало участь не так уже й багато партизанів. Інші тільки заздрили. Молодь, нещодавно прийняті партизани, не вірять «старикам», думають, що то в них хвастощі. Справжній партизан не любить даремно їсти народний хліб. Він задоволений і радий, коли винищує ворога, віднімає в нього зброю, торжествує над ним. Після бою і відпочинок заслужений, от і мучить партизана совість, якщо легко провів день.

На комсомольських зборах обласного загону розглядалося сьогодні питання про Ольгу Карпош, молоду партизанку. Рік і сім місяців жила вона за німецької влади у містечку Скригалово. І за цей час нічого не зробила для боротьби з ворогом. Тільки ховалася.

— Вона і в нас буде ховатися. Навіщо нам така партизанка?! — кричали хлопці.

Але дівчата взяли Ольгу під свій захист. Обіцяли, що навчать її стріляти і поранених перев'язувати. Збори все-таки вирішили, доки не перевірять Ольгу в бою, не побачать у ділі, до комсомольських справ її не допускати.

* * *

Радіо в останніх вістях передало про наші діла, про бій у Скригалові. Це завжди для нас свято. Товариші, в яких є друзі й рідні на Великій землі, говорять:

— Цікаво, чи вони чули? А коли й чули, то як мати, сестра догадаються, що я тут? Гадають, напевно, що давно загинув.

Останнім часом багато партизанів одержали відповіді на свої листи від дружин, матерів, сестер, друзів з Червоної Армії. Український партизанський штаб, зв'язавши на прохання наших товаришів, розшукує адреси їхніх родичів і знайомих, які евакуювались чи воюють. Скільки радості, коли дізнаються, що близькі, яких вважали загиблими, живі! Та іще надсилають тобі в тил ворога листа! Про нас думають, про нас турбуються. Це нас окрилює, підіймає на нові подвиги.

9 червня. Сьогодні на світанку прийшли до хати на краю села Борове шестеро німців з тих, що врятувалися після бою у Скригалові. Прийшли з лісу пом'яті, розколюшкані, розгублені. Де вони ховались, чим харчувались? Жив у тій хаті старик шістдесяти двох років Василь Іванович Хоменко і дочка його Парасковія, років сорока. Німці ввійшли, поставили гвинтівки в куток і одразу:

— Мамка, млеко, мамка, яйки!

Сіли за стіл, дрімають, ждуть. Парасковія почала колоти тріски, щоб розпалити в печі. Раптом старий їй підморгнув, підійшов до гвинтівок, згріб п'ять штук і викинув через вікно. Одну собі лишив. Трьома пострілами трьох своїх гостей уклав. Прикладом іще одного. Двоє встигли залізти під піч, кинули звідти гранату. Кілька осколків врізалися в ногу старому. На пострілі й вибух прибігли наші партизани. Витягли отих двох німців з-під печі. Василя Івановича однесли до партизанського госпіталю. Федоров і Дружинін прийшли, подякували і привітали. Старик лежить суворий, обличчя урочисте. Дочка сидить біля нього з таким же точнісінько виразом на обличчі.

— А нагорода мені буде? — запитує старик.

Федоров сказав, що обов'язково представить його до ордена. Запропонував відправити в Москву для лікування. Старий чомусь образився. Він, як виявилось, гадав, що з нього сміються.

— Що ви, товариші командири, жартуете? Хіба поїзди ходять через фронт?

Коли дізнався, що полетить літаком, розхвилювався, сів на своїй койці.

— А то правда, товариші командири?.. Дозвольте тільки й Проні зі мною полетіти. Мені одному страшно.

Півгодини тому старий з дочкою вилетіли до Москви.

10 червня. Вночі був сильний вітер. Літаки скидали нам вантажі. Їх відносило вбік. Ящик з пістолетами упав в Уборть. Добре, що не в глибоке місце. Прибігло не менше сорока партизанів, і всі, кому треба й не треба, полізли у воду. Обрізали стропи, а парашут і відлетів на той бік загону Мирковського. Там одразу його приховали. Наші хлопці почали лаятись. Мало не побились. Кінчилися тим, що парашут віддали, але потім стали просити залишити їм. Вони вантажів з Великої землі зараз не одержують.

— А навіщо вам парашут?

— Хочемо госпіталь збудувати.

Наше командування погодилось зробити такий подарунок.

Парашут — величезна цінність у партизанському житті. Не годиться парашутний шовк тільки на бинти та на онучі. З парашутів ми робимо, по-перше, намети: якщо добре натягнути, в невеликий дощ вода не проникає. А в наметі світло, приємно. По-друге, в госпіталях парашути ріжуть на простирала і роблять з них носилки. По-третє, з парашутів виходять добрі скатерті. По-четверте, нашим дівчатам щастить іноді вблагати Малявку дати їм парашутного шовку на кофточки. Такі кофточки добре перуться і не мнуться.

Деякі парашути з мішками вітер одніс у напрямку лісу. На дереві, на самім верхечку, партизан Ільченко побачив якусь річ, подібну до мішка, але без парашута. Видерся на дерево і... стягнув звідти хлопчиська років дванадцяти. Він там прилаштувався на гіллі й міцно спав. На допиті хлопчик зізнався, що його послали гітлерівці, обіцяли дати мішок жита, коли він розкаже, як саме розташовані багаття на партизанському аеродромі. Хлопчисько так довго сидів на дереві, що заснув. Він плакав, просив пощади. Його відпустили, сказали — нехай передасть гітлерівцям, що вони дурні. Кожного разу в партизанів нові посадочні знаки. Але хлопчик заплакав ще гірше, став проситися до загону: «Німці мене битимуть, нехай вони краще подумають, що ви мене розстріляли». Батько й матір цього хлопчика погнали в Німеччину. Федоров дозволив взяти його з собою.

Ворог мріє виявити партизанські сигнали, щоб посадити радянський літак на своєму аеродромі.

Федоров помилував остаточно Володю Д.

Коли, за звичкою, хтось вигукнув, щоб подразнити: «Володю, котра година?» — той з радісною, щасливою посмішкою відповів:

— Без десяти чотири.

Володю одразу оточили партизани. Він урочисто показував усім кишеньковий годинник кіровського заводу.

— Мені сам Федоров подарував.

Перевірили — дійсно так.

Ось яка історія трапилася з Володею. Ще під час бою у Брагіні Володя, який вступив усього три тижні тому до загону, забрав у старенької вчительки годинник.

Командир взводу звелів негайно ж повернути. Володя пішов виконувати наказ, але, коли вже вийшли з Брагіна, годинник виявився на руці у Володі. Він збрехав командирові, бо не зміг розлучитися з годинником. З дитячих років мріяв мати годинник, але не було за що купити. А цей годинник йому дуже сподобався: красивий, з плетеним срібним ланцюжком.

Доповіли Федорову. Він викликав Володю Д. і сказав, якщо коли-небудь подібне повториться,— розстріляє перед строем за мародерство. Добре, що Володю взяв під захист Самарченко. Розповів, як добре Володя тримає себе увесь час, що він відмінний розвідник.

— А ось ми подивимося,— сказав Федоров,— який він розвідник. Повертайся до Брагіна, знайди там підпільницю Зіну Дробот, разом з нею піди до тієї самої вчительки, віддай їй годинник, одерж від Зіни потрібні відомості про німців... І нехай Зіна запискою підтвердить, що годинника вручено хазяйці. Без цього не приходить!

З ризиком для життя Володя пробрався до Брагіна, виконав усе, що було наказано, приніс записку Зіни, в якій та підтвердила, що годинника вручено власниці. Приніс Володя і багато важливих даних. Здається, спокутував провину. Але партизани не так легко прощають подібні злочини.

З того часу ось уже на протязі двох місяців до Володі Д. разів по сто на день гукали:

— Володю, котра година?

Він спочатку відбивався жартами, потім став злитися. Одного разу навіть кинувся битись, але його швидко осадили. І ось сьогодні, нарешті, після того, як Володя виконав важливе бойове доручення, Федоров преміював його годинником.

— Знаєте, що мені товариш генерал пообіцяв? — хвастає Володя Д.— Коли,— каже,— будемо повертатися з перемогою, обов'язково заїдемо з тобою в Київ до... Забув, як товариш Федоров сказав, до цього, як його, що на металі малює...

— До гравера?

— Ось-ось! Він, каже, тобі напис зробити: «Від колишнього генерала колишньому партизанові. Володю, котра година?»

Вже все готове до виходу в дальній рейд. Сьогодні відбувся великий мітинг.

Загони вишиковуються в каре на великій лісовій галявині. Загальна команда: «Струнко!» — і начальник штабу з'єднання капітан Рванов рапортує керівників партії комуністів України товаришам Коротченку, начальникові штабу партизанського руху України генерал-майору Строкачу і Герою Радянського Союзу генерал-майору Федорову.

Обійшовши стрій партизанів, товариш Коротченко виступив з промовою. Він говорив годину сорок хвилин, і всі слухали його з увагою.

Нагадавши, що наближається друга річниця з того дня, як гітлерівська Німеччина розв'язала війну проти Радянського Союзу, товариш Коротченко говорить, що з кожним місяцем ворог стає слабкішим, а сили радянського народу розгортаються і міцнішають. Після розгрому на Волзі наступив корінний перелом у всьому ході війни. На 700 кілометрів відкинули наші доблесні війська гітлерівських вояків від Волги і Терека. Сотні тисяч німецьких трупів укривають цю відстань. Більше шести мільйонів солдатів і офіцерів забитими й полоненими втратили німці та їхні союзники з початку війни. Вони ще сильні, вони ще намагатимуться піти в наступ, але тепер уже ясно, що розгром фашизму неминучий.

Товариш Коротченко розповів нам, яку величезну силу являємо ми, партизани, у ворожому тилу. Гордістю словнились наші серця, коли секретар Центрального Комітету КП(б)У офіційно повідомив, що партизанські загони за час Вітчизняної війни вже знищили близько трьохсот тисяч гітлерівців та їхніх поплічників, організували аварії не менше трьох тисяч ешелонів, висадили в повітря понад три тисячі залізничних і шосейних мостів.

— Партизанські сили, — сказав товариш Коротченко, — зараз такі, що їх цілком можна уподібнити фронту. В глибокому тилу ворога, за сотні кілометрів від фронту, створено майже безперервний ланцюг партизанських з'єднань і загонів від Балтійського до Чорного моря. Партизани завдають величезних втрат окупаційним силам, знищуючи їхні гарнізони, руйнуючи їхні комунікації, заважаючи вивозити до Німеччини молодь, хліб, майно радянського народу.

— Зараз,— продовжував товариш Коротченко,— на фронтах затишшя. Це значить, що ворог збирає сили. І ми знаємо,— німці готують великий наступ. Вони ще не втратили надії прорватися до столиці нашої Батьківщини — Москви. Вони хочуть узяти реванш за розгром на Волзі. Це їм, звичайно, не вдасться. У майбутньому на них чекають удари не меншої сили, ніж взимку цього року. А ви, партизани, повинні допомогти у підготовці цих ударів. Повинні й можете! Треба вам зараз головну увагу звернути на ворожі комунікації — залізниці й шосейні дороги, які живлять фронт. У цьому сьогодні завдання.

Не розтрачайте даремно сили. Обходьте великі гарнізони, нападайте тільки тоді, коли точно знаєте, що перед вами невелика група. Всю увагу — організації підривної діяльності. Навчіться систематично, по задалегідь складеній програмі руйнувати залізниці, висаджувати в повітря мости, пускати під укіс ешелони, знищувати паровози і вагони з живою силою ворога.

Не буде помилкою, якщо ви не станете нехтувати і тими ешелонами, які йдуть на захід, до Німеччини. Ворог уже відмовився від спроби виробляти що-небудь на радянських підприємствах, захоплених в окупованих районах. У Києві й Харкові, в Дніпропетровську і Донбасі гітлерівці зараз демонтують заводи, знімають з фундаментів верстати і спішно вантажать їх на поїзди. Вони тягнуть усе, що являє цінність. Дійшло до того, що де-не-де вони вже познімали й відправили до Німеччини залізни огорожі з кладовищ...

Товариш Коротченко нагадував нам, партизанам, що ми тут — представники партії і Радянської влади.

— Не втрачайте зв'язку з населенням. Захищайте населення від гітлерівців. Роз'яснюйте політику партії, наші радянські закони й постанови. Піднімайте людей на збройний опір окупантам, організуйте місцеві загони і підпільні групи... Ви зустрінетесь з озброєними зграями так званих українських націоналістів. Намагайтеся розкласти їх. Ви повинні навчитися відрізняти обдурені бідняцько-середняцькі маси від залишків розгромлених у класових битвах поміщиків, куркулів, петлюрівців, білогвардійців. Серед перших треба вести роз'яснювальну роботу і підіймати їх на боротьбу з окупантами, других — треба знищувати як найлютіших ворогів.

Коли товариш Коротченко закінчив свій виступ, залунало голосне «ура» на честь партії більшовиків. Лісова луна рознесла і багато разів повторила могутній клич партизанів.

Потім взяв слово товариш Строкач. Він звернув увагу на те, що ми повинні будемо змінити в нових умовах тактику, інакше розставити сили. Начальник Українського штабу партизанського руху закликав звернути особливу увагу на вивчення і застосування нової підривної техніки. «Нехай ворог,— говорив товариш Строкач,— сидить у своїх гарнізонах і охороняє їх, а ви ставте на дорогах міни сповільненої дії. Ставте їх якнайбільше! Вони у визначений вами строк скидатимуть ешелони, знищуватимуть ворожі сили». Говорив товариш Строкач і про необхідність економити вибухівку, тому що її важко нам доставляти. «Застосовуйте практику розвантаження поїздів противника. Це допоможе вам збільшити запаси вибухових речовин, озброєння і боеприпасів».

Після мітингу партизанам і командирам в урочистій обстановці товариш Строкач вручив ордени і медалі від імені Уряду СРСР.

11 червня. До виходу на бойове завдання все готове. Загони (батальйони) забезпечені всім необхідним. Наказ про початок рейду віддано.

Прекрасний сонячний день. Здається, сама природа провіщає нам удачу. Партизани, засмагли, добре відпочивши, стрункими рядами йдуть дорогою. Колона розтягнулася на кілька кілометрів. Линуть над полями і лісами наші партизанські пісні. Пташки підіймаються з дерев, кружляють над нами і летять вперед, немовби бажаючи сповістити населення: іде партизанська дивізія.

Коли колона рушила дорогою, наш новий товариш, кінооператор з Москви, став з своєю «тріскачкою» на невеликому горбку. Він грозився партизанам кулаком і кричав: «Не дивіться в об'єктив, ви мені псуєте плівку!» Але це не допомагало.

На привалі Глідер ходив по ротах і всім пояснював: «Якщо ви бачите, що я кручу ручку апарата, не дивіться в мій бік, одвертайтеся, займайтеся своєю справою!» Але хлопці його не слухали, перебивали. Кожен старався дізнатися, чи потрапив він до майбутньої картини.

— Я потрапив?

— А я?

12 червня. У другій половині дня підходимо нарешті до села Тонеж. Вже від наших розвідників ми знали про страшну трагедію, яка тут відбулася в січні цього року.

Зараз на тому місці, де стояла дерев'яна церква, поставлено великий хрест на братській могилі, в якій поховано прах розстріляних і спалених 270 жителів села.

Командування з'єднання і командири загонів поклали вінки з польових квітів на братську могилу. Трьохтисячна колона партизанів, рівняючись направо, проходить повз могилу. Біля неї в почесній варті стоять Федоров, Дружинін, Рванов, Балицький, Лисенко, найстаріші з селян, що залишилися живими, і жінка — єдина, що врятувалася від страшної розправи в церкві.

Село вже далеко позаду, а в колоні все ще не чути ні пісень, ні голосних розмов. Люди задумливі. Навіть старі партизани, що бували в бувальцях, тихо перемовляючись, дивуються: навіщо окупанти творять такі жахливі злочини, нащо проливають кров ні в чому не винних людей? Катують, палять, розстрілюють жінок, стариків, дітей? Чого вони цим досягають? Відповідь одна — фашистські керівники розпалюють у солдатів і офіцерів своєї армії звірячі інстинкти, кровожерливість, жорстокість, садизм. Вони розраховують, що це додасть їм сил. Самі бандити, які прийшли до влади шляхом підпалів і вбивств, вони хочуть увесь німецький народ зробити народом бандитів і вбивць...

Партизани ідуть вперед, міцно стиснувши губи. На їхніх обличчях — непохитна рішучість безжалюно знищувати ворога.

13 червня. Перейшли колишній польський кордон. Одразу відчувається, що тут нещодавно хазяйнував капітал, підкоряючи все грошам і збереженню приватної власності. Хутірське господарство, насажене столипінською реформою, що в нашій країні залишило тільки згадку, тут все ще діє. Польським поміщикам та куркулям було вигідно, щоб українські селянські маси були роз'єднані.

Села бідні, хутори ще бідніші. Хатинки низькі, дерев'яні, криті соломою. І хоч лісу навкруги багато, хати збудовані з товстих, кривих деревин. Віконця маленькі. В деяких замість шибок натягнутий волов'ячий пузир. За півтора передвоєнні роки, звільнивши українські й білоруські райони від панського гніту, Радянська влада

почала перебудову селянського життя: провела земельну реформу, стала організовувати бідноту й середняків проти куркульства, почала ліквідацію майже стопроцентної неписьменності, впровадила культурне землеробство. Одразу ж після захоплення цієї території гітлерівці знищили всі ці завоювання трудового народу. Ось уже два роки вони безсоромно грабують населення.

Одягаються тут дуже бідно: личаки, сильно приношені, полатані домоткані свитки, підперезані мотузкою, а то й лозою. Харчуються в селах теж дуже погано, а багато хто просто голодує. У діточок шкіра бліда, хоча й бігають вони весь день голенькі на сонці. Деякі опухли: голодна водянка. Натиснеш пальцем — і довго на тілі лишається ямка.

— Ради, — кажуть селяни, — привозили гас, сірники. За панів цього не було. Ради корів безкоштовно роздавали. А зараз нічого нема — все німці позабирали.

У хатах пахне дереунами.

Навіть у великих селах, з чисельністю жителів понад тисячу чоловік, корів лишилося не більше двох-трьох. Та й ті збереглися тільки тому, що пасуться в лісі, там же й ночують: додому їх не привели навіть і взимку, влаштувавши їм намети. Поросят, курей, гусей теж тримають у лісі. Багато селян переселилося з своїх хат у лісові землянки.

Але, незважаючи на таку бідність, появу нашого з'єднання люди зустрічають, як свято. Рознеслася чутка, що прорвалася армія Будьонного. Це старики пригадали прорив Будьонного 1920 року. У багатьох селах, чекаючи нас, не працювали по два-три дні. Висилали назустріч своїх розвідників, переважно дівчату.

І, щоб не могли пройти через село, не зупинившись, загороджували вулицю від тину до тину столами. Та ще вздовж вулиці метрів на шістьдесят накривали столи. На них усе, що могли дістати: сир, молоко, ячка, масло, картопля в різному вигляді, свіжі огірочки, самогон. Так було і в Сварищевичах, і в Білому...

Проводимо мітинги. З промовама виступають по черзі Федоров, Дружинін, Балицький, Кременицький, Скринник. Закликають селянство до боротьби проти окупантів.

На стоянці в селі Бухча в одній хаті зібралось дванадцять бабусь. Виявилось, що в цей день їхній піп по-

винен був служити обідню, старенькі зійшлися з сусідніх сіл.

— А чому ж обідні нема?

— Та ось партизани прийшли: піп обідню відмінив. Каже, що більшовики проти бога, що всім нам попаде.

Доповіли Федорову. Він наказав знайти попа. Прийшов — старезний, увесь сивий.

— Ви що ж, саботуєте, не хочете служити? — запитує генерал.— Ви розумієте, що цим підбурюєте частину населення проти партизанів, проти Рад. Свобода совісті — ось закон Радянської влади.

Попа ввели в оману націоналістичні елементи. Дізнавшись, що церковній службі партизани не перешкоджають, він дуже зрадів. Незабаром зібрав віруючих, а що гітлерівці церкву спалили, відслужив обідню на поляні. У проповіді він закликав до боротьби проти окупантів, до підтримки визволителів і захисників народу — партизанів. Він назвав нас православним воїнством. Дві старенькі підійшли до колони і почали допитуватись — чи довго ми простоїмо в селі.

— А навіщо вам знати? Таких відомостей партизани нікому не дають.

— Ну, завтра ж хоч один день постоїте?

— Постоїмо, постоїмо, бабусю! — крикнув Масалка. Йому за це дуже перепало від Балицького. А сьогодні годині о десятій оці ж дві бабусі привели іще шістьох, таких же старих. Усі прийшли з великими корзинами, повними лісової суніці та чорниці.

— Іжте, діточки. Ви наші захисники. Ми подарунок хотіли зробити, а більше нам дарувати нічого.

Проходили через хутір Вишневий. Вісім похилених хат. Дві з них забиті дошками, вікна виламані разом з рамами. Все населення — кілька стариків, старух і табунець маленьких пузатих від голоду дітлахів.

— А де ж, — запитуємо, — молодь?

— Хто врятувався, — відповідають, — усі в лісі. Весною приїздили німці на автобусах, молодих хлопців та дівчат, наче курей, ловили, в ті машини заганяли. П'ятнадцять, шістнадцять років дівчині чи хлопцеві — беруть. Усіх до Німеччини. Руки, ноги в'яжуть і, мов ті мішки, в машини кидають.

Раптом біля однієї хати крик, гамір. Вибігає жінка років під сорок, в сльозах.

— Рятуйте!

Слідом за нею виходить старик, намагається її заспокоїти:

— Тихше, Семенівно. Це ж наші, це ж партизани. Ходімо до командира, він розбереться.

Двоє наших хлопців ідуть за ними, приказують:

— Ідем, ідем до командира! Подивимося, що ви за птахи! Теж об'явилися «наші». Дивіться, що у їхній хаті на стіні висить.

Хлопці розгортають великий кольоровий плакат. На фоні квітучого бузку змальовано двох молодих українців — хлопець і дівчина. Вони в нових костюмах, радісно посміхаються. А внизу заклик: «Молодь України! В Німеччині на тебе чекає робота на найкращих заводах світу. Кожному, хто приїздить до Німеччини, видають добрий пайок і одяг, міцний та красивий. Ви одержите спеціальності механіків, слюсарів, ткаць. Ви побачите європейські міста, вам покажуть кінокартини з участю знаменитих акторів. Ви житимете у затишних чистих кімнатах...

Записуйтеся добровільно у трудові бригади, що вирушають до Німеччини!»

Жінка з люттю кидається на Мишу Нестеренка:

— Віддай картину! Товаришу командир, накажіть, щоб він віддав!

Потім з сльозами на очах пояснює, що дочку її погнали до Німеччини. Чоловік у Червоній Армії, брата забили під час допиту в гестапо.

— Ось вона, моя дочка,— тикає пальцем жінка у плакат.— Ну, як жива. Немає в мене її карточки. Це — пам'ять. Ви побалуетесь та й покинете, а для мене, для матері, свята пам'ять!

— А ви читали оцей заклик? Знаєте, що тут написано?

— Та ні,— говорить старик.— Звідки вона може знати? У нас на хуторі жодного письменного нема. Хто був письменний, усі порозходились чи до Німеччини забирали...

Товариш Кременицький читає вголос напис під плакатом. Жінка плаче.

— Моя Дуся не добровільно пішла. Їй німці руки зв'язали, штовханами до машини гнали... Віддайте мені, панове, цю картинку! Напис одріжте, собі візьміть, а картинку я на згадку повішу. Бо в мене нікого немає: ні чоловіка, ні дочки, ні матері...

Комісар довго пояснював усім, хто зібрався, що гітлерівці перетворюють наших людей на рабів, що такі плакати випускаються для обману — в них немає і слова правди. Селяни схвально хитали головами. Жінка, в якій взяли плакат, теж хитала головою: сльози котилися по її щоках.

— А не може пан комісар почитати листа, якого мені Дуся з Німеччини надіслала?

Вона побігла до хати і принесла листівку із зображенням ангела, що благословляє золотокудру дівчинку в довгій мереживній сорочці.

«Мамо, рідна! — писала Дуся. — Живу я в Німеччині, в місті, що Мюнхен прозивається, як у раю. Одягнена я зовсім як дівчина на цій листівці, тільки мереживо і на спині, і на грудях. Це щоб не душно було. А хлібом нас годують з такого білого-білого борошна, якого у дядька Степана багато».

Старий пояснив:

— Дядько Степан — це я. Тирси у мене багато та стружок, бо я теслярюю.

«Сплю я на такій перинці, що у Василя з кільцем та з ланцюгом була...»

— Це Василь — бугай наш колгоспний, — пояснює старик.

«На роботу ходимо ми з компанією, і щоб не заблудилися в цьому місті Мюнхені, йдуть з нами провозаті й показують шлях, як Іван Севастянович діткам своїм...»

— То чабан наш, — діткам — розумій, худобі.

«А працюємо ми на станції, вчимося мішки та ящики носити. Якщо хтось упаде — ту дівчину голублять та гладять. Коли ж дівчина й зовсім не підведеться, так ту на руках несуть... Мамочко моя рідна, у цьому німецькому раю так добре, що на землю ніхто більше не спускається. І немає в мене надії, мамо, тебе і тата мого побачити...»

Багато таких листів, замаскованих від цензури, ідуть зараз на Україну з фашистської каторги. Підіймають вони в душах батьків злість і жадобу помсти. І нам, партизанам, теж було корисно послухати цього листа. Особливо молодим. Підійшла до тієї жінки-матері медсестра Маруся Товстенко, обняла за плечі, стала втішати. Але та вже не плакала. Дивилася сухими очима

кудись убік. Потім вихопила у Миші плакат, кинула його під ноги і затоптала в пилюку.

18 червня. Вночі форсували залізницю Сарни — Столін між станціями Бяла — Колки. Ворожа охорона, що стоїть біля мосту Колок кілометрів за два від нашого переходу, веде безладний мінометний вогонь. Але з'єднання швидко, упевнено і без втрат пересікає колію.

Новачки, які тут вперше потрапили під обстріл противника, поводяться мужньо, наслідуючи досвідчених партизанів. Тільки подружжя Куржакових вносить безладдя. Дружина верещить, коли партизани хочуть перетягнути її через полотно. А він тремтить мовчки. Лише зітхає і хреститься.

Подружжя це приєдналося до нас у Бухчі. Він — бухгалтер ошадкаси, вона — викладачка педтехнікуму. Місяць тому поїхали в село дістати щось з продуктів, перепустку прострочили і тому бояться їхати назад. Він високий, худий, в окулярах, років, мабуть, тридцять чотири-тридцять п'ять. Вона теж худенька, миловидна блондиночка років під тридцять. Вигляд мали вони такий нещасний, виснажений, що командування їх пожаліло. Їм обіцяли, по прибутті на місце, відправити їх до Москви з першим літаком. Це тому, що чоловік скаржився на легені. Лікарі послушали — і дійсно, виявили хрипи.

Але хрипи хрипами, а їсть ця пара за шістьох здорових партизанів. Робити ж нічого не роблять. Їм і сказати нічого не можна. Хто не підійде — одразу ж починають дякувати. Всім дякують догідливими голосами: і командирам, і рядовим бійцям, і куховаркам, і лікарям: «Ви наші рятівники! Одразу видно, що прийшли гуманні радянські люди — звернули увагу на слабих, непристосованих до життя інтелігентів. Коли б не ви, ми б загинули. Окупанти б нас неодмінно знищили. Немає слів, щоб висловити вам подяку!..» — і таке інше, смізно, до нудоти. Він ще до того ж усенародно признається в боягузстві: «Під час бомбардування і артобстрілу я залазив під ліжку. Від свисту куль мене нудить».

«Так, так, — підтверджує дружина. — Мій Павлик, мов дитя...»

На цей раз їх схопили за руки й за ноги, затулили роти долонями і так перетягли через залізницю. Бійці, яким була доручена ця операція, говорили, що хотілося розгойдати їх і кинути в болото.

Вночі перейшли через річку Горинь. Йшли по мосту, збудованому власними партизанськими силами. Сюди була надіслана раніше група наших саперів і підрильників на чолі з новим заступником командира з'єднання по диверсіях товаришем Єгоровим. Вони за одну добу навели такий міст, що по ньому можна було б пропускати навіть важкі танки. Допомогли жителі села Велюнь: підвозили колоди від залізниці. Окупанти зганяють населення для рубання лісу вздовж насипу — по обидва боки на 50—80 метрів. Це щоб утруднити партизанам перехід до залізниці.

І ось дерева, зрубані, щоб перешкодити діям партизанів, використані тепер партизанами. Знали б окупанти! До річі, вони перебували від нашого мосту всього за три кілометри. На станції Бяла стоїть великий гарнізон. Але до нас ніхто з них не посмів поткнутися.

20 червня. Підходячи до хутора Дринь, почули характерну музику: гармонь, кларнет і бубон. Весілля. Але дивна річ — молодого й молодої нема. Грають і співають тільки їхні батьки і ще кілька стариків.

— Де ж молоді? — запитують партизани.

Виявляється, що вони сховалися в лісі разом з усією молоддю. Хутірська розвідка донесла, що сюди збиралися гітлерівці. Старики сміються:

— Тепер ясно, чому німці не їдуть, партизанів злякалися.

Дізнавшись, що на хутір прийшли партизани, повернулися з лісу й молоді: хлопець років дев'ятнадцяти і сімнадцятилітня його наречена. Обое сумні.

— Що таке, які ще неприємності?

— Попа нема, вінчати нікому.

— А навіщо вам піп? У загсі треба записатися.

— Так і загсу нема. А коли до міста піти, в комендатуру, там схоплять і поженуть до Німеччини...

— Цю справу можна налагодити, — каже Федоров. — Під час війни генерали теж мають право здійснювати обряд вінчання.

Молоді одразу повеселішали. Старики пошепотілись, подивилися на нову форму нашого командира і винесли рішення.

— Коли благословить генерал і папера напише, значить, то правда, тоді ви чоловік і дружина.

Олексій Федорович підвів руки над головами моло-

дих, що стали на коліна, прошепотів якісь слова, примусив їх поцілуватися і оголосив обряд закінченим.

Партизани подарували молодим кілька тарілок, виделки, ножі, дві подушки і одне одягло. Дали їм кілограма з півтора солі,— сіль тут велика цінність,— і плитку шоколаду з госпітального запасу. Крім того, командир з'єднання розпорядився видати кілька літрів спирту.

Привітали молодих, потрошку випили, а потім почалася гулянка.

Але довго ми веселитися не мали права. Через годину вирушили далі. Молодий і молода не хотіли нас відпускати, а потім раптом почали проситися, щоб узяли їх з собою, зачислили у партизанське військо. Старики розплакались. Тоді Федоров сказав:

— Добре, ви тут розберіться, поплачте вволю, потанцюйте, повеселіться. А потім, якщо сили зостануться, надзоганяйте нас.

21 червня. Глибокої ночі спинилися в лісі за чотири кілометри від Гути.

Сюди прийшли селяни з сусідніх сіл. Скаржились на жорстокість поборів і розправ гарнізону з Володимирця. Це містечко знаходиться за двадцять п'ять кілометрів від нашого табору. Розвідники вже побували там сьогодні вранці. Гарнізон невеликий, але захищений добре. Федоров і Дружинін вирішують: «Зважити на прохання населення, відзначити дворіччя війни, розв'язаної німецькими фашистами проти Радянського Союзу, розгромом гарнізону Володимирця».

Проведення цієї операції доручено нашому обласному загоні. Перша і друга роти виділялись як ударні групи для захоплення містечка. Третя рота залишалася в резерві командування операцією. Два інших загони нашого з'єднання додавалися для патрулювання доріг, що ведуть до Володимирця. Загальне командування покладено на командира обласного загону Героя Радянського Союзу майора Балицького.

22 червня. О 3.00 почався наступ на Володимирець. Перша рота пішла з сходу, а друга — з півдня.

Операція пройшла успішно.

Серед подій цих днів особливо треба відзначити наше повернення з операції через села Хиночі, Степангород та інші. Жителі вітали нас і дякували. Хлоп'ята стрибали біля підвід і, щасливі, одбігали з подарунка-

ми. Партизани давали їм цукор, борошно, сірники, тютюн. У великому селі Степангород, яке всього за чотири кілометри від нашого табору, ми влаштували мітинг з нагоди дворіччя війни. І після мітингу почалася організована дворічна населенню різних продуктів. Селяни говорили: «Вас так багато, вам самим потрібно!» А партизани, щедрою рукою відмірюючи в мішки, хустки, шапки і подоли борошно, цукор, сіль, сірники, відповідали:

— Ми такі ж, як і ви. Ми теж народ і тому завжди ділимося з своїми братами й сестрами, батьками й матерями. Це все награвовано у вас окупантами, а ми у них відняли, їм тепер не потрібно: їх ми послали на той світ!

Більше всього давали різних продуктів багатодітним матерям. Як же вони раділи, коли їм дали сукна з німецьких складів і матерії на кофточки, спідниці, штанці для хлоп'ят! Деякі говорили: «Спасибі, пане»,— і намагалися цілувати руки. Наші хлопці сердились і навіть обурювались: «Ми не пани, а робітники й селяни! Нікому не можна цілувати руки і отак кланятись, як це ви робите! Облиште рабські звички!» І це дуже подобалося селянам. Вони говорили: «Ось що значить радянські люди, Радянська влада!»

Один старий так розхвилювався, що приніс нашому командирові Григорію Васильовичу Балицькому в подарунок еполети й аксельбанти, що їх зберігав він двадцять п'ять років.

— Звідки це у вас? — спитав Балицький, підозріло приглядаючись до старого: чи не він носив часом оці доспіхи царського офіцера.

Старий пояснив, що був у царській армії денщиком у офіцера, який загинув під час брусилівського прориву.

— А я ж ото, як денщик, взяв у його благородія собі на згадку парадні речі.

Балицький старому подякував, але подарунка не прийняв.

— Не «благородіє» я, а радянський офіцер! Власне кажучи, такий же селянин, як і ви. Народний офіцер! Ми такої мішури не носимо.

Він подав на прощання старому руку, і той заплакав.

— Я,— сказав старик,— двадцять літ вірою і правдою служив у царській армії, і ні разу мені офіцер не подав руки.

З'єднання вирушило далі, забезпечене необхідними продуктами, взятими у Володимирці з німецьких складів.

Біля села Млинок переправа через річку Отир. Тут ми були приємно вражені. Наші сапери на цей раз збудували міст іще ширший, міцніший і красивіший, ніж через річку Горинь. А крім того, вони збудували арку, прикрасили її живими квітами, над аркою поставили п'ятикутну зірку, а в неї вставили портрет Леніна.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ПАРТИЗАНСЬКИЙ КРАЙ

У дні, коли командування німецьких армій готувало удар в районі Курської дуги, коли зосереджувалися там десятки дивізій, тисячі танків і літаків, підвозилась потужна артилерія, в оці самі дні за кількасот кілометрів від місця майбутньої грандіозної битви зупинилося в лісі три тисячі озброєних людей.

Ліс був тихий, спокійний. Щебетали пташки, бігали косулі, зайці, лисиці, вовки. Тут, в оцих місцях, і воювати, здавалося, не було за що. Кілька бідних хутірців, сіл, що стояли одне від одного на десятки кілометрів. Клапті орної землі розкидані в лісі, земля болотяна, неврожайна. Є, правда, недалеко і містечка: Любешів, Любомль, Камінь-Каширський, але що це за містечка! І шосейної дороги пристойної до них нема, а залізниця — на відстані п'ятдесяти кілометрів.

Немає тут і великих окупаційних сил. У маєтки-фільварки вернулися польські хазяї. Вони бунтувати не стануть. Акуратно здають все, чого вимагають у наказів окупанти.

Але ось прибуло й розташувалось тут, у лісі, величезне партизанське з'єднання. Можливо, це зовсім і не партизани, а переодягнені радянські десантники? Може, прорвалася дивізія Червоної Армії? Окупаційні власті Ковельської округи на чолі з своїм гауляйтером були, звичайно, дуже занепокоєні. Чи не на Ковель рухаються ці сили? Зупинились, ждуть, поки підтягнуться інші підрозділи, а завтра-позавтра вдарять по місту...

Ми не мали сумніву: ворогові відомо все, що стосу-

ється нашого пересування. З того самого моменту, як вийшли ми в рейд, вирушили від берегів Уборті в напрямку Ковеля, ворожа розвідка одержувала, напевне, через свою агентуру відомості про маршрут, по якому ми йдемо. Та ми й не ховались. Ішли вдень, громили на шляху дрібні гарнізони противника; сил, які могли б протистояти нам, у цих районах не було. Інша справа — мета. Про це окупанти не повинні були знати і не знали.

І вже, звичайно, не могли навіть уявити підлеглі Коха, що метою, кінцевим пунктом руху ми обрали зовсім не Ковель, а маленьке село, розташоване далеко від залізниці. Називалося це село Лобна. Нічого примітного в ньому не було. Загублене в лісах і болотах, бідне, малолюдне — навіть заготівельні загони окупантів заглядали сюди не частіше двох-трьох разів на рік: нічого брати.

І все ж Лобна та прилеглі до неї лісові поляни вибрали наші розвідники для нового обласного центру.

Саме так. Тут з 30 червня 1943 року виник новий центр Волинської області. Як завжди, раніше ніж закласти табір, місце закладки обстежили спеціалісти-розвідники.

Центром Волинської області було до війни та й тепер ним залишається місто Луцьк. Але нам воно не підходило. Ми вирішили поставити своє місто наметів і землянок глибинніше в лісі. Тут виник справжній більшовицький центр області. Звідси ми почнемо спрямовувати роботу всіх комуністів, комсомольців, всіх радянських патріотів, які бажають взяти активну участь у боротьбі проти фашистських загарбників.

Чому Лобна? Чому далеко від скільки-небудь значних міст і навіть від залізниці? Адже завдання, поставлене перед нами, полягало насамперед в тому, щоб паралізувати Ковельський залізничний вузол. Біля Ковеля теж густі ліси. Що ж, здавалося, могло бути краще — в них і розташуватися!

Рік тому отак би, певно, і зробили. Але змінюється час, змінюється тактика. Досі ми були рейдовим з'єднанням. Не мали певної мети руху і певного, постійного пункту дислокації. Били й відходили, ховались до наступного удару. Цей наступний удар миг бути завданий нами за десятки, а то й за сотні кілометрів від попереднього. Інша річ тепер. Штаб партизанського руху наказав нам осідлати Ковельський вузол, стати на ньому

господарями. Що ж це за хазяїн, якщо після кожного удару він буде відходити! Ні, колишня тактика вичерпала себе, в нових умовах вона була вже не придатною.

Лобну ми обрали для довгочасного місцеперебування. Вірніше, не саме село Лобна, а район навколо нього — міжріччя Стоходу і Стиру. Ці річки стануть віднині оборонними лініями нашого партизанського краю. Біля Лобної стоятиме штаб і батальйон охорони, а інші батальйони-загони розійдуться; подібно до того, як це було у Сабурова, на великі відстані...

Сабуровська тактика, при якій батальйони-загони розташовувались на далекій від штабу з'єднання відстані, в радіусі 70—100 кілометрів, підказала нам нашу нову тактику. Але завдання у нас було інше... І причини, які примусили нас розіслати свої батальйони, були так само іншими, ніж у Сабурова.

Ще в Боровому, після наради з товаришами Коротченком, Строкачем, Стариновим, ми зрозуміли, що тактика наскоків не дасть повного ефекту. Почали думати. Але вийшли в рейд, не визначивши остаточно, як будемо діяти. І в дорозі продовжували думати, радитись. Багато проектів було відхилено. Одного разу Дружинін і Рванов прийшли до мене з картою.

— Ось, Олексію Федоровичу, трикутником ми позначили місце розташування штабу, а кружальцями — ті пункти, де треба постійно перебувати нашим батальйонам з підрозділами підричників. Кожному батальйону, під повну його відповідальність, одну залізницю.

Я одразу навіть не збагнув. Виходило, що штаб з'єднання буде відірваний од своїх загонів-батальйонів.

— А як же підтримувати зв'язок?

— По радіо. Маслоков береться забезпечити постійний двосторонній зв'язок. Радіотелефон... При такій тактиці, — гаряче говорив Дружинін, — усі розгалуження куща будуть під нашим контролем. Ковель, ось він у центрі, виявиться відрізанним од світу...

— А якщо великий бій? Якщо противник збере великі сили?

— Передбачено. Адже сили треба підвозити. А при цьому розташуванні батальйонів — шосейні дороги, так само, як і залізниця, під нашим постійним наглядом. Раніше ніж німці підіймуть великі резерви, ми будемо вже все знати і встигнемо зібратись!

За планом Дружиніна — Рванова кожний батальйон

одержував під свій нагляд ділянку дороги завдовжки в 150—200 кілометрів. Групи підричників виходитимуть щоразу на нове місце в межах своєї ділянки і ставитимуть міни сповільненої дії.

— Крім того, кожний батальйон,— продовжував Дружинін,— буде центром організації розвідки, політичної роботи серед населення. Парторганізаціям батальйонів ми доручимо створення підпільних райкомів партії і комсомолу, осередків, груп опору. Вони встановлять зв'язки з місцевими загонами. На Чернігівщині ми були вдома, знали всі райони, заздалегідь посилали туди людей. Тут знайомитись треба наново, організувати, вивчати.

Пропозиція була принадною. І, подумавши, я зрозумів, що іншого способу тримати під постійним партизанським контролем усі лінії Ковельського залізничного вузла нема.

Штаб, якщо він хоче під час усієї цієї операції, розрахованої на багато місяців, оперативно керувати, треба помістити подалі від залізниці. При ньому організувати госпіталь, аеродром, друкарню газети, радіостанцію, постійно діючу школу підричників. Тут будуть зосереджені склад боєприпасів, арсенал з'єднання.

На нараді командирів, присвяченій новій тактиці, несподівано різко виступив Ілля Авксентьев:

— Помилка, товариші! Пам'ятаєте, як боролись за об'єднання, за великий загін? А тепер знову розчленовуватись, дрібнити сили, і тим більше у мало відомій нам місцевості. Де контакт? Кажуть, що радіо. Якщо прочухан від начальства — я його по радіо вислухаю і вухом не поведу. І так кожний. А обмін досвідом? А головне — у нас великий, сильний колектив. Пишатися можна. А що буде? Розбредемось, розгубимось... Помилка, помилка, товариші!

Скринник, великий друг і одиодумець Бесараба, вдався в іншу крайність. Була б у нього тільки можливість, дав би, напевно, телеграму Степану Феофановичу: «Наші ідеї торжествують, ура!»

— Я вітаю і підтримую,— натхненно говорив на нараді Скринник.— Давно пора. Крім того, я так вважаю: батальйони слід підібрати по районах, де створювались загоны — Корюківський батальйон, Рейментарівський батальйон, Холминський батальйон. Якщо буде кулак своїх, давно відомих людей — ніколи не пропадемо! Але тільки якщо не будемо нікого приймати збоку.

Він говорив довго і домоворився до того, що мало не запропонував ліквідувати штаб, і саме з'єднання, і обком партії. Нехай, мовляв, батальйони діють самостійно за вказівками Москви.

Довелось пояснити як Авксентьеву, так і Скриннику, що ніхто з'єднання, загальної організації ліквідувати не збирається. І обком партії, і штаб продовжують діяти. Керівництво, розуміється, буде здійснюватись не тільки за допомогою радіо. І командир з'єднання, і комісар, і начальник штабу систематично відвідуватимуть батальйони. Звідси, з загального центру, плануватиметься вся робота.

Більшість же товаришів поставились позитивно до пропозиції Дружиніна та Рванова. Ми попередили командирів і політпрацівників, що в нових умовах треба посилити конспірацію. Особливо в перший час, поки не буде у нас в селах і містах активу місцевих людей, на яких можна спертися.

Для явочних квартир і лісових явок треба було вигадати паролі й відзиви. Здавалося б, дуже проста річ. Але вже з власного досвіду знали ми, як легковажно ставляться часом товариші до цієї справи. І паролі, і відзиви повинні легко запам'ятовуватись. Не звирятися ж при зустрічі з папірцем. Був випадок, коли в одній підпільній організації придумали пароль: «Куди прямуєте?», на який повинен був надійти відзив — «З праху минулого у прекрасне майбутнє». Це і вигадливо, і звучить неприродно. Якщо б хтось почув подібну розмову двох знайомих, що зустрілися, негайно звернув би на них увагу, як на людей дивних, якщо не підозрілих.

Пароль повинен бути простий, щоб не притягував уваги допитливих. Але й прагнення до зайвої простоти могло привести, а в деяких випадках і приводило, до наслідків зовсім не бажаних. Ось, наприклад, пароль і відзив, які запам'ятати, звичайно, не важко: «Ви жили в Мінську?» Відзив: «Ні, в Мінську я не жив!» Але ж так відізветься всякий, зовсім і не член організації, якщо він не жив у Мінську. Тільки хіба що біля самої столиці Білорусії часто відповідали: «Жив».

Ми довго вправлялися у вигадуванні паролів і відзвів. Багато сміялись. Але потім зрозуміли, що сполучення паролів і відзвів, які викликають сміх, теж погані. Краще за все, щоб відзив був природним, але в той же час мав у собі новину, несподіваність. Наприклад: «Привіт від Новикова!» — «Вилікував він своє око?»

Лбо: «Петро їздив учора до Вишнівки?» — «Їздив, та нічого не виїздив». Варіантів тут, розуміється, величезна кількість, і все-таки деякі наші товариші довго не могли оволодіти цим мистецтвом.

Звернули ми увагу російських наших товаришів на необхідність вивчення української мови. Тут більшість населення не знала російської мови. Тому віднині ми газети й листівки почали друкувати тільки українською і польською мовами. Агітаторами почали виділяти виключно товаришів, які досконало знали українську мову. Треба було вивчати і місцеві звичаї. А вони досить своєрідні.

* * *

Місцевий загін, який ми зустріли біля Озерців, входив у бригаду Бринського — найкрупніше партизанське з'єднання цих місць. Про це, правда, ми дізналися пізніше. Прізвища тут були не в моді, всі командири звалися «дядьками». Пам'ятаю, це немало здивувало мене, коли вперше зустрівся з місцевим товаришем. Він простягнув руку, щоб познайомитись. Я назвався:

— Федоров.

А він у відповідь:

— Дядя Саша, заступник дяді Петі.

Дяді Саші було ніяк не більше двадцяти п'яти років. І вигляд він мав такий, що я йому в батьки годився.

— Чому ви не називаєте прізвищ? — спитав я.

— Ви хочете розкрити нашу конспірацію, — зауважив він.

Згодом я збагнув, що товариші були праві. Багато з них мали сім'ї в довколишніх селах. Щоб не піддавати їх загрози, варто було конспіруватись.

Правда, об'їхавши зі мною наші загоны, побачивши, скільки в нас народу, побачивши гармати, міномети, десятки кулеметів і сотні автоматів, «дядя Саша» назвав справжнє своє ім'я — капітан Олександр Первишко! Він навіть припустив можливість того, що ми трохи потіснимо ворога і розташуємося там, де вважатимемо зручнішим. Але він був дуже здивований, дізнавшись, що з нашим з'єднанням іде Волинський підпільний обком партії, і що обком має намір спитати у комуністів його загону звіт про їхні дії.

— Не розумію, товаришу Федоров, яке відношення ми до вас маємо.

— Ви що ж, вважаєте, що партія і Радянська влада до вас відношення не мають? Так, чи що?

— Мають, звичайно. Але як же так? Адже ми прийшли сюди і організувались самостійно.

— Добре, потім розберемось. Сподіваюсь, не полаємось. Будемо жити і діяти в контакт! Так?

Первишко погодився. Але справді не знаю, що вплинуло на нього сильніше — логіка чи наша чисельність і явна перевага в організації дисципліни, порядку. Як людина військова, він оцінив ці якості наших загонів. Оцінив і де в чому нам позаздрив.

Розсталися ми не те що друзями, але товаришами. Пізніше познайомилися ближче і з ним, і з його командиром.

В дорозі до Лобної ми готували ряд наказів, які у відповідності до нової техніки повинні були змінити все життя нашого з'єднання. Йшли ж ми поки що єдиною колоною. Тільки відповідальні працівники та командири загонів знали про наступні зміни.

Противника ми не зустрічали — перестороги селян виявились даремними. А втім, місцеві жителі підтвердили, що розташовувалися тут чималі сили, але нещодавно сполошилися і, швидко зібравшись, втекли до Ковеля, Любомля, Любешова... Розповідали люди, що окупанти самі поширюють чутки про пересування дивізій Червоної Армії, які прорвалися в тил. Навіть називали чисельність: «23 тисячі йде на Ковель...» Виявляється, вони самі себе жахали. Три тисячі перетворили у двадцять три. Але ж у Боровому зібралось два тижні тому дійсно понад двадцять тисяч партизанів... Тільки пізніше нам стало відомо, що на маршруті ковпаківського з'єднання тамтешні окупанти теж вважали, що всі партизани з Борового рушили на них. Страх має очі великі! Не хотіли місцеві гарнізони окупантів вступати з нами в бій, вимагали у свого начальства великих підкріплень.

Вночі на 30 червня прибули ми нарешті в Лобну. Партизани розташувалися на відпочинок. Але в штабі всю ніч тривала напружена робота. Вранці було оголошено накази. Ось один з них:

БОЙОВИЙ НАКАЗ № 13

Військової частини 0015

Ліс, 1 км північно-східніше
озера Черевиче

від 30 червня 1943 р.

Карта 1 : 100 000

Про вихід 1-го батальйону військової частини 0015 на об'єкти постійної дії залізниці Ковель — Ровно у район Луцька.

НАКАЗУЮ:

I. Командирові 1-го батальйону Герою Радянського Союзу майору товаришу Балицькому, комісарові батальйону товаришу Креницькому, начштабу товаришу Решетьку, заступникові командира по розвідці товаришу Зубку з батальйоном у складі 411 чоловік 2 липня 1943 року вступити до району дії, кінцевий пункт — ліс на 5 км північно-східніше села Берестяне.

II. По прибутті на місце організувати:

1) мінування мінами сповільненої дії ділянок залізниці Ковель — Ровно, Ківерці — Клевань. Міни закласти строком дії на два місяці;

2) організувати аварії всіх поїздів, які проходять, з обов'язковим обстрілом і знищенням паровозів. Захопити й розвантажити не менше чотирьох поїздів з боеприпасами, озброєнням і продуктами харчування;

3) організувати на шосе Луцьк — Ровно засади з обов'язковим мінуванням дорожніх ділянок, з метою повного знищення автогужового транспорту противника;

4) виявляти і встановлювати зв'язки з місцевими партизанськими загонами, подаючи їм всіляку допомогу, і спрямувати діяльність на активну боротьбу з противником;

5) виділяти невеликі групи перевірених партизанів для організації із кращих людей місцевого населення нових підривних груп і партизанських загонів;

6) зважаючи на деяку засміченість німецько-українськими націоналістами району дії батальйону, командуванню батальйону організувати роботу по їх розкладанню. Якщо ж націоналістичні формування заважатимуть виконувати рішення, в такому разі всю цю мерзоту знищувати;

7) проводити постійну розвідку гарнізонів противника і пересування військ у своєму районі дії і висновки негайно повідомляти, з обов'язковим зазначенням нумерації частини, роду військ, їхньої чисельності, напрямку руху і дислокації;

8) розвинути широку сітку агентурної розвідки.

III. На місце зосередження прибути 10 липня 1943 року. Слідувати по маршруту: Замосьце, Красін, Орудбоже, переїзд через залізницю Ковель — Сарни, Пильня (що південніше на 1 км від залізниці), Череваха, Яблунька-Мала, Загорівка, Должиця, Храпи, Жеремениця, Комарув, Коликовице, Новицькі, Майцеки, Боров, Хараймузька, ліс на 5 км північно-східніше Берестяного.

Перший перехід: 32 км, днювання — ліс на 5 км північно-західніше Грациска.

Другий перехід: 18 км, днювання — ліс східніше від с. Яблунька-Мала.

Третій перехід: 21 км, днювання — ліс на 4 км західніше с. Комарув.

Четвертий перехід: 10 км, днювання — ліс на 5 км, північно-східніше села Берестяне — місце дислокації.

IV. Організувати зв'язок:

1) по рації, для чого дати радиста Готовцева з рацією;

2) посильними, яких вислати після прибуття до встановленого місця дислокації, і в подальшому вислати в міру необхідності, але не рідше двох разів на місяць;

3) про всі пророблені заходи з диверсій і розвідки повідомляти по рації.

V. Начальникові підривної служби частини забезпечити батальйон необхідною кількістю вибухівки.

VI. Повне виконання цього наказу вважати виконанням завдання.

Командир військової частини
0015

Герой Радянського Союзу
генерал-майор ФЕДОРОВ

Комісар військової частини 0015
підполковник
ДРУЖИНІН

Начальник штабу
військової частини 0015

капітан РВАНОВ

Накази, подібні до цього, одержали й інші батальйони: Маркова, Ніколенка, пізніше Кравченка.

* * *

До речі, про Кравченка. Наказ про вихід для самостійних дій на одну із залізниць він одержав пізніше,

тому що до моменту його прибуття не було для нього групи, не було й визначено напрямку для неї. Ми, сказати правду, не знали навіть точно — чи прибуде до нас Кравченко, чи, може, застряне в якому-небудь іншому з'єднанні.

Але він прибув уранці 30 червня. Прибув досить незвичайним способом та ще привіз з собою давнього нашого товариша Володимира Бондаренка і висококваліфікованого хірурга Тимофія Костянтиновича Гнедаша.

Кілька днів тому, по дорозі з Борового в Лобну, ми дізналися по рації з Москви, що до нас вилетіли вище-названі три товариші. Тим же літаком відправлено вантаж. Вантаж дуже важливий: медикаменти, обладнання для хірургічного кабінету і п'ять короткохвильових радіостанцій. Крім того, пошта, три сотні посилок з подарунками трудящих. Літак сяде у Боровому.

Це повідомлення повинно було б нас обрадувати. Хірурга ми домагалися віддавна. Що ж до радіостанцій — вони нам були потрібні, як повітря. Здійснити наш тактичний задум — зв'язати всі батальйони з штабом з'єднання — можна було, тільки одержавши ці рації. Правда, Маслоков обіцяв спорудити саморобні передавачі, але й сам він говорив, що ця кустарщина ненадійна...

Отже, повідомлення про надісланий до нас літак повинно було б нас обрадувати. Але, знаючи характер наших сусідів, ми, не без підстав, почали турбуватися, — а що, коли яке-небудь з'єднання, що залишилося після нашого відходу на Уборті, переадресує собі і наші вантажі, і наших людей...

Старшого лейтенанта Федора Кравченка ми знаємо. Нє така він людина, щоб легко погодився змінити вже прийняте рішення. Бондаренко буде триматися свого командира і друга. Що ж до хірурга... Я його ніколи не бачив. Хто знає, що за людина. Летить він до партизанів. І чи не все одно йому, в якому з'єднанні працювати?

Ми, звичайно, як тільки одержали повідомлення про літак, радиували в Борове генералові Строкачу. Просили ні за яких обставин не віддавати нікому ні людей, ні вантажів. Просили, як тільки літак сяде, повідомити нас: ми готові навіть цілий загін повернути в Борове. Відповідь Строкача була короткою: «Гаше бажання буде враховано». А «враховано», як відомо, ще не значить «виконано». І ось минає дванадцять днів; на Уборті, куди мали надіслати літак, нікого вже нема. Генерал

Строкач вилетів до Москви, з'єднання розійшлися по своїх маршрутах... Вважай — не побачимо ми ні наших людей, ні наших вантажів:

І ось раптом на світанку 30 червня, тільки я ліг відпочити після нічної роботи над складанням наказу, з'являється черговий по штабу.

— Товаришу генерал, прибув старший лейтенант Кравченко. З ним ще двоє...

— Га?.. Що? Звідки прибув?..— Я схопився, протер очі. Крикнув: — Федю! Де ж ти? Заходь!

— Він з Маслоковим воює,— сказав черговий.— Маслоков метнувся до вантажів — хотів по старій дружбі підійти до підвід, оглянути рації, але Федір Йосипович його так налякав... Та ви його знаєте, товаришу генерал,— сам помре чи застрелить, а доки наказу нема, не допустить...

— Які підводи? Нічого не розумію...

Я подумав, що, очевидно, на наші просьби зважили і літак послали слідом за нами, сюди. Але ж аеродром у нас іще не збудований. Значить, викинулись на парашутах. І вантаж так само на парашутах. Треба, мабуть, посилати людей на розшуки... Іще подумав: «Коли б рації не побились»,— згадавши випадок, завдяки якому Федір Кравченко потрапив до нашого з'єднання.

* * *

А було це так.

...На початку червня 1942 року, коли з'єднання наше потрапило в дуже скрутне становище — кілька німецьких дивізій полювало за партизанами на Чернігівщині,— Радінформбюро передало у зведенні від 11 числа таке повідомлення:

«Партизани Гомельської області відновили Радянську владу в 103 населених пунктах. 30 травня партизанами знищено каральний загін».

Порадившись, обком прийняв рішення вирушити в ці райони, хоч знаходились вони від нас приблизно за 150 кілометрів. Ми сподівались одірватися від переслідувачів. А головне: треба було дати нашим людям хоч трохи відпочити, підхарчуватись. Хотілося також зустрітись із загonom, у якого налагоджений зв'язок з Москвою. Ми тоді відчували гостру потребу в такому зв'язку, необхідно було відправити пораних, яких налічува-

лось понад сто чоловік, одержати озброєння, боеприпаси...

14 червня з'єднання з боєм прорвало німецьку блокаду і густими лісами, болотами, в обхід німецьких гарнізонів, досягло через тиждень Добружського району Гомельської області.

Перейшовши на околицях Злинки залізницю, ми вислали вперед розвідку. Першим, кого вона зустріла, був невеличкий загін Федора Кравченка. Він і його комісар Коробіцин прийшли до нас. І тут виявилось, що не будь їхньої групи в цих лісах — і наше з'єднання сюди б не потрапило.

Адже прийшли ми сюди тільки тому, що почули зведення Радінформбюро. А зведення, як виявилось, з'явилося тільки тому, що в ці місця викинулася група Кравченка.

Як же все це сталося?

Розвідуправління Червоної Армії направило в район Гомеля групу з п'яти чоловік на чолі з досвідченими розвідниками Федором Йосиповичем Кравченком і Олексієм Павловичем Коробіциним. Група не збиралася партизанити. Завдання їй було поставлено суто розвідувальне. Але коли вони приземлилися в лісі біля Гомеля, парашут з радіоживленням не розкрився. Живлення, яке було при рації, вистачило на шість передач. І ось вони вже не розвідники, а всього лише п'ятірка озброєних солдатів і офіцерів Червоної Армії.

Але якщо втрачена можливість зв'язку з штабом, значить, треба шукати зв'язку з партизанами. І вже, в усякому разі, не байдкувати, а починати боротьбу з ворогом. П'ятірка зустрічає одинаків з оточенців. Ці одинаки приєднуються до них. Група зростає. В ній уже п'ятнадцять чоловік. Вони вже партизанський загін, вони здійснюють наскоки на поліцію, нападають на транспорт окупантів. Нарешті їм пощастило: вони натрапили на слід місцевого загону. Тут же, в Гомельській області, був, виявляється, партизанський загін, який очолював третій секретар обкому партії товариш Куцак.

Відбувається зустріч. Кравченко і його товариші радіють: їх прекрасно прийняли, нагодували, обігріли. Загін великий, у ньому близько чотирьохсот бійців. Вони добре озброєні. Є не тільки гвинтівки й автомати, — є кулемети, міномети, навіть протитанкові рушниці... Але,

що найголовніше, у загоні чималий запас акумуляторів. Можна зв'язатися з Великою землею, з своїм штабом.

— Встигнете,— говорить Куцак.— Спочатку відпочиньте, паспіть спокійно хоч одну ніч... До речі, влаштуємо ми вас у своїй бані... А ви як гадали? Є у нас баня і пральня, маємо навіть бібліотеку... Між іншим, товариші, доведеться вам здати зброю. Вже такий у нас порядок. Гостей ми охороняємо самі... Ні, турбуватися вам зовсім немає про що. Все буде в повній цілості.

Але розвідники не такі наївні. Вони розуміють, що їх хочуть перевірити. Адже справді, може здатися підозрілим, що озброєння в більшості з них іноземного взірця: французькі карабіни, англійські пістолети, японські і польські гвинтівки. Є в групі, як це не дивно, люди, що прекрасно розмовляють німецькою мовою. Двоє товаришів навіть не приховують, що вони австрійці. А документи? В цих документах, наприклад у Кравченка, сказано, що він сидів у в'язниці за розтрату...

Вранці виявляється, що баня оточена надійною охороною. Через годину приходять працівники штабу загону.

— Давайте,— кажуть вони,— викладайте все. Не соромтесь! Бити ми вас не збираємось, сподіваємось, самі все розкажете. Коли завербувалися до німців і ким ви надіслані?

Розмова продовжувалася три дні. Це й дійсно був не допит, а розмова. Групу Кравченка запідозрили в недобрих справах, але було немало ознак і того, що вони чесні радянські розвідники. Адже ж ось вони просять радіоживлення для того, щоб зв'язатися з штабом Червоної Армії.

— А як ми дізнаємось,— запитують штабні працівники загону,— що ви з радянським, а не з німецьким штабом зв'яжетеся? Адже у вас шифр... Ні, так справа не піде... Товаришу Іванов, однесіть акумулятор назад!..

І все з початку.

Нарешті Куцаку прийшла в голову хитра думка:

— Ось що, товариші, а можливо, й пани. Договорилося так: ми вам живлення для передачі дамо. Але така умова: ви повинні передати наші зведення про те, що ми своїм загonom розгромили крупний каральний загін, визволили 103 населених пункти і створили радянський район. Згодні?

— Так, будь ласка!

— Е, ні, ви не поспішайте. Звільнимо ми вас, а хочете, і до свого загону приймемо, тільки після того, коли оце наше повідомлення буде передане по радіо в зведенні Радінформбюро. Згодні?

Умови тяжкі. Звідки знати, чи вважатиме Радінформбюро потрібним передати в ефір це повідомлення?

— Думайте, думайте! Але зважте, між іншим, що коли протягом десяти днів ми свого зведення по радіо не почуємо — значить, ви німецькі шпигуни. А як поведуться з шпигунами ворога, і ви знаєте, і ми здогадуємось. Все. Крапка!

Що було робити? Коробіцин і Кравченко, одержавши радіоживлення, передали штабові не тільки повідомлення Куцака, але і досить важливі розвідкові дані, зібрані ними за весь цей час. Передали, звичайно, і те, що чекає на них, якщо не з'явиться в зведенні Радінформбюро повідомлення Гомельського загону... День, другий, п'ятий, восьмий, десятий... Зведення нема. Значить, розстріл?.. Але ніхто по них не йде.

Як виявилось потім, командування загону вирішило, що розстріляти недовго, але якщо потім виявиться, що помилилися, виправити таку помилку буде вже неможливо. Тому не квапились.

На п'ятнадцятий день повідомлення Гомельського загону було передано по радіо. Ми його теж почули. Тому й вирушили в ці райони. Радінформбюро затримало його тому, що перевіряло правдивість, і, лише перевіривши, пустило в ефір.

Групу Кравченка звільнили з бані, повернули їм все майно і зброю, визнали товаришами, навіть запропонували приєднатися до загону. Але розвідники вважали за краще діяти самостійно. Трапилось навіть так, що кілька партизанів з Гомельського загону перейшли до них.

Ось як ми познайомилися в липні минулого року з Кравченком. Його група приєдналася тоді до нас, почала діяти разом з Балицьким. Вони пустили під укіс за два місяці 20 ешелонів противника: на долю особисто Кравченка припало тринадцять. Уряд нагородив його за це орденом Леніна.

Місяців через три після того Кравченка викликали до Москви. І я гадав, що до кінця війни більше з ним не побачусь. Але ось недавно, коли Балицький був у від'їзді в Москві, він зустрівся там з Кравченком.

Між іншим, Балицький, коли був тоді в Москві, одержав нове призначення. Він повинен був стати командиром окремого партизанського загону. В Українському партизанському штабі подумали: дійсно, заслужений партизанський командир, йому одному з перших було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, нехай відокремиться од Федорова, візьме загін і піде по іншому маршруту. І ось, саме після того, як це рішення відбулось, Балицький зустрівся з Кравченком.

— Що поробляєш?

— Поки що в резерві.

— Підеш до мене начальником штабу?

— Куди це до тебе?

— Я відокремлююсь од з'єднання. Загін вирушить під Львів...

Кравченко, подумавши, дав згоду. Український партизанський штаб звернувся до відповідного управління Червоної Армії. Кравченка передали в партизанські частини. Вилетів він у ролі начальника штабу загону під командуванням Балицького.

* * *

Тепер вернімося до ранку 30 червня, коли Кравченко з'явився в мій намет.

— Старший лейтенант Кравченко прибув у ваше розпорядження! — відрепортував він.— Дозвольте доповісти?

І тут виявилось, що Кравченко, Бондаренко і Гнедаш прибули зовсім не літаком, як я перед тим гадав, а... на підводах. Понад триста кілометрів ці троє товаришів їхали по захопленій ворогом території, змінюючи в селах коней. Дійсно, все сталося, як ми й передбачали: коли вони прибули у Борове, їх хотіли взяти до себе інші з'єднання, особливо запрошували хірурга. Але Гнедаш, на щастя, виявився людиною великої витримки. Є призначення до військової частини 0015 — отже, треба туди добиратися!

— ...П'ять радіостанцій, п'ять динамомашин до них, медикаменти, шістдесят кілограмів консервованої крові для поранених, розкладний хірургічний стіл, п'ятсот кілограмів толу, патрони, пошта, посилки трудящих...— продовжував свій рапорт Кравченко про те, що привезено.

Я не витримав, перебив його.

— Ти збожеволів, Федю! — вигукнув я. — А коли б натрапив на німців?

Він, як завжди, стримано всміхнувся:

— Така зустріч не входила в наші розрахунки, товаришу Федоров.

— Розрахунки розрахунками, але міг же ти нам радиувати. Ми вислали б назустріч охорону, бійців хоча б чоловік з двадцять-тридцять...

— Рації всі запаковані, товаришу генерал.

До намету ввійшов новий наш товариш, хірург Гнедаш. Ми познайомились, оглянули один одного. Переді мною стояв немолодий уже лікар, міцного складу, упевнений в собі.

— Чув закінчення вашої розмови, товаришу Федоров, — сказав Гнедаш. — Я в тилу ворога вперше, і мені, очевидно, пощастило. З таким провідником, як Федір Йосипович, ладен хоч до Берліна йти! Він не тільки німців за кілька кілометрів відчуває, навіть міни бачить крізь землю. Чудеса! Ні, уявіть собі, ми тут, на підступах до вашого табору, через заміновану поляну проїхали...

— Це дуже просто, — перебив Кравченко.

— Оце вірно, — вигукнув Гнедаш. — Для нього все просто...

— Ми дізналися від селян, — продовжував Кравченко, — що недалеко і саме на нашому шляху підірвалася на міні корова. Значить, треба бути насторожі. Підїхали до поляни. Я почав думати: де б сам розставив міни? Ясно, що по проїжджій частині. Значить, треба їхати там, куди спочатку й на думку не спаде гнати коней. Ось і все!

Це пояснення було абсолютно в характері Кравченка. Він ніколи, на відміну від деяких інших товаришів, не вдавав з себе героя, не хвалився своїми ділами. І навіть, коли б міг з повним правом розмалювати свій подвиг, обмежувався короткою розповіддю, за якою виходило, що все хоч і не легко, але просто: «Треба тільки подумати!»

Треба було вирішити — куди тепер призначити Кравченка. Він, як я вже сказав, прибув з призначенням на посаду начальника штабу самостійного загону Балицького. Але Балицький від нас не відокремився. Він залишився командиром батальйону і повинен вирушити на виділену йому ділянку залізниці.

Чому так трапилось?

Ми погодились відпустити Балицького. Але не вважали можливим віддати йому кращий наш загін, так би мовити партизанську гвардію.

— Досі, Гришо, воювали ми разом,— сказав я йому тоді.— Не гадав я, що так вийде, але коли вже є таке рішення — дамо тобі людей, і зброю, і вибухівку. Все, що належить. Скільки тобі потрібно народу?.. Проте давай спершу порадимось, може, й не слід розлучатись.

Радирували в УШПР. Так Балицький залишився з нами.

Завтра він повинен був вийти на свою ділянку.

— Бачився з Балицьким? — спитав я Кравченка.

— Ні, звичайно, Олексію Федоровичу. Як прибув — одразу ж до вас. Як же я піду, поки не представився?

— Ясно, Федю... Так ось. Я можу, звичайно, і тепер призначити тебе начальником штабу до Балицького. Він з своїм батальйоном діятиме не те що самостійно, а все ж окремо, осторонь.— Я пояснив Кравченку, яку ми обрали тактику на майбутнє.

— Але, правду сказати, не раджу я тобі йти до нього. Знаючи твій військовий досвід, твій характер, пораджу тобі: іди на самостійний батальйон. Підберемо ми тобі добрих хлопців чоловік сто, одведемо ділянку на залізниці. Дій!

— Я у вашому розпорядженні, товаришу генерал!

— Так, значить, згодний?

— Наказуйте!

— Добре, порадимось з Дружиніним і Рвановим. Завтра одержите наказ.

Так поспати того ранку і не пощастило. Після Кравченка треба було побесідувати з прибулим хірургом. Він розповів дещо про себе. Працював у Шостці. Евакуювався в останні години перед вступом ворога у місто. Міг би, звичайно, і раніше, але доки не повантажив усе, що тільки можливо, відходити не хотів.

— Капітан залишає корабель останнім, так я вважаю! — говорив Гнедаш.— А я був головним лікарем... Евакуювався далеко, в одне з сибірських міст. І працював, і жив непогано. Працював у госпіталі...

— До нас по мобілізації?

— Ні. Про мобілізацію я давно мріяв. Кілька разів сам порушував питання, вимагав. Відповідь одна: «Ви потрібні тут». Був якось у нашому краю заступник наркома охорони здоров'я. Я до нього: «Хочу до партиза-

нів. Щоб воювати на своїй землі. Щоб допомагати своєму народові. Там, знаю, хірурги потрібні до зарізу». Може, помилився? — Гнедаш швидко, допитливо глянув на мене... — Може, я вам не дуже й потрібний?

— Ми ждемо вас давно...

— Значить, мрія збулась!.. Пробачте, товаришу генерал, може, я потім докажу про себе. Дозвольте ознайомитися з вашим госпіталем.

Це мені сподобалось. Пішли. Познайомив хірурга з нашим начальником медично-санітарної служби Григор'євим. Гнедаш тільки потис руку й одразу ж попросив, щоб Григор'єв повів його до найтяжче поранених...

— Ви, певно, не маєте часу, товаришу генерал. Я потім вам доповім про своє враження і дам список, якщо дозволите. Тобто подам список всього необхідного.

Вийшло так, що він мене відпускає: «Ідіть, мовляв, займайтеся своїми справами, тут ви поки що не потрібні». І це мені сподобалось. Справ було дійсно по горло. Мало бути засідання обкому. Потрібно, раніше ніж розсилати загони на місця, про дещо поговорити. У мій бік ішов Дружинін.

— Володимире Миколайовичу! — гукнув я його. — Думаєш, що ти спиш.

— А я думаю, ти спиш... Треба народ зібрати.

В цей момент я помітив, що, стоячи за кущем, робить мені знаки Хома Довжик. Він ворухив пальцями біля рота, немовби глухонімий, м'явся, — всім виглядом своїм показував: треба повідомити щось по секрету. Знаючи, що ця людина даремно турбувати не стане, я сказав:

— Починайте поки що без мене. Я ненадовго... Ну, Хома, розповідай.

* * *

Він був нашим провідником на всьому шляху від Бялої до Лобної. Благообразний, тихий старичок. Тихий не в тому розумінні, що млявий, рухи в нього були енергійними, ходив він дуже швидко, безшумно. Проте швидкість рухів не заважала враженню благообразності. Біла борідка, майже зовсім вицвіла домоткана сорочка, плетений з льону світлий поясок, світлі, чисті личаки: дві запасні пари висять на пояску. Обличчя рум'яне, очиці маленькі, але не затаєні, а веселі. Здавалося, він

все знає, все розуміє. І коли слухає тебе, по-пташиному нахиливши голову, чекаєш — зараз підморгне і скаже: «Я, мій голубе, все це давно пройшов!» Років йому було, зрештою, не так уже й багато. П'ятдесят з чимось. Старили його тільки сивина та ще, мабуть, манера одягатись. Трапилось якось — завагався Хома, чи правильно він веде загін. За дві хвилини відерся на височезну сосну. Було вітряно, верхів'я сосни розгойдувалось, а Хома однією рукою тримався, другу приклав до лоба, вдивляючись у далечінь. Зліз він іще спритніше, немовби з'їхав по стовбуру, обтрусився і пішов далі своєю м'якою ходою.

— Ну, що чобіт,— говорив він,— важко на ногу, тре. А скільки на чоботи потрібно грошей? Я, коли був молодим, сам мріяв — взуюся в чоботи, одягну міський костюмчик. А як почав розум у мене з'являтися, збагнув — немає нічого в тих чоботях доброго. Личаки та валяночки — ото взуттячко! Я б і солдатів усіх в личаки взув: легко й дешево! — Потім додав голосним шепотом, прикриваючи долонею рота: — Правду сказати — не було в мене ніколи грошей на чоботи...

— Де твоя сім'я, Хомо? — запитували партизани.

Він відповідав спокійно, з посмішкою:

— Мати вмерла, батька в революцію гайдамаки вбили. Потім польські пани прийшли. Я робив, робив, а грошей все нема, хатини своєї нема, подушки нема. Наволочку пошив, а пір'я за двадцять п'ять років на подушку не зібрав. Яка дівка на солому спати зі мною піде? Немає в мене сім'ї, бурлакою живу. Так воно легше. Люблю легке життя!

— А хотілося тобі, Хомо, одружитися? Діточок своїх мати?

— Ну, аякже! Кому цього діла не хочеться! Тільки заробити на подушку та на хатину не зміг... Ось коли тут у 1920 році Будьонний проходив, його комісари говорили народові: «Ждіть, скоро у вас буде Радянська влада — то щастя для бідняка та наймита». Ось і думав я: прийде Радянська влада — одружусь!

— А ти чув, Хомо, що Червона Армія наступає, жене німця щодуху, скоро буде тут. Тепер-то вже вона Радянську владу встановить на віки вічні.

— Це дуже добре. Ось тоді мені хатину дадуть. Ось тоді й одружусь!

— Ти ж старий уже, Хомо.

— Ні, я не старий. Я хоч білий, а міцний. Я себе зберіг!

Ось цей самий Хома Довжик і кликав мене зараз на розмову. Вираз обличчя в нього був зніяковілий і стривожений. Він не тому ніяковів, що мав говорити з начальством. У поході ми кілька разів бесідували — він уже звик до мене.

— Тут така справа, така справа, пане генерал...

— Скільки вам говорити — я не пан!

— Хай буде так, товаришу генерал... Мені потрібно... — Він обережно озирнувся: чи не підслухує хто, потім махнув рукою, але й після цього не одразу почав. — Це в моєму житті уперше. Ніколи я в своєму житті на людей не доносив ні панам, ні старості, ні поліцаям... А тепер думав, думав: «Це ж, — кажу собі, — Хомо, твоє начальство, твоя влада, і, виходить, ти не шептун, не донощик, а захисник народу!» Так я себе умовляю, а душа не дозволяє...

Я зметикував, що справа, може, і дійсно дуже серйозна. Хома — людина тутешня. До нас міг пробратися хто-небудь із тих зрадників, які йому відомі. А тепер, з делікатності і неправильно розуміючи благородство, він не повідомить про цього ворожого агента.

— Виходить, Хомо, що коли шпигун підповзатиме з бомбою або ножем — ти теж будеш миндальничати й зітхати, так, чи що? Будеш ждати, поки і плани наші розкриють вороги, і нас усіх знищать? Знаєш людину, знаєш, що вона ворог, — твій прямий обов'язок викрити ворога партизанів, ворога Радянської влади! Адже це і твій ворог. Чи ти, може, думаєш інакше?

Хома слухав мене уважно, набирався рішучості. Потім тяжко зітхнув. Помітно було, що все іще мучать його сумніви. Я вирішив ставити йому запитання:

— Місцева людина?

— Їх двоє, пане... товаришу генерал.

— Двоє? — Я намагався догадатись — хто це може бути, кого міг знати Хома. На цій ділянці шляху новачків ми не приймали. Значить, просто лазутчики. Сидять де-небудь у кущах, чекають зручного випадку. А Хома марнує час.

— Може, і вони тебе помітили, Хомо? Адже втечуть. Дивися, на твою совість ляже ця справа. Ти, правда, формально не партизан, присяги не приймав. Але май

на увазі — якщо ти з нами, наші порядки поширюються і на тебе.

Тут Хома зітхнув і щось прошепотів.

— Ти що там бурмочеш?

— То я думаю. Ось так, як ви кажете, і будьоннівські комісари в 1920 році говорили. І вони теж закликали.

У мене ввірвався терпець.

— Ось що, Хомо, даремно витрачати часу я не маю наміру; або ти кажи, або я викличу інших товаришів — з ними побесідуєш, а я піду у своїх справах.

— А, хай буде так, слухайте!.. То зовсім не місцеві люди. То ваші старі партизани. І такі вони з вигляду гарні, та веселі, та добрі — ніколи б не сказав, що вони другого класу!

— Як, як?

— Кажу, іншого вони класу — куркулі чи пани, біс їхню маму знає... Коли в 1920 році тут ходив Будьонний — його комісари до нас, наймитів, приходили і так агітували: дивіться пильно, до нашої робітничо-селянської армії чіпляються, примазуються різні ворожі агенти, куркулі та поміщицькі синки...

— Прізвища ти оцих двох знаєш?

— Ні. Їхні прізвища мені невідомі, бо вони не казали. Перший Гриша — молодий, високий такий, з ластовинням на обличчі. Другий — Василь Петрович — товстий. Земляки вони. Обоє чернігівські...

— Де вони, в якому батальйоні, звідки ти їх знаєш?

— Та як же мені їх не знати, коли вони в одному зі мною наметі. Обоє з батальйону Лисенка. Отой високий — Гриша-мінометник, а товстий в госпчастині працює.

Я почав догадуватись, про кого говорить Хома. Але, якщо дійсно це ті хлопці, про яких я думав, — важко, майже неможливо було повірити... Старі наші партизани, обоє нагороджені: Гриша — той був тяжко поранений, лікувався в Москві, потім повернувся до нас... Але чого на світі не буває...

— Ну, так що, не тягни, Хомо, розповідай... Май на увазі — цих людей я знаю. Гриша — колгоспний бригадир, а Василь Петрович, якщо тільки його ти маєш на увазі, — чи коваль, чи механік з сусіднього колгоспу.

— Вони, — багатозначним напівшепотом підтвердив Хома і знову тривожно озирнувся. — Це тільки машкара. Кажуть — селянської праці люди і такі прості: «Хома,

друзе Хома, добрий чоловіче, сідай, Хома, з нами вечеряти». А вчора вночі...

Те, що розповів Хома, хоч і здалося мені спочатку смішним, насправді ж давало привід для деяких роздумів. Говорив він довго, підшукував вирази, збивався. Деякі слова йому важко було вимовляти. Не стану наводити його розповіді цілком. Суть же полягала ось у чому.

Минулої ночі, після великого переходу, вперше розставили ми намети й лягли спати по-людському. В дорозі спали на підводах, під кущами — хто як влаштується. А тут, у Лобній, розташувалися надовго, всім дозволили відпочити. Василь Петрович, про якого розповідав Хома, людина статечна, натягнув намет з парашута, роздобув сіна, покликав свого друга Гришу, а тому, що в наметі лишалося ще місце, — запросив і Хома.

Повечеряли, лягли, поговорили про те, про се. Хома заснув. Але десь через годину прокинувся. Чує — хлопці все розмовляють. Хотів встряти в розмову, але, почувши кілька слів, вирішив краще помовчати. Нехай висловляться; гадають, певно, що він, Хома, міцно спить, тому й розкриваються одверто.

— Лежу я, слухаю — і просто злість розбирає: «Ой, бісове кодрло, куркулі прокляті, пробралися до радянських партизанів...»

Пізніше я викликав двох названих Хомою товаришів. Вони вже й забули про свою нічну розмову — так мало значення їй надавали. Але слово за словом пригадали. І Хома підтвердив:

— Так воно й було.

Пригадували вони тоді довоєнне своє життя. В той момент, коли Хома прокинувся, Василь Петрович говорив:

— Полетіло наше життя і чи повернеться коли таке? А добре жили, дуже добре! Пригадай-но, Гришо...

— Ви, Василю Петровичу, солідніше жили, але й нам, звичайно, гріх скажитися...

— З урожаю сорок першого року і ви б до нас підтягнулись. Ой, і хліба ж стояли у нас на Чернігівщині! Пам'ятаю на початку липня, це вже війна до нас підкочувалась, сів мій Мишко... Пам'ятаєш Мишка?

— Як не пам'ятати? Одчайдушний хлопець.

— Ну, так ось. Сів мій Мишко на мотоцикл, дав газ і все одно наче потонув. Дорога від нашого села поміж

хлібами послалася. Мишко пригнувся до руля, і зовсім його не видно. Тільки машина — тук-тук-тук...

— А хіба не здав він мотоцикл?

— Як не здав! Але зате вже останній тиждень передздачею, здається, і спати лягав разом з машиною. І щодня до Чернігова було мотається. Легко сказати, 105 кілометрів туди й назад стільки ж... Мав він два костюми добрих. Один світлий — коверкотовий, другий — темно-синій, шевйотовий. Обидва завозив до неможливості. Мати його пиляє. А він своє: «Що мені ті костюми, все одно в армію йти». Але ж дурість, молода дурість, більше нічого. Як він на тому мотоциклі голови собі не звернув? Йому, бувало, і мати, і я говоримо: «Продай ти оцю свою цікавку, ми грошей додамо, купимо піаніно». У хлопця здібності до музики мало не з пелюшок. Він іще й не ходив, а як ми, бувало, заведемо патефон — оченята вирячить, слухає. Як тільки почне кричати — мати одразу ж патефон заводить. Радіо тоді ще в нас не було, взагалі в тридцятих роках жили ще біднуватو... А коли Галина росла — мати її вже заспокоювала, включаючи радіо. Адже так само музикальна дівчинка.

Ось ми з матір'ю й говоримо: «Мишко, оцей мотоцикл у тебе увесь вільний час забирає. І тріск, і сморід, і бруд. Щомісяця штани хоч викидай. Не можна відіпрати. Сусіди так само дуже невдоволені: бензин — чи довго до гріха. А якщо піаніно купимо, і ти вечорами гратимеш, і Галинка буде вчитися...» Не погодився. Піаніно б не одібрали, а мотоцикл на другий місяць війни потрапив у мобілізацію, раніше за хазяїна.

— Адже дороге піаніно, — обізвався Гриша. — Я б не подужав.

— Та за мотоцикл же йому три з половиною тисячі давали, а піаніно нашої чернігівської фабрики п'ять двісті. Чи багато додавати?..

— Ні, — сказав Гриша, — у селянській хаті піаніно річ непідходяща.

— А твій же фотоапарат не здається тобі непідходящим. Мовчиш? Отож. Або Нінку свою згадай. Як вона, твоя Нінка, всі гроші на крепдешини, панчішки, черевички різні переводить. Теж взяла моду...

— Так молода ж, поки дітей нема. Хочеться їй, Василію Петровичу. Адже ми коли одружились? У 1939-му.

Їй тоді всього сімнадцять літ було. У дев'ятому класі вчилася.

— Закінчила вона у тебе? Скажи по правді — мабуть, зірвав дівку з навчання?

— Та ні, вона б закінчила, я їй не заважав. Навпаки, хотів, щоб в інститут пішла. Моїх би заробітків вистачило. Але не даються їй іноземні мови. Нічого не виходить. У них німецьку викладали. Я вже, коли війна почалася, кажу їй: «Ніночко, ось ти все плювалася — нащо, мовляв, мені оця німецька мова здалася? — а тепер бачиш, як би згодилася!» Сміється. І все ото вона в мене сміється і перед дзеркалом крутиться, плаття приміряє... «Ти,— каже,— в мене некрасивий, зате я гарна!» Плаття, та ось іще книги. На це всі гроші витрачали. Меблів у хаті ніяких. Дарма, що нова хата, під залізним дахом,— а в ній порожньо: ліжко, шість стільців, стіл та трюмо — ось і всі меблі. А то все полиці з книжками. Ніна в останній час бібліотекаркою працювала, так я скажу: у нас вдома бібліотека не менша була...

Ось оця найзвичайнісінька розмова двох радянських колгоспників, скажемо просто, заможних колгоспників, і привела до мене Хому. Він виділив з розмови такі слова, як «мотоцикл», «патефон», «піаніно», «крепдешин», «костюми», «фотоапарат», «радіо», але що особливо розпалило його злість: «німецька мова», «залізний дах» і, як це не дивно,— «книги».

Увечері вже зібралися всі разом і довго втовкмачували Хомі, що книжки є у нас в кожній, навіть найбіднішій селянській хаті. Що без книг, газет, радіо не обходиться у нас ніхто. Спохмурнів. Мовчить.

— Як же це воно виходить? — промовив нарешті, дивлячись на мене спідлоба.— У нашого куркуля Кузьми Ольховика ні цієї музики нема, ні книжок, а тільки що двадцяттеро волів та п'ятеро коней, ну, й землі дванадцять десятин орендує, наймитів шість чоловік держить. А живе? Чорно, погано живе. Дочка сама волам хвосту крутить... Ось, кажете ви, не називай вас «паном», а називай «товаришу генерал». А як послухаю я вас та подивлюся — виходить, усі ви пани, всі до одного, хто з-за старого кордону прийшов!

Сказав це хмуро, потім раптом лукаво посміхнувся, тупнув ногою і крикнув:

— Одружусь! Їй-богу, одружусь! Як тільки Радянська влада укріпиться, шукайте мені, панове, молоду

наречену. І щоб з піаніною, і щоб у неї оцей креп був, як там його — креп, креп... Щоб кріпко було!

Тут перебив його Василь Петрович:

— А я ж воював у громадянську, ходив з Будьоним. Ану, старики, пригадайте: коли б почули ми таку нічну розмову, яку вчора чув Хома... Зараз би в особливий відділ! Вірно?

І старики погодились: «Вірно!»

Вперше на своїй території зібрався Волинський обком партії. Зібрався у штабному наметі, в лісі, далекому від центру області, далекому навіть від залізниці. Члени підпільного обкому і його актив були в той же час командирами, комісарами, політруками партизанського з'єднання — батальйонів, рот. Прийшли вони в ці місяці воювати. Військове завдання було визначене ясно. Головне — для чого прийшли ми сюди за сотні кілометрів від своєї рідної Чернігівської області — блокувати Ковельський залізничний вузол. Нову тактику обком визнав правильною, схвалив. Тепер треба діяти. Загони батальйони найближчими днями розійдуться по своїх місцях. Скоро почнуться на залізницях вибухи.

Ну, а що ж обком? Дійсно він стане обласним комітетом партії чи носитиме це гучне найменування, а виконуватиме лише функції партійного комітету військової частини 0015?

Ось, наприклад, Єгоров, мій новий заступник по оперативних підривних діях. Молода людина, капітан. Але хоч і не мав він ще й тридцяти років, спеціаліст з нього був прекрасний. Так ось, він, судячи з деяких його виступів і розмов, вважав, що всі ми прибули сюди виключно з однією метою — закрити рух на залізницях. Інакше кажучи: підривники ставлять міни, рвуть залізничну колію, скидають під укіс ешелони, а решта людей — це підсобні сили. Вони, оця решта, повинні охороняти підривників, забезпечувати їх вибухівкою, мінами, зброєю, продовольством, одягом; готувати їм резерви, розважати в час відпочинку, а старші товариші — виховувати. Звичайно, якщо зав'яжеться великий бій, підривники, поряд з іншими партизанами, теж зможуть взяти в ньому участь. Але тому, що вони спеціалісти і підготовка кожного з них — справа складна, їх у бою треба оберігати. Я навіть спитав одного разу Єгорова, чи не вважає він, що ми — підприємство по «виробництву» вибухів на залізницях! І чи не здається йому, що на

цьому «підприємстві» занадто багато підсобників, людей, які тільки здорожчують виробництво, тому що не завжди сприяють виробничому процесові?

— Ви гіперболізуєте, товаришу Федоров, — відповів на це Єгоров.

Так, я, звичайно, перебільшував. Але перебільшення часто допомагає побачити помилку, усвідомити її, справитися з нею.

Військове завдання наше було важливе, дуже важливе, і на даному етапі воно, безсумнівно, було найголовнішим завданням з усіх завдань, що стояли перед нами. Але ми б не вирішили його, якби розглядали вузько, по-діляцькому. Ми, наше з'єднання, — частина загального партизанського руху, який охопив народні маси в тилу ворога. Від того, що ми вийшли з території, на якій виникло, організувалося наше з'єднання, і навіть від того, що офіційно воно іменується тепер військовою частиною, партизанським воно бути не перестало. А партизани, які втрачають зв'язок з народом, не спираються на його співчуття і допомогу, не черпають з народу резервів, такі партизани навряд чи зможуть щось зробити.

Пам'ятаю, як виступав на цьому засіданні обкому Дружинін. Він до війни працював у Тернопільській області — єдиний з членів обкому знав західні райони України, визволені від польської окупації в 1939 році.

Ось що сказав він тоді:

— Бідний, багатостраждальний народ живе в цих місцях, товариші. Тут і до революції селянство в своїй масі було далеко біднішим, ніж в центральній частині України. А польська шляхта за двадцять з чимось років окупації довела селян українських областей до жахливого становища, до убогства. Пілсудчики розглядали українські області як свою колонію. Уявляєте, що таке колонія такої відсталой в економічному відношенні країни, як Польща! Неписьменного населення тут дев'яносто процентів. Орють сохою, плуг є тільки у багатого — куркуля. Тракторів до приходу Радянської влади ніхто й не бачив. Навіть у поміщицьких господарствах тракторів не було. Розказати б селянинові-середнякові до 1939 року про комбайн — не повірив би, сказав би, що то казка.

За півтора з чимось року Радянська влада встигла націоналізувати землю, розподілити серед бідняків

землі поміщиків і крупних куркулів, почати організацію колгоспів, збудувати десятки МТС, відкрити сотні шкіл... Почалась війна, прийшли гітлерівці. Ви самі бачили, як вони хазяйнують: забирають все до останнього. За найменшу непокору розстрілюють, спалюють цілі села. Окупаційні власті повернули поміщикам маєтки-фільварки, куркулям — землі, які належали їм до приходу Радянської влади. Але і їх обклали величезними податками. А ці звідки беруть? Знову ж тягнуть з наймитів, бідняків, середняків.

Народ у жахливому, нечувано тяжкому становищі. На що він надіється? Звідки чекає визволення? Хто його захисники, виразники дум, сподівань? Червона Армія і ми, радянські партизани.

Дехто з товаришів забув, що навколо нас — радянський народ. Різниця між нами, що двадцять п'ять років живемо і працюємо під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду, що користуємося правами; дарованими нам Радянською Конституцією, і цими недавніми громадянами нашої країни дійсно велика. Політична свідомість найвідсталішого колгоспника Чернігівської, Полтавської, Запорізької областей незмірно вища від політичної свідомості навіть письменного селянина з тутешнього села. Ми багатші, ми жили набагато культурніше, ми і харчувались, і одягались краще. Тут ми немовби зустрічаємося з нашим дореволюційним минулим. Капіталісти, поміщики, куркулі, жандарми, охранка — тут усе це було до 1939 року, і гітлерівці все це відновили, додавши ще своїх гауляйтерів, гебітскомісарів, гестапо, карателів і українських націоналістів.

Бачу, деякі товариші дивляться на мене здивовано: «Чому це, мовляв, Дружинін приплутав до гітлерівських окупаційних установ і українських націоналістів?» Тут помилки немає, товариші! Бандерівці, мельниківці, бульбівці, всі оунівські загони і загончики, які немовби стоять за незалежну, вільну Україну, є породженням гітлерівських і деяких інших імперіалістичних розвідок. Де були в часи панської сваволі керівники українських націоналістів? Де були оці залишки розгромлених Червоною Армією гайдамаків, петлюрівців та інших представників української буржуазії під час польської окупації? Пробували вони тоді підіймати український народ окупованих областей проти польських капіталістів і поміщиків? І не думали! Вони сиділи у паризьких та

берлінських шиночках і ждали, коли ж то їх знову покличуть, хто з іноземних розвідок їх найме. І тепер діждалися!

Польська шляхта, поміщики, польська буржуазія були колонізаторами в цих місцях. Трудове українське селянство ненавиділо їх. Ось чому підсланим гітлерівською розвідкою петлюрівцям та іншій жовтоблакитній наволочі вдалося викликати зараз братовбивчі сутички, нацькувати частину українців проти поляків, а поляків, за допомогою націоналістичних організацій, на українців. Почалися взаємні погрози, різанина, як це було в далекі царські часи. В ті роки царські власті нацьковували народи один на одного, щоб ослабити їх, відвернути від спільної боротьби проти самодержавства і буржуазії. Тепер тією ж тактикою користуються гітлерівці.

Центральний Комітет дав нам вказівку розкласти націоналістичні формування. Що це значить? Які завдання постають перед обкомом, перед усіма комуністами з'єднання в зв'язку з цими вказівками Центрального Комітету? Ми в своїх листівках, у лекціях, організованих для селян, у газеті, яку вже почали регулярно випускати, повинні показати класовий характер націоналістичних формувань. Ми повинні різко відрізнити керівників цих формувань, що складаються виключно з представників ворожих нам класів — залишків української буржуазії, петлюрівців-реемігрантів, поміщиків, куркулів, — і рядових, серед яких немало обдурених націоналістичною демагогією бідняків та середняків.

Останнім часом націоналістичні формування поповнились зрадниками всіх мастей, що втекли із визволених Червоною Армією районів: бургомістрами, старостами, поліцаями і знову ж таки представниками куркульства. Всі вони увійшли до числа керівних «кадрів» німецько-українських частин. Наші розвідники повідомляють, що в цих групуваннях зовсім не цураються представників інших національностей. І російське куркульство, всяка контрреволюційна наволоч, і зрадники з числа кримських татар — аби тільки були вони ворогами Радянської влади — знаходять собі притулок і ласку в бандерівців та бульбівців. Показувати народним масам справжнє класове обличчя керівників націоналістичних банд, їхню ворожість народним інтересам, їхню службу в органах гітлерівської розвідки, виховувати в народі презирство й зненависть до цих зрадників і шпигунів — ось чим

повинні займатись день у день підпільний обком і всі комуністи, всі комсомольці нашого з'єднання. Знайти шлях до рядових з націоналістичних формувань і в першу чергу перед ними розкрити зрадницьку, демагогічну роль їхніх керівників — ось що ми повинні зробити за допомогою місцевих комсомольців і радянських активістів області.

Прийшовши сюди, обком партії прийняв на себе відповідальність за область; лише наших сил не досить, щоб вигнати звідси окупантів, організувати тут Радянську владу. Але ми відповідаємо перед партією, перед усім радянським народом за організацію прогресивних сил області. Створити всюди, де будуть наші люди, підпільні райкоми партії і комсомолу, а також низові сільські та міські організації — обов'язок комуністів з'єднання. Викликати до життя групи опору, що складаються з радянських патріотів, в кожному селі поблизу від району наших дій мати свій актив, мати явочні квартири, зв'язкових — ось що значить підпільна робота. І провадитимуть її всі комуністи й комсомольці незалежно від партизанської спеціальності: розвідники й санітари, кулеметники й бронобійники. І хай не думають підричники, що обком звільнить їх від роботи з народом, від агітації, пропаганди і організації підпілля.

Обком не може покласти роботу з народними масами області тільки на загін пропаганди й агітації. Всі батальйони, які виходять згідно з наказом на свої ділянки для того, щоб закрити рух поїздів, виходять і для організації масово-політичної роботи серед населення. Ми вимагатимемо від командирів і комісарів, від секретарів батальйонних партійних та комсомольських організацій систематичних звітів про те, що зроблено ними в навколишніх селах.

Товариш Маслоков вніс дуже цінну пропозицію — радіофікувати найближчі до нас населені пункти. Як це можна здійснити? Він обіцяв силами нашого відділу зв'язку сконструювати кілька найпростіших приймачів. Наш радіоцентр в певні години і не рідше двох разів на добу передаватиме зведення Радінформбюро. Наші люди в селах будуть їх слухати, записувати і розповсюджувати серед народу. До центральних зведень не завадило б додати і обласні зведення, в яких розповідалося б населенню про діла загонів, про бої, про успіхи наших під-

рівників, а також про діяльність місцевих підпільних організацій.

Звичайно, зведення Радінформбюро ми будемо розповсюджувати і через нашу газету, і листівками. Важливо домогтися, щоб робилося це систематично, щоб населення кожного дня і, у всякому разі, не рідше трьох разів на тиждень одержувало правдиву інформацію про становище на фронтах. Народ повинен звикнути до того, що ми регулярно надсилаємо газети й листівки...

Засідання обкому тривало до пізнього вечора. З усіх питань, піднятих у доповіді Дружиніна, були прийняті рішення, обов'язкові для комуністів і комсомольців... Під кінець засідання трапився випадок, який потішив усіх нас і послужив цікавою ілюстрацією до деяких місць доповіді.

Черговий по з'єднанню кілька разів підходив з наміром про щось мене повідомити. Але, побачивши, що я зайнятий, одходив. Коли ж почало темніти — він зважився, шепнув на вухо:

— Товаришу генерал, тут один наймит з фільварку. Прийшов з дорученням. Говорить, що боїться повертатися вночі. Каже, що дуже важливо, і хоче тільки з самим командиром розмовляти.

— Мало що він хоче. Ви його перевірили?

— З цього боку порядок. Він неозброєний і вигляд у нього нешкідливий. Загалом викликає довір'я.

— А ви в нього не викликаєте довір'я?

Черговий посміхнувся, знизав плечима.

— Особа, товаришу генерал. Хочете глянути?

— Давай його сюди.

Підійшов немолодий уже чоловік в досить дивному вбранні. Міський, сильно пошарпаний і де-не-де полатаний костюм, личаки, намащені для чогось ваксою. Кроків за двадцять він уже зняв картуза. Наближався боязкими, шаркаючими, дрібними кроками, немов боявся, що його зараз приб'ють.

Я простягнув йому руку. Він швидко зігнувся і чмокнув її. Це було так несподівано і так неприємно, що я мимоволі увесь здригнувся.

Збагнувши, що допустив необачність, він почервонів.

— Візьміть себе в руки. Чому ви тремтите? Не розумію, як це ви відважилися йти до нас сюди.

— Пан генерал сердяться?

— Та не серджусь я, кажіть, що ви хочете. Звідки ви?

— Я зараз з фільварку пана Світницького. П'ятнадцять кілометрів звідси.

— А ви ким у нього?

— Я пролетарій, пане генерал, пригноблений...

— Із-за рогу мішком прибитий,— зауважив Карпуша під регіт товаришів.

— ...якому немає чого втрачати, крім своїх ланцюгів,— з цілковитою серйозністю продовжував посланець пана Світницького.

— Ну, чого ви регочете?.. Навіщо ви привели цього типа? — спитав я не без роздратування у вартового.

— Пан Світницький і ми всі його робітники і службовці звертаємося до вас з проханням... Але я можу сказати тільки панові генералу.

— Ну, ні, не вийде. Або кажіть уголос, або... До речі, товаришу Солоїд,— звернувся я до начальника нашої розвідки,— слід розібратись... Ви, мабуть, підіть поговорить з громадянином посланцем, потім доповісте.

— Ой, ну чому ж? Дозвольте мені, пане генерал, я скажу. Річ у тому, що ми у фільварку доведені голодом до повного відчаю. І пан Світницький, хазяїн маєтку, теж. У нас є і свині — тридцять чотири голови, і корови — дев'ятнадцять голів, і кури — вісімдесят три штуки, і...

— Так чому ж голодує пан Світницький?

— Він такий непристосований, він не вміє красти.

— Так чий же то маєток?

— Пана Світницького... Але ви розумієте — представники гебітскомісаріату інвентаризували все до останнього курчати, все записано, заприбутковано. Ми не маємо права, і пан Світницький так само, взяти що-небудь. На кожній свині, на конях, коровах тавро, на кожній курці й качці металевий номерок... Якщо тільки чогось не долічаться, відразу ж до катівні.

— І пана до катівні?

— Так. І пана Світницького теж... Мене послали. Я від абсолютного відчаю і від голоду став хоробрим... Ми дізналися, що прийшли партизанські війська... Пан послав мене, може, ви погодитесь зробити на наш маєток невеличкий наскок? Свині у нас добре відгодовані, й корови так само, є і бички, телята... О, зовсім невеличкий наскок з пострілами в повітря... Ми все вам віддамо, а ви залиште нам трохи для наших дітей. І панові Світницькому теж.

Було вирішено залишити його ночувати, а завтра надіслати з ним до фільварку групу партизанів. Я підморгнув вартовому, і він, звичайно, зрозумів, що треба нашому гостеві розв'язати язика. Не виключено, що це підсланий провокатор. Почувши про нашу згоду, панський посланець почав дякувати пишними виразами, згадуючи «матку боску», «Єзуса», називаючи мене «най-світлішим паном».

— Проше пана, проше пана,— раз по раз повторював він, задкуючи від мене і безперервно кланяючись. Вже одійшовши кроків на п'ятнадцять, він із страдницьким виразом на обличчі, сказав: — Найсвітліший пан накаже дати мені шматочок хліба чи хоч одну картоплину?

Його, звичайно, нагодували. Як я довідався потім з розповідей товаришів, випивши перед їжею склянку самогону, він одразу ж сп'янів і став дуже балакучим. Виявилось, що він росіянин, звать його Афанасієм Петровичем, років йому п'ятдесят п'ять, служить у панів Світницьких уже тридцятий рік лакеєм. Сам він з-під Житомира, де був у Світницького до революції маєток, який дістався йому з приданим дружини.

Потім Афанасій Петрович розплакався, твердив, що і він пролетарій, але що за лакеїв жодна партія не заступається.

— Скоро скрізь будуть Ради. Панів і всіх володарів переб'ють, а куди, матка боска, подінемося ми, лакеї? Нас і в Польщі, і у Франції, і особливо в Англії дуже багато, мільйони. В Англії, клянусь Єзусом, лакеїв більше, ніж селян. І ми нічого більше не вміємо робити — тільки підносити, відносити, стояти з салфеткою і мовчати, коли нас лають і навіть коли б'ють...

Не викликавши співчуття у партизанів, він замовк, а незабаром і заснув.

На ранок група автоматників на чолі з заступником нашої військової розвідки Іллею Самарченком пішла з Афанасієм Петровичем до фільварку пана Світницького. Сам пан і члени його родини передбачливо на час партизанського наскоку зникли. А «челядь» зустріла партизанів з радістю. Вигнали з хліва кілька штук свиней, привели шість корів, трьох коней.

— Ви ж казали,— звернувся Самарченко до Афанасія Петровича,— що у вас худоби далеко більше...

Він тільки знизав плечима. І все просив:

— Стріляйте, стріляйте, проше пана, стріляйте в повітря!

А коли партизани зібралися йти, дуже здивувався, що вони нічого не підпалили.

— Підпалить хоча б хлів, а то німці не повірять, що у нас були партизани...

Самарченко підпалювати відмовився. Коли ж група відійшла уже до лісу метрів за п'ятдесят, вітер приніс запах диму; наймити і лакеї пана Світницького самі підпалили хлів.

* * *

Вдень було жарко, тихо, спокійно. Майже всі багато працювали, будували землянки, косили на лісових лужках траву і робили все це не кваплячись, з свідомістю того, що така робота — свято, втіха. Навіть ті партизани, які повинні були скоро вирушати звідси, пиляли дерева, обрубували сучки, тягали колоди для майбутнього приміщення штабу і для госпіталю. Їм був дозволений відпочинок, і ось вони відпочивали із задоволенням. Для партизана і солдата будівельна праця — велика радість і дійсно відпочинок, ілюзія миру. А цього дня все здавалося мирним: щебетання пташок, невеликий і дуже приємний вітерець, що шумів листям, тихі пісні жінок, які працювали на кухні. Пам'ятаю, зустрілася мені боса жінка у шовковому квітчастому платті із двома відрами води на коремислі. Я навіть спинився від несподіванки — звідки така? Виявилось, що це Маруся Товстенко.

— А де ж це ти таке плаття взяла? — спитав я.

— Хіба погано? — засміявшись, відповіла вона теж запитанням.

— Та ні, зовсім непогано. Незвично... Легко, напевне, приємно, правда?

— Дуже приємно, товаришу Федоров... Я оце плаття перед самою війною пошила. У Чернігові тільки раз і одягла. З собою взяла і, вірите, убралася в нього оце вперше за два роки... Добре! — вигукнула вона, засяяла посмішкою й пішла далі.

Жодного пострілу не чув я за весь цей день. І людей зустрічав найчастіше з сокирою, з пилкою, з відром води, з гармонією. Можна було подумати, що не партизани прийшли до цього лісу, а переселенці.

І хоч обговорювали ми на засіданні протягом кіль-

кох годин військові питання і питання підпільної боротьби, коли поночі вже пішов я відпочивати, знову повернувся мирний, тихий, зовсім не войовничий настрій.

До мого намету Тихоновський приніс і розклав на землі тільки що висушене сіно. Великий батареїний ліхтар, мабуть, залізничний, лежав у кутку. Світло його відбивалося од шовкових білосніжних схилів парашутного намету. Над входом звисали ялинкові віти. Я ліг, розпустив ремінь, розстебнув комір гімнастерки і навіть стало совісно — так було мені добре і зручно.

Я лежав, думав. Була вже, мабуть, дванадцята. Раптом почув гуркіт моторів, рука потяглася до ліхтаря, щоб його загасити. Але одразу ж згадав, що це наші літаки: нас по радіо попередили, що сьогодні прилетять. «Ой, шкода, — подумав я, — що не збудували іще аеродрому». Схопився і, обсмикуючи на ходу гімнастерку, пішов до багать. Вони були розкладені кілометрів за два від нашого табору. Партизани бігли до них з усіх боків, радісно перегукуючись. Коли я підійшов, над багаттям і осторонь над лісом уже висіли парашути з мішками.

Через годину я знову лежав у своєму наметі, присунув ліхтар і тримав перед собою товстий конверт, на якому адреса була написана рукою старшої моєї дочки Ніни. Довго не розривав конверта, розглядав з усіх боків, дивився на поштові печатки, на слово «військове», яке заміняло марку. На печатці я роздивився слово «Орск» і дату. Лист із далекого приуральського міста потрапив до мене всього за п'ять днів.

Хвилини з десять вертів я конверт, смакував задоволення, не розривав. Потім намацав у сіні тоненьку і тверду, добре висушену стеблинку, проткнув нею конверт і почав обережно його розрізати. Випала поганенька, аматорська фотографія молодшої моєї дочки — п'ятирічної Ірини. Разом з фотографією випав складений окремо папірець. Я розгорнув його, побачив крупні, у чверть сторінки карлючки: «Тато стріляє фашистів». Нижче була приклеєна картинка: на ній цілився у щось, відрізане ножицями, мисливець у чоботях, з другого боку сторінки була приклеєна газетна карикатура: два капіталісти — американський та іспанський — догідливо тягнулись один до одного масними губами. Я подумав, що п'ятирічна моя дочка хоч і випадково приклеїла саме цих товстунів замість інших, але в цілому правильно.

І зараз, в час війни, тягнуться вони один до одного. Треба було б намалювати туди ще третього — Гітлера.

Потім прочитав я листа сімнадцятирічної моєї дочки Ніни. Вона продовжувала працювати на військовому заводі, куди поступила ще до зустрічі зі мною в Москві. Про своє життя розповідала мало. Більше дорікала за те, що обдурив. Іще в Москві, восени минулого року, вона просилася до мене з гарячими сльозами: мріяла стати партизанкою. Я сказав тоді, що після повернення до загону надішлю їй виклик. І вона, виявляється, прийняла мої слова серйозно. Весь оцей час регулярно ходила в заводський тир, вправлялась у стрільбі з бойової гвинтівки.

Середня моя дочка Майя повідомляла, що екзамени склала на четвірки і п'ятірки, перейшла в шостий клас. «Пробач, татусю, пишу коротко, тому що завтра вранці виїжджаю до піонерського табору. Наш табір буде в лісі, і ми вже домовились, що обов'язково будемо грати у партизанів. Усі мої подружки знають, що ти Герой Радянського Союзу. У нас є хлопчик Вася — кремезний і сильний. Я йому приклеїла вуса з клоччя. Він у нас буде удавати з себе Федорова».

Дружина розповідала про подробиці життя. Гроші по атестату вона одержує тепер регулярно, прикріпили її до хорошого розподільника. І взагалі продуктів тепер стали давати більше, не те що в минулому році. Розповідала про дітей: чим хворіли взимку і як поводитися. Писала трохи і про тугу за рідними місцями. Трохи, тому що була певна — скоро в Чернігів. Червона Армія нестримно рухається вперед. Настрій усіх листів спокійний, і відчувалося, що спокій цей не штучний, не те щоб намагалися «не хвилювати татка». Буденні листи. І в буденності, простоті, спокої оцих листів від рідних була, мабуть, найбільша радість для мене.

Чому? Та тому, що почувалися навіть у такій, здавалося б, тяжкій, болісній справі, як евакуація, — налагодженість, порядок, система. Звичайно, тісно живуть евакуйовані, і зодягнені не дуже добре, і буває недоїдають. Але ж ось доводиться нам вживати важке, незручне слово «евакуйовані», тому що старе російське слово «біженці» зовсім не підходить. За ним, старим оцим словом, видно безладний натовп, драні намети, пилюку, бруд, епідемії тифу й холери, убозтво дітей і жінок та допомогу «ради Христа».

Моїй сім'ї спочатку було важко, навіть дуже важко. В перші місяці, коли я блукав, та й потім, коли тільки прийшов до загону і не було у нас іще радіозв'язку з Москвою, моя сім'я не одержувала ніякої грошової допомоги. Знайшлися, між іншим, люди, які почали поширювати про мене чутки: «Залишився з окупантами, зрадив». Їм не вірили, але не було й офіціальних даних про те, що наш Чернігівський загін діє і що я там, разом з товаришами. Важко було моїй сім'ї без батькового заробітку. Але кімнату дали і пайок їм належало одержувати, як і всім. А вже з літа минулого року командири-партизани були прирівняні до офіцерів Червоної Армії. Їхні родини одержували атестати. А родини рядових партизанів — державну допомогу. Та що говорити — і я, і мої товариші по з'єднанню, в яких сім'ї евакуювались, — усі ми знали і серцем відчували: не дасть Радянська влада наших родин скривдити. І нагодує, і обігріє, і забезпечить роботою, і в школі навчатиме, а трапиться захворіти — вилікують, поставлять на ноги.

Довго я читав-перечитував тієї ночі листи рідних. Так і заснув, затиснувши конверт у руці. І приснилася мені, як зараз пам'ятаю, велика миска гарячої гречаної каші, і буцімто я, ще малий, тягнуся ложкою до цієї каші, й інші мої зведені брати й сестри — названі діти лоцмана Костирі — теж тягнуться своїми ложками до миски. А сам названий батько наш Максим Трохимович стоїть у латаній-перелатаній куртці, що пропахла рибою і дніпровським вітром. Стоїть і широко, щасливо всміхається...

* * *

Загони-батальйони розійшлися, щоб почати діяльність згідно з новою тактикою.

Може скластися враження, що їм просто треба було здійснити марш за стільки-то кілометрів. В дійсності ж це було не так. Звичайно, кожний командир мав докладну карту місцевості (УШПР забезпечив нас картами), але кожний військовий знає, що карти нерідко грішать неточностями. А якщо на лівобережжі Дніпра ми майже завжди знаходили в загоні людей, що добре знали місцевість, то тут батальйони обходитись без провідників не могли.

Провідник. Добре, якщо трапляється людина, подібна до Хоми Довжика. Для нього просування партизан-

ських загонів у глибину рідної території — велика радість, свято. А якщо провідник виявиться людиною нещирою, посланцем ворожих нам груп, дуже багато неприємностей він може завдати. Адже за ним, за провідником, ідуть сотні людей, довіряють йому. Не те щоб сліпо довіряли. Спочатку, звичайно, наші розвідники намагаються дізнатися про обраного провідника у населення — що за людина. Але далеко не завжди є можливість ретельної перевірки. Доводиться у великій мірі покладатися на чуття, на те, яке враження людина справляє.

Як правило, провідники до загону не вступали, партизанами не ставали. Доведуть до певного місця — «далі я шляху не знаю» — і повертаються додому. Спробуй дізнатися, чи не заверне до найближчої німецької комендатури.

Мистецтво проникливості — розпізнавання людей по розмові, по зовнішньому вигляду — одна з важливих рис партизанського командира. І наші командири цим мистецтвом оволоділи. Тут, у західній області, всі вони витримали іспит. Жоден ні разу не помилився у виборі провідників...

...Окупанти та їхні помічники-націоналісти хоча й не розгадали ще наших намірів, але, звичайно, уважно стежили за нами. Їх не могло не здивувати, що ми спочатку розташувалися всією масою.

Наша розвідка доповіла, що в Любешові, Володимирі-Волинському і навіть у Ковелі й Луцьку в спішному порядку поповнюються гарнізони і провадяться роботи по укріпленню оборонних ліній. Значить, нам пощастило обдурити окупантів. Їм, очевидно, здавалося, що ми збираємо сили для нападу на міста і районні центри. Але ось наші батальйони почали розходитись. Звичайно, все було зроблено, щоб іти непомітно. Однак окупанти дещо помітили, сполохались, ввели у всіх гарнізонах надзвичайне становище, збільшили кількість військ на залізницях від однієї роти до батальйону на кожні 10 кілометрів шляху. Назустріч же нашим загонам окупанти послали своїх помічників — банди бандерівців і бульбашів, — одірвавши їх на деякий час від основної «діяльності» — погромів у місцях скупчення польського трудового населення.

Командир третього батальйону Петро Андрійович Марков повідомляв мене з дороги, що раз по раз дово-

диться йому розганяти групи бандитів, які влаштовують засади проти партизанів. В одному з своїх донесень він розповідав про такий випадок.

З великого села, через яке треба було пройти загонові, надіслали з хлопчиком ультиматум, підписаний начальником бандерівської сотні, якимсь Гайдаенком.

Він вимагав, щоб «партизани-москалі» забиралися геть, поки не пізно, щоб не сміли наблизитися до села ближче, ніж на п'ятсот метрів, загрожуючи в противному разі пустити в хід артилерію і важкі міномети. Але одночасно з цим папірцем той же хлопчик передав командирові загону інший, підписаний п'ятьма селянами-бідняками.

Бідняки просили партизанів прийти до села і «вигнати оцих бандитів, які нікому не дають життя». В цьому листі бідняки від імені всього корінного населення скаржились «червоним партизанам, представникам рідної Радянської влади» на те, що в селі панують білі бандити. Група чоловік із двадцять, очолювана Гайдаенком, озброєна гвинтівками і гранатами, захопила в селі кілька кращих будинків. Два місяці тому, коли тільки прийшли,— назвалися «українськими партизанами», обіцяли захищати жителів від ворога, не пускати в село ні заготівельників, ні карателів. І окупанти дійсно деякий час не з'являлися до села. Але група почала грабувати народ гірше від окупантів. Причому більшу частину одібраного майна, продовольства, худоби вони одвозили, говорячи, що віддають награване «партизанському штабові». Однак селянам пощастило дізнатися, що бандерівці здають поставки зовсім не своєму штабові, а просто на інтендантські склади німецької армії.

Через деякий час націоналісти мобілізували всіх чоловіків віком від 16 до 50 років, озброїли палицями, граблями, вилами, і Гайдаенко, який називав уже себе командиром сотні, почав проводити з ними щоденне стройове навчання. Він сам і його найближчі помічники провадили розгнудану антипольську агітацію. Бійців «сотні» не годували, не одягали. «Діставайте, де хочете». Видали тільки відштамповані у Німеччині жерстяні тризубці — значки для шапок. А одного разу повели «проти лютого ворога» — до найближчого польського села. «Грабуйте, паліть, ріжте всіх!»

Селяни писали, що Гайдаенко і його банда прийшли із сходу. Напившись п'яним, один з бандитів признався,

що був старостою у великому селі під Харковом. Сам Гайдаєнко — козак із далекого Семиріччя, був засуджений свого часу за вбивство голови колгоспу. Він і української мови як слід не знає...

«...А польських панів та поміщиків у їхніх фільварках не займає оцей Гайдаєнко тому, що тих оберігають гітлерівці. Прийдіть до нас, не бійтесь — ніякої артилерії і мінометів у цього бандита нема, і він сам сидить і тремтить...»

Звичайно, партизани Маркова ввійшли у село. Опір бандитів був мізерним. На п'ятнадцятій хвилині бою вони залишили свої «укріплені точки» і втікали світ за очі. Населення, в тому числі й переважна більшість мобілізованих до банди, зустріли партизанів захоплено.

Але не завжди обходилося так добре. На шляху до кінцевого пункту деяким батальйонам довелося вести бої. Балицький повідомляв, що його батальйон зустрів досить чисельний каральний загін. Ніколенко так само з боями пробивався до місця своєї дислокації.

Перший батальйон, найкрупніший, що налічував у своїх рядах п'ятсот чоловік, зосередився поблизу села Берестяне, Цуманського району, щоб паралізувати залізницю Ковель—Ровно.

Третій батальйон, яким командував Марков, чисельністю в триста сімдесят п'ять бійців, улаштувався в Шацькому районі біля села Бутмер.

П'ятий батальйон Ніколенка, в якому було 246 чоловік, розташувався в Устилузькому районі поблизу села Мосир. Його «підкуванню» ми доручили залізничну дільницю Ковель—Володимир-Волинський.

На лінію Ковель—Брест пішов загін імені Щорса № 2, командиром якого був Тарасенко. Лінія ця була однією з найголовніших, тому штаб з'єднання вирішив на іншу її дільницю направити заново організований, спеціальний міннопідіривний загін під командуванням Федора Кравченка.

Цей загін, названий нами іменем Богуна, одного з визначних воєначальників часів Богдана Хмельницького, готувався до виходу. А втім, організація його проходила не дуже добре.

Річ у тому, що 6 липня, зайшовши до штабу, Дружинін, звертаючись до Рванова й до мене, сказав:

— Комедія та й тільки! — при цьому розсміявся, але з виразу його обличчя я зрозумів, що смішного в тому,

що він зараз скаже, мало.— Був я оце в загоні Богуна... Дмитре Івановичу, виклич ти Кравченка, треба розібратись.

— А в чому ж розбиратись? — намагаючись удавати байдужого, спитав Рванов.

— Що за народ там зібрався?.. Та ти надішли до Кравченка, а доки посильний ходитиме, я розкажу,— і Дружинін знову посміхнувся.

Посильний пішов. Дружинін хитнув головою і, дивлячись то на мене, то на Рванова, зронив:

— Підібрався загінчик — молодець до молодця!

— Був наказ трьом батальйонам — Тарасенка, Маркова і Лисенка — виділити кращих людей,— сказав я.

— Отож-то і є,— продовжував Дружинін.— Приходжу... Стоять на узліссі Федя і його друг Бондаренко, а бійці сидять на поляні півколом. Чоловік шістдесят... Нічого, звичайно, хлопці, якщо на торфорозробки послати. Кравченко запитує: «Хто з вас був у бою?» З усіх шістдесяти — всього один руку підводить.

«В якому бою брав участь?» — «Брав участь,— відповідає,— в операції по взяттю Володимирця, сидів у засаді». — «За скільки кілометрів від місця бою?» — «За півтора кілометра, товаришу командир... Ви не смійтесь, товаришу командир, до нас теж кулі долітали!» Кравченко запитує: «Хто вміє стріляти з гвинтівки?» Знову підводить один руку. «Де стріляв?» У селі, звідки оцей хлопчик родом, виявляється, перед війною Тсоавіахім тир відкрив. Ну, хлопчина з дрібнокаліберки чи то шість, чи то вісім разів вистрілив... Ось вам і загін підрильників... Не годиться, товариші! — вже серйозно сказав Дружинін.— Ми накази підписуємо, а хто перевірятиме? Батальйони розійшлись, сьогодні вранці вийшла на дорогу і підривна група батальйону Лисенка, і спецрота... Де будемо для Кравченка брати людей?

— Що перевіряти? Навіщо? — вигукнув Рванов.— До кого приходили надіслані з батальйонів люди? До мене чи до Кравченка? Бачив Кравченко, кого йому давали? Міг прийти до мене, до Олексія Федоровича? А тепер, коли батальйон на марші... .

— Але ж це спеціальний загін,— перебив Дружинін,— та ще підрильників! І Тарасенко, і Марков так тобі й відпустять підготовлених людей. Одібрали зелену мольдь, тих, хто прийшов до нас у Боровому перед самим виходом, ненавчених...

Я втрутився. Хоч і відчував, що Дружинін правий, що треба було простежити за виконанням наказу і що є тут і моя провина, все-таки сказав:

— Не гарячійся, Володимире Миколайовичу. Кравченко — дійсно повинен був прийти. Нехай на себе тепер нарікає...

— А ти що, Феді не знаєш?..

В цей момент увійшов Кравченко. Козирнув.

— Згідно з вашим наказом з'явився!

Обличчя жовтаво-блїде, напружене. Я знав, що Кравченко хворіє на виразку шлунка, бувають у нього часто приступи найжорстокішого болю. На цю тему розмови він не любить, не скаржиться і співчуття не шукає. Думалось мені, що і в цей момент схопив його приступ. Знав я також, що його друг Бондаренко повернувся з Москви недолікованим після тяжкої хвороби — трихінозу; вона ускладнилась в нього мокнучою екземою. «Як же поведуть вони з собою оцю молодь? Як витримають труднощі шляху і як керуватимуть небезпечною і складною справою — висадженням у повітря поїздів?.. Ні, ми щось тут не додумали. Доведеться поставити питання про розформування загону».

— ...Відповідайте ж, товаришу Кравченко, чому? — почув я кінцеву фразу Рванова.

— Запитання не ясне! — сказав Кравченко.

— Тобто як це не ясне?

— Мені відомо, генерал дав наказ — виділити до загону Богуна кращих бійців. Батальйони присилають людей. Яке я маю право підозрівати, що вони порушують наказ. Присилають цих — значить, вважають їх кращими. А ви, товаришу начальник штабу, запитуете, навіщо я їх приймав. Запитання, по-моєму, зайве.

— Я ж казав! — вигукнув Дружинін. — Що ви, характеру Фединого не знаєте? Дайте йому хлоп'ят з дитячого садка, він і з ними піде на бойову операцію чи висаджувати поїзди. Був би наказ. Правильно, Федю?.. Та ти сідай, давай поговоримо щиро. Є думка: треба вас того... розсипати по інших батальйонах.

— Єсть, поговорити щиро, — сказав, ледь усміхаючись і сідаючи на ослін, Кравченко. — У нас на весь загін три автомати, решта людей з гвинтівками, а чоловік двадцять зовсім прийшли без зброї. Говорячи знову ж таки щиро, вважаю, що хірургу Гнедашу, який лишається при штабі з'єднання, автомат ні до чого. І кіноопера-

тор може обійтися. Прошу також кулемет, хоча б ручний, і зовсім добре буде, якщо дасте два. Іще прошу — знайдіть для нашого загону бойового хлопця — комісара — і двох-трьох міцних партизанів...

— Зажди, Федю, не про це, — поклавши йому руку на плече, промовив Дружинін. — Ти не ображайся, але я бачив твоїх хлопців.

— Ви ж наказали, товаришу комісар, щоб я говорив по ширості. Вважаю, товаришу комісар, що, поставивши переді мною завдання організувати з невідготовлених молодих хлопців міннопідривної групу, командування виявило мені честь. Спасибі за довіря. Все зроблю, щоб його виправдати!

— Ой, і впертий же ти, Федю! — сказав Рванов.

— Упертий не тільки я. Прошу, ходімо до нас на поляну. Побачите хлопців. Вони теж уперті, і вони знають, що нам доручено певну залізничну дільницю. Вони вже почувують себе підривниками, гордяться...

— Ти їх навчив гордитися, товаришу Кравченко? — спитав я.

Він тільки глянув на мене й продовжував:

— Гордяться й радіють, що їм дано таке завдання! Я їм клопоту кумачу знайшов і чотири голки з нитками. Сидять зараз і по черзі пришивають стрічки на шапки й кашкети... Серед моїх хлопців немає жодного, щоб фашисти батька, матір або брата не вбили. Всі прийшли добровільно, всі просто зубами скрегоцуть: навчіть бити, навчіть стріляти, висаджувати... — Кравченко захопився, говорив голосно, жестикулював. Але тут же сам себе осадив, сказав зовсім тихо: — Хочете розформувати — справа ваша. Тільки йдіть до них самі, а я не піду. Я перед ними пошиватися в дурні не маю наміру!

Кравченко нас переконав. Через кілька днів після цієї розмови ми проводжали його батальйон. Лив страшенний дощ, і було по-осінньому холодно. А хлопці проходили мимо і, самовіддано стискаючи гвинтівки, хвацько чалапали в личаках по калюжах. І в кожному кроці відчувалось: здорово накачав їх командир, вірять вони кожному його слову. Вірять навіть тому, що підперізуватися треба туго, під час ходи не розмовляти... І що скоро у всіх у них будуть чоботи.

Як виняток, загонові Кравченка не дали ми на перших порах нової мінної техніки. Тому, по-перше, що вона була складною, треба, щоб хлопці спочатку підучилися

працювати простими засобами. А по-друге, ця нова техніка, міни сповільненої дії, були засекречені. Людей поки що не всіх навчили.

Пам'ятаю — не так Кравченко за це образивсь, як його друг Володя Бондаренко.

* * *

Маслоков приніс радіограму, одержану з Москви: «В ніч на 7 липня в бою, при виході з оточення, загинув командир Чернігівського партизанського з'єднання і перший секретар Чернігівського підпільного обкому Микола Микитович Попудренко».

Ой Миколо, Миколо Микитовичу! Адже ж знаю — війна, кожного із нас завтра, а то й сьогодні може настигнути куля, бомба, снаряд. Знаю, а в смерть не вірю. Такий він був живий, такий живучий і щасливий у бою!

Подробиць загибелі його ми ще довго не знали. «Загинув у бою...» Це вже не інакше. Неможливо собі й уявити, щоб Попудренко помер у постелі від запалення легенів, тифу чи ще якоїсь хвороби. Коли я прочитав радіограму, в уяві моїй одразу ж постав здиблений кінь і Микола Микитович з шаблею наголо.

Зайшов до намету Дружинін. Я дав йому аркуш з радіограмою. Рука комісара затремтіла. Рванов, наймолодший з нас, як прочитав — вибіг з штабного намету. Довелося за ним спеціально посилати — справи не ждали. Разом з цією радіограмою Маслоков приніс і дві інші: від Балицького і від Єгорова — і той і другий підірвали перші на Ковельському вузлі ешелони. Це було дуже важливо. Перший успіх! Приніс би Маслоков ці повідомлення до радіограми з Москви — скільки було б переможних вигуків. А тепер Дружинін обмежився одним словом:

— Добре!

Але діла справді не ждали. Прийшов вартовий і повідомив, що до нас прибули ще дві групи місцевих партизанів, що повернувся з дальньої розвідки Ілля Самарченко, що з'явився з рапортом про закінчення будівництва аеродрому Лисенко. Гнедаш приніс програму короткотермінових курсів хірургічних медсестер.

— Заходьте, Тимофію Костянтиновичу, — машинально запросив я нашого головного хірурга. — Так, так, цікаво... — Я намагався читати програму, але рядки роз-

пливалися.— Ви чули, Тимофію Костянтиновичу, загинув Попудренко!.. А втім, ви ж не знали Миколи Микитовича.

— Знайомий не був, але знав. За тиждень, що я тут, чув про нього дуже багато! І в Москві чув...

Вірно! Новачкам наші ветерани — і командири, і бійці — дуже часто розповідали про бойові діла Попудренка. Хоч і розділилися ми з Попудренком уже чотири місяці тому, досі було таке відчуття, наче, як і колись, воюємо разом. Дня не минало, щоб не згадали ми про того чи іншого з наших чернігівських товаришів. Попудренка ж не тільки згадували... Коли обмірковували у штабі операцію, яка має відбутися, хто-небудь із «стариків» обов'язково говорив: «А ось Микола Микитович запропонував би такий варіант...» Ми немовби радилися з ним.

Гнедаш несподівано запитав:

— А як у Чернігівському з'єднанні, добре поставлена медслужба? Добрі хірурги є?

Ми зрозуміли, звичайно, Гнедаш хотів дізнатися, чи була надана Миколі Микитовичу після поранення кваліфікована хірургічна допомога. Відповісти на це запитання я не міг, мимоволі гірко посміхнувся і махнув рукою... Якщо вже встрявав Попудренко в бій, то на найнебезпечнішій ділянці і в саму гущу. Навряд щоб санітари змогли його винести. Поки був я його командиром — доводилось силою наказу стримувати Миколу Микитовича від таких вчинків. Але й наказ не завжди діяв.

Я вже розповідав про те, як у бою Попудренко виходив на передову лінію і впритул розстрілював з пістолета ворогів, що повзли назустріч. В Гордіївці він увірвався разом з трьома партизанами в німецьку комендатуру. Комендант вистрілив у нього на відстані кількох кроків і промазав. Попудренко збив коменданта кулаком з ніг, вибив з руки пістолет. Той вихопив з піхов кортик, Попудренко вибив і кортик... Коли ми з Миколою Микитовичем розсталися, той кортик висів у нього на поясі.

Іншого разу Попудренко з чотирма автоматниками на тройці, запряжений в ресорну коляску, вдень увірвався в село, де стояло не менше трьохсот гітлерівців. На вулиці проводили військове навчання. Попудренко і його товариші полоснули автоматним вогнем солдатські

ряди і неушкодженими вилетіли з села. А він же займав у той час посаду заступника командира з'єднання, був другим секретарем обкому. Не його справою були отакі наскоки.

Ми знали Миколу Микитовича людиною дуже доброю, сердечною, справедливою, розсудливою, але... тільки у відношенні до інших. Чи можу я сказати, що в нього не вистачало дисциплінованості? У боях він не шкодував ні своїх, ні чужих сил, ніколи не дбав за своє здоров'я і зовсім не вмів відпочивати. Так що, коли дисципліною вважати сумлінне, гаряче виконання наступального плану, наказу,— Микола Микитович був завжди найдисциплінованішою людиною.

Але ось коли треба було себе стримати чи стримати інших... Ні стримуватись, ні відступати, ні тим більше командувати відступом Микола Микитович не вмів. А точніше — не міг.

— Визнаю,— говорив він мені,— це великий мій недолік! Я співець наступу, я півень забіякуватий... Зважте, буду вчитися і лавірувати, і відступати, але важко, ой, важко мені ця наука дається!

І ще одна риса. Микола Микитович твердо дотримувався думки, що командир, як би високо він не стояв, зобов'язаний проявити особисту доблесть, показати підлеглим приклад особистого героїзму і презирства до смерті. Для досягнення цього він у багатьох боях ішов попереду. І не завжди, щоб керувати, ні, далеко не завжди. Траплялося, перепадало йому й від обкому, і від мене особисто за те, що в бою він іноді перетворювався на рядового — не командував, а тільки бився. Чим ближче він сходився з противником, тим ставав лютішим. Найбільше його захоплював рукопашний бій, гаряча сутичка. І що найдивніше — з усіх таких сутичок він досі виходив неушкодженим.

Якщо у штабі обговорювався план операції, яка мала відбутися, Микола Микитович пропонував завжди найзухваліший, лобовий удар. Ухилитися від бою він вважав нижче власної гідності. Він розумів, звичайно, що партизанам часом необхідно і вислизати від ворога, ховатися, застосовувати обхідні маневри, логічно мислити він умів. Але, правду кажучи, наступ був його найулюбленішою зброєю.

Кришталева чесність, відданість комуністичній ідеї, пристрасність, беззавітна хоробрість — ось за що всі

ми, і бійці і керівники, палко любили Миколу Микитовича. І саме оді якості й робили його командиром.

Микола Микитович загинув по-геройському. Про подробиці того, як це трапилося, я дізнався тільки під кінець війни, коли вилетів у наш радянський тил, зустрівся з Новиковим, Коротковим, Капрановим та іншими учасниками бою 6 липня.

Збереглася фотографія, зроблена за кілька годин до загибелі Миколи Микитовича. Командири радяться біля карти. Микола Микитович водить по ній олівцем, говорить. Всі уважно слухають. Обличчя його спокійне, і командири теж спокійні, хоча табір, у якому проводиться нарада, ось уже другу добу німці й угорці тримають під артилерійським вогнем. Каральні частини загальною чисельністю до сорока тисяч солдатів оточують Чернігівське з'єднання. І кільце оточення звужується з кожним днем. «Вирватися з кільця вночі або загинути»,— ось як ставилося питання на цій нараді.

Коли я вперше одержав у Києві останнє фото Попудренка, то довго вдивлявся в риси обличчя так добре мені знайомої і дорогої для мене людини. Я знав його десять років. Знав, коли його тільки що було висунуто з комсомольської роботи завагітпропом Городнянського райкому партії, знав як першого секретаря райкому, перед самою війною працював разом з ним у Чернігівському обкомі, а коли прийшли на землю України війська окупантів, ми разом лишилися в підпіллі, разом партизанили понад півтора року. Чи багато може розповісти фото, та ще виготовлене за таких обставин, в такий момент? Але я помічав командирську владність, ясну впевненість в успіхові, тверду рішучість точно додержуватися плану майбутнього бою. Чотири місяці відділяло Миколу Микитовича, такого, якого бачив я на цьому знімку, від того дня, коли ми прощались і коли він сказав мені: «Назавжди!» Невеликий, здається, строк. Але в партизанських умовах швидко змінюються і зростають люди.

За ці чотири місяці під керівництвом Попудренка загін, який мав чотириста чоловік, виріс у партизанське з'єднання, що налічувало тисячу двісті душ. За цей час Чернігівське з'єднання провело в найтяжчих прифронтових умовах кілька великих рейдів і не раз проривало кільце оточення. Десятки каральних загонів уже розгромлено молодим з'єднанням, уже понад двадцять

ешелонів скинуто під укіс — і це на ходу, в безперервних рейдах!

Звичайно, фото не дуже точно передає душевний стан людей. Навряд чи товариші були такі вже спокійні того дня. Попередньої ночі ніхто не спав, і вже третю добу не розпалювали багать, а значить, не одержували гарячої їжі, навіть не пили окропу. І хоч був це липень, день у день лив холодний дощ; всі промокли й змерзли. Вони були неспокійні, але стримані, що набагато цінніше.

На цій нараді, як потім розповідали мені Новиков, Яременко, Коротков, Петрик, було між іншими справами вирішено, що під час прориву ворожого кільця командний пункт буде в центрі колони. Товариші по обкому попередили Миколу Микитовича: «Не поривайся вперед, не захоплюйся! Командири загонів повинні кожної хвилини знати, де ти!» Попудренко мовчки хитнув головою. Потім він підписав наказ. О 17-й годині його одержали всі командири загонів, а о 22-й годині, з настанням темряви, колона рушила на прорив кільця.

Перша група пройшла благополучно. Коли ж рушила друга — противник ударив кулеметним вогнем з флангів. Настало тимчасове замішання, колона завгалялася, позадкувала. І в ту ж хвилину Попудренко дав шпори коню і помчав у темряву, в саму гущу бою.

— Вперед! — крикнув він. — За Батьків... — І тут голосу його не стало чути.

Він був збитий ворожою кулею і впав під ноги своєму коневі. Тієї ночі тіла його не знайшли і прорвати кільце не пощастило. Вийшли з оточення тільки через добу.

Кажуть, що мертвих треба тільки або хвалити, або не говорити про них зовсім. Гадаю, що сьогодні, в нашому соціалістичному суспільстві, такий підхід до оцінки загиблих наших товаришів нічого доброго дати не може.

Я любив і люблю Миколу Микитовича. Коли стою біля обеліска, спорудженого на його могилі на майдані в Чернігові, — не можу не хвилюватися, навертаються сльози. А все-таки скажу: у нього були дуже красиві, пов'язані з його незвичайною мужністю, недоліки. Але були, з цим нічого не вдієш! Він був героєм, прекрасним комуністом, керівником, організатором, ми вклоняємося низько перед його заслугами.

ДИСПЕТЧЕРИ

Вибухи на залізницях Ковельського вузла почались у дні, коли німці розгорнули наступ у районі Курська — Белгорода. Близько сімдесяти ешелонів на добу проходило до фронту по лініях, на які вийшли наші підрильники. Поїзди мчали з швидкістю 40—50 км на годину, точно й акуратно за графіком, складеним німецькими диспетчерами. На початку липня диспетчерські функції присвоїв собі штаб нашого з'єднання. Але диспетчерські розпорядження давались машиністам паровозів не у вигляді письмових наказів і навіть не за допомогою світлової сигналізації. Наші диспетчери-підрильники просто скидали під укіс ешелони, які не підкорялися партизанському графіку.

З 7 липня, коли пролунали перші два вибухи, до 1 серпня на дорученому нам вузлі залізниці було підірвано, спалено й частково зруйновано 65 поїздів. Швидкість руху знизилась до 25—30 км на годину. Віднічні поїзди ночами стояли на крупних станціях під охороною великих гарнізонів, внаслідок цього, звичайно, знизилась пропускна здатність вузла і всієї залізниці.

На складах та й уже в навантажених вагонах застрягли сотні тисяч тонн зерна й іншого продовольства, заготовленого для відправки до Німеччини. Але що найголовніше — людське поповнення фронтів, німецькі солдати та офіцери, цілими добами відсиджувалися на станціях. Склади з боеприпасами, танками, гарматами й іншим військовим вантажем стояли на запасних коліях, довго чекаючи черги.

З початку серпня наш штаб, так би мовити, головна диспетчерська, почав одержувати щоденно вісті про шість, вісім і навіть десять ешелонів, скинутих під укіс. Полювання за ворожими поїздами, яке так успішно повели підрильники нашого з'єднання, зацікавилось, а потім і захопило інші партизанські загони. Люди із з'єднання «дяді Петі» — Героя Радянського Союзу Бринського — раніше рідко виходили на залізницю. Але в серпні й вони підірвали кілька ешелонів.

Як перші наші крупні бої на Чернігівщині привернули до нас увагу всіх жителів, створили нам славу й викликали могутній приплив людей, так і вибухи розворушили увесь народ. Вість про те, що на залізницях раз по раз відбуваються аварії, рознеслася по області дуже швидко. Та хіба тільки по одній Волинській області,— і в Білоруському Поліссі, і на Житомирщині, і за Бугом, у Польщі почули відгомін вибухів на Ковельському вузлі. І ось пішов до нас люд звідусіль. Приходили одинаки, приходили групи поранених, цілі загони захотіли приєднатися до нашого з'єднання. І всі, ну геть-чисто всі, хотіли взяти ту чи іншу участь у діях на залізниці.

Пам'ятається й така зустріч. Поверталися ми до Лобної, і хлопці, що їхали попереду, помітили на стежці двох чоловіків. Один вів другого.

— Стій! — крикнули до них наші хлопці. Обоє метнулися вбік, у ліс. Їх кинулися доганяти... Зрештою, зрозумівши, що ми партизани, вони самі повернулися.

Виявилось, що один із них — наш розвідник Василь Трофімов, якого ось уже два тижні вважали полеглим. А другий... Це був досить дивний суб'єкт. У лісі ми таких ще не зустрічали. Уявляєте: картатий голубий піджак, сірі штани, гольф, яскраво-червоні черевики, панчохи з вигадливим малюнком — точнісінько цирковий актор. Але ця людина обросла сірою щетиною, в очах світилися туга, відчай, голод і страх. Піжонський одяг був сильно пом'ятий, на черевиках де-не-де роса змила фарбу. Вигляд був жалюгідний.

— Звідки ти взявся, Трофімов? Ми тебе давно поховали. І що це за тип? Язик чи новоявлений партизан?

І Трофімов розповів досить знаменний випадок. Раніше, ніж навести його розповідь, скажу кілька слів про самого Трофімова.

Це чоловік років тридцяти восьми, дуже стриманий, дисциплінований. Але тільки до того часу, поки не хильне. Тут його опановує стремління до самостійних дій. Він неодмінно хоче взяти язика, навіть якщо ніхто йому цього не наказує, або пройти непоміченим перед носом у ворожого патруля, що зовсім нелегко, якщо взяти до уваги, що на зріст Василь не менше 180 сантиметрів, а щодо ширини може позмагатися з добротним буфетом. Досі його індивідуальні вилазки закінчувались благодібно. Я думаю, що тут справа не стільки в щасті, а й у тому, що в минулому Василь був лісником, десь

у Калінінській області, добре знав ліс, умів вистежити порушників порядку.

За три тижні перед тим Василь був посланий з невеликою групою до Любомля. Там після виконання завдання він дозволив собі десь випити самогону і, повертаючись назад, відстав од своєї групи. Ми дізналися від його товаришів по розвідці, що вони почули стрілянину, потім крики, побігли на допомогу і нікого не знайшли. Вирішили, що загинув чоловік... І ось ми його зустріли. Худий, зарослий, увесь у синцях... Влаштували привал. Перекусили. Василь — разом з нами. Супутникові його теж дали дещо, тримали його поки що на становищі заарештованого, остеронь.

Поївши, Василь почав розповідати:

— Ви запитуете, язик він чи попутник, чи іще там щось. Я і сам не доберу, що воно за людина. З одного боку — врятував мені життя. Це факт. За це йому треба спасибі сказати. Так. А з другого ж боку — і загубити міг. Ні, хотів загубити, кликав поліцаїв на допомогу... Не буду зараз говорити. Як і що було до того, за мою провину я ще відповідатиму, це окрема справа... Ну, потрапив я, значить, їм у лапи. Поліцаї мене дубасили годину-другу, втомились і впхнули в якесь там приміщення.

...Ну, сидимо ми, значить. В'язниця — не в'язниця, просто підвал для картоплі. Вода по стінах біжить, світло проникає ледь-ледь. На вікні — борона замість ґрат. Моя справа ясна: розстріл або петля — ось і весь вибір, та й той не за мною. Особа моя постраждала від попередньої розмови з поліцаями. Недобре! Одна радість, що і на тих поліцаях дещо вдалося пошкодити.

Чому одразу не покінчили зі мною? Відомо, поліцаї самостійно приймати рішення не відважуються. А німецький освічений слідчий відбув до округу, скоро повернеться. У нього, як ті поліцаї пояснили, є апаратура. Буде займатися мною за всіма правилами науки. Одним словом: «Фізіотерапія!» Що ж, я лежу і сам собі міркую, що за даних умов руки-ноги поки що не допоможуть, доведеться мобілізувати голову. Доведеться пригадувати, як жив, як воював і як по-дурному вкляпався. Я і себе не милував: все ж таки, якщо ти розвідник, май мужність міцний напій правильно розуміти і триматися точно норми, а не покладатися на «а може». Так ось і гинуть кращі люди!

Лежу я, значить, на спині, роздираю пальцями розпухлі свої повіки, оцінюю, значить, обстановку. Поруч, мов раки, повзають, шурхотять на соломі ще двоє людей. Вечір. Світла з віконця так мало, що роздивитися обличчя немає ніякої можливості. Люди ці стогнуть, страждають без слів. Теж, звичайно, і їм нагорі приклали. Але починати розмову треба з обережністю. Хіба не може трапитись, що один із них знаходиться тут з службових обов'язків. Нам товариш Солоїд пояснював, що так буває і що, коли потрапиш фашистам до лабет, треба стеретися таких «сусідів».

Вранці прокидаюсь, дійсно, одного вже нема, а другий, ось цей, сопе, сидить на худющих колінах, кланяється в бік віконця і хреститься. Я, звичайно, поважаю релігійне почуття і тому не втручаюсь. Коли чую, що інтелігент оцей переходить від церковних слів до звичайних стогнів і скарг на долю. Я його тоді запитую. Він відповідає презирливим тоном, що, мовляв, нічого не потребує і тільки чекає смерті. Дійсно, починається в нього кашель, судорога всього тіла. Важка картина.

Тут розчиняються двері, і поліцай простягає нам по кварти окропу, а також по шматку хліба. Що значить у даних умовах шматок? Сто грамів. А хліб цей в перекладі на нашу мову — глина, в яку для сміху й видимості змішено трохи тіста й вівса. Тоді мій сусіда говорить «спасибі» і ввічливо запитує поліцаю, чи не свята неділя сьогодні? Але той мовчки і грубо грюкає дверима.

Я втручаюсь і кажу: що не неділя, а п'ятниця. Але цей не слухає. Він буквально жере, проковтує за хвилину весь хліб, свою, а також і мою пайку. Дивиться на мене зляканими очима, думаючи, напевно, що я його битиму. Тоді я виймаю з онучі завалюючий шмат сала, мій НЗ, і пропоную: «Може, не погидуєш?». Як це сало залишилося після обшуку? Напевно, не вбачали поліцаї в цьому салі нічого партизанського. Але факт, залишили.

Він з'їдає, майже не розжовуючи, частину сала просто з насолодою, а другу частину кладе переді мною, простягає мені руку: «Будьмо знайомі, художник Консторум Казимир Станіславович». Я раніше думав, що полярк, по прізвищу не розбереш. А розмова зовсім російська, не гірша, аніж у наших лекторів загону. «Ви, — запитує, — до якої справи причетні?»

Пояснюю йому, що все одно приховувати нерозсудливо, я патріот. Не сказав, що з партизанського загону. Сказав, що групою втекли з німецького полону: декого гітлерівці стукнули, інші товариші вже врятувались, а мені, на нещастя, припала ось така доля. Потім я запитую: чому його цікавить неділя? Він відповідає, що кожної неділі дають суп. «Значить, ви давно вже тут?» Він відповідає, що скоро місяць, але коли приїде німецький слідчий, ця неприємність повинна скінчитись. Це мені не сподобалось. Значить, він надіється на німця.

Потім ми більше мовчали, але днів якось через три стали розуміти, що нам особливо один одного побоюватися не слід. Його, тобто цього хлопця, треба було остерігатись виключно в ті моменти, двічі на день, коли поліцейай приносив хліб. Тут Казимир оцей зовсім розгублювався, думав чомусь, що я вимагатиму від нього ту порцію, яку він першого разу зжер. За кілька днів у мене теж сильно підвело живіт. Я звик все-таки до непоганої їжі: чи каша, чи риба — партизанський стіл. Якщо ми, пам'ятаєте, голодували, то по-іншому. У нас все разом: і пісня виручає, і завжди чим-небудь зайнятий. А в цих умовах про що думати: тільки про минуле життя, про майбутню смерть або про їжу. Так що і я став, наче псих: перебираємо з Казимиром у пам'яті різні страви. Наприклад, він скаже, що в такому становищі добре б чашку гарячого бульйону, а я у відповідь, що непогані пиріжки матуся пекла по шістнадцять штук на пуд. Тобто змагаємося в галузі кулінарії.

Казимир все-таки розповів про себе, за що потрапив. Ця історія мене здивувала. Незрозуміла подія... Він, як художник, має талант. Ліпив з глини до війни різні статуетки для краси. Зарплати не одержував, а якщо замовлять для міського саду чи на могилу, він спочатку виліпить з глини, потім робітники виготовляють форму і відливають. Все-таки жилося непогано, міг годувати сім'ю. Він жив у Львові, а коли продукти подорожчали, вирішив переїхати до Ковеля. Радянська влада визнала його трудовим інтелігентом, хоч, по-моєму, він повинен вважатися кустарем. Він одержав замовлення, дали йому авансом гроші — працював. Тут напали німецько-фашистські війська, зайняли Ковель, нормальне життя стало неможливим. Казимир оцей і раніше, каже, ненавидів фашистів, а тут ще зовсім не стало заробітку.

Нічого іншого він робити не вміє, навіть сам не може розпалити пічку. Дружина ще гірше: без прислуги ні кроку. Зненависть у нього, як він мені сказав, переповнила чашу. Їсти теж нічого. Статуеток багато, але їх не купують. Для чого ж виготовляти нові? Він, коли розповідав, усе сміявся. «Це, — каже, — сміх від нервів». У нього все від нервів. Він од нервової своєї вигадки і до поліції потрапив.

Як це сталось? Поїхав він у село дещо роздобути з продуктів. Повіз різні трикотажні речі, сорочки, галстуки; зібрав для поїздки усе своє багатство. Захопив і маленькі статуетки, наприклад Наполеона в брилі. Його на базарі в Любомлі поліція запитує: «Чому ви, пане художнику, наполеонами торгуєте, а гітлерами ні?» Йому б не зв'язуватись, а він від нервового роздратування і недоїдання розпсихувався і так відповів, що не вважає Гітлера досить великим, щоб робити з нього статуї. Тут йому взяли. Він почав просити помилування, говорити, що поспішив з відповіддю, добре не подумав. Приносять йому глину в окрему кімнату: «Ось, нам потрібний бюст Гітлера для приміщення поліції. Беріть фото, і, доки ви не зробите з фотографії для нас бюст, ми вас не відпустимо!»

Він робить день, другий, третій. А йому майже не годують і тільки кваплять. Нарешті Гітлер уже майже готовий. Приходить бургомістр, приходять якийсь цивільний німець. І він, оцей німець, говорить, що Гітлер будімто не досить схожий. А художник хоч взагалі-то не дуже сміливий, а тут розпалився й каже: «Ах, так?!» — і б'є оцього глиняного Гітлера по морді, урочує. Художника хватають за руки, закручують їх за спину, плюють в обличчя і таке інше, наче перед ними партизан. Він говорить, що це глина, що для переробки все одно повинен її м'яти, йому не вірять. Приводять ще німця. Той робить для речового доказу фотознімок з бюста і все кричить: «Це вийшла карикатура, політичний злочин!» Ось так і опинився поруч зі мною в підвалі оцей художник Казимир.

Минає ще днів чотири. Я весь час розповідаю йому про Радянський Союз, про Москву. Казимир цікавиться, чи багато там пам'ятників, чи будуть йому після перемоги Червоної Армії давати замовлення і як живуть у нас художники. Я на все даю позитивні відповіді. Розповідаю, як приїздив до нас у ліс художник. Він був дуже

добре одягнений, привіз з собою бутерброди з чорною ікрою. Малював ліс, а потім закушував і мене частував. «Він, напевне, дуже знаменитий?» — запитує Казимир. Ми знизую плечима. Тоді Казимир пояснив, що чорна ікра в Польщі й інших західних країнах — недоступний продукт. Її до лісу на прогулянку можуть взяти тільки багаті люди. Це неможливо більше терпіти. Ну що нам дають? — хіба щось близько двохсот грамів на весь день... Художник, той навіть плаче від голоду. А німецький слідчий все не їде.

І ось одного разу Казимир говорить: «Коли б мій злочин був такий сильний, як у вас, я б втікав, я знаю, як можна здійснити втечу. Але без мене ви не зможете, а мені ризикувати немає рації». — «Як так?» Він тоді повторює, що йому немає рації.

Ну, тут я почав розмальовувати його злочин і в такий спосіб його поступово лякати! Я йому сказав для прикладу, що, можливо, мене повісять, як розбійника, а його тільки лише, як Ісуса Христа, але все одно повісять. І він може розраховувати хіба тільки на те, що зможе воскреснути і піднятися на небо. Він мене поправив, нагадав, що Христа не повісили, а розіп'яли. «Нічого, — відповідаю, — не значить. З петлі, мабуть, і Христу було б важче вибратися, хоча він, кажуть, був богом. Але Христос не був одружений, а у вас дружина і двоє діточок». Казимир від спогадів як розридається...

Я певний, що його б дійсно повісили. Розрахунок на інтелігентного слідчого у художника був марним. І він нарешті збагнув, що я правий. Почав розповідати свій план втечі. Не дуже хороший, але іншого ніхто не пропонував. Один з наших вартових постаттю своєю подібний до мене. Треба його обеззброїти, роздягнути, зв'язати. Мені в його формі і з зброєю вивести на волю художника і самому теж врятуватись. А як обеззброїти? Ось як: ми з хліба виліпимо пістолет, налякаємо охоронника. Я повинен художникові дати точний опис пістолета, а він зліпить.

Домовились. Я розповідаю про форму, розмір нашого ТТ. Художник заперечує: «Це дуже крупний пістолет, чи не можна на зразок «бульдога»? Але доводиться погодитись, що в нашому напівтемному приміщенні така нікчемна зброя, як «бульдог», не нажахаве поліцая.

Ось ми не їмо один раз свого пайка. Він ліпить. Але двох наших порцій замало. Додаємо вечірню. Виходить

дуже схоже. В мене навіть настрої стає веселим, я плескаю його по плечу, тисну руку, погоджуюсь, що він дуже талановитий. А вночі чую — жує. Потім запиває водою. Я йому шепочу: «Казимир, ви що їсте?» Він мовчить, немовби оглух. Ну, звичайно, він з'їв пістолет «те-те» і хоч би трохи поділився. Ви розумієте, як хотілося його стукнути! Утримуюсь. Вранці, нзвпаки, заспокоюю його. Виправдую його зраду: ви, мовляв, більше виснажені, ніж я. Давайте знову будемо не їсти, тільки, будь ласка, ліпнть.

А тут ще новина. Охоронник, коли приніс хліб, сказав, що слідчий уже приїхав, що шибениця готова; дишає на нас горілчаним перегаром і регоче. Художник остаточно вірить, що немає для нього порятунку, треба втікати. Ліпнть знову пістолет, клянеться переді мною своєю католицькою клятвою, що витримає будь-які муки. Але я все-таки беру з його рук пістолет, ховаю собі під піджак...

Вночі, уявляєте, лізе. Гадає, я сплю, і мацає своєю ручкою по моїх грудях. Я зі злості ліктем його як садону. «Пробачте,— кажу,— пане художнику, я спросоння».— «Ага, ось ви який!..» І почалось... «Ви користуєтесь моїм талантом, а потім б'єтеся... Груба тварина!» Я йому затикаю рота, а він крутиться під рукою, мугикає. Вирвався на хвилину та як заверещить — все одно наче кішку дверима придушили... Чую — біжить охоронник. Раз! Розчинив двері і до нас з ліхтарем:

— Що тут таке, матка боска!

А я йому:

— Руки вгору! — І дуло до носа.

Він розгубився, я з нього автомат зняв, кинув пістолет художникові: «Жери!» Охоронник дивиться, думає, що таке? Але тут йому пояснювати ніколи. Я його злегка прикладом похастував, він ліг. Добре. Кажу Казимирові: «Ходім». А він все одно як недоумкуватий — тремтить, губа на губу не попадає, слова не вимовить. «Ходімо! — повторюю.— Дурне ти кошеня, нещастя мое!» Пішов. Я на нього для вірності автомат наставив. Одяг з охоронника не знімав, взяв тільки кашкет з тризубями, надів на себе. Ліхтар забрав і тримаю світлом наперед, щоб самому бути в тіні. Так і вийшли.

Коли йдемо подвір'ям, від воріт до мене кожух наближається. «Куди ведеш?» Відповідаю сердито: «Хіба не знаєш!» Нічого, пропускає. Думаю: «Ліворуч зараз

чи праворуч? А Казимир уже повертає. «Куди, наво-
лоч?» — горлає кожух і я за ним: «Бери, розтак твою...
наліво!..» Зрозумів, змінив напрям. Кожух поліз до
своєї будки, а я художника за комір, ліхтар об брук.
«Ну, бігом, Казимире, а будеш верещати, кулю в поти-
лицю!» Нічого, побіг. Він взагалі кмітливий...

Казимир і справді виявився людиною не дурною і не
позбавленою почуття гумору. Тепер, наївшись, він роз-
мовляв значно спокійніше і тримався з великою гід-
ністю. Ми запитали — чи все так, як розповів Трофімов?
Він, сміючись, підтвердив, що все так, і що він з голоду
міг би ще й не такого натворити.

— Я зовсім перестав володіти собою. З'явилась
якась тваринна, патологічна жадібність. Ніколи раніше
не міг навіть уявити, що могу стати повним рабом фізі-
ологічних процесів. Ось вам і цар природи! Залиши
його без їжі на кілька діб, і він перетвориться в...

— Це ви — цар природи, так треба розуміти?

— Фігурально висловлюючись...

— Але ви догадуєтесь, що здійснили в той небезпеч-
ний момент зраду?

— Одначе ця зрада нас врятувала... Я завжди був
фаталістом, а після цього випадку утверджуюсь в дум-
ці, що всі ми в руках сліпої долі, випадку.

— Де ж доля? Спочатку ваша винахідливість, потім
винахідливість вашого товариша... А втім, залишимо цю
розмову. Що гадаєте робити далі? Дорогу на Ковель
знаєте?

— Але я один ніколи не відважуся, пане генерал...

— Виходить, вам ще й провідника треба давати?

Він доїхав з нами до Лобної. А коли через тиждень
пішов у розвідку на Ковель Ілля Самарченко, художник
пішов з ним. Ми дали йому для діточок сала, трохи солі,
цукру...

* * *

Полювання на ешелони ворога продовжувалось.
Наш графік був розрахований на прогресивне збільшен-
ня диверсій. Незабаром міні почали висаджувати в по-
вітря ворожі поїзди і вдень аніскільки не гірше, ніж
вночі. І хоч кількість составів, що їх направляли через
Ковельський вузол, значно зменшилась, число скинутих
під укіс у серпні зросло більше ніж втричі.

Так, липень і серпень були для нашого з'єднання місяцями великих удач. Удару ми завдали досить відчутного. За ці справи наші товариші одержали найбільшу кількість урядових нагород. Федір Кравченко, Петро Марков, Всеволод Клоков, Володимир Павлов, Володимир Бондаренко, Резуто, Калач, Єгоров одержали звання Героїв Радянського Союзу. Глазков, Кузнецов, Лисенко, Лозбень і багато інших були нагороджені орденами Леніна.

Але я, мабуть, занадто забігаю наперед. Передчасно почав підбивати підсумки. Читач має право спитати: «Як ви добилися цих успіхів? Чому противник дозволив вам влаштувати на зайнятій ним території таке побоїще?» Запитання законні. Якось я читав у журналі нарис, у ньому, між іншим, повідомлялось, що «дуже секретним, відомим тільки їм способом партизани висадили в повітря міст через глибоку річку...» Читав і злився: «Що це за «спосіб»? Або покажи, або, якщо це військова таємниця, промовч!» Коли ж сам почав розповідати, опинився в дуже скрутному становищі. Дійсно, не настав ще такий час, коли можна все розповідати. Доводиться тримати в секреті не тільки способи висадження в повітря ворожих ешелонів, рейок, мостів, залізничних майстерень та інших об'єктів, але й методи підходу, партизанську тактику, те, що винаходили і пізнавали ми ціною крові.

Багато чого і розповідати, і читати було б куди цікавіше, коли б розкривати всі секрети. Але викладати і передавати на озброєння наші таємниці тим, хто асигнує сотні мільйонів доларів на шпигунство й диверсії в країнах соціалістичного табору,— ні, краще вже обійдемося без деяких хоч і дуже цікавих, але й справді секретних подробиць.

Можу тільки повідомити, що до часу, про який я пишу, у нас були досить ефективні, конструктивно цікаві пристрої. Ми стали одержувати досконалу підривну техніку в чималій кількості. Для досягнення успіху це мало вирішальне значення. Проте ми не забували вказівок партії, що техніка без людей мертва. Оволодіти передовою міннопідривною технікою, повністю використати переваги, які дає нам техніка, нові методи, нову тактику.— ось у чому було завдання. І це завдання, оскільки справа стосувалася удару по залізничних комунікаціях, було поставлене обкомом не тільки перед команди-

рами загонів-батальйонів, але й перед всіма рядовими партизанами-підриивниками, перед всіма, хто виходив на залізниці.

Я вже говорив, що іще в Боровому на короткотермінових курсах було підготовлено понад триста підриивників-мінерів. Тепер їх розподілили між всіма нашими батальйонами і ротами. Але виявилось — мало. Новий загін Кравченка ми не змогли вже забезпечити підготовленими кадрами. Кравченко, його комісар Накс, начальник штабу Разумов, його друг — старий підриивник Володимир Бондаренко — змушені були тут готувати до підриивно́ї діяльності людей нового поповнення. А трохи згодом у нас виникло іще кілька загонів, батальйонів, бригад — і всі вони теж пішли полювати на ворожі ешелони, всі вони також самі готували для себе спеціалістів.

Більшість батальйонів-загонів одержала на початку липня чималу кількість досконалих мін сповільненої дії. Головним завданням, поставленим обкомом і командуванням було завдання масового застосування одержаних мін. Це — річ дуже важлива, і ось чому. Нові міни можна було встановлювати на різні строки. Ними управляв електрогодинниковий механізм. Раніше підриивник смикав за шнур, коли паровоз уже наїжджав на міну. Мінер і всі, хто йому допомагав, усі, хто його охороняв, мали бути присутніми при вибуху і відходити тільки після того, як ешелон летів з рейок. Міну ж сповільненої дії можна поставити й піти в інше місце, на іншу ділянку. Поставити іще й іще — на різних відстанях, на різний час, навіть на кілька діб наперед. Міна, поставлена вночі, вибухала вдень, увечері, коли тільки наступав заданий їй партизанами строк дії. Тепер важливо було її так сховати, щоб обхідники, сапери, спеціально намуштровані собаки — ніхто не міг її виявити.

Потім ми поставили перед собою нове, не вирішене конструкторами завдання: виготовити міну невиймальну. Нехай знайдуть її ворожі сапери — витягнути і навіть знешкодити її вони не зможуть. Тільки висадити в повітря — підірватися самим або ж, у всякому випадку, підірвати цю ділянку шляху і тим самим викликати необхідність його ремонту.

І ми вирішили це завдання. Сто двадцять пропозицій дали партизани-підриивники. Колективними зусиллями була створена спеціальна кнопка, пристосування на-

стільки досконале, що навіть досить солідні спеціалісти, відряджені з Берліна для вивчення нової радянської міни, виїхали назад ні з чим.

Але не в наших інтересах було висаджувати в повітря такою міною полотно залізниці чи навіть знищувати невелику групу ворожих солдатів та офіцерів. Вибух її був здатний відкинути на кілька метрів паровоз і викликати аварію довгого состава. Навіть бронепоїзди і ремонтні поїзди, далеко міцніші, ніж состави звичайних вагонів, прекрасно підривалися на цій міні, тому що кількість заряду в ній можна було змінювати в залежності від потреби. Ось чому справою честі мінерів-підривників стало так заховати свій гостинець, щоб його ніхто не міг виявити, крім коліс паровоза.

Цей вираз дуже точний. Саме коліс паровоза! Гітлерівці незабаром після початку наших дій придумали такий фокус: спереду ставили кілька навантажених баластом платформ, щоб висаджувались у повітря вони, а паровоз лишався цілим. Це їхнє бажання зрозуміле: паровоз оцінювався, як три важких танки. Міра, зрештою, досить умовна: танки своїм ходом на фронт не йшли, їх на платформах тягнули паровози. А в серпні — вересні 1943 року німецька армія відчула гостру нестачу засобів залізничної тяги. Масові аварії виводили з ладу сотні паровозів, а зниження швидкості руху поїздів вимагало збільшення рухомого складу в п'ять-сім разів проти норми. Палива теж витрачалося незрівнянно більше. Довелося значно розширити парк паровозів і вагонів, отже, зменшити виробництво танків, гармат, автомобілів.

Те, що ворог, незважаючи на колосальні втрати, вперто посилав по партизанських дорогах і вантажі, і людське поповнення, свідчило, що він ладен йти на будь-які жертви, аби не здовжувати шляху до фронту. А втім, вороже командування керувалося й іншими міркуваннями. Обхідний шлях був довший, але, крім того, з початком могутнього нестримного контрнаступу наших військ на Орловсько-Курському напрямку і на Україні втрати німецьких військ стали зростати з небувалою швидкістю. Доводилося підкидати в далеко більших кількостях і війська, і техніку, і продовольство. Південні залізниці були зайняті у великій мірі саме перевезенням зерна, фуражу, м'яса. Балканські країни стали основними постачальниками продовольства як для німець-

кого тилу, так і для фронту: південні обхідні шляхи безпечніші, але завантажені до краю. Ось чому німці не могли відмовитися ні від українських, ні від білоруських залізниць, які тепер навіть в офіціальних штабних документах окупаційне командування іменувало «партизанськими».

На охорону цих партизанських доріг відтягувались від фронтів великі сили. Крім того, генеральний штаб німецької армії створив спеціальне бюро по боротьбі з партизанською технікою. До нього ввійшли й представники залізничних компаній, і інженери-сапери, і розвідники-диверсанти. Це бюро не ловило гав. Починаючи з середини липня 1943 року, не минало тижня, щоб на лініях, які ми контролювали, не з'явилося яке-небудь організаційне чи технічне нововведення по боротьбі і з нашими підривниками, і з мінами.

Ніколи ще, за всю нашу історію, не доводилося нам приділяти так багато уваги техніці, винайденню різноманітних прийомів мінування. Треба було швидко відповідати на хитрощі, виверти й технічні нововведення німецьких спеціалістів... До самого кінця партизанської війни, до того часу, поки ми не вигнали окупантів за межі нашої Батьківщини, день у день працювала партизанська кмітливість, даючи все нові й нові приклади винахідливості, організаційної оперативності й беззавітного героїзму.

Коли ми тільки почали встановлювати міни сповільненої дії, охоронні частини залізниць нічого ще про них не знали. Вони вважали, що вибухи робляться звичайними засобами — мінами на шнур, на паличку чи конструкціями натискувальної дії.

На ділянці між Луковом і Любліном партизани встановили сім нових мін на різні строки. Через два дні перший ешелон полетів під укіс. Гітлерівці розстріляли сторожа і послали охорону, що складалася з поляків. Підірвався другий поїзд — німці зняли місцеву охорону і поставили солдатів. Підірвалися ще два поїзди — додали до солдатів групу есесівців. Але й це не допомогло — знову полетів під укіс поїзд. Гітлерівці загородили всю цю ділянку колючим дротом і... аварії припинились. Окупанти розхвастались — послали командуванню урочистий рапорт. А справа полягала просто в тому, що міни на цій ділянці закінчилися. Вони почали вибухати

на новому місці — за двадцять кілометрів від попереднього.

Скрізь біля залізниць можна було побачити грізні написи: «Заборонена зона! За порушення розстріл!» Солдатів почали преміювати за людоловство у забороненій зоні грошима й відпустками. На цьому полюванні спеціалізувалися есесівці. Вони заарештовували в селищах жінок, стариків, дітей — тягли їх до забороненої зони і там розстрілювали, щоб одержати премію чи поїхати на батьківщину у відпустку.

Через кожні п'ять кілометрів охорона спорудила стрілки — переводи з однієї колії на іншу. Біля насипу побудували дзоти, вирили окопи. Але не могли окупанти поставити по солдату на кожний метр колії. Для цього довелося б надіслати цілу армію. І ось вони почали збирати по навколишніх селах собак, прив'язувати їх біля кілочків, забитих у насип. При підході ешелонів сільські собаки, які ніколи не бачили такого страховища, зривалися з ланцюга або казилися від страху. Траплялися випадки, коли на прив'язаних собак нападали вночі вовки. Собаки скавучали, гавкали, вищали майже безперервно. І тим самим виявляли себе. Вони не тільки не викликали страху в партизанів, але самі так всього боялися, що або ховалися в траву, або виривали собі в насипу нірку. У нас навіть розповідали про випадок, коли одна з таких собачок так підкопалася під шпалу, що викликала цим аварію поїзда. Це, звичайно, не більше як партизанський жарт. Але взагалі боротьба з партизанами-підривниками за допомогою собак ніяких результатів не дала.

Привезли гітлерівці породистих собак-шукачів, спеціально видресировували їх на запах толу. Тоді партизани посипали підходи до закопаної міни нюхальним тютюном. Собаки-шукачі чхали і виходили з ладу. Але цей засіб не влаштовував партизанів. Нюхальний тютюн доводилось виготовляти, розтираючи махорку. А махорки й самим не вистачало. І ось знайшли інший спосіб: почали розкидати й закопувати далеко від встановленої міни крихітні шматочки толу. Собаки кидалися з одного боку в другий, рили лапами насип там, де нічого не було. Розлютовані солдати били своїх породистих псів нагайками, але нічого, звичайно, цим домогтися не могли. Вони, наневне, так і не зрозуміли в чому справа. Адже тол жовтий, маленькі його шматочки в піску люд-

ському оку не помітні. Крім того, наші конструктори зробили кілька мініатюрних мін проти собак: тільки почне копатися — вибух.

Я вже говорив, що спереду паровоза німецькі залізничники ставили одну або кілька навантажених камінням та піском платформ. І ми таки домоглися, що міни вибухали не під ними, а під паровозом. Переконавшись, що перевезення каміння не дає ніякої користі, противник відкинув ці витівки.

Гітлерівці стали пропускати спеціальні контрольні состави: паровоз або автодрезину і один вагон, за яким тягнулися ланцюги, залишаючи на піску насипу жолобки. Це щоб патрулі, виявивши перерву в такому жолобку, вжили заходів. Але, по-перше, такі сліди ланцюги залишали тільки в суху, безвітряну погоду (дощ жолобки розмивав, вітер — замітав), а по-друге, цей «винахід» завдавав патрулям багато клопоту. Партизани розривали і переривали жолобки місцях у двадцяти справа і зліва. Попробуйте тут розібратися, де міна.

Німці почали фарбувати баластний шар крейдою. Що ж, і партизани запаслися відерцями з розведеною крейдою.

На залізниці Ковель — Сарни, поблизу станції Троянівка, охорона застосувала такий спосіб: з настанням темряви на кожні триста метрів колії поставили по людині, мобілізованій з місцевих жителів. Усім дали по залізному ломику й наказали один раз через кожні десять хвилин бити по рейці. Якщо ж стукач побачить щось підозріле — він повинен вдарити двічі. Решта теж стукне по два рази, і так подвійний оцей стукіт дійде до найближчої охоронної будки. Звідти негайно виїде бронедрезина, а з нею охоронний загін.

Партизани, щоб викликати хибні сигнали, почали кидати в рейки каміння, але звук не збігався. Виходити ж на колію тільки для того, щоб стукати по рейці, не варто. Тоді всім нашим командирам підіривних груп було дано наказ непомітно забирати стукачів з чотирьох-п'яти місць одночасно. На двох ділянках, що звільняться, ставити міни, а на інших копати ложні ями з сюрпризами проти патрулів противника.

Після того, як було забрано сорок стукачів і кілька патрулів втратили голови чи інші частини тіла на сюрпризах, противник переконався, що й цей захід не досить ефективний: довелося йому й від цього відмовитись.

На залізницях Брест — Пінськ і Брест — Ковель охорона додумалася до того, щоб свої групи-засади розвозити в сутінках, а щоб наша розвідка не змогла засікати, на яких ділянках розташовуються групи, солдатів примусили зіскакувати на ходу поїзда. Така група складалася переважно з 11—12 чоловік. Вони вискакували одразу з кількох вагонів і тут же залягали в кущах. У перші дні оце нововведення дійсно збило з пантелику наших розвідників. Раніше рота охорони йшла пішки по шпалах, на кожній ділянці відокремлювалась група. Команда подавалась голосно, і ми, як правило, знали всі «точки». Коли ж наші розвідники розгадали нову хитрість ворога, то стали за ним полювати. Солдат, який стрибає з вагона на ходу, та іще в темряві, не дуже боєдатний. У перші 15—20 секунд не тільки не може стріляти, але навіть і орієнтуватися. Такого приголомшеного стрибком солдата дуже зручно брати живцем. Наші засади проти стрибаючих ворожих засад виявились справою настільки вигідною, що деякі підривні групи захопилися ними на шкоду роботі по мінуванню. Справді, піймати і обеззбройти кілька німецьких охоронників — справа прибуткова: у кожного автомат, у найгіршому разі — гвинтівка, гранати, запас патронів. Наш штаб уже готував наказ з попередженням, щоб не захоплювались надмірно таким полюванням. Проте ворог сам догадався припинити масову доставку нам язиків і озброєння.

Але, як кажуть, «коли б не нещастя, не було б і щастя». Допомогло нещастя на цей раз ворогові. На другому місяці нашої «ковельської роботи» вздовж залізничних насипів валялася величезна кількість звалених під укіс вагонів і паровозів. І ось в оцих уламках власних ешелонів почали ховатися групи гітлерівської протипартизанської охорони. Виявити їх там було нелегко, а, виявивши, вибити теж не просто. Для цього потрібно вести бій. Бої ж на залізниці не входили у завдання підривників.

Взагалі з кожним місяцем нашим підривникам ставало все важче. Гітлерівці зганяли населення — примушували вирубувати ліси біля залізниці, випалювати чагарники. Почали будувати дзоти і бункерні башти: високі споруди з подвійними дощаними стінками, між якими засипали пісок. На таких бункерах встановлювались по-

тужні рефлектори, що освітлювали лінію на сотні метрів. Башти були оснащені кулеметами й мінометами.

* * *

Я перелічив деякі способи боротьби з ворожою охороною на залізницях. Тільки перелічив. А кожна ж думка має автора, хтось же першим її запропонував. Часто, правда, діяв колектив: пропонували й обдумували спільно. Автора не дошукаєшся, бо він і не претендує на «патент». Але бувало, що колектив, скажімо, група підричників, давали пропозицію, її визнавали, вона ставала законом для всіх, навіть потрапляла до наказу; а тепер забуто, в якому загоні, в якій групі вперше запропонували й застосували той чи інший спосіб. Шкода, звичайно, але все одно вже нічого не вдієш.

Хто, наприклад, першим запропонував при встановленні мін взуватися в німецькі черевики, щоб сліди на піщаному насипу завжди були німецькими? Не знаю, та навряд чи хто й нагадає мені. Це, скажуть, дрібниці. Але такі «дрібниці» врятували життя багатьом нашим людям; ми навіть у наказі-інструкції заборонили підривникам виходити на залізничне полотно в будь-якому іншому взутті.

На другому місяці нашої «залізничної» практики вивірився список обов'язкових речей, які підричник, виходячи на завдання, повинен брати з собою. Це (крім, звичайно, міни, пристосувань до неї і зброї) лопата, плащ-палатка чи ковдра, віничок, фляга з водою і... ще дещо... Плащ-палатка чи ковдра для того, щоб винести на них всю землю, яку виїме мінер, віничок, щоб зарівняти й загладити місце, де закладена міна, вода, щоб побризкати це місце, — тоді не видні будуть краї... Не будемо, як я вже казав, торкатися всіх подробиць. Тут важливіше інше: нагромаджувався досвід, його узагальнювали, робили надбанням усіх наших підричників. Знання вироблених способів ставало часткою кваліфікації мінера, звільняло його від непотрібного ризику, давало гарантію на успіх.

Зрозуміло, стосується це не тільки підричників. Партизани інших спеціальностей теж освоювали досвід товаришів: і розвідники, і автоматники, і бронебійники вчилися один в одного. Крім основи основ — вивчення зброї, оволодіння нею — вони набували досвіду боротьби

в партизанських умовах. Але в більшій мірі, ніж будь-хто з нас, до техніки, до технології, до різних нових засобів мали бути уважними мінери-розвідники.

На курсах вони дістали тільки найнеобхідніші відомості. І не тільки тому, що курси ці були короткотерміновими, лісовими, похідними. Ні. Треба визнати, що й найдосвідченіші інструктори ніколи раніше не діяли в таких широких масштабах і ніколи не зустрічали такого організованого технічного опору противника. Інструкторам і самим довелось переучуватися в процесі роботи.

Я вже говорив, як наш штаб, у відповідності до нових завдань і нових умов боротьби, змінив тактику підривної роботи на залізницях. Пізніше нам довелося дещо додумувати, шукати такі тактичні способи, які давали б нам можливість систематично обдурювати пильність противника: інакше кажучи, знайти постійно діючу, непереборну хитрість. І ми її знайшли. Це в тактиці. Але в технології мінування такої постійної хитрості бути не може... Ось чому весь час треба було винаходити, конструювати, вигадувати і, не втрачаючи жодного дня, повідомляти про нові знахідки товаришів, які працюють на інших дорогах за десятки й сотні кілометрів.

Цю велику, напружену роботу проводив мій заступник по міннопідриwnій справі Єгоров. Він щоденно одержував рапорти всіх батальйонів, рот, груп. Він вимагав, щоб у цих рапортах були не тільки повідомлення про кількість підірваних ешелонів, але щоб докладно розповідали, як мінували, як підходили до залізничного полотна, як маскувалися, як розвантажували поїзд і т. ін. Все нове, все цінне Єгоров ставив на обговорення у штабі з'єднання і писав потім інструкції-накази.

Зауважу, між іншим, що ні Єгоров, ні інші наші славні підриwnики-мінери, як до війни, так і після неї, не спеціалізувалися на цій справі. Всі вони люди мирної праці. Жоден товариш не залишився в армії і навіть не пішов на гірничі чи інші підриwnі роботи...

Може виникнути запитання — чи не занадто багато уваги в своїй розповіді я приділяю техніці? Адже не за те уряд присвоїв високе звання Героя Радянського Союзу дванадцятьом нашим товаришам-підриwnикам, що вони добре вивчали техніку. В чому ж їхній героїзм, якщо вони так старанно забезпечували себе від несподіванок всілякими пристосуваннями і хитрощами?.. Більшість з них живі, а деякі навіть і не поранені. Заслуги

їхні великі, але, можливо, їх треба було б нагородити Золотими Зірочками Героїв Соціалістичної Праці?

Ні, партизани-підрильники заглядали смерті в очі. Противник їх дуже боявся, вони несли на залізницю чи шосейну дорогу, чи до військового об'єкта снаряд, який майже завжди потрапляє в ціль і викликає руйнування величезної сили. Тому противник вживав усіх заходів до того, щоб відхилити удар: знищити підрильників і знешкодити міну. Засади, пастки, міни на шляхах підходу до комунікацій, сильна охорона... Пройти до наміченого об'єкта, домогтися результату і повернутися неушкодженим — таке завдання підрильника. Це вимагає спритності, витримки, холонокровності, упертості в досягненні мети, презирства до смерті. І, звичайно, ризик на шляху до мети, а також під час повернення з операції — дуже великий. Цей ризик — неминучий, обов'язковий елемент його військової спеціальності. Із збільшенням кількості проведених операцій ризик цей не тільки не зменшується, але збільшується. Противник посилює охорону, вигадує нові способи боротьби з підрильниками: раптовості досягти з кожним разом трудніше.

Але, крім неминучого ризику бути настигнутим кулею противника, є ще інший ризик: загинути від власної міни. Наявність цього ризику надає професії підрильника-мінера ще більшої романтичності, ореолу мужності.

«Мінер помиляється тільки раз!» Це прислів'я хоч і не зовсім вірне, проте в ньому відбито той ризик, який приймає на себе людина вже одним тим, що повсякденно має справу з вибуховими речовинами. У народі існує думка: «Підрильник, мінер, сапер — люди ризику. Їх увесь час підстерігає небезпека». Давайте ж говорити серйозно — чи це так?

Продавець газової крамниці з ранку до вечора оточений горючими матеріалами. Шофер за кермом кожної хвилини може і сам загинути, і пасажирів погубити; так само і паровозний машиніст. Ще ближче за характером ризику до підрильників — льотчики бомбардувальної авіації. Вони теж підкрадаються до цілі, влаштовують вибух — тобто скидають бомбовий вантаж — і відходять. Так само, як і підрильники, вони в багатьох випадках залежать від товаришів — наземних працівників, членів екіпажу.

Нікому й на думку не спаде вважати продавця газової крамниці надзвичайно хороброю людиною. А якщо

він куритиме, сидячи на бочці з бензином, його просто назвуть ідіотом і притягнуть до кримінальної відповідальності за той ризик, на який він наражає державне майно і життя громадян. Може, тому ми й нічого не чуємо про лихачів-керосинників. Але лихачі серед шоферів і льотчиків — явище не таке вже й рідке. А у наших підривників і мінерів лихацтво найчастіше ставало другою нагурою, так би мовити, ознакою доблесті й героїства.

«Легко вам було, сидячи за столом, розмірковувати, товаришу Федоров! — скаже будь-який з наших колишніх підривників. — Тут лежиш на пузі чи стоїш рачки, поспішаєш, щоб тебе не виявив противник, та ще дощ чи мороз, чи вітер... І пам'ятай, найменший невірний рух — і кінець... Добре, якщо міна сповільненої дії, а коли на шнурок, на паличку?.. Нахабна міна! Тут про ворожі кулі забуваєш. Міна, вона хоч і своя, а так торохне — рук і ніг не збереш. Крім того, діє на нерви й свідомість, що коли вона передчасно спрацює, так не тільки тебе, але й товаришів приголубить! Ризик ризком, та не забувайте, товаришу Федоров, що гордість підривника теж не остання річ! Підірвався з результатом — значить героєм, а коли даремно, так би мовити, помилково, про тебе хоч і напишуть рідним, що «загинув смертю хоробрих», між товаришами все одно піде розмова: «Мазонув, розгубився хлопець...»

Значить, і такого плану є ризик, і він обов'язковий?

Так, він є. Це не можна заперечувати. Але чим краще підривник знав свою справу, чим він був досвідченіший, спокійніший, холоднокрівніший, чим досконаліша була техніка, чим, нарешті, краще підготовлена й організована операція, — тим оцей ризик був менший.

На Ковельському вузлі, коли ми повинні були залучити до підривної роботи вже не одиниці, а десятки й сотні партизанів, а серед них і молодь, яка нещодавно прийшла до нас, ми провели велику виховну роботу, показуючи, що справа ця доступна кожному дисциплінованому, тямущому і відданому Радянській владі бійцеві.

* * *

У 1941 і 1942 роках, коли не було ще у нас досконалої мінної техніки і дуже мало хто умів поводитися з толом, тих, хто йшов на підривну роботу, вважали од-

чайдушними хлопцями. Дійсно, в ті часи висаджували в повітря поїзди виключно на шнурок і на паличку. Мінер закладав міну, коли вже бачив поїзд, закладав і одразу ж, щоб не підірватися, втікав. Чим пізніше він ставив міну — тим більшою була гарантія успіху. Машиніст, побачивши людину на рейках, негайно гальмував. Доводилося так близько підпускати поїзд, що гальма не допомагали.

Репутацією одчайдушних хлопців дуже гордилися наші підричники. Бравували своєю хоробрістю і невразливістю. Трималися окремо. Цьому сприяла ще й та обставина, що підричники були виділені у нас тоді в особливий підрозділ. Керували підривними операціями люди виключної особистої хоробрості — такі, як Балицький, Кравченко, Артозеев.

Не знаю, чи пощастило Жорі Артозееву, нині Герою Радянського Союзу, хоч під кінець відучитися від лихацтва (він лишився у з'єднанні Попудренка), але при мені він одчайдушно бравував хоробрістю і невразливістю. Це супроводжувалось ще й надмірним витрачанням вибухівки. Під маленький місток він клав з обох боків по ящику толу, відбігав всього на десяток метрів і лягав на спину: твердив, що так безпечніше.

— Балки, перила, дошки летять через мене. Навіть пісок осідає за мною.

— А навіщо, Жоро,— запитували в нього,— ти лягаєш обличчям догори? За інструкцією годиться лягати лицем до землі. Іще потрапить ненароком що-небудь в око або опалить!

— Мало чого не напишуть в інструкції! А мені, може, цікаво подивитись? Все ж таки моя робота! Боягузи в карти не грають!

Артозеев до самозабуття полюбляв будь-які вибухи. Просте дивно, що не обрав він своєю спеціальністю піротехніку. Бувши партизаном, так захоплювався вибухами, що довелось йому догану вліпити.

Справді, повертається загін після операції з Корюківки, йде через міст. А за ним женеться тільки-но прибуле свіже поповнення карателів. Артозеев проїхав з своєю підводою міст і одразу заклав під нього міну.

— Що ти робиш, Жоро! — кричать до нього партизани.— Позаду ще три наші підводи!

— Тим гірше для них! Хай не відстають. Що, я через них міну витягатиму? Знайдуть брід!

І, звичайно, висадив міст у повітря.

А товариші хоч і знайшли брід і врятувались від переслідувачів, але дещо з трофеїв утопили в річці.

Був ще такий випадок з Артозеевим. Група партизанів здійснила наскок на зайняте карателями село. В одній з хат справляв весілля старший поліцай. Коли партизани почали обстрілювати цю хату, гості розбіглись, хазяїн же встановив на вікні кулемет і почав відстрілюватись.

— Нащо лізти на рожен? — сказав своїм хлопцям Артозеев. — Ми його візьмемо інакше. Ви трохи пострілюйте, а я підповзу з боку городу і підкладу під глуху стіну заряд толу.

І він дійсно дуже вдало підповз, заклав міну, підпалив шнур — все, як належить. Дах хати злетів в повітря, зруб же не розсипався на колоди, а увесь цілком завалився вперед, відгородивши поліцая від партизанів. І він, звичайно, не був дурним — вислизнув. Правда, потім його все ж таки спіймали, але він ще довго відстрілювався. А трапилося це тому, що Артозеев заклав, як завжди, занадто великий заряд...

З толом у нас, коли було його багато, поводитись досить неекономно. Глушили толочими шашками рибу в річках. Командування та, признатися, і я сам дивилися на це крізь пальці. Пізніше, на Волині, ми категорично, під страхом серйозного покарання, заборонили цей варварський спосіб рибальства. І тому, що стали інакше ставитися до толу, і тому ще, що Червона Армія наступала, наближалось визволення цих районів від іга окупантів.

На Уборті вважалося вищим шиком глушити рибу шашками з коротким шнуром. Таким коротким, щоб вибух стався до того, як шашка опуститься на дно. І ще шикарніше вважалося домогтися вибуху на самій поверхні річки, тому що вибух на поверхні давав найбагатший улов.

Тільки після того, як в одного лихача шашка вибухнула в руці і тяжко його поранила, почали уважніше стежити, щоб більше отаке не повторювалось. Ну і ляля ж старі підривники цього хлопця.

— Не вмієш — не берись! Через тебе, дурня, зменшаться тепер обідні порції.

Полювали за допомогою толу на зайців і косуль: ро-

били крихітці шашки з приманкою. У взводі підрильників під час дощу розпалювали толом багаття: розітруть, по-сиплять порохом і засовують у хміз. Багаття розгорялося не гірше, ніж полите бензином. Влаштували підрильники також маленькі фейерверки й «сюрпризи».

Один випадок надовго запам'ятали партизани. Командир взводу К., тенор і великий серцеїд, залицявся до молодій куховарки Полі. Він довго причаровував її своїм голосом і нарешті одного разу увечері похвастав у колі друзів, що цієї ночі забереться до її намету. Тоді Миша Глазок, дуже винахідливий і спритний підрильник, дещо придумав... Годині о другій ночі увесь табір був стривожений вибухом, що трапився десь неподалік штабу. Народ збігся на поляну. По ній метався з одного боку до другого, потрясаючи кулаками, і кричав щось нерозбірливе комвзводу К. Поля, сонна й налякана, стояла тут-таки біля дерева, нічого не розуміючи. А Миша з товаришами шаленно реготали, тримаючись за жовоти.

Виявляється, Миша підвісив на верхів'ї сосни сімдесятип'ятиграмову бурову шашку, протягнув від неї дріт до коренів дерева і далі до входу в Полин намет. Комвзводу, намагаючись проникнути до Полі, зачепив ногою за дріт, смикнув його і викликав тим самим вибух.

Мета у Миші була немовби благородна. Він сам принаймні пояснив свій вчинок бажанням захистити Полю від надокучливих залицянь командира взводу.

— Воно й іншим непринадно буде! — вигукнув Миша, коли я викликав його для пояснень.

Довелося все ж борцеві за високу моральність пояснити, що засоби й методи виховання він вибрав не зовсім вдалі, і дати йому за хуліганство п'ять діб гауптвахти.

Крім лихацтва, хуліганства, розбазарювання толу, була ще одна дуже небезпечна сила... Це сила звички. Вона породжує недбайливість і легковажність, які можуть коштувати дуже дорого всьому партизанському загонові.

Люди, які повсякденно мають справу з вибуховими речовинами, так звикають до них, що забувають про необхідну обережність. Особливо в наших лісових умовах. На військових і залізничних складах створено обстановку найжорстокішої дисципліни. Крім того, там плакати, наочні посібники й попереджувальні написи

нагадують щохвилини про загрозливу небезпеку. У нас — інша річ.

Міни в перший час підричники виготовляли з толу самі. Тол різали, розфасовували, упаковували в ящики в будь-яких умовах, навіть під час руху колони. До толу ставились за просто, зберігали як попало; в цьому теж був своєрідний шик. Детонатори носили в кишенях. І нікого не дивувало, якщо підричник їхав на возі з вибухівкою, а в кишенях у нього побрякували — в одній детонатори, а в другій пістони.

Коли прибув до Борового Єгоров і почав вести найсуворішу боротьбу з порушниками правил зберігання і транспортування вибухових речовин, йому довелося вислухати немало насмішкуватих зауважень:

— Не бійся, начальнику, ми народ звичний!

— Ну що ти, товаришу Єгоров, даремно галас піднімаєш! Повоюєш, як ми, — почнеш спокійніше ставитись!

А поза очі і боягузом називали. Тільки пізніше, коли виявив він себе на ділі, пройнялися до нього повагою і старі наші підричники.

Поскаржився мені якось Єгоров на Павлова. Павлов був ще молодий, але до моменту приходу Єгорова встиг стати вже досить вправним підричником. Тому Єгоров і доручив йому прийняти з літаків вантаж — вибухівку і вибухачі. Дав йому на підмогу іще двох підричників — Мустафу і Губкіна.

Вони зволокли на поляну в одне місце всі мішки з толом. (Тол скидали нам у мішках. Між брусками толу наклали велику кількість м'ятого паперу. Ще більше паперу було напхано в мішках з детонаторами). Вирили яму, поклали туди увесь тол, — а надіслали його того разу немало — кількасот кілограмів, — детонатори і капсулі віднесли вбік, потім зібрали увесь папір до купи і підпалили. Стоять і відпочивають після важкої роботи, гріються біля цього своєрідного багаття. На вогонь прибіг Єгоров.

— Що ви робите! Гасіть негайно, яма з толом відкрита, мало що може трапитись!

— Не турбуйтеся, знаємо! Не вперше нам, — з великим апломбом відповів Павлов. — Що може трапитись?

— А раптом детонатори!

— Звідки вони тут візьмуться!

Тільки так сказав Павлов — у багатті щось вистрілило. А потім іще, іще. Тут хлопці сполошилися. Давай

мерщій засипати багаття землею. Обійшлося! А могла ж трапитися страшна катастрофа: недалеко від цієї ями були закладені ще дві ями з толм, в загальній кількості близько п'яти тонн. Вибух в одній ямі викликав би по детонації вибухи і в інших ямах!

Звичка і безтурботність, які переходили в браваду, викорінювалися з великим трудом. Треба признатися, що до кінця ми так і не змогли покінчити з цими тяжкими гріхами.

Загинув під час висадження в повітря поїзда досвідчений і сміливий мінер з батальйону Балицького — Бедов. Він висунув голову з-за укриття — шматком паровозного колеса його забило на смерть.

У загоні імені Чапаєва одного разу засперечались, як правильно підключати електродетонатор.

— Ось як треба, — сказав хтось з учасників суперечки, і в ту ж секунду пролунав вибух. Товариш сильно поранив руку.

Навіть на таких умілих, спокійних і холоднокровних підрильників, як Федір Кравченко, позначалася сила звички. А втім, як виявилось, тут винна була не тільки звичка.

Я був присутній якимось на його навчаннях з новим поповненням підрильників.

— Ось як приєднується бікфордів шнур до корпусу капсуля детонатора, — рівним, як завжди, голосом пояснював своїм слухачам Кравченко. — Вставляєте шнур, потім затискуєте... — За цими словами він взяв у зуби алюмінієву трубку детонатора, притис і дав оглянути молодому партизанові. — Передайте іншим. Подивіться, товариші, уважно. Але майте на увазі — якщо ви стиснете на півсантиметра далі або занадто сильно, детонатор може вибухнути. В цьому разі він вам одірве нижню щелепу.

Я не став більше слухати. Потім, при зустрічі в штабі, нагадав Кравченкові, що існують спеціальні обжимки, які нагадують плоскогубці.

— У мене на весь загін одні, товаришу генерал.

— Та що ти! Я скажу Єгорову, треба пошукати, щоб забезпечити кожного.

— Не турбуйтеся, товаришу генерал, все, що було, розібрали дочища, я вже запитував...

— Можна радирувати в Москву, з першим літаком надішлють.

— Можна, звичайно, тільки...

— Ну, кажи! Що ж ти не договориєш?

— Не потрібні вони, товаришу генерал. Ті, що були, хлопці давно порозкидали. Незручно, зайвий тягар в кишені. І, знаєте — традиція. Затискали з самого початку зубами.

— Так це ж зовсім даремний ризик!

— Не кажіть, товаришу Федоров! Підричник з першого дня повинен учитися переборювати страх. Так я вважаю.

Я все-таки послав запит до Москви. Обжимки нам привезли. Але користуватися ними наші підричники стали тільки взимку. І то не тому, що ми їх переконали відмовитися од ризику. Просто на морозі неприємно брати металеву трубку в рот: губи примерзають.

Був ще один вид лихацтва, боротися з яким виявилось особливо важко. Це лихацтво благодородне.

Великий друг і помічник Федора Кравченка — Володимир Бондаренко, який нещодавно прибув з ним із Москви, — мав уже немалий досвід мінера. Він діяв у 1942 році разом з Балицьким. Потім занедужав, його відправили до партизанського госпіталю в Москву. І ось, якось в один з червневих днів 1943 року, Володя, не спитавши в лікаря дозволу, вирушив гуляти по Москві у госпітальній піжамі. Так потроху добрався він до центру і зайшов на Тверський бульвар у штаб партизанського руху. В нього була надія зустрітися з ким-небудь із друзів. І дійсно, тільки увійшов — назустріч йому Кравченко.

— Лечу сьогодні до Федорова, — повідомив Кравченко.

— Що? А виразка шлунка?

— Нічого, трохи полегшало, витримаю.

— В такому разі і я лечу.

— Але ж ти хворий, лежиш у госпіталі, — говорячи це, Федя посмикав комір Володиної піжами.

— Нічого. Прилечу — мені дадуть обмундирування. А хвороба затяжна — мокра екзема. Це, кажуть, через нерви. Ну, як тут, у Москві, не нервувати. Друзі відлітають... Ні, серйозно, Федю, якщо я з тобою не вилечу, знаєш, як буду нервувати, захворію ще дужче...

І він дійсно прилетів до нас у госпітальній піжамі. Довелось радирувати комісарові партизанського госпіталю Балабаю: «Бондаренко живий, здоровий, передає

привіт. Піжаму поверне першою okazією». Тому що Балабай був нашим старим партизаном, ми мали деякі підстави сподіватися, що він не надішле за Бондаренком погоні.

А втім, це хоч і лихацтво, але не міннопідривне, а просто партизанське. Але й щодо міннопідривного — Бондаренко не примусив довго ждати. Кравченко доручив йому проводити навчання з молодими підривниками. По ходу справи треба було ознайомити їх і з новою міною сповільненої дії. Але Бондаренко, хоч і висадив у повітря до вильоту в Москву кілька ешелонів, міни цієї ніколи не бачив. В той час, коли він ходив на диверсії з Балицьким, про ці міни у нас знали тільки з чуток.

Признатися перед молодими хлопцями, що він, досвідчений партизан, нагороджений за підривну роботу, не знає цієї міни, Бондаренко не зміг. Пославшись на хворобу і сказавши Кравченку, що хоче для заспокоєння нервів побути деякий час на самоті, Бондаренко поставив свій намет на півкілометра від табору в густому ялиннику. Там він дійсно пробув зовсім один чотири дні. А коли повернувся, відрепортував Кравченкові:

— Товаришу командир загону, боєць Бондаренко з'явився в ваше розпорядження.

— Видужав, Володю?

— Так точно, Федю, видужав.

— А що це в тебе у вузлику?

— Міна сповільненої дії, товаришу командир!

— Так ось, значить, де вона була. А я не доберу, куди вона поділась. Навіщо ти її брав?

— Вивчав, товаришу командир!

Виявляється, всі ці чотири дні Бондаренко без сторонньої допомоги розібрав міну на складові частини, вивчив кожну її деталь, а потім знову зібрав.

— Тепер можу викладати.

Або ось ще такий випадок.

В ніч на 7 липня група наших підривників на чолі з Єгоровим вийшла до залізниці, щоб поставити першу автоматичну міну сповільненої дії.

О другій годині ночі Володимир Павлов і Всеволод Клоков поклали міну під рейки. Треба було вставити влоухач. Цей момент найнебезпечніший для мінера. А тут ще вперше в бойовій обстановці і до того ж при повній темряві, коли діяти можна тільки навпомацки,

Павлов намацав міну, потягнувся до неї з вибухачем.

— Зажди хвилину! — прошепотів Клоков.

— Що таке?

— Не хвилюйся, все в порядку, Володю. Я тільки голову покладу ближче... Гинути — так разом!

І випадок з Бондаренком, і епізод з Павловим і Клоковим стали мені відомими після війни: ні Кравченко, ні Павлов мені про це в партизанські часи не розповідали. Чому? Боялися, що нагримаю?

Так, треба гадати, я не зважив би на благородство, а покарав би і Бондаренка, і Клокова. Довелось б покарати. Хоча в глибині душі я, звичайно, і в той час пишався б ними.

«За віщо ж гримати? — можуть запитати читачі.— Адже ви й самі називаєте ці вчинки благородними, самі пишаетесь людьми, що діяли так». Пишатися пишавсь, але однією гордістю командир з'єднання не проживе. Якщо досвідчені його підрильники, люди, на яких тримається увесь план, почали б систематично так благородничати, закінчилося б це вже для з'єднання погано.

Та гірше всього, коли підрильники не тільки займаються лихацтвом, але зводять його до принципу. Не борються з ризиком, не намагаються його зменшити, а гордяться ним — самі лізуть на рожен...

. * * *

У всіх західних областях України і Білорусії створювалася у серпні 1943 року досить своєрідна обстановка. Окупанти не тільки не почували себе тут господарями, але вже й не намагалися робити вигляду, що вони тут хазяї. Головною турботою для них була тепер охорона комунікацій і в першу чергу залізниць. Іноді нормалізований зв'язок з глибинними районними центрами припинявся зовсім. Гарнізони невеликих міст і містечок сполучалися між собою і з командуванням по радіо й телефону, але і телефонний зв'язок, якщо кабель проходив через ліс, майже ніколи не діяв. Пошту доставляли літаки. Якщо ж і йшли шосейними дорогами машини, то лише в супроводі сильної охорони і колоною.

Регулярне сполучення навіть з великими селами обірвалося. Не буде перебільшенням сказати, що почували себе окупанти в таких містечках, як Любешів, Камінь-

Каширський і навіть Ковель, постійно обложеними. Гарнізони ні на хвилину не знімали кругової оборони.

Тепер не залишалося жодної області в окупованій частині України, де б не діяло велике партизанське з'єднання. А ми вже знаємо, що, коли є в області хоч одне крупне з'єднання, воно викликає до життя десятки нових загонів. Так було на Чернігівщині, так стало й після нашого приходу на Волинь.

До нашого прибуття тут діяло кілька загонів, а також і спеціальні, закинуті сюди групи. Після того, як наші загоно-батальйони розійшлися по області, охопивши своїм впливом майже всю її територію, почали з'являтися нові місцеві загоно, зростали старі, встановлювали з нами зв'язок. З-за Бугу, із польської сторони, перебрався в наші ліси групи втікаючих з таборів полонених. Вони приєднувалися до наших загонів чи до місцевих, чи самі організовували загоно. Ніколи ще ліси не були так населені! Важко навіть визначити, де було тепер більше людей — у селах та містечках, чи в нових лісових поселеннях. Саме так, поселеннях. Крім загонів, улаштовувалися в лісах і селяни, які вийшли з спалених карателями сіл. Вони посіяли на галявинах і лужках хліб, посадили картоплю. Зустрічались такі своєрідні хутори із землянок як українські, так і польські... Були єврейські, циганські, і розповідали мені, що десь у глибині боліт ховається група німців: втекли з концтабору політ'язні, до партизанів іти не відважились, вирили землянки, добувають всякими правдами і неправдами харчування, ждуть приходу Червоної Армії.

Рідко, дуже рідко окупанти робили тепер спроби прочісувати ліси, взагалі вести фронтальний наступ проти партизанів. Вони немовби визнали, що для цього немає в них ні сил, ні вміння.

Окупаційне командування вважало за краще направляти проти партизанів керовані гітлерівцями оунівські, бандерівські та інші націоналістичні банди.

Взагалі гітлерівці хотіли створити, хоч обманом, враження у населення, що їх підтримують якісь значні місцеві сили. Справа дійшла до того, що одного разу під Любешовом повели наступ проти партизанських гарнізонів Фролова й Лисенка досить організовані частини, за зовнішніми ознаками — бандерівські. У бою вони трималися стійко — ну, регулярне, навчене військо, та й годі! Все-таки, коли ми на це військо як слід натисну-

ли, дали їм скуштувати мінометного й кулеметного вогника, — кинулися втікати хто куди. Проте, дивна справа — не залишали своїх поранених, як то роблять бандерівці; і всіх би винесли, коли б не боялися повного оточення. До рук партизанів Фролова потрапило п'ятеро. Всі в кашкетах з тризубцями, а один так навіть у шароварах. І що ж? Виявилось, що навіть двох слів не знають по українському — чистокровні німці.

Навіщо ж, питається, вони влаштували одей маскарад? Дуже просто, хотіли викликати в місцевих жителів враження, наче тут відбувається громадянська війна. Коли ці полонені дали показання, їх строем повели через кілька сіл, і команду навмисне голосно і без потреби часто перекладач подавав українською мовою.

Пізніше, коли фронт у кінці 1943 року став наближатися до цих місць, німецьке командування підтягнуло частину відступаючих військ, намагаючись взяти нас у кліщі, щоб відхилити масовий партизанський удар по своїх тилах.

А зараз окупанти сиділи ще в своїх укріплених гарнізонах, боячись, як би не наскочили на них партизани. Давно минули ті часи, коли вони, лягаючи в ліжка, передягалися в нічну білизну. Тепер спали одягнені. Величезні сили і техніку віддавали окупанти на охорону своїх гарнізонів. Думаю, що де-небудь у Німеччині був збудований спеціальний завод по виробництву дверей із сталеві броні — так багато їх тепер було потрібно. Жоден скільки-небудь значний офіцерський чин не хотів жити в будинку без сталевих дверей і віконниць. Залізничні станції разом із складами і управлінськими будинками огороджувались дволінійними укріпленнями з колод і землі товщиною до трьох метрів, все одно як городища за часів Івана Грозного. Штаб, комендантське приміщення, караульні точки біля воріт — усе це було з'єднано підземними ходами. Повзали і до вбиральні, і на кухню траншеями. Собаче життя!

По Любешову і Камінь-Каширському партизани час від часу та й пошлють два-три снаряди. Там гарнізони дійшли мало не до божевілля. Понабудовували на всіх вуличних перехрестях дзотів, і якщо потрібно куди-небудь піти, — тільки перебіжками по кілька чоловік.

Окупанти почали застосовувати в боротьбі з партизанами партизанську ж тактику. Розібравшись нарешті в тому, що ми не так гарнізони їхні прийшли громити,

як завдати ударів по комунікаціях, вони почали мінувати підходи до колій, влаштовувати засади; робили навіть спроби здійснювати диверсії на наших складах вибухівки і боеприпасів.

Із загону до загону ми могли тепер їздити порівняно невеликими групами. А в дорозі не так береглися від можливості зустрітися з регулярними частинами ворога, як напоротися на міни, які противник ставив за допомогою своїх лазутчиків з націоналістів. Але смішно навіть порівнювати ефективність мінування нашого і їхнього. Ми висаджували мости, залізниці, підривали крупні шосейні дороги, скидали під укіс ешелони, ворог же діяв на стежках.

Побут партизанів теж став іншим. В основних таборах вони зовсім одвикли від того, що може виникнути необхідність раптом по сигналу розвідників підійматися і відходити. Раніше ніч була найбільш жвавою частиною партизанської доби. Відсиплялися по черзі вдень. Тепер день був наш, і в таборах спали, як і належить людям, ночами. Тільки підричники, як і колись, виходили на залізницю в темряві. Але з появою у нас мін сповільненої дії ті з підричників, які навчилися користуватися ними, ставили протягом ночі десятки мін на багато діб уперед і могли потім відпочивати нормально.

І на ворожі гарнізони, з метою заготівлі продовольства, наші загони здійснювали наскоки тепер теж частіше вдень, ніж вночі. Раніше забирали все, що потрібно, і тут же відходили. Знали, що окупанти одразу ж надішлють підкріплення. А тепер, під кінець серпня, очистили, наприклад, наші загони містечко Любешів від німців і поставили там свій гарнізон; трималися в містечку мало не два місяці.

Голодувати партизанам цього літа не доводилось. Харчувалися за рахунок противника. Громили залізничні склади, розвантажували ешелони, а якщо було потрібно, наскакували на містечка й невеликі міста. Найгірша справа була з сіллю. Це дійсно проблема. Тут і до війни селянство, особливо найбідніша його частина, страждало від нестачі солі. Крамарі не дуже охоче завозили цей дешевий товар, який не давав ніякого прибутку. А з приходом ворога і зовсім стало неможливо роздобути солі. Для себе вони привозили. Але чи багато їм потрібно? В ешелонах ні на фронт, ні з фронту по наших дорогах сіль не возили. Це ми вже знали точно.

Трапився лише один випадок, коли два вагони з сіллю відправили в наш бік. Іще десь за три сотні кілометрів стояли ті вагони на запасній колії, а ми вже за допомогою залізничників дізналися, що через кілька днів їх причеплять до такого-то ешелону. Що ж, вони потрапили, звичайно, до наших рук. Поділилися ми з своїми людьми — залізничниками — і в села дали.

Окупаційні власті теж «турбувалися» про постачання населення необхідними товарами. У своїх листівках вони обіцяли кожному, хто викопав партизанську міну, кілограм солі, літр горілки, коробку сірників. Голови партизанських керівників, всякі шпигунські відомості — все це окупанти в своїх листівках розцінювали на сіль, гас, сірники, лампове скло та інший ширпотреб.

У цьому краю, де вся промисловість складалася з кількох деревообробних фабрик, спиртових і пивних заводів, кузень і млинів, голки, нитки, скло, гудзики, лампові гноти, лопати — все було привозним. Уже на другий рік війни жителі зробили крок на добрих півтора століття назад. Щоб захити яку-небудь дірку — нитки витягали з ганчір'я, хати освітлювали каганцем з волон'ячого жиру, скіпочками, сірники повсюдно замінило кресало. І для гнота навіть вати не було. Часто користувалися висушеним мохом.

Пам'ятаю, скаржився один старик-селянин — єдиний грамотій на все село, що не може почитати наші партизанські газети і листівки своїм односельчанам тому, що немає в нього окулярів. Зібрали йому на придбання гроші з усіх дворів, погодилися і дещо з продуктів для цієї справи виділити, але ніде, аж до самої Варшави, замовити скельця було неможливо. Старий був просто щасливий, коли після чергового наскоку на фашистську комендатуру наші хлопці принесли йому на вибір кілька пар окулярів; чого-чого, а очкастих фашистів роздобути було неважко.

Солі й ми подовгу не бачили. Соляна проблема стала для нас майже рівнозначною проблемі боеприпасів. Як не вистачало нам патронів для нашої радянської зброї, так не стало вистачати солі. Хлопці з місцевих страждали менше. Вони все життя недосолювали їжу, звикли до цього. А ми, східні жителі, просто хворіли. З'явилася загроза цинги... Але все-таки, коли запитувала Москва, якщо треба було вибирати (всього на літаках не привезеш), віддавали, звичайно, перевагу боеприпасам.

А в усьому іншому жили ми, в порівнянні з минулими двома роками, добре. Турбувала нас ворожа авіація, кидала по лісах бомби, але до цього вже звикли. Вірогідність попадання була незначною. Не пам'ятаю жодного випадку, щоб бомбардувальникам вдалося поразити наші життєві центри. І, мабуть, найменше партизанів загинуло від авіабомб. Ми, звичайно, продовжували старанно маскуватися. Тепер це стало простіше. Рідко пересувалися великими масами (колону в русі з повітря виявити, безумовно, легше). Нічне життя, як я вже говорив, було менш пошквалене — менш було потрібно й освітлення. Намети ранками обов'язково згортали. Лишалися тільки госпітальні. Але їх так маскували, що й найдосвідченіший ас не міг виявити їх крізь хашу дійсного і маскувального гілля.

Ось написав я, що жили ми добре. Але це партизанська міра. Та і взагалі, коли кажуть «партизанське життя», «партизанський побут», хочеться лаятись. Був у нас один товариш, який мав насолоду від того, що перелічував побутові речі, які вийшли начисто з партизанського ужитку. Складав навіть список. Ми йому порадили взяти енциклопедичний словник і деякі слова звідти викреслити: працювати довелося б значно менше. Такі прості речі, як стіл, стілець, такі слова, як стеля, підлога, — все це стало досить умовним.

Проте у нас тепер частіше організовували, особливо в центральному таборі, самодіяльні концерти. Регулярно виходила газета. Радіорепродуктори висіли на деревах, і ми слухали тепер повідомлення Радінформбюро так само регулярно, як і жителі тилкових радянських міст. Слухали, звичайно, і літературні передачі, концерти з участю кращих сил країни. Наші лектори теж виступали і в ротах, і у взводах, і в селах серед селян.

З'явився у нас шумовий оркестр, очолений музикантом Морозом. За інструменти правили пилки, палки з різних сортів дерева, пляшки. Був власний канатоходець, він же «Чарлі Чаплін». Розважались, як могли, і часто дуже весело. Товариші з штабу приручили дику козу. Вона їла з рук, крала зі столу цукор: дуже його любила. Гадаю, що не так ми її приваблювали, як цукор... Теж, звичайно, така-сяка розвага.

У всіх великих загонах були тепер у нас бані. А при штабі працювали шевська і кравецька майстерні; вони обслуговували все з'єднання.

Це так, але ось жилого запаху не почували ми в жодному нашому житлі. А в армії? Але ж армія — все-таки в русі, захоплює великі міста, проходить через них. Люди бачать, наприклад, електричне світло. Знаєте, як городяни в партизанських загонах нудилися за електричним світлом!

А книги? Адже потрапляли вони до нас рідко і випадково. За книгами скучали не тільки городяни та інтелігенти. Для всього радянського народу книга стала найнеобхіднішою умовою життя. Певен, що у всьому світі немає тепер народу, який би так любив, цінував, так зріднився з книгою, як наш.

Ось кажуть, що радянський народ витривалий. Вірно! Заради досягнення такої високої мети, як перемога над ворогом, наш народ готовий іти свідомо на будь-які злигодні. Тільки не треба думати, що злигодні дають комусь задоволення. І оспівувати їх немає ніякої потреби. У всякому разі, я робити цього не збираюсь.

Ліс буває дуже красивий. Дуже добрі в ньому лужки, на соковитій зелені боліт теж залюбки спиняється людський погляд. Але ненадовго. Партизани раділи, коли їм щастило вийти з лісу на великий степовий простір хоч на кілька хвилин. Зір відпочиває! Адже перед нами завжди, куди не поткнись,— дерева. Навпрошки й ходити розучились партизани — все обходи: дерева, чагарники, купини. Під час ходи очі весь час прикуті до землі. А вийдеш у степ — яка широчінь! Ніщо не лізе надокучливо в очі. Думати — й то набагато легше. Але які ж там степи у західному краї.

А чи думали ви над тим, що можна, виявляється, скучити за правильними лініями? Що культурна людина давно вже в побуті і на роботі день у день бачить перед собою заглажені, акуратні поверхні. Не тільки бачить — в більшості й робить все, щоб загладити, вирівняти, відшліфувати. В цьому є довершеність культури. Стіни будинків, і полірована поверхня стола, і вулиця, і рівне зоране поле... Навіть одяг — адже ми могли тільки пригадувати добре пошитий, випрасуваний костюм.

Чи личить за всім цим скучати? Чи пристойно порядному партизанові? Пам'ятаю, один з наших бійців-москвичів розповідав товаришам, як обставлена його квартира. Просто захлинаючись, пригадував про такі звичайні речі, як газова плита, електричний утюг, шітка для натирання підлоги, телефон, пружинний матрац. Поки він

говорив — все дужче й дужче хмурнів командир роти. А коли оповідач дійшов до опису рефлектора, той як гаркне:

— Ти що тут ведеш розкладницькі розмови!

І мені потім на оповідача поскаржився. Скільки я цього командира роти не переконував, що пригадувати і мріяти про добрі речі і нормальне мирне життя тільки корисно, що бажання доброго життя, стремління до нього є в той же час і стремлінням до перемоги над ворогом, який хоче відкинути нас до дикунства, — не зрозумів. Тоді гукнув я Хому Довжика, що саме проходив мимо.

— Ану, Хомо, — кажу, — роззувайся. Та не бійся, зніми свої личаки. І ти, товаришу комроти, чоботи свої скидай, не соромтеся! Тепер міняйтеся.

Образився товариш.

— Що ж, — кажу йому, — на культурне життя і на мрію ти обурився, а коли з'явилася можливість іти далі відповідно до своєї програми свідомого здичавіння, так відступаєш?

Після цього пояснення, здається, дійшло. Нові чоботи цей поборник злигоднів добув собі в найближчому бою; бився за них з великим азартом.

Ніколи раніше я не припускав, що можна скучити за машинами, за всякими механізмами, що оточують нас в нормальному мирному житті. А туга така була. І не тільки у городян, але й у сільського нашого люду. Ось, для прикладу, коновод мій, Микола Дельньов, часто бував брутальним з Адамом, особливо у дні, коли не треба було нікуди їхати.

— Злість розбирає, Олексію Федоровичу, — пояснював він свою поведінку. — Що за чортівня — і сіно давай, і овес, і чисти, і на прогулянку веди. Інша справа — машина! Не треба їхати — поставив на колодки, змастив — і хоч рік стоятиме, нема потреби харчувати, доглядати за нею...

У минулому Микола був трактористом і шофером. Але помітив я, що туга за машинами властива не тільки тим нашим товаришам, які за професією своєю стикалися з ними.

Наші партизани дуже охоче допомагали селянам жнинувати. Цей труд був для них приемним, вносив у побут різноманітність; звичайно, мало неабияке значення і свідоме бажання допомогти, особливо тим родинам,

де залишалися тільки жінки й діти. Але завжди — на сіножаті, на жнивях і в час молотьби — пригадували наші товариші комбайни, молотарки, жатки. Багато розповідали про них місцевим людям. Так розписували, що ці машини в розповідях мали вигляд абсолютно бездоганних і набагато красивіших і потужніших, ніж вони були в дійсності.

А люди, які прийшли до нас з армії, — ті з захопленням, з підйомом розповідали про танки, про потужну артилерію, про всюдиходи, тягачі і навіть про звичайні грузовики. Захоплення перед потужністю техніки, любов до машини, до швидкості її, до зручності й полегшення праці, яке вона дає, — невід'ємна риса радянської людини, набута за роки індустріалізації країни.

Якщо сідав на партизанський аеродром літак, як ходили навколо нього, милувались, погляджували його крила десятки наших людей! І льотчиків розитували, і просилися всередину — подивитися на прилади керування...

Був, правда, випадок — довелось одного товариша полаяти за надмірну любов до техніки. Не хотілося лаяти, а треба було! Що трапилось? Обходжу я пости, бачу — вартовий відставив гвинтівку, а сам щось у зошиті малює. Тільки тоді стрепенувся, коли я схопив його гвинтівку.

— Дай сюди! — взявся я за його зошит. В ньому побачив якусь схему. — Чим це ви тут на посту займаєтесь?!

Він спочатку злякався, і правильно, звичайно. Потім, коли помітив, що я уважно розглядаю креслення, до нього повернувся дар мови, і він почав пояснювати.

— Це, бачите, товаришу Федоров, супорт, а ось положення різця. Вчора по радіо, можливо, чули, була передача про швидкісне різання. Потрібна особлива форма різця. Я теж до війни цим займався, домігся швидкості — триста метрів на хвилину, тепер бачу — треба кут зробити іще тупішим... Шкода, немає туші, я б оце креслення надіслав у Челябінськ тому токареві.

— Відставити! Що це ви, насправді, розбалакалися! Тільки цей різкий окрик привів його до пам'яті, і він зрозумів, яке вчинив серйозне дисциплінарне порушення. Я послав його, розуміється, на гауптвахту. Розглядали його поведінку і на комсомольських зборах. Проте через деякий час я допоміг йому дістати туш, циркуль

і рейсфедер. І він дійсно надіслав свою пропозицію до Челябінська...

Повертаючись до того, що собою являє партизанський побут, я хочу підкреслити: ми навчилися пристосовуватись до різних, навіть найтяжчих умов, переборювати злигодні. Намагалися скрашувати своє життя пісню, музикою, танцями, фізичними вправами, товарицькими бесідами: Але хіба тільки окремі диваки вважали життя в партизанських загонах великою радістю. Сушила туга за продуктивною працею, за домівкою, за сім'єю. Були у нас сім'ї в партизанському з'єднанні. Але ось справжню сім'ю створити, звичайно, в партизанських умовах було неможливо, та не варто, на мою думку, і прагнути до цього. Шлях до домівки, до миру, до затишку, до справжньої людської радості, праці й повноцінного, повнокровного побуту лежав і для нас через Берлін. Це більшість наших товаришів прекрасно розуміла. Прийде сюди Червона Армія, ми приєднаємося до неї і підемо разом у наступ — далі на захід.

* * *

9 вересня 1943 року, в день засідання Волинського обкому, на яке були викликані всі командири батальйонів-загонів, багато комісарів, секретарі парторганізацій і комсорги, одним з перших приїхав до Лобної Григорій Васильович Балицький.

Я дізнався про його прибуття по радіо.

Був у центральному таборі введений звичай: якщо приїздить хтось з командирів наших батальйонів чи представники сусідніх з нами загонів, із застав повідомляли про це в радіоцентр, а звідти Маслоков передавав через репродуктори, що висіли на деревах біля всіх перехресть. Наприклад:

— На територію табору прибули представники братнього білоруського загону на чолі з його командиром Сергієм Івановичем Сікорським.

Або:

— Прибув командир нещодавно організованої нашим з'єднанням польської партизанської бригади імені Ванди Василевської — Станіслав Шелест.

Або:

— Щойно прибув на територію центрального табору командир дев'ятого батальйону Федір Кравченко.

Батальйон з 25 липня до 1 вересня пустив під укіс 26 ешелонів противника...

Так само було сповіщено вранці 9 вересня про прибуття по викилку обкому командира 1-го батальйону Балицького.

— ...Батальйон під керівництвом Героя Радянського Союзу Григорія Васильовича Балицького за час з 7 липня до 1 серпня пустив під укіс 56 ешелонів противника, а також розгромив у боях два гарнізони противника...

Я виїхав назустріч Балицькому.

Не спішуючись, ми подали один одному руки. Урочиста об'ява по радіо, очевидно, припала йому дуже до душі.

— Давай, Гришо,— запропонував я йому,— проїдемо по табору. Адже ти давно тут не був. Подивимось господарство, а потім поснідаємо. Почастую тебе ковбасою нашого виробу. Чув ти про такі дива, щоб у партизанів була своя ковбасня?

— Обростає? — сказав він з відтінком жарту.

Сидів Балицький на коні, як справжній кавалерист, не те що в перший рік війни. На шкіряній куртці звично обім'ялися погони майора. На грудях Зірочка Героя Радянського Союзу, орден Леніна... Портупея, маузер у дерев'яній кобурі. На добрячих, до блиску наваксованих чоботях — шпори. Вигляд справжнього бравого командира. Одягнути б його зараз у сорочку, підперезану шнурочком, і в солom'яний бріль, як ходив він два роки тому, в ролі сільського вчителя, зв'язковим обкому — все одно розгадали б в ньому військового.

Під'їхали до великого білого намету госпіталю. Назустріч нам вийшов Гнедаш.

— Познайомтесь...

Балицький, не злізаючи з сідла, подав руку Тимофію Костянтиновичу.

— Довго тримаєте наших поранених, товаришу хірург.

— Ваших поранених найбільше, і поранення складні...

— Таке наше діло, товаришу хірург! Нам без поранених ніяк неможливо... Чули сьогодні — п'ятдесят шість ешелонів. І що не ешелон — бій, штурм. Ось яка справа!

Без помітного інтересу глянув Балицький на шевців, що вишикувалися за своїми столиками під розлогим дубом, на кравців, які сиділи під іншим дубом. Посміхнувся, побачивши кожухарів.

— А це ж навіщо, Олексію Федоровичу?

— Готуємося, Гришо, потрошку до зими. Морози настануть, теж, мабуть, попросиш кожущка?

В цей час я йому нагадав: — Будемо тебе сьогодні слухати на обкомі. Підготувався? Про те, як наперед заглядаєш, теж поговоримо.

— Я різко ставитиму питання, товаришу Федоров.

— Це твоє право.

— Толу залишилося в мене всього десять кіло...

— На обкомі й поговоримо, а зараз — снідати!

Біля штабного намету Балицький зустрівся з Кравченком. Не бачилися вони з Москви. Я сподівався, що зустріч буде набагато сердечнішою. Але Балицький лише сказав:

— Не захотів іти до мене, Федю? Гляди, пошкодуєш...

Кравченко з ухильною посмішкою відповів:

— То ж чи ми не разом?

Під час сніданку Балицький розповів надзвичайний епізод. З місяць тому, після операції з розвантаженням, коли партизани вже примусили замовкнути охорону підірваного ешелону, взяли з нього все, що можна було донести, підпалили вагони й почали відходити, з тендера зваленого під укїс паровоза пролунав нестямний крик:

— Камрад, камрад!!!

Якийсь літній німець у військово-залізничній формі стояв на тендері, підвівши якомога вище руки. Його взяли, навантажили на нього мішок з добутими в одному з вагонів чобітьми, привели до табору. Там він розповів за допомогою перекладача, що служить на цій лінії машиністом ось уже скоро рік. За останні два місяці пережив шістнадцять аварій на партизанських мінах. Врятовувався тільки тим, що кожного разу, коли під'їжджали до небезпечних місць, залишав у паровозній будці помічників, а сам ховався в тендері.

— Мені все це надокучило. Я не хочу більше воювати за Гітлера і його банду. Я вирішив здатися партизанам.

Він розповів у штабі Балицького про нещасну долю залізничників, які примушені водити поїзди по партизанських лініях. Передав кілька інструкцій: для начальників поїздів, провідників і обслуговуючого персоналу; для паровозних бригад; для солдатів і офіцерів, що їдуть через партизанську зону; для штатських пасажирів і членів сімей військовослужбовців. Ці інструкції Балицький привіз із собою. Там з німецькою пунктуальністю було розписано, як належить триматися в момент виникаючої небезпеки, де сидіти і лежати, куди ховати голови під час обстрілу, кому першому вискакувати з вагона після вибуху... Я уявив собі, що відчуває пасажир, який вирушає в поїздку і одержує на руки подібну інструкцію!

А втім, що відчуває пасажир, було сказано в самих інструкціях. У них з військовою прямоотою, яка з презирством ставиться до умовностей, один з пунктів говорить: «Помічено, що в момент проходження поїздів через партизанську зону з'являється загальна фізіологічна потреба і стихійно виникають черги біля кабінетів. Внаслідок цього утворюється небажане скупчення публіки у тамбурах, і в разі аварії солдати не можуть вийти, щоб узяти участь у бойових діях проти партизанів. Старший у званні офіцер, що знаходиться у вагоні, зобов'язаний потурбуватися заздальегідь і встановити суворий порядок користування кабінетами».

— Ну, а що ж оцей машиніст? — спитав Дружинін.

— Добрий виявився старик. Живе у нас, пасе худобу... Одного разу хлопці захотіли його перевірити. Пішли по сіно, взяли його з собою, а потім заховалися. Він дивиться — один. Гадали, буде втікати. Де там, — метастється по лузі й кричить: «Камрад, камрад!» Бачать, що нікуди він не втікає. «Карл — партизан, Карл — капут!» Хлопці вийшли, заспокоїли його...

— Ну, а які висновки ви зробили з цього випадку? — спитав Дружинін.

— Які висновки? Кумедний німець!

Таких «кумедних» німців ставало кожного місяця дедалі більше. І в тих ешелонах, які йшли зі сходу, з фронту, все частіше траплялися вагони з ґратами, і ґрати були зроблені наспіх, — тюремних вагонів, очевидно, не вистачало. Везли в них всіляких порушників дисципліни і порядку; з кожним місяцем форсованого відступу німецьких армій таких ставало більше.

...Не годиться під час товариської бесіди вести розмови на теми, які повинні будуть стати предметом офіційного обговорення.

Все ж само собою склалося, що я спитав:

— Чому ж ти, Гришо, не розповідаєш про загибель Авксентьева.

— І Белова,— додав Дружинін.

Балицький тяжко зітхнув:

— Що ж говорити. Тяжка справа! Добрі були хлопці... Але ж війна. Як ще я живий, спитайте... Ось п'ятдесят шість ешелонів, п'ятдесят шість боїв, з них я не менше як у тридцятьох був особисто... Кулі обминають мене, чи як?!

— Ну, і дивно! — вигукнув хтось.

— Як це?

— А так, що немає потреби командирові увесь час ходити на операції.

— Поговоримо на обкомі, товариші. А зараз ходімо зустрічати людей!..

Незадовго до того в розмові зі мною один товариш, член обкому, висловив дивні на перший погляд думки:

— Ой, і люблю ж я, Олексію Федоровичу, залізницю! Паровози — ті здаються мені просто живими істотами. Лунає гудок, і серце кличе — поривається в якісь далекі красиві міста. А коли поїзд у лісі... Знаєте, яка це надзвичайна краса! Днями, пам'ятаєте, посилали мене з групою на перевірку рапортів Лисенка. Лежу я за кушем і в бінокль бачу — виповзає з-за повороту «чу-чу-чу», симпатичне таке, блискуче від масла страховище. Я лежав далеко, не видно мені було, які там на цьому поїзді люди. Просто вдихнув кам'яновугільний димок, послухав, як цокотять колеса на стиках... І раптом — бабах! Вибух. Дивлюсь, товстий оцей сердега, паровоз, падає набік і б'ється, все одно, як поранений кінь, коліщата все ще крутяться, вие, надривається гудок, і стало тяжко визнавати, що береш участь у знищенні такої доброї, розумної машини! Але як почали скакати з вагонів зелені солдатики та по-своєму белькотати, вищати, стріляти з усіх видів зброї в білий світ, як у коліечку,— ринула до серця горда радість — знай наших! Уявилось, що гнали зелені оці людиці зовсім не туди, куди потрібно, добродушного залізного коня. І зараз тому й стріляють, і здіймають галас, щоб примусити його

підвестися й знову тягнути... Де там! Він тихо завив востаннє, смикнув дишло — готовий!

Довелося тоді мені обірвати товариша:

— Знаєш, дорогий ти мій, тримай такі думки при собі або, як то кажуть, в глибині душі... Любить він, чи бачите, залізницю! Шкода стало паровозика! Та мені, може, в тисячу разів більше шкода. Адже я в минулому технік тунелів, найсправжнісінька залізнична людина! І не уявляй, що в тебе голова, а в інших капустані качани. Ми хоч і все робимо, щоб якнайбільше звалити під укіс твоїх симпатичних «паровозиків», але будь певний — кожний із нас не може не відчувати образи й гіркоти, що ми, будівники нового соціалістичного суспільства, примушені руйнувати, знищувати матеріальні цінності. Але ще раз кажу — носимо ми цю образу в глибині душі. Там їй і місце. Треба бути тактовним — не розворушувати цього почуття, не ділитися ним з іншими. Один тебе правильно зрозуміє, інший, чого доброго, розплачеться, третій руки опустить...

Товариш збагнув, що зробив необачність. Проте він і раніше, звичайно, прекрасно розумів, що коли вже ми змушені займатися руйнівною справою, — то чим швидше її закінчимо, тим швидше візьмемося за своє справжнє діло. Просто поділився враженням і намагався осмислити те, що відбувається. Почуття ж, які він відчував, хвилювали, розуміється, всіх мислячих людей.

Ось Кравченко, коли я був у нього кілька днів тому, розповів, що в найближчому до нього німецькому гарнізоні його називають «добрим партизанським командиром» за те, що він не займає їх, не нападає.

І Кравченко правильно оцінив «похвалу». Після розгрому на Курській дузі і втрати надії на поліпшення справ, почався злам у свідомості мас ворожих солдатів і навіть офіцерів. Гарнізонні гітлерівці вже не розуміли, не хотіли розуміти, що, нападаючи на залізницю, висаджуючи в повітря поїзди, «добрий партизанський командир» Кравченко завдає далеко відчутніших ударів по військовій могутності гітлерівської держави, ніж коли б він відтягнув сили для розгрому їхньої фортеці. Гарнізонні гітлерівці вже не оцінювали партизанських дій з позицій фашистської держави. Збереження власного життя — ось що стало головним у період генерального остаточного відступу окупаційних армій. «Висаджуй-

те, знищуйте залізницю, ешелони, склади, тільки не займайте нас!»

Цей день був тихим і сонячним, але не жарким. Всі командири і комісари, які з'їхалися на засідання, розташувалися на освітленому сонцем лужку. Хто сів на землю, хто прогулювався з товаришем під руку; не зустрічались уже два місяці і тепер обмінювалися новинами.

Дружинін запропонував розпочати засідання тут же, на лужку. Мені це сподобалось: у наметі швидко б накурили. Я наказав поставити кілька чоловік навколо галлявини, щоб не пускати партизанів, які не були запрошені, але прийшли сюди з цікавості.

Наближаючись до групи членів обкому, що вже влаштувалися на траві, я, напевне, не стримав усмішки задоволення, тому що всі посхоплювалися і почали навперебій запитувати:

— Що, добрі новини?

— Розкажіть, Олексію Федоровичу!

— Ні, які ж новини! Ось дивлюся на вас — і душа радіє. Пригадалися перші наші збори в тилу ворога, в Малодівичькому районі, у лісництві. Всі були мокрі від дощу, і всі тремтіли чи то від холоду, чи то від страху... А зараз на вас подивитися — молодець до молодця!

Я товаришів, правду кажучи, обдурих. Новини були, і навіть досить добрі. Але ми з Дружиніним вирішили оповістити про них тільки після початку... Зараз я справді дивився й порівнював тих партизанів і підпільників перших місяців війни з оцими добре одягненими, упевненими в собі командирами великих, міцних загонів... А вони ж майже всі пройшли приблизно такий же шлях, як і я. Теж ховалися, так само тремтіли від холоду, голоду, вогкості...

У хвилини цих роздумів до мене підійшов один з партизанів і з тривогою почав щось шепотіти на вухо. Я не одразу його зрозумів. Тоді він одвів мене вбік і повторив усе, поводячи очима й озираючись на всі боки. А я, вислухавши його, мимоволі розсміявся.

— Ну, що? — спитали Дружинін, Рванов, Балицький.

Тоді, не звертаючи уваги на перелякане обличчя хлопця, я голосно, так, щоб всі присутні могли мене почути, сказав:

— Тут наша розвідка встановила страшну річ. Ковельське гестапо через своїх агентів дізналося, де розта-

шований підпільний обком і штаб з'єднання... Що будемо робити, товариші?

На полянці пролунав громовий регіт. Сміялися всі, крім розвідника.

— А може, ці гестапівці дізналися і про те, що Уряд Радянського Союзу знаходиться в Москві! — захлинаючись від сміху, вигукнув Тарасенко.— Ото надзвичайні відомості!

— Солі вони нам на хвіст насиплють...

— Товариші,— сказав Дружинін,— сміх сміхом, а дізнавшись, що обком засідає за сто п'ятдесят кілометрів від них, оці самі гестапівці і вся їхня комендатура завтра, чого доброго, кинуться втікати. Що нам тоді робити, кого бити?..

Товариші продовжували жартувати... Я думав, дивлячись на них: «Ось з'їхались,— варто було тільки викликати по радіо, і з усіх кутків області, за сто, двісті кілометрів прибули точно в строк. І не пробиралися ж якось особливо, не повзли, не ховалися!»

Справді, майже всі викликані товариші їхали вдень, не ховаючись, з гордою свідомістю того, що вони партизани, і одна поява їхня наводить жах на окупантів і всілякі бандитські, націоналістичні збіговиська. Іде група в кількості п'ятнадцяти-двадцяти партизанів — відкрито напасти на неї не відважується навіть рота. Знають, що у нас прекрасний зв'язок — на допомогу вийдуть великі сили...

Пробіралися тепер не партизани. Пробірались, озируючись на всі боки й жахаючись шуму власних коліс, і ворожі автомобілі, і поїзди. Скажуть: «Як це поїзди можуть пробиратися?» Ось що писав у той час черговий «літописець» обласного загону:

«Швидкість руху зійшла нанівець. Будь-хто пішки пережене ешелон, що йде по рейках. Нудно стає дивитися, коли паровоз, ледве чмихаючи, повзе до ями, виритої вибухом, і немовби ліниво ввалюється в неї, не даючи вагонам, що йдуть позаду, ламатися, лізти один на одного, як то було раніше...».

Це що! А ось залізничними коліями Ковель — Сарни і Ковель — Брест окупанти взагалі користувались з перебоями. Іноді пропускали по насипу вантажні автомашини й вози. Це вони робили в порядку, так би мовити, воєнних хитрощів; шосейні дороги наші мінери теж тримали під невиспущим контролем... Щоб дати уявлення

про те, в яких умовах працювали інші, ще діючі лінії Ковельського вузла, можу повідомити, що механізована паркетна фабрика, розташована біля станції Маневичі, цілком перейшла на виробництво трун. Причому з числа загиблих від аварій у трунах ховали тільки офіцерів, солдатів же просто закопували в землю...

...Засідання обкому почалося з того, що я прочитав рапорт, надісланий нами в ЦК КП(б)У першого вересня.

«Залізниця Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ повністю паралізовані. Колії Ковель — Хелм, Ковель — Ровно паралізовані частково. Цих результатів добилися при повсякденній допомозі Центрального Комітету і Українського штабу партизанського руху».

А потім я прочитав товаришам і відповідь Центрального Комітету. Це й була ота хороша новина, яку ми з Дружиніним до певного часу приховували.

«Ваша телеграма № 706, — писалося в ній, — одержана. Поздоровляємо Вас, командирів, комісарів, усіх партизанів і партизанок, які добилися блискучих бойових успіхів по виведенню з ладу ворожих комунікацій Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ.

Тих, хто відзначився, представити до нагороди. ЦК КП(б)У впевнений, що весь особовий склад керованого Вами з'єднання в дальшому завдасть ще відчутнішого удару по ворожих комунікаціях!»

Радість була велика. Аплодуючи, кричали «ура». Але я ще не скінчив. Минулої ночі літак скинув парашут з поштою. Я одержав листа від заступника начальника Українського штабу партизанського руху полковника Старинова. Людина завжди стримана, на цей раз полковник надіслав такого листа, що я довго не відважувався прочитати його товаришам. Боявся — звинуватять у відсутності скромності. Але потім вирішив, що справа не стосується мене особисто.

Ось що писав Старинов:

«Дорогий Олексію Федоровичу!

Ваші липневі й серпневі успіхи відкрили новий етап у справі діяння на залізничних комунікаціях ворога.

Ваше з'єднання вперше за весь час світової історії завдало таких могутніх ударів по ворожих комунікаціях, які сильно охороняються. Досить навести ті факти, що одним вашим з'єднанням в серпні пущено під укіс

поїздів більше, ніж всіма партизанськими загонами України на протязі травня й червня місяців. У розгромі ворога і вигнанні його з Лівобережжя України, безумовно, одним із крупних факторів буде майже повне фактичне закриття вами таких найважливіших магістралей, як Брест — Ровно, Брест — Мінськ і Ковель — Сарни.

Найближчим часом матимемо можливість довести, що насправді Ваші успіхи були більшими, ніж ви передавали у своїх звітах.

Уже й тепер із свідчень полонених ясно, що для перекидання військ з Гамбурга до Харкова противникові доводилося користуватися румунською дорогою, тобто здовжувати шлях іще на тисячу кілометрів...»

Після того, як схвально погмоніли, я дав слово для звіту Балицькому.

За ним виступив я, потім комісар Дружинін. Він зробив наголос на роботі серед населення.

— Масово-політична робота, — говорив Дружинін, — це обов'язок не тільки комісара, але й командира і кожного партизана. Кожний партизан при зустрічі з народом повинен говорити про становище на фронтах, пояснювати наші цілі, закликати до боротьби з ворогом. У нас в загонах багато сил розтрачується даремно. Зараз уже не такий час, щоб можна було битися і навіть тільки підривати поїзди, руйнувати дороги, хоча це й залишається головним нашим завданням.

— А що за час? — спитав хтось. — Війна як була, так і лишається. Фашистів іще ж не вигнали!

— Не вигнали, але влади їх позбавили! Загляньте у навколишні села, багато там гітлерівців? А пам'ятаєте, як ви ходили у сорок першому і другому роках у чернігівські райцентри в розвідку? Схожі ті німці, яких ви бачили тоді, на оцих, сьогоднішніх?

— Та ну, де там!..

— Треба всі оті села, в яких окупанти втратили владу, взяти під свій нагляд. Треба завести там наші партизанські порядки, включити всіх їх до нашого гарнізону, в кожне велике село послати свого коменданта і групу товаришів йому на допомогу. Нехай готують людей до скорого приходу Червоної Армії і повернення радянських порядків... Запитують, як розкладати націоналістичні сили? Та перш за все тим, щоб стати на захист інтересів бідняків і середняків. Починайте розділ землі куркулів і поміщиків. Передавайте біднякам хати багатіїв...»

Узяв слово член обкому Федір Іллїч Лисенко. Несподівано для всіх він заговорив про дітей:

— Ось запитують, як саме змінився час? Кажуть, що він такий самий і війна така сама. А сил хіба не стало більше? Хіба ми не знали, що ворог тікає і що в цьому навчальному році ми вже тут відкриємо школи? Хто — ми? Та не партизани, а Радянська влада. Я зовсім певний, що не мине й половини навчального року, як Радянська влада вже тут утвердиться і відкриються школи... По всьому Радянському Союзу провадиться дев'ятий день навчання у школах. Передова стаття «Правди» пише про початок навчального року. А нас хіба ні крихти не хвилює доля тутешніх хлоп'ят? Навіщо ж тоді воювати, якщо про дітей не думати?.. Я знаю, в Любешові, де стоїть наш партизанський гарнізон, до коменданта зверталися вчителі за програмами... Скажуть, Любешів — місто, там легше, там можна потроху й зараз дітей у школах навчати. В селах важче. Але ми все ж таки можемо де в чому допомогти дітлахам. Організуємо поки що маленькі школи вдома у вчителів. А відносно програм — попросимо у Москви. Як ви гадаєте, товаришу Федоров, надішлють?

Як я гадав? Признатись, я дедалі більше дивувався з цього засідання обкому, з настрою людей. Розмову почали з обговорення міннопідривної роботи батальйону Балицького і перейшли якимсь спершу на розподіл землі, потім на школи. А я хоч і голосував, але не посмів сказати: «Ви, товаришу Лисенко, говорите не по суті!» Просто ми не передбачили цієї нової сфери нашої діяльності.

— Товаришу Рванов! — сказав я. — Буде завтра зв'язок з Москвою, то запитай відносно шкільних програм!

І Рванов не здивувався, що командир давав такий дивний наказ.

Хірург Гнедаш говорив:

— Товариші можуть бути певні — ми, звичайно, всім подамо допомогу, ночами не спатимемо, нехай бійці знають: їм забезпечена в будь-який час доби кваліфікована хірургічна допомога. Проте це не значить, що не треба боротися за зменшення людських втрат, за зменшення поранень... І ще хочу звернути увагу обкому. Ми частенько виїжджаємо в села — і лікарі, і сестри — подавати медичну допомогу селянам. Гадаю, що вже час

поставити питання про регулярну допомогу. Про те, щоб у всіх великих населених пунктах відкрити амбулаторний прийом у певні дні... Нам треба також, у зв'язку з наближенням холодів, у зв'язку з тим, що селяни живуть скупчено, в землянках, провести всі необхідні профілактичні заходи проти сипняку. Минулої зими він по селах лютував. Ось у мене план заходів...

Гнедаш прочитав докладний план, в якому говорилося про організацію дезинфекційних пунктів у селах та профілактичний огляд якнайбільшої кількості хворих.

— У кожному батальйоні є лікар, є сестри, фельдшери. Повторюю: треба, щоб вони не цуралися народу, виходили в села...

Дивлюсь, записують командири.

Потім говорив член обкому Михайлов:

— ...Нам слід уважніше придивлятися до життя народу. Але не тільки придивлятися,— активно втручатися. Ось я хочу розповісти такий випадок. Ми розвантажили один ешелон. Дістали з нього кілька швейних машин. Роздали частину населенню, але не просто першим жінкам, які потрапили нам на очі, а колективу селянок. Дали їм і матерії. Сказали: «До зими пошійте діткам, які найобдертіші, костюмчики, платтячка». Ви знаєте, як нам дякували! А крім того — принцип колективізму, організація групи на громадській, суто радянській основі. Теж своєрідне підпілля і підготовка резервів, підготовка до приходу Червоної Армії і Радянської влади. В селах треба організувати і захист від куркулів, що називають себе націоналістами. Може, товариші скажуть, що я відходжу од теми. Але я, наприклад, скажу ще про себе, а також про озиму сівбу і, головне, про весняну. Ми розвантажуюмо часом ешелон. Коли у вагонах зерно, то не можемо з ним нічого зробити, навіть спалити,— воно не легко загоряється. Але ми могли б іноді, якщо обставини дозволяють, покликати селян, щоб вони брали собі на насіння. Я знаю: прийде Радянська влада — дасть селянам насіння. Тільки ми теж дещо можемо зробити. І навчити ховати, і допомогти перевезти... Ми вже в загоні Тарасенка давали на деякий час біднякам і безкінним середнякам наших партизанських коней для їхніх потреб: возили сіно з лісу, тепер починають возити картоплю з своїх городів. Ось як треба зараз розуміти підпільну і масову роботу...

Після Михайлова виступив Рванов:

— Відомо, товариші, що ми без допомоги населення не можемо обійтися. Нам молодь, жінки, діти, старики — всі дають відомості, що мають значення для Червоної Армії. Цю справу треба краще організувати. Балицький просить толу. Останнім часом літаки стали рідше прилітати. Почнуться осінні дощі, — ще менше нам засилатимуть вибухівки і озброєння. Треба, товариші, підняти народ на розшуки снарядів. Вчора, наприклад, наш знаменитий мінер Вася Кузнецов притягнув з своїми бійцями просто до штабу з'єднання п'ятисоткілограмову бомбу. За нормами Кравченка цим забезпечується підрив сімдесяти ешелонів. Кузнецов не погребував, сам шукав, своїх людей мобілізував. Але якщо нам підпільники допоможуть, населення, осередки комсомолу..

Підвівся Марков. Після нього виступив Ніколенко. Обое говорили про новий смисл підпільної роботи. Про те, що підпільники зараз уже не в такій мірі повинні займатися терором проти ворожих ставлеників, яких у селах вже мало, а подекуди й зовсім немає. Підпільники можуть допомогти полоненим червоноармійцям, які втекли з таборів, зв'язатися з партизанами, організувати з груп полонених невеликі загони, передати їм наші завдання. Вони говорили про те, що присутність великого партизанського з'єднання недалеко від Польщі, в якій розташовані десятки таборів військовополонених, стимулює втечі. Ті, що втекли з полону, знають, куди йти...

— Ми цими днями теж прийняли тринадцять узбеків, — сказав Балицький.

— Ну ось, бачите, — мовив Ніколенко. — А до мене проситься через наших підпільників генерал Червоної Армії Сисоев. Його зараз захопила банда бульбівців, але ми вже знайшли спосіб допомогти йому не тільки самому до нас перебраться, але й забрати всіх, хто знаходиться в банді примусово... Сисоев втік з табору для полонених, розраховуючи зустріти партизанів...

— Генерал? Звідки? Що таке? — спитав Балицький.

— Дозвольте відповісти, товаришу Федоров? — спитав Ніколенко. І, одержавши згоду, продовжував: — Так, генерал-майор, був командиром корпусу. Під час бою, тяжко поранений, знепритомнів. Частини потрапили в оточення. Бійці встигли переодягнути свого генерала в солдатське обмундирування. Він був у полоні всі ці два роки як рядовий. І разом з групою полонених солда-

тів утік. Потрапив до бульбівців... Більше поки що нам нічого не відомо¹.

Засідання продовжувалось. Треба було обговорити ще багато питань. Ми тільки влаштували півгодинну перерву. І от цікаво, що ця перерва врізалася в пам'ять глибше, ніж наступний розгляд теж далеко не маловажних справ. Це була своєрідна «історична» перерва. У всякому разі, для нашого з'єднання і для обкому безумовно історична.

Що значить перерва засідання в тих умовах? Підвелися, розім'ялися, походили. Могли розмовляти, не оглядаючись на головуючого. Могли поплескати один одного по плечах, посміятися, перекинутися жартом. Але, як у всякій перерві, люди продовжували думати, обмірковувати щойно почуте. І, як це часто буває, в «кулуарах» висловлювали не менш цінні думки, ніж на самому засіданні.

Я відчував, що у всіх настроїв схвильований і піднесений. Та і в мене самого було таке відчуття, наче стоїмо ми на порозі якогось важливого відкриття. Трапилося щось дуже серйозне, треба тільки передати словами, сформулювати...

Не хочу брехати, не пам'ятаю, хто першим сказав:

— Товариші! Адже у нас немає вже ніякого підпілля! І підпільного обкому немає!

— Як це немає?! — вигукнуло одразу кілька чоловік.

Два роки тому, з 26 серпня 1941 року, розпочав свою діяльність Чернігівський підпільний обком партії.

І хоч ми, члени тодішнього Чернігівського обкому, знали, що основи партизанського руху нами були закладені задалегідь, знали, що є у нас в лісах загони перевірених людей, є деяка кількість зброї, є продовольчі бази; хоча ми були попереджені й підготовлені Центральним Комітетом партії,— перехід до нелегальної діяльності був настільки різким, що нове наше становище довго ще не вкладалося в свідомості. Довго ми ще носили в собі «пережитки» легальної діяльності.

А через два роки, лишаючись в умовах німецько-фашистської окупації, в глибокому тилу ворога, ми так само раптом виявили, що ми вже не підпільники, що обком уже не підпільний.

¹ Справді, незабаром Сисоєву пощастило здійснити втечу. Він прийшов до нас з групою бійців, працював у штабі з'єднання до злиття з Червоною Армією.

Назва залишалась. Але, вислухавши один одного на цьому засіданні, ми під час перерви зрозуміли, що присутні при народженні зовсім нової, небувалої в історії партизанської і підпільної організації.

Справді, саме слово «підпільний» означає, що ми нелегальні, що ми ховаємось, ми прагнемо бути для ворога зовсім непомітними, діяти таємно. Але з того часу, як прибули ми до Лобної і розпочали масову міннопідривну діяльність, ми вже не ховались. Ми не оточували свої табори укріпленнями, як це робили німецькі гарнізони.

Далі. Ми на цьому засіданні виявили, що не тільки не приховуємо від ворога своє місцеперебування, але й не пробуємо це робити. Наша військова сила така велика, наша організація така цілеспрямована, так продумана, що ворог нас боїться, а не ми його.

У нас є постійний зв'язок з Центральним Комітетом КП(б)У, з Українським штабом партизанського руху, з фронтами Червоної Армії. Москва систематично надсилає нам літаками озброєння і боеприпаси, газети й листівки. Наші сили включено в загальні збройні сили країни, ми діємо за планом Головного командування.

Навіть підпільники сіл і містечок, партійні і комсомольські осередки, організовані обкомом, хоча і додержуються конспірації, але вже не так ховаються, ризик уже не той. Вони в будь-який момент мають можливість прийти до нас, до нашого лісового міста. Вони знають, де нас знайти. Адже ми не кочуємо з місця на місце, як це було ще півроку тому.

Та й завдання осередків, як це виявилось на засіданні обкому, тепер уже інші. Це вже не тільки військові завдання, хоча військові завдання, звичайно, лишаються головними, але це й нові, радісні, творчі завдання!..

— Адже, мабуть, так! — сказав я тоді, в ту історичну перерву. — Назва вже не відповідає дійсності. Подивіться на Балицького, який він підпільник! І ходить в орденах, на грудях Зірка Героя Радянського Союзу, погони. Або гляньте на мене...

Тут усі розсміялись. У генеральській формі я, звичайно, нічим не був схожий на того «генерала» Орленка, який хоч і ставив цей титул на наказах поряд з підписом, але не розлучався з кепкою, подарованою учителем-підпільником Срібнянського району Захарченком.

— Ні, товариші, погляньте навколо. Тут хоч фор-

мально і окупована зона, проте ми примусили окупантів підібрати хвоста. Ми ще не завоювали всієї повноти влади в області, але ми — партійна організація і партизанські загони всього цього краю — все ж відняли у фашистів усі головні ознаки влади. Час підпілля в нашому партизанському краї минув. Час випадковостей, удач і невдач, наскоків і нападів. Ми маємо все для того, щоб планувати і виконувати плани. Як військова сила — ми частина Червоної Армії, як партійна організація — ми можемо й повинні уже взяти на себе турботи по підготовці недалекого радянського майбутнього області...

* * *

Але історія нашого партизанського з'єднання на цьому не кінчається. Ми підірвали ще понад дві сотні ворожих ешелонів, провели багато боїв, розгромили десятки каральних частин. З частинами Радянської Армії ми з'єдналися тільки через кілька місяців. Але набагато раніше прорубали через лінії ворога свій партизанський коридор, по якому проводили до партизанського краю сотні підвід з продовольством, озброєнням, боєприпасами. Наше з'єднання разом з партизанським з'єднанням Маликова в лютому 1944 року вело наступ на Ковель. І хоч місто нам захопити не пощастило, але в бою цьому полягло багато сотень окупантів, було підбито кілька танків і бронемашин...

Але навіть і після зустрічі з Червоною Армією, після розформування основних сил нашого партизанського з'єднання організовані нами загони продовжували битися з ворогом у найглибшому його тилу — за межами нашої Батьківщини. Сформована, підготовлена і озброєна у нас партизанська бригада імені Ванди Василевської на чолі з командиром Шелестом і колишнім комісаром першого батальйону Кременицьким пішла за Буг і ще кілька місяців наганяла жах на окупантів у Польщі. Мій заступник по міннопідривної роботі Єгоров командував партизанським загonom у Чехословаччині, і разом з ним воювали Садиленко, Глідер та інші.

Багато справ було здійснено після засідання обкому, що відбулося 9 вересня 1943 року. Однак ми, хоч іще й не одержали ні права, ні повної можливості іменуватися легальним обласним комітетом Комуністичної партії України, підпільниками вже не були.

І ніколи не будемо!
Ми тоді зрозуміли, що це велика перемога...

* * *

У квітні 1944 року ЦК КП(б)У приймав групу командирів і комісарів партизанських з'єднань і загонів — організаторів партизанського руху на Україні.

— Ваша слава велика,— сказали нам у Центральному Комітеті. Це заслужена, схвалена партією і народом слава... Але пам'ятайте, товариші, партизанська слава — як і партизанське багаття. Якщо підкидати мокрі сучки або зовсім нічого — багаття згасне. Лишиться тільки попіл... А коли підкидати в багаття справжнє живлення — сухий хмиз,— воно іще дужче розгоряється, ще яскравіше, ще красивіше.

Наступного дня кожний з нас одержав призначення на нову роботу.

*Москва — Житомир
1951—1953 рр.*

СПОГАДИ ЧЕРЕЗ РОКИ

ДОБРИЙ ПОЧАТОК — ПОЛОВИНА ДІЛА¹

Після довгих блукань — спочатку самотніх, а потім з невеличкою групою друзів-товаришів, яких зустрів у дорозі, — 17 листопада 1941 року я розшукав, нарешті, в Рейментарівському лісі Холминського району обласний загін, що ним командував на той час Микола Микитович Попудренко. Про це, зокрема, я розповідав у перших розділах книги. Про це варто згадати і зараз.

Мене не залишали ні на хвилину: жарти, примовки, розпитування. Звичайно, було приготовлено пишний сніданок. За столом зібрався весь актив — командири й політпрацівники. Розмови були поки що уривчастими — ми ніби приглядались один до одного.

Як це розуміти? Бачив я здебільшого знайомі обличчя близьких по Чернігівському обкому людей. Та й не тільки по обкому. Працівники різних установ — облвиконкому, райкомів, робітники, з якими зустрічався на заводах, — усі ті, котрих ми відібрали свого часу для партизанської діяльності... Адже я був незадовою перед тим в Ічнянському загоні. Там теж не чужий народ. Попка, Горбатова і Сичова я пам'ятав здавна. І все ж у тому маленькому районному загоні мене приймали при всьому моему непоказному вигляді як особу началь-

¹ Цей і наступні розділи написані автором у останні роки. Вперше опубліковані в журналі «Новий мир» (№№ 2, 3 за 1975 р.).— *Ред.*

ницьку. Там я пробув недовго, ніби з інспекцією. А тут, в обласному загоні, по-іншому. Своя сім'я — друзі-товариші.

Отже, визначення «друзі-товариші», ще й чарка за чаркою пробуджували в душі неспокій. Я почав сумніватися в доцільності такого панібратства. Зовсім не просто в таких ось умовах вчасно встановити межу та міру. Я не шукав догідливості й чиношанобливості, не міг і не хотів першого дня кого б то не було обривати й відштовхувати від себе, але відчував: у якийсь момент треба почати те, що сам у думці називав викорененням панібратства.

Що я під цим розумію? Ніде й ніколи — ні в інститутах, ні на партійних курсах, ні в радпартшколі про таке не говорилося. Пам'ятаю, за п'ять років до війни, коли я здійснив несподіваний стрибок — був секретарем сільського райкому, і відразу ж на партконференції за рекомендацією Центрального Комітету мене обрали першим секретарем Чернігівського обкому,— до мене раз у раз навідувались товариші з району, в якому я раніше працював. І близькі й далекі, але так чи інакше знайомі. Незабаром я зрозумів, що відвідувачів-земляків набагато більше, ніж з будь-якого іншого району. Вони заходили до кабінету без попередження й без черги, вважаючи чомусь, що я зобов'язаний надавати їм перевагу перед рештою. Спочатку мені й самому уявлялась природною перевага недавніх соратників і земляків. А кожний приїжджий думав, очевидно, що він один згодився використати давнє знайомство з нещодавно обраним секретарем обкому. І виходило, що я, по суті, лишаюся працівником районним. Коли б так продовжувалось, мені — як людині нездатній охопити масштаб своєї діяльності,— довелося б залишити новий пост. Ось тоді я й почав розуміти необхідність того самого вилучення панібратства. Хтось говорив — зазнався Федоров, хтось ображався, хтось просто в обличчя заявляв, що, мовляв, не минуло й місяця, а вже уникає давніх друзів. Мені й самому було гірко. Приходить земляк до кабінету — й одразу ж лізе обійматися й цілуватись. Нерідко траплялося, що намагавсь обійняти той, хто раніше й не подумав би зробити це. Тепер було важливо всім показати, які ми дружні та близькі. Зрештою, про людей розв'язних, нездатних відчутти певну грань, говорити нічого. Гірше, коли справжній друг із здивуванням помі-

чає, що ти його обмежувеш у часі. А що робити? Становище зобов'язує так розподіляти свій час, щоб вистачило не тільки на друзів, але й на всіх, кому справді необхідно викласти свою справу першому секретареві. Отже, й виходить, що викорінювати панібратство необхідно.

Тепер ми опинилися в лісі. Що з того? Хай змінилися умови — робота продовжується. І дружнім поплескуванням по спині, панібратству тут не повинно бути місця.

Піднявши після чергового тосту залізну квартиру із спиртом за здоров'я партизанів, я несподівано для всіх відставив її, не пригубивши.

— Василю Логвиновичу, — звернувся я домашнім голосом до Капранова, — дай-но свій бідончик.

Капранов не відразу мене зрозумів, гадаючи, що мало налив. Але, на його здивування, не додавши я попросив, а вилив з кварти у бідон.

— Обійди всіх. Нехай усі виллють!

— От це добре! — вигукнув Капранов. — Економія!

Почувся загальний невпевнений смішок. Хтось був надто розчарований і намагався це виявити, хтось спробував крадькома допити свій спирт, але пильне око Капранова виявило ці наміри.

Я підвівся і сказав:

— Членів підпільного обкому прошу до штабної землянки.

Сказав і помітив: погляди звернулися до Попудренка. Це тривало лише мить. Микола Микитович, хоча й для нього мої слова були несподіванкою, багатозначно оглянув усіх і проголосив:

— Справі час — забаві кінець!

Так сказав, що можна було зрозуміти: «Давно б я розпорядився, коли б не гості...» Адже командиром був він, офіційно мені владу не передав. Я поки що значився в прибулих. На обличчях декого я встиг прочитати, що може бути й не поки що. Звичайно, всі розуміли: перший секретар обкому з'явився не для гостювання. Але ж влада партійна і влада війська, тобто партизанська, не одне і те ж. Члени обкому знали — рішенням Центрального Комітету я призначений не тільки секретарем підпільного обкому, але й начальником обласного штабу партизанського руху. Однак ніхто, та, признаюсь, і я сам, поки що не усвідомив, що ця посада означає і яку владу дає.

Взагалі, ми багато чого не встигли усвідомити.

І ось члени обкому і дехто з командирів рушили слідом за мною й Попудренком до штабної землянки. Я йшов поряд з Миколою Микитовичем, підкреслюючи, що ми з ним разом не тільки давні соратники і друзі, але й тут, у тилу ворога, діємо спільно, на однаковому становищі. Поки що — на однаковому.

Чи потребував я влади, командирської влади, чи хотів її? Адже я не був військовою людиною, спеціальної освіти не одержав. Військового звання не мав і Попудренко. Може скластися враження, що в моїх думках виникло передчуття боротьби за першість в ім'я самої першості, розгорілися честолюбство і гонор. Чи могло бути таке? Питання неабиякі й складні. Торкаюся їх як старий партійний працівник і політично грамотний комуніст. Було б невірно думати, що в той момент я на все це зважав, розраховував кожний жест і кожне слово. При тому я не міг не пам'ятати, що в обласному загоні стосунки склалися без мене.

Одна справа з першого дня командувати загonom, зовсім інша — усунути командира і зайняти його місце. Він одержав призначення обкому. Однак відповідальність лежить на мені. Відповідальність, покладена на мене Центральним Комітетом. Відповідальність за все, що відбувається не тільки в загоні, але й у всій області, в усіх її районах, у всій партійній організації — підпільних райкомах, групах, осередках... Існувала, хоч і окупована ворогом, але, як і раніше, населена радянськими людьми Чернігівська область з її містами, селами, промисловими підприємствами, колгоспами й радгоспами. Я давно уже звик відчувати відповідальність за все, що відбувалося й відбувається на цій величезній території. Відповідальність за людей, їхнє життя, їхній труд.

Можливо, сказане, а вірніше написане, має вигляд деякої пишномовності й високоповажності. Відповідальність — поки що всього лише слово, означає небагато. З того ж моменту, коли вона стає відчуттям, — мимоволі перетворюється і внутрішньо і ззовні.

Існує російське прислів'я: «Простота гірше крадіжки». Дехто сприймає цю «мудрість» мало як не програму життя. Що ж до російських приказок, і взагалі приказок різних народів — вони далеко не завжди годяться як порадики. Простота, коли вона роблена або коли вона просто дурниця, справді небезпечна. Навіть простота буває позуванням. Але людина від природи проста

й відкрита набагато приємніша людям, ніж відлюдкувата, ніж замкнута, скритна, пихата, чванлива. Якщо ж говорити про себе — Василем Тьоркіним я б ніколи не міг стати, але веселитися з усіма в добру пору можу і люблю. Саме — в добрий вільний час. Коли є що святкувати — веселюся від душі. Можу заспівати, але не сам, а як рядовий у загальному хорі. Можу й станцювати — козачка, гопака... Правду кажучи — міг. Тепер роки не ті.

У штабній землянці Микола Микитович із запалом розповідав про справи загону й обкому.

В Попудренка, як у командира загону, та і в інших членів обкому був свій досвід. Досвід колективу. В мене після двомісячних блукань і зустрічей з «неорганізованим» населенням здобуто інший, не менш важливий досвід. Поки що я мовчав, слухав, був насторожений, але намагався своєї настороженості нічим не виявляти.

До штабу несподівано вбіг черговий і доповів, що в бік Холмів рухаються фашистські частини. Микола Микитович перервав засідання і з групою партизанів відправився на операцію, котра, як уже відомо з попередніх розділів, не мала і не могла мати бажаних наслідків. Та аналізувати ситуацію не стану. Йдеться не про те. Як тільки відправилась партизанська колона, я став розглядати табір. Зустрівся з кількома бійцями, розговорилися.

...Перечитуючи написане, з деяким подивом відзначаю, що слово «бійці» не відбивало дійсності. Цивільні люди, добровольці, зібрані в лісі, пройшли коротку військову підготовку. Те, що вони мене не вважали за командира, — півбіди. Вони працювали спроквола: щось там копали, стругали, тесали і між ділом «обговорювали» своїх командирів. Треба б товаришів обірвати, поставити по команді «струнко», пояснити, що є партизанська дисципліна, але... Коли б я так діяв — кінець моему авторитету: я б перескочив через етап розвитку, що минув без мене. Бійців ще не було, хоча кожний партизан так іменувався.

Поки що довелось і мені поводитись з усіма за панибрата...

Забігаючи вперед, скажу: беручи за основу устав Червоної Армії, ми, партизанські командири, не могли і не хотіли застосовувати повною мірою уставні армійські

відносини командирів і бійців... Ми дивилися на устав як на взірць, на жаль, у партизанських умовах не завжди здійснений. Пізніше розповім про це докладніше. Зараз повернуся до наших розмов. Точніше, до запитань, які задавав і на які одержував стримані й похмурі відповіді. Всі знали, що перед ними перший секретар обкому, Стриманість і похмурість не стосувалися ні моєї особи, ні мого становища. Це я відчував. Вони ж відчували, що запитую я неспроста — вловлювали мій настрій, ждали реакції. Обережно ждали. Я був роздратований і побоювався, що цю роздратованість помітять: не годилося, щоб запитання могли бути тлумачені як допит, як розслідування.

Ось щойно почув, що тсоавіахімовець Кузнецов виступає в ролі начальника штабу. Був здивований. Зовні цього не виявив, але думки линули: як же Демченко? Куди міг пропасти? Чому ні Попудренко, ні будь-хто з членів підпільного обкому про нього не згадав? Був призначений обкомом начальником штабу обласного загону колишній завідуючий військовим відділом того ж Чернігівського обкому, грамотний командир Микола Григорович Демченко. Де він? Що з ним? Як трапилось, що його замінив Кузнецов? Подія неабияка. Її від мене приховали. Попудренко виступав із звітом, з полум'яною промовою, а такий факт обійшов. Свідомо чи несвідомо?

Я слухав із загостреною увагою. Тут би й запитати про Демченка якнайпростіше: питання — відповідь. Але саме тому, що цього від мене чекали, я не запитував.

Наступного ранку, вірніше вдосвіта, після повернення Попудренка, засідання продовжилось. Більшість присутніх товаришів дійшла висновку: необхідне злиття всіх загонів, які дислокуються в Рейментарівському лісі.

Погодився з цим і Попудренко. Не марнуючи часу, почав писати виклики командирам усіх загонів...

Повторюю: Попудренко сам сів за стіл, сам почав писати. В землянці не було Кузнецова. Начальник штабу в керівних особах не значився. Дике, зовсім ненормальне становище. І в усьому відчувалося, що хоч і обмірковуємо ми на цьому «лежачому підпільному обкомі» найсерйозніші питання, щось приховується. Над головою висить гиля. Всі чекали, що я спитаю — де начальник штабу Демченко, призначений ще в Чернігові й задалегідь надісланий у ліс? Я не запитував. Проду-

мано чи інстинктивно? Хитрував? Ні. Боявся непотрібних ускладнень.

Зважте — і про строки нашої дислокації в лісі на обкоми поки що розмови не було. Що ж виходило? Виходило, що рядові партизани в буденній бесіді торкалися насущних питань, у всіх відношеннях більш важливих, аніж ті, якими займалися ми — керівники, командири.

Не зовсім так. Усьому своя черга. Не можна було забувати, що і Демченко, і Кузнецов, який заступив на його місце, були всього лише начальниками штабів загонів, і тільки. Я — начальник штабу партизанського руху області. Загонів багато. Не думати про них не можна. Про їхню відособленість, про все, що з цього випливає.

Попудренко писав. Ми слухали, як рипить його перо. Шумів вітер, дрібно стукав по даху землянки дощ, краплі просочувались крізь стелю.

Ось так і будемо жити? Так будемо й воювати?

Питання пусті. Справа не в тому, які побутові умови бійців і командирів у военний час. Затишку в землянці бути не може. А взимку не тільки затишку — тепла не буде. Це всякий розумів, всякий готовий був терпіти. Питання — заради чого. Війна так війна. Війна визначається дією, просуванням, боем. Боем продуманим і цілеспрямованим. Заради майбутнього наступу і перемоги кожний свідомий громадянин здатний подолати немалі труднощі.

— Як ти гадаєш: на злиття усі погодяться? — спитав я, навмисне відхилиючись од своїх думок.

— Та вони, Олексію Федоровичу, про це мріють, — відповів Попудренко.

Необачно відповів.

* * *

Ніч минула майже без сну; я прийшов до висновку: потрібно негайно поговорити віч-на-віч з Попудренком.

Випав сніг. Визначились партизанські стежки — від землянки, до загороджувальних постів, до загонової кухні, до складів. По стежках рухались люди, і кожний зупинявся не просто для привітання, кожний хотів про щось поговорити, щось запитати. У штабній землянці відокремитись удвох означало, що решту людей треба

під тим чи іншим виглядом звідси вирядити і тим самим виявити, що Попудренко і Федоров збираються мати секретну розмову, щось вирішувати, вияснити стосунки. В мирних умовах, в обкомі та в будь-якій іншій партійній чи радянській установі цілком природно, коли дві відповідальні особи закривають за собою двері кабінету. Як же зробити тут, у таборі, щоб наша відокремленість не викликала зайвих розмов і пересудів?

— Миколо Микитовичу,— сказав якомога спокійніше,— накажи осідлати двох коней, оглянемо з тобою пости.

У минулому вправний вершник, я двадцять років не сідав у сідло. За час, доки шукав загін, схуд, підтягнувся і все ж залишався гладким. Нам підвели коней: Миколі Микитовичу — його буланого жеребця, а мені — сивого мерина. Неспокійного, боязкого. Він косився на мене оком, фиркав, відчував, що підходжу до нього невпевнено. Ті, хто тут зібрався, уважно дивилися на мене. Хто з посмішкою, а хто перевіряюче: який, мовляв, цей Федоров у ділі.

Хотілося, звичайно, здивувати народ легкістю і молодечтвом. Але сам я відчував — не вийде. Взагалі, один раз навчившись плавати, кататися на велосипеді, їздити верхи,— людина не втрачає цих навичок. Спочатку відчуватиме себе невпевнено, якщо сил мало — красиво не поїде, не попливе, не поскаче... Мерин був високий, стремена підійняті, треба б їх опустити... Раптом мене осяйнуло: хай з мене посміються, хай зрозуміють, що я насправді хочу перевірити себе.

Це і нагода відійти від гурту, поговорити один на один.

— Будь другом, Миколо Микитовичу, підсади.

Попудренко, посміхаючись, підійшов, підхопив під лікоть. Я з зусиллям підтягнувся ногою до стремена, вхопився за луку сідла, підстрибнув і тут же ковзнувсь на землю.

— О чорт! Сто років на коня не сідав. Ану, повторимо!

І знову, не подолавши перепони, я викликав загальний сміх.

— Гаразд, спробую сам,— сказав я Миколі Микитовичу.— Сідай на свого жеребця.

Справді, під час цих перших двох спроб я відчув: давню армійську звичку не втратив. Микола Микитович

скочив на свого жеребця, критично оглядаючи мене. Напруживши всю волю, я видерся в сідло. Вийшло не так погано. Я натягнув вуздечку і дав своєму мерину шенкеля. Нахилившись вперед, вигукнув обімлілому Попудренку:

— Доганяй!

Народ загомонів. Хтось навіть заплескав у долоні. Я мчав спочатку стежкою, потім звернув на снігову цілину, зробив коло, прогарцював перед глядачами і знову майнув до лісу. На щастя, мерин був добре навчений, і слухняно підкорявся волі вершника.

Ми з Попудренком скакали спочатку просікою, минули пости, і тільки потім, заглибившись у густий ялиничник, прoderлись до засніженої поляни і, як по команді, зупинили коней, спішилися. Сніг був неглибокий. Я пройшовся, змів рукавом з широкого пенька білу пороху, сказав Миколі Микитовичу:

— Сідай.

— А ви? — спитав він.

— Я походжу. Ноги хочу розім'яти. Кавалерист з мене поки що липовий... А ти їздиш ловко, впевнено. Відразу видно партизанського головнокомандувача... Та ти сідай, сідай! Може, боїшся простудитись?

— Ви будете ходити, а я сидітиму? Чи я посаджений на пень підсудного? — криво посміхнувся Попудренко.

Усе-таки він сів. А я маячив перед його очима, думав, підбирав слова, з яких треба починати. Нарешті по можливості спокійно сказав:

— Ти ось жартуєш. А вчора?..

— Що вчора?

— Ти ж жартував! Ну... коли віддав наказ перервати засідання обкому і вишикував половину загону для виходу на операцію? Це що, як у Петра I, блазеньське, потішне було військо?

Говорив я наче й неголосно, роздратування ніби не виявляв. Звинувачував? Судив? У нас якось зовсім неправомірно вважається, що коли людину судять, значить вона неодмінно обвинувачується і, принаймні, здійснила злочин або проступок. Насправді ж слово «суд» має в своїй основі міркування, судження й далеко не завжди прагнення довести провину. Адже судимо ми людей за їхні слова й поведження скрізь — на роботі, вдома, у розмові і в думках.

Попудренка я знав добре, — як працівника, сім'яни-

на, як товариша. Але ж це було давно. Ой, давно — два місяці його не бачив. Два воєнних місяці. Люди виявляли з переходом на партизанське становище несподівані якості, змінювались. У багатьох з глибин характеру випливали на поверхню нові, може, і їм самим невідомі риси.

На папері виходить задовго. В житті погляд, поворот голови, плечей, постава вмиль показують суть і навіть оголюють приховані думки.

Не маю сумнівів: Попудренко здогадувався, про що йтиме мова, готувався. Виправдуватись не збирався, це я розумів. Не мав наміру його принижувати, ставити на місце і тому подібне. Ставити на місце мені треба було себе. На те місце, яке визначено не мною, Центральним Комітетом. Чи зумію? Вперше виникло таке серйозне самовипробування.

Попудренко схопився, змахнув рукою. Неждано-негадано зірвав з себе шапку, жбурнув об землю. Не вимовивши ні слова, я підійшов до свого мерина.

— Ви про кого?

— Підіми, друже, шапку. Вітряно. Голову продме.

— Ніякого вітру не відчуваю.

— А я відчуваю. Ось як ти шапку скинув. Може, від тебе повіяло. Я тримаюсь в рамках і тебе попрошу. Надягни, надягни шапку і сядь.

— Коня звать Адам,— стримуючи себе, сказав Попудренко, струснув шапку, натягнув на голову.

— Ну, від Адама й почнемо. Єви, слава тобі господи, нема. І єв і дів — рідних своїх ми з тобою, на щастя, евакуювали. Чисто чоловіча розмова... Ти відносно потішного війська не відповів. Адже я тобі не в обвинувачення. Командуєш — і командуй. Але чому б не пояснити? Поясни ти. Суть до тебе доходить? З'явився ж бо я сюди не на інспекцію, працювати прийшов. Яка я особа — перша, друга, третя — не в цьому річ. Поясни, хоча б задля навчання новачка. Така форма тебе влаштовує? Коли це було, щоб перед новачком, а може, і перед учнем шапку об землю?! А давай-но і я зараз за твоїм прикладом хрясну шапкою. Що вийде, га? Нам з тобою, Миколой, жити і жити, воювати і воювати.

Микола Микитович розкрив було рота, набрав повітря — не знаю для лайки чи для спокійного слова. Зважаючи на те, як високо піднялись його груди, шепотіти не збирався.

Я підвів руку.

— Тихо, тихо! Є ділова пропозиція. Тобі відомо, що ЦК призначив мене першим секретарем підпільного обкому і начальником обласного штабу? Командиром загону не призначав. Командира призначив обком. Тебе призначив. І рішення свого не відміняв. Але рішення стосувалося одного лише обласного загону. Ми ж, члени обкому, цієї ночі прийшли до думки об'єднати загони. Виходить, утворюється велика військова частина... Сиди, сиди, не перебивай. Саме військова частина. Поки що офіційно не станемо так іменуватись, але про це слід пам'ятати... Тепер далі. Слухай, що скажу, коли зберуться керівники загонів, я владою першого секретаря і начальника обласного штабу висуну твою кандидатуру на новий пост командира об'єднаного загону. Сам очолюватиму партійні справи. Хочеш?.. Хочеш чи ні? — я подивився йому в очі.— Можу попроситися до тебе в комісари...

Попудренко був явно приголомшений. Запнувся. Не промовив ще й слова, а вже запнувся. Він не міг не розуміти, що я знайшов для нього зручну форму відступу: ніхто не усуває його з поста — ліквідується колишній пост, виникає новий, набагато відповідальніший. Однак же я цей пост запропонував йому. Ось він і задумався.

У тихому безвітряному лісі хруснула гілка, і щось важке гепнулось на землю. Здригнулися коні. Здригнулися і ми. У мене в голові зразу ж майнула думка: «Говорю про військову частину, про устав. А ми — два найвідповідальніші командири — виїхали за межі табору без охорони, не попередивши навіть про те, де будемо». Виявляється, то перестрибувала з гілки на гілку білка. Збила ялинову шишку. Що ж, за цей час у Попудренка з'явилась можливість подумати.

— Олексію Федоровичу, — вимовив він значуще, — не задумуючись, відмовляюсь! Не випробовуйте мене на дурість — випробовуйте на розум. Командиром об'єднаного загону можете бути тільки ви. Владу в цих умовах як партійну, так і військову необхідно тримати в одному кулаці. У міцному. Ваш авторитет...

— Приштопано. З цим питанням, вважатимемо, покінчено. Заступником до мене підеш? Комісарити, я думаю, буде поки що Яременко, потім побачимо.

Попудренко кивнув. Запитально глянув на мене: як я досі не говорив про начальника штабу?

— Охорони у нас нема,— сказав я поволі,— давай повертатися до загону, дорогою я тебе послухаю.

Ми їхали, опустивши поводи. Попудренко говорив. І відчитувався, і міркував. Зумів оволодіти собою. Почав здалеку:

— Військова частина... Так, так. Знаю, що давно пора про Демченка. У зв'язку з цим — дивна штука — раз у раз у мене виникає таке відчуття, наче поїхали ми всі автобусом із Чернігова на екскурсію... Усі свої, тобто знайомі, співробітники, близькі, тутешні... Раптом аварія. І ми опинилися в лісі. Надовго... Яка тут військова частина? Чи може військова частина цілком складатися з земляків? Я не тому ухильно і плутано говорю, що чогось боюся, що наламав дров.— Він знову почав нервувати.— Не я один наламав... Демченко пішов. Довго просився — відпустіть, відпустіть. Ну я... і відпустив. Не тільки я — обком. Пропонував Миколі Григоровичу всякі посади — він дотримувався вашого наказу і призначення. Одначе і начальником штабу залишатися не хотів...

— З тобою не хотів? Чи ти з ним не хотів? Чи ви обоє не могли один одного бачити? Розповідай докладніше. Це не допит — я зрозуміти хочу. Що значить — відпустив чи відпустили? Що значить — пішов. Ви що йому відпускні виписали? Де ми знаходимось? Тут що — тил ворога чи армійська частина в мирних умовах і командир з своєї волі відпускає червоноармійця на побивку? Демченко не червоноармієць, не рядовий боєць — начальник штабу, колишній завідувач військового відділу обласного комітету партії, людина освідомлена про все і про всіх. Ти знаєш, я знаю — ми обоє знаємо Миколу Григоровича. Як людину, як комуніста. Можемо в нього вірити. А поручишся, що під катуванням він не відкріє всі наші бази, всіх наших районних і сільських підпільників?

— Поручись!

— Ну, а коли так, коли ручаєшся — виходить, він людина вольова, непохитна?.. Мені ж Демченко ще невідомий як хороший організатор, як партійний працівник і військовий спеціаліст. Можна було такого відпускати? На вірну загибель?

Мимоволі я підвищив тон, але тут же й схаменувся. Згадав, що по дорозі до загону я ж відпустив до Ніжина комсомольця Зуссермана, потім дозволив Іванові

Симоненку повернути до лінії фронту. Не перешкоджав його міркуванням про неспроможність партизанського руху... Відпустив двох боездатних членів партійної і комсомольської Чернігівської організації. Так діяв я сам. Тепер дорікаю Попудренкові... Правда, і Симоненко, і Зуссерман були одинаками, видати під катуванням могли тільки мене — на той час теж одинака. Тут же — загін, кілька загонів, обком, райкоми... Доводячи думку до кінця, треба визнати, що розглядати себе як одинака я не мав права. Особиста моя доля — життя і смерть — мала далеко не другорядне значення. Необхідно було освоїти, що будь-хто з нас, відповідальних комуністів, свою долю у відриві від народної розглядати не має права. Під цим кутом зору і треба було розбирати конфлікт Попудренка з Демченком.

...Попудренко говорив. Я слухав і не слухав. Ця людина для мене була дорога, я міг на нього поклатися в усіх відношеннях, мені були зрозумілі і запальність його вдачі, і відчайдушна хоробрість; він був відхідливий, умів швидко орієнтуватися в будь-якій обстановці. Але все це ніщо у порівнянні з вольовими якостями, з рішучістю, із здібністю захопити людей, раптово прийняти рішення. Ось, наприклад, коли я спитав, що він думає про строки лісового життя, Микола Микитович подивився здивовано:

— Який тут можна визначити строк? Це не від нас залежить. Бити гітлерівців, доки вони не дропануть, — ось тобі й усе!

Адже він був правий. Нічого гадати — треба діяти...

— Розкажи все-таки про Миколу Григоровича, — сучувато нагадав я. — Що було далі? Ти його відпустив... Відпустив — і він погодився піти... Скажи одверто... Ні, давай помірковано. Адже могло трапитись, що Демченко, котрий, як тобі відомо, був майором і відав в обкомі військовими справами, виявився б на посту командира, а тебе ми б призначили начальником штабу. І ось ви полаялись, не зійшлися характерами. Невже і ти зміг би піти?..

Попудренко почував потилицю, хитро посміхнувся:

— Одверто?.. Якщо до кінця одверто — хіба могли ми думати, що піде? І я й інші товариші міркували: погарячився — нехай провітриться. Інакше кажучи, були впевнені, що погуляє, остудить голову й повернеть-

ся... Чи міг би я так? Зненавидіти свого командира кожен здатний. Отже, і я. Нехай навіть неправий — від цього злість гарячить ще дужче. Але піти? На самостійне, одірване від партизанів життя?.. Такий вчинок інакше як антипартійним назвати не можна. Демченко, справді, говорив, що перейде лінію фронту і розшукає Федорова. Що тільки Федоров може його усунути. Подурному вийшло. Я винний, а він... По-моєму, винуватий ще більше.

...Ще не закінчилась розмова. Мені стало зрозуміло одне — на даному етапі буде найправильнішим історію з Демченком забути. Розслідування ні до чого не приведе. Слухати треба обидві сторони. В тому, що Попудренко як партизанський вожак сильніший, цілеспрямованіший, сміливіший за Демченка, сумніватися не доводилось.

Я сказав:

— Нам про майбутнє треба... І не про те, як протриматись до приходу Червоної Армії, — про те, як зміцнити боездатний загін. Об'єднаний, великий і при тому маневрений. Необхідно виробити особливу партизанську тактику, придатну в сучасній війні. Нам як повітря потрібен плануючий орган — компетентний штаб, який би враховував усі наші сили. І начальник штабу із середовища професійних військових командирів, що мають досвід за минулі місяці війни. Я чув, оточенці прагнуть до партизанів. Їх треба приймати. І серед них шукати енергійного, грамотного у військовому відношенні, краще за все молодого офіцера.

— Правильно! — вигукнув із захопленням в голосі Попудренко. — Є такий. Надзвичайний є хлопець з оточенців. Начальник штабу батальйону піхотної частини, по армійському кажучи — ад'ютант старший. І взагалі — геть місництво. Чому, справді, ми призначили начальника штабу Кузнецова? Лише тому, що земляк, свій. Ми, чернігівці, сформувалися на Чернігівщині, але як військова сила ми передусім — загін радянських людей. І надалі командирів взводів, рот, батальйонів не по земляцьких ознаках призначатимемо, а по знаннях, по військових здібностях. Ні, ви оцініть, Олексію Федоровичу: загін радянських людей!

Що ж, зрозуміти це було важливо. Попудренко зробив маленьке відкриття, одне з тих, що визначило в

майбутньому наш розвиток і просування вперед по партизанському шляху.

Теперішній читач може сказати: ну й відкриття! Адже це само собою розуміється. Проте на той перший період здійснення найпростішої думки Попудренка спричинилося до серйозної ломки звичайних уявлень. Місницька обмеженість і потяг до обласної і навіть районної партизанської автономії згодом обійшлися нам дуже дорого.

Тоді ще було чимало прихильників партизанських дій без відриву од рідних сіл: вийти, побитися з окупантами — і додому. Немов би сільська пожежна команда — в одного сокира, у другого драбина, у третього відро. Просто таки дитяча наївність. А це ж не вигадка — були такі загани.

Ось і Демченко опинився в ситуації, близькій до тієї, про яку я говорю. Цікаво навести його власні післявоєнні висловлювання. Йому пощастило. Завдяки випадкові він натрапив на інший загін, де й отаборився. Був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня і партизанською медаллю. Не густо, звичайно, але людина себе в боях виправдала, комуністом лишилася.

Вже після війни Микола Григорович Демченко, як і багато інших партизанів, розповів нашим товаришам, які працювали над звітом Чернігівського обкому, про свою партизанську й партійну діяльність у тилу ворога.

Розповідь М. Г. Демченка

...Вранці 1 вересня 1941 року розвідка доповіла: з району розташування партизанських груп Червона Армія з боями відступила.

Попудренко мало не потрапив у полон. Він їздив до штабу 187-ї стрілецької дивізії. Десантна група фашистів оточила штаб, наші ледве врятувались. Машиною приїхали в ліс.

У загоні ми мали дві вантажні автомашини: одну тритонку «ЗІС» і одну півторатонку. Крім того, в Попудренка лишилась легкова «емка». Тачанок було штук десять-п'ятнадцять. На цей транспорт можна навантажити усе наше загінне майно.

...Коли прибув Попудренко, він розташувався окремо. При ньому — госпчастина. Щоб не виявити себе, були заборонені безцільні постріли. Ми навіть чхали і кашляли в шапку. Розмовляли напівголосно. Нервували жахливо. Настороженість доходила до дурниць. Усі бійці намагалися додержувати повної тиші. Була надія — німці обійдуть нас стороною, лишимось непоміченими. І все ж порушення були. Траплялося, що й командири не виконували власних наказів.

Ми обоє гарячилися. Я розумів — Попудренко авторитетна, дуже смілива людина, але, поки що військового досвіду не набрався, допускати помилки. Я намагався себе стримувати, і надалі ми обходились без суперечок, тобто ніхто з нас не протиставляв себе один одному. Але не могли не торкатися питань стратегії і тактики. Розмови були гарячими. Ніхто з нас не мав досвіду партизанської війни. Хай я служив в армії і займався в обкомі військовими справами — все одно в партизанських умовах доводилося набиратися нових знань.

...Довго залишатись у Гуліні було ризиковано, тому що все населення навколишніх сіл знало про наше місцеперебування. Розмови були такі, що ось, мовляв, зібралися геть усі комуністи. Виходило, що в Гуліні ховаються від німців члени партії і таким чином намагаються врятуватись. Перед приходом німців ми трималися подалі від населення, ізольовано — така була директива обкому: ніхто не повинен знати, що організувався партизанський загін. Такі заходи були розумні до приходу німців у нашу місцевість. В умовах окупації вони стали шкідливими. Ми з населенням не спілкувалися, не проводили агітації, нікого не приймали. Ніхто нічого певного про нас не знав. Який уже там партизанський рух. Ми ховались, всього і всіх боялися. Наприклад, у лісі весь час з'являлися якісь постаті. Може, німецькі розвідники? Ходять чоловіки з корзинами, ніби збирають гриби. Жінки теж ходили. Потім почали зустрічатися люди в червоноармійській формі. Називались оточенцями. Хто знає, а раптом під виглядом оточенців якась наволоч. Важко було зрозуміти. Військові знання спочатку були мало придатними. Доводилось виробляти нову тактику. Якщо нема лінії фронту, як зорієнтуватись? Це дуже важливо...

...Вирішили перебазуватись у напрямку Рейментарівського лісу Холминського району, це правильно, в цьому

ми з Попудренком прийшли до взаєморозуміння. Не можу не визнати — Попудренко завжди орієнтувався на народні маси, враховував їх настрої, сподівання. Він розмірковував: якщо перебазуємось — це не тільки вибір кращого місця, це ще і привід для спілкування з народом.

16 вересня вночі загін виступив з Гуліна. Дощ, холод, темрява безпросвітна. Ми заблукали. Частина бійців на машинах, командири на конях, решта пішла строєм. За ніч подолали не більше чотирьох кілометрів: один взвод повернув ліворуч, другий праворуч. Ледве один одного розшукали. На світанні вирішили зупинитись у лісника. Годинку відпочили і рушили далі. Тепер, набравшись сміливості, Попудренко бере в свої руки кермо влади. Пускає вперед автомашини, на яких розміщує озброєних бійців. Наказує зняти з машин глушители. Якщо дивитися з точки зору наступного розвитку партизанського руху — наші дії здадуться дурними до безрозсудності. Спочатку таїлись, боялися хруснути гілочкою, раптом почали вважати за найкраще здійснити якомога більше галасу й тріскотняви. І все ж повинен сказати — ініціативу Попудренка я цілком схвалив. Якщо партизани хочуть воювати, а не ховатись, вони повинні показати населенню, що існують і фашистів не бояться. Коли Попудренко оберігався, він це робив всупереч своєму характеру. В його натурі сміливість і галас. Він не заперечував проти плану і розумів, що план виробляється разом із штабом. Але йому нічого не варто все поламати. З'явилася в голові ідея — невже погоджувати з начальником штабу? Зараз не до того! «Хлопці, за мною!»

Мітинги, мітинги в кожному селі. Населення було вражене, Усі знали — навколо німці. Їхні літаки увесь час з'являються над головою. Вони літають — ми стоїмо на ганку хати, говоримо з народом. Це було красиво і вагомо. На всіх мітингах виступав Попудренко. Його обличчя освічувала радість, як завжди при зустрічах з народом. Усі нас вітали, вигокували «ура», ніби ми — передова частина наступаючої Червоної Армії. Мащини, гвинтівки, кулемети. Те, що бійці не в формі, нікого не дивувало. Розмовляємо по-російському, по-українському — значить, свої. Я не пам'ятаю, чи називались ми партизанами, У всякому разі, не тягнули за собою нікого, не тільки не мобілізували, але навіть не агітували при

еднуватись: діяла стара установка — триматися секретно. Але які вже тут секрети: гомонимо, кричимо, стріляєм.

Коли зупинялися в селах, баби й молодиці несли нам молоко в кринках, хліб, сало. Запрошували в хати. Незрозумілим для мене чином населення здогадувалось, що ми йдемо з лісу до лісу — переховуємось. Хоч ми й були озброєні, нам співчували. Суміш співчуття й захоплення, поваги й суму.

Пізніш наша розвідка встановила: по навколишніх селах поширилась чутка — рухається Червона Армія з гарматами і танками. Одне другому не суперечило. Але без цього не буває. Лець набік — усе перекручується, глас народний перетворює невелику групу партизанів у величезне військо. Справді, наші машини без глушительів ревли голосніше танків, а похідну кухню можна було вважати за армійську гармату. Що народу ввижалось — те в народі й говорилося.

Загін зупинивсь у Жукляньських дачах, поблизу села Ченчики Холминського району, звідки 19 вересня, посварившись з Попудренком, я пішов собі.

Я вважав і вважаю, що Попудренко був сміливим, розумним і рішучим командиром, але часом занадто багато брав на себе.

Надто вже покладався Микола Микитович на щастя, на особисту свою удачливість і безстрашну сміливість. Цим принципом він керувався завжди — командуючи групою, взводом, розтягнутою партизанською колоною... Бачить, що можна здійснити удар, і відразу ж входить у бій. Через це ми з ним і не ладнали... Не він мене призначив начальником штабу. Я розумів значення своєї посади і вимагав, щоб командир на мене зважав, тим більше, що в загоні не було комісара.

Ми сперечалися до хрипоти, сперечалися принародно — це було шкідливо для всіх, не тільки для нас, командирів. Бійці дивились і слухали. Я не міг такого стерпіти. Попудренко людина гаряча, а мене вважав обачливим. У чому моя обачливість? Я хотів, щоб розроблені разом плани виконувались, а коли обставини сприяють боєві — дії треба погоджувати. Не можна командирові з невеликою групою відходити вбік, відриватись од загальної маси. Він не собою ризкує, не тільки собою — всім загonom.

Конкретний приклад. Операція в Камці. Я йшов з першим взводом попереду. Ми Камку минули, я не міг

знати, що командир вирішив провести в цьому селі операцію. Як раптом в тилу нашого взводу розпочинається бій. Почувши стрілянину, ми примушені були повернутися назад. Це не жарт — повернути втомлену колону, яка знає, що маршрут визначено. Все-таки ми повернулися. Виявилось, що відбулася не бойова операція, а переслідування нікчемної групи німців та їх поплічників.

Сам собою епізод великого значення не мав. Питання принципу: не можна без достатніх підстав відмовлятися від погодженого плану. Попудренко категорично заявив, що як командир загону є єдиначальником і в міру потреби і надалі діятиме залежно від обставин. У відповідь я сказав, що як начальник штабу повинен за подібних умов скласти свої повноваження.

Сперечалися, сперечалися, до остаточного рішення не прийшли.

Бувало, Попудренко з кількома товаришами сідав у машину і від'їздив. Куди саме — нікому не казав. Одного разу усівся в «емку». Тільки його й бачили. Відлучився до вечора. Я опинився перед фактом: командира нема і де він — невідомо. Повертається й каже:

— Ми вирішили рискнути і з'явитись у райцентрі, в Корюківці. Хай населення бачить, що ми здатні до сміливих вчинків.

Було ще багато випадків, коли рішення приймалися без моєї участі. Справа не в особистості, не в особистих образах. Ігнорувати штаб — значить заохочувати анархію... Не можна було не враховувати ще й того, що обласний загін в основному був укомплектований із жителів Чернігова. Більшість не знала місцевості. Залучати на допомогу людей з навколишніх сіл ми не відважувались. Це ускладнювало розвідку, кожного разу виникав надмірний ризик. Я наполягав на прийомі в загін сільських активістів. Але з вирішенням питання зволікалось. А штаб без розвідки — ніщо. Ось ще одна підстава, згідно з якою я просив відставки.

Я вперто відмовлявся від будь-якої посади в обласному загоні. Кінець-кінцем Попудренко махнув рукою. 19 вересня розпрощалися. Він запропонував мені взяти фальшивий документ, що я ганяв овець. Кажу:

— Нащо мені твоя липа!

Попудренко все ж таки дав завдання — передавати всім загонам директиву обкому про перехід до активних форм боротьби...

...Так я розійшовся з обласним загonom. Пізніше пошкодував за своєю норovливості. З неймовірними труднощами дістався до Носівського району і знайшов Стратілата. Загін був слабенський, озброєний погано, людей всього 69 чоловік. Шевчук, голова Носівського райвиконкому, висловлював думку, що безглуздо проводити боротьбу нікчемними силами проти озброєного до зубів противника. Потрібно берегти кадри...

...Все ж Стратілат як вольовий більшовик і справжній командир зумів підняти бойовий дух загону. Ми провели кілька операцій і домоглися перших успіхів. Німці кидали проти нас облаву за облавою. Одягнуті ми були погано. На мені, зокрема, кирзові чоботи й піджак. Доки жили в землянках, ще терпимо. 7 січня 1942 року серед білого дня німці кинули проти нас облаву кількістю до чотирьохсот чоловік, зав'язалась перестрілка. Ми вбили заступника начальника поліції міста Ніжина, ще кількох поліцаїв. У результаті повинні були залишити табір, усі свої запаси. Табір наш спалили, переслідували п'ять діб. Ми йшли по пояс у снігу. В мене підвищилась температура...

...Ми з Стратілатом домовились так: я піду в Бобрівцю, де живуть мої родичі. Загін розбився на кілька груп, я пішов сам — добрався до хати сестри. Та поклала мене на горищі. Чотири місяці я прохворів.

* * *

З розповіді, записаної із слів М. Г. Демченка, тут наведено лише уривки. Навесні, після одужання, він зумів зв'язатися із Стратілатом. У Носівському районі знову виник партизанський загін і почав швидко збільшуватись — виріс до тисячі з чимсь бійців... Не стану тут торкатися історії Носівського загону, його успіхів і невдач. Я навів ті місця з розповіді Демченка, які хоча б якоюсь мірою свідчать про його конфлікт з Попудренком.

Природа конфлікту, як це впливає з розповіді Демченка, принципіальної основи не має — так принаймні здається. Різні темпераменти, нетерпимість як одного, так і другого, образливість начальника штабу і безапелляційність командира загону...

Невже у цьому вся справа?

Демченко розповідає вже по війні, після загибелі Попудренка, який став на той час загальноновизнаним народним героєм, розповідає стримано, намагається нічим не образити пам'яті Миколи Микитовича. Ось тільки не помічаю я ні слова самокритики, ні найменшої спроби дати серйозний аналіз військово-політичного і тактичного стану партизанських справ того часу. Нема в його розповіді-жалобі навіть натяку на план дальших дій. І складається враження, що Демченко... виправдується. Піяких тактичних ідей, ніяких пропозицій. Попудренко, як видно із слів самого Демченка, з шаленою пристрастю поривався в бій, помилявся, бував і грубим, і несправедливим, але знав твердо: доки загін тільки ховається і уникає народу — він не військова сила, не бойовий підрозділ. Молодого командира дратувала повільність, в'ялість, непевність, відсутність ясної перспективи. Але, звичайно ж, не будучи воєнним спеціалістом, він потребував міцного, вдумливого, здібного начальника штабу, який був би здатним створити план партизанського наступу.

Що й казати — важке було завдання: в умовах оточення, в глибокому тилу ворога план наступу фронтальним бути не може. Навіть саме слово «наступ» ніби не підходить. Наскочити і сховатися — тільки це й могли партизани. Але план, план — так продумати й організувати напад, щоб розпалити бійців, підняти їхній дух, викликати у навколишніх селах і містечках відчуття захоплення перед лісовими воїнами, бажання приєднатися до них.

Зрештою, про це потім. Природа партизанського наступу стала нам зрозуміла, на жаль, не відразу.

Пригадайте образну розповідь Попудренка, яким він бачив становище обласного загону, порівняння з екскурсією в автобусі, що в ньому всі пасажери знайомі й близькі. Микола Микитович запитував у мене, чи боєздатна така група і чи можна створити з неї військову частину...

Так, нам спочатку дуже навіть заважало те, що багато бійців і командирів не тільки між собою зв'язані передвоєнними службовими відношеннями, а й у найближчих селах мають друзів-товаришів, а головне — сім'ї, родичів. Звичайно, добре, що партизани знають місцевість. Але якщо у цій місцевості — в тому чи іншому селі — живуть родичі, коли наскок на село для рід-

них небезпечний — як тут бути? Як не хвилюватися за їхні долі? Чи не побігти й задалегідь попередити?

Траплялось і таке — бігали.

Цікаво відзначити: тільки після війни я дізнався, що сім'я Демченка жила неподалік розташування загону, в Бобровиці. Пішов би він, не маючи надії сховатись у рідних? Навряд... Торкаюся цього аж ніяк не для того, щоб викрити колишнього начальника штабу в скритності й нещирості. Тим більше смішно уявити собі, що він побіг би попереджувати сім'ю про напад, який мав відбутися. Напад не проектувався. Демченко пішов не до рідних, а в інший загін, але як ми вже знаємо, дома «побував».

Шкода, дуже шкода, що в дні становлення загону я не міг сказати деяким занадто самовпевненим товаришам, особливо тим, хто обстоював вузьке земляцтво, довір'я тільки родичам і друзям і в крайньому разі добре знайомим: ось дивіться, чому вчить приклад Демченка, до чого призводить капризність, місництво, самоізолювання. Сказати не міг тому, що й сам не знав, але передбачити був зобов'язаний. Цьому вчила мене партія.

РОБОЧА ЛЮДИНА

Я вже розповідав, що, прибувши до обласного загону, застав там якусь невпевненість у завтрашньому дні. Проте ж у лісі будували землянки — готувалися до зими, збирались налагодити друкарню — друкувати листівки і навіть газету... То був план, задуманий ще до приходу в ці місця окупантів, і люди діяли ніби по інерції, без відчутної упевненості, що саме тут виникне центр політичний і партійний, здатний охопити своїм впливом не тільки ближні, а й дальні райони області.

Зневіра... Самоізоляція, відсутність зв'язку, погана поінформованість — ось що живило такі настрої. І звичайно ж, суперечки керівників.

Тимчасом повсякденне життя, робочі будні, стройове навчання і необхідність якось влаштуватися: десь спати, щось готувати, якось обладнати бліндажі й землянки — усе це потребувало і часу, і робочого напруження.

Самообслуговування? Так, самообслуговування в лісі, в незвичних умовах, — справа не проста. Але ж не для цього ми тут зібрались. Ось чому я відразу

відзначив тих, хто з перших же днів був занепокоєний не тільки збиранням хмизу, продовольчим постачанням, випіканням хліба і таке інше, але завжди й безустанно намагався будь-яку справу розглядати, як частину бойової підготовки і підсилення нашої озброєності... Озброєності не для оборони — для наступу.

Був у нас такий чоловік — непомітний, скромний. Не пам'ятаю, щоб він хоч коли-небудь висловлював невдоволення, скаржився, панікував. Бачив його завжди готовим до дій, завжди в роботі. Він і печі викладав, і вкривав землянки, і ремонтував підібрану зброю будь-якого зразка — німецькі міномети, автомати, навіть намагався привести до ладу 45-міліметрову гармату — полагодити її колеса. Мова йде про Григорія Івановича Горобця — людину вже немолоду, років сорока восьми-п'ятдесяти, точно не пам'ятаю. Був він до війни директором Чернігівських судноремонтних майстерень, господарником з немалим стажем. Виходило, що його слід вважати людиною розумової праці, по анкетній графі — службовцем. Проте і зовнішнім виглядом, і манерою розмовляти, і, що найголовніше, невичерпною енергією, хваткою він скидався на бригадира, заводського майстра, здатного навчити й захопити тих, хто потрапляв під його керівництво. Кремезний, сивуватий, але... не дай боже назвати його старим. Сердився неймовірно. Були в нього і якісь недомагання. Швидко втомлювався. Але перепочине з хвилинку — і знову, дивись, пішли в хід сокира, стамеска, кельма. У боях, що відбувалися згодом, він намагався не відставати од молодих, стріляв старанно, ретельно маскувався: окопчик викопав собі й товаришеві надійний. Якому саме? Та будь-якому партизанові. Гукає, бувало, тому, хто повзе до позиції по-пластунському: «Мишо-Гришо, давай сюди, разом веселіше!».

Стежачи за бойовим життям Горобця, я не раз приходив до думки: такі люди і є цвітом робітничого класу. Але ж ось штука — керівний товариш обкомівської номенклатури... Я і сам позначений в паспорті як службовець. Хоча волів би називатися робітником. А втім, суть не в назві, суть у душі.

До речі, Григорій Іванович володів даром хорошого оповідача, вмів захопити слухачів, часто голос його було чути біля партизанського багаття. Ось що він сам розповів у мирні дні про час і про себе.

Розповідь його — про все потрошку. Торкається він і початкового періоду — моменту становлення загону. Але який-бо несхожий цей початок на спогади колишнього начальника штабу Демченка! Ніби мова йде про різні загони, про інших людей.

Розповідає Г. І. Горобець

У серпні 1941 року, задовго до окупації Чернігівщини, мене викликав до себе працівник обкому Демченко:

— Чи бажаєте увійти до складу партизанського загону?

— Звичайно, бажаю!

Я це сказав від усієї душі, хоч за віком і браком здоров'я од військової повинності був звільнений. Але тут мене кликала партія, і я не вважав за можливе відмовлятися.

Ми почали «партизанити», коли ще не скінчилося літо. Тепло, природа вся жива, дощі і ті рідко турбували.

Приступили до навчання, спільно опановуємо військову техніку: пістолети, гвинтівки, кулемети, гранати. Більшість не мала навичок у військовій справі. Так сталося ще й тому, що військкомати неохоче відпускали у загін вишколених бійців, а тим більше командирів запасу: не дуже, бач, вірили, що в сучасній війні партизани зможуть завдати ворогові відчутних ударів.

Проте обласний загін було створено.

Вирішили, що в першу чергу треба нас ознайомити із закордонною зброєю. Вважалося, що озброюватимемося за рахунок ворога. Тому нам видали польські гвинтівки, до них годилися й німецькі патрони. От тільки, на лихо, німецьку зброю досконало не знали навіть ті, хто нас учив.

Гаразд, опановуємо прийоми стрільби, тактику бою в лісі, піднімаємось уночі в «атаки», намагаємось імітувати оточення: щось на зразок маневрів. Змайстрували макет танка з дерев'яними колесами. Як тесляр і механік, я теж брав участь у спорудженні цієї іграшки. Наповнили пляшки горючою сумішшю — жбурляли в так званий танк...

Хоч був я немолодий, але раніше навіть з мисливської рушниці та дрібнокаліберної гвинтівки палити не доводилось. Скільки до війни запрошували постріляти в

тирі — я уникав. Тепер ми старанно вчилися й незабаром «прекрасно» оволоділи технікою озброєння... Так нам здавалось. З'явилися серед нас кулеметники, розвідники, мінометники: міномет дістали. Що значить дістали? Поблизу нас проходили відступаючі червоноармійські частини, в однієї роти ми випросили міномет з трьома мінами. Відходячи, наша армія кидала пошкоджені гармати. Закопувала снаряди. Партизани їх пізніше відкопували. Снаряди були нам потрібні, хоч гармат ще не мали: навчилися виплавляти з авіабомб і артснарядів тол для висаджування в повітря автомашин і військових ешелонів противника.

А поки що ми були горе-партизанами. Пам'ятаю випадок. Ніч, всі сплять. Наварті стоєв боець Шайнюк. Почув шарудіння у лісі, коли щось ворухнеться серед сушняку, та ще й в нічній тиші, відразу насторожуєшся.

Шайнюку щось приверзлося, і він закричав:

— Хто там? Стріляти буду!

І вистрілив. А стріляти заборонялось. Якщо постріл — значить, противник. Ми ждали, що з дня на день можуть нагрянути фашисти. Цілком можливо, скинуть десант.

Після пострілу всі схопилися. Пролунала команда:

— Вишикуватись до бою!

Те місце, де Шайнюк почув шарудіння, оточили два взводи. Цеп змикається, кільце стає все меншим. Роздвинулися, а під кущем убитий їжак з опалим листям на шпильках. Усі сміються, а Шайнюк стоїть гордий:

— У мене прицільність вищого класу!

Бідний їжачок лишився в пам'яті на всі роки партизанського життя. Над Шайнюком часто сміялися:

— Ну, як у тебе з прицільністю? Піймати тобі їжачка? Влучиш?

...На початку вересня холодного похмурого дня стояв я вартовим на заставі. Завдання — спостерігати за всім, що відбувається. Хтось мчить і гукає:

— Зупиніться! Зупиніться!

Це був наш взводний. Кричав трьом бійцям, які бігли попереду. Ми всі залягли: на дорозі з'явилися перші німецькі мотоциклісти... Довелось одійти. Весь загін одійшов на час, доки пройде вóрог. Сунули сотні танків, артилерія, всюдиходи, піхота на спеціальних машинах. Наші розвідники стежили за дорогами. Коли доповіли керівництву загону, а керівництво — нам, слухали мовч-

ки, презириралися, мороз пробігав по шкірі. Нас у цьому лісі менше двохсот чоловік, про інші загони ми не знали, їм теж не було відомо про наше існування. Мало не кожний думав: жити залишилось день-два, добре — тиждень. Але якось раз у хмарах визирнуло сонечко. Я кажу бійцеві Ракітному:

— Це сонечко наше, партизанське.

Він знизав плечима і тяжко зітхнув.

Коли б зібрати всенародні зітхання того часу — який би схопився вітер!

...Свій перший бойовий епізод я пережив у жовтні. Пішли в розвідку групою, командував Калиновський. Ідемо, покурюємо. Раптом Калиновський шепоче:

— Лягайте, лягайте!

Я мало не кричу:

— Чого лягати, пройшли всього двадцять кроків?

Ми ще не навчилися раптово виконувати накази, запитували, вголос дивувались.

Виявляється, Калиновський помітив мотоцикл з коляскою. Він їхав по сухому руслу річки, раптом вискочив на підвищення. В колясці сидів офіцер, може й сержант — фашистських знаків розпізнання ми ще не вивчали. Цих гітлерівців вирішили нажахати. Я вистрілив по солдатів-водію. Він зігнувся, звалився, здійняв крик, мотоцикл рухався сам. Офіцер вискочив, побіг, але його наздогнали наші кулі. Як тепер пам'ятаю перші свої трофеї. В колясці ми знайшли німецький автомат, російський револьвер-паган, три німецькі гвинтівки, два казанки, дві фляги, дві хлібини, три свинячі голови. Може, оці два нацисти холодець зібралися варити? Ми посміялись. Свинячі голови покинули. Тоді були ситі, запасів вистачало. Потім пригадували свою дурість, дитячу нерозсудливість. Навіть мотоцикл не облили бензином і не підпалили...

...Проте і згодом, у зрілі партизанські роки, траплялись і дурниці, і прикрі похибки. Ось що сталося зі мною особисто взимку 1942 року на межі з Орловською областю.

Загін перебазовувався, ховаючись від переслідування німців. Ми рухалися довгим обозом — саней щось близько сімдесяти. Я на своїх санях один з великою поклажею, вкритою брезентом. Сніг, завірюха. Кожухом накритися, іду. Проїду трохи, кожух ледь відкрію, роздивлюся, знову іду. Їхав, їхав — заснув. Прокидаюся:

ото диво — був посеред обозу, лишився сам. Що трапилось, не доберу. Підвівся, глянув, тут саме місяць виплив з-за хмар — ні попереду, ні позаду нікого нема. Кінь звернув з дороги. Добре, хоч снігу мало. Обставинки не знаю. Проїхав кілометрів два по бездоріжжі, по лісових полянках, напружив зір — попереду щось ви-мальовується. Ага, ось де наші! Я, звичайно, зрадив.

Коли пересувається великий обоз, між санями завжди виникають розриви. Я, наче й не трапилось нічого, вскакую у розрив: добре, думаю, ніхто з командирів не помітив моєї тривалої відсутності. Сиджу під кожухом — радію. Зігрівся, ні на що не звертаю уваги. Хвилини через сорок виглянув — що таке, надто вже обоз довгий — не видно кінця ні спереду, ні ззаду. Придивився: просто переді мною сидить на підводі фашист. Закутаний, зав'язаний, чи то на ньому килим, чи ковдра. На голові, поверх шапки, хустка, ще й зав'язана навколо шиї. Назад дивлюсь — і там на підводі закутаний, мало не сповитий гітлерівець.

От тобі й маєш! Які можуть бути підводи? У партизанів сани. Значить, я сплю і це мій сон. Якби! Протираю очі: я в німецькій колоні їду.

У мене в санях автомат, у мене під брезентом поклажа. На мені партизанський одяг, шапка з червоною стрічкою — в повному бойовому.

Треба вживати заходів. У думках попросився з усіма: з бойовими друзями-товаришами, з дружиною, з дітками й онуками. Даю їм, моїм найдорожчим, клятву, що даром з життям не прощаюсь, декого приб'ю. А для цього що потрібно? Треба зібрати навколо себе якнайбільше ворогів — не одного ж розстрілювати з автомата...

Але й жити хочеться. Голова працює, як парова молотарка, я навіть вкрився потом від думок. І що ж я придумав? По-перше, зрозумів, що оці фріци позамерзали, ні на що не дивляться, знай собі кутаються. Інакше вони б давно помітили, що серед них якийсь чужий на санях. Кинув віжки — вони потягнулися по снігу, по колії, потрапили під санний полос. Конячка в мене сильна, бігла прудко, відчула опір, смикнула — сани перекинулись, мене вивалило в сніг. А я з автоматом: зараз почну бій... Обійшлося без бою. Я стою біля перевернутих саней, конячка моя форкає, розумна конячка, не помітно, щоб нервувала, я нервував більше.

Одначе окупанти на мене не зважали. Об'їздить один за одним; немов би так і треба. Колеса, полозки — для них це не цікаво, аби швидше дістатися до місця призначення, погрітися, випити. Але пізніше виявилось — не так то просто... Поки що я влігся. Намагаюсь якнайбільше помітити. Солдати їдуть, їдуть. Погано їм на колесах. Дивна річ: бачать, що один з них звалився, і йому не допомагають. Невже такий наказ? А може, перемерзли до нестями? Гаразд, дивлюсь, підраховую: Бачу — гармати тягнуть, кулемети. Здогадуюсь, що якась частина їхала до фронту, а її повернули проти партизанів, у незвичні лісові умови.

Коли трапився розрив у німецькій колоні, я швидко, швидко напружив усі свої сили, поставив сани на полозки, вскочив, їду. Раптом бачу — з правого боку дорога, яку ми уже долали: виходить, що я з німцями зробив великий гак, може, навіть рушив у зворотному напрямку. Ось я і припустив по цій дорозі. Думаю: стрілятимуть — почну відстрілюватись. Кінь у мене добрий — партизани слабких коней не держали... Що ж ви думаєте — наздогнав свій обоз. Хлопці підскочили:

— Невже ви, Григорію Івановичу? Звідки? Вас нема, пострілів не чути. Ми так горювали... Горобець в полон здався.

Кажу:

— За таку підозру пику товчуть. Коли це партизан здався без бою? Можуть взяти тільки тяжко зраненого, неприємного.

Хтось сказав:

— А якщо сонний? Адже це теж ніби неприємний. Я відмахнувся:

— Краще розкажіть, куди ви всі поділись — залишили одного?

Що ж виявилось насправді? Увесь наш обоз мимоволі з'єднався з німецькою колоною — в'їхав у великий розрив. Верховий німецький офіцер під'їхав до перших саней:

— Вер зінд зі? (Хто ви такі?)

Наші здогадалися відповісти:

— Поліція, поліція!

Їхали недосвідчені німці, легко повірили: якщо такий великий обоз, хіба може бути, що це партизани? До того ж черговий вартовий офіцер від холоду посинів, не хотів знімати з рук рукавиць — документів не перевірів.

Фашисти теж не завжди були пильними. Цей черговий поскакав уздовж своєї колони, передав, що в санях поліція. Так наші й поїхали разом з фашистами: Моя конячка, поки я спав, йшла поволі, мене всі об'їжджали. Потім наш обоз звернув на поперечну дорогу. Німці, мабуть, вирішили, що в поліції своє завдання, свій маршрут,— ніскільки не здивувались... Потім і я звернув — свій обоз знайшов. Стало зрозумілим, чому ніхто з карателів не зважив на перекинуті сани: охота їм допомагати якомусь там поліцаєві.

Коли приїхали в табір, мене викликають до Федорова. Він грізно запитує:

— Що таке, га, Горобець? Вважався відмінним бійцем... Та не дрижи ти, доповідай.

А я зовсім не дрижав, просто змерз. Розповідав докладно — Федоров сміявся. Він завжди так: нагримає, а коли поясниш, усміхається або сміється.

Тоді й каже:

— Признайся, спав?

— Ні, я навмисне затримавсь і перекинувся: пропустив повз себе всю німецьку колону, перелічував усе їхнє озброєння.

— Значить, ти герой і тебе потрібно представляти до нагороди?

— Не герой, а скористався обставинами.

— Яка в колоні була чисельність? Яке озброєння? Чому ти вирішив, що новачки?

Я доповідаю:

— Зважаючи на довжину колони — тисячі три з половиною: обозу не було видно до кінця ні з того, ні з другого боку. Озброєння — легкі гармати, до десятка; кулемети, міномети... А те, що новачки, було видно...

Я запнувся, Федоров мене перебив:

— Видно, видно... Вже дуже ти окатий. А взяв до уваги наші сани, які були в тій же колоні?

Я на таке запитання не сподівався. Як я міг брати до уваги, коли все на світі проспав. Стою, під загальний регіт намагаючись придумати відповідь. Коли сміх за тих, кажу:

— Так наші були в той час поліцією, чому ж їх не лічити?

Моя відповідь усім сподобалась, і я вийшов переможцем.

Потім з'ясувалося, що лічив не я один, а й інші бійці.

Крім того, наш перекладач, який теж прикинувся поліцаєм, визначив, що на партизанський табір готується наступ о п'ятій ранку. Федоров тут же віддав наказ, і ми напали на ворога годиною раніше, коли він ще грівся біля вогнищ, снідав, чистив зброю. Ми завдали йому великої поразки.

...Мене призначили старшиною при госпіталі. Як тесляр і механік я керував будівництвом обширної землянки в Єлінському лісі. Траншею в мороз рити дуже важко, справа йде поволі. Тоді ми увійшли до напівпорожного села, вибрали брусовану хату-п'ятистінку, всю її розібрали і вивезли до лісу. Чудовий збудували госпіталь. Піч виклали... Приходить Федоров:

— Розбирайте.

— Що таке?

— Хату привезли — це добре. Тепер рийте котлован, опускайте всю будову, маскуйте дах гілками.

Прикро було, але заходилися переробляти. Командир був правий. Тільки закінчили, а тут якраз бій — наші наскочили в Іванівці на велику ворожу заставу. Ми тільки пораненими підібрали двадцять два чоловіки.

До моїх обов'язків входили турботи про організацію санітарного обозу: коней, підвід, харчування, їздових. Я підбирав людей з усіх взводів, кожний командир зі мною сперечався — не хотів віддавати бійців. Я взводних посилав до Федорова або Дружиніна, після чого опір припинявся. З цих зібраних мною людей довелося для початку скласти бойову групу для добування трофейних медикаментів. Бійців інструктував фельдшер Ємельянов: що саме, які ліки, які інструменти найпотрібніші. Ми діяли мирно, потихеньку пробиралися до фельдшерів у зайняті противником села. Фельдшери — українці, росіяни. Вони тремтіли від страху, але в душі були нашими. Нерішучих людей, усе-таки, існувало більше ніж досить. Нерішучі громадяни — дуже серйозне явище. Серед них активних зрадників майже не зустрічалося: доносити не бігали.

Тільки було прикро, коли такий сільський фельдшер, відбираючи медикаменти для партизанів, тремтів усім тілом — у нього з рук випадали пляшечки, ампули — великими були втрати. Ми почали просити: будь ласка, сидіть спокійно і вказуйте, в якому ящику шукати. Ось вам список потрібних ліків для нашої медчастини.

...У загонах з'явилася вошивість. Хоч я й механік, але що робити, сам не здогадався. Один простий неосвічений партизан виявився винахідливішим за мене: «Візьміть залізну бочку, відпиляйте днище. В середину покладіть дерев'яну хрестовину, на неї білизну».

Почали так робити, пропарили білизну, верхній одяг, шапки. Федоров віддав наказ — вошивим голити голови. Від цього люди мерзли, простуджувались. Хтось запропонував: «Давайте кип'ятити голови». Без сміху в партизанів не обходилося. Наприклад, один «винахідник» запропонував годувати вошивого круто засоленим оселедцем. У той час таки трапилась удача — захопили в німців п'ять діжок оселедців. Так ось «винахідник» говорить: «Воші нап'ються солоної крові — побіжать до річки воду пити». Інший відповідає: «Воші, можливо, й побіжать, а гниди?»

Находили й серйозні пропозиції, але їх можна було застосувати лише у літній час. Якщо покласти одяг на великий мурашник, мурашки усіх вошей і гнид моментально винищують. Але вдягати одягу з мурашками не як приємно, або голим витанцювати біля великого мурашника. Та ентузіасти траплялись. Я першим подав приклад.

...Навесні, коли скресла крига на річці Снов, мене відкомандирували на організацію переправи. З хутора Шевченка пощастило викрасти вісім човнів, почали будувати переправу. Лишили, звичайно, коней, обоз. Головне — переправили поранених. Це було зроблено, потім продовжувалось добудовування.

Був у нас безстрашний боець Федір Онищенко. Його звільнили від військової служби, але в партизани він пішов і був поранений під Савенками, довго ходив на милицях. Ось цього Онищенка, коли від одужав, і другого бійця Сергія Митька послали у розвідку — треба було зв'язатися з річниками. Онищенко — річник, тут багатьох знав. Митько ніколи на пароплаві не плавав, пароплава не бачив. Пішли вони у Новгород-Сіверський, розшукали знайомого. Він раніше був капітаном, гебітскомісаріат його викликав — наказав організувати початок навігації. Цей капітан, прізвища не пам'ятаю, виявився так само нерішучим громадянином: і нашим і вашим. Німцям добра не хотів, партизанів визнавав, ладний був допомагати і навіть ішов на ризик, але зі зброєю в руках боротись не відважувався. Онищенко

з Митьком у нього переночували. Сусідська дочка служила в гестапо перекладачкою. Вранці з'являється з есесівським офіцером. Наших хлопців посадили в підвал.

Потім Онищенко розповідав:

— У першому підвалі всі стіни були закривавлені, нас перевели в чистий підвал. Капітан прибіг у гестапо; віддайте мені їх на поруки. Це водники-спеціалісти. Гестапівці віддали на його відповідальність, тому що для річкової служби людей не вистачало.

Ось вони попливли на кораблі. Онищенко міркує, шукає фарватер. Ріка вся в мілинах. Капітан кричить:

— Давай йолки — пхати пароплав!

Митько не знає, що то за йолки, Йолка, сосна — десь там, на березі, як це їх добувати? Побіг швидше до Онищенка. Той говорить:

— Хапай жердини, вони лежать на палубі, хапай швидше, бо якщо ти команди не розумієш, то одразу здогадаються, що ти липовий водник.

А Митько з переляку:

— Так що ж, йолки — це липові жердини? Нічого не розумію.

Все-таки пароплав добрався до Пирогівки. Начальник причалу пізнав Онищенка.

— А де Горобець? — це він про мене розпитував.

— Почім я знаю!

— Не прикидайся дурником — усім відомо, що ви разом пішли партизанити.

Зміркувавши обставини, хлопці вирішили втікати. Пароплав повинен був відпливти вночі, вантажили паливо, колоди часто скочувались у воду. Під виглядом колод скотилися Онищенко з Митьком. Загалом з цієї розвідки вони до загону потрапили тільки через місяць. Їх вважали загиблими. А коли почали розповідати — ото було сміху.

Це звичайна справа, що партизани перш за все схоплюють смішне. Трагічне намагаються не помічати. Інакше в лісі воювати неможливо.

...Коли повернулись у Рейментарівські ліси, був наказ наступати на шість сіл. Нас там оточили. Треба було вийти. Фашисти обстрілювали ліс з літаків.

У нас був молодий підрильник Гриша Масалика. Його поки що на «залізку», тобто на залізницю, не пускали.

Він ображався. Здоровий хлопець, міцний-міцнючий, але не розумів, яке серйозне навчання потрібне підриwnикам. Йому поки що довіряли ставити міни проти мотоциклів, кінного транспорту, автомашин. У такій колотнечі, коли ми пробивалися з оточення, Масалика відстав, щоб висадити в повітря автобус з фашистськими офіцерами. Тридцять офіцерів від його міни розлетілися на шматки. Один лишився живим — вистрілив, влучив Гриші в руку.

Хлопець він терплячий і, хоч рука боліла, не признався: ходив з підриwnиками на завдання. Зайде до медсестри в санчастину, вона його перев'яже, і знову пішов на підриwnі дії. Пристрасно захоплювався. Тим більше, що його допустили з хлопцями підриwnати поїзди. Діяв він однією рукою — друга на перев'язці, — але все одно був корисним. Якось Гришу Масалику вжалила німецька куля: кров сильно текла із щоки. Оскільки щока — частина голови, командир групи наказав негайно відправлятися в санчастину.

На той час у нас уже працював справжній досвідчений лікар Маринич. Він не хірург, але міг зарадити від усіх хвороб. Цього лікаря, коли загін ходив в Орловську область, ми викрали разом з дружиною і дочкою. Всі троє стали партизанами. Одночасно з цією сім'єю до федоровців прибіг, захопивши мало не всю аптеку — медикаменти, банки, термометри і багато іншого, — старий провізор Зелік Абрамович Йосилевич. Він з'явився до нас з нашітою на грудях жовтою зіркою — зубами віддирав. Я не дуже добре знаю, як це трапилось, нехай розкаже хто-небудь інший.

...Маринич побачив Масалику вперше. Дряпину на щоці заклеїв пластирем, а потім запитую:

— Чому перев'язана рука?

Коли здійняв бинт — жахнувся. Рука до середини передпліччя почорніла і вкрилася струпами.

— У вас же гангрена, це смертельно. Руку треба ампутувати. Я не хірург, не можу цього зробити... Немає інструментів, мені ніколи не доводилось...

Маринич розхвилювався, а Масалика посміхається: він не знав, що означає слово «ампутовати». Він був задоволений, що голова в порядку — перестала текти кров із щоки.

Тут підходить начальник штабу Рванов, бачить чорну руку Масалики.

— Навіть мені ясно — якщо не ампутувати, людина загине. Різати треба негайно...

Масалика помітно здригнувся — зрозумів, що залишиться без лівої руки. Подивився з жалібною надією на Рванова: авторитет командира був для нього вище лікарського висновку. Рванов витримав його погляд, хоч було ясно, що співчуває бійцеві. Подумав і твердо сказав:

— Не хочеш вмирати — погоджуйся!

Масалика криво всміхнувся:

— Гаразд, давайте!

— Що «давайте»?! — закричав дідок Зелік Абрамович. — У моїх запасах нема хірургічної пилки, нема хлороформу, навіть новокаїну! Яка може бути ампутація!

Маринич підтвердив, що без пилки кістку не пере-ріжеш.

Тоді втрутивсь я і пообіцяв, що пилку знайду. Скочив на коня і галопом у село Іванівку, де був коваль. В цей час почався бій, але в стороні Іванівки пострілів не чути... Коваль дав мені слюсарну ножівку, якою ріжуть метал. Сама пилка — її називають полотном — була хоч і гостра, але трохи заіржавлена. Іншої не знайшлося. Мчу назад, чую — на медпункті йде гаряча суперечка, когось умовляють. Я подумав, що Масалика відмовляється від операції. Ні, він померати не хотів і тепер разом з Рвановим підганяв медиків. Просив тільки, щоб дали йому спирту: він нап'ється і не відчує болю. Боявся не Масалика, боявся Маринич. Побачив ножівку:

— Ви що, збожеволіли? Вона брудна і заіржавлена...

Я почистив ножівочне полотно цеглою, потім ми його прокип'ятили, витерли спиртом. Спирт лили не шкодуючи. Залишилося мало. Масалика дивився, дивився:

— Невже я від такої дози засну?

Йому дали випити, він охмелів. Маринич почав різати. М'якоть прорізав, а кістка не піддається. Операція відбувалася на возі, поблизу тривав бій, раз у раз до нас підносили поранених. Маринич не міг собою володіти.

Зелік Абрамович звертається до мене:

— Може вам, як механіку, цей інструмент зручніший?

Тут не можна було роздумувати. Бачу, Маринич не вміє користуватися ножівкою. Кажу йому і Рванову:

— Тримайте руку мов у тисках, підніміть від грудей: чого доброго ребро перепиляю...

Почав пиляти, Зелік Абрамович як закричить:

— Ой, що він робить!

Сам запропонував, сам же перелякався.

Масалика не заснув, скрегоче зубами, бурчить:

— Скоро там? Люди ждуть черги!

Даремно він бурчав, я швидко пиляв, але ж кістка товста. Коли я своє діло закінчив, Маринич натягнув шкіру на куксі, зашив, зробив перев'язку...

Я думав, Гриша Масалика довго буде лежати. Через кілька днів зустрічаю. Він кинувся здоровою рукою мене обіймати. Потім сказав:

— Вічно буду вам вдячний. До смерті вас не забуду.

Я думав, він мене до медиків приєднав, усім нам дякує. Ні, він після операції почав мене завжди величати на ви. Раніше, як підричник, ставився поблажливо — подумавеш, старшина санбату. З того часу зрозумів, що і в санбаті не ликом шиті.

Після того Гриша ще довго ходив з групою на диверсії. Ось що значить здоровий хлопець. Крім того, звичайно, має значення клімат, чисте лісове повітря. У нас поранені швидко одужували.

ІНЖЕНЕРНЕ ВИРІШЕННЯ

Безстрашність, сміливість, самопожертву, нестримну хоробрість, хоробрість відчайдушну, часом божевільну, в роки Великої Вітчизняної війни проявили тисячі й тисячі фронтовиків — бійців і командирів. Що ж до партизанів... Нагадаю, в одному лише нашому з'єднанні дев'ятнадцять чоловік удостоїлись звання Героя Радянського Союзу. Проте хоробрих людей дивовижної, непохитної мужності, відваги, а в деяких випадках і безрозсудності нараховувалось у наших рядах сотні. Про багатьох я вже розповідав, але якось трапилось, що обійшов увагою людину чудову, самобутню і яскраву — Пилипа Яковича Кравченка. Ми з ним познайомились незабаром після того, як я, пройшовши через кілька районів окупованої німцями Чернігівщини, розшукав обласний загін і очолив його.

То був листопад 1941 року. Партизанські загони, організовані обкомом партії, які ще до окупації перехову-

вались у лісах, переживали сумні часи, трималися відособлено, не приймали новачків навіть з оточених і роздіблених частин Червоної Армії, боялися з'єднатись і створити велику монолітну партизанську частину, подібну до полку чи дивізії... Це був найважчий період в історії партизанського руху.

Підпільний обком вирішив ближчі загони злити, ввести найсуворішу дисципліну, підкорити обласному штабові всі озброєні групи, приймати не тільки земляків, але й усіх справжніх патріотів, здатних вести активну боротьбу проти фашистських окупантів. Не всі керівники дрібних загонів погодились з думкою обкому. Степан Бесараб, колишній голова колгоспу, командир крихітного Рейментарівського загону, не бажав ділитись боєприпасами, зброєю та заготовленим продовольством, відмовився підкорятись обкомові. Тоді я — начальник обласного штабу і секретар обкому — вирушив до Бесараба разом з комісаром Василем Омеляновичем Яременком. Нам вдалось умовити Бесараба та його сподвижників... Одного з найзапальніших прихильників Бесараба, Яна Полянського, ми вирішили взяти з собою. Про це вже було написано у книзі моїх спогадів. Але я прогавив тоді немаловажний момент.

Отже, ми з моїм комісаром і група бійців охорони повертались з Рейментарівського загону до себе в обласний. Їхали всі на конях. Ще не дуже добре знаючи тутешні місця, ми зупинились перед розвилкою лісової стежки. Ян Полянський запропонував:

— Поїхали правою стороною. Ближче і заодно дещо вам покажу, побачите, які ми творимо діла.

Я глянув на Яременка, той знизав плечима.

— Гаразд, — кажу. — Поїхали.

Стежка заглиблювалась в густий ялиник, попереду просвічувалась засніжена поляна. Раптом дивимось — до дерева прибито шмат фанери з написом великими літерами:

**СТІЙ!
НЕБЕЗПЕЧНО ДЛЯ ЖИТТЯ!
ПОЛІГОН!**

— Бачили таке?! — з гордою усмішкою мовив Полянський. — Ні-і, товаришу Федоров, хліб ми даремно не їмо.

З цими словами він свиснув у два пальці: не гірше Солов'я-розбійника. Оце так диво! Ніколи про партизанські полігони не чував. Уявити собі не міг, чим там займаються. Виїхавши на край поляни, я побачив у бінокль, що на протилежному узліссі вимальовується щось невиразне — чи то гармата, чи причепний фургончик, з труби в'ється цівка диму. Біля тієї штуковини пораються двоє. Почувши свист, один з них вирушив до нас. Не дуже він поспішав. Схоже, був невдоволений, що відривають від діла. Ближче, ближче, тепер і неозброєним оком було видно — йде до нас залізничний чин у форменому картузі. Невисокий чорнявий чоловік. На ходу він крикнув Полянському:

— Ну чого? Знову, мабуть, із заборонами? Вчора Бесараб, сьогодні ви... — Але помітивши Яременка, відразу змінив тон: — Василь Омелянович! Радий, що приїхали. Бачите, куди мене виселили. Та ще веліли написати оце безглузде попередження. Ходімо, нічого небезпечного нема.

Ми спішилися, пішли.

— Інженер-підполковник Пилип Якович Кравченко, — відрекомендував залізничника Яременко.

Потиснувши мені руку, дізнавшись, хто я і чому їздив до Бесараба, Кравченко спалахнув.

— Правильно! Просто прекрасно: об'єднуватись, укрупнитися, залучати в партизанські загони командирів-оточенців. В першу чергу спеціалістів: саперів, мінерів, зв'язківців. Без них ми не більше як озброєні біженці. Можливості є, можливості величезні. Пора! Пора виходити на залізницю, на шосейні магістралі...

Відповідаю йому з гіркотою:

— Поки що нема з чим виходити, нема вибухівки...

Він мене перебиває, гарячиться:

— Як так, нема?! Треба працювати, і все буде. Ви знайомі з такою брошурою? — Він витягнув з кишені інструкцію полковника Старінова, випущену з його наказу в Чернігові. — Тут усе сказано: як виплавляти тол з мін, з невибухлих авіабомб, з артилерійських снарядів... З ними, правда, трудніше, але освоїмо! Необхідно налагодити масове виробництво найпростіших вибухових пристроїв. Ходімо, ходімо, я вам дещо покажу...

Слідом за Кравченком з'явився високий дядько в куртці й шапці із заячого хутра. Побачивши мене, кинувся обнімати:

— Олексію Федоровичу! Чув, що ви прибули... Ой, давно б... А ми тут з Пилипом від ледарювання на всі руки...

— Чого мелеш! — обурився Кравченко. — Ти, товаришу Білий, розумій, що плетеш. Ми зайняті найважливішою, найголовнішою справою. Все повинно крутитися навколо нас.

— Та добре, Пилипе Яковичу, не хвилюйся, — добродушно відгукнувся Білий.

Федора Білого я знав давно. Голова колгоспу села Самотуги — він був досвідченим хліборобом, дбайливим господарем.

— Здорово, — кажу, — Федоре Митрофановичу. І ти причетний до всієї цієї премудрості?

— Так я ж в армії служив піротехніком. Не мінер, не сапер. Одначе з порохом і всілякими висадниками справу мати доводилось...

Ми пішли за господарями полігона. Полянський — ні з місця. Мало того — нам подає знаки, щоб ми остерігались. Я на нього махнув рукою.

Наближаємось до місця дії. Стоїть дуже зім'ята похідна кухня. У відкритій топці горять дрова, в котлах щось вирує, хурчить. На землі розкладені щедро намащені якимсь жиром форми, кожна розміром у півцеглини. Метрів за двадцять купою навалені міни від ротного міномета, а поблизу лежить з десяток артилерійських снарядів різного калібру. Кравченко енергійно розмахує руками:

— Тут тепер наш цех. Усе, як бачите, елементарно просто. Форми нам змайстрував колишній директор судноремонтних майстерень Григорій Іванович Горобець. Він нам допомагає і в наш успіх вірить, тому що сам чоловік майстровий — і тесляр, і слюсар, і коваль. Тепер ми його відкомандирували з місцевими дїтлахама на збір «сировини» — мін і снарядів...

Продовжуючи розмову, Кравченко трохи відхилив кришку. На дротяному каркасі розігрівався в киплячій воді артснаряд з відгвинченою головкою... Здійнялася пара...

— Як вважаєш, Федоре Митрофановичу, час виймати?.. Гаразд, нехай ще повариться. Тут, бачите, яка штука, Олексію Федоровичу: ми б'ємося над тим, щоб використати всю вибухову потужність снаряда, а не один лише тол, який у конічній його частині. Хочемо випробу-

вати пристрій: конструкція найпростіша, натискної дії. Але щоб перевірити, треба натиснути, а натиснути — значить вибухнути, що небажано. Я придумав залізний обруч, до нього на дротині кріпиться дощечка з бойком...

Яременко мені говорить і підморгує:

— Олексію Федоровичу, нас ждуть. У штабі зібрався народ.

Кравченко підморгування помітив:

— Що ж,— сказав він,— у нас цех гарячий, не всякому хочеться ризувати. Ідьте, товариші. Але я сподіваюсь, обком оцінить усю важливість нашого починання. Буду потрібний — викликайте. Підготую вам письмову доповідь по всій формі...

Він од нас відвернувся, витяг з котла обмотаний дротом снряд...

— Так ми поїдемо,— промовив Яременко.

— А хто вас затримує? Рано чи пізно зрозумієте: тут, на цій галявині, починається історія партизанської слави!

Це було сказано досить урочисто.

Коли ми заглибились у ліс метрів за триста, на «полігоні» пролунав такий гуркіт, ніби вибухнула тисячкілограмова авіабомба. Ми зупинили коней, прислухались, у вухах дзвеніло. Притихли синиці, ворони, яких тут зібралась незлічenna кількість, здійнялись зграєю у небо.

Ми повернули назад, поволі виїхали на поляну. Німецької кухні ніби й не було, увесь сніг навколо обсіпаний землею. Впала, оголивши коріння, височенна сосна. Ні Федора Білого, ні Пилипа Кравченка не побачили. Але нема ні крові, ні закривавлених клаптів одягу. Снаряди лишилися на місці, а міни усі вибухнули. Мабуть, по детонації.

Яременко промурмотів:

— Щось не те!..— І шапку зняв, ніби прощаючись із загиблими.

Дивимось — вилазять з окопчика наші «загиблі». Землицею їх сильно присипало, але цілі й обличчя аж ніяк не сумні.

— Що,— питаю,— трапилось?

Кравченко притис долоню до вуха:

— Як ви сказали? Повторіть, будь ласка.

Я підвищив голос:

— Чим,— питаю,— займаєтесь? Дерева викорчовуєте?

— Голосніше. Не чую!

— Поїхали,— кажу,— з нами!

— В головному спроба вдалася! — радісним голосом рапортує Кравченко.

Я крикнув якнайголосніше:

— Ідемо з нами!

— Ні,— усміхнувся він,— приїду з доповідною і з кресленнями. Справа вдалася, пристрій спрацював.

— Гаразд, ждемо,— сказав я і помахав друзям рукою...

...Я вже писав, що брошура Старинова про способи створення саморобних міннопідливних засобів була нами задалегідь розповсюджена по всіх районних загонах. Її читали, але на тому й закінчувалось — читали, мріяли, дехто навіть шукав снаряди і міни, проте я вперше зустрів ентузіастів, які взялися за справу на практиці.

Повернувшись до обласного загону, ми з Яременком розповіли про лісовий полігон Попудренкові, Новикову.

— Чули, який стався вибух? Мабуть, подумали — німці пішли в наступ на Бесараба? Так ось майте на увазі — робота Кравченка і Білого. Потрібне діло, як ви вважаєте?

Попудренко сказав:

— Це не новина, Олексію Федоровичу. Пилип, як прийшов з київського вузла, день-два побув у батьків у Самотугах і тут же вирушив до Рейментарівських дач. Бесараб його прийняв, хоч він і оточенець, зваживши на те, що земляк. Тепер не знає, як позбутися. Пошкребеш тут потилицю. З такими дослідями хлопці можуть і своїх повбивати... В той же час відмовлятися не годиться. Кравченко і нам підкинув свої доморобні пироги. На його міні підірвалася німецька машина. Гриша Балицький з Петькою Романовим і Ванею Поліщуком мостик висадили толлом, який виглавав Кравченко. Перспективна справа. Тільки ось біда — сам Пилипчик бігати не в змозі...

— Навіщо бігати? Від кого? Куди?

— Та від власних іграшок. Вони у Кравченка мало не в руках вибухають. Нема бікфордого шнура, так

він мотузку змочує в бензині, підпалює і біжить. А в самого, у бідолахи, порок серця...

Новиков роздумливо сказав:

— Я, ви знаєте, Олексію Федоровичу, людина не з похлихливих. Та яка б не була хороша інструкція Старинова — технологію вона дає, є в ній і деякі рекомендації, — але там немає жодного слова про те, як організувати спеціальний підрозділ, здатний вийти на важливі магістралі, як вести розвідку, як охороняти мінера, коли він встановлює на залізниці чи шосейній дорозі свій гостинець... До речі, хоч Кравченко інженер, та ще й залізничний, у справах міннопідривних він іде навпомацки. А це необачно. Захопленість і темперамент тут не помічники. Пробачте, що нагадую. Коли Старинов був у нас в Чернігові, він нам, пам'ятаю, показував штучки заводського виробу, досить красиві. І все ж, хоча міна була й заводська, ви саме з необачності трохи підірвались...

— Хай буде вам відомо, дорогий товаришу, — відповів я, — то не міна була, а запалювальний снаряд. Треба все-таки розуміти...

Попудренко щиро розсміявся:

— Коли б того разу спрацювала міна — нас би всіх знищило, і ми б тут, у лісі, не зустрілися. — Він трохи задумався й додав: — Без ризику, товариші, не можна. Кравченка треба підтримати. Я цілком за.

Мені хоч і неприємним було нагадування про те, як я у своєму чернігівському кабінеті дав маху (опік на нозі давався взнаки), але, дивна річ, біль не до обережності мене спонукав, ні — він ніби підштовхував: треба, треба форсувати диверсійну діяльність. Мене захоплювала й окрилювала головна думка полковника Старинова — нема більш точної й ефективної зброї у партизанів, ніж підривні засоби... І все-таки необачність і поспішність можуть зробити погану послугу.

Покликали нашого молодого начальника штабу Рванова. Дмитро Іванович подумав-подумав і сказав:

— Викликати, звичайно, Кравченка слід. Поговорити з ним і... остудити. Як я розумію, перспектива цікава й багатообіцяюча. Взвод диверсантів як бойова одиниця потрібен. Але то справа майбутнього. Зараз насамперед необхідно згуртувати загони, підняти бойовий дух партизанів, привчити людей до дисципліни і цілеспрямованих дій. В тому ж, що робить Кравченко, є елемент

анархії. Нехай інженер про свої справи доповість. Тоді й розбиратимемось. Така моя думка. А ви, як командир, вирішуйте.

Я скоса глянув на свого начальника штабу. Виходило, він мене осуджував.

— Що ж, — мовив я, — за один день усього не визначиш. Хай буде по-вашому! Надішліть, Дмитре Івановичу, виклик Кравченкові. А поки що досліди доведеться заборонити...

* * *

Якось днів через п'ять мені доповіли, що з'явився з рапортом Пилип Кравченко. Він, виявляється, хворів. Того разу на полігоні його й Білого злегка контузило. Увесь цей час вони відлежувались. Нічого, обійшлося — слух відновився, відновився і здоровий глузд... А втім, як виявилось, здоровий глузд — поняття відносне.

Варто про це поговорити. Чи можуть, до речі, поєднуватись в одній людині безрозсудна хоробрість і здоровий глузд? Чи кожного разу, йдучи на ризик навіть з найкращими намірами, людина здійснює подвиг?

Лежить переді мною пожовтілий від часу рапорт інженера-підполковника Пилипа Яковича Кравченка. Не можу не схилитися перед тим, що Ленін називав презирством до смерті. Пилип Кравченко володів цим відчуттям у повній мірі. До того ж була в нього і творча жилка, інженерний розрахунок. Проте... досить своєрідний.

Подаючи мені рапорт, Кравченко дуже нервував, можна сказати, обурювався:

— Ви мені заборонили... Ви зупинили роботу, яка була в розпалі. Що це, недовір'я до мого інженерного досвіду? Ви навіть не ознайомились з конструкцією... А втім, ось — читайте. Я розповідаю і про себе і про свої ідеї. Додаю рисунки, схематичне креслення. Не знаю, чи ви зумієте їх прочитати...

Я попросив зайти до штабної землянки Попудренка, Яременка, Новикова — всіх, хто якимсь міг розібратися в тому, що треба робити для організації диверсійного підрозділу.

Рапорт Кравченка оголосили перед усіма. Наведу його повністю.

«Начальнику обласного штабу партизанського руху, командирові об'єднаного загону — Федорову О. Ф. від інженера-підполковника залізничної служби Кравченка П. Я.

РА ПО Р Т

Цим повідомляю.

З перших днів війни, будучи заступником начальника будівництва літера «Д», я організував чотири відбудовчі загони на залізничній станції Дарниця, яку німці щоденно бомбили. Ми провели роботи по реконструкції трамвайних колій, прокладених через міст, з тим, щоб пустити по ньому паровоз легкої серії для евакуації заводського обладнання з Подільського району. Діяли весь час в умовах інтенсивних нальотів німецької авіації, ховаючись у примітивних щілинах. Я завжди вимагав од підлеглих повної самовідданості і... вважав необхідним показувати приклад спокійної безстрашності. Пізніше був відкомандирований на станцію Прилуки, де з будівельнимиusername загонами вдень і вночі відновлював пошкоджені німецькими бомбами залізничні колії на лінії Прилуки — Ніжин, Прилуки — Бахмач — Ворожба, Бахмач — Ромни — Ромодан.

Зважаючи на те, що німці захопили Ніжин і Бахмач, я з району Прилук відправив усі паровози, після чого виїхав зі своєю групою в напрямку Харкова. В Лубнах нас зупинили німці. Після триденних боїв у кільці оточення мені з групою бійців-робітників вдалося вирватись у тил ворога. Наша група біля річки Оржиця була ліквідована, декого взяли у полон. Лишилося нас десять чоловік, які в разі реальної згази скоріше застрелилися б, ніж здалися у полон. Ми пішли в чернігівські ліси, сподіваючись зустрітись з партизанами. Зустріч відбулась, я був прийнятий у Рейментарівський загін і з перших же днів узявся з піротехніком тов. Білим за організацію виробництва толових шашок для диверсійної роботи. В наявності не було жодного обладнання. Ми знайшли покинуту німецьку кухню й заходилися добувати з мін ротного міномета тол. Для цього діяли переважно так:

1. У відділення, де німці варили каву, наливали воду і на дротині підвішували міну, попередньо вигвинтивши з неї висаджувач.

2. Відповідно до інструкції Старінова, підвішували так, щоб кип'яток оголену вибухівку не заливав.

3. З фанери змайстрували форми стандартних розмірів, змастили стінки та дно жиром, виливали тол і опускали кілочки по формі капсуля-детонатора від ручної гранати. Після остигання толу одержували шашки нормальних розмірів і ваги.

Усе йшло добре; виробництво налагоджувалось, з нашими шашками уже виходили на диверсії товариші Балицький, Романов, Поліщук. Одначе наша робота недостатньо цінувалась, багатьом здавалося, що риск занадто великий і ми висадимо в повітря увесь загін. Я з презирством відкидав базікання панікерів і наводив приклад того, як ми працювали під бомбами противника. Проте командир Рейментарівського загону під виглядом того, що рано чи пізно у нас з'являться власні міномети, а ми розтратимо зібрані міни на шашки для диверсій, спробував нам перешкодити, хоча це було продиктовано не стільки дбанням про економію, скільки бажанням жити спокійно. Тоді я вирішив: якщо міни треба дійсно заощаджу-

вати — виплавлятимемо вибухівку з артилерійських снарядів, проти чого заперечень бути не могло, тому що гармат у партизанів поки що немає, а снарядів у районі колишніх боїв десятки й сотні.

На жаль, добути вибухівку з артснаряда важче. Коли ми його опустили в гарячу воду, розплавилась вибухівка лише конічної частини, а головний вміст, який знаходився в циліндричній частині, майже не розм'як, і скільки ми не гріли — не плавився. Від Петра Романовича, колишнього сапера, ми дізналися, що снаряд містить у собі не тол, а тугонплавкий вибухонебезпечний мелніт. Як інженер, я не міг погодитись з тим, що пропадає така цінна вибухівка, і вирішив використати снаряд, як об'єму з вибуховою речовиною, взявши його в дерев'яну оправу. На папері спроектував майбутню міну під поїзд і під автогужтранспорт (див. креслення 1 і 2).

Разом з тов. Білим ми відкрутили головку снаряда і, виплавивши з нього тол, вилили у форму, а мелніт, зважаючи на його твердість, почали готувати для вибуху таким чином: один із нас поставив снаряд без головки вертикально й встромив у нього кінець російського тригранного багнета. Другий же обухом сокири бив по багнету. При поступовому повертанні, в міру багаторазових повторень ударних зусиль утворювалась свердловина. Оскільки вона мала нерівні краї і занадто широкий перетин, не лишалось нічого іншого, як підливати в неї розплавлений тол, вставивши дерев'яний чопик, однаковий за товщиною з детонатором від ручної гранати.

Вважаю своїм обов'язком повідомити, що на той час, коли ми з тов. Білим пробивали в снаряді свердловину, командир відсилав нас метрів за триста від розташування табору, і ми з цим мирились. Але все одно доводилось повертатися до кухонного багаття, щоб заливати свердловину розплавленим толем, від чого виникала загальна паніка, недостойна поведінки партизанів.

Настав час, коли потрібно було випробувати снаряд для диверсійної діяльності. Для цієї мети я продумав систему випробування й сконструював простий пристрій (див. креслення 3). Відійшовши на певну відстань од табору, ми вкопали під деревом снаряд. Над капсулем детонатора прилаштували дощечку з цвяхом (бойок). До сучка дерева підвісили од авіабомби. Крім того, для більшої безпеки я прив'язав поліно на подвійному шпагаті. Все зробили, лишилося тільки вставити детонатор. Я сів навпочіпки, тов. Білий стояв поряд: він повинен був підпалити шпагат. Одначе трапилося так, що шпагат виявивсь недоброякісним, я почув тріск, закричав: «Назад, в яму!» Ми вмить туди скотились, і тут же пролунав вибух. Міна спрацювала, нам навіть не довелося підпалювати гнота. Нічого поганого не трапилося, бо, як відомо, з моменту удару по капсулю до вибуху детонатора минає три секунди. З певністю стверджую, що випробування пройшло чудово.

Спочатку ми проробили дослід вхолосту, тобто без детонатора. Механізм спрацював прекрасно. Тоді вирішили перевірити на бойову, тобто провести вибух... Пізніше люди необізнані, боягузливі й недобррозичливі почали говорити, що ми при випробуванні не додержуємось міри обережності, насправді ж за десять кроків від нас була глибока воронка од авіабомби. Крім того, для більшої безпеки я прив'язав поліно на подвійному шпагаті. Все зробили, лишилося тільки вставити детонатор. Я сів навпочіпки, тов. Білий стояв поряд: він повинен був підпалити шпагат. Одначе трапилося так, що шпагат виявивсь недоброякісним, я почув тріск, закричав: «Назад, в яму!» Ми вмить туди скотились, і тут же пролунав вибух. Міна спрацювала, нам навіть не довелося підпалювати гнота. Нічого поганого не трапилося, бо, як відомо, з моменту удару по капсулю до вибуху детонатора минає три секунди. З певністю стверджую, що випробування пройшло чудово.

Ми чекали подяки командування, а замість того нам було запропоновано забратися всь з розташування табору і довелось створити так званий полігон у глибині лісу.

Ви, тов. Федоров, а також комісар тов. Яременко були присутніми при дальших випробуваннях мого нового пристрою — портативного дротяного обхвата з пружиною і бойком натискної дії. З додатного креслення видно, що моя міна-снаряд застосовується так. Все обладнання вкопується в земельне полотно з розрахунком, що пробка-бойок торкається підшви з рейки. Вкопувати треба перед стиковочною шпаллю. Просідання рейки під час проходу паровоза сягає 1 см. Спочатку міна заглиблюється в землю так, що пробка-бойок на 0,5—1 см. не доходить до рейки, а потім зближується з рейкою дерев'яним клином; міна під автогужтранспортом вкопується в колію у такому вигляді, як це зображено на кресленні 5...

Таким чином доведено можливість використання на шосейних шляхах і залізницях мін натискної дії з артснарядів будь-якого калібру.

Тим часом я одержав від Вас розпорядження припинити роботи і вважаю необхідним заявити з усією відповідальністю, що розглядаю таке розпорядження як недооцінку диверсійної діяльності, перестраховку і свідоме гальмування винахідницької думки, причиною того може бути або нерозуміння або боягузтво.

Інженер-підполковник
П. Кравченко.

Після прочитання цього документа в штабній землянці настала гробова тиша. Всі дивилися то на мене, то на Кравченка. У нього були стиснуті губи, він з нетерпінням чекав, що я скажу.

Несподівано для самого себе я розсміявся. За мною зареготали всі.

— Ви хоч обдумали те, що тут написали? — сказав я. — Ану, товариші, дайте відповідь «винахідникові». Та подивіться як належить на оці креслення!.. Безумству хоробрих ми, звичайно, співаємо пісню, тільки цікаво, що тут головне — безумство чи хоробрість. Ви, товаришу інженер, обвинуваченням у боягузливості хочете мені дошкулити?..

Кравченко похмуро відмовчувавсь. Я попрохав висловитись товаришів.

Петро Романов, який уже себе виявив безстрашним розвідником і мінером, не підтримав Кравченка.

— Яюсь незручно інженерові пояснювати, — сказав Романов. — Оця штука, може, й хороша, та лише для мирного часу.

— Як так, для мирного?! — закричав Кравченко. — Ви що, у шкідництві мене обвинувачуєте?! У мирний час я будував.

— Ніхто вас у шкідництві не обвинувачує, — сказав Новиков. — Навпаки, з інженерним рішенням вас можна поздоровити. Але як практично його застосувати? Як

підкрастися з оцією вашою штуковиною до залізниці? Для цього потрібно, щоб німці погодились відійти хоча б на кілометр від того місця, де ви будете закопувати снаряд. А яка його вага — про це подумали? Мінерові з цією штукою треба йти десяти до діючої залізничної магістралі п'ятдесят кілометрів. А на шосейній дорозі її взагалі не закопаеш... Потрібен тол, тол у чистому вигляді. В артснаряді весь метал у десять разів перевищує вагу вибухівки, що знаходиться в ньому. Снаряд вражає не стільки вибухом, скільки осколками.

Начальник штабу Рванов сказав:

— Сподіваюсь, це непорозуміння. Обвинувачувати командира об'єднаного загону в боягузливості... Можливо ви, товаришу інженер-підполковник, будете послідовним і, взявши свій снаряд під лікоть, прогуляєтесь з ним і необхідним шанцьовим інструментом до залізниці?.. Заждіть, не перебивайте. Для справжньої диверсійної роботи потрібно створити спеціальний підрозділ, до якого повинні увійти не тільки мінери, але й бійці охорони і група розвідників. Ми вже підготували наказ, який забороняє непродумані й безпланові міннопідривні дії. Безпідставну одержимість захочувати не можна.

Кравченко обурився:

— Настояю на своєму. Коли це ще буде у нас тол в достатній кількості! Нема радіозв'язку з фронтами... Так, я людина одержима. Ну і що? Я прекрасно знаю дороги Гомель — Бахмач і Бахмач — Харків. Дайте мені сміливих людей, і ми підемо в розвідку. Хай не буде у нас жодної шашки чистого толу. Моток дроту, ковальські обценьки і плоскогубці — ось і все, що мені потрібно. Снаряди знайдуться і біля залізничної колії.

Упертість цієї людини була незбагненна. Що ж, ми пішли йому назустріч.

— Розвідати, що відбувається на найближчих до нас залізницях стратегічного значення, — мовив я, — завдання почесне, перспективне, просто необхідне. Ми вдячні Кравченкові за те, що він запропонував цю, хоча й не інженерну, але конче потрібну ідею.

Кравченко не відмовився. Наступного ж дня, взявши з собою кількох бійців, вийшов у дальню розвідку.

Він повернувся до нас... через п'ять місяців. Повернувся, коли нас у Рейментарівських лісах уже не було. Німці спалили рідне його село Самотуги, розстріляли батька й матір. За цей час у нас уже було створено

кілька диверсійних груп, які виходили на залізницю Гомель — Бахмач і встигли висадити у повітря сорок шість ешелонів противника. На той час прославились як мінери-підривники й організатори диверсій Балицький, Павлов, Клоков і однофамілець Кравченка — Федір Йосипович. Усі вони стали згодом Героями Радянського Союзу.

Не заставши нас у рідних своїх місцях, Пилип Якович Кравченко попрощався з прахом матері та батька, залишив рідне згарище й вирушив шукати нас. І розшукав. Розповів про свої довгі блукання і митарства, про те, як втратив товаришів і продовжував діяти один...

Він побував під Харковом. Проїшов у цілому мало не тисячу кілометрів, петляючи по дорогах, путівцях, повсякчасно ризкуючи життям.

За ці місяці ми зв'язалися з штабом Південно-Західного фронту, до нас прибували літаки. Скидали вантажі, в першу чергу — тол і детонатори до нього; до нас і людей присилали — справжніх військових спеціалістів, радистів...

Пилипа Кравченка ми включили в один з диверсійних взводів, він став підривником, застосовував міни, які одержали визнання. Тільки один раз йому вдалося пустити в дію старий свій винахід.

Наведу одну з усних розповідей Пилипа Яковича Кравченка, записану після війни.

Розповідає П. Я. Кравченко

...У попередньому бою я був поранений осколками гранати. Осколки лікар повитягав, але права рука гноїлася, погано діяли пальці. Одначе, дізнавшись, що наступатимемо на район Корюківки, де німцям вдалося пустити в дію цукровий завод і кілька лісопилоток, що туди по залізничній вітці ходять ешелони і вивозять награбоване, я побіг до начальника штабу Дмитра Івановича Рванова:

— Мені сказали, що ви командуватимете у наступі на Корюківку. Там я знаю всі ходи й виходи, дозволяйте взяти участь, тим більше, що передбачаються підривні роботи.

Дмитро Іванович подивився на мою забинтовану руку:

— Стріляти можете?

— Я вже визнаний підривник. Нехай пальці поранені, але ворущатся, значить до діла придатний. Тим більше необхідно вивести з ладу залізничну станцію. Щодо цього я, як транспортний інженер, зможу знайти головні точки, щоб надовго паралізувати рух.

Рванов усміхнувся: мабуть, згадав той час, коли я всією душею намагався пустити в діло артилерійський снаряд. Але тепер він не міг не знати, що обстановка інша, толу в нас досить, що зараз я і сам користуюся в своїй роботі толовими шашками.

— Гарзд, діятимете в команді Георгія Артозеева, — розпорядився Рванов. — Вам доручається станція і все, що пов'язано із знищенням всяких машин і механізмів...

...І ось ми йдемо у наступ. Я — верхи на коні. Попереду сідла в двох перекидних саквах — ящики з толом. Тому що права рука в мене погано діяла, а лівою я віжки тримав невправно, та й взагалі кавалеристом був нікудишнім, моя кобила намагалась повернути, куди їй не просять. Тим часом розпочався бій. Артозеев під'їжджає і каже:

— Станцію я беру на себе, а ви з Воловиком мотайте на лісозавод.

Відповідаю йому:

— Рванов мені наказав як інженерові-залізничнику...

— Ну й інженер — із звичайною конячкою не може впоратись! Звикли їздити по рейках. Наказую рухатись на лісозавод. І не сперечайтесь, усім відома ваша впертість, товаришу інженер.

Дійсно, сперечатися з командиром у бою — справа підсудна.

Добрались ми з Воловиком до лісозаводу, вивантажили ящики, і я перш за все зайнявся установкою мін на під'їзних коліях, на всіх стрілках і на поворотному крузі. Толу не шкодував. Крім того, ми підірвали на базі дванадцять вантажних автомашин, локомотив, три лісопильних рами. Поливши дошки бензином, спалили всю лісопродукцію — близько тисячі кубометрів. Покінчивши з цією справою, ми в яскравому світлі пожежі рушили назустріч Артозееву, щоб доповісти про виконання завдання. Я сподівався, що на станції для мене ще знайдеться робота. Жора Артозеев не зважив на селектор і телефонний вузол. Дивлюсь, іде наш Жора,

гукаю його, а він нас не впізнає. Коли розставалися, на нас були білі маскхалати, вони від кіптяви перетворились у чорні. Жора сміється:

— Думаю, звідки ці ченці?

Воловик каже:

— Ми, товаришу командир, не ченці, ми негри. І розмазує сажу по обличчю.

Всі разом ми рушили до млина і рештки толу витрагли на те, щоб підірвати жорна й трансмісію.

— Що ж, товариші, діло зроблено, можна оголосити перекур.

Ми вляглися на мішки з борошном, і Воловик тут же почав розмазувати борошно поверх сажі, щоб знову стати білою людиною. Артозеев відзначався своєю кучерявою бородою, а тепер став білим як лунь.

Тільки ми зібралися перекусити з Жориних запасів, бачимо — скаче до нас гонець:

— У центрі міста бій. Німці засіли в цегляній будівлі лікарні й відстрілюються. Вам наказано захопити відділення Держбанку, розкрити сейфи. Старик касир каже, що грошей вагон, але з переляку розшукати ключів не може.

Ми помчали до центру, знайшли на КП Рванова, він повідомляє:

— Із слів касира, в сейфах не менше трьохсот тисяч радянських грошей. Ми давно хотіли надіслати в Москву на танкову колону. Сума значна — доведеться вам зайнятися.

Доповідаємо: тол скінчився, підірвати нічим.

— Так, діла, — зітхає Рванов. — Невже таку суму залишати німцям? — Раптом він, позираючи на мене, починає всміхатися: — Тут недалеко захоплена нами німецька гармата, біля неї снаряди, можна б шарахнути по сейфу. Тільки біда — прокляті фашисти встигли збити з гармати замок... А що, товаришу інженер-підполковник, чи не можна пустити в хід ваш давній винахід?

Схоже, що він жартував, та ще глузливо, нагадуючи про мою давню невдачу. Що ж, на залізницю з міною-снарядом виходити дійсно неможливо. Але я не міг визнати себе переможеним.

Стою перед Рвановим «струнко», прикладаю руку до козирка:

— Есть, товаришу командир, підірвати снарядом сейф. Буде виконано!

Одначе справа непроста. Як згадаю, скільки ми часу витратили, щоб відгвинтити головку снаряда і пробити свердловину для детонатора,— дроз проймає. На це ми з Білим витрачали не менше години.

Взявши на допомогу двох чоловік, відгвинтив головку. Дивлюсь і від радості млію: в циліндричній частині німецького снаряда не мелініт, а чистісінький тол. Проколупати в ньому отвір для детонатора було справою однієї хвилини. І ось я з виглядом алхіміка беру снаряд під лікоть, запасаюся бікфордовим шнуром, якого у нас лишався цілий моток, і, наказавши усім одійти, залізаю через вікно в банк. Закладаю під куток сейфа снаряд, запалюю шнур, вискакую надвір і лягаю біля цегляного фундаменту... Минає хвилина, лунає сильний вибух. Партизани кинулись було всередину, але я зупинив їх. Увійшовши до приміщення, спочатку нічого не побачив: густою хмарою стояла цегляна пилюка. Коли вона осіла, дивлюсь — вилетів шмат цегляної стіни й утворився вихід у сад. Я так кашляв од куряви, що вийшов віддихатись. Тут же німці, помітивши мене, відкрили стрілянину. Шмигнувши назад у пролом, я заховався за товщею великого монолітного сейфа. І тут виявив, що від нього відколовся задній чавунний кут. Доступ до грошей був вільний. Я зрадів, а ще більше з того, що моя ідея була вірною. Мені говорили колись, що арснаряд — зброя осколочної дії і користуватися ним для міннопідривної роботи не можна. Хотілося зараз же побігти до Рванова, щоб розповісти про своє торжество і свою інженерну правоту. Але тут уже натовпились до приміщення партизани і почали витягати пачки грошей. На мій жах усі вони були перебиті вибухом. Деякі товсті жмути ніби ножем розрізало навпіл. Що ж ми надсилатимемо до Москви, на будівництво танкової колони?

Ця думка заступила все інше. Я засмучений і пригнічений став перед командиром:

— Наказ виконав, гроші — загинули.

— Як загинули? — запитує Рванов і сам вривається до приміщення банку...

Партизани були засмучені цим випадком. Але коли вже, відступивши з Корюківки, ми доповіли про все Миколі Микитовичу Попудренку, він почав весело реготати:

— От диваки! Скільки було грошей?

— Як запевняв касир,— каже Рванов,— триста двадцять тисяч.

— Що ж,— говорить Попудренко,— касири в таких випадках частіше применшують суму, аніж збільшують.

З цими словами він викликає начальника управління зв'язку Анатолія Маслокова й наказує йому надіслати у Москву радіограму: «Цим повідомляємо: при нападі на Корюківку партизанам вдалося розкрити банківський сейф, вилучено триста двадцять тисяч радянських карбованців, просимо зачислити у фонд будівництва танкової колони «Червоний партизан».

Маслоков запротестував:

— Як так, товаришу секретар обкому, це ж липа: адже грошей нема.

— Це ви липові економісти,— відповідає із сміхом Попудренко.— Теж мені люди з вищою освітою, інженери. Того не знаєте, що знищити паперові гроші рівноцінно тому, що подарувати їх державі. Надішлемо акт про звинщення, і на його підставі Держзнак випустить на вказану суму рівно таку ж кількість нових купюр. А потім у відповідності до нашого прохання передасть за призначенням.

Тоді виникло нове питання: в сейфі були і німецькі гроші, теж немалі. Виходить, що ми одарюємо таким способом гітлерівське казначейство.

Тут і Попудренко задумався. Проте знайшлася розумна голова — Семен Михайлович Новиков:

— Це ж були окупаційні марки. На них німці скуповують у населення продовольство. Ми їх вилучили з обігу. Навряд чи місцеве командування повідомить Берлін, що їх спіткала така невдача. Отже виходить — ми в подвійному виграші.

Я стояв, мовчав. На думці було одне: хотілося з радістю доповісти, що старий мій винахід спрацював, отже можна діяти. Подумав-подумав і сам у собі подолав упертість: раптом мене примусять піти з снарядом на залізницю. І ще спало на думку: невже возити на партизанських коненятах важкі чавунні снаряди?! Цього разу я вже думав не тільки як інженер, але і як економіст.

За корюківську операцію і вибух у банку мене згодом нагородили орденом Вітчизняної війни II ступеня.

ВИПАДКОВИЙ ПАРТИЗАН, АБО П'ЯТЬ РАДОСТЕЙ ЛЬОТЧИКА ВОЛОДИНА

Нещодавно ми з моїм співавтором побували в гостях у досить помітного партизана з числа моїх соратників — Павла Володіна. Він прийняв нас гостинно, нагодував обідом, напоїв чаєм, ми ділилися новинами і, звичайно ж, згадували минулі дні. Поступово я підходив до цікавої для мене теми. І нарешті сказав:

— Дійшло до мене, Павле Микитовичу, що ти ображаєшся: мовляв, я, розповідаючи про тебе і членів твого екіпажу в книзі «Підпільний обком діє», допустив деякі неточності...

Володін хитро подивився, похитав головою:

— Ніколи на вас не ображався, Олексію Федоровичу, а сьогодні можу, мабуть, і образитись. Раніше завжди називали Павликом, а тепер раптом офіційно — Павло Микитович.

— Але ж час іде. Був ти в той далекий рік комсомольцем, а тепер, дивлюся, дід. Що ж до мене, я вже прадід і маю трьох правнуків. Отже, нам з тобою іменуватися Павликами та Альошками пізнувато. Однак, якщо виконаєш давню свою обіцянку, я ладний тебе не те що Павликом — Павлушенькою називати... Забув, яку обіцянку? Що ж, нагадаю. Відразу після війни, коли ми ще тільки задумували книгу, я до тебе звернувся: напиши докладно, як трапилась із твоїм літаком катастрофа і як ти потім жив і воював у партизанському лісі. Катастрофа ж відбулася ще перед тим, як я прийшов до загону. Сам я її не бачив і, розпочавши книгу, змушений був розпитувати свідків події. Адже вас врятували хлопці з загону Балабая. Так?.. Ось він мене й запевняв, що ви летіли і гепнулися на літакові «ТБ-3», а насправді...

— Насправді ми, як ви говорите, гепнулися на бомбардувальнику «ЄР-2». Адже для читача це, Олексію Федоровичу, не так уже й важливо. Далі ви у книзі написали, що першу допомогу мені подав старий фельдшер Погорільської лікарні. А фельдшер той був молоденький, він потім пішов до партизанів. Сергій Помаз — ось хто нас перший перев'язав. Але ж і це не істотно, чи варто переробляти...

— Ну, ні. Усе, що можливо, необхідно уточнити. На честь тридцятиріччя Перемоги готується розширене і

виправлене видання нашої книги. Чому я кажу — нашої? Та тому, що вважаю її книгою всіх активних партизанів з'єднання. Ти б знав, Павлику, скільки мені на моє прохання і бійці і командири надіслали листів, щоденників, фотографій, документів... А все ж деякі товариші відмовчались. Хто через лінь, хто через зайнятість, хто через скромність. А ти чому не написав, га, Павле Микитовичу?

Володін поморщився:

— Адже ви щойно самі визначили — книга активних партизанів. До мене це не підходить. Я партизан випадковий.

— Що-що? Як це розуміти — випадковий? Може, ти професійних знаєш партизанів? Усі ми стали партизанами з тяжкої необхідності, з одного того, що фашисти окупували частину території нашої Батьківщини...

— Це все так, хіба я сперечаюсь. Ось тільки народ ішов до загонів свідомо, кожний всією душею намагався, а ми четверо... Ми просто впали до вас з неба, випадково залишилися живі, і пощастило нам потрапити на відбиту партизанами в окупантів землю...

Я усміхнувся:

— Заяв дійсно ви не подавали, перевірки не проходили, а тому... Ой, Павлику, Павлику!

Володін нахмурився, потім різко підвівся, почав гарячитися, жестикулювати:

— Ви, Олексію Федоровичу, сказали — ось щойно сказали, що з нашим літаком трапилась катастрофа. Але ж це не так, не було катастрофи! У тому й головне, що свідомо йшли на загибель. Могли врятуватися на парашутах... Коли б хто-небудь дав нам знати, що ми летимо над партизанською зоною, — будьте певні, я б усе зробив, щоб посадити літак хоч на поляні, хоч на просіці, можливість така була. І ми б свою машину відремонтували й повернулися б через лінію фронту до себе на базу. І завтра ж нове завдання, новий бій... Але замість цього я киснув у партизанах в найважливіший рік... Ой, як я заздрив товаришам з нашого екіпажу — тим, яких Балабай переправив на Велику землю!..

— Та-а-а, — сказав я, розпалюючи у Володіні оповідача. — Виходить, що даремно нагородили тебе медаллю партизана Вітчизняної війни першого ступеня...

— Не сидів склавши руки, ось і нагородили. Але будь у мене хоч найменша можливість, я б рачки пере-

повз через лінію фронту, щоб літати, знову літати, битися з ворогом у повітрі. Це я вмію. Я льотчик, льотчик за професією і за покликанням.

— І знову, виходить, ти від нас одрікаєшся.

— Ви жартуете, Олексію Федоровичу? Та як я можу од вас відірватися, коли партизани врятували мене від смерті, лікували, годували, останнім шматком ділилися страшною голодною зимою сорок другого року! В мене й зараз десятки друзів з вашого з'єднання... Але факт є факт — бійцем я у вас не був, ні разу по ворогові не вистрілив. Лишався льотчиком і тільки як льотчик був партизанам корисний.

— Щось я в лісі тебе з крилами не бачив.

Володін метнув на мене гнівний погляд:

— Значить ви, Олексію Федоровичу, душі моєї не розуміли, моїми очима бачити загін і партизанське життя не хотіли і не могли. Крил у мене справді не було, але окрилений я бував. І радості відчував. Свої, льотні... При цьому не приховую — в загоні лишився виключно з причин тяжкого поранення, з крайньої необхідності.

— То говорив — випадковість, тепер говориш — необхідність. Виходить, випадкова необхідність, чи не так? Ось що, Павлику. Стверджуєш, наче я душі твоєї не зрозумів, крил твоїх не помітив, не бачив партизанів твоїми очима. Нехай я чогось не розумію — можеш ти мені пояснити? Твоїми очима бачити, ясна річ, не міг, Кожна людина бачить по-своєму. Отже, розкажи, нарешті. Чверть віку тебе прошу: розкажи, Павлику, що бачив, що відчував — усі подробиці. Адже таке, як з тобою і твоїми хлопцями трапилось, буває єдиний раз за всю історію авіації.

Володін зітхнув, налив у чашки чаю.

— Розповісти я згодний, але при вас, Олексію Федоровичу, мені важко. Як, наприклад, згадувати випадки, коли ви мене викликали, давали розпорядження? Говорити вам — про вас? У третій особі? Наче б і смішно.

— А що смішного? Називай хоч і в третій, хоч і в четвертій, аби все було правдою.

Володін замислився, щось прикидав у думці:

— Тоді слухайте. Повертаємось у той далекий час. Ви — вже немолодий командир партизанського з'єднання, я — врятований партизанами льотчик-комсомолец. Перед вами тягнувся в струнку...

— Хай так, домовились. Хоч я щось не пригадую, коли це ти особливо тягнувся. Давай, починай, перебивати тебе не стану.

Володін зітхнув, прокашлявся і раптом повторив знамените гагарінське: «Поїхали!» — з чого я зробив висновок: можливо, коли б не війна і все, що з ним трапилось, він і сам би залюбки подався в космонавти.

Розповідає П. М. Володін

Чи був я партизаном? Так, звичайно ж був! Вірніше — став ним. І ще точніше — впав до партизанів. Подав команду:

— Вбиваємось!

Ніхто з членів екіпажу команди не опротестував, хоча будь-який міг виплигнути з парашутом.

Ще під Новозибковим, коли зенітний снаряд запалив правий мотор... Ми вже тоді по внутрішньому зв'язку домовились, прийшли до однієї думки: ніяких спроб сідати чи викидатися над територією, зайнятою ворогом. Якщо літак не дотягне до фронту, наслідуюмо приклад Гастелло: знайдемо скупчення противника, склад боеприпасів, казарму, стоянку танків або автомашин. Наше життя не повинно пропасти дарма. У нас чотирнадцять баків з паливом. Вибухнемо і залишимо по собі пам'ять, знищимо разом з собою хоча б сотню ворогів...

Так ми всі разом зважились на вірну загибель!

Я так розумію — потрібна чиста, повна, докладна правда. Одна справа загальна думка, загальне рішення. Але дійшло до наказу — і я наказав не одному собі, але й трьом іншим молодим хлопцям, які тільки почали жити... Я їм наказав умерти, вибухнути, вдарити своєю машиною, всією вагою, всім її страшним полум'ям по ворогові.

Значить була в нас єдина воля, загальна люта зненависть до фашистів і готовність, не залишаючи бойового поста, загинути.

Мій наказ, моя команда — всього лише точка відліку. Кожний на своєму місці дізнався: життя для себе більше нема. Секунда, дві, три...

Я, командир корабля, за штурвалом; Георгій Рогозин, штурман, капітан за званням, — він увесь час намічає курс, схилився над картою, вибираючи найкоротший

шлях. Він праворуч, ледь нижче від мене; під його ногами куленепробійне скло, крізь яке Рогозин бачив землю, раніше за всіх зрозумів: загибель неминуча — не дотягнемо. У своєму відсіку — стрілець-радист Василь Максимов. Рація працює, він намагається знайти в ефірі далекий аеродром, дошукатися оператора нашого авіаполку. Ключем вистукує шифровку, що шугонули в суцільну хмарність, що скинули бомби на скупчення ворожих ешелонів біля Новозибкова, що зенітка нас підпала, що вогнегасники полум'я збили, але чорний дим тягнеться за нами, що лівий мотор на межі, що втрачаємо висоту, що шукаємо цілі для смерті, що цілі нема, нема й нема — навколо ліси, що прощайте хлопці, що привіт друзям і рідним, що б'ємося за Батьківщину, за перемогу...

У хвості — баштовий стрілець Віктор Рябов. Хвилину тому був наказ командира оглядати небо — можуть налетіти винищувачі. Вчепився в ручки крупнокаліберного кулемета, хотів би побачити ціль, але бачить напливаючу землю. Він мої слова, що вбиваємось, чує і притискається спиною до стінки відсіку... Зараз буде удар, вибух, полум'я і смерть...

Я — командир. Але насамперед не командир, льотчик. Веду корабель, він зі мною одно ество. Говорю, кричу лівому мотору:

— Рідненький, дорогий, потримайся хоча б трохи, не здавай, чорт би тебе взяв, не здавай!

Чую — плаче мій лівий мотор. Ричить від втоми, вие, квилить, скрипить і весь тремтить... Правий мотор здав, згорів. Пропелер крутиться від зустрічного вітру. І це добре, що крутиться — значить, масло ще не все витекло, колінчатий вал обертається, вибуху передчасно не буде...

Лечу на вибух і смерть, але живу в напруженій роботі. Голова... Так, голова дуже багато встигає, занадто багато. Метаються думки про минуле, про майбутнє. Яке, до чорта, майбутнє? Воно в секундах, у долях секунди, і все ж це — майбутнє... Є у мене й тіло. Не тільки мое — всієї машини, крилатої громадини, яке продовження мене. Відчуваю кінцями крил, хвостовим оперенням, дюралевим літаковим пузом...

...Минуло більше тридцяти років, тепер інші літаки, інші відчуття в льотчика, інші межі, габарити, швидкості. В сучасній машині, якщо вийде з ладу один з двигу-

нів — не зрозумієш котрий. Вони поряд, коли якийсь заглухне — відчуєш тільки втрату потужності.

Мої мотори були один від одного далеко. Згорів правий — лівий відразу ж створив важіль, почав закручувати вправо. Треба тримати штурвал, міцніше тримати — не дати машині зірватись у штопор, силою примусити рухатись по курсу. Це як біг з двопудовою гирею у витягнутій руці...

Думки снувалися багатощарово. З'являлись уривки минулого життя, радості й прикрасі, перше сонце, перша любов, перший політ...

Що воно таке, людський мозок, навіть мій власний? Як він міг стільки вмщати?! Лівий мотор вив, скрекотав, дрижав. Моя головна надія, єдиний друг, з яким я розмовляв, горланив на нього, благав. Він відповідав одним лише словом. Виразно чулося: покинь, покинь, по-о-о-кинй!

Дурне слово, дурна рада. Дідька лисого покину, як це покинути, коли нема цілі... Але, я розумів його безмежну втому. Він не вірив у життя, не міг дихати. Ось і благав усе покинути.

...Скільки ми летіли від Новозибкова, безперервно втрачаючи висоту, скільки відтягували падіння і смерть? До лінії фронту залишалось кілометрів сімдесят, коли Жорка Рогозин показав мені на церкву, біля якої були машини. Багато машин. Незрозуміло, танки чи трактори. Одне ясно: колишня церква — тепер гараж чи ремонтна майстерня. Ми бачили (чи нам тільки здавалось), що біля машин копошаться люди. Хто може поратися біля машин у ворожому тилу? Німці і тільки німці...

Ось тут я і віддав наказ:

— Усім залишатися на місці. Б'ємося. Б'ємося об дзвіницю!..

Врізатись у дзвіницю — значить, вибух. Церква, але в ній не моляться. Скупчення машин. Летимо на смерть, на самоспалення, якихось завдамо втрат...

Треба б розповісти по-іншому. Спочатку.

Де початок? Війна? Перший її день? Перший виліт на бомбування?.. А може, набагато раніше — в дитинстві, в юності, в авіашколі?

В останню людську мить все одно.

Не вийшло останньої миті. З'явився новий початок... Другого життя...

Як розповісти? Що важливіше за все? Нас, членів екіпажу, було четверо. І всі четверо залишилися живі. Зібратися б разом.

За стільки років усім зібратись не вдалося.

Зустрічаючись зі мною, ви, Олексію Федоровичу, говорили:

— Мене в загоні ще не було. Коли і як ти падав, я не бачив. Написано в книзі — за офіційними джерелами, згідно з розповідями очевидців. Навіщо тобі чекати щасливого дня? Усім чотирьом вам зібратись важко, післявоєнне життя вас розкидало. Не буде з цього діла, якщо й зберетесь. Кожний розповідь своє.

...Що ж, це правда.

Дивна штука: і тепер (зараз, мабуть, більше, ніж раніше), згадуючи своє перебування в загоні, у з'єднанні, участь в боях, у довгих рейдах, я весь час сприймаю себе льотчиком, командиром корабля. Усі партизани, друзі-побратими, ті, хто мене вилікував, поставив на ноги, протягом усього нашого сумісного лісового життя вбачали у мені саме льотчика, відчували у мені потребу.

До цього ще повернусь, спробую розібратися.

Факти, однак, такі (документально підтверджені факти): з першого дня війни і до останнього я залишався льотчиком. У радіограмах, які надсилалися партизанами до Москви, я підписувався: льотчик 420-го авіаполку Павло Володін.

А полк уже був переформований. До останнього дня його існування я значився у списках тих, що пропали без вісті.

Але в душі жодної хвилини не відчував, що пропав. Кілька секунд був пропадаючим, ішов на смерть... Тільки кілька секунд. Потім якийсь час, може десять хвилин, може півгодини, був непритомний... Коли розплющив очі, крізь криваву завісу побачив метрів за десять купу металевих уламків. Утерся рукавом комбінезона. Поряд стоїть літня селянка, плаче. Запитую:

— Де я, де мої товариші? Тут німці, так?

Відповіді не почув. Кров набігала на очі. Я дістав фінку, розкрив індивідуальний пакет, витер очі бинтом, почав замотувати голову. Дивлюсь — друга жінка. Теж плаче. Кажу:

— Сльозами горю не допоможеш. Знайдіть когонебудь, приведіть...

Вона йшла. Я перелякався — покличе фашистів. Хто тут може бути? Тільки ці гади... Думка була неусвідомлена, поспішлива. Чітке розуміння з'явилося не зразу. Все-таки я пригадав: до дзвіниці не дотягнули. Заглохнув лівий мотор, машина перестала підкорятися... Б'ємось об дерева. Все! Відчув удар — зору нема, слуху нема, нічого нема...

А тепер? Що ж я наробив? Послав жінку по німців...

...Років через два я зустрівся з конструктором, творцем цього бомбардувальника Єрмолаєвим:

— Володимире Григоровичу, як могло трапитись, що мене викинуло через скляний ніс кабіни, а я навіть не розбив голови — тільки подряпався?

Єрмолаєв відповісти не зміг.

Ще три роки згодом, працюючи льотчиком-випробувачем в конструкторському бюро Антонова, я його спитав:

— Олег Костянтинівч, як це могло бути — літак розвалився, крила відламались, мотори вилетіли з гнізд, тріснув по всій довжині фюзеляж, а люди, усі четверо, залишилися живі?

Знаменитий конструктор тільки низав плечима...

...Розповідаю безладно — забігаю вперед, повертаюсь. Інакше не виходить. Уже більше десяти років як покинув палити, а це, бачите, схопився за цигарки, смалю одну за одною...

...А що ж оті жінки, куди вони поділися? Я нічого не міг збагнути до кінця. Руки все робили самі: бинтували голову, діставали пістолет, гранату — готувались до останнього бою. І ось на поляні легкова автомашини: чужі картузи, чужі очі, постріли. Машина зробила коло і, кренячись на крутому повороті, зникла. Зараз повернеться. Прикинусь мертвим, нехай фашисти підійдуть впритул, хай їх збереться більше — тоді висмикну чеку гранати.

Довго нікого не було.

Дивлюсь, пробіг, ледь шкутильгаючи, мій штурман Жорка Рогозин. Я гукнув його, він не відповів, на мене й не глянув. Виходить, примарилось?

...Ніхто з учених так і не пояснив, згідно з якими фізичними законами я, тіло моє, голова витримали такий страшний удар: мене викинуло, немов снаряд...

А інші? Rogozin був у тій же скляній кабіні, де і я, тільки трохи нижче. Від удару повинен був розплющитись. А я бачив — кудись він біг. Подумати тільки: не йшов — біг!

Це марення? Що марення? Жінки? Німецька машина?

Я дихав бензиновою кіптявою. Комбінезон весь у бензині. Потріскались баки, навколо розлилось і розбризжалось пальне. Я дістав з кишені сірники. Нехай усе спалахне, хай я заживо згорю — аби не потрапити до лабет фашистів.

Сірники не засвічувались — промокли в бензині, я не міг запалити ні одного...

...Під'їхав віз. На ньому якісь троє. Смеркалось. Молоденький хлопчина зіскочив з воза, підійшов, подивився з переляком, заговорив швидко-швидко:

— Товаришу льотчик... Покладіть, товаришу льотчик... Покладіть лимонку і пістолет! Не бійтесь — я фельдшер... Ви не розумієте? Я фельдшер, мое прізвище Помаз, звать Сергієм, я партизанський зв'язковий... Віддайте лимонку і пістолет, віддайте гранату і пістолет!

Про партизанів досі не думав. Про партизанів я тільки знав з промови Сталіна 3 липня, з коротких повідомлень Радінформбюро: там підірвали поїзд, там захопили село, там визволили групу полонених, там знищили склад боеприпасів... Десь там: у районі Гомеля, в районі Бобруйська, у районі Смоленська... А в якому я районі? Штурман Жорка Rogozin вів літак до лінії фронту. Я пам'ятав, що ми скинули бомби на скупчення ешелонів, що Жорка хороший штурман, на нього можна покластися. На мені й без того досить: тримати, як можна довше тримати нашу громадину в повітрі.

Останнє, що мені сказав Rogozin:

— До фронту кілометрів сімдесят. Тягни, Пашо, тягни до останнього.

А я говорив те ж саме лівому двигунові, просив, благав:

— Тримайся, хоч трохи, тримайся! Протягни хоча б до дзвіниці. Загинемо одночасно.

Він не послухався, більше працювати не захотів. І ось лісова поляна, приїхали партизани.

Скільки щасливих випадковостей! У 1931 році в Душанбе, коли я подав заяву в льотну школу, за день до екзаменів, ми, сімнадцятирічні хлопчиська, купались в

аеродромному хаузі — басейні з густою водою, що нагрілася під жарким сонцем. Борюкались, реготали, боролися. Хтось із однолітків стукнув мене п'яткою. Влучив у вухо. В мене тріснула барабанна перетинка. Я оглух на праве вухо. А передбачалась медкомісія. На дві тисячі поданих заяв тільки сто двадцять місць... Я мріяв бути пілотом, мріяв учитись літати, майстрував планери, працював мотористом. І раптом — оглух на праве вухо. Один лікар, другий, третій... Нарешті отоларинголог: «Не придатний!» Допомогла ж випадковість. Головою комісії був мій знайомий. Я його колись врятував від загибелі. І він усе зробив, щоб мене зачислили. Потім слух відновився, став я льотчиком. Водив пасажирські літаки Новосибірськ — Москва...

Ось ще випадок. 1939 рік, літо. Лечу із Москви в Новосибірськ на «ПС-40». Це військова машина. В Іспанії її називали «Катюша». Механік — Георгій Щербов — кричить по внутрішньому зв'язку:

— Командир! Б'є мастило з-під площини!

Дивлюсь — на приборах норма. Розвернувся в районі Раменського. Тиск мастила почав різко падати. Правий мотор виключив, на лівому полетів із зниженням на центральний аеродром. Зайшов з боку «Динамо». А тут зливовий дощ, гроза, низхідні потоки, втрата висоти, зв'язок тільки морзянкою (чи приймуть?). Різко втрачаю висоту — над стадіоном «Динамо» висота всього метрів двадцять, а ще ангари і потрібно перетягнути через будинок.

Приземлився на пузо. Обійшлося щасливо. Тільки сів, під'їжджає легкова машина. Валентина Степанівна Гризодубова запитує:

— Що у вас?

Потім я уже зрозумів: вона як начальник міжнародних ліній і допитлива людина захотіла дізнатися, щоб врахувати досвід, зрозуміти, які в повітрі трапляються нещастя. Я був страшенно роздратований.

Відповідаю:

— Те саме, що було у вас.

Образилась. Сіла в машину й поїхала собі.

Ми хоч і мало, але були знайомі. Я вважався одним з найдосвідченіших льотчиків ЦПФ на трасі Москва — Владивосток. Коли Гризодубова, Раскова й Осипенко ставили рекорд, непогода змусила їх сісти в лісі. Зробивши складний маневр, льотчиця, не випускаючи шасі,

приземлилася на болоті. Їх шукали три доби, я теж шукав. Тоді й познайомився... Звичайно, нагадування було грубістю і безтактністю, це не в моїх правилах. Потім себе картав. І тепер картаю.

В 1942 році, коли я повернувся від партизанів, Гризодубова мене першою зустріла. Командир авіаполку, а зустріла, як рідного: поцілувала, повела в їдальню, наказала видати обмундирування...

...Але я про інше, про щасливі випадковості. Скільки їх було і до війни, і під час війни, і в післявоєнні льотні роки!

Можу розповісти про десятки, про сотні щасливих випадковостей. Випадково я став льотчиком, випадково, замість того, щоб вибухнути, опинився в партизанів...

* * *

...Поряд з першим хлопчиною з'явився другий, чимось дуже знайомий, в сорочці навипуск, у галіфе й чоботях, без шапки. Я б сказав — рідний брат мого стрільця-радиста Максимова, брат-близнюк. Тільки в селянському одязі... У нього губи тремтіли, він заїкався. Але не від страху — від радості, що побачив свого командира живим, здатним тримати в руках лимонку й пістолет. Він забрав у мене зброю і прошепотів:

— Слухайте, командир, не хвилюйтесь, ми в партизанській зоні. Зараз відвеземо вас до лікарні. Ось тільки витягнемо Рябова. Потерпіть хвилинку. Маєте сірники, товаришу командир? Там, у хвості фюзеляжу, темно.

— Ти збожеволів? Одна іскра — і все спалахне!

— Вас зрозумів! — відізвався, як належить радистові, Максимов.

Разом з фельдшером — партизанським зв'язковим — вони витягли з руїн безживне тіло Рябова і поклали на воза з сіном. Потім віднесли туди мене.

Я подумав: «Щойно сам хотів усе підпалити, а оце злякався. Значить, живий і хочу жити... Хто хоче жити? Хто я тепер?»

До лікарні їхали метрів сімсот. Нас везли поволі, як на кладовище. В палаті порожньо й тихо. Крім нас — нікого.

Коли мене знімали з воза, я стогнав. Було дуже боляче, хотілося кричати, вити. Хотілось, як мій лівий мотор перед смертю, повторювати тільки одне слово: покинь, покинь, покинь! Але я вже знав: біль — це життя.

Мене хотіли покласти на стіл. Я подивився на Рябова. Він був, як мішок, очі не розплющувались. Хтось запалив каганця. Я закричав:

— Подальше від вогню, я насичений бензином!..— Потім спокійно додав: — Спершу огляньте Вітьку Рябова! — Ніби вони могли знати, що мій товариш зветься Вітькою.— Обережніше знімайте комбінезон. Напевне, він увесь просяк бензином...

Мене опустили на підлогу. Скрипнули двері, увійшов хтось високий, стрункий, з червоною зіркою на пілотці, в затягнутій ременем військовій гімнастерці, з маузером у дерев'яній колодці. Він нахилився, простягнув мені руку:

— Командир Перелюбського партизанського загону Балабай.

Я трохи підвівся на ліктях. Дивлюсь — мізинець моєї лівої руки висить на ниточці, капає кров... Гаразд, нехай капає.

Ніколи не доводилось бачити партизанських командирів. Цей був іще зовсім молодий, з юнацьким рум'янцем на щоках. Найімовірніше, мій ровесник. Я потис простягнуту руку, намагався відповісти як належить:

— Командир важкого бомбардувальника «Єр-2», льотчик Володін.

Сказав і ковзнувся з ліктя, стукнувся головою об підлогу. Пролунав крик... Ні, це не я кричав. Це захоплено галасував Серьожка Помаз, фельдшер:

— Живий, живий! Чуєте, товаришу командир, він живий і житиме! Серце стукає, пульс прекрасний. Перебито кульшовий суглоб, струс мозку, зачеплено хребет. Але ж молодий, житиме!..

— Не кричи! — сказав я.

Мені здавалось, німці почують — так він репетував. Навколо тиша. Непомірно густа тиша. Ні, були звуки. Адже ми дихали, розмовляли, за вікном бив копитом нетерплячий командирський кінь. А я стогнав, увесь час тихенько стогнав. Що ж до німців, вони ні криків, ні стогонів почути не могли. У селі Погорільці лікарня стояла на відшибі. А як же легкова машина? Під'їздила вона до літака чи це примарилось? Потім уже мені розповіли — партизани виставили охорону. Як тільки з'явилася фашистська машина, відкрили по ній вогонь. Німці розвернулись і втекли. Боялися заглиблюватись у партизанську зону...

...Я бачив усе в напівтумані, вогник каганця був червоним, гострим, високим. Кімната чорна, обличчя проступали плямами, часом виразно спалахували і знову розпливалися. Плутанина сну й реальності, переривчаста свідомість, переривчастий біль — у носі, в руці, у грудях. Голова ще жила гуркотом польоту, надривним вищанням лівого мотора. Тиша зовні й шум всередині мене. Шум пам'яті. Я все ще легів. Перші враження скидалися на сон... Усмішка Балабая, метушлива по-стать санітарки, мій радист Максимов у домотканій сорочці... Не двійник і не близнюк. Тупцює біля Рябова, щось говорить, я не чую... Навіщо він убрав полотняну сорочку, це ні до чого. Комбінезон, гімнастерку, пілотку скинув, а чоботи залишилися. Сорочка випущена, але пістолет таки видно. З цього я розсміявся. Голосно. Сам злякався свого реготу. Але відразу остаточно переконався: ні, не сплю! Уві сні ще ніхто не реготав. У маренні, буває, сміються, але сон не марення...

...Дивна річ пам'ять — щось накопичує, щось відсіює. Не завжди лишається головне. Коли в мене з'явилось радісне усвідомлення життя? Точно не пригадую. Може, з моменту приходу Балабая? Найімовірніше так. Раніше долітали слова: партизани, партизанська зона, партизанський зв'язковий. Але остаточно повірив, побачивши, що командир підтягнутий, діловитий, ясноокий. Не боїться, не таїться...

Сумнів усе-таки був. Пам'ятаю, я запитав:

— Сміюсь — значить живу, не сплю, правда?.. А де мій штурман Жорка Rogozin?.. Хто я — ви це розумієте?

Балабай усміхнувся. Це добре. Спокійна, впевнена усмішка. В його загоні налічувалось усього двадцять вісім чоловік, а усмішка була, як у командира полку. Він і відповів з гідністю:

— Як не знати, хто ви. Нашого полку прибуло. Приземлився літак з Великої землі, посадку здійснив щасливо, весь екіпаж живий. Ваш штурман, оскільки розуміє свої обов'язки, розвантажує з моїми хлопцями прибуду машину... Ясно? Тепер ми вас покладемо на стіл, оглянемо...

Він жартував. Здоровий, міцний, веселий чоловік. Напевне, хотів вселити в мене бадьорість. А я все сприймав усерйоз. Щось дивне він говорив: «Літак посадку здійснив щасливо». Я ж сам крізь криваву завісу бачив:

машина розсипалась на шматки — крила відламалися, врізалися кінцями в два могутні ясени. Фюзеляж по інерції вискочив уперед, з кабіни крізь її скляне покриття ми з Жоркою Rogozиним були викинуті на поляну. А партизанський командир говорить «щасливо приземлились»... Не завжди можна підбадьорити жартом. Я ще був напівбожевільним або напівсплячим, жартів не сприймав, хотів знати точно. Але поки що — темрява і неясність...

...Командир загону Балабай, мій стрілець-радист Максимов і санітарка опустили на підлогу непритомного Рябова, мене обережно підняли, стягнули комбінезон, стягнули лівий унт, правий довелось розрізати. Я так любив свої унти, в них м'яко ногам, тепло... Санітарка перев'язала мізинець, поклала під бинт трісочку — може, зростеться. Ноги відчули холод. Фельдшер покликав Балабая:

— Бачите пухлину? Дивіться — поширюється навколо голіностопного суглоба. Крові нема, розриву тканини нема — найімовірніше вивих. Тримайте за плечі, я спробую потягнути, поставити на місце...

В очах потемніло, від болю знепритомнів. Отямився — нога в лубку, обмотана до коліна бинтами. Голова перев'язана, рука — теж, лежу на сіні в селянському візкові... Це я навпомацки виявив, що перев'язаний, що вкритий кожухом... Темрява, запах осіннього листя, м'який тупіт кінських копит; якщо колеса наїжджають на корені дерев, спалахує біль у носі, в руці, у грудях. Хтось мене везе, якийсь дядько. До мене лине запах тютюнового диму. Не махорки — добротного тютюну. Ніби мій господар курить «Казбек». Я хотів заговорити, слитати, але впав у дрімоту й полетів...

* * *

Щось немов би казка чи сон. Я повернувся у небо. Довго-довго, може, більше року, бачитиму себе мало не в кожному сні за штурвалом літака.

Це було вперше і точно, як у житті.

Летимо на висоті півтори тисячі метрів. Так воно й було. Був і запах легкого тютюну — Жорка Rogozин курив «Казбек». Купол неба сіро-синій, поки що не зірчастий. Нижче — суцільна гладінь хмарності. На обрії — теж багряне, розрізане навпіл сонце. Курс прямо

на цей розжарений бугор. Летимо на захід, вірніше на захід сонця. Тому що захід і захід сонця не одне і те ж. Десь під хмарами ціль.

Я розповідаю через тридцять років — суцільна лірика, як суцільна хмарність. Я уві сні в партизанському візкові, на лісовій партизанській стежці згадую. Погано згадую, сонливо, переривчасто. А була реальність. З аеродрому наша ланка піднялася з бомбовим вантажем, щоб скинути його на залізничний вузол поблизу Гомеля, на фашистські військові транспорти... Це не моя справа. Моя справа — тримати курс, який вказує мені штурман Георгій Рогозин. Штурманів збирають перед вильотом, їм дають карти, ціль. Нас, льотчиків, на штурманські наради не запрошують, щоб ми не брали в свої руки ініціативу: штурман відповідає за правильність курсу, за точність бомбометання. Справа льотчика — командира корабля — рухатись по вказаному штурманом курсу, відчувати машину, керувати діями всього екіпажу...

Ми йшли ланкою — три важких бомбардувальники. За умовами того часу літаки між собою радіозв'язку не мали, тільки із штабом. Ну і, звичайно, внутрішній зв'язок: з штурманом, з стрільцем-радистом і баштовим стрільцем-кулеметником; він у хвості, в окремій кабіні, стежить за повітрям, приймає бій з ворожими винищувачами.

При підході до цілі — її шукають штурмани — треба перейти в піке, прорізати хмарність... Над хмарами півкуля призахідного сонця. Вночі були б видимі розжарені осколки зенітних снарядів, які прорізують хмари. Це красиво, це страшно, проте зенітний вогонь противника видає ціль бомбардувальнику. Зенітні гармати захищають військові об'єкти і тим самим виявляють себе, дають орієнтир... На тлі сонця розпечені осколки непомітні; ми не знали, чи обстрілюють нас.

Чистий купол неба, ворожих винищувачів нема, внизу все сіре. Куди ми летимо? Не позаздриш штурманові... Стежимо за командиром ланки. Поки що бачимо один одного.

...Незадовго до цього мої друзі-однополчани полетіли на Берлін. Німці були самовпевнено-безпечні. Герінг їм обіцяв, що столиця не потрапить під повітряні удари. Зенітки не стріляли. Берлін одержав свою частку. Герінг зазнав ганьби... Командир полку сказав мені:

— Пашо, наступний виліт на Берлін — твій. А зараз злітай на Гомель.

Ординарне бойове завдання. Все йшло гаразд, нас не атакували винищувачі, ми не бачили зенітного вогню. Хмарність, хмарність, хмарність... Ми добре пам'ятали: фашистські винищувачі ховаються в хмарах і раптово виринають назустріч — ведуть короткочасний бій і знову ховаються в сірій м'якоті...

...Наш командир ланки ввійшов у піке і зник у хмарах. Ми рушили за ним. Попливли у верхній кромці хмарної гущі. Виразно пам'ятаю: три наші бомбардувальники пливли, немов підводні човни. Скляні кабіни стирчали, а самі літаки, їхні крила і фюзеляжі, хвостове оперення ховалися в тумані. Адже хмари, те саме, що й туман... Таке дивне видовище: над різко позначеною гладінню плывуть голови льотчиків, тільки льотчиків — штурмани, які сидять трохи нижче, не знають, що ми бачимо один одного.

Рогозин сказав:

— Пашо, розрахунки свідчать — ми відхилились від Гомеля. Пірнай, шукатимемо залізницю!

Добре, переходжу на зниження. Товщина хмар не менш як триста метрів. Земля стала видимою метрів з шестисот: водонапірна башта, смуги ешелонів... Раптом удар у праве крило. Баштовий стрілець Вітька Рябов кричить у шоломофон:

— Горить правий мотор!

Рогозин скинув бомби. Я включив автоматичні вогнегасники. Полум'я пощастило збити, але чорний дим за нами тягнувся.

Рогозин доповідає:

— Одна бомба вразила цистерну, друга — паровоз, третя — вагон з боеприпасами. Бачиш, дим праворуч, командир?.. Розвертайся, піднімайся скільки зможеш, рушаймо до лінії фронту.

Нашу багатотонну громадину винести в чисту надхмарну височінь один двигун не в змозі. Тліючий правий мотор ще якийсь час давав корисну тягу. Я вибрався з хмар, але з восьмисот метрів полетів, як на саночках з гірки... Знову хмари. Мене заносило вправо, машина поривалась у штопор. Кажу штурманові:

— Правий мотор здав. Триматимусь до останнього. Шукай ціль, Жорко. Бомби всі?

— Ти що, не бачив вибухів?

— Бачив. Питаю — у нас бомби всі?

— Бомб у нас більше нема.

Я поки що не наказував. Спокійно скажав:

— Може, самим доведеться стати бомбою...

Наш екіпаж був згуртованим, злитим, дружнім. На аеродромі Рогозин і я — штурман і командир — жили разом у крихітній кімнатці. Старшина Максимов та сержант Рябов ночували в гуртожитку. Щоранку ми сходились біля свого корабля. Є наказ на виліт, нема наказу — ми завжди неподалік машини: допомагаємо механікам або правимо теревені, згадуємо сім'ю, життєві випадки, читаємо вголос газети. Усі четверо стали друзями біля корабля. В повітрі ми з штурманом від радиста і баштового стрільця відгороджені металевими стінками. Лише телефонний зв'язок. Але єдність залишається, дружба — теж. Нам із штурманом по двадцять вісім років, стрільцям по двадцять, але й вони — льотчики.

...Незадовго до нашого вильоту під Гомель, трапилась пригода точно з таким літаком, як мій, з бомбардувальником «Ср-2», яким командував Псарьов. У кабінку почав просочуватись дим. Погано видно і важко дихати. Під фюзеляжем велика кількість труб. З якої просочується дим? Цього в повітрі не виявиш... Льотчик зробив крутий віраж, рушив до аеродрому, щасливо сів. Шукає свого штурмана.

— Василю, де ти, Васю?

Нема Васи, розтав у диму. Так і не знайшли Васи. Сидів поряд і умудрився зникнути.

Виявляється, як тільки пішов дим, штурман Василь Лабонін вирішив рятуватись. Відкрив люк і виплигнув з парашутом. Високий, русоволосий, він приземлився на нашій території, повис на дереві.

Під'їхав лісник.

— Дядю! — покликав його Лабонін. — Допоможи перерізати стропи. Я свій, я радянський...

Але, між іншим, схожий на німця. Лісник виліз на дерево, перерізав стропи. А навколо вже народ. Схопили Васю. Прифронтова смуга. Явний шпигун. Мало не пошматували.

На аеродромі паніка: пропав штурман, провалився в люк. Телефонні дзвінки, радіобрами. Три дні шукали. Знайшли Васю...

Значить, не було колективу, не було спайки...

...Коли я сказав «будемо битися», знав, точно знав — ніхто не заперечить. Хоч у кожного парашут, кожний міг виплигнути в німецький полон...

На партизанській стежці в густому лісі я лежав на сіні, пригадував. Напівсон, напівспокій, і раптом на кореневищі дуба чи сосни страшний струс, страшний біль.

Поляна, багаття, кдло світла. Кінь зупиняється, візник сплигує на землю. Мене обступають люди. На другому візкові знепритомнілий Рябов. Його привезли раніше. І ще раніше на лісову базу приїхали Rogozin і Максимов. Вони підійшли до мене. Обережно, боючись, що розсиплюсь, цілували в обидві щоки. Потім командир загону Олександр Петрович Балабай одвів їх набік, а мене запитав:

— Розмовляти можеш?

Я кивнув.

Балабай сказав партизанам, усім, хто тут був:

— Станьте навколо, дивіться, запам'ятовуйте: це командир нашого радянського бомбардувальника. Вклоніться йому, партизани!

Партизани стали в коло, вклонились. Майже усі бородаті. У військовій формі, крім командира, не було жодного. Але у всіх на кепках, на картузах, на шапках — червоноармійська зірка.

Мене нудило, я плакав і сміявся, а поворухнутися, підвестися силюньки не мав.

У нас на всіх чотирьох був у літаку один чемодан з НЗ — недоторканим запасом. У ньому — консерви, згушене молоко, галети, кілька плиток шоколаду, пачок з п'ятдесят цигарок «Казбек»... Так ось чому я відчував пахощі доброго тютюну. Мій іздовий Колька Дельньов курих цигарки з нашого чемодана.

— Можеш виголосити промову? — спитав Балабай.

Мені стало весело. Напівмертвий веселун. Я всміхнувся, і всі радісно розсміялись. Я сказав, ледь ворухнувши губами:

— Тримайтеся, хлопці!

Ось і вся промова. І знову нас повезли. Попереду — Рябова, за ним — мене.

Я розпрощався, дивлячись із заздрістю на цілком живих Максимова й Rogozina, розцілувався з ними і більше не побачив.

Нас з Вітькою Рябовим повезли далі, далі, в Перелюбське лісництво...

На лісовому пагорбку стояли три будинки. Один житловий. У ньому ніби й не було війни. Лісник Максим Матвійович Кожем'яка — чоловік років тридцяти п'яти. Того ж віку і його дружина — Валентина Денисівна. Зустріли без захоплень, без зайвих розмов. Привітались. Жінка побігла в хату, а лісник повів коня за вуздечку до заколоченого будинку. Двері забиті хрест-навхрест, вікна закриті віконницями, поверх віконниць теж забиті.

Передсвітанкова імла, дрібний дощик. Лісник відбив дві широкі дошки. Дошки ніби на петлях — не рипнули. Нас підхопили на руки — спочатку Рябова, потім мене, — внесли через лаз до великої кімнати. Два ліжка, стіл, горить каганець.

У кімнаті тепло, але повітря затхле, в круглій казенній печі тліють жарини. Хтось притягнув набиті сіном матраци і так само сінні подушки. Господина принесла паруочу розім'яту картоплю, сіла поряд, почала годувати з ложечки. Від пахощів картоплі прокинувся лютий голод, але їсти було гидко — не міг жувати, з труднощами ковтав. Мені піднесли повну кварту молока. Я пив жадібно, як раптом почалось криваве блювання. Кров полилась струмком. Я сам собі став огидний. Обвів поглядом кімнату — темно, душно.

Командир загону Балабай, приховуючи тривогу, зашепотів до якогось високого юнака, потім до незнайомого мені кругленького чоловічка. Хазяйка знайшла ганчірку, витерла з підлоги кров. Балабай з робленою веселістю сказав:

— Ось цей, що молодший, Толя Ємельянов, фельдшер нашого загону, а це — директор прядивного заводу Іван Іванович Черниш. Потім підвів іще якогось молодого: — Познайомтесь — товариш Кисельов. Він буде назовні, охороняти... У вас з Рябовим одне діло — одужувати...

Знову в мене пішла горлом кров. Коли теча припинилась, я руками показав усім, щоб відійшли, і покликав Балабая:

— Покиньте нас до чорта! Навіщо ми вам здалися?.. Загін маленький — стільки народу ставите під удар. Рябов непритомний, весь поламаний, я спливаю кров'ю...

Хотів вимагати: «Застреліть нас, застреліть!» Але Балабай обірвав:

— Отямся, Пашо!

До мене дійшло: він мене по імені назвав, щоб ви-кликати дружельство, щоб вселити бадьорість. Я не міг слухати. З голови до ніг розлилася злість безпомічності й приреченості. І закричав, мов божевільний:

— Який іще, до чорта, Паша! Не Паша я, а пропащий льотчик! Розумієш — пропащий, розмолотий... Командир ти чи нянька?

До мене підсів Толя Ємельянов. Теплі руки, слов'янське добродушне обличчя. Він обережно стягнув з мене гімнастерку, почав обмацувати груди, живіт.

— Тут боляче?.. А тут?..

— Ні чорта не відчуваю, скрізь боляче!

Не пам'ятаю, як заснув. Пригрівся й провалився, розплющив очі наступного ранку. Нічого не зрозумів, нікого не побачив. Почув хрипкий стогін, але навіть не збагнув, хто стогне. Кімнату крізь вузькі щілини віконниць прорізали промені сонця... Ось коли народилось життя, народився захват перед життям.

Звідкись з'явилася лісничиха. М'якенька, усміш-лива:

— Ой, товаришу льотчик! Ви ж спали, як святий. Це дуже добре. Повірте: день, другий — станете на ноги...

— А він? — кивнув я у бік Рябова.

— Він? Так він уже поснідав. Тільки я з'явилась — він їсти просить. М'ясяця йому дала, молочка попив; це добрий козачина. Повернувся на бочок, під голову кулачок, та й заснув.

Того ж дня до нас завітали гості. І почалося. Приходили депутати з ближніх і дальніх партизанських загонів. Усі хотіли знати: невже правда, невже впали й лишилися живими? Просили розповісти. Записували за мною.

Питали:

— А давно ви були в Москві?

— Де Сталін?

— Чи візьмуть німці Москву?

— Невже ми бомбили Берлін?

— Скільки ви зробили бомбовильотів?

— Що з Червоною Армією? Чи є в нас танки, чи вистачає? Чи сильні ми?

— Товариші льотчики, ми майже місяць нічого не знаємо. Нема радіо. Розкажіть... Вам важко — відпочиньте... Поїжте, поийте чайку, поийте молочка.

— Ви що, до нас летіли, до партизанів?.. Просто впали? У нас все одно радість, що опинилися серед нас, розповідаєте...

Що таке партизани і партизанське життя, я, на разі не знав. Мої нові товариші й самі до пуття не знали. Лише днів з десять, як пройшли за нашою армією наступаючі фашистські війська. В лісі не заглиблювались. Люди — ті, що залишилися за вказівкою партії, пропустили мимо себе гітлерівські дивізії. В селах і навіть у райцентрах тільки-тільки встановлювався «новий порядок». На партизанів німці дивились, як на гуртки комуністів, що окопалися в лісах, не встигнувши утекти.

Навіщо я про це? Історія, всякі узагальнення не моя справа. А настрій?

Ви розумієте, в перші дні я не міг з'ясувати, що на мою долю випало — щастя чи нещастя. Захоплення змінювалось тривогою, звідусіль надходили до нас чутки і жахи: йдуть, збирають сили карателі — зондеркоманди, підготовлені як винищувачі партизанів...

Рябов ще не міг підводитись, а мені зробили милиці, і я на п'ятий день почав сповзати із своєї лежанки, ставав на здорову ногу, скакав по кімнаті. Я вже ораторствував, в мені кипіли пристрасті, навчився сміятись, навчився думати разом з партизанами, оволодів партизанськими поняттями. Де у ворожому тилу фронт? Скрізь фронт. Навколо кожного загону, навколо всієї групи загонів. Партизани завжди в оточенні. Завтра, сьогодні, зараз може виникнути бій.

Подолавши шістдесятикілометровий шлях, прибули до нашої стоянки троє з Климівського загону Орловської області.

Запитую:

— Навіщо ви, га, хлопці? Нема у вас, чи що, своїх поранених?

— Льотчиків у нас нема.

— На біса вам здалися льотчики?

— Е, не кажіть. Побудували б аеродром, радирували б на Велику землю: прилітайте до нас, привозьте зброю, боеприпаси, одяганку-взуванку. Адже і ми армія, лише у тилу ворога... А ще б краще придбати власного кукурудзничка. Ото б наробили справ!

Поки що все це було порожньою підбадьорливістю. І все-таки, якщо по-справжньому ще не воювали, дрібні

бої виникали мало не щодня, нападали самі, огриза-
лися...

Кожного вечора приходив Саша Балабай. Я вже знав — він директор Перелюбської школи, залишився в тилу ворога і створив загін за вказівкою райкому. Військових знань не має, вчиться на практиці.

— Чуеш, Пашо,— говорить він мені.— Вчора підбили трьох мотоциклістів, стратили старосту-зрадника... В розвідку ходив сам. Ти уявляєш, ха-ха, бачу, йдуть якихось трое, сховався у вбиральні. Вони мене, ха-ха, заперли зовні. Я почав стріляти крізь дошки, зірвав з петель дверцята, приліг за деревом, відстрілювавсь хвилин з десять, відступив перебіжками...

Я йому у відповідь:

— Ти, принаймні, розумієш, що робиш? Хоч я і не стройовик, але все-таки військовий. Міркуй: тебе заб'ють — обезглавлять загін...

— А мене, ха-ха, лише злегка поранили. Куля пройшла навиліт. Ось тут, біля плеча. Толя Ємельянов класно перев'язав, поки що порядок...

...Бої, вибухи, ловля зрадників, а ми вдень, уночі — завжди в напівтемряві. Туга. До нас ходять партизани, пробираються крізь лаз, а лісника відвідують німці, вимагають дров — готуються зимувати у районному центрі, в Корюківці. Я сам бачив крізь щілину віконниці, як під'їздили підводи на чолі з унтером, бачив, як догідливо кланявся лісник, запрошував у свій будинок випити, закусити...

Як це розуміти? Адже десь є в лісника своя родинна домівка. Від хазяйки я чув, що в них — діти. Тут дітей не було. Казенний будинок у лісі... Чому не виїхали? Адже могли евакуюватись?

Я відверто спитав Балабая щодо сім'ї Кожем'яки. Він у відповідь промимрив щось невиразне. Не довіряє, чи що? Чи не дуже вірить лісникові? В мені ворухнулась тривога. Не страх смерті, а боязнь недосвідченості цих людей. Їх мало. Часто поділяються на дрібні групи. Наше життя, їхнє життя — що варто добре озброєним карателям рознести нас у клоччя.

Нарешті Балабай сказав:

— Не ображайся, Пашо. Довіряти я тобі довіряю, але систему партизанської організації... Як я міг тобі, якщо ти через усяку дрібницю впадав у відчай, розкрити нашу конспіративну техніку... Став спокійнішим, те-

пер розповідь. Усе продумано. Лісник і його дружина в загоні не числяться. Вони ніби нейтральні люди, їхня справа — охорона лісу. Нам, мовляв, байдуже, яка держава, чия влада, — ми слуги природи, дерев і трав, безпартійні... Так вони говорять комендантським чином, що приїжджають з Корюківки. Між іншим, був я в обласному загоні, розмовляв з секретарем обкому Миколою Микитовичем Попудренком. Він порадив, і ми вирішили: тебе і Рябова вивести подалі. Тут небезпечно. Я тобі ще не казав — існує кінний загін Лошакова. Там справу поставлено міцніше. Люди озброєні краще. У них сотня кіннотників, у них кулемети.

Ось це так новина! Існує, виявляється, підпільний обком, кавалерійська частина... Нам поки що нічого про це не говорили. Виходить, сил у партизанів куди більше, аніж я думав.

* * *

Лошаковський кінний загін розташувався у довгому приміщенні контори Шишківського лісництва. Там ми помилися, поміняли білизну. Жити стало ліпше, у світлій кімнаті. Німці й нося сюди на показували. Мені принесли радіоприймач «Колгоспник», акумулятори, натягнули антену. Я почав у навушники слухати Москву. Слухав і записував зведення Радінформбюро. Лежав, але з'явилося діло. До мене приходили — я читав. Через мене провадилась інформація у два загони — Лошаковський і Балабаївський.

7 листопада 1941 року, в день 24-ї річниці Великого Жовтня, я записав промову Головнокомандуючого, яка передавалася з Красної площі, на параді військ. Ось коли почалось тріумфування. Балабай з групою партизанів об'їхав кілька сіл, скликав мітинги. Розповідав, що Червона Армія жива, що Москва ціла-цілісінька.

Ввечері у нас зібрався за святковим столом народ. Прилаштували до столу і Вітьку Рябова. Я гордо сидів на табуретці. Пригощення виготовили на славу — холодець, смажене м'ясо і всяка закуска. Рябов нічого — навчився їсти і випив своє. Я теж перехилив стопку: виголосив тост за те, щоб ми якнайшвидше прилучилися до повноцінного партизанського життя...

Але варто було випити — знову кров горлом. Усі перелякалися, а я вже звик. Лікаря не було. На власному

досвіді я переконався — їсти мені більше двохсот грамів за один раз не можна, від цього пекло під грудьми.

...Минуло ще кілька днів — неждано-негадано ввечері виникла безладна стрілянина. Прибіг днювальний: — У Шишківці фінни-карателі. Идуть у ліс.

Лошаков дав команду:

— Викличте льотчиків!

З нашого сховища було два виходи: один до лісу, другий на річку Ревну. Нас з Вітькою посадили на підводу, конячина пішла за кущами по березі. Від'їхавши кілометрів зо три, чуємо — вибухають гранати, бачимо — здійнялось високе полум'я. У всі боки скакали і дико іржали партизанські коні.

І будинок, і конюшню карателі спалили. Повертатись нікуди. Нас повезли в інший ліс, я вже тепер не пам'ятаю — в Рейментарівський, Холминський, Перелобський. І я і Рябов були на становищі інвалідів: нас оберігали. Ні до чого не допускали. Це було нестерпно.

І ось одного разу таємно, з-під носа німецької комендатури партизанські розвідники привезли до лісу головного лікаря Корюківської лікарні доктора Безрідного.

Рябову Безрідний наказав як можна менше рухатись. Оглянувши мене, мовив:

— У вас не вивих, а перелом. Кістка ноги неправильно зрослась. Але ходити потроху можна. На пальці ступати боляче — ступайте на п'яту. Спірайтесь на мильцю й поступово привчайтеся до руху. Тепер далі. Поламані ребра виштовхнули шлунок у грудну порожнину. Йому там тісно. Тому ви і не можете нормально харчуватись. Їжте потроху, але частіше. Ось і все, що я можу визначити і порадити.

...Рябова передали на утримання батальйону Ніколенка. А мене хитро прилаштували: Лошаков, який став тим часом командиром розвідзводу при штабі об'єднаного загону, за давньою звичкою включив мене в число своїх бійців. Чому я сказав, що хитро прилаштував? Це не хитрість була, а найімовірніше жалість. Лошаков — людина грубувата, мовчазна, але нічим ніколи не виявляв, що я для його взводу був тягарем. А позаяк розвідники розташувалися поблизу штабної землянки, кухарка Григорівна, знаючи, що їсти мені доводиться маленькими порціями і що вже через годину мене мучить голод, підхарчувувала досить часто. І ніхто цього ніби й

не помічав. Соромно й прикро було числитись, байдикувати без діла. Але минув час, і я став розвідником. І не простим. Мене ви, Олексію Федоровичу, поставили навіть над Лошаковим...

Не пам'ятаєте? Це було набагато пізніше, пізніше і розкажу. А поки...

Розвідники — народ відчайдушний, вони виконували завдання неймовірної трудності — проникали в гущу противника, багато хто гинув. Ті, що залишалися живими, повернувшись з завдання, розповідали про бойові епізоди. Про що міг розказувати я? Про те, що з сумом дивлюся на небо, що там мое життя, що бачу картини війни, незрозумілі моїм товаришам? Пролетіли «месершмітти», «хейнкелі», «рами»... Ні разу я не бачив, щоб їх переслідували наші «яструбки». Мені, пілоту, це було нестерпно боляче, переживав на самоті. Іноді ділився з Рябовим. Але ж Рябов, насамперед, баштовий стрілець, простіше кажучи — кулеметник, що діє у повітрі. Я ж добре розумів: фронт відкочується все далі, фашисти нахабніють.

— Ви питаєте, чи відчував я хоч трохи радощів? Кожен вдалий бій, вдало проведена партизанська диверсія на залізниці, напад на німецьку комендатуру — все, що радувало моїх товаришів, радувало й мене, але... щеміло серце. Я гостро заздрих штурману Рогозину і стрільцю-радистові Максимову. Вони перейшли через лінію фронту, повернулися до армії. Нащо партизанам льотчики? Хай би я одужав, зміцнів — і став би одним з рядових партизанів-бійців. А в Червоній Армії я б сів за штурвал бойової машини.

Ясна річ, радісно було, що можу пересуватись. Кістка затвердла в кривому положенні. Я ступав на п'яту і все примірювавсь, чи зможу натискувати потрібну педаль у літакові. Виявлялось, що можу, ось і радів.

Друга радість була така. Коли копали землянки, я теж брав лопату. Стояв на одній нозі, спирався на гвинтівку... Як я був вдячний партизанам, простим бійцям за те, що вони робили вигляд, ніби і я на щось придатний. Земля змерзлася, копати я не міг, але все ж викидати з котлована землю був спроможний. Ніби чайною ложкою пісок із цукорнички...

Ось тут і настала моя третя радість. Справжня. Мене викликав комісар об'єднаного загону Яременко. В штабі

спалахнула суперечка, як краще маскуватись від авіації. Нові землянки будували на поляні. В густому лісі не було змоги копати: мало того, що земля промерзла,— доводилось рубати коріння дерев. А це важко і шкідливо лісові.

— Що ви про це думаєте, товаришу Володін? — спитав комісар.

Ось коли захлинула радість: мене запитують, зі мною радяться. Виявляється, і я на щось згодився. Подумав і відповів якомога ґрунтовніше, мало не лекцію прочитав:

— Привчайтесь, товариші, дивитися з неба, тобто з повітря. З пташиного польоту земля мала вигляд креслення. Пропоную ні в якому разі не прокладати прямих стежок. Навмисне протоптуйте на поляні криві — вигнуту і звисту дорогу, яка не викличе підозріння. Це перше. А друге — не маскуйте землянок, не кидайте на дахи ялинового гілля. Від цього вони стають помітнішими, мов прямокутники. Маскувати потрібно всю площу табору: заморожуйте ялинки сторчма і на землянках і на всій поляні. Зверху табір буде видно, як молодий ялиник!

Нарешті я став корисним як спеціаліст, як льотчик! Від цієї дрібниці мало не розплакався: нема для душі більшої радості, ніж відчуття справжньої користі, щоб твої хай невеликі знання виявилися вчасно і до речі.

Це був тільки початок.

У лютому 1942 року ви мене викликали до штабу і дали прочитати радіограму. В мене руки затремтіли, підігнулися коліна, мало не впав. Вимагалось підготувати аеродром для посадки важкого літака. Подолавши хвилювання, я схопився, став по команді «струнко»:

— Готовий хоч зараз! Є в мене на прикметі...

На мене косо подивилися, ніби я псих або шелихвіст:

— Що у вас може бути на прикметі? Підходяща посадочна площадка? Так ви ж ніде не бували, радіограму бачите вперше, її щойно розшифрували.

Довелося пояснювати:

— Я льотчик. Був ним і завжди лишуюсь! Іжджу, пересуваюся з вами майже п'ять місяців. І щоразу кожну поляну мимоволі оцінюю з позицій можливості використати її для посадки і зльоту важкої машини... Ось і тепер. Ми ж три дні тому перебравись із Рейментарів-

ських лісів у Єлінські, й біля села Містки мені сподобалась полянка...

Я і опам'ятатися не встиг — подали до штабу візок. Вперше мене посадовили поряд з найголовнішими нашими командирами. Попереду верхи — комвзводу розвідки Лошаков, позаду — бійці охорони, вони ж розвідники. Години через дві добралися до покинутого людьми села, за ним — широке поле. Командири дивляться на мене, ждуть.

— Ну як, товаришу Володін? Годиться чи не годиться? Вся відповідальність, майте на увазі, на вас!

За все моє партизанське життя вперше до мене зверталися з такою суворою офіційністю. Не Паша, не Павлик — товариш Володін. З інвалідами так не розмовляють. Значить, я вже не інвалід!

Розвідники скупчилися, слухають. Дивуються: що за дурниця така, навщо нас сюди привезли? З справою були обізнані лише самі командири.

Я задумався: як бути, що робити? Ясно — садовити треба літак на лижах. А на таких гладеньких засніжених полях часом трапляються під суцільним покривом великі провали, може статись катастрофа...

Прошу Лошакова дати команду своїм людям пішки без лиж пройти по всьому необхідному параметру: розкреслити все поле своїм ходом на двометрові квадрати. Нелегка робота, для людини, необізнаної із суттю справи, — просто безглуздя. Розвідники звикли до бойових вилазок, могли підірвати ворожий штаб, узяти язика. Вночі, удень — за будь-яких умов. Тут — розвідка особлива, для них незрозуміла. Але якщо в присутності командира й комісара дано таку команду — значить, треба. І хлопці пішли, розкреслили поле, години дві витратили. Але, на радість, жоден не провалився.

Сніжним покривом я лишився задоволений. Глибина в середньому більше півметра, прихованих ям не виявилось. Я записав координати, і ми всією кавалькадою рушили назад. Після чого й була направлена в штаб Південно-Західного фронту радіограма з умовними позначеннями і точним обрисуванням місцевості. На цьому документі я вперше поставив свій підпис: «Льотчик 420-го авіаполку Володін».

Підпис поряд з вашим, командирським. Розумієте, як у своїх очах я виріс. Це, вважайте, була четверта моя радість.

Звичайно, я сподівався: штаб фронту повідомить командуванню мого полку під Івановим, що я в партизанів. Даремна надія.

Важливим було інше — перший наш аеродром біля села Містки почав діяти. Десантувались парашутисти, ми одержали мішки з боеприпасами, з різною їжею... Про це вже йшлося у вашій книзі, не хочу повторювати. І про те, як на наступному розвіданому і підготовленому нами з Лошаковим аеродромі в гушавині лісів у розпал знаменитого березневого бою було викинуто ящики із зброєю, теж у вашій книзі написано. Ми з Лошаковим та його розвідзводом підготували з лютого по листопад 1942 року п'ять аеродромів. Я навчився їздити верхи. Для мене немаловажна перемога над власною німеччю. Ви уявляєте — права скалічена нога хоч і всовувалась у стремено, але впиралася носакм чобота в кінський живіт. Кінь цей сигнал зрозуміти не міг, оглядався. Нічого, звук мій Сиваш, пристосувався.

Так, підготували п'ять аеродромів, але літаки не сідали. А я все мріяв про повернення до рідної частини. Не базікав про це, щоб партизанам не здавалося, що хочу їх покинути. Але Лошакова шукати й будувати аеродроми потроху привчив. Треба було підготувати собі заступника, здатного розібратись, які потрібні умови для створення зльотно-посадочної площадки. Наука не дуже складна, але відповідальність і розуміння необхідні. Інакше — біда: приземлиться літак ще зможе, а чи буде можливість піднятися...

* * *

...Тепер з хвилюванням приступаю до головної моєї партизанської справи, до головної радості, коли з утоми і безсоння вмирав, але й на смерть не мав права, коли не можна було показати, що життя в мені давно нема, а е натягнута струна, вірніше — залізний штир, який від голови тягнувся до ніг і тримав мое ослабле тіло... Я з коня майже не злавив, боявся, що не зможу на нього видертись. Мені мою порцію їжі подавали, і я, не спішившись, квалливо ковтав, запивав з горла фляги гарячою водою.

Трапилось це в Клетнянських лісах Орловської області, у партизанській вотчині. Тут ми жили вільно, за-

йняли кілька сіл, проте штаб з'єднання розташувався в глибині лісу.

7 листопада, в день 25-ї річниці Великого Жовтня, коли у всіх підрозділах відбувались святкові збори і в навколишніх селищах та селах народ, живучи одним життям з партизанами, проводив демонстрації, прикріпив сільради, правління колгоспів і просто хати кумачевими полотнищами, мене в це свято несподівано викликали до штабу з'єднання.

Оповім докладніше.

Ранок ми почали з того, що пішли в баню. А доки мились-купались, увесь одяг санчастина пропарювала в спеціальних залізних бочках. І тут така вийшла штука-вина — важко повірити. З настанням холодів я придбав у начгоспа Капранова дивовижно красивий кожух. Легкий, з високим коміром, з білою облямівкою. Хоч він і був німецького виробництва, та все ж не сіро-зелена шинеля. Мені задрили. Одного не розуміли — як можу терпіти: в хурті завелась така кількість вошей, що життя немає. І ось зважуюсь, кидаю разом з речами партизанів у залізну пропарочну бочку і свого кожуха... Побанились, розпочинаємо виймати з бочки кожний своє. Вася каже — це моя гімнастерка, Коля — це моє галіфе, Ваня — це моя білизна, Петя — це моя шапка. А кожуха нема та й нема. Відкинули набік якусь мокру рукавичку — ніхто й уваги не звернув. А коли все повитягали, а кожуха не знайшли, я, грішним ділом, подумав: хтось поцупив. Усі клянуться, що не брали, що які тут можуть бути жарти. У тебе, Павле Микитовичу, найімовірніше ніколи ніякого кожуха й не було. Але жарти жартами, а чудес на світі не буває. Почали обстежувати, що за рукавичка. Тут тільки й зрозуміли — це і є мій кожух. Єдине, по чому розгадали, — були металеві гудзики, що налізли один на одного в рядок. Виявили ми і рукави, і облямівку, і комір. Але придатний тепер кожух хіба що на ляльку. Отже, це був синтетичний кожух, ми про такі й не чули.

Регочуть хлопці, а мене в цю хвилину викликають до штабу. Капранов дає мені чорну есесівську шинелю — нічого кращого не знайшов.

І ось у такому вигляді з'являюсь до штабу. Мене похмуро оглянули. Потіха: справа виявилась величезного значення, зверхсекретна справа, а довелося доручати

«есесівцю». Я заходився розповідати про кожух — ніхто не розсміявся. Мені кажуть:

— Одержано радіограму. Але не від штабу фронту — просто з Москви, з Центрального штабу партизанського руху. Створено спеціалізований авіапункт для регулярного... слухайте уважно — саме для регулярного і постійного зв'язку з партизанами. Пункт одержав літаки типу «Лі-2». Вони літатимуть з посадкою, постачатимуть нас озброєнням і боеприпасами, забиратимуть у тил тяжкопоранених. Командує пунктом Валентина Гризодубова. Знаєте таку?

Я ствердно кивнув. Від хвилювання слова не міг вимовити.

— Майте на увазі, товаришу Володін, аеродром повинен бути збудований за всіма правилами і для довготривалого користування. З цієї години ви призначаєтесь на посаду коменданта аеродрому. На допомогу вам додається розвідзв'язок на чолі з Лошаковим. Ознайомтесь з радіограмою і приступайте до діла. Розробіть сумісно з начальником штабу з'єднання Рвановим оперативний план дій. Можете вимагати собі на допомогу будь-яку кількість бійців. Знайдіть засіб зберегти усе в глибокій таємниці...

Комендант аеродрому! Звичайно цю посаду займають льотчики і штурмани, які через поганий стан здоров'я або з інших причин непридатні до роботи в повітрі. Одержав би я такий наказ у цивільному повітряному флоті чи в авіаційному полку — було б гірко й образливо. А тепер я радів. У мене з'явились сили і, як би смішно це не виглядало збоку, став міцним. Міцні моці!

Ми негайно сіли з Рвановим і Лошаковим за стіл у спеціально відведеній нам просторій землянці. Якнайточніше визначились на карті. Почали викликати людей, призначати бригадирів, інструктувати. Ми створили десять бригад по тридцять бійців у кожній. Всю навколишню місцевість Лошаков і я вивчили дуже ретельно. Вибрали лісову поляну кілометрів за сім від села Миколаївка і приблизно на такій же відстані від другого села — Каталіни. Підходи важкі, ліс густий, високий. Проте нічого відповіднішого не було.

І ось почалися роботи. По селах продовжувались святкові гуляння. Начгоспові Капранову, відомому своєю скупістю, дали наказ не шкодувати спирту — підвозити в ті села, де гуляють. Треба було відвернути ува-

гу сторонніх очей, адже ворог не дримає. Секретна операція такого масштабу провадилась уперше. Триста партизанів були мобілізовані, й кожен повинен був мовчати, і кожному сказали — жодних відлучень, ніхто не сміє виходити за огорожені межі. Всюди були розставлені вартові — не пропускали ні туди, ні звідти. Роботи тривали тільки вночі. На щастя, всі ці ночі світив повний місяць.

А що то за роботи, чому так багато труднощів?

Осінь видалась холодна, вже випав сніжок — легка пороша. Літак на лижах сісти не зможе. Сідати треба з колісними шасі. Було б це поле зоране і приборонене, було б воно засіяне — робити майже нічого не довелося б. Одначе селяни для німців не старалися — великі земельні ділянки спільним трудом не оброблялися. Тим більше такі, що знаходились далеко, на лісових угіддях.

Лісове поле! Тут, безсумнівно, гриміли бої. Впоперек звивалася глибока траншея — стало необхідним завалити її землею та ущільнити. Було багато поодиноких окопчиків: з них червоноармійці жбурляли зв'язки гранат у фашистські танки. Ці ями так само треба було зарівняти. Посеред поля кроків за десять один від одного росли шість височезних сосен. Їх довелось спилити. Корені випиналися на поверхню, горбили землю, переплітались... Пеньки мусили викорчовувати. Наші мінери запропонували свої послуги. Але безшумних вибухів не буває. Тракторів не було, не було й сталевих тросів і добрих залізних гаків.

Я гарцював на своєму коникові всюди, двоївся і троївся у власних очах. Бідний мій Сиваш, адже він не збирався вилітати на Велику землю й не розумів, з якого це дива нічної пори його ганяють туди-сюди без зупинки. Не міг він збагнути й того, звідки стільки сил у його кволого вершника.

Бійці-партизани — адже це здебільшого робочий люд: лісники, теслярі, механіки. Та й колгоспники на той час мабуть чи не всі були не тільки орачами — знали і землеробські знаряддя, володіли тією чи іншою майстерністю... Було винайдено спосіб корчування пеньків. Підкладали канати під корені, під кожний корінь по кілька прядив'яних канатів з лямками, мов у бурлаків. Впрягались чоловік по двадцять. Та ось біда — все належало робити тихо, не можна було навіть «Дубінушку» заспівати. Хтось командував, подавав сигнали рукою:

— Взяли! Ще раз! Сама пішла!

...В пілотській кабіні, коли ми йшли на самоспалення, думки мої текли багатшарово, з неймовірною швидкістю. Тут напруження було іншим, але не меншим. Тут відчувалася радість, захоплення творчим трудом: швидше, швидше, швидше!

Всі триста партизанів працювали не змикаючи очей. Триста бійців, завдання яких стріляти, знищувати ворога, перетворилися в землекопів — будівників. На їхніх обличчях я бачив надію і мрію. Справді бо, іноді здавалось — усі готуються до польоту, всі охоче полетіли б до Москви.

У сусідніх з нами загонах орловських партизанів уже приземлялися літаки, але тільки «малютка» «У-2». Вони на бриючому підкрадалися над лісами в нічну пору: ризику багато, користі мало.

Ця моя площадка, мій аеродром, не тільки для мене був екзаменом, але й першим випробуванням для екіпажу важкого літака. Все перше!

10 листопада я надіслав зв'язкового до штабу з'єднання з письмовим рапортом: «Аеродром для прийому літаків «Лі-2» готовий. Привозьте сухих дров, гасу або спирту. Відряджайте сигнальників і ракетників. Радіруйте в штаб Гризодубовій повну готовність і умовні сигнали: всім вогнищ уздовж і одне з правого боку. Загальна форма розкладених вогнів — літера «Г».

Переважно багаття для посадки викладаються у вигляді літери «Т». У зміні форми полягав важливий секрет. Якщо знайшовся донощик і повідомив фашистів про партизанський аеродром, то окупанти, щоб перехопити радянський літак, розкладуть традиційний загальновживаний сигнал посадки «Т».

Коли закінчилась робота, я почував себе живою ганчіркою. Навіть їсти не міг. Смертельно боявся, що після такого надлюдського напруження знову почну блювати кров'ю. Знав, що треба лягти відпочити, хоч трохи поспати... Поїхав у Миколаївку — назустріч мені тягнуться візки з дровами. Подумати тільки — в ліс з дровами. У нас були розпиляні, розтягнені по боках колоди зрізаних сосен, смолисті пеньки, смолисті гілки. Але ми боялися — сирі дрова вмить не спалахнуть. Отож вимагали зі штабу розколених, давно підсушених поліняк.

У Миколаївці я сяк-так сповз з свого коника і ввалився до хати. Впав у навалене на підлогу сіно. Повно

людей — поранені на ношах, з милицями, з палицями. Бачу, і все начальство прибуло. Від мене зажадали рапорту по всій формі, а я від утоми не міг ворухнути язиком. Виявляється, вже надійшла радіограма Гризодубової, що літак вилетів...

Все-таки узяв себе в руки, доповів і повалився у сіно. Сподівався заснути, але який уже там сон. Я був мов пружина, відчував свою кров, удари серця. Навколо хропіли. Вже настала ніч. У щілини віконниць проникало місячне сяйво. Раптом хазяйка сповзла з печі і тихо проказала:

— Гуде.

— Гуде, гуде, гуде!

Я підвівся. Був на ногах. Був здатним рухатись, був на Сиваші. Він цокотів підкованими копитами по мерзлій дорозі, а я чув виразно, чув наростаючий гул літака... «Гуде, гуде, гуде!» Я пришпорив свого Сивку. Здається, і він зрозумів у чому річ — поскакав як молоденький. А попереду — величезна, вкрита льодом калюжа. Мого ноги роз'їхалися, він упав і схопився... Я лежу на спині. Мене переповнює біль, але нічого, що болить — уже більше року без болю не обходиться... Знаю, було місячне сяйво, була яскрава ніч. Лежу обличчям догори — темно. Чому темно? Секунд через п'ять зрозумів: це пузо мого Сиваша. Сиваш стоїть наді мною. Слухняний, всерозуміючий Сиваш. Я чую — літак приглушив мотори, чую — пішов на зниження. Чую, але поки що не бачу. Як видерся на Сиваша, сам не розумію. Ми поскакали далі. І ось він, аеродром. Мене хочуть обігнати на запряжених парою коней санях. Там усі головні командири і начальники. Ставлю Сиваша посеред шляху, кричу з усієї сили:

— Стійте! На аеродром без мого дозволу не в'їжджати!

— Пропусти!

— Доки літак не сяде, не пропущу!

Командую командирами, і вони мені підкоряються. Сповз із Сиваша й бачу — важкий «Лі-2» засвітив фари, знову зробив коло, приземляється просто на вогнище, розкидає палаючі дрова. Спираючись на гвинтівку, шкутильгаю до літака. Заходжу з боку хвоста. Відразу не збагнув, що льотчик мотори не виключив. Вітер од пропелерів збиває з мене шапку з червоною партизанською стрічкою. Я забув, що на мені есесівська шинеля. Відчи-

няються дверці пілота. На мене наставлено два пістолетні дула:

— Хто такі?

Кричу:

— Свої, федоровці, опускайте драбину!

І тут тільки розумію, чому зволікає другий пілот. Відкидаю гвинтівку, скидаю з себе проклятушу есесівську шинелю, залишаюся в старому, зім'ятому, запряному військовому кителі з голубими петлицями. Пілот дивиться з ваганням, але драбину опускає, простягає мені руку, але в другій руці ще тримає пістолет.

Сяк-так видершись до пілотової кабіни, запитую:

— Де командир корабля?

Опираючись на стінки, чіпляючись за раму дверцят, виходжу до фюзеляжу. За тринадцять місяців уперше — електричне освітлення, ввімкнені лампочки... Назустріч іде льотчик. Я його відразу пізнаю. Це — мій старий довоєнний товариш Степан Васильченко. Я впав йому на груди:

— Стьопо, Степанчику!

Я його розцілував, він злегка мене відсторонив, дивиться:

— Ти? Пашо? Звідки?

— Ти що ж, не читав радіограми? Там же мое прізвище, це ж я, той самий Володін.

А він дивиться, дивиться:

— Воскрес із мертвих?

Тоді я кричу:

— Час, іде час! Відчиняйте пасажирські дверцята!

Васильченко наказав радистові відвалити дверці, опустити трап. Партизани увійшли юрбою, заходились витягати ящики з кулеметами, автоматами, патронами, мішки з толом. А Васильченко все дивиться:

— Як же так? Адже ти розбився, загинув...

Тут через передні дверці входять партизанські командири.

— Гаразд, Стьопо, — кажу я, — потім. Ось познайомся: наш командир Олексій Федорович Федоров, комісар Дружинін, начальник штабу Рванов...

У літак занесли поранених. Набилась коробочка. Тут Васильченко занепокоєно озирнувся:

— Скільки людей полетить?

Я раніше в штабі говорив, що коли «Лі-2», можна завантажити двадцять чоловік. Усі двадцяттеро були

вже тут. Хтось лежав, хтось сидів. Пора злітати. Васильченко відвів мене набік:

— Скажи командирові — не можна двадцять. Мотори слабуваті. Шістнадцять візьму. Більше — небезпечно. Зліт важкий.

Це був страшний момент. Я боявся — почнуться крики, суперечки, сльози, паніка.

Я підійшов, усе пояснив. Тоді Федоров, тобто ви, Олексію Федоровичу, підвели руку.

— Увага! Машина здатна підняти тільки шістнадцять чоловік. Ось ви, ви і ви — лишайтесь! Заберуть наступним рейсом!

Ніхто, жоден чоловік з названих вами не заплакав, не зітхнув, не вилаявся. Спокійно вийшли з машини... Звичайно ж, не спокійно — уявляю, що діялось у їхніх душах. Але я і сам... Коли б мені наказали залишитись, козирнув би і сказав: «Єсть залишитись!»

Козирнути я не зміг би, шапку знесло вітром.

Так і полетів до Москви без шапки.

* * *

Перед приземленням я дві доби не спав. Як долаати лінію фронту, не бачив, не пам'ятаю. З літака на аеродромі мене винесли. Милиць не було, гвинтівки теж. Дивлюся, біжить Валентина Степанівна Гризодубова — командир полку.

— Та поцілуйте ж мене! — сміється.

А я сміятися не можу, не ворушиться обличчя. Аби як поцілував. Вона каже:

— Де ваша сім'я? Куди послати телеграму?

Льотчики занесли мене в ідальню. Пахне їжею, білі скатерті. У мене туман у голові, їсти не можу, не хочу. Віднікуюсь:

— Потім, потім.

Льотчики скупчились навколо мене:

— Павле Микитовичу, насамперед поясніть, як краще заходити, звідки! Поясніть обстановку. Щільність ґрунту і таке інше...

Запитань було десятки. Я відповідав. Розумів — це необхідно. Бачив, як сміються і радіють льотчики: тепер вони більше не боялися літати до партизанів. Забігаючи наперед, скажу: наступної ночі, на 11 листопада, в наше партизанське з'єднання вилетіло з посадкою вісім важ-

ких бомбардувальників. Повезли боеприпаси, вибухівку, одяг, медикаменти. Вивезли понад вісімдесят поранених.

А що зі мною? Насамперед — у баню. Валентина Степанівна наказала:

— Підберіть йому командирську форму.

Вона мене зачислила на постачання, призначила (на разі умовно) командиром корабля. Розуміла, звичайно, що мені потрібно раніше в госпіталь, але з її наказу були видані хлібні й інші талони, я одержав посвідчення.

— Відпочиньте два дні й відправляйтесь до командира дивізії. Скажіть йому... Та я і сама потурбуюсь: ви нам потрібні, нашому полку, — єдиний льотчик, який добре знає партизанську обстановку.

Найважче було знайти мені чобіт на праву ногу, жоден не налазив. Коли взуття за допомогою друзів вдалося підшукати, я вирушив до Москви, повідомити начальство...

Після госпіталю мене до Гризодубової не відправили, залишили при штабі Головного маршала авіації.

...Одного разу, пролітаючи над Черніговом, уже виволеним від гітлерівців, я скинув вимпел, в якому прохав передати привіт усім колишнім партизанам-чернігівцям від першого партизанського льотчика Володіна.

Що іще розповісти? Можу багато, дуже багато. І про бойові вильоти, і про те, як після війни працював льотчиком-випробувачем. Але це нашої теми не стосується...

А тепер, Олексію Федоровичу, вирішуйте самі: був я партизаном чи не був, гідний носити медаль як бойову нагороду? Казав і кажу: всю війну я лишався льотчиком, льотчиком, завжди льотчиком!

РОСІЙСЬКА ХОДА

Цю історію треба, мабуть, почати з розповіді... про голки, звичайнісінькі кравецькі голки.

В юності після демобілізації з Червоної Армії я працював помічником кріпильника на будівництві тунелю залізниці Мерефа — Херсон і оселився в містечку Мандриківка. Так ось у цій самій Мандриківці місяців три підряд відбувалася зі мною якась чортівня. Піду з хлопцями й дівчатами гуляти, і обов'язково око мое помітить: щось на дорозі виблискує. Нахиляюсь — голка,

Був випадок — навіть темної ночі при світлі газового ліхтаря я знайшов крихітну голочку. Не траплялися мені ні іржаві, ні поламані голки — тільки нові. Коли про це розповідав, з мене сміялися: мовляв, сам розкидаю, сам же, на радість дівчатам, підбираю. Я ображався, мені голки траплялися не тільки на вулицях, у дворах, а й на городах, у клубі й на клубній сцені.

Нарешті це наслання припинилось. Згодом я запідозрив, що мене хтось із хлопців брав на глум: підкидав голки, щоб посміятись, — ось, мовляв, чим цей парубок хоче здобути увагу до своєї особи.

Так чи інакше, з голками закінчилось. Зате з'явився інший потік збіжностей, яких ні я, ні хтось інший підстроїти не міг. Варто мені задивитися на дівчину і попросити з нею познайомити, вона простягала руку і представлялася:

— Дуся.

Деякі називались повним ім'ям — Євдокія, деякі постародавньому — Авдотья. Кінчилося тим, що в одну з Євдокій я по вуха закохався, одружився, і ми прожили з нею сорок сім років.

А коли я вже працював у Києві і займав пост міністра соціального забезпечення, мені, за дивним збігом обставин, зустрілись двоє анітрохи не близьких чоловіків, кожний з яких — один прізвиськом, другий прізвиськом — нагадував рогатого парнокопитного, тобто козла. Після чого я і сам почав розшукувати Козлових, Козленків, Козинцевих, Козловських... Але це вже не збіг обставин, а планомірні дії...

Мабуть, я далеко забрів. Перша зустріч, з якої і почалась «козлина» історія, відбулася в ФРН, точніше кажучи — в Кельні.

Так ось, у старовинному німецькому місті Кельні пробув десять днів. Не на екскурсію приїхав, не милуватися величним собором і Рейном, а в справі. Бачив у вікна готельного номера зеленувато-сіру річку, яскраво розфарбовані моторні човни, навантажені баржі, але так і не спромігся спуститись до пристані, покататися на прогулянковому пароплавчику. Час, можливо, для цього і знайшовся б, але, по правді, ми, радянські люди, почували себе в цій країні і в цьому місті незатишно, якось навіть сковано... При тому, що, як висловлювався молодий коридорний готелю, швидкий і ясноокий Ганс, а може, й Мориць, усе було «о'кей!». Цей легкокрилий кир-

патий купідон з'являвся по дзвінку, кланявся, розшаркувавсь і белькотів щось по-англійському, по-французькому, по-італійському. Ми його просили принести газованої води, чи кави, чи сніданок, звертаючись до нього по-російському, і... він нас розумів, не перепитуючи, виконував наші замовлення безмовно й швидко. Входячи у номер, він уважно оглядав і оцінював усе, що потрапляло в поле його зору: розкритий чемодан, ділові папери на столі, пляшечку з ліками, зім'яті й кинуті в корзину паперові салфетки. Схоже було — він насторожено принохується, чим ми, радянські, пахнемо... Мене він особливо відмітив, раз у раз зупиняючи погляд на моєму обличчі, на золотих зірках, прикріплених до піджака: здавалось, він ось-ось щось мені скаже. Ні, він так і не заговорив жодного разу. Я його так само ні про що не запитував.

До ФРН тоді я потрапив уперше. Надходив серпень 1968 року. Відносини між нашими країнами були прохолодними, проте справи це не стосувалося. Міністри соціального забезпечення Російської Федерації, Білорусії та України прибули для участі в конференції МАСЗ, що означає Міжнародна асоціація соціального забезпечення. Члени асоціації — представники багатьох держав світу — могли з таким же успіхом зустрітися у Москві, в Празі, Парижі чи Нью-Йорку. Цього разу місцем зустрічі було обрано Кельн.

Конференція відбувалася в актовому залі Кельнського університету, розташованого в передмісті у просторому будинкові сучасної архітектури. Робота починалася о десятій ранку і закінчувалась о сьомій вечора, з двогодинною перервою на обід. Крім того, після двох-трьох доповідей влаштовували коротку перерву, і багатонаціональний строкатий натовп делегатів розтікався по широким світлим холах, де вздовж стін розміщалися стойки, а біля них круглі столики. Можна було перекусити — взяти бутерброд, порцію сосисок, випити чашку кави, кухоль пива, склянку кока-коли, чарку коньяку.

Я не маю наміру розповідати, які проблеми і які дебати виникали на конференції. Це — тема особлива. Скажу про інше, про дивовижну зустріч, про коротку і малоприємну розмову з людиною, чимось схожою на коридорного. Так, так, на того розторопного службовця готелю, який викликав у мене відчуття показної чемності, змішаної з діловою цікавістю. Вранці, виходячи з ліфта,

я з оцим коридорним зіткнувся. Він вклонивсь і провів мене поглядом з багатозначною посмішкою: ніби сьогодні щось має трапитись. Я знизав плечима і сказав собі: «Нісенітниця якась!»

Проте і справді трапилось.

Вранці я пізно прокинувся, не встиг поспіяти, а мій організм зник: як тільки встану, поголюся, прийму душ, маю добре попоїсти... Перша доповідь щось дуже затягнулася. На щастя, після неї оголосили перерву. Я поспішив зайняти в холі столик. Кельнер приніс, як я і замовив, подвійну порцію сосисок, каву... Я взявся за виделку й ніж, коли раптом бачу — хтось підсовує стілець і по-російському запитує:

— Ви не заперечуєте?

Відповідаю:

— Звичайно, ні. Влаштувайтесь.

А сам займаюсь сосисками. Подумає, що це хтось із наших, радянських. Але незнайомий якийсь надто вже урочисто промовляє:

— Здрастуйте, Олексію Федоровичу!

З членами делегацій я вітався вранці, разом виходили з готелю, сідали в автобус. Підводжу голову.

— Здрастуйте,— відповідаю,— якщо не жартуєте.

І тут лише розумію — це чужий, безперечно, чужий. Не схоже, що репортер,— не видно фотоапарата, блокнота. Одначе нема в петлиці піджака і карточки з позначенням належності до тієї чи іншої делегації. Одягнений у синій костюм середньоевропейського зразка. Взагалі, нічим не примітна людина. Досить повний, середній на зріст, з трохи кирпатим носом, жодних національних ознак не має: росіянин, німець, швед, хто його знає! Пам'ятаю, відразу ж мені спало на думку, що цей незнайомий нагадує коридорного з готелю. Хоча тому десь не більше двадцяти років, а цьому далеко за п'ятдесят. Схожості явної немає, але якийсь натяк...

Думаю: гаразд, поки що помовчу. Незнайомець зробив замовлення, потім нахилився й неголосно, з ясным усміхом сказав:

— Давненько ми з вами, Олексію Федоровичу, не бачились. Років двадцять п'ять... Точно — двадцять п'ять років і три місяці.

— Як ви сказали?

Я навмисне спитав. Усе чув, але захотів полічити: двадцять п'ять років і три місяці... Виходить, якщо цей

дядько не бреше, бачились ми з ним у травні 1943 року, коли наше партизанське з'єднання отаборилося в Боровому. Бійців на той час нараховувалось близько трьох тисяч. Хіба кожного запам'ятаеш... Може, цей тип потрапив у полон, а потім не повернувся на батьківщину... Одного такого я зустрів у Франції і ще одного в Бельгії. Але ті були із сусідніх загонів...

Гаразд. Продовжую, наче й не було нічого, наминати за обидві щоки свої сосиски, дивлюсь байдуже. Він на весь рот усміхається. Говорить:

— Я вас одразу впізнав. Ви мало змінились. Та і як не впізнати свого командира — суворого, але завжди справедливого...

Я на нього косо глянув: чи бач, «суворого і справедливого»... Говорить, як пише. Шкода, нема поряд нікого з наших — от послухали б. Пройшов індуся у білих штанях, за ним смагливий алжірець, а той, який сидів проти мене, щось у моєму погляді помітив. І хоч намагався бути природнім, посмішку з його обличчя змило.

— Можу, — каже, — назвати вам батальйонних командирів: Балицький, Ніколенко, Кравченко, Лисенко... Начальник штабу з'єднання, середнього зросту шатен — Дмитро Іванович Рванов. Ваш заступник по розвідці — Солоїд. Усіх цих людей і десятки інших і тепер немов бачу перед собою...

Різонув вираз «середнього зросту шатен», немов прикмета з досьє. Я ковтнув кави, витер губи салфеткою. Відповідаю спокійно:

— А що особливого? Прізвища і зовнішній вигляд цих партизанських командирів легко знайти в моїй книзі. Вона, до речі, видавалась і на німецькій. Зауважу, що Кравченка в Боровому не було. Ви... якщо дійсно партизанили з нами, скажіть попросту: ким були, в якому підрозділі. Назовіться. Є ж у вас ім'я, прізвище...

Знову він почав усміхатись:

— Ви маєте рацію, Олексію Федоровичу. Але... бачите... ім'я і прізвище того часу нічого не значать. Микола Іванов, Василь Петров, Микола Іваненко, Василь Петренко... За родом служби нам підбирали псевдоніми. Звичайні і поширені. Здогадуєтесь? Я був у вас, якщо так можна висловитись, представником абверу...

У мене перехопило дух. Провокація? Цей тип шукає скандалу? Сподівається, що спалахну, прожену, накричу, дам ляпаса? Звичайно, внутрішньо я обурився, але

твердо вирішив: дідька лисого ти мене виведеш з рівноваги, задоволення тобі не зроблю. Посміхаєшся, можу і я всміхнутися!

Говорю рівним голосом, хоча виделку і ніж стискаю, мов бойову зброю:

— Зрозуміло... Підійшли, щоб похвалитися: мовляв, не всіх, кого до нас німецька розвідка засилала, ми вловили. Що ж, цілком можливо... Ну, а тепер... Далі що? Навіщо вам ця комедія потрібна?

Він притис руку до грудей і заговорив швидко-швидко:

— Повірте, не комедія... Я підійшов... Я сподівався... Пам'ятаю вас дуже добре. І своїх, тобто ваших, бойових товаришів... Ви можете подумати, що я знову з тією ж метою... Ні-ні, з цим давно покінчено. Я приватна особа... А на той час, протягом тих двох місяців, проведених у вас, я, повідомляючи своєму командуванню про партизанські сили, навмисне перебільшував вашу міць... Не в цьому річ, цього я собі в заслугу не ставлю. Благаю вислухати. Я був російським комсомольцем, учився в Саратовській дев'ятирічці... Мій батько — німець, власник будинку і яблуневого саду на околиці міста Енгельса... У двадцять дев'ятому році, коли куркулі... коли заможні німці виїжджали у фатерлянд, мій батько... Це було безглуздо — і він сам, і його батько, мій дід, народилися в Росії... Я їхати не хотів, але був неповнолітнім, не посмів не послухатись батьківської волі. Ми оселилися під Гамбургом, скуштували злиднів, я працював на заводі, вступив до юнгштурму, а в тридцять третьому році, коли Гітлер...

Занадто вже він гарячився. Я його звірення зупинив:

— Мабуть, досить, давня пісня... Ми її чули від тих, кому не пощастило, кого ми викрили... Під загрозою концтабору ви змінили свої переконання? Потім спецкурси чи розвідшкола? Потім вас заслали в наше з'єднання... Так?

Він напружився, глянув просто в очі і сказав твердо:

— Помилаетесь. Переконання мої залишились при мені: своїй комсомольській юності я не зрадив!

— Тоді чому ж ви не прийшли до мене чи до комісара?

— О ні! Це означало розстріл. Тому й пішов я іншим шляхом — став у вас добрим кулеметником... З першого дня приходу Гітлера до влади я зненавидів штурмови-

ків, гестапівців, есесівців... Коли був у вас... Їм помстився... в бою під Скригаловом.

Я одвернувся до кельнера, що підійшов, почав розраховуватись. А невідомий продовжував:

— ...після скригаловської операції мене представили до ордена... Це... я... хотів... сказати...

Він простягнув мені руку. Я руки не помітив. Обличчя його пересмикнулось. Майнула думка: раптом усе, що він розповів, правда? Узяло гору недовір'я. Я сухо кивнув, і він було обернувся, щоб відійти, але щось згадав і сказав надто уже відверто, не боячись, що кельнер теж міг знати російську мову:

— Прізвище ні до чого. Так. Але запам'ятайте прізвисько. Будь ласка. Мені буде приємно, якщо ваші й мої бойові товариші розкажуть про мій подвиг. Партизани прозвали мене Козлом. Це було не образливо, тільки смішно.

І він пішов. Коли раптом повертається і майже весело говорить:

— Зверніть увагу на мою ходу. Ніколи не міг зрозуміти. Інструктор на курсах раз у раз повторював: «Придивляйтесь, учіться, наслідуйте цього хлопця: у нього російська хода. Це багато важить. Дуже!»

Він усе ще сподівався, що я ним зацікавлюсь, і додав:

— Ми з дружиною свого єдиного сина навчили розмовляти по-російському...

Пролунав дзвінок. Я разом з усіма пішов до актового залу. А цей, що назвався Козлом, рушив у протилежний бік, до виходу. Я мимоволі обернувся й побачив те, чого я досі пояснити собі не можу: в нього дійсно була російська хода. Не датська, не французька, не англійська, не німецька — справжня російська вільна розмашиста хода.

Пізніше я міркував: що за дурниці — російської ходи не існує. А потім подумав: може, мати його росіянка? Ой чи не все одно! Жалюгідна, нікчемна людина! Зайняв я своє місце в залі й, приладнавши навушники, почав уважно слухати чергового оратора.

Більше я цієї людини з «російською ходою» не бачив.

Між іншим, в останні два дні, що залишилися до кінця конференції, наш готельний коридорний, зустрічаючись зі мною, робив вигляд, що мене не помічає. Якщо

я на нього дивився, він круто одвертався або починав читати одне з численних оголошень. А я все більше утверджувався в думці, що коридорний схожий на Козля. Чимось невловимо схожий. Можливо, це його син, так би мовити, Козля?

* * *

Довго я нікому про кельнську зустріч не розповідав. Не дуже мені подобалась власна поведінка. Треба було відразу цього типа прогнати: «Зробіть ласку, відійдіть або, в крайньому разі, замовкніть!» Ні, різкість в таких випадках недоречна, з упертими «козлами» особливо...

Через рік по тому трапився в мене випадок на аеродромі в Римі. Тільки я вийшов з літака, до мене поспішив сержант поліції при повній формі. Міцно збудований, широкоплечий. Козирнув і попросив дозволу звернутись... Я був гостем італійських партизанів, прилетів з групою товаришів і перекладачем — Анатолієм Олексійовичем Криловим. Побачивши сержанта, Анатолій стривожився. З'ясувалося ось що. Батько цього поліцейського, рядовий солдат-кавалерист, при наступі на Сталіно¹ вступив у халепу. Їхній ескадрон наші мінометники дуже пошарпали, його коня вбило, а сам Миколіно Капроні лишився на полі бою із переламаною ногою.

— Ви розумієте, сеньйор, мій батько не встигчасно сплигнути, кінь упав на нього, зламав йому ногу...

Сержант звертався до мене, намагаючись говорити якомога голосніше, я через це погано чув перекладача. Витягнувши бумажник, сержант показав мені фотографію молодого чоловіка:

— Це мій батько Миколіно, а я — його син Бьяконе. Ми обидва Капроні, але я сержант поліції, та ще столичної, а мій батько був простим селянином, його взяли по мобілізації... Після того, що з ним трапилось, він лишився в степу, і йому вдалося сяк-так вибратись з-під конячої туші. Він відповз у кущі. Слідом за нашими кавалеристами рушили німецькі танки, потім настала тиша. Мій батько Миколіно намагався не стогнати: сподівався, що по нього вернуться наші. Я хочу сказати, що він боявся потрапити в німецький госпіталь... Коли б

¹ Нині м. Донецьк.— *Ред.*

про нього згадав командир ескадрону й надіслав людей на розшуки, тобто коли б його підібрали свої, вони б направили потерпілого до італійського госпіталю. До німців мій батько не хотів, там йому довелося б кепсько. Сутеніло, коли прийшли дві селянки — одна молода, друга старша. З великими, о-ось такими ножами. Ви мене розумієте, сеньйор? Мій батько Миколіно, побачивши ножі, підвів руки й назвався комуністом із Генуї... Він їм збрехав, сеньйор, щоб вони до нього краще поставились. Сказав, що коли потрапить у гестапо, йому кінець, у німецькому госпіталі без гестапо не обійдешся. Мій бідний батько Миколіно Капроні комуністом не був, але фашистом теж не був. Простий селянин з передмістя, він вирощував троянди на продаж. До останнього дня, до самої мобілізації займався цим ділом і знати не хотів жодних партій...

Анатолій ледве встигав повторювати по-російському все, що говорив сержант. Він не хотів його перебивати. Бачив, з якою увагою ми слухаємо. І все-таки довелося сержанта зупинити. Інакше розповіді не було б кінця. Я попросив сказати, що зробили з його батьком жінки, озброєні ножами. Він розреготався:

— Вони цими ножами рубали куші, щоб набрати собі дров. А коли почули слово «комуніст» (мій батько Миколіно тикав себе в груди пальцем, увесь час повторюючи: «комуніст, комуніст, комуніст»...), жінки принесли його в хату, сховали у підвалі. Вони тільки й зрозуміли, що він італійський комуніст і боїться гестапо. Ці селянки переховували мого батька більше року, годували, поїли, приводили до нього фельдшера, змінювали пов'язки... У селі про нього знало кілька чоловік, ніхто його німцям не видав. Усі вважали батька комуністом. Партизанів у тій місцевості не було, але через рік прийшли російські частини, і тоді ці жінки передали мого батька військовим. Він як полонений був відправлений під Новосибірськ. Ось дивіться, тут у мене записано: Катаріна і Марія Головка, а село, де вони жили, називалося Хутір... Не треба сміятися, сеньйор. Мій батько три роки тому помер. Перед смертю він повторював багато разів: «Бьянконе, це були святі жінки, молись за Катаріну і Марію, зроби все, щоб їх знайти,— вони мене врятували, вони мене з ризиком для життя переховували, тому що вважали комуністом. Передай їм, що, повернувшись додому, я вступив у комуністичну партію Іта-

лії. Запроси їх. Пам'ятай: Катаріна і Марія. Мати й дочка з села Хутір під містом Сталіно».

Я попросив перекладача сказати, що слово «хутір» не назва, це всього лише визначення того, що село маленьке. Сержант кивнув і відповів, що й інші росіяни, з якими він розмовляв, давали точно таке пояснення.

— Але зрозумійте, сеньйор, батько іншої адреси не запам'ятав. Він повторював одну тільки назву: Хутір. Ви знаєте місто Сталіно? Від нього кілометрів двадцять... Невже так важко розшукати? Я ж називаю прізвище і два імені — Катаріна і Марія та назву місця. Ми хочемо їх запросити, вся моя сім'я, ми за них молимося і молимося, щоб вони приїхали до нас, погостювали біля моря. Наше село стоїть на березі, у нас багато винограду й вина, я піду у відпустку, всюди возитиму їх, показуватиму наш квітучий край. Ми — люди небагаті, але візьмемо на себе оплату дороги і в нашому будинкові відведемо кращу кімнату... Село Хутір під Сталіно. Ви мене розумієте, сеньйор?

Я сказав, що розумію, і пообіцяв зробити все, щоб розшукати цих жінок.

— Адже можна з'ясувати за допомогою поліції, сеньйор. Наша поліція завжди розшукає будь-яку людину...

— У нас міліція теж цим займається, — поспішив я запевнити молодого сержанта. — Я неодмінно виконаю обіцянку.

Ми обмінялися адресами і розпрощались, задоволені один одним. Проте він ішов за нами і все говорив, говорив:

— Як тільки побачу кого-небудь з Росії, я кожного прошу. Тому, що мене перед смертю благав мій батько Миколіно Капроні: «Знайди хоч би там що цих добрих жінок». Він мені сказав: «Не забувай, синку, що ми — Капроні. І я, і твій дід, і твій прадід — усі ми Капроні й повинні бути наполегливими, впертими у досягненні мети». Я молюсь за свого батька, щоб йому було добре на небесах. І я, так само, як усі Капроні, молюсь за Катаріну і Марію... Так, сеньйоре, мій батько вступив у компартію, але це не завадило йому лишитися до кінця життя добрим католиком, у цьому він теж залишився Капроні.

Після повернення з Італії я, звичайно, зробив спробу знайти за допомогою міліції Катерину Головка, у якої є дочка Марія. В донецьких хуторах таких виявилось дев'ять. Усі їхні адреси я переслав у Рим, після чого Бьянконе Капроні повідомив мене, що всім надіслав листи, але відповіді поки що одержав тільки від трьох родин, які його батька не рятували. Сержант Капроні благав мене продовжувати пошуки.

Мимоволі пригадалась інша людина — кельнський Козел. Правду кажучи, хоч я нікому про нього не розповідав, забути цю зустріч не міг.

Перше, що зринало в пам'яті: дивність, непотрібність розмови. Чому він до мене підійшов? Невже не було в нього мети? В це не вірилось. Не вірилось тепер і в те, що він хотів мене роздратовати, спровокувати. Було, звичайно, прикро, що партизанська контррозвідка його прогавила, але ж і наші розвідники проникали не те що у фронтові підрозділи фашистів, були такі, що благополучно поверталися з самої ставки Гітлера. Ось тільки ніхто й ніколи не переходив на бік ворога...

А Козел? Тут ситуація склалася інакше. Якщо він і справді народився в Росії, якщо був комсомольцем, якщо ідеї комунізму жили в ньому з дитинства...

Пригадалось, що коридорний готелю почав мене уникати. Ніби в чомусь розчарувався. Уява малювала: того ранку він мене проводжав загадковим поглядом, чекаючи, чого доможеться його батько, зустрівшись з колишнім партизанським командиром. Можливо, батько розповідав йому, як силоміць був завербований німецькою розвідкою і згодом закинутий у наше з'єднання, а він, продовжуючи відчувати себе комсомольцем, обдурав фашистське начальство і пишався з цього... Потім батько додав, що у холі Кельнського університету простягнув мені руку і... рука його повисла — я не схотів відповісти на привітання, дивився зневажливо, слова щідив кризь зуби. Образливо...

Так, мабуть, справді так: Козел і Козля. Ця моя здогадка підтверджувалась тим, що коридорний, хоча й не мовив жодного слова по-російському, розумів нас і виконував охоче й швидко все, що ми його просили. Пам'ятаєте, я говорив — він ніби принохувався, чим ми, радянські, пахнемо. Хіба не можна передбачити, що ми

в нього викликали підвищений інтерес саме тим, що й батько його і дід народилися в Росії, що там батьківщина... Певно, син першим дізнався, хто я, і розповів батькові, а той пішов до будинку університету і знайшов мене... Отже, лишалося незрозумілим: чому син приходив, що знає російську мову. Але й щодо цього згодом знайшлося пояснення, обізнані люди мені розповіли: вихідці з Росії та їхні потомки вважаються німцями другого сорту. А їх не так уже й мало, вони утворюють таємне земляцтво. Зрозуміло, реваншистські агресивні кола намагаються використати їх у своїх цілях, але в цьому їм далеко не завжди щастить.

Так поступово я прийшов до думки, що даремно відштовхнув Козла і Козля, цілком можливо, вони були одверті. З того часу я почав розпитувати своїх бойових друзів, колишніх партизанів нашого з'єднання про всіх Козлових, Козленків, Козачинських — про тих, кого сам не пам'ятав. Був у нас начальник штабу одного із загонів — сміливий і винахідливий партизан Василь Козлов. Запідозрювати його в шпигунстві є така ж підстава, як і мене самого. Був Микола Козлюченко — його після тяжкого поранення відправили на Велику землю. Був хлопець, прізвища якого не пам'ятаю. Його прозвали Козлом за те, що росла в нього довга і вузька борода, сам же він пишався нею, всім говорив, що схожий на поета Некрасова, і при першій нагоді декламував поему «Кому на Руси жить хорошо».

Товариші по-різному ставилися до моєї розповіді про зустріч у Кельні. Але всі без винятку спочатку насторожувались: провокація, інакше й бути не може! Чи спроба втертись у довір'я. І все ж, подумавши, погоджувались: може, й справді мучить людину туга за батьківщиною. І те, що його силоміць, під загрозою кинули в концтабір, зробили шпигуном, знову ж не виключено. Товариші намагалися мені допомогти з'ясувати, що то за партизан з кличкою Козел.

Ось, наприклад, начальник міліції міста Ровно Федір Биков, учасник операції під Скригаловом, — він тоді був у нас взводним у батальйоні Балицького, — мало не клявся, запевняючи, що після бою зустрівся з якимсь Козлом, котрого місцеві жителі вважали поліцаєм, а він узяв його під захист, тому що бачив у бою на боці партизанів. Пізніше той Козел, прізвище якого так і лишилося невідомим, зник. Виходила річ досить незрозуміла.

Що стосується зовнішності Козла, про якого розповів Биков, то за описом цей не був схожий на того, котрий підійшов до мене на конференції МАСЗ у Кельнському університеті.

...Влітку 1971 року я їздив до Чернігова. Мене спокусив прокататися на моторному човні начальник обласної рибоохорони Павло Казимирович Ракита. Славно ми провели час. І покатались, і юшечку зварили на багатті. Павло Казимирович, колишній наш партизан, був кулеметником у розвідзводі. Як завжди, попливли спогати про ратні наші діла, про епізоди смішні й страшні. Під час однієї з розповідей Ракита згадав про скригаловську операцію, в якій особисто брав участь. Тоді я спитав:

— Може, ти, Павле Казимировичу, чув про хлопця з прізвиськом Козел?

Він не зразу відповів, поворушив хворостою жару у багатті, почекав, дивно якось усміхнувся і лише тоді заговорив:

— Певний час я не те щоб знав, а безпосередньо стикався. Тому що саме в скригаловській операції до мене приставили другим номером новачка. Пам'ятаєте, під Боровим ми понабирали у з'єднання всякого люду — і місцевих, і приймаків, і оточенців. Потрапив тоді в госпроту хлопець років тридцяти. Пробув там з тиждень, може й більше, пройшов перевірку. Оскільки сказав, що в Червоній Армії служив кулеметником, його на цьому перевірили, і підтвердилось: легко дає собі раду і з станкачем, і з «дегтярем». Трапилось на той час, що в мене занедужав мій другий номер Іван Кузя. Тож його місце заступає цей з госпроти. Дивлюся — ніби й хлопець нічого, хоча й не дуже отесаний і не дуже хапливий. Кирпата ряжка: жерти та спати.

— А прізвище?

— Ви ж мене про прізвисько запитували, а не про прізвище. Прізвисько, чи то бач кличка, це вже точно — Козел. Ім'я теж пам'ятаю — Микола.

— Може, Петренко?

— Ну як тут згадати, Олексію Федоровичу, двадцять п'ять років минуло. Може й Петренко.

— А не Іваненко? Хода врозвалочку...

— Точно! Виходить, і ви його пригадали?.. Тоді вважатимемо по-вашому, нехай буде Іваненко. Кликали ж його Козлом.

— Як ти не втримав у пам'яті прізвища свого напарника? Худенький, чорнявий?

— Та я ж на нього анкети не заповнював. І всього він зі мною ходив не більше десяти днів. Лише не худенький, не чорнявий. Якщо в госпроту худющий потрапляв, за тиждень від'їдався. Що ж до масті — найімовірніше був сивенький, голубі очиці... Ви ось усе перебиваєте. Краще я вам розповідатиму, а запитання лишимо на кінець бесіди. Такий був порядок в партизанах, так? На всіх навчаннях і політзаняттях, щоб не було сум'яття, питання в кінці.

— Що було, то було, — погодився я. — Розповідай. Тільки щоб без брехні. Згода?

— Ой, Олексію Федоровичу, — мовив Ракита з докором. — Ви ж для історії запитуйте, для книги? Навіщо я брехатиму, коли правда виходить гіршою всякої брехні, а сміх гірший, ніж сльози. Я того разу від сміху мало не загинув. Ось як буває у житті за історичних обставин. Тепер слухайте далі все, як було, по порядку. Викликає до себе начштабу з'єднання нашого Антона... Що значить, якого Антона? Тепер я вас викриваю, що не пам'ятаєте командира розвідвзводу при штабі... Правильно, Антон Севастьянович Сидорченко! Так от, йому начальник штабу Дмитро Іванович Рванов ставить завдання. Мовляв, за агентурними даними, у Скригалово прибуло есесівське поповнення — зондеркоманда «десять-а», про яку відомо, що вона славиться звірствами. Загальнови́знані карателі найвищої кваліфікації. Ось кому треба ділом показати, що таке партизанська сила й хитрість. Далі так. Антон збирає нас, бойових своїх розвідників, і роз'яснює, що й до чого. Вирішено, що головні сили вступають пізніше, а нашому взводу дається наказ зондерів роздратувати. Вони повинні себе виявити. Поки що відомо одне: прибуле поповнення розташувалося в двоповерховому цегляному будинкові школи, де активно відпочиває з випивкою і піснями. Згідно з планом штабу, ми маємо підкрастися по-пластунськи з різних боків, безшумно зняти охорону, але тільки, боронь боже, язика не брати, тому що зразу стане зрозуміло: відбувалася бойова розвідка. Ні, ми своїми невеликими силами, розбившись на групи, зчиняємо галас. Одна група закидає термітними шашками вікна школи і викликає пожежу, щоб оці зондери повискакували і виявили свою озброєність та виучку. Коли вискочать, інші групи повинні

дати вогника, постріляти з автоматів, пульнути міну з ротного міномета, пустити дві-три кулеметні черги і за сигналом ракети ушиватись. А коли вони святкуватимуть перемогу і будуть певні, що партизани зі страху перед їхньою могутністю од штурму відмовились, вступають наші ударні сили: батальйони Балицького і Ніколенка. Антон нас спеціально попередив, щоб не затримувались і не плуталися під ногами.

Розповідаючи, Павло Казимирович зиркав на мене і якось дивно хіхікав.

Питаю:

— Чого смієшся? Завдання як завдання.

— Так ви ж, Олексію Федоровичу, головного поки що не знаєте. Тепер мирний час, від сміху нічого трапиться не може. А тоді... Я, значить, поповз із моїм напарником за кущиками на необхідну відстань, поставив «дегтяря» на ніжки, заліг. Поруч зі мною — оцей новачок, мій, значить, другий номер Микола Іваненко...

— Петренко, — поправляю Ракиту.

— Нехай Петренко, але мені він був відомий як Козел. Знову перебиваєте. Штука ж вийшла надто серйозна саме тому, що кумедна... Так от — школу видно, плац перед нею видно, на плацу порожньо. І раптом з'являється одна живність, за нею — друга. І... почався в мене приступ. До того стало не під силу, що я рота затулив рукою: регіт розбирає, не можу стриматись. Іде в наш бік козел з бородою і козеня поряд нього стрибає. Звичайна річ — мирна худобина. Козеня пустує, а козел... нагнув рогату голову і прямим ходом на Миколу.

Я не стримався, знову перебив Ракиту:

— Наскільки я знаю, домашня худоба ночами спить.

— Так це ж не ніч, не ніч — сутінки... Ми ждемо, що зараз наші хлопці кинуть у вікна термітні шашки — запалять школу, і нам треба буде дати змогу есесівцям вибігти, і вдарити по них чергою, а на мене всупереч дисципліні напав регіт, тому що козел — ви розумієте? — йде на Козла. Я тямив, що це — жах і дурниця. Там у вікнах оці в чорних мундирах, і їх навіть видно: дихають, мерзотники, свіжим повітрям, спираються ліктями на підвіконня і дихають, а я рота затуляю двома руками — ось-ось присну... Тут якраз летять у вікна термітні шашки, і відразу ж спалахує пожежа. Я вже не рогочу, але все одно мене грубо відштовхує Микола, хапається за ручки кулемета і, як тільки з'являється на

плацу і шикуються чорні мундири, натискує гашетку і тра-та-та довгу чергу. А ті виволікають «універсал» і міномет, займають позицію... Куди той козел з козенятком поділись, я не знаю. Тут злітає зелена ракета, ми зобов'язані відступити, і я вже не шепочу, кричу: «Микола, давай ходу!» Якраз! Мій Микола, забувши про все на світі, вставляє другий диск, жде... І він правильно жде, тому що пожежа стає сильнішою, і вибігають на плац ошалілі від страху зондери із горезвісної частини «десять-а». Загороджують натовпом свій кулемет, чим користується Микола. Він знову дає довгу чергу, і знову, і знову... Я його, Олексію Федоровичу, за ноги відтягнув разом з «дегтярем». Я йому потім таку виволочку влаштував... Але герой, факт, що герой... Щодо мене, визнаю, виявився не на висоті. Так стихійне ж явище. Проти чхання, коли не сила стриматись, є давній засіб, треба пальцем натиснути на верхню губу. А якщо дурацький регіт нападає, виходить наче тимчасове божевілля, і рецепта нема...

Я поки що не сміявся, думав. Трохи згодом спитав:

— А не пам'ятаєш, Павле Казимировичу, чому того Миколу прозвали Козлом? Була причина?

— Прозвали? Як же не пам'ятати! Взводний, була справа, послав його по дрова, а він перед тим ходив по воду. От і почав бурчати: «Що я вам, відпущений козел!». Треба «козел відпущення», а він раптом — «відпущений козел». Так його і нарекли. Потім «відпущений» відвалилось, і його почали кликати Козлом, тим більше він од цього лютував. На жарт, знаєте, лютувати виходить гірше.

Я, признатися, запідозрив, що всю цю розповідь про «козла й козеня» Ракита вигадав. Але остання подробиця відносно того, як Козел дістав своє прізвисько... Таку штуку з ходу не придумаєш. Кажу:

— Ну-ну, хлопці, теж мені, називається, розвідники. Адже він себе тією фразою видав. Тут би його і хапнути. Ясно ж, що за роки життя в Німеччині російську мову призабув. А ви... прозвати прозвали, та прогавили.

— Але ж ми були бойовими розвідниками, Олексію Федоровичу, а людей перевіряти та ловити на слові — це належало до компетенції особливого відділу. Хоча, звичайно, пильність обов'язкова для кожного партизана... Вийшов, значить, недогляд...

— А куди ж той Козел подівся?

Ракита махнув рукою:

— На переході до Лобного побіг якось в село дістати молочка. Ми далі йдемо. А Миколи нема та й нема. Повернулись, почали розпитувати селян. Кажуть: «Побіг вас наздоганяти». Не наздогнав. Ну, вирішили — перехопили його поліцаї, а може, потрапив до рук бандерівців. Пам'ятаю, наче його вже й до нагороди представили: адже він на тому плацу перед школою поклав не менше тридцяти отих самих зондерів... Ви б бачили, Олексію Федоровичу, скільки на обличчі його було злоби. Я ж думав — від страху дрижить, а насправді виявилось, що від зненависті. Ніби знав, кого б'є і особисто мститись... Відтоді в нас у взводі до нього почали по-іншому ставитись: заслужив одчайдушною сміливістю, яку в партизанах шанували...

У Ракити навіть захоплення з'явилося у голосі. А я про себе відзначаю: нічого собі «наші хлопці»! Якось це дико звучить: з одного боку — «представник» абверу, а з іншого — наш хлопець. Повна плутанина.

— І це все? Більше нічого про Козла не знаєш? Не шкода тобі його?

— Як не шкода, Олексію Федоровичу! Пропав хлопець. Офіційно — пропав безвісти. А це буває навіть гірше, ніж смерть.

— Так... Гірше, ніж смерть, — повторив я за Ракитою. Але тут же схаменувся: — Як же так, Павле Казимировичу? Ми з тобою в той далекий час втратили пильність, прогавили шпигуна, а тепер ладні звести його в герої.

— Але ж це життя, товаришу Федоров! Коли ви розповідали мені про свою зустріч в тому німецькому місті, я з вашого голосу зрозумів: хочеться вам вірити в добро, в те, що були серед німців не лише гітлерівці й фашисти. Ми здебільшого у статтях і спогадах німецьку армію називаємо суцільно фашистською. А хіба так могло бути?! Згадайте, на самому початку війни ми всі ждали, що до нас почнуть перебігати цілі військові підрозділи. Солдати — вони з робітників, селян. Як же нам було прикро, що їх зуміли обкрутити й заманити своїми гаслами геббельси, герінги та біснுவатий фюрер... Але ж був у нас і Швейдліх — перекладач, чистокровний німець. А пам'ятаєте, паровозний машиніст перебіг у батальйон Балицького: справжня робітнича душа. А ті, що

потрапляли в полон, вони всі як один відразу ж говорили, що Гітлер капут, що вони комуністи. Ось тільки нам не доводилось зустрітись з якоюсь організованою комуністичною групою. А як хотілось, ой як хотілось!

— Ось тут ти маєш рацію, — сказав я, і стало нам обом сумно, попливли потихеньку додому.

ПЕРЕД КИДКОМ НА ЗАХІД

Після форсування Дніпра, після зустрічі з ковпаківцями і мельниковцями, після нашої сумісної досить вда-лої операції по розгрому численного ворожого гарнізону в місті Брагині ми з Ковпаком розпрощались і рушили на захід. Наше з'єднання налічувало на той час понад дві тисячі бійців: півтори тисячі чернігівців, тобто старої гвардії, і чоловік п'ятсот, а то і сімсот новачків. Частина їх влилася з місцевих загонів, а чоловік чотириста приєдналося під час руху — ненавчені, незброєні, зголоднілі хлопчики від сімнадцяти до двадцяти років.

Усе це «військо» передбачалося зробити боездатним, переварити в нашому котлі, дати кожному бійцеві партизанську спеціальність. Цінне це молоде поповнення було не тільки тим, що новобранці, всього натерпівшись від фашистів, пристрасно поривалися в бій, але ще й тим, що вони прекрасно знали шляхи і стежки в навколишньому лісі, мали зв'язки і знайомства в багатьох селах і хуторах...

Поки що, розтягнувшись на кілька кілометрів, колона рухається. Про регулярне навчання з новачками нічого й думати. Потрібна передишка, необхідно стати таббором, знайти для цього відповідне місце, зручне і хоч трохи безпечне.

Крім того, що з дозволу Українського штабу партизанського руху ми запланували відпочинок після форсування Дніпра і важких боїв, зупинитися було необхідно ще й з іншої, більш серйозної причини. Не вистачало боеприпасів. Не те що мін найновішого взірця — звичайного толу нам давно не присилали. По берегах річки Уборть розташувались в той час великі партизанські з'єднання — Сабурова, Маликова, Андреева, Бегми, Наумова.

Сабуровці збудували і добре обладнали аеродром. Туди ж бо й повинні були регулярно прилітати з Вели-

кої землі літаки з боеприпасами і зброєю для нашого з'єднання. Але справа посувалася мляво, вантажі ми одержували через годину по чайній ложці.

...А втім, я забіг уперед. Ми вирішили розташуватися табором недалеко від великого села Борового: наша розвідка знайшла там, на звороті Уборті, прекрасні діброви й луки. Шлях у ті місця був, як на наші партизанські мірки, не особливо важким. Але тут ми вперше зустрілися з організованими загонами зрадників різних мастей — бандерівцями, бульбашами, власовцями та іншою поганню. На Лівобережжі доводилось битися з поліцаями, які не приховували прямого зв'язку з німцями, носили форму. Нові наші вороги вдавали з себе захисників народних, борців за самостійну Україну. А тому й форми не носили, тільки до головних уборів прикріплювали вишивані чи жерстяні тризубці, не дуже й примітні. Тактику вони застосовували «дрібнопартизанську» — нападали і тут же втікали, завдаючи нам поки що шпилькових уколів. Але триматися доводилось згуртовано, від колони одному не відходити.

...По шляху до Борового на одній з нічних стоянок мене по радіо повідомили, що на дальній заставі виявили радянського офіцера, та ще з погонями. А втім, ми його ждали. Напередодні начальник управління зв'язку Маслоков приніс шифровку Українського штабу партизанського руху, в якій повідомлялося, що літак, надісланий до Ковпака, наздожене нашу колону і викине на парашутах призначеного моїм заступником по диверсіях Єгорова, а також інструктора міннопідривних дій Строганова. Признатись, я і не думав, що, крім комісара і заступників по розвідці та господарській частині, мені додадуть ще й заступника по диверсіях. Не дуже я поки що розумів, чим він займатиметься. Є у з'єднанні диверсійний, або, інакше кажучи, міннопідривний взвод під командуванням Садиленка. Крім того, всі батальйони організують і скеровують дії підривників. Начальство вважає корисним надіслати спеціаліста. Що ж, зверху видніше.

Почувши вночі гуркіт літаків, сигнальніки пустили відповідний набір кольорових ракет. Зробивши над нашим розташуванням коло, літак зник. Ніч була безмісячна, парашутів ми не побачили. Навколо стояв густий заболочений ліс. Штаб надіслав у всі боки розвідників, але, мабуть, вітер заніс парашутистів далеко — цілу до-

бу не було від розвідників ні слуху ні духу. Аж ось наступної ночі приводять не двох — тільки одного.

Високий гарний офіцер козирнув і відрепортував:

— Старший лейтенант Єгоров. Відповідно до наказу з'явився. Викинутого слідом за мною сержанта-інструктора Строганова, незважаючи на всі старання ваших бійців, не виявлено. На мої умовні звукові сигнали не відгукнувся.

— Так-так,— промовив я,— доведеться дати вказівку, щоб продовжували розшуки. Обстановка, знаєте, така, що можна не тільки потрапити в лабеті ворога, але й загинути в болоті.

Потиснувши щойно прибулому руку, я запросив його до себе. Доки ми з комісаром читали привезені документи й наказ про призначення, старший лейтенант не сидів. Тримався по-молодецькому. Досвідченим оком я бачив — важко йому це дається. Ще б — змок, знервувався, зголоднів. Ми запросили заступника по розвідці, начальника штабу. Кухарка в моїй палатці подала на стіл щедру вечерю, розставила тарілки й чарки. Познайомившись з усіма, Єгоров сів поряд зі мною, але в перші хвилини був скований: як не як, усі присутні за віком та й за військовим званням старші від нього, і він не знав, як себе поводити. Перехилив чарку спирту, водою не запив, закашлявся. Потім ні з того ні з сього заговорив досить розв'язно:

— Куди, до чорта, міг подітися Павлуха Строганов?! Ось і в Москві перед самим виїздом на аеродром пропадав. Ледве розшукали. Де б ви думали? Ха-ха-ха! В забігайлівці. Захотілось пивка хильнути на прощання. У партизанів, мовляв, пива не дочекаєшся.

— Справді,— відгукнувся, підморгнувши мені, комісар з'єднання Дружинін,— спирт є, а пива поки що в похідних умовах роздобути важкувато. Може, рому? Біда — тільки румунський. Кубинського і пуерто-ріканського німці останнім часом не поставляють.

— Чекатимемо від вас, товаришу Єгоров,— посміхнувшись у вуса, промовив мій заступник по розвідці Соллоїд.— Розвантажите ешелончик і почастуйте нас мюнхенським пивом. Невеликий клопіт прикотити бочку від залізниці... Кілометрів за шістдесят.

Молоде гладеньке обличчя Єгорова смикнулось, він оглянув нас, відсунув тарілку і склянку, підвівся з лави:

— Дозвольте, товаришу генерал...

Я поклав йому руку на плече:

— Та покинь ти, жартів, чи що, не розумієш. Сідай. Підзправся як слід — кухарка наша справу знає... Обсохнеш, поспиш, тоді й розмовлятимемо про діла.

Але тут новий мій заступник показав гонор. Він обережненько звільнив плече з-під моєї долоні й, прибравши суворо-офіційного виразу, повторив:

— Дозвольте, товаришу генерал, звернутися...

Не тільки я — всі були прикро здивовані: що він з себе вдає? Почав з жарту, а коли відповіли тим же, розсердивсь. Ось тут я і зметикував: йому по молодості й нестачі командирського досвіду нестерпною була поблажливість. Наказом же він поставлений в начальницьке, майже рівне з нами службове становище, а рівності ж не виходить. Дивляться на нього, як на чужака, відповіли на жарт підковиркою.

Не знаю, як на фронті, у нас, в партизанах, без гострого жарту і перевіряючого погляду нікого не приймали. Стосувалося це всіх новачків — і зеленої молоді, завербованої в селах, і перебіглих до нас поліцаїв, і бойових командирів Червоної Армії, що потрапили в загони з оточення, навіть товаришів, надісланих Москвою, незалежно від посади й рангу. Мій заступник по розвідці, підполковник Солоїд, хоч і прилетів у з'єднання з Москви в одному зі мною літакові, у свій час теж відчув на собі партизанські жартоньки з цибулею і перцем.

Усі мовчали, стрекотіли цикади, безліч жаб забивали своїми голосами звуки далекого партизанського баяна, кружляли над ліхтарем різні летючі створіння — метелики, бабки. Доводилось увесь час відмахуватись од комарів. Один лише Єгоров, розвернувши груди, стояв ніби кам'яний. Два комарі, примостившись на його лобі, насмоктались досхочу, так, що злетіти не змогли, а він терпів. Розуміючи, що на душі в нього кепсько, я ще раз спробував заговорити по-свійському:

— Ну що ти, справді, ніби аршин проковтнув. Не тягнися. Говори!

— Товаришу генерал, Герой Радянського Союзу. Я спочатку недоречно пожартував. Але й насправді сержант Строганов перед вилітом з Москви для хоробрості, з огляду на те, що вперше повинен плигати з парашутом, трохи випив. Виплигнув і... загубився. Тепер у незнайомій обстановці...

Я махнув рукою: .

— Скільки можна про одне і те ж? Адже ви чули — розвідзводу дано команду продовжувати розшуки. Знайшли вас, знайшли вантаж — мішок, знайдеться і ваш товариш.

— Дозвольте взяти участь у розшуках.

Я втратив терпіння:

— Та ви що! Давайте, товариші, розійдемося. Вечеря відкладається на ранок. Залиште мене наодинці з моїм новим заступником.

Коли всі вийшли, я звелів кухарці все прибрати зі столу, посадив Єгорова проти себе й заходився з нього знімати «стружку».

— Не розумію вас, товаришу начфін. Ламаєтесь, куражитеся, ображаєтесь...

Він зблід:

— Я не начфіном призначений, а вашим заступником по диверсіях, що й зазначено в пред'явлених мною документах.

— Зазначено. Але з тих же документів мені стало відомо, що ви, товаришу старший лейтенант, до останнього часу займали посаду начфіна. Ось і офіціалінічаєте, фасонитесь. Не як фронтний командир, а ніби главбух. Досить вам рапортувати і тягнутись. Ми вам за нашими партизанськими звичаями зустріч хотіли влаштувати, а ви... Ну та досить. Вечері не буде. Отже, часу в нас до ранку достатньо. Розкажіть, молодий чоловіче, про себе та докладніше!

Він немовби отямлювався. Відкашлявся, вбив на щоді комара і заговорив, поступово знаходячи природність:

— Ви мені, товаришу Федоров, мало не дорікаєте колишньою роботою, а я... я з першого дня війни прозився на передову. Але я нестройовий, і був направлений у фінансово-планову академію, потім — у Наркомат оборони. Працюючи при штабі, без відриву від виконання своїх обов'язків закінчив з відзнакою спеціальні курси підривників.

— Як же тебе туди прийняли?

— Товариш Ворошилов на особисте моє прохання дозволив...

— Он воно як! Ну, а далі?

— Далі ми вивчали міни всіх систем. І наші, радянські, і зарубіжні, в першу чергу німецькі. Спочатку займалися теорією, згодом перейшли до практики на підмосковних залізницях.

Я глянув на Єгорова по-новому. Подумати тільки — при його молодості скидав ешелони на підступах до столиці.

— Виходить, ви ще в сорок першому році партизанили, коли фашисти перли на Москву?

Його обличчя вкрив рум'янець.

— На жаль. Підмосковна практика була умовною. Але потім... половину складу курсів перекинули до Туапсе. Там, поєднуючи діяльність начфіна й мінера, я неодноразово переходив лінію фронту і ставив міні в тилу ворога. Був призначений командиром групи...

— Далі, далі!

— Далі? Мене повернули до Москви і ось, як бачите, надіслали до вас.

«От так штука,— подумав я,— удружили ж нам в Українському штабі. Прислали дитину-теоретика та ще й з гонором».

— А втім, у лісових умовах і взагалі в партизанському загоні ви вперше?.. Так-так. І що ви, відповідно до своїх теорій, збираєтесь у нас робити? Як спрямовуватимете, керуватимете, навчатимете? У нас хлопці — орли. В диверсійному взводі жодного, хто не має урядової нагороди. До речі, вони й пожартувати люблять. Злісно жартують. Нічого, звикнете. Головне — інше. Щоб закрити рух на Ковельському залізничному вузлі, доведеться підготувати сотні мінерів з хуторської молоді, з новачків (я ледве стримався, щоб не сказати «як от вас»), які в бою ні разу не були і гвинтівку тільки тільки заходились вивчати.

Я гадав, після таких моїх розмов Єгоров припишкне. Тим більше, що смертельно втомився, не розшукав товариша, нахвилювався. Видно ж — очі запалені, обличчя розчервоніле, покусане комарами. Та ще й не поїв, не поспав. Проте у відповідь на мої запитання новачок вдався до довгих і досить докладних міркувань. Пожвавішав, розгарячився:

— Товаришу генерал, у мене намічена програма, точний курс масового навчання найбільш економічним і ефективним формам мінування залізниць. Просто і здорово! Насамперед впровадити МСД-п'ять — найновішу модель міні сповільненої дії. Перевчити доведеться і ваших орлів, які звикли до всілякої кустарщини. Треба подумати й про тактику дій...

Він говорив, говорив. Я слухав і дивувався: ну солідкомовник, усе в нього просто, все ж він знає. Незабаром і мене почне переучувати. А я думав покарати його безсонням, взяти змором. Та де там — у мене самого вже злипались очі, а він усе чеше й чеше. Раптом чую:

— По дорозі від місця приземлення ми з вашими розвідниками натрапили на покинуту вузькоколійку. Торфорозробки там були, а може, ще щось. Добре було б, товаришу генерал, надіслати групу і взяти з собою ланку рейок разом із шпалами. Доберемось до місця призначення під Борове — збудуємо справжній полігон. Зробимо насип, покладемо рейки і почнемо опановувати методи мінування, відбираючи найбільш прогресивні...

Мене узяв острах:

— Полігон? Жодних полігонів, досить!

— Це необхідно, товаришу генерал. Як же інакше...

— І не мрій! Був уже в нас один полігон у сорок першому році.

Я коротко розповів, як інженер-залізничник Пилип Кравченко влаштовував вибухи в лісі і мало сам не загинув, виплавляючи тол із мін, пропонував закопувати артснаряди в полотно залізниці...

Єгоров зневажливо хіхікнув:

— Так це ж дитинство, дурість, безцільне самогубство! У нас на курсах...

Я покосивсь на нього:

— Слухайте, ви! Обережніше. У нас люди йшли на смертельний ризик, училися бити ворога на практиці. Ви там теоретизували, начфіни вчили писарів, писарі — інтендантів.

— Товаришу генерал, товаришу генерал! — заговорив Єгоров збуджено. — Далось вам моє начфінство. Техніка ж іде вперед. Партизани — справжні герої, тому я і прагнув до вас всією душею: учився, щоб вчити висаджувати поїзди з найменшим ризиком і з найбільшим ефектом. Моїми безпосередніми вчителями були полковник Старинов і підполковник Унґрія.

— Старинов? Ілля Григорович?

— Так. Адже він був і начальником курсів, а я спочатку займав там посаду начфіна.

— Старинов... Так би відразу й сказали. Це-е майстер! — Я перемінив тон. — А хто другий? Якийсь неслов'янин. Грузин, чи що?

— Другий — камарада Домінго, колишній командуючий партизанським корпусом республіканської Іспанії. Він там діяв разом з Іллею Григоровичем, а в цю війну був з нами на Північно-Кавказькому фронті...

— Гаразд, друже, досить. Якщо не брешете, що вас учив безпосередньо Старинов і оцей самий іспанець... Як його?

— Камарада Домінго Унґрія...

— Значить, діло буде. Значить, спрацюємось. Тільки поменше форсу й образ. Домовились? І полігон збудуємо, і наших орлів я попереджу, щоб у всьому був порядок... Так, ось іще про що домовимось. Вранці я обнародую наказ про ваше призначення моїм заступником по диверсіях, познайомлю з головними підривниками. Про те, що ви були у школі начфіном, мовчок. Зрозуміло? Можете навіть сказати, що командували не групою, а...

— Взводом?

— Ні-і, малувато. Диверсійним взводом командує у нас ваш тезка сапер Садиленко. Давно командує. А ви можете сказати, якщо, звичайно, будуть запитувати, що очолювали на Північному Кавказі міннопідривну роту... У нас про це розмови не було. Зрозуміло? Звітувати ж перед підлеглими ви не зобов'язані. Все. Крапка! А тепер дві години для сну. Вмієте так — рівно дві години і без будильника прокинутись?

— Буде виконано, товаришу генерал!

* * *

Вмостившись на розстелену в палатці повстину, вкрившись шинелею і підклавши руку під голову, Єгоров враз заснув. Приліг і я. Займався світанок. Бентежили думки, спогади; і я сердився, і тишком-нишком сміявся, і будував плани на майбутнє. Тільки ось у такий передсвітанковий час партизанські командири, а в тому числі і я, мали можливість побути на самоті, подумати... При цьому зазначу — передсвітанкове безсоння, передсвітанкові думки, а тим більше мрії та проєкти занадто вже облежені, їх потрібно перевіряти й контролювати: все, що в безсонні ночі здається просто і легко, вдень обростає нежданими ускладненнями — дрібницями, які і є справжність. Що за мрії, що за плани на майбутнє? Майбутнє в ті часи означало не торжества після перемоги, а роздуми тактичного характеру.

Я дивився на сплячого Єгорова — рожевощого хлопчика. Він уві сні посміхався, щось таке мурмотів... Заступник командира з'єднання! Від нього, значить, і залежатиме наш успіх?

Гаразд, подивимось. Думки вабили мене далі, вабили не тільки в майбутнє, а й у минуле. Багато, багато з'явилося за останні тижні, місяці і навіть дні прикмет, які свідчили, що за два роки партизанські звичаї — стосунки між бійцями і командирами і між загонами-сусідами, що зближались і роз'єднувались волею випадку, — зовсім уже не ті, що були раніше. Згадаймо хоча б сумісний наш, ковпаківський і мельниковський удар по брагинському гарнізону. Добрий був удар. Український штаб партизанського руху нас похвалив, обіцяв нагородити, а справа ж була вирішена вміть. Спочатку два командири і два комісари, тобто Ковпак з Рудневим і я з Дружинінім зійшлися на тому, що треба скористатись випадком і спільними силами при підтримці партизанів-мельниковців ударити по місту. Потім начальники штабів трьох з'єднань виробили спільний план...

Партизани звикли діяти, нікого не питаючись, залежно від обставин. Ось тут і найрозсудливіший з нас, комісар ковпаківців Руднев, сказав баті, що такі діла без дозволу Москви провадити не слід. Ой як скипів Сидір Артемович! Та Руднев стояв на своєму. Я в суперечку не встрявав. Але в ті часи душею і серцем погоджувався з Ковпаком. Спливе час на погодження, почнуть нам давати поради... Та і взагалі, ми звикли завдавати ударів за даними власної розвідки, а не з наказу вище...

Я захопився. Почав з роздумів про мого заступника, а став говорити про минулі дні, про розгром брагинського гарнізону — перегорнута сторінка.

А все-таки скажу — радіограму, як тобто вимагав Руднев, ми того разу надіслали, дозвіл виступити силами трьох з'єднань одержали зразу ж. Виходить, не тільки стратегічні, але й тактичні завдання розв'язувались тепер у Москві. Три з'єднання зустрілися на Правобережжі Дніпра. Ніби випадково зустрілись. ДКО — Державний Комітет Оборони — і Головне командування кожному партизанському з'єднанню дали наказ про форсування Дніпра окремо. Єдиного партизанського фронту і єдиного плану для багатьох з'єднань, які подолали Дніпро, не було. Відповідно до задуму Головного командування, як ми пізніше дізналися, кожне парти-

занське з'єднання повинно було виконувати свої завдання. І ми справді, покінчивши з брагинським загальним наступом, незабаром розійшлись. Зустрілися з Сабуровим і розташувались неподалік нього. Але знову ж не для спільних фронтальних дій. Що ж до брагинської операції, при всій її раптовості й позаплановості, Головному командуванню вона дала важливі розвіддані, які свідчили про стан противника в глибокому тилу.

І знову я згадав про Єгорова. Подивився на нього, зиркнув на годинник: цікаво, прокинеться в призначений час чи проспить?

Мене здивувало його здоров'я. Відпочив годину — і вже зникли сліди втоми. Рожевий, ніби щойно поголений. Здається, й одеколоном пахтить... Пізніше я дізнався від розвідників, які його зустрічали, що старший лейтенант, як тільки його повідомили, що до нашого табору всього три кілометри, вийняв з рюкзака безпечну бритву, попросив підсвітити йому ліхтариком і під загальні жарти і сміх швидко й спритно омолодився. Всяке бувало в партизанах, але про подібне я ще не чував...

Так ось... Про цей кумедний випадок я почув з вуст розвідників. Поки що бачив молоде, майже хлоп'яче обличчя. Мене воно чимось дратувало. Ніколи я не був педантом і причепюю, але в той час поклав перед собою годинник: прокинеться чи не прокинеться, як я йому наказав, рівно через дві години?

Учень самого Старінова!

Я двічі зустрічався з цим знаменитим мінером. Двічі зустрічався і сотні разів читав радіограми, підписані ним як заступником начальника Українського штабу партизанського руху. Він запитував про наші потреби в міннопідривної техніці. Надсилаючи літаками міни й вибухівку, супроводжував цей вантаж найдокладнішими інструкціями і порадами.

...На початку 1943 року, прилетівши з Клетнянського лісу до Москви, я із Старіновим розминувся. В той же день і з того ж аеродрому він вилетів до Туапсе. Я ж уявляв, що вмовлю Ворошилова відкомандирувати полковника до нас у партизани...

Знову я глянув на сплячого Єгорова і на годинник. Лишалось двадцять хвилин.

...Чому потрібно було призначити наказом? Чому це рішення з нами не погодили? Як і інші партизанські командири, я не звик до подібного втручання у внутріш-

ні наші справи. Навіщо нам чужак, нехай навіть учений-переучений, але який не знає лісових умов, партизанських звичаїв, самого нашого духу?

Так-то так, але ж його навчав Ілля Григорович. Ото ж бо! Я навіть з деякою ніжністю глянув на Єгорова. «Нехай поспить, хай проспить — нічого страшного... Не такі вже ми, партизани, доки нема тривоги, пунктуальні...»

* * *

...Обидва рази, коли я на початку війни зустрічався із Стариновим, він був не тільки підтягнутий і суворий, але й чисто виголений. Часи були ой і важкі!

В ніч на 5 липня 1941 року в Києві я мав довгу бесіду з секретарем ЦК КП(б)У Бурмистенком. Бесіда передувала моему призначенню на пост секретаря Чернігівського підпільного обкому. Ми говорили недовго. Глянувши на годинник, Михайло Олексійович підвівся з-за столу, вийшов разом зі мною в приймальню і раптом, побачивши полковника, що чекав на нього, вигукнув:

— Товаришу Старинов! Нарешті! Проходьте, проходьте!

— Я не сам,— сказав полковник.— Ми до вас з вантажем новин.— І він вказав на двох бійців, кожен з яких тримав у руках по об'ємистому і, напевно, нелегкому чемодану.

— Несіть до кабінету,— розпорядився Бурмистенко. Потім підкликав мене:— Знайомтесь — Ілля Григорович Старинов, військовий спеціаліст особливого профілю: мінер, підричник, стратег і тактик партизанських дій. В Іспанії був відомим під ім'ям камарада Рудольфо. На його рахунок десятки пущених під укіс ешелонів з фашистськими заколотниками. Прошу любити й поважати. Крім того, Ілля Григорович — винахідник, конструктор. Ось, напевно, хоче дещо показати.

— Точно так! — підтвердив полковник і трохи зам'явся.

Це був високий статний чоловік з енергійним обличчям. Він потис мені руку й очікуюче глянув на Бурмистенка. Той сказав:

— А це, знайомтесь, Федоров Олексій Федорович — секретар Чернігівського обкому партії... Цілком можли-

во, вам ще доведеться зустрітись.— Тут Михайло Олексійович зітхнув і додав:— Хоча, може, краще б вам обійтись один без одного.

На цьому ми розпрощалися. Своєю останньою фразою Бурмистенко, мабуть, висловив надію, що німці до Чернігівщини не дійдуть і вчитися міннопідривному й партизанському мистецтву не доведеться. Так, усі ми сподівалися, що фронт не сьогодні-завтра зупиниться, Червона Армія перейде у контрнаступ.

...Приблизно через декаду в розпал робочого дня до будинку Чернігівського обкому під'їхали дві машини — критий «пікап» і легкова «емка». Я їх побачив через вікно. За хвилину мені потелефонував черговий, повідомивши:

— До вас, товаришу Федоров, добивається полковник з двома бійцями.— Він продовжував пошепки:— У кожного важкий чемоданище.

Я відразу ж згадав київську зустріч у приймальні секретаря ЦК.

— Можете не продовжувати,— сказав я черговому по обкому,— дайте полковникові трубку... Товариш Старинов?

— Точно так. Начальник оперативно-учбового центру Західного фронту полковник Старинов! Пам'ятаєте, у Бурмистенка?.. Ну ось, заїхав до вас. З тією ж метою і з тим же багажем. Часу в обріз. Слідуюмо з Гомеля в Київ...

Я наказав черговому без затримки і без перепусток провести полковника з бійцями і вантажем до мене в кабінет.

— З чемоданами? Без огляду?

— Так, так! Піднімайтесь без затримки!

І ось Старинов у нас. Доки він виходив на другий поверх, я встиг зібрати членів щойно створеного підпільного обкому — Попудренка, Капранова, Петрика, Новикова і завідувача військовим відділом Демченка. Попередив — поменше говоріть, побільше слухайте.

Потиснувши кожному з нас руку, Старинов пробачився, що змушений розмовляти коротко:

— Почувши, що ви всерйоз готуетесь до партизанської діяльності, заїхав з власної ініціативи. Насамперед візьміть один екземпляр віддрукованої на ротапінті брошурки. Постарайтесь по можливості швидше відтворити її друкарським засобом і роздати керівникам груп,

що залишаються у тилу ворога... А тепер таке прохання. Приберіть із стола папери, чорнильний прибор, попільниці. Я покажу, що привіз. Водночас пояснюватиму,

Полковник говорив сухувато. На правій його руці два пальці погано діяли. Виявивши це, я тут же відвернув погляд. Наш спостережливий гість помітив це. Він підвів руку і, ледь усміхнувшись, звернувся до всіх нас:

— Пам'ять про Іспанію і хороше попередження: мінер повинен бути швидким, спритним, але... неквапливим. Істина, яку треба повторювати, як мусульманин молитву, п'ять разів на день. Ну, а тепер займемося вмістом чемоданів.

Не знаю, як інші товариші,— я був захоплений і схвильований. Одна за одною лягали на стіл різноманітні міни — круглі, плоскі, горбаті, протитанкові і протипіхотні; для висаджування мостів і для підриву ешелонів на залізницях. Міни кислотні, міни з сюрпризом і з кнопками невилучення. Від різноманітності голова йшла обертом. Демонструючи новинки, Старинов пояснював нам суть їхніх конструкцій, спосіб застосування, прийоми маскування. Він вмикав і нам дозволяв вмикати підряд усі міни: натискної дії, натяжної з електрозривачем. Серед металічних кругів, куль та овалів виділялись два шматки вугілля. Один блискучий, мов антрацит, другий тьмянний — звичайне кам'яне вугілля, яким користуються для побутового опалення і в заводських котельнях. Обидва ці шматки були начинені щонайсильнішою вибухівкою, здатною вивести з ладу паровоз, пароплав, завод, шахту. Щоб підкинути такий шматок на ворожий вугільний склад, не вимагалось жодних спеціальних знань, зробити це могла й дитина.

Майже всі моделі, привезені Стариновим, були оснащені електросигналізаторами. Якщо ми правильно смикали шнурок чи натискали на міну, спалахувала лампочка. Це означало, що відбувся «вибух».

Пам'ятаю, як розгорілися очі в Миколи Микитовича Попудренка.

— Та це ж для партизанів багатство! — вигукнув він.

— А де будемо брати? — ехидно посміхнувшись, спитав Василь Логвинович Капранов.

Семен Михайлович Новиков хмуро відгукнувся:

— Навчитися діяти цими штуками, безсумнівно, қорисно. Та викликає подив інше. В одній лише нашій

області триста тисяч чоловік в розпал польових робіт змушені копати протитанкові рови і витрачати дорогоцінний цемент на спорудження різних надобів та інших загород, користі від котрих, як по ходу війни стало відомо, майже ніякої. Міни, що ви, товаришу полковник, нам демонструєте, можуть діяти не тільки в тилу ворога, але й як могутня загороджувальна зброя. А якщо так, то де вони? Чому їх нема?

— Усе це так, — відповів Старинов з гіркотою. — Мін виробляється неприпустимо мало. Але Верховне Головнокомандування зважило на урок першого місяця війни, і вже є заводи, які пустили в хід конвейери... Історія цього питання складна...

— І нема часу в неї вдаватися, — додав я. — Скажіть, товаришу Старинов, ви від'їжджаєте?

— Не пізніше як через півгодини.

— А хто ж навчатиме наших майбутніх партизанів?

— По приїзді до Києва негайно відряджу до вас трьох інструкторів. Про постачання партизанських загонів мінами піклуватимуться і Центральний Комітет партії, і Верховне Головнокомандування. А поки що вам важливо зрозуміти — в тилу ворога міна, не тільки промислового виробництва, але й саморобна, — найвірніша і точна зброя. Набагато точніша, ніж авіабомба чи артилерійський снаряд. Потрібні кадри. Потрібні сотні мінерів-ентузіастів. Ось подивіться, — Старинов вийняв з м'якої упаковки нікельовану кульку розміром з гусяче яйце. — Це не міна, всього лише запалювальний снаряд. Зважте, не модель, не іграшка — діюча зброя. Але ж з вигляду невинна штучка, правда? Дванадцяттеро наших товаришів — комуністи, іспанські партизани, пробравшись у ворожий тил, 5 липня тридцять сьомого року отакими ось «невинними штучками» закидали з навітряного боку чагарник і сосновий ліс поблизу найбільшого складу боеприпасів заколотників. Уже через півгодини вогонь перекинувся на територію складу. Вибухали ящики з патронами, артилерійськими снарядами, а ми спокійно відходили — форсували річку, збили собак-шукачів із сліду.

Я взяв кульку з рук Старинова, потримав у долоні — з усіх боків вона була гладенька.

— Ви кажете, оця штучка діюча? — спитав я нашого гостя. — Подвір'я обкому вимощене клінкером. Підемо випробуємо...

З цими словами я всунув кульку в кишеню штанів.
— Обережно! — з переляком вигукнув Старинов.

Я незграбно повернувся, зачепив кут стола, і в ту ж секунду від мене полетів сніп іскор, не якихось метафоричних, а справжніх, котрі запалювали все, що може горіти. На мое щастя, пристрій раптово пропалив брючну тканину і вивалився на підлогу. В перші секунди не було навіть болю. Я відразу ж підбіг до ящика з піском, в якому стирчала саперна лопатка, підхопив нею палаючий снаряд і викинув через вікно на клінкерне покриття обкомівського підв'я. Нагадаю: ящики з піском і вогнегасники у великій кількості стояли у всіх будинках і установах на випадок, якщо німецький літак скине запалювальну бомбу.

Всі, звичайно, сполошилися. Аж тут прибігла медсестра, обробила мою досить глибоку рану, наклала пов'язку, і ми змогли продовжувати перерване навчання. Саме так — навчання, а простіше сказати — урок. У мене нога розболілася майже нестерпно, та я терпів і намагався зрозуміти й освоїти якомога більше.

...Незабаром ми провели полковника Старинова і повернулися до мого кабінету, щоб прочитати вголос брошурку.

Я читав, решта членів підпільного обкому слухала. Боляче було сидіти. Довелось читати навстоячки. У брошурці говорилося, як і з чого самим зробити вибухівку, як обрізки водопровідної труби перетворити в ручні гранати, як азотнотукові сільськогосподарські добрива можна використати для вибухів, як з мінімальним ризиком виплавляти з снарядів і не вибухнутих авіабомб противника тол для підриву ворожих ешелонів, чим замінити бікфордів шнур...

Ми не дочитали брошулки, хоч одірватися від неї було майже неможливо. Я викликав директора обласної друкарні й наказав надрукувати її не пізніше як через два дні тиражем до трьохсот примірників.

— Куди так багато? — намагався протестувати Петрик. — У нас не вистачає паперу на плакати й агітки...

Минуло півроку, і виявилось, що триста екземплярів — крапля в морі. Передрукували брошуру в лісовій партизанській друкарні.

Що ж до мене особисто, нога боліла довго, опік був глибоким, шрам нагадує про себе й тепер. Зустріч із Стариновим у Чернігівському обкомі не забудеться

ніколи: з того самого часу я став запальним прихильником навчання партизанів міннопідривному мистецтву...

* * *

Повернімося на лісову стоянку нашого з'єднання. Рівно через дві години, на світанні, Єгоров прокинувся. Ми з ним поснідали нашвидку, і я повів його до наших найдосвідченіших диверсантів — Клокова, Кошеля, Мельникова, Павлова, Резуто, Садиленка. Познаюмив я його і з командиром 1-го батальйону Героем Радянського Союзу Балицьким.

— Прошу любити й поважати,— сказав я товаришам.— Мій заступник по диверсіях.

Сказав і побачив недовірливі, перевіряючі погляди.

Незабаром ми розташувалися неподалік Борового. Там стояли довго, може, й надто довго. Зате організували масове навчання. Міннопідривному мистецтву навчав Єгоров.

Ой і важко йому довелось спочатку! Його командирський запал, його прихильність до уставу і невміння обходити гострі кути дорого йому далися. Не знаю, чи він прибріхував, розповідаючи нашим досвідченим диверсантам про колишню свою армійську діяльність. Не в цьому річ. Або не тільки в цьому. Новий мій заступник не дуже прагнув здобути симпатії своїх підлеглих «старичків». Він був діловитим і вимогливим. Був наполегливим. Навіть з нами, командирами, трімався жорстко: категорично наполягав, щоб ми захопили з собою на Уборть дві ланки вузькоколійної залізничної колії, збудували полігон. І тепер кожного дня проводив навчання з десятками хлопчаків з числа новачків. Він зобов'язав і наших «старих» підривників зайнятися навчанням сільських хлопців.

Так склалася шкoлa — партизанський університет. В цьому було щось нове. Суворо підтягнутий, холоднுவатий і, можливо, надмірно монументальний молодий офіцер вносив у нашу партизанську вольницю новий дух регулярності й армійської дисципліни. Але найважливіше полягало в його прихильності до нової техніки, яку він просто обожнював:

— Міни сповільненої дії! Ми повинні їх освоїти, ми повинні домогтися того, щоб якомога менше ризикувати. Геть подвиги! Хай живе робота!

Це було огидно партизанському еству. Думка зрозуміла, але в ній жив планово-економічний дух. І це обурювало проти Єгорова не тільки наших героїв-підричників, але й командний склад. Бурхливу діяльність Єгорова, його наполегливість, його сувору плановість, а точніше сказати — плановитість, я хоч і підтримував своїм командирським авторитетом, але в душі моїй роїлися сумніви... Тут же відзначу, що Єгоров у штабній палатці тримався тепер запросто... Та не тільки запросто — саркастично. Наловчився жартувати і віджартовуватись, часом брав над нами верх. Пив не п'яніючи, зайвого не базикав. Кривдити себе не давав. Якось трапилось, що наших досвідчених мінерів він зумів захопити педагогічною діяльністю — зробив із них учителів молоді.

І все ж інструкторів нам не вистачало. Пізніше нам надіслали іще кілька чоловік. Що ж стосується Строганова, його так і не знайшли. Вирішили — пропав хлопець. Одначе мій новий заступник по диверсіях кожного дня говорив:

— Не міг Павлуха пропасти, не така він людина!

— Безсмертний чи як?

— Ось побачите, з'явиться! — уперто настоював Єгоров.

Ми знизували плечима.

А поки що у нашому таборі під Боровим не змовкали постріли і вибухи. Вдень практикувались кулеметники і мінометники, артилеристи і бійці охорони, вночі — підричники. Адже їм доводиться працювати в темряві. Поспали три-чотири години — і досить: сигнал до підйому. У партизана сон мусить бути міцним, але коротким. Старі партизани привчають до цього новачків — іноді занадто розніженого на травниці товариші волочать за ноги просто по землі метрів десять, доки він не покинеться.

Звикли не спати ночами і мешканці навколишніх сіл та хуторів. Як тут заснеш, коли летять літаки, вмикаючи фари, йдуть на посадку. А на аеродромі горять багаття. Шугають ракети різних кольорів — червоні, зелені, жовті. Хіба можна пропустити таке видовище! Якщо літак чомусь не сідає, він скидає парашути з людьми і вантажами. Деякі парашути заносить вітром у ліс кілометрів за чотири, а то й більше. Біжать за ними партизани, біжать сільські хлопчачки. Застряв парашут з вантажем на кроні дерева — першим видирається босоногий

хлопчина. Лізе по тоненьких гілочках, ладний шию зламати, тільки б допомогти партизанам. Та й розповісти потім буде про що. Він уже почуває себе героєм.

* * *

Наприкінці травня прибув до нас зв'язковий від Ковпака. Привіз записку від товариша Дем'яна — секретаря ЦК КП(б) України Дем'яна Сергійовича Коротченка. Він прилетів до Ковпака через тиждень після нашого виходу в рейд.

На світанку ми з Дружиніним виїхали в розташування Ковпака. Дорогою обдумували, що скажемо секретареві Центрального Комітету.

Повідомлення про те, що сюди прилетів секретар Центрального Комітету, здавалося б, повинно нас здивувати. Звичайно, керівні працівники ЦК Комуністичної партії України — нам це було відомо — часто їздили в розташування фронтів і армій. Тут інша річ — треба було перелітати лінію фронту. Кожний такий переліт сам по собі дуже небезпечний. Ми з Дружиніним двічі випробували це «задоволення» на собі. В останні півроку Коротченко займався майже виключно справами партизанськими і, хоч це не було зафіксовано в спеціальному рішенні, вважався секретарем підпільного ЦК КП(б)У. Його приліт в розташування найбільших партизанських з'єднань України означав, очевидно, дуже багато. Треба сподіватись, прибув він не тільки для інспекції, але й для того, щоб передати нам якісь вказівки, безперечно пов'язані з загальним наступом Червоної Армії.

Ми з Дружиніним критично оглядали один одного:

— А ти, Володимире Миколайовичу, просто скажу, посвіжішав останнім часом.

— Глянув би ти на себе, Олексію Федоровичу, — гладкий козачина! Та ще форму генеральську одягнув!

Я, зніяковівши, оглянув себе. Ніколи не мріяв про генеральське звання, про золоті погони, про галіфе з лампасами... Як же не мріяв? Ще півтора року тому, на самому початку своєї партизанської діяльності, коли блукав з невеликою групою до обласного загону, в листівках-наказах, звернених до народу, я підписувався «генерал Орленко». Це, однак, не означало, що я справді уявив себе генералом чи в мріях прагнув до

такого високого воїнського звання. Називався генералом тільки для того, щоб настрахати окупаційні власті і підбадьорити людей, наче за мною йдуть великі сили, здатні нанести серйозний удар противнику. Гра? Так, якоюсь мірою політична гра. Адже я навіть не своїм прізвищем підписувався— вибрав розкішний псевдонім. Звичайно, то був час партизанського дитинства. Але я і тоді чуттям визначив: самозванство моє може викликати, і дійсно викликало, чимале враження.

Що ж до присвоєння мені звання генерал-майора, то для мене воно було, як і для Ковпака й Сабурова, несподіванкою. Ми стали першими партизанськими генералами. Тим самим визнавалось, що наші з'єднання мають рівноправне з армійськими частинами воєнне значення. Більше того— визначались особлива складність і особливі труднощі дій наших частин. Адже якщо говорити, приміром, про чисельність особового складу, порівнюючи нас з армійськими формуваннями, ми не могли змагатися з дивізіями, а в окремих випадках і з полками. Однак ж Головне командування прийняло рішення створити партизанський генералітет. Сам цей факт серед партизанів обговоренню не підлягав, але враження справив велике. Коли я вперше з'явився перед строем у генеральській формі, почались загальні, недозволені у військових частинах, голосні вітальні вигуки, крики «ура» і оплески. Не маю сумніву, що радість була щирою і стосувалася вона зовсім не моєї персони; партизани сприйняли мій новий вигляд як своє власне визнання і звеличення.

Ось і застава ковпаківського з'єднання. Тут нас ждали.

Я не бачився з Дем'яном Сергійовичем кілька місяців, на лоні природи ми зустрічались уперше. Сонячний літній день, яскрава зелень, різнотрав'я, ласкавий вітерець, навколо горбисті діброви. Здавалось, вони— безлюдні, але ми, звичайно, знали: усе тут кишить партизанами, за кожним кущем, за кожним деревом ховаються ковпаківські бійці.

Озираючись, Коротченко сказав якимось дуже вже просто:

— Почуваю себе тут ніби на мирному привіллї. Зараз піду ось по тій стежці, заверну до річки і побачу рідне село. Думає, побачу тут суворе, сповнене нестатків і щоденного ризику життя, насправді ж відпочиваю.

Правду кажу, тисячу літ не було так добре і привільно... На фронтах такого не трапляється.

Він трохи помовчав і здивовано, ніби вперше побачив згуртованих біля нього генералів і полковників, тим же домашнім голосом продовжував:

— Я вам правду кажу — не трапляється. Гармати, танки, рух обозів, крики, командирські вигуки... Тут у вас і коні якісь тихі, не фронтові.

Сказав і тихо розсміявся. Руднев зауважив:

— Припустимо, товаришу Дем'ян, відносно тиші і спокою... На переправі через Прип'ять, пам'ятаєте, яка була свистопляска, дали нам німці жару.

— Так-так,— продовжував Коротченко, не змінюючи тону і широко всміхаючись,— ось і на моїй кобурі слід кулі. Черкнула. Ну і що? Було й минулося. І я думаю — милуватися життям і красою не гріх. Як ви, товаришу Федоров, вважаєте, га?

Я не встиг відповісти — Дем'ян Сергійович, немов би такий же прояснений і радісний, заговорив зовсім про інше:

— Чув, ви привезли з собою до Борового мало не півкілометра вузькоколійного полотна разом із шпалами. Як це, що це? Партизанський полігон? Дуже цікаво. Просто здорово! Я до вас обов'язково приїду і все подивлюся.

Так почалась розмова про наш партизанський «університет».

Коротченко не носив військової форми. Таким самим я його бачив і в Києві, і в Москві, і тепер тут. Легка габардинова гімнастерка з відкладним комірцем, вільно підперезана широким шкіряним ременем, ось тільки пістолета ні в Києві, ні в Москві при ньому не було; кашкет з м'яким козирком без зірки на околиці — він його якось по-особливому хвацько збивав на потилицю, відкриваючи вітрові високий лоб; брюки, заправлені в чоботи. Я із здивуванням і деякою заздрістю побачив, що чоботи парусинові, значить, дуже легкі. Увесь вигляд Коротченка був невимушено-значним. Простота без простоватості, свобода рухів, свобода мови, швидкість переходів від одного до іншого.

Він ніколи не вдавався до окриків, погроз, але ніколи й не повторював директивних вказівок двічі. Я знав його давно. Знав, коли він був секретарем Московського обкому партії (зустрічався, будучи слухачем партшко-

ли), бачився з ним на з'їздах, а пізніше, коли мене обрали секретарем Чернігівського обкому, згадав, що багато років тому він займав той же пост, був секретарем Чернігівського окружкому. Ця обставина мені дуже допомагала: приходючи до Коротченка — секретаря ЦК КП(б)У, я міг без довгих розмов усе пояснити — він досконало знав наші потреби, сильні й слабкі сторони Чернігівської організації, всіх її районів. Член партії з 1918 року, Дем'ян Сергійович був років на сім старший за мене, але легкість рухів ставила його ніби поза віком. Ніколи не випинаючи якихось там особливих повноважень, він легко оволодівав загальною увагою.

Пам'ятаю, ми з Дружиніним, відповідаючи на його запитання щодо Єгорова і щодо того, як ставимось до його появи у нас на посаді заступника командира з'єднання по диверсіях, почали було говорити, що-новий наш товариш енергійний і свою військову спеціальність освоїв, очевидно, добре, вчити може, але...

Дем'ян Сергійович перебив:

— Дозвольте, я продовжу за вас. Ви, як і всі, хто почав свій партизанський шлях у сорок першому році, багато зазнали випробувань, багато пережили в процесі збирання сил і становлення, виробили усталений тип партизана-бійця і партизана-командира. Але тепер у партизанському русі виник поворотний момент: невеликі розрізнені вогнища опору, злившись і набравшись досвіду, перетворились у регулярно діюче, цілеспрямоване військо. Ви, найбільші з'єднання, стали партизанськими частинами Червоної Армії з своїм особливим стратегічним завданням: вивести з ладу і наглухо закрити найважливіші комунікації ворога. Це нове завдання вимагає технічного оснащення і кадрів, які досконало володіють сучасною міннопідривною технікою, а також знайомих з тактикою організації диверсійних дій.

Я слухав і думав, як зримо й відчутно йде до нас воля партії саме тому, що сюди, в тил ворога, прилетів секретар Центрального Комітету: почуття безпосереднього зв'язку з Великою землею породжувало і захоплення, і високу вимогливість до себе.

...Минуло чверть століття. Я по-новому бачу оцю нашу зустріч з майбутнім Головою Президії Верховної Ради України Дем'яном Сергійовичем Коротченком. Не лише по-новому бачу, але й по-новому відчуваю. Що таке політичне передбачення? Як важливо зрозуміти,

ким ти є за даних обставин. Дем'ян Сергійович сказав не так уже й багато — визначив курс. Не кваплячись і наче між іншим, він висунув програму дальших співвідношень частин партизанських і армійських:

— Прошу вас, товариші партизани, не перебільшувати власних переживань. Прошу вас, товариші партизани, партизанські генерали й партизанські полковники, не цуратися приєднання до вас людей, спеціально підготовлених. Ви тепер військові частини. Інакше кажучи — особливі частини Червоної Армії.

Товариш Дем'ян говорив з нами без директивного натиску. Він не наказував, скоріше — пояснював:

— Виникає питання — вам, партизанським командирам, воно здаватиметься дрібницею, — чи маєте право в глибокому тилу ворога застосувати закон про мобілізацію військовозобов'язаних? Німці галасують, що ми силоміць залучаємо в партизанські загони усіх здатних носити зброю. Дехто і в інших країнах повторює цю тезу. А що відбувається насправді? Партизанські з'єднання просуваються вперед — на захід. Рухаються як частини Червоної Армії і як представники Радянської влади. Більшість боездатного населення до вас приєднуватиметься добровільно. Але й інші військовозобов'язані громадяни, які чомусь не бажають вступити у ваші підрозділи, не можуть не рахуватися з Радянською Конституцією. Вони — громадяни нашої країни і мусять підкорятись нашим законам. Ви, будучи партизанами і в той же час воїнськими частинами, представляєте Радянську владу. Мобілізація не вимагає добровільності. Радянська влада дає вам право у відповідності до закону включати в свої ряди усіх військовозобов'язаних. Ви, просуваючись на захід, почнете діяти на тих же правах, що і Червона Армія.

З приїздом Коротченка ми по-новому стали розуміти свої права і обов'язки. Він нам відкрив суть речей. Ми йдемо вперед з наказу Верховного Головнокомандування. Чернігівці стали волинцями. Виникла навіть назва Чернігівсько-Волинський обком партії. Так він і позначений в історії Вітчизняної війни. Це тепер. А в той час ми з невимовною радістю перетворювались у наступаюче воїнство, що охоплювало партизанським впливом все нові й нові райони України.

Коротченко говорив:

— Товариш Сталін підпорядкував Українському штабові партизанського руху всі головні сили, що діють у тилу ворога на території нашої республіки. В ДКО були прибічники того, щоб на найважливіші тилкові залізничні вузли противника було направлено десантні військові частини. ЦК КП(б)У відстояв свою точку зору: українські партизани досить сильні, щоб взяти на себе форсування Дніпра, вихід на Правобережжя й просування на захід. Таким чином, товариші, ви прийняли на себе зобов'язання не тільки партизанські, але й загальновійськові, тобто фронтові. Дисципліна партизанська стає дисципліною армійською і фронтовою. І навіть питання про те, кого ми призначаємо на ту чи іншу посаду в партизанському з'єднанні, є питанням загальноармійським, яке не підлягає вашим смакам і вашій уяві. Ми, товаришу Федоров, призначили вам заступника по диверсіях. Вам не подобається, що він молодий, вам не подобається, що товариш Єгоров не пережив того, що пережили ви, партизани. Доведеться з цим змиритися. Сподіваюсь, ви зрозумієте: для організації диверсій в тилу ворога не обов'язково пережити все те, що пережили партизани з сорок першого року, зате обов'язково знати свою справу.

Все, що сказав Дем'ян Сергійович, пам'ятаю дуже ясно. Треба було внутрішньо перебудовуватись: з народних месників, з вічно оточених ми волею партії перетворювались у спеціалізований десант з точно визначеним стратегічним завданням.

Було про що подумати.

...Трапилось так, що того ж дня на аеродромі Сабурова приземлився літак, на якому прибули начальник Українського штабу партизанського руху Тимофій Амвросійович Строкач, його заступник по міннодиверсійних справах Ілля Григорович Старинов і група штабних працівників. Уперше літак прибув у тил ворога не уночі, а світлим ранком. Прибув і благополучно сів. Цей дивовижний факт не викликав ні хвилювань, ні радості. Відбувалася на поляні спокійна, майже буденна розмова: секретар ЦК партії України пояснював нам суть змін, що виникли. Як раптом з'являється нова група на чолі з генералом Строкачем.

Коротченко легко підвівся ї, випереджаючи всяку офіційність, потис усім по черзі руки.

— Привіт, привіт. Прибули якраз вчасно. Лінію фронту перелетіли без особливих пригод?.. Ну ось і добре. Істи хочете, пити хочете?.. А, поснідали на аеродромі. Що ж, прекрасно. Тоді сідайте і слухайте.

В групі, яка прилетіла із Строкачем і Стариним, був сержант років двадцяти п'яти, ніби нічим непримітний армійський служака: середній на зріст, звичайна польова форма, обличчя з голубими очима. Навколо генерали, полковники, підполковники — і раптом невідомий сержант привертає загальну увагу. Цей сержант, відокремившись від групи командирів, підійшов до мене, став по стойці «струнко», взяв під козирок і відрепортував:

— Товаришу генерал-майор, Герой Радянського Союзу, сержант Павло Строганов, інструктор по міннопідривних діях, прибув у ваше розпорядження.

І Коротченко, і Строкач, і всі штабні офіцери, почувши рапорт Строганова, розреготались. Вони ж бо знали, у чому річ. Тільки ми з Дружиніним і всі місцеві партизани, за винятком Ковпака й Сабурова, зрозуміти не могли, чому раптом на першому плані опинився нікому не відомий сержант-мінер.

Ой, шкода, не взяв я з собою на зустріч з Коротченком свого молодого заступника по диверсіях Єгоров! Він нас переконував, що Павлуха Строганов не така людина, щоб загинути. І справді — з'явився. З'явився, знаючи, що має право на загальну увагу.

— Ви що ж, товаришу Строганов, того разу не виплигнули чи як?

— Товариш генерал-майор, Герой Радянського Союзу, виплигнув я. Фактично ж трапилась незвичайна пригода: мій парашут неждано-негадано, можна так визначити, занадто поспішно розкрився і його заклинило в люкові літака, який уже розвернули назад, і в результаті я почав за ним волочитися, немов рибина на гачкові, але не по воді, а в повітрі. Так я летів майже бездиханий, може, сто, а може, й двісті кілометрів, доки мене команда літака втягувала назад, від чого я бився головою і плечима об металеве покриття машини. І все-таки мене втягнули, і тут виявилось, що я хоч неначе відбив на котлета, але як справжній воїн лишився живим і нерви мої ніяких потрясінь не зазнали. Вилікував я в Москві синці й подряпини і ось вдруге опиняюсь у вашому розпорядженні, про що й рапортую.

Людина, що перенесла таке диво, мала, звичайно,

право на загальну увагу. Якийсь час Павло Строганов був героєм дня. Дехто згадав, що траплялось і гірше: передчасно розкритий парашут чіплявся за хвостове оперення літака, і вже тоді льотчики не мали ні найменшої можливості допомогти парашутистові повернутися до кабіни. При посадці такий нещасливий десантник розбивався об землю на смерть.

А втім, Павлом Строгановим і його історією ми заїмались недовго. Я відправив його з бійцями охорони, наказав забрати з аеродрому Сабурова привезені нам Стариновим міни останнього взірця.

Обідати генерали і приїжджі штабні офіцери юрбою рушили в просторе шатро Сидора Артемовича Ковпака, де нас чекали бенкетні столи, застелені скатертинами й заставлені тарілками з різноманітними смаженими, маринованими і солоними стравами. Перший тост проголосив Дем'ян Сергійович. Тост за здоров'я партизанського воїнства, діючого за єдиним планом з Червоною Армією, за організацію регулярних, з кожним днем зростаючих диверсій на комунікаціях ворога.

Пролунало «ура», всі цокнулись чарками. І тут я помітив, що нема серед нас головного майстра по диверсійних справах Іллі Григоровича Старинова. Нахилившись до генерала Строкача, який сидів поряд, я спитав:

— А куди зник ваш заступник?

Тимофій Амвросійович тихенько розсміявся і шепнув:

— Не звертайте уваги. Пішов до командирів-мінерів. Зібрав десь у затінку дерев — інструктує, показує прийоми роботи. Полковник Старинов часу не марнує.

— Що, він обід вважає марнуванням часу?

— Мабуть, так. Та ви за нього не турбуйтеся. Перекусить чим бог послав — і добре. Веселих компаній уникає. Не курить, не п'є, промов не виголошує.

— Чернець?

Строкач випив, закусив огірочком і, знову обернувшись до мене, з усміхом сказав:

— Який вже там чернець! В Іспанії закохався в нашу ж перекладачку і в фронтових умовах одружився. Полюбив! Він міни любить і свою дружину. Але міни більше! На них він, можна сказати, життя поклав. А щодо випивки — справді чернець. У будь-якому товаристві, нехай хоч на бенкеті в Кремлі, скільки не намагаються спокусити, умовити — непохитний.

...Години через дві, коли закінчився у Ковпака урочистий обід, дивлюсь — підходить до мене Старинов:

— Якщо не заперечуєте, Олексію Федоровичу, зразу ж виїду у ваше з'єднання. Хотілося б подивитись, що встиг зробити Єгоров. Часу в мене обмаль. Товариші Коротченко і Строкач пробудуть у вашому партизанському краю кілька днів. А мені відповідно до графіка необхідно вилетіти за дальшим маршрутом.

— До нас?.. Що ж, ласкаво просимо, вирушимо хоч зараз. Дуже до речі. О дев'ятій вечора у нас почнеться «велике вогнище». Чули про таке? Справдешні партизани ділитимуться досвідом з молодими. Точніше — з новим поповненням. Як добровільним, так і мобілізованим. Цікавитесь? Може, погодитесь виступити?

— Ви сказали «велике вогнище»? Що ж, принадно. Послухаю з задоволенням. А ось щодо виступу... Адже я — людина діла, товаришу Федоров.

Відповідаю йому:

— А я, товаришу Старинов, до діла відношу і людські почуття: гіркоту, радість, плач, сміх. Майте на увазі, я пісні люблю не тільки веселі, але й сумні. Танці люблю теж.

Старинов широко всміхнувся:

— Господи, та ви що, мене за ченця вважаєте? Правда, сам я танцювати не майстер. Сподіваюсь, не примусите? А подивитися завжди радий.

Потискуючи нам руки, Коротченко сказав:

— Ми із Строкачем скоро до вас приїдемо. Після завтра, а можливо, й завтра.

Старинова з обіймами й поцілунками проводжали мінери трьох з'єднань: головний підривник Ковпака, молодий і кряжистий Платон Воронько, саме той, що згодом став одним з помітних поетів України; від Сабурова — інженер-капітан Мінеєв; від Маликова — лейтенант Соколов. Ілля Григорович мене з ним познайомив.

Наш шлях дежав на захід, призахідне сонце било в очі, жара нас розморила. Коні обливалися потом. Я помітив, що Старинов від втоми ледве тримається в сідлі, а тому, що часу в нас у запасі було досить, усі погодились з пропозицією Дружиніна влаштувати короткий привал. Під пильним оком бійців ми зважились викупатися. Швидко роздягнулись, пірнули; вода виявилась несподівано холодною, але в найглибших місцях не

сягала й пояса. Ми з Дружиніним затіяли гру — хто кого зіб'є з ніг, пустували, мов діти. Старинов, темтячи від холоду, виліз на берег, одягнув штани й чоботи, натяг сорочку і сів на траву. Мені здалося — він, позираючи на мене й комісара, з докором похитує головою. «Ну й сухар», — подумав я неприязно. Насправді ж полковник боровся зі сном і то швидко підводив голову, то вона в нього звисала. Та й не дивно: він вилетів з Москви вчора приблизно цієї ж пори. У літаку було не до сну. Спочатку над лінією фронту — zenітний обстріл, ворожі прожектори; уникаючи їх, льотчик двічі кидав машину в піке. Усе це мені розповідав Строкач. Старинов поки що мовчав. Я двічі бачився з ним, тут зустрівся втретє. Його похнюплений вигляд різко контрастував з партизанською славою.

Ми з Дружиніним ще не виходили з води. Нехай Старинов поспить, шкода чи що... Раптом, дивлюсь, він зірвався і кошачим стрибком — у куші. Через мить витягнув на світ божий маленького хлопчину років дев'яти. Скуйовдженого, худого, босого. Стара сорочка висіла в нього нижче колін. В руці він тримав за комір кітель Старинова.

Ми якнайшвидше вибираємось на беріжок, одягаємось і чуємо розмову:

— Ти хто такий? Дрібний злодюжка, так?

Хлопчисько гордо підвів голову:

— Ні, я партизан!

— І ми партизани. Що ж ти на своїх нападаєш?

— Брешете. Партизани погонів не носять. Ви німці!

— Які ми німці? Бачиш, на кашкеті червоноармійська зірка, на погонах п'ятикутні зірочки. І ордени, дивись — це ось Леніна. А на цих орденях, придивись як слід, серп і молот, червоний прапор... Тепер віриш, що ми радянські?

— Якщо відчепите зірочку й дасте, повірю. Дайте, дядечку, мені потрібно. У вас на двох погонах шість зірок, невже однієї шкода?

— Де твій батько?

— Німці вбили.

— А мама?

— Мати жива... Дайте, дядю, зірочку!

У нього був ламкий хлоп'ячий голос. Задирилий і водночас одчайдушний, плакучий.

Старинов не витримав. Метнув на мене погляд:

— У вашому господарстві знайдеться запасна?

Я знизав плечима. Коли мій гість, дивлюсь, знімає з погона зірочку і закріплює на сорочці хлопчика. І враз з кушів вискочили на полянку п'ять чи шість маленьких дїтлахів. Як вони сюди потрапили, як могли обратитися непомітно для охорони? Запитувати було пізно.

— Дядю, і мені зірочку!

— І мені...

— І мені...

Старинов геть оголив свої погони, залишились тільки дві смужки. Якесь циганкувате кучеряве чортеня попробувало зірвати і з мого погона зірку. На щастя, генеральські зірки не прикріплюються до погонів, а виткані на них. Дружинін ходив без погонів.

Ми поспішно скочили на коней і пустили їх чвалом, втікаючи од переслідування маленьких «партизанів».

Сонце зайшло за дерева, але темніло ще довго. Рівно о дев'ятій вечора ми вїхали у палаткове місто нашого табору. Було безлюдно. Віддалік палало високе багаття. До мене підійшов з рапортом черговий по штабу:

— Пригод нема. Біля багаття комсомол проводить заходи. Увесь народ там.

Ми спішились. Я попросив терміново розшукати Єгорова.

— Вони поїхали вам назустріч.

— Хто це «вони»?

— Ваш заступник — старший лейтенант Єгоров і нещодавно прибулий сержант.

— Виїхали назустріч і не зустріли? Як же так, га?

Черговий почухав потилицю, непевно відповів:

— А може, до коней поїхали, до кобил тобто? В нічне.

— До яких іще кобил? Ти хоч розумієш, що говориш?

— Так точно, розумію. Товариш Єгоров говорив, що до зарізу потрібне молоко, а в госпітальних корів молоко вечірньої дойки під сонцем скисло. Тоді товариш Єгоров викликав казаха Єсентемирова, щоб той надоїв кобилячого молока, по-їхньому, значить, кумису. Ну, я не знаю, де вони зараз — вас зустрічають чи кобил шукають.

Старинов, що чув цю розмову, весело розсміявся:

— Це через мене клопоти.

Я нічого не зрозумів і запропонував полковникові зайти в мою палатку відпочити.

— Ні-ні, я з вами.

* * *

Отже, ми втрюх — Старинов, Дружинін і я — пішли до «великого вогнища». Щоб не привертати загальної уваги, спочатку зняв генеральську гімнастерку. Ілля Григорович засунув у кишеню зіпсовані хлопчиськими погони.

Багаття було справді великим — дуже високим. Погода видалась безвітряна, тепла, так що значення багаття було просто символічним. Слухачів набралось чоловік чотириста, а може, й більше. Вони лежали і напівлежали на зарослому травою схилі. Оповідач влаштувався ближче до вогню. Його було добре видно, а він своїх слухачів за багаттям майже не бачив. Тому навіть дуже соромливий чоловік говорив, не соромлячись.

Виступали ветерани. Зовсім не старі — просто ті, хто почав партизанити з перших днів окупації. Вони знали, що перед ними новобранці — хлопці й дівчата, яким треба ще багато шишок на лобах понабивати, щоб стати вмілими, спритними, сильними, терпеливими, дисциплінованими бійцями.

Побачивши нас, секретар комсомольського комітету Маруся Коваленко вигукнула:

— Струнко!

Я тут же махнув рукою:

— Вільно! Сидіть, не звертайте на нас уваги.

Слухачі, звичайно, раз у раз зиркали в наш бік і шушукались. Усім було цікаво, що то за новий з'явився командир. А Старинов і без погонів мав вигляд суто командирський. Аж ось Ілля Григорович сів на землю, притиснувся плечем до стовбура дерева і, заслоняючись від яскравого світла вогнища, насунув на лоба кашкет, прикрив козирком очі; ми з Дружиніним прилягли, підперши голови руками. Тільки коли всі заспокоїлись, стало чути голос виступаючого.

* * *

Цієї тихої зоряної ночі ми вшановували майстра і старійшину міннопідривного цеху партизанів України.

Ні сном, ні духом не передбачав Старинов «замаху», що готували на нього наші диверсанти. Це вже точно — ні сном, ні духом.

Наш гість міцно спав. І ойкнути не встиг, як його підняли міцні молоді руки Клокова, Павлова, Кузнецова, Мильникова, Резути і Васі Заводцова, за прізвиськом Мустафа.

Полковник спросоння схопився за кобуру, але в ній уже не було пістолета.

— Ось так і беруть язика! — крикнув наш знаменитий розвідник Антон Сидорченко.

Садиленко стояв трохи далі і вигравав на пастушій сопілці якийсь марш. Його перебив Семен Михайлович Тихоновський. Він розтягнув на коліні свою заштопану і заклеєну гармошку, яку ні разу не побажав поміняти на трофейний баян чи акордеон.

Тихоновський заграв туш, садиленківська сопілка вторила йому дискантом. Хлопці качали полковника, підкидаючи в зоряне небо, звідки він повертався до їхніх лагідних рук. З кожним злетом і падінням обличчя полковника судорожно сіпалось.

— Припиніть! — вигукнув він спочатку суворо.

— Хлопці, не треба, не треба, не треба, — благав у такт музиці.

— Хлоп'ята, хлоп'ятоньки! — заволав під кінець.

І тут мелодія тушу обірвалась. Старинова обережно поставили на землю, вернули йому пістолет і триразово прокричали «ура».

Не знати звідки з'явився Єгоров. Новенький і підтягнутий.

— Вечеряти, негайно вечеряти! Вечеря на честь високого гостя з Москви, на честь диверсанта номер один! Риба, ваша улюблена риба, Ілля Григоровичу! — Солов'єм розливався Єгоров. — Пам'ятаєте, як в Туапсе наші хлопці ловили в морі бичків і камбалу?.. Тут ми спіймали в Уборті линів і окунів. Товаришу Федоров, товаришу Дружинін, не погордуйте компанією. У мінерів свято!

— Свято так свято! — схвалив я.

— Рибу, мабуть, толком глушили? — суворо запитав Старинов.

— Що ви! Не пускали в хід навіть динаміту. Клянemosя, що не кинули в річку жодної гранати. Усе вилвлено сіткою.

— Перекусити, звичайно, непогано! Але ж північ, то-вариші!

— Саме партизанський час!

При вході в просторе, освітлене трофейними карбідними ліхтарями шатро з парашутного шовку нас чекали Павло Строганов і головний наш спеціаліст по конях казах Нургелі Єсентемиров. Під лівим оком у нього був величезний си́нець.

— З ким побився, Нургелі? — спитав Дружинін.

Єсентемиров затулив обличчя долонею.

— Нургелі не бився — кобила бився. Нургелі в сірої кобили, Малюткою звать, кумису просив: великий начальник, гість із Москви приїхав, дай, будь ласка, доїти будемо, жеребчик ситий. У тебе кумису багато — дай подюю. Ні, не дає, б'ється, тікає. Догоаню, з іншого боку підходжу — б'є копитом. Жадібна? — запитую. Зла? — запитую. Я її гладжу — вона мене б'є. Жеребчики поряд тримаю — ні, не дає. Потім другу кобилу знайшов, третю... Всі з лошатами — кумису партизанам шкодують. Думаю: що таке? Табунник Нургелі Єсентемиров доїти розучився? Однак інша, виявляється, річ: у форма німецькій Нургелі прийшов. Форма німецький, коняка радянський. Змінив форма, у Строганова взяв, зразу всі кобили сумирними стали: будь ласка, бери, партизан Нургелі, наше молоко!.. Казка, так? Ні, не казка. Ось кумис — глечик, другий глечик, четвертий, сьомий, дев'ятий. Пий, гість з Москви, всі пити будемо. Риба балик їсти будемо. Хор-рош кумис перед риба, разом з риба, після риба! Рахмат-спасибі кобили, рахмат-спасибі табуннику Нургелі. Всі сідайте за дастархан, добрим словом пом'яніте Казахстан!

Ніч була тепла і задушлива. Палали ліхтарі. Окуні й лини тіснилися на величезних чавунних сковородах, вкриті світло-коричневою корочкою, гарячі й запашні. Печена у вогнищі картопля горами лежала на довгій, чисто вискобленій стільничці. Різнокаліберні тарілки числом до тридцяти вишикувались як на параді. І біля кожної — вилка й гранчаста склянка, а поряд лежали яскраво-зелені пучки дикої цибулі й часнику. Жодної сулії, жодної пляшки спирту, самогону, рому чи коньяку. Тільки глечики з синювато-білим кумисом.

— Хор-рош, міцний майський кумис, товаришу генерал, Герой Радянського Союзу. Джакси кумис!

Тоді я сказав:

— По місцях, товариші. Починаємо вечерю на честь славного нашого московського гостя — наставника українських партизанів-мінерів!

Усі розмістились на довгих ослонах, а ми із Стариновим на чолі стола поруч — як гість і господар.

Табунник Нургелі мені підморгнув. І раптом Семен Михайлович Тихоновський з засмаглим на сонці веселим обличчям шахрая і конокрада поставив посеред стола лужений циганський казан з червоної міді місткістю відр на півтора. Він почав збирати глечики і виливати кумис у казан, де голубе кобиляче молоко закипіло й запінилося. Семен Тихоновський простягнув над казаном заскорузлі свої долоні й зашепотів голосним пристрасним шепотом:

— Нехай воно буде, як то було, коли господь наш Ісус Христос мановінням руки своєї перетворив воду на вино! Невже ж не можуть більшовики сотворити, що творив руденький хлопець біля гори Сіон?!

З цими словами він прийняв з рук Садиленка мідний ополоник і знаками показав, щоб простягали до нього склянки. Він розміщував кумис і кожному щидив, не проливши жодної краплі, і над кожною склянкою креслив у повітрі пальцем, що робило його схожим на мага й чаклуна.

— Ти що там чаклуєш, га, Семене Михайловичу? — спитав я.

— Хіба чаклую, Олексію Федоровичу? Я перстом своїм маляу п'ятикутну нашу червоноармійську зірку.

Я підняв склянку:

— На прізвище ви всі знаєте головного мінера України полковника Старинова. Минулої ночі в цей час він вилетів з Москви — і ось серед нас. Вранці почнемо працювати — вивчатимемо нові методи мінування. Ну, а зараз пропоную випити за здоров'я Іллі Григоровича і, якщо він сповідує протиалкогольну віру, зважимо на його принцип і цокнемося склянками з кумисом.

Ми «почаркувались», вигукнули «ура», випили і, оскільки дуже зголодніли, приступили до риби й картоплі. Я ніколи раніше не пив кумису і, хоч знав, що надає він бадьорості, дуже здивувався: гарячий струмок обпик горло і ледь вдарив у голову. «Ну й суміш!» — подумав я і глянув скоса на Іллю Григоровича. Той їв з апетитом, пораючись і з рибою, і з картоплею, гриз і цибулю, і часник і все це запивав кумисом.

— Ну, як вам кобиляче молочко? — спитав його.

— Хороша штука, лікувальна й підбадьорююча. Я звик до нього на Північному Кавказі, але там кумис не такої міцності. У вас річкова заплава, багаті сочисті корми.

Взяв слово Єгоров. Він підійшов до свого вчителя, попросив Тихоновського наповнити склянки і заговорив захоплено й голосно:

— Ви бачите, товариші, на грудях нашого гостя орден Леніна, два ордени Червоного Прапора. Це нагороди за подвиги в Іспанії. Там він навчав мінерів і сам ходив на диверсії. На особистому його рахункові двадцять два ешелони з солдатами і офіцерами військ заколотників. Двадцять шість разів переходив він в Іспанії в тил ворога, щоб разом з легендарним героєм республіки Домінго Унґрія навчити партизанів знищувати ворога мінами... Але заглянемо далі в минуле, товариші. Подивимось, як зростала і підіймалася людина з народу, простий орловський хлопчина, син селянина-бідняка з Болховської волості. В дев'ятнадцятому році він юнаком воював проти Денікіна, був тяжко поранений, не долікувавшись, вернувся на передову, щоб стати сапером. З цього, власне, й почалися сходи його слави, кожна приступка яких гриміла вибухами...

— Ну навіщо ж так, — намагався зупинити Єгорова Старинов. — При подібному житті мене б давно розвіяло за вітром. Може, досить про мою скромну персону.

Але Єгоров розпалився, й угаву йому не було:

— В двадцять два роки він уже керує мінерами, командує ротою. І почались винаходи. Десятки винаходів, конструкцій, вдосконалень. — Єгоров досвідчено й скрупульозно, як біограф і водночас фінансист-економіст, відкладавав у повітрі невидимі кісточки рахівниці: — Слухайте, слухайте. Будучи техніком-практиком, задовго до вступу у воєнну академію, він винайшов не згасаючу в дощ запалювальну трубку з прядивним гнотом. Це раз. Метод потокового масового підриву рейок двохсотграмовими шашками. Це два. Графічний розрахунок зарядів для руйнування кам'яних і залізобетонних споруд. Це три...

Старинов смикав Єгорова за рукав:

— Навіщо, перестаньте...

А той сипав, мов горохом:

— Колісний замкач, вугільна міна, мінувальні дрова, торф, кокс, флюси, кнопковий замкач незнешкоджування, ампульна міна, замкачі з мишоловок, прищепок для білизни, годинникові замкачі, запалювальні міни сповільненої дії, гніт-сірники, фруктово-овочевий замкач, мала магнітна міна, міжрейковий замкач, важільна міна, антишуп... Не гомоніть, не перебивайте, товариші, я хочу розповісти про найголовніше, про найцікавіше, як, перебуваючи у Воронежі, Ілля Григорович радіоміною висадив у повітря особняк у Харкові, покаравши коменданта оберката генерал-лейтенанта Георга фон Брауна. Водночас...

Старинов вийняв з кишені хустинку, витер губи, підвівся й поклав руку на плече Єгорова.

— Сядьте, Олексію Семеновичу,— мовив він, усміхаючись тією усмішкою, з якою батько незлобиво дає синові по потилиці.— Сядьте і заспокойтесь. Як слід попоїть: після такого кумису, щоб прокинутися вранці здоровим і працездатним, потрібно добре попоїсти.

Єгоров спалахнув, але не послухатись не посмів. І тоді заговорив наш гість, якому кумис і рибна вечеря явно пішли на користь.

— Партизани,— почав він,— люди винахідливі, спритні, сміливі, хитрі. А цвіт партизанського війська, підричники-мінери,— якоюсь мірою і хіміки. Пам'ятаєте, яке значення російський народ у деяких випадках надає слову «хімік»? Що ж, у цьому, я бачу, ви досягли великих успіхів. Поставте склянки, товариші, хімічні суміші можуть і запалювати, і висаджувати. Як це відбувається, покажу вам завтра на практичних заняттях. Але відзначу: непередбачений вибух, який може статися в людському організмі від запалювальних сумішей, спричиняється часом до жакхливих наслідків... Бачу, ви похнюпились, вам нудно. Але ж якщо ви влаштували урочисту вечерю з промовами й запалили мене, дозвольте продовжувати. За двадцять чотири роки моєї мінно-підривної практики я не раз зустрічався з випадками, коли спиртні пари приводили до загибелі людини...

— Та невже ж ви ніколи і ні краплі?— з живим інтересом спитав Тихоновський.— В народі кажуть, що тільки курка не п'є. А вона, кажуть, не пташина.

Хтось пирснув сміхом, але я постукав кулаком по столу:

— Тихо!

Дружинін запитав у Старинова:

— Ви мені пробачте, товаришу полковник. Наскільки я знаю з літератури, в Іспанії п'ють усі. Від дітей до стариків.

— Це так. Але п'ють там натуральне виноградне вино, сухе. Не для сп'яніння, а як прохолодний напій. Та є і в Іспанії п'яниці.

— Значить, ви з іспанськими товаришами чарку дружби не пили,— криво посміхнувшись, зауважив Садиленко,— як же ви з ними виходили на бойові операції?

— Уявіть, не пив. І розуміння знаходив. І зберіг дружбу з сотнями іспанців дотепер.

Я відчув у голосі Старинова нові нотки. Він уже не всміхався.

— Будь моя воля,— сказав він твердо,— раз і назавжди я заборонив би усім, хто має справу з вибуховими речовинами, а мінерам-диверсантам у першу чергу, вживання всіляких спиртних напоїв. Ось серед нас сидить інструктор-мінер Павло Строганов. Він випив перед вильотом з Москви, щоб не злякатися, плигаючи з парашутом. І що ж? Висмикнув кільце передчасно, зачепився за дверцята люка і просто чудом врятувався... Нема сильнішої, точнішої і більш дійової зброї у партизанів, як міни. Артилерійський снаряд, авіабомба б'ють по площах — приблизно. Міна, якщо встановлена правильно, знаходить ворога безпомилково. Диверсант-мінер повинен бути людиною спритною, сміливою, але не безрозсудною, а з розумом. Умілий мінер, що вивчив техніку, пустивши під укіс ешелон противника, знищує сотні тисячів, вселяє жах тисячам окупантів і завдає багатомільйонних збитків военній економіці ворога... Товариш Єгоров — серйозний і знаючий спеціаліст-мінер. Він тут перелічував деякі мої винаходи. В цих конструкціях не лише моя думка: без колективу кожен з нас — ніщо. Та Єгоров, якого я перебив, не встиг сказати, у чому полягає головне завдання військового винахідника-конструктора. Чого б не стосувалося — артилерії, ракетної чи автоматичної зброї і, звичайно ж, мін,— ми домагаємося потужності вогню, швидкострільності, надійності, легкості та найбільшої безпеки для бійця, який тим чи іншим видом наступальної, оборонної зброї користується. В усіх перелічених Єгоровим вибухових конструкціях, у створенні яких мені пощастило брати участь, я дома-

гався того, щоб мінер не боявся своєї зброї. Грізна для ворога, вона повинна бути слухняною в руках кожного з нас. Слухняною і зрозумілою. Ми повинні остерігатися ворожого вогню, але не свого. Навіщо конструкторові думати, якщо сміливець-самогубець може просто обв'язатися гранатами і кинутись під паровоз. Нахабні міни та міни на шнурок дуже небезпечні. Ми вимушені були на початку війни користуватися ними і... зазнавали величезних втрат. Тепер наша промисловість випускає міни сповільненої дії. Багатьом старим партизанам вони здаються мінами для боягузів. Це помилка. Справжню війну на рейках, широко, масштабну, розраховану на виведення з ладу сотень і тисяч ешелонів фашистського рейху, ми, партизани, зможемо провадити найбільш ефективно саме оцими «боягузницькими», тобто майже безпечними для нас і страхітливими для противника, мінами.

Наш гість сам себе обірвав. Він заговорив іншим тоном — тихо й вагомо:

— За день до вильоту я побував у Москві в товариша Димитрова, а потім у генсека Компартії Іспанії Долорес Ібаррурі. Вони просили передати вам полум'яний привіт. Ви, певне, знаєте від товариша Єгорова, що на Північному Кавказі в наших загонах діяли сотні іспанців-республіканців. Усі вони, як і ви, стали мінерами.— Старинюв несподівано розсміявся.— Хочете, розкажу кумедну історію, як бухгалтер став мінером?

Єгоров схопився, притис руку до грудей:

— Ілля Григоровичу, прошу, не треба!

— Це чому ж?

— Ну, будь ласка... Адже ви заборонили мені розповідати про радіоміни, які ви підірвали у Харкові.

— Так то секрет, державна таємниця.

— А в мене таємниця особиста!

— Не будьте занадто скромним, Олексію Семеновичу. Почну здалеку. В Іспанії я разом з іншим радянським добровольцем, тепер генералом Хаджи Мамсуровим, навчав самого Хемінгуея. Хемінгуей зі мною і Унґрія тричі пробирався в тил ворога і записував у блокнот розповіді партизанів. І там же, в Іспанії, почав роман, який назвав «По кому тужить дзвін». На дві третини ця книга про підричників: колись він буде перекладений і на нашу мову. Так ось, знайте, товариші: камарада Ернес-

то — так ми називали Хемінгуея — особисто мені казав, що головним героєм цієї книги хотів зробити радянського хлопця. І дуже шкодував, що не може, що погано й мало знає радянських людей. І все ж він ввів у роман кількох росіян. І навіть одного підричника. А Роберт Джордан багатьма рисами і лютою зненавистю до фашизму нагадує самого камарада Ернесто... А тепер я скажу кілька слів про вашого командира-диверсанта Єгорова. Ми з Домінго Унґрія жили в Туапсе в одній кімнаті. У нас часто проводив вечори і ночі Єгоров. Він уже в Москві закінчив курси мінерів, але залишався бухгалтером. Товариш Унґрія одержав із Мексика роман Хемінгуея на іспанській мові і драматичні глави роману перекладає на російську. Єгоров слухав як зачарований. І ось коли Роберт Джордан загинув — а він загинув через те, що командир загону Пабло спився, став богузом і зрадив усіх, — Єгоров слухав і переживав і просто-таки тремтів від обурення. Наступного дня він попросив послати його на лінію фронту з однією з наших північнокавказьких диверсійних груп. В них були переважно іспанці з тих, які після поразки республіки емігрували в Радянський Союз... Олексій Семенович, залишаючись бухгалтером, дедалі частіше ходив у тил ворога — висаджував поїзди, автомашини. Став сам командиром групи. І ось одного разу...

— Про це не треба! — заблагав Єгоров.

— ...і одного разу, — як ні в чому не було продовжував Старинов, — наш начфін подав мені письмовий рапорт: «Прошу клопотатися про направлення мене...» Куди ви просилися, розкажіть товаришам, Олексію Семеновичу...

— Але ж я не один. І камарада Унґрія і Леонардо Гарсія — десятки іспанців підписалися під цим рапортом.

— Так, авжеж. Багато іспанців з нашого загону просили, зважаючи на те, що досконало оволоділи мінно-підричним мистецтвом, допомогти їм морем, повітрям чи сушею переправитись у Кастилію чи Андалузю, де продовжують битися з фашистським режимом їхні друзі партизани. І Єгоров... разом з ними.

Ми всі загомоніли, закричали:

— В Іспанію? Зараз? Під час війни з Гітлером?

Хто реготав, а хто обурювався. Галас зчинився нестерпний.

— Заждіть, заждіть,— зупинив нас Старинов.— Усе це далеко не дурниці. Два дні тому Долорес Ібаррурі пообіцяла Домінго Унґрія і деяким його товаришам вжити всіх можливих заходів, щоб відправити їх на батьківщину. Воювати проти союзника Гітлера узурпатора Франко. А Єгорова... Єгорова ми направили до вас, і він з радістю на це погодився. Проте він мріє полетіти ще глибше в тил... Тут немає нічого смішного.

І знову здійнявся галас, розпочались завзяті суперечки, добре, що до бійки не дійшло. Ми з Дружиніним ледве втихомирили збуджених диверсантів. І тоді Старинов заговорив урочисто й суворо:

— Вислухайте слова старого болгарського революціонера, героя Лейпцігського процесу і голови Комінтерну Георгія Димитрова. Дізнавшись, куди я лечу, він підвівся з-за столу, потис мені руку і ось що просив вам передати: «Товаришу,— сказав він,— нагадай партизанам, що вони в авангарді всеєвропейського війська боротьби за визволення від найлютішого ворога людства — фашизму. Скажи їм, товаришу, що вони частина інтернаціонального воїнства підпільників і партизанів. З ними разом комуністи і всі чесні патріоти Італії, Франції, Югославії, Польщі, Болгарії, Чехословаччини — усіх без винятку поневолених країн. Полум'я партизанської боротьби розгорілося повсюдно, і скрізь до озброєних загонів підпільників приєднуються радянські військовополонені — червоноармійці та командири, що втекли з таборів і в'язниць. І скажи їм ще, товаришу: вибухи партизанських мін стрясають тили всієї гітлерівської імперії. І скажи їм ще, товаришу, що скрізь у передових рядах фронту визволення зімкнутим строєм ідуть комуністи. Партизанський фронт визволення, підпільна армія комуністів і патріотів, що приєдналися до них,— це і є поки що наш другий фронт, а радянські партизани — найбільш могутня частина всеєвропейського революційного воїнства. Вітчизняний фронт Болгарії, партизанська армія Югославії, підпільники Чехословаччини і Польщі... Їм буде потрібна ваша інтернаціональна допомога, вони чекатимуть ваших партизанських десантів. Через півроку, через рік — не пізніше...»

Старинов ще розповідав, коли вже почався світанок. До палатки диверсантів ускочив черговий по штабу з'єднання:

— Товаришу генерал-майор, Герой Радянського Союзу, дозвольте звернутися... З дальньої застави по радіо повідомили, що в наш бік рухається група вершників чисельністю до взводу. Які будуть вказівки?

І тут же прийшов начальник управління зв'язку Анатолій Маслоков. Він не став рапортувати по формі, просто сказав:

— Пробачте, Олексію Федоровичу, дозвольте вас на хвилиночку.

Я вийшов з палатки, і Маслоков, немов про надзвичайну подію, прошепотів мені на вухо:

— До нас їдуть товариш Дем'ян і генерал Строкач. Хвилини через двадцять будуть тут.

— Командирів батальйонів і ротних командирів до мене! — наказав я черговому.

Через десять хвилин дві з половиною тисячі бійців з'єднання вишикувались для зустрічі на широкому трав'яному лузі.

Ночі як не бувало. Ніхто з диверсантів і штабних працівників не відпочив і не поспав ні хвилини.

Ми були бадьорими, кумис впливав.

* * *

Не стану розповідати про те, як ми приймали товаришів Коротченка і Строкача. Партизани завжди готові, їх безсонною ніччю не здивуєш. Був парад. Виголошувались промови. І відразу ж після параду полковник Старинов повів усіх диверсантів на практичні навчання.

Наступного дня він вилетів з нашого аеродрому до Москви.

«ЗІРКА ЄГОРОВА»

Як дивно й химерно сплітаються життєві обставини!

Цей розділ, який у теперішньому виданні я вміщую одразу ж за розповіддю про приліт у тил ворога Коротченка, Строкача і Старинова, написаний у 1974-му, тобто більш як через тридцять років після нашого виходу на Ковельський вузол, де Олексій Єгоров виявив себе справжнім керівником, душею міннопідривних справ. Досить сказати, що наше з'єднання з моменту прильоту Олексія і до злиття з Червоною Армією пустило під укіс 549 ешелонів противника.

Факт цей давно відомий і в попередніх виданнях книги досить докладно висвітлений.

Тепер кілька слів про інше.

На початку квітня 1970 року я приїхав до Москви і потелефонував давньому своєму соратникові, який проживає у столиці, знаменитому партизанові, колишньому командирові 9-го батальйону нашого з'єднання, Герою Радянського Союзу Федору К. Його дружина мене повідомила, що він лежить у позаміській лікарні і тепер одужує. Тут я й вирішив увечері його провідати. Приїхав, посиділи, поговорили. Як раптом він сказав, що в цій же лікарні, тільки чотирма поверхами нижче, в іншому відділенні, давно лежить з інфарктом наш товариш, теж Герой Радянського Союзу Олексій Семенович Єгоров. Він жив і працював на Україні — був заступником голови Кіровоградського облвиконкому. Його надіслали до Москви на курси підвищення кваліфікації при Вищій партійній школі. Там же в гуртожитку з ним і скоїлося нещастя — схопило серце. «Швидка допомога» привезла Олексія саме до цієї лікарні.

— Йому краще. Дозволяють підійматися з постелі, трохи ходити в палаті. Я провідував його. Хочете, спустимось... Година відвідувань, мабуть, наближається до кінця.

— Нічого, пішли! — жваво відгукнувся я, але тут же передумав: — Заїду іншим разом.

— А що таке? Давайте зараз, може, не виженуть.

— Ні. Поспішаю, зайнятий.

Він трохи образився, знизав плечима.

Я не став ділитися своїми міркуваннями. У мене з'явилася думка. Говорити про неї Федору не хотілося: раптом вважатиме мене занадто вже сентиментальним?

Справді сентиментальний? А чи сентиментальність те, про що зараз оповім?

Хоч я і працював у Києві і до Кіровограда, бувало, найжджав, з Олексієм Семеновичем не бачився давно. А незадовго до цієї поїздки в Москву мене запросили в Генеральне консульство Чехословацької республіки і в урочистій обстановці прикріпили на грудях п'ятикутний червоний воїнський знак, дуже ефектний і красивий. Називається ця присуджена урядом республіки нагорода... «Зіркою Єгорова».

Так, так — воїнська нагорода, запроваджена у зв'язку з 25-річчям Словацького повстання проти гітлерівських загарбників, якої удостоювались бійці та командири, що відзначилися в боях знаменитої партизанської бригади, названої ім'ям Єгорова.

А мене, хоч я і не був у роки війни в Низьких Татрах і в Банській-Бистриці,— мене та ще полковника Старінова чехословацькі керівники нагородили як учителів прославленого в їхній країні партизанського вожака.

Наскільки мені відомо, в історії не було випадку, щоб ім'ям іноземця назвали свою національну воїнську нагороду. Ось яку високу честь виявили в Чехословаччині нашому товаришу, тому самому начфіну, якого я не дуже привітно зустрів в день прибуття до нас у партизанське з'єднання по дорозі до Борового.

Дізнавшись при першому відвіданні лікарні, що тут лежить колишній мій заступник по мінопідривних справах, я не пішов до нього лише тому, що не було на моїх грудях «Зірки Єгорова». З собою я її в Москву взяв, але вона була пригвинчена до іншого костюма. Днем пізніше, щоб Олексієві було приємно, я одягнув кітель з усіма моїми регаліями і, звичайно ж, із зіркою його імені. Адже ми, старі вояки, люди вельми і вельми чутливі.

Так ось, це було 10 квітня 1970 року. Я Єгорову спочатку потелефонував у лікарню. Він мене ждав, нарядившись у зелену піжаму, кольору яскраво-зеленого весняного листя, що розпустилося за вікном. Звичайно ж, ми обнялися й поцілувались. Настрій в Олексія був прекрасний, мав вигляд непоганий. Треба сказати, з віком він сильно роздався у плечах — став просто-таки величним. Того, що я розфрантився і прикріпив до кителя «Зірку Єгорова», він ніби й не помітив, не спитав, як і за яких обставин мені її вручили. Що ж, так і повинні поводити себе чоловіки.

Заговорили, звичайно ж, про партизанське минуле. Мій тезко, як завжди, голосно реготав. Навіть не вірилось, що недавно перехворів на інфаркт.

— Не знаю, як це в мене виходить, Олексію Федоровичу, але з часу війни пригадуються найчастіше епізоди смішні.

— А книгу про свої воїнські діяння писати не збираєшся?

— Так я ж і кажу — згадуються різні випадки, але частіше комічні. Пам'ятаєте, приміром, іздили ми з вами у з'єднання Бегми. У нього був інструктор-мінер на прізвище не то Лончо, не то Пончо. Весь у шквірі. І штани, і куртка, і добрий десяток ременів. На правому боці — колодка з маузером, на лівому — парабелум, та ще на поясі не менше шести гранат. Він у боях не брав участі, зате був майстер виплавляти вибухівку із всякої всячини — із авіабомб, із снарядів... Це ми всі робили. Але йому хотілося надати кожному виплавленому шматкові художньої форми: робив у піску заглиблення. «Ось це, дивіться, буде в мене вухатенький зайчик, а це, з горбатеньким носиком, Діана-мисливка, як її змальовували стародавні греки». Одного разу фашистську свастику виплавив: «Паровози курсують із зображенням цього паскудного павука, хай на ньому і висаджуються!» Кажу йому: що, мовляв, за безглузді забави! А він відповідає: «Ех ти, селюче. Людина мусить бути всебічно розвинена. Війна війною, але загальну освіту і пристрасть до мистецтва треба в собі поважати і підтримувати»... А пам'ятаєте, Олексію Федоровичу, коли ми розташувались під Лобним? Болота, вода. В палатці ти чи на дощатому плоту — справді не добереш. Ми з моїм політруком Денисовим як почнемо чистити зброю, якась деталька впаде у щілину — і плюх у воду. Знімали магніт з міни і ним шурували по дну — ніби вудочкою рибу ловимо. А пам'ятаєте, Олексію Федоровичу...

Це, звичайно, дивно, одначе факт незаперечний. Якщо зустрічаєшся з партизаном, та ще свого з'єднання, обов'язково розмова про давні військові часи. Які вже ми тепер партизани! Минуло стільки років. Я за ці роки був секретарем трьох обкомів партії, до дня зустрічі з Єгоровим давно працював міністром. Він — заступник голови облвиконкому, перед тим був на іншій відповідальній роботі. Але сьогоднішніх своїх справ, як правило, ми не торкаємось. Ні переживань, ні повсякденної гарячки. Перебиваючи один одного, пригадуємо партизанське минуле. Олексій для мене все той же старший лейтенант, я для нього — партизанський генерал.

— А пам'ятаєте, Олексію Федоровичу, ви у мене не повірили.

— Я тебе просто не знав, уловити твого характеру відразу не зміг. Але Коротченко всипав за комір, ось тут я все і збагнув.

Ми обое розсміялися. Голосно, мабуть, занадто голосно. Зайшла чергова сестра:

— Спокійніше, хворий. Пам'ятайте про режим. На ногах не більше п'ятнадцяти хвилин. Пересуватися по волі й обережно. І менше емоцій.

І тут я тільки побачив — Єгоров далеко не молодий.

— Скільки тобі?

— П'ятдесят шостий. Вік, на жаль, не комсомольський... А пам'ятаєте, Олексію Федоровичу, як Вася Кузнецов зі своїми хлопцями приволік у штабну палатку невибухлу німецьку авіабомбу в тонну вагою? Я був у вас з доповіддю, а він мене викликав: «Ану, Олексію Семеновичу, покажіть, як вигвинтити вибухач, у нас не виходить». Ха-ха-ха!

— Тихо, Олексію. Ляж. Спокійно. Придбай собі зшиточок, записуй спогади. Найцікавіше про Чехословаччину... Подумати тільки, ще в червні сорок третього Старинов передав нам слова Димитрова, що наш партизанський досвід пригодиться зарубіжним друзям. Чи ти мріяв, що полетиш з нашими партизанами допомагати словацьким повстанцям?..

— Мріяв! Взагалі, згадайте, надмірні мрії в отой мій далекий комсомольський час ви не дуже схвалювали. Як усі сміялися, коли Старинов під впливом наспиртованого кумису обнародував найзаповітнішу мою мрію — добратися до Іспанії, щоб разом з моїми однокашниками по Північному Кавказу камарада Гарсія і камарада Домінго влитися в загони андалузьких партизанів. Я навіть почав було вивчати іспанську мову.

— Та-ак,— задумливо вимовив я.— Всім нам здавалось таке діло чистою фантазією. А ти, подумати тільки, став знаменитим командиром багатотисячної чехословацької бригади. Ну, а твій верхній сусід Федя К.— адже він і справді був іспанським добровольцем.

— Але ж він, Олексію Федоровичу, іспанець з вигляду і за темпераментом. До того ж з трирічного віку жив в Уругваї, іспанську мову знав як рідну. Та і в роки війни з фашистськими заколотниками в Іспанії він там діяв одночасно з Стариновим і Домінго Унґрія. Ось хто повинен писати.

— І він повинен, і ти повинен! Саме так. Обое повинні, просто зобов'язані. Не знаю, Олексію, як ти ставишся до моєї книги. Та я і сам тривалий час не розумів значення, й особливо міжнародного значення, наших

партизанських спогадів. Те, що моя книга видавалась у Франції, в Італії, Японії, в Аргентині, було мені приємно, але й тільки. А коли я одержав дві малюсінькі книжечки, надруковані в лісових умовах у В'єтнамі... Знаєш, яким сильним було враження? Та не про те мова. Книжечки ці кишенькового формату були видані з передмовою самого Хо Ші Міна ще в роки партизанської боротьби з французькими колонізаторами. І не як мемуари, а як керівництво до дії. Вибірки — все те, що могло знадобитися партизанам-воїнам. І така ж книга була видана в Кореї партизанами... А коли я був на Кубі, мене вітали натовпи трудящих. Фідель Кастро сказав: «Камарада Фьодоров, «Підпільний обком діє» потрапив нам до рук, коли ми ще готувалися до боротьби, і зробив на нас великий вплив, а тепер ми цю книгу надрукували багатотисячним тиражем». Гадаєш, хвастаю? Ні, радий, що звершив потрібну революційним народам справу. Так що пиши, пиши, Олексію Семеновичу, пиши.

Єгоров розсміявся:

— Ви про книгу, а мені раптом пригадалося не словацьке, а наше з вами життя. Бачу як зараз Глідера — нашого кінооператора. Він теж для народу знімав, ризикував життям. Ніколи ще не було відбито на плівці, як партизани висаджують поїзди. Приїхав до мене Глідер, як він казав, «фільмувати». Попросив прикріпити до нього хорошого диверсанта, щоб той пустив під укіс поїзд. Я послав Володю Павлова, проінструктував. Той замінував полотно, Глідер добре замаскувався і, як тільки зашумів поїзд, почав крутити свій апарат. Поїзд підходить все ближче й ближче... Попереду паровоза везли у вагонах свиней, а вже позаду їхали солдати, офіцери. Глідер до цього ще не бував на таких операціях. Тремтить, але крутить. Ось виринає поїзд. І... тієї ж миті — вибух! Глідер переляканий біжить і кричить: «Що там робиться! Вагони в тріски...»

— Розкажи про Чехословаччину.

— Заждїть, Олексію Федоровичу. В пам'яті виринає інше. Пригадуєте бійця Кожуха? Звали його, здається, Андрюхою. В ті часи німці наловчились ставити перед паровозом порожні платформи. Та заряд під ними не вибухав — лише під вагою паровоза. Сидить на своєму посту Кожух, стежить за німецьким дозором, який намагається виявити наші міни. Раптом чую — постріл. Виявилось, один з фашистських обхідників зупинився біля

замаскованої міни, заходився колупати щупом насип: мабуть, щось запідозрив. Товариші його пішли далі, а він затримався, своїх не кличе. Їм великі давали грошові загороди — тому, хто виявить партизанські міни. Побачивши, що німець зараз добереться до ящика з толом, Кожух не витримав: вискочив з-за укриття, підбіг до гітлерівця та як загорлає: «Ти, її, наволоч, клав?!» І впритул цього охочого до грошей застрелив, а сам — утікати. Коли решта обхідників повернулася, то, мабуть, вирішила, що стріляли з лісу, й одразу ж — дропака. Труп, правда, фашисти забрали, але міна залишилась. Завдання було виконано, поїзд підірвався.

— Продовжуєш про кумедне, Олексію?

— Ось і ні. Цей «кумедний» випадок дав життя ідеї. Раніше, якщо ми в короткому бою вбивали німців-дозорних, цим не користувались. А з того моменту стали робити ось як: там, де лежав труп ворога і залишався слід від його крові, ми встановлювали міну. Гітлерівцям не приходило в голову шукати її в тому місці.

— Все-таки розкажи, Альошо, про Чехословацьчину.

— Що, що, але про цю країну можна говорити й говорити. І притому хороше... В усіх містах, де б я не побував зі своєю бригадою, мене знають. Після закінчення війни я був у Банській-Бистриці. На мітинг зібралось сто тисяч чоловік. Хвилини двадцять слова не міг вимовити — так вітали. Потім на загальновійськовий парад прибуло мало не три тисячі партизанів. Вишикувалась колона, мене поставили на чолі, і ми пішли попереду всіх військ. Отже, партизанів визнали героями дня. А наші радянські — то й поготів. У мене залишилось враження, що чехословацький народ відчуває до нас велику любов і подяку за визволення.

— Може, згадаєш конкретний епізод?

Олексій Семенович задумався.

— Конкретний? Та ось хоча б історія про те, як проти нас, порівняно невеликої партизанської групи, що захопила електростанцію в Ясенській долині, пішов у наступ великий підрозділ хортистів. Вони вже близько. Тоді я застосовую хитрість. Беру бійців Марчука і Поповченка, додаю їм перекладача, і вони втрюх рушають назустріч ворожому війську. Помахали шапками, щоб угорці не стріляли, і підійшли до ворожого командира. Ми знали на той час: будь-яка угорська частина ладна була до нас перекинутись, лише вояки боялись за долю

своїх родин. І ось тоді Марчук і Поповченко у змові з каральниками влаштували маскарад. Прибулі угорці відкрили артилерійський обстріл по тих горах, в яких не було партизанів. Незвичайний епізод, але свідчить він про прагнення до миру і зненависть до фашизму всіх балканських народів. Але траплялось, що деякі угорські частини не дуже нас милували. А німці, ті билися відчайдушно. Коли на нас пішли дві гітлерівські танкові дивізії, довелось скрутно, дуже й дуже скрутно. Ось я вам розповім...

Раптом розчинилися двері в палату. Сестра, очевидно, почула останні слова Єгорова і продовжила за нього:

— Розповісте. Але завтра в прийомні години.

Я змушений був підвестися. На прощання сказав:

— І все-таки ти повинен писати. Може, чекатимеш, поки це зробить письменник? Ми всі ждемо твоєї книги.

Єгоров молодю схопивсь і, незважаючи на протест сестри, провів по коридору до сходів. Уже спускаючись, я вигукнув:

— Швидше одужуй!

Але трапилось так, що через кілька днів він помер від повторного інфаркту. 15 квітня 1970 року Єгорова не стало.

* * *

...У 1975 році я надіслав листа в Кіровоград нашому партизанові, Герою Радянського Союзу Григорію Васильовичу Балицькому. Він проживає на вулиці Героя Радянського Союзу Олексія Єгорова.

З М І С Т

КНИГА, ЩО ХВИЛЮЄ І ЗАХОПЛЮЄ...^{...}

Вступне слово *Якова Баши* 3

ВІД АВТОРА 5

Книга перша

КОМУНІСТИ ІДУТЬ У ПІДПІЛЛЯ 7

Книга друга

ВЕЛИКИЙ ЗАГІН 177

Книга третя

КОВЕЛЬСЬКИЙ ВУЗОЛ 423

СПОГАДИ ЧЕРЕЗ РОКИ 682

Алексей Федорович ФЕДОРОВ
ПОДПОЛЬНЫЙ ОБКОМ ДЕЙСТВУЕТ

Литературная запись
Евгения Григорьевича Босняцкого

Перевод с русского
Анатолия Ивановича Шияна

(На украинском языке)

Политиздат Украины

Завідуючий редакцією *В. Я. Марков*
Редактори: *Р. В. Ковалець, О. О. Сухологюк*
Художнє оформлення *А. О. Хмари*
Художній редактор *М. І. Ткаченко*
Технічний редактор *М. Я. Таратуга*
Коректори: *З. І. Скапінкер, Н. М. Старцева*

Інформ. бланк. № 1879

Здано до набору 15.04.80. Підписано до друку 12.01.81.
Формат 84×108^{1/32}. Папір газетний. Літ. гарн. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 43,68. Облік-вид. арк. 46,46.
Доп. тираж 200 000. (1-й завод: 1—100 000). Зам. 389.
Ціна 3 крб.

Політвидав України. 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

ЗКРБ